

MUSA ADİLOV

MƏQALƏLƏR

(1955-1969-ci illər)

VIII cild

*Kitabda müəllifin 1955-1969-cu illərdə
çap olunmuş məqalələri toplanmışdır*

“Elm və təhsil”
Bakı - 2020

Redaktorlar:

Tofiq Hacıyev
Filologiya elmləri, professor

Nərgiz Hacıyeva
Filologiya elmləri doktoru

Musa Adilov. Məqalələr (1955-1969-ci illər) VIII cild. Kitabda müəllifin 1955-1969-cu illərdə çap olunmuş məqalələri toplanmışdır)
Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 700 səh.

4602000000

N-98-2020

qrifli nəşr

© "Elm və təhsil", 2020

*“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti,
1955-ci il, 9 oktyabr, səh.8.
M.Adilov, A.Əbilov.*

Orfoqrafiyamızın yeni layihəsini müzakirə edirik

BƏZİ QEYDLƏR

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının elmi prinsiplər əsasında qurulması yazı mədəniyyətimizin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Orfoqrafiya tərtib edilərkən dilin daxili inkişaf qanunları və milli səciyyəsi, onun qrammatik quruluşu diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən yeni orfoqrafiya layihəsində bir sıra müsbət cəhətlər vardır. Lakin bu müsbət cəhətlərlə birlikdə yeni orfoqrafiya layihəsində düzəldilməsi lazım olan nöqsanlar da vardır.

24-cü maddədə sonu “a”sız yazılmalı sözlər sırasında nədənsə dram sözü yoxdur. Məlumdur ki, bu sözün yazılışı, məsələn aptek sözünə nisbətən daha çox mübahisəlidir. Ona görə də layihədə bu sözün yazılışı göstərilməli idi.

28-ci maddədə verilən sözlərdən sonra üç nöqtə qoyulmalı idi. Çünki bu maddədə balet, bilet, kvartet, avtoritet və s. kimi sözlər verilməmişdir.

29-cu maddədə verilən “logiya”nın şəkilçi adlandırılmasına etiraz edirik. Azərbaycan dilində belə bir qanun vardır ki, şəkilçini kökdən ayırdıqda kök tam məna verən bir söz olur. Burda göstərilən “geologiya” və s. sözlərdə isə “logiya” sözünü kökündən ayırdıqda “geo” qalır ki, dilimizdə belə bir söz yoxdur.

36-cı maddənin qeydinin nə üçün “qeyd” şəklində verildiyi anlaşılmır. Çünki bu maddədə “can, cən” qoşmasının yazılışından bəhs edilir. Qeyddə isə tamamilə başqa bir qoşmanın, “ilə” qoşmasının yazılışından söhbət gedir. Bizcə, “ilə” qoşmasının yazılışını müxtəlifləşdirmək lazım deyildir. Bu qoşma sonu saitle bitən söz-

lərdə də iki şəkildə (ayrı və bitişik) yazılsa daha yaxşı olar. Çünki əks halda **Əli ilə, Gülü ilə, feili ilə** və s. ifadələrin tələffüzü ağırlaşır. Eyni fikri “v” bəndi haqqında da demək olar. Burada “idi”, “imış”in bitişik yazılması daha düzgün olardı. Beləliklə, 38-ci maddənin “v” və “q” bəndlərini birləşdirib belə vermək olar: “idi, “imış” bütün feillərdən sonra bitişik yazılmalıdır”. Belə olsa, 38-ci maddənin variantlarının sayı da az olar.

Yeni orfoqrafiya layihəsinin müsbət cəhətlərindən biri, müqəddimədə deyildiyi kimi, onun əsasən “fonetik prinsip əsasında” qurulmasıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən 39-cu maddənin üçüncü bəndinin “j” variantında verilmiş **seçki, sürtkü** sözlərinin bu şəkildə yazılışına etiraz etmək lazım gəlir. Çünki bu sözləri heç kəs *k* ilə tələffüz etmir. Ona görə də bu sözlərin **seçgi və sürtgü** şəklində yazılmasını məsləhət görürük.

Layihənin “mürəkkəb sözlərin yazılışı” bəhsində də bəzi uyğunsuzluqlar vardır. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, burada həm söz birləşmələri, həm də düzəltmə sözlər mürəkkəb sözlər kimi təqdim edilir.

40-cı maddədə göstərilən **uzunboylu, qarasaçlı, ağırüklü** kimi sözlər mürəkkəb olmadığı üçün onları bitişik yazmaq lazım deyildir.

41-ci maddədə “zadə” söz adlandırılır ki, bu da doğru deyildir. Dilimizdə müstəqil olaraq işlədilən belə söz yoxdur. “Zadə” başqa şəkilçilər kimi sözlərə bitişərək yeni söz yaradır. Habelə əslində söz olub, dilimizə şəkilçi kimi keçən və 46-cı maddədə göstərilən **xan, gah, xah, dar, güzar, zar, namə, kar...**ilə əmələ gələn sadə və düzəltmə sözlər də mürəkkəb söz olmadığı üçün bu bəhsdən çıxarılmalıdır.

46-cı maddədə göstərilən **segah** və **çargah** sözləri sadə, qalanları isə düzəltmə sözlərdir. Odur ki, 46-cı maddə “mürəkkəb sözlərin yazılışı bəhsindən çıxarılıb “şəkilçilərin yazılışı” bəhsinə daxil edilsəydi daha düzgün olardı. Nədənə **daş** şəkilçisi ilə düzəltən sözlər də yuxarıda göstərilən sözlərdən ayrılıb şəkilçilərin yazılışı bəhsində (maddə 39) verilmişdir.

42-ci maddə mürəkkəb sözlərin yazılışı bəhsindən çıxarılmalıdır. Sifətin şiddətləndirmə dərəcəsinə əmələ gətirən “kəm”,

“büs” və s. hissəciklər söz olmadıqları üçün “gömgöy”, “büsbütün” və s. də mürəkkəb söz hesab edilə bilməz. Bu fikir 47-ci maddənin “v” bəndinə də aiddir.

Mürəkkəb söz ən azı iki sözün birləşməsindən ibarətdir və hər söz isə müəyyən mənaya malikdir. 47-ci maddənin “v” bəndində göstərilir ki, “ya bir hissəsi, ya hər iki hissəsi ayrılıqda mənə verməyən...sözlərdən” mürəkkəb söz düzəlidir. Burada müəyyən dolaylılıq vardır. Mənasız söz ola bilməz. Doğrudan da, **sir-sifət, çör-çöp** kimi sözlərdə sir və çör söz deyildir. Odur ki, onların **sifət, çöp** sözləri ilə birləşməsi mürəkkəb söz əmələ gətirə bilmir.

51-ci maddədə işlədilmiş “söz tərkibləri” ifadəsi dəqiq deyildir. Bundansa “mürəkkəb söz” terminini işlətmək daha düzgün olardı. Layihənin quruluşunda müəyyən systemsizlik vardır. Mürəkkəb sözlərin bir qismi bitişik, digər qismi “ayrı yazılanlar” bölməsində verilmiş defislə yazılan sözlər qrupuna daxil edilməlidir. Onda bu hissədəki sözlərin miqdarı azalar. Məsələn, 55-ci maddənin qeydində verilən **general-leytenant** defislə yazılanlara daxil edilməlidir. Eyni sözləri 59-cu maddənin qeydinə daxil edilmiş coğrafi adlar haqqında da demək olar. Həmin maddədə göstərilən sözlər (Ağdam, Ağdaş....) və 60, 61-ci maddələrin qeydlərində göstərilən sözlər “bitişik yazılanlar” başlığı altında getməlidir. Arzu edərdik ki, **mühəndis-texnik, təbliğat-təşviqat...** kimi sözlərin yazılışı haqqında da göstəriş verilsin.

“Ayrı yazılanlar” başlığı altında gedən müxtəlif adları mürəkkəb sözlərdən ayırmaq, “mürəkkəb adlar” başlığı altında ayrıca vermək daha dəqiq olardı. Çünki sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş bu kimi adlar sözün həqiqi mənasında mürəkkəb söz deyildir. Doğrudan da, “Dövlət Plan komissiyası sədri”, “M.Qorki adına Gənc tamaşaçılar teatri” və s. söz birləşmələri bir mənə verdininə baxmayaraq, mürəkkəb söz deyildir. Ad həm bir sözdən, həm də bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gələn sabit söz birləşmələri vasitəsilə ifadə oluna bilər.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin
elmi əsərləri, 1956-cı il, №8, səh.71-77*

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN TƏSNİFİ HAQQINDA

Müasir ədəbi dilimizdə mürəkkəb sözlər çox geniş yayılmışdır. Müasir dilimizdən bəhs edən bir sıra məqalə, dərslik və dissertasiyalarda dilimizin mürəkkəb sözləri təsnif edildikdə müəyyən bir prinsip, ardıcılıq gözlənilmir. Halbuki, mürəkkəb sözlərin düzgün, elmi təsnifi mürəkkəb söz problemini elmi surətdə həll etmək üçün zəruridir. Digər tərəfdən bu məsələnin böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Dilimizin mürəkkəb sözlərinin düzgün təsnifi mürəkkəb sözlərin tədrisində, onların asanlıqla mənimsənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilinin mürəkkəb sözlərinin öyrənilməsi tarixi XIX əsrdən başlanır. Buna baxmayaraq son zamanlara qədər dilimizin mürəkkəb sözlərinə heç bir xüsusi əsər həsr edilməmişdir.

Ümumi dilçilikdə mürəkkəb sözlərə aid problemlərin ən çox işlənəni mürəkkəb sözlərin təsnifi, onların quruluşunun təsviri problemidir. Mürəkkəb sözlərin təsnifinə hələ eramızdan çox-çox əvvəl yazılmış qədim Hind qrammatikalarında rast gəlinir. Sanskrit mürəkkəb sözləri üçün hindlilər tərəfindən verilən təsnifat mürəkkəb sözlərin öyrənilməsinin başlanğıcını qoymuşdur. Sonralar bəzi Avropa dilçiləri (qrammatikləri) ən müxtəlif dillərə məxsus olan mürəkkəb sözləri də qədim Hind bölgüsünə əsasən təsnif etmişlər. Digər qisim Avropa dilçiləri sanskrit mürəkkəb sözlərini başqa cür təsnif etmişlər. Sanskrit mürəkkəb sözlərinin Avropada elmi surətdə öyrənilməsi komparativ filologiyanın, yaxud müqayisəli qrammatikanın meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. 1816-cı ildə Frans-Vorp «Система спряжения санскрита» əsərində sanskrit, alman, yunan, latın dillərini müqayisə edir. Bundan sonra sanskrit mürəkkəb sözlərinin təsnif edilməsinin Avropa variantı yaranır. Sanskrit mürəkkəb sözlərinin hind bölgüsü Avropa bölgüsündən üstün olub,

təxminən 2000 il bundan əvvəl yaşamış Hind qrammatisti Patancali (*Patanjali*) tərəfindən verilmişdir.¹

Patancali öz təsnifatının əsasına mürəkkəb sözlərin komponentlərinin semantik-sintaktik münasibətini qoyur. Patancalinin əsəri “Panininin qrammatikasına böyük kommentariya” adlanır.

Panini isə ondan bir neçə əsr əvvəl yaşamış görkəmli və məşhur alim olmuşdur.

K.Mixaylov Cəvahirəl Nehrunun “Открытие Индии” kitabı haqqında qeydlərində göstərir ki, bu kitabda “Nehru qeyd edir ki, sovet alimi akademik F.İ.Şerbatski hələ eramızdan əvvəl VI və ya VII əsrlərdə sanskrit dilinin böyük qrammatikasını yazan hind alimlərindən birini – Paninini dahi alimlərdən biri, onun kitabını isə “insan zəkasının ən böyük məhsulu” adlandırır”.²

Qədim Hind alimlərinin sanskritə məxsus mürəkkəb sözlər üçün (əsasən mürəkkəb adlar üçün) verdikləri təsnifata əsasən bütün mürəkkəb sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1.*Dvandva*. Bu, “qoşa” (пара) deməkdir. Məs.: “düyü və arpa” (рис и ячмень). Bunlar iki və daha çox (sanskritdə isə əsasən iki) bərabər hüquqlu sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdir. Buraya təxminən əl-ayaq, ata-ana, gecə-gündüz, saçlı-saqqallı və s. tipli sözləri aid etmək olar. Sonralar Avropa dilçiləri bu qisim sözlər üçün toplu, tabesiz, kopulyativ, birləşdirici (собирательные, сочинительные, копулятив, соединительные) və s. kimi müxtəlif terminlər irəli sürmüşlər.

Belə sözlərin komponentləri koordinasiya münasibətində olub, nə semantik, nə də sintaktik cəhətdən bir-birindən asılı deyildir”.³

2. *Tatpuruşa*. Bu kimi mürəkkəb sözlərdə birinci komponent ikincini təyin edir, onun təyini olur («Сын царя»). Buraya taxtabiti, dəvəquşu, üçbucaq və s. tipli sözlər daxil edilə bilər. Bu qisim mürəkkəb sözlərə Avropa dilçiliyində determinativ, asılı

---

¹ В.И.Кальянов. «Классификация сложных слов в санскрите». Известия АН СССР, отделения литературы и языка, т. VI, вып. I, 1947, стр. 80.

² «Известия» qəzeti, 10 iyun, 1955 №136.

³ И. А. Потанова. «Сложные существительные в английском языке», канд. дисс., М., 1949 г., стр. 29.

(зависимый), ya da təyini mürəkkəb sözlər deyilir. Bura daxil olan mürəkkəb sözlər birinci komponentdən asılı olaraq bir neçə yarım-növlərə bölünür.

a) *Tatpuruşa*-nın birinci komponenti sifət və a zərf olduqda belə mürəkkəb sözlər *karmadharage* adlanır. Burada birinci komponent ikincini dəqiqləşdirir. («Великий царь») məs.: istiot, incəsənət, üstqurum və s.

b) *Tatpuruşa*-nın birinci komponenti say olduqda belə mürəkkəb sözlərə *dvigi* (*dvi-gu*-iki inək («пара коров»)) deyilir, məs.: çoxillik, beşmərtəbə, ikiüzlü, qırxgünlük və s.

c) *Tatpuruşa*-nın bir növü də elə mürəkkəb sözlərdir ki, burada birinci komponent ikincinin bir növ vasitəsilə tamamlığı olur. Qərbi Avropa dilçiləri bu növə sintetik və ya feili-idarəedici («глагольно-управительные») mürəkkəb sözlər adı vermişlər. Məs.: əlüzyuyan, taxılbiçən və s.

3. *Bahuvrihi*: (*bahu-vrihi* – çox düyülü (имеющий «много рису»)). Bu kimi mürəkkəb sözlərin son komponenti isim olsa da, bütövlükdə mürəkkəb söz sifət mənası daşıyır. Məs.: ağsaqqal, göyüz, qırmızıyanaq, çərgöz və s. Burada birinci komponent əsasən sifət olur.

A.A.Potebnya yazırdı ki, “*Bahuvrihi* o şeydir ki, başqasına aid olur, bu başqasının isə adı çəkilmir, ancaq nəzərdə tutulur”.¹

Bu söz vasitəsilə adı çəkilən aktiv fəaliyyətçi birləşmədən kənar qalır. Mürəkkəb sözün semantik ağırlığı ikinci komponentə düşür. Burada əşyanın keyfiyyəti onun adını əvəz edir. *Bahuvrihi* Qərbi Avropada possessiv, atributiv, yiyəlik, ekzosentrik və s. adlar almışdır.

4. *Avyayibhava*. (несклоняемое) Bunlar mürəkkəb zərflər olub, birinci komponentləri adətən zərf ya qoşmadır. Məs.: hərgünlük... komponentlərin semantik-sintaktik münasibətinə əsasən aparılan bu bölgü dilçilikdə ən populyardır.

Hind qrammatiklərinin bölgüsünü qəbul edən Qərbi Avropa dilçiləri bura bəzi əlavələr etmişlər. Məs.: F.Bopp təkrarla dü-

---

¹ А.А.Потебня. «Из записок по русской грамматике», т. III, 1899 г., Харьков, стр. 202.

zələn mürəkkəb sözləri *dvandva*-ya daxil etmişdir. Məs.: tez-tez, yavaş-yavaş və s. Qeyd etmək lazımdır ki, hindlilərin mürəkkəb sözlər üçün verdiyi bu təsnifat prinsipi dilçilikdə yeganə prinsip deyildir. Müxtəlif dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş daha bir çox təsnifat prinsipləri vardır. Bu da təbiidir. Mürəkkəb sözə (və ümumiyyətlə sözə) nə kimi nöqteyi-nəzərindən yanaşılmasından asılı olaraq təsnifat prinsipi dəyişməlidir.

Mürəkkəb sözlərin təsnifi məsələsi çox işlənilsə də, hələ həll olunub qurtarmamışdır. Bu məsələnin həllinə yol açılmışdır.

Məlumdur ki, mürəkkəb sözlərə universal tərif vermək mümkün deyildir. Odur ki, bütün dillərə məxsus mürəkkəb sözlər üçün ümumi olan təsnifat prinsipini irəli sürmək düzgün deyildir. Belə təsnifatın ancaq ümumi prinsiplərini vermək olar. Qarşıda duran məqsəddən asılı olaraq mürəkkəb sözləri tərkibinə, strukturasına, semantikasına, komponentlərin əlaqəsinə, mənşəyinə, inkişafına, müasir dildə əmələgəlmə üsullarına və sairə əsasən təsnif etmək olar. Əgər mürəkkəb sözlərin ayrıca semantikasını tədqiq etmək lazımdırsa xüsusi təsnifat məqsədə daha uyğundur, mürəkkəb sözlərin mənşəyini tədqiq etmək üçün başqa təsnifat, müasir dildə mürəkkəb sözlərin bütün sisteminin ümumi təsviri bizi maraqlandırsa yenə də xüsusi təsnifat lazımdır.

Beləliklə, tədqiqatın konkret məqsədindən və tədqiq edilən dilin spesifikasiyasından asılı olaraq və deməli, həmin dildə mürəkkəb sözlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təsnifat prinsiplərinin birinə əsaslanan bu və ya digər təsnifat nəzərə alınmalıdır.

Mürəkkəb sözlərin çoxcəhətliliyi belə prinsiplərin də çoxluğuna səbəb olur. Dilçilikdə mürəkkəb sözlərin sintaktik, morfoloji, semantik, morfoloji-sintaktik, sintaktik-semantik, sintaktik-morfoloji və s. bölgülərinə rast gəlmək mümkündür. Hər hansı təsnifatdan tələb olunan əsas şey – tədqiq olunan predmet və hadisənin zəruri əlamətlərini üzə çıxarmaq və həmin qeyd olunan (qəbul olunan) prinsipin ardıcıl surətdə yürüdülməsindən ibarətdir. Mövcud təsnifat sistemlərinin çoxunun çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, ya təsnifatın müxtəlif prinsipləri ardıcıl aparılmır və bir-biri ilə qarışdırılır, ya da mürəkkəb sözlərin zəruri olmayan əlamətləri diqqət mərkəzinə qoyulur.

Bildiyimiz kimi Hind qrammatikləri semantik-sintaktik təsnifat prinsipini əsas almışdılar. Alman dilçisi H.P.Paul mürəkkəb sözlərin təsnifində semantik-morfoloji prinsipi irəli sürür və fonetik dəyişmələrə xüsusi fikir verir.

K.Bruqman mürəkkəb sözləri ilk dəfə semantik prinsipə əsasən izah edir. Bu prinsipə görə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin səbəbi tam semasioloji xarakter daşıyır. Bu prinsipin mahiyyəti odur ki, sintaktik birləşmə bu ana qədərki mənadan fərqli yeni məna daşıyarsa, bu birləşmə artıq mürəkkəb sözə çevrilmişdir.

K.Bruqman, hətta, cümlədə müxtəlif yerlərdə duran sözləri də mənaya əsasən mürəkkəb sözün komponentləri hesab edir. Rusiyada semantik prinsipin tərəfdarı akad. L.V.Şerba olmuşdur. O da mürəkkəb sözlərin əhatə dairəsini çox geniş alır.

Müasir rus dilçiliyində semantik prinsipə görə bütün mürəkkəb sözlər iki qrupa bölünür.

1. İdiomatik mürəkkəb sözlər.
2. Qeyri-idiomatik mürəkkəb sözlər.

Akad. A.İ.Smirtitski birincilərə “klassik”, ikincilərə “qrammatik mürəkkəb sözlər” deyir.

Sintaktik təsnifatda bütün mürəkkəb sözlər iki böyük qrupa bölünür. Tabesiz və tabeli (təyini) mürəkkəb sözlər. Sonra hər qrup daxilində bura aid olan mürəkkəb sözlərin komponentlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasından asılı olaraq bölgü aparılır. Bu təsnifatın da bir sıra qüsurlu cəhətləri vardır. Burada mürəkkəb sözlərin bütün quruluş tipləri əhatə olunmur. Deməli, sintaktik təsnifat odur ki, mürəkkəb sözlər komponentlərin sintaktik əlaqələrinə əsasən bölünür, sonra hər bir belə tipin morfoloji və semantik səciyyəsi göstərilir.

Mürəkkəb sözlərin mənşəyinə görə aparılan təsnifatı birinci dəfə Y.Qrimm irəli sürmüşdür. Polyak dilçisi Los da bu prinsipi 1901-ci ildə qəbul etmişdir. Azərbaycanda dos. M.Hüseynzadə xüsusən alınma sözlərə münasibətdə genetik təsnifata müəyyən qədər yer vermişdir. Bu prinsip dil tarixi üçün müəyyən qədər əhəmiyyətli olsa da, müasir dildə mürəkkəb sözlərin təsnifatında bu sözlərin səciyyəvi, zəruri əlamətlərinin açılmasına xidmət edə bilmir. Odur ki, akad. L.V.Şerba bu prinsipin qəti əleyhinədir.

Müasir dildə mürəkkəb sözlərin düzəlmə qaydalarına əsasən də müəyyən prinsip irəli sürmək olar. Məs.: T.Ş.Sanikidze və Azərbaycan dilində İ.Hacıyev bu prinsipi əsas götürmüşlər.¹

Morfoloji prinsip: bu bölgü başlıca olaraq komponentlərin hansı nitq hissəsindən ibarət olmasına görə aparılır və hər tipin semantik səciyyəsi və bütövlükdə sözün qrammatik formalaşmasına əsaslanır.

Akad. V.V.Vinoqradov mürəkkəb sözlərin morfoloji strukturasını öyrənməyə ciddi əhəmiyyət verir. O mürəkkəb sözlərin morfoloji bölgüsündə “birləşən sözlərin leksik-morfoloji tərkibini” öyrənməyi zəruri hesab edir.²

Dilimizin mürəkkəb sözlərinin morfoloji bölgüsünü verən alimlər bu məsələyə iki cəhətdən yanaşmışlar. Dos. İ.Hacıyev³ mürəkkəb sözlərin morfoloji bölgüsünü onların əmələ gəlmə, düzəlmə üsulları əsasında, dos. S.Cəfərov⁴ bu prosesin nəticəsinə görə aparmışlar.

Mürəkkəb sözlər üçün göstərilən bu təsnifi prinsiplərinin, hər birinin müəyyən üstün və kəsir cəhətləri vardır. Bu prinsiplərin hər hansı biri ilə aparılan təsnifat, hətta ardıcıl aparıldıqda belə, mürəkkəb söz kateqoriyasını birtərəfli işıqlandıracaqdır. Çünki, belə təsnifat ya mürəkkəb sözlərin strukturası, ya komponentlərin əlaqəsi, ya da müasir dildə əmələ gəlməsi və s. nöqtəyi-nəzərindən aparılacaqdır. Oudur ki, hər hansı təsnifat sxemi yenə də müəyyən dəqiqliyə möhtac olacaqdır.

Faktik dil materialı müxtəlif təsnifat prinsiplərini tələb edir. Mürəkkəb adlar (ismi nitq hissələri) olduqca müxtəlif morfoloji quruluşa malik olduğu üçün onları morfoloji prinsip üzrə təsnif etmək yığcamlığa, konkretliyə imkan vermir. Mürəkkəb feillər üçün isə

---

¹ Т.Ш.Саникидзе. «Сложные слова в среднеанглийском языке», автореф., Тбилиси, 954 г.

² Вак: Современный русский язык («морфология») (курс işi) под ред. В.В.В. М., 1952.

³ İ.Hacıyev. “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər”. “Elmi əsərlər”, ADU nəşriyyatı, Bakı, 1955-ci il, №5.

⁴ S.Cəfərov. “Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər və onların yazılışı”, “Azərbaycan məktəbi”, 1947, №3.

sintaktik təsnifat prinsipi yaramır. Çünki, bu halda bütün mürəkkəb feillər birtipli kütlə təşkil edərdi.

Zənnimizcə, müasir Azərbaycan dilinin mürəkkəb sözlərinin təsnifatının əsasına sintaktik prinsipi qoyub, hər tipin morfoloji və sintaktik xarakteristikasını verməklə dilimizdə olan mürəkkəb söz kateqoriyasını tam əhatə etmək olar. Bu nöqtəyi-nəzərdən dilimizdə olan bütün mürəkkəb sözlər iki böyük və əsas qrupa bölünə bilər.

1. Tabesizlik prinsipi üzrə düzələn mürəkkəb sözlər.

2. Tabelilik prinsipi üzrə düzələn mürəkkəb sözlər.

Xatırlatmaq lazımdır ki, burada tabesizlik və tabelilik terminləri şərtidir və qrammatika kitablarımızda qəbul edilmiş terminlərdən müəyyən qədər fərqlənir. Adətən bu terminlər vasitəsilə sözlər arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr göstərilir. Mürəkkəb sözün komponentləri arasında əlaqə komponentlərin sıx qovuşması nəticəsində qrammatik ifadə edilmir. Mürəkkəb sözlər müəyyən leksik kateqoriyanın nümayəndəsidir. Odur ki, mürəkkəb sözlə söz birləşməsi arasında sintaktik paralel çəkmək mümkün deyildir. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin sintaktik əlaqəsinə gəldikdə demək lazımdır ki, bu ancaq şərti olaraq, mürəkkəb söz ilə söz birləşməsinin müqayisə planında qeyd olunur.

Faktiki olaraq nitq prosesində mürəkkəb sözləri parçalamaq, onu komponentlərinə ayırmaq olmaz, onun tam formalaşmasını pozmaq olmaz. Çünki bu halda o artıq mürəkkəb söz olmayacaqdır.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqəni müvafiq söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı əlaqələrlə bir növ sinonimik hesab etmək olar.¹

Bəziləri mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqələri cümlənin müstəqil üzvləri arasındakı əlaqələr ilə eyniləşdirməyə meyl edirlər.

V.N.Tronski yazmışdır ki, “Mürəkkəb sözlərin ünsürləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr çox zaman ayrı-ayrı sözlər

---

¹Вах: В. М. Брысина. «Сложные прилагательные в современном русском литературном языке», канд.дисс., Саратов, 1953 г., стр. 22.

arasındakı əlaqələr kimi olur.”¹

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında şübhəsiz, daxili əlaqə mövcuddur. Lakin bu əlaqə sintaktik vasitələrlə ifadə olunmur. Bu əlaqə sanki “gizli” şəkildə yaşayır. K.A.Levkovskaya göstərir ki, mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqələr xüsusi qrammatik vasitələrlə ifadə olunmur.²

Akad.V.V.Vinoqradov ona görə L.Andreyçunu tənqid edir ki, onun əsərində “mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasındakı əlaqələr bütünlüklə cümlənin üzvləri arasındakı sintaktik əlaqələr əsasında şərh edilir”.³

Bu isə o demək deyildir ki, mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında rabitə nəzərə alınmamalıdır. Əksinə, mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlərin əlaqə və münasibətinin öyrənilməsi zəruridir. Lakin mürəkkəb sözləri müvafiq söz birləşmələri ilə müstəqil analogiya üzrə təhlil və izah etmək düzgün deyildir.

“Axı bu halda mürəkkəb sözlər ilə söz birləşmələri arasındakı quruluş fərqi əhəmiyyət verilmir”.⁴

Bununla belə, V.V.Vinoqradov irəli sürür ki, “sözlərin birləşdirilməsi yolu ilə söz yaradılması birləşən sözlərin əlaqə və münasibətini nəzərə almaqla təsvir olunmalıdır”.⁵

Bəzi söz birləşmələrinin komponentləri ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü olur. Lakin bu birləşmələr mürəkkəb sözə çevrildikdə komponentlər ayrılıqda cümlə üzvü olmaq bacarığından məhrum olur və bununla əlaqədar olaraq mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələr də itir. Çünki bu əlaqələr ancaq cümlə üzvləri arasında mövcuddur. Buna görə də mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında mövcud olmayan əlaqələrdən danışmaq düzgün

---

¹ В. Н. Троицкий «Основные принципы словообразования», Ученые записки 1 Ленинградского Гос. Пед. Инст-та ин-х языков, т.1, 1940, стр. 292.

² К. А. Левковская. «О словообразовании и его отношении к грамматике». Вопросы теории и истории языка..., М., 1952.

³ В.В. Виноградов. «Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии».

⁴Yenə orada, səh. 140.

⁵Yenə orada.

deyildir. Lakin bu itmiş sintaktik əlaqələri mürəkkəb sözlərdə müəyyən etmək mümkündür.

Biz mürəkkəb sözləri tabeli və tabelsiz olmaq üzrə iki sintaktik tipə, onları da komponentlərin hansı nitq hissəsinə aid olmasına – morfoloji tərkibinə görə yarım tiplərə bölürük.

Göstərmək lazımdır ki, bu bölgü yeni deyildir. Ən müxtəlif dillər üçün aparılmış bu bölgü özünü daha çox doğruldur. Bu bölgünün başlıca üstünlüyü ondadır ki, burada bütün mürəkkəb sözləri əhatə etmək mümkündür.

1. Tabelsizlik prinsipi üzrə düzələn mürəkkəb sözlər. Bu prinsiplə düzələn mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birindən asılı deyil və bərabər semantik həcmdə çıxış edirlər.

Dilimizdə tabelsiz mürəkkəb sözlərin üç tipini göstərmək olar.

a) Təkrarlar: Burada eyni sözün ya şəkilçisiz olaraq, ya da müxtəlif şəkilçilər qəbul etməklə təkrarı nəticəsində düzələn mürəkkəb sözlər nəzərdə tutulur. Məs.: tez-tez, yerli-yersiz, vaxtlı-vaxtında, qaça-qaç, vurhavur, üzbəüz və s.

b) Qoşa sözlər: Bu qisim mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birinə ya sinonim, ya omonim münasibətində çıxış edir, yaxud da yaxın mənalara malik olur. Məs.: ev-eşik, dərd-bəla, böyük-kiçik, ata-ana, al-ver, gəl-get, gecə-gündüz, iş-güc, qaş-göz və s.

v) Əlavəli sözlər. Bu sözlər dilimizdə son zamanlarda geniş yayılmışdır. Məs.: komsomol-gənclər (briqadası), mühəndis-texnik, kino-teatr, tikinti-quraşdırma (idarəsi) və s.

2. Tabelilik prinsipi üzrə düzələn mürəkkəb sözlər. Bu sözlərin xarakter xüsusiyyəti – komponentlərin birinin digərindən hökmən asılılığından ibarətdir. Bu kimi mürəkkəb sözlərin aşağıdakı qrupları vardır.

a) Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşanlar: Bu sözlərin birinci komponenti isim, sifət, say, ikinci komponenti isə isimlərdən ibarət olur. Məs.: xoruzgöz, dimdikburun, qaraqaş, göygöz, beşmərtəbə, üçgünlük, üçaylıq və s.

b) İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşanlar: Bu kimi mürəkkəb sözlərin komponentləri əksər hallarda isimlərdən ibarət olur. Məs.: bağayarpağı, tutuquşu, dəvədabanı, suiti,

gözmuncuğu və s.

v) Təktərəfli birləşmələr şəklində formalaşanlar: Bu sözlərin komponentləri nisbət şəkildə isim, ikinci komponentləri isə sifətdən ibarət olur. Bu üsulla formalaşan mürəkkəb sözlər ən çox insanı xarakterizə etməyə xidmət edir. Məs.: əliaçıq, ayağıyalın, gününqara, ürəyinazik, ürəyiyumşaq, başısaşığı və s.

q) İdarə əlaqəsi nəticəsində formalaşanlar: Bu sözlərin ikinci komponentləri feil və ya feildən düzələn sözlər olur. Bunlar daha çox alət, cihaz, vəsait adlarını və s. ifadə edir. Məs.: pambıqyığan, tozsoran, paltaryuyan, fındıqsındıran, taxılbiçən, taxılsovuran və sairə.

Göstərilən hər tipin öz xüsusiyyətləri vardır ki, bu da ancaq əlavə struktur-semantik təhlil yolu ilə açıla bilər.

Mürəkkəb sözlərin semantikasi, bir qayda olaraq, onun komponentlərinin semantikasi ilə müəyyən olunur. Bunlardan başqa müasir dilimizdə işlənən bir qisim mürəkkəb ixtisar sözlər vardır ki, bunlar son 30-35 il ərzində dilimizdə işlənir.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət
Universitetinin elmi əsərləri, 1956-cı il, №11, səh.91-103.*

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

Müasir Azərbaycan dilinin söz düzəltmə sistemində mürəkkəb sözlər vasitəsilə yeni anlayışların ifadə edilməsi mühüm yer tutur. Lakin bu vaxta kimi Azərbaycan dilində olan mürəkkəb sözlərdən bəhs edən xüsusi tədqiqat əsəri yoxdur. Mürəkkəb sözlərdən bəhs edən bir neçə məqalə yazılmış və dilçiliyimizin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar yazılan bəzi əsərlərin müəllifləri bu və ya digər nöqtəyi-nəzərdən mürəkkəb söz məsələsinə də toxunmalı olmuş və bu məsələni müxtəlif surətdə izah etmişlər.

Mürəkkəb söz, onun tərifini, meyarı və söz birləşməsi, mürəkkəb sözlərin yazılışı, mürəkkəb sözlər və idiomatik ifadələr, sabit birləşmələr, terminlər və s. məsələlər hazırda öz həllini gözlə-

yən aktual məsələlərdəndir. Mürəkkəb sözlər haqqında nəinki Azərbaycan dilçiliyində, ümumiyyətlə türkologiyada, hətta ümumi dilçilikdə “fikir mübarizəsi” davam etməkdədir. Bununla belə, Azərbaycan dilçiliyinin hazırkı inkişaf səviyyəsi mürəkkəb söz məsələsini irəli sürür və onun həllini tələb edir. Bu vaxta kimi dilimizin mürəkkəb sözləri üçün möhkəm meyar hələ verilməmişdir, mürəkkəb söz kateqoriyası bir tərəfdən söz birləşmələri (hətta tərkiblər) ikinci tərəfdən sadə və düzəltmə sözlər hesabına olduqca genişləndirilmişdir.

Buna görə də birinci növbədə mürəkkəb sözlərin başqa quruluş tiplərindən fərqlərini və bənzər cəhətlərini göstərmək vacibdir.

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN BAŞQA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ (MÜRƏKKƏB SÖZÜN HÜDUDU)

Hər hansı söz (o cümlədən mürəkkəb sözlər) müxtəlif cəhətdən başqa sözlərlə əlaqədardır. Ayrıca söz dildə başqa sözlərdən təcrid edilmiş halda yaşaya bilmir. Ayrıca söz dilin lüğət tərkibinə daxil olur və beləliklə, ümuminin bir hissəsini təşkil etməklə, lüğət tərkibinin ümumi dəyişmə və inkişaf qanunlarına müvafiq surətdə dəyişir və inkişaf edir.

Bununla belə mürəkkəb sözlər bir sıra səciyyəvi əlamətləri ilə başqa sözlərdən fərqlənir.

Mürəkkəb sözlərin səciyyəsinə müəyyən etmək üçün birinci növbədə ümumiyyətlə sözün nə olduğunu aydınlaşdırmaq zəruridir. Bu isə dil haqqında olan elmin ən çətin məsələlərindən biridir və dilçilikdə hərtərəfli işlənilməmişdir.

Qrammatika öz qayda və qanunlarını cümlədə sözlərin dəyişməsi və birləşməsi qaydalarına əsasən qurur və beləliklə, dildə müəyyən səlislilik yaradır.

Söz elə zəruri “tikinti materialıdır” ki, onsuz dilin özü mümkün deyildir.

Sözsüz insan təfəkkürü əmələ gəlməz və inkişaf edə bilməzdi. Deməli, söz nəinki leksik, qrammatik vahid və təfəkkür vahididir,

həm də dilin bütün cəhətləri ilə sıxı bağlı olan əsas dil vahididir. Ümumiyyətlə “söz probleminin həlli üçün öyrənilməsi lazım olan məsələlərdən biri də mürəkkəb söz məsələsidir.¹

Söz probleminin hərtərəfli tədqiqi mürəkkəb sözlərin keyfiyyətinin ciddi surətdə öyrənilməsini tələb edir. Digər tərəfdən mürəkkəb sözlərin həlli daha ümumi olan söz probleminin düzgün müəyyənləşdirilməsi və həll edilməsindən asılıdır.

Mürəkkəb söz problemi birinci növbədə mürəkkəb sözün meyarını, onun hüdudunu təyin etməyi tələb edir. Bunun üçün mürəkkəb sözlərin bir tərəfdən sadə və düzəltmə sözlərdən, ikinci tərəfdən söz birləşmələrindən (sabit və qeyri-sabit) fərqi müəyyənləşdirmək zəruridir.

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

Bu məsələ ümumi dilçilikdə həll olunmuş hesab edilir. Yalnız bir kökdən ibarət olan sözlərə sadə sözlər deyilir. Mürəkkəb sözün səciyyəvi əlaməti isə onun tərkibinə əsasən qeyd olunur: mürəkkəb söz ən azı iki müstəqil, lüğəvi mənaya malik olan komponentin birləşməsindən əmələ gəlir.

Daimi dəyişmə və inkişafda olan dilin tarixi inkişafı prosesində mürəkkəb sözlər get-gedə öz quruluş şəklini itirir, öz mürəkkəb tərkibindən (birdən artıq komponentə malik olmaqdan) məhrum olur. Odur ki, belə sözlər mənşəcə mürəkkəb olsa da, müasir dil üçün sadə söz hesab edilir. Ancaq etimoloji təhlil nəticəsində

---

¹Söz probleminə bir sıra nəzəri əsərlər həsr edilmişdir. Məsələn:

a) Е. М. Галкина-Федорук. Слово и понятие в сфере учения классиков марксизма-ленинизма, «Вестник Московского Университета», 1951 №9, с. 105-125.

б) П. С. Попов. Понятие слова в свете марксистского учения о непосредственной связи языка и мышления, Вестник Московского Университета», 1954 №4, стр. 69-83.

в) А. И. Смирницкий. К вопросу о слове, «Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, 1952 г.

г) А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема «тождества слова») «Труды инс-та яз-ния АН СССР», т.IV, 1954, стр. 49.

tərkibi müəyyən edilə bilən belə sözləri müasir dil üçün mürəkkəb hesab etmək düzgün deyildir. A.N.Kononovun tersane (<dar-üs-inaa), bildir (<bir-yil-dir), bilezik (<bilek-yüzük) sözlərini mürəkkəb hesab etməsi bu sözlərə etimoloji cəhətdən yanaşmağın nəticəsidir.¹

Özbək dili üçün bilaqüzük, taşbağa sözləri mürəkkəbdir.² Azərbaycan dili üçün biləzik, tısağa sözləri mürəkkəb deyildir. Çünki özbək dilində həmin sözlərin mürəkkəb tərkibi aydın görünür və bunun komponentləri ayrılıqda müəyyən məna daşıyan sözlərdir. Azərbaycan dilində və belə “sözlər” (bilər, zik və s.) yoxdur.

Mürəkkəb sözü müəyyən etmək üçün etimoloji əlamət hələ özlüyündə kafi deyildir. Bir zaman mürəkkəb olan sözlər zaman keçdikcə semantik və formal dəyişikliklərə uğrayır və onlardan dilin inkişafının müəyyən mərhələsində artıq mürəkkəb sözlər kimi danışmaq olmur.

Lakin, buradan belə nəticə çıxmasın ki, indiki mürəkkəb sözlərdə artıq öz mürəkkəb tərkibini itirmiş sözlər ziddiyyət təşkil edir. Əksinə, dilimizin tarixi aspektdə öyrənilməsi bu kimi tərkibcə “pozulmuş” olan sözlərin tədqiqini zəruriləşdirir.

MÜRƏKKƏB SÖZLƏR VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Bəs mürəkkəb sözə necə tərif vermək olar? Bu barədə müxtəlif fikrilər mövcuddur. Bütün dillər üçün və onların inkişafının bütün dövrləri üçün mürəkkəb sözlərə yararlı tərif vermək olarmı? Məlumdur ki, morfem, söz və söz birləşməsi arasında sərhəd stabil deyil. Bu, tarixi inkişaf prosesində dəyişir.

Sözün quruluşu müxtəlif sistemli dillərdə və dilin inkişafının müxtəlif mərhələlərində eyni cür olmur. Mürəkkəb sözlərə bütün dillər üçün və onların inkişafının bütün dövrləri üçün yarayan tərif vermək mümkün deyildir.

---

¹ А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка. Изд. АН СССР, М.-Л., 1941, стр. 183.

² А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка. Гос. Изд. Уз. ССР, Ташкент, 1948, стр. 107.

Mürəkkəb sözlərə ancaq konkret dil üçün (və ya qohum dillər qrupu üçün) və onun inkişafının müəyyən mərhələsi üçün tərif vermək olar.

Lakin, mürəkkəb sözlərə ümumi və geniş tərif verə bilməmək o demək deyildir ki, bu dil kateqoriyasına yanaşmağın ümumi prinsiplərini də müəyyən etmək olmaz, onu səciyyəvləndirən əlamətləri ayırmaq olmaz.

“Pravda” qəzeti səhifələrində aparılan müzakirələrə qədər dilçilikdə mürəkkəb sözlər ilə söz birləşmələri arasında fərq görülürdü və mürəkkəb sözlərə verilən bütün təriflər semantikaya əsaslanırdı. Bir məna bildirən bütün söz birləşmələri mürəkkəb söz hesab edilirdi. Bütün əsərlərdə özünün göstərən bu ümumi fikri bir neçə nümunə ilə göstərmək kifayətdir. “Mürəkkəb söz dedikdə, biz formadan asılı olmayaraq, yəni müəyyən tərkibin sintaktik söz birləşməsi və ya izolyasiya olunmuş lüğəvi vahidlə ifadə olunmasından asılı olmayaraq hər hansı söz birləşməsinə nəzərdə tuturuq”.¹

V.N.Troitskiyə görə “...əgər söz birləşməsi vahid tam bir anlayış ifadə edirsə, o, söz birləşməsinin formasını saxlasa da, öz mahiyyətinə görə bir sözə çevrilmiş olur”.²

L.V.Şerba yazmışdır ki, istənilən hər hansı sintaktik qrup mürəkkəb söz hesab edilə bilər.³

“Mürəkkəb sözün müəyyənləşdirilməsində semantik meyar birinci dərəcəli rol oynayır”.⁴

Göründüyü kimi, bütün bu əsərlərdə mürəkkəb sözlərin semantik meyarı (mürəkkəb sözün “geniş” anlayışı) əsas alınmışdır.

Semantik prinsip tərəfdarları mürəkkəb sözlərin tədqiqində

---

¹ а) И. А. Потапова. Сложные существительные в английском языке, канд. диссертация, Ленинград, 1949, стр.54.

б) С. С. Хидекель. К вопросу о словосложении в современном английском языке, канд. диссертация, Москва, 1948, стр. 70.

² В. Н.Троицкий. Основные принципы словообразования «Ученые записки 1 ЛПИИИЯ, 1940, т.I, стр. 298.

³ Л. В. Щерба. Очередные проблемы языковедения. «Изв. АН СССР», отд. литературы и языка, т.IX, вып. 5, 1945, стр. 182.

⁴ Н. С. Родзевич. Словосложение в современном английском языке, канд. дисс., Киев, 1950, стр. 72.

onların (mürəkkəb sözlərin) məhz bir söz kimi formalaşmasını qətiyyənlə nəzərə almırlar ki, bu hal da mürəkkəb sözlərin qrammatik əlamətlərinin tam unudulmasına aparıb çıxarır.

Mürəkkəb sözlərin “geniş” anlayışının əsasında semantik meyar durur. Odur ki, mürəkkəb söz kateqoriyası düzgün olmaya-raq genişlənilir, yaygınlaşır və aydın olmur. Çünki bir məna verən, vahid anlayış verən müxtəlif söz birləşmələri də mürəkkəb söz hesab edilir. Deməli, mürəkkəb sözlərin geniş anlayışı ilə razılaşmaq olmaz. Mürəkkəb sözün müəyyənləşdirilməsində semantik meyar əlverişli deyildir.

Semantik prinsip tərəfdarları mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrini bir-birindən fərqləndirə bilmir və bununla da lüğətlə qrammatikamı qarışdırırlar. Odur ki, son illərdə sovet dilçiliyində ən çox yayılan belə bir məşhur fikir vardır. “Mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsində semantik meyar yaramır”.¹

Bəs mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin fərqi nə cür izah etmək olar? Bunun üçün söz birləşməsi anlayışı üzərində durmaq lazım gəlir. Göstərmək zəruridir ki, dildə bütün söz birləşmələri eyni cinsli deyildir. Digər tərəfdən cümlədə sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi təşkil etmir.

Hamının qəbul etdiyi kimi, söz birləşmələri əmələ gəlməsinin xarakterinə və dildə işlənmə qaydalarına görə bir-birindən keyfiyyətcə fərqli olan iki böyük qrupa bölünür.

1. Müəyyən dilin qrammatik qaydaları əsasında, nitq prosesində sözlərin azad surətdə birləşməsi nəticəsində əmələ gələn söz birləşmələri (sərbəst və ya qeyri-sabit söz birləşmələri). Belə birləşmələrin komponentləri arasında əlaqə, adətən, müvəqqəti düzəlib tezliklə dağılır və birləşməni təşkil edən sözlər hər hansı digər tərkibdə azad surətdə birləşə bilmək imkanına malik olur. Məs.: gözəl kitab, ağac yarpağı, sənin dostun. Belə birləşmələrdə iştirak edən sözlər çox zaman öz adı, həqiqi mənasında çıxış edir.

---

¹ а) А. С. Новакович. Сложные слова в современном датском языке, канд.дисс., М., 1952, стр. 54.

б) П. В. Царев. Сложные прилагательные типа blue-eued в современном английском языке, автореферат канд. дисс., М., 1952, стр. 3.

2. Sözlərin nitqdə azad surətdə birləşməsi nəticəsi olmayıb, hazır şəkildə və adi sözlərlə eyni əsasda nitqə daxil edilən söz birləşmələri (Bu kimi söz birləşmələri üçün dilçilikdə olduqca çox terminlər işlədilir ki, bunlardan ən çox yayılanı “sabit söz birləşmələri” və “frazoloji vahidlər”dir. Semantik bölünməzliyinə və nitqə “hazır şəkildə daxil edilməsi”nə görə sabit söz birləşmələri dilin lüğət tərkibinin vahidi olur və ayrıca “sözlərin ekvivalenti” kimi çıxış edir.¹

Bütün sabit söz birləşmələri bir məna verir. Odur ki, semantik tamlığa əsaslanaraq bütün sabit söz birləşmələrini mürəkkəb söz hesab etmək olmaz.²

Sabit söz birləşmələri mənaca monolit olub ayrıca sözə bərabərdir (mənaca sözün ekvivalentidir) və hazır şəkildə, adi sözlərlə eyni əsaslarla “nitqə daxil edilir” (A.A.Şaxmatov).

Bu xüsusiyyətlərinə görə sabit söz birləşmələrini semantik prinsip tərəfdarları mürəkkəb söz hesab edirlər. Bu halda söz birləşməsi ilə mürəkkəb söz arasında hər cür sərhəd silinmiş olur.

Söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün fərqlərini açmaq üçün “formal” prinsip tərəfdarları bir sıra konkret və zənnimizcə, düzgün fikirlər irəli sürmüşlər. Bu halda diqqət mərkəzində mürəkkəb sözlərin “dar” anlayışı durur.

Mürəkkəb sözün “dar” (formal) anlayışı ilk növbədə dilin quruluşunu, onun milli səciyyəni nəzərdə tutur. Sovet dilçiləri hazırda mürəkkəb sözü məhz quruluşuna əsasən müəyyən edirlər. Bu cəhətdən A.İ.Smirnitski və O.S.Axmanovanın bir sıra əsərləri diqqəti xüsusilə cəlb edir.³

---

¹Sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri bir-birini inkar edən vahidlər deyil və bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə, tarixi inkişafda sabit söz birləşmələri qeyri-sabit söz birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Bunun bir sıra səbəbləri ola bilər (birləşmənin məcazi məna alması, dildə tez-tez işlənməsi, termin keyfiyyəti daşınması və s.). Əslində, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri eyni qrammatik qanunlara əsasən meydana gəlir.

² А.А.Булаховский. Курс русского литературного языка, Радьянская школа, Киев, 1952, т.І, Изд-во V, стр. 193.

³Вах: а) А. И. Смирницкий. К вопросу о слове. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию, М., 1952, ч. I.

Dildə işlənən bütün sözlər iki momentlə müəyyən edilir.

- 1) Sözün məna monolitli (daxili monolitliyi).
- 2) Sözün texniki monolitliyi (xarici monolitliyi).

“Tipik və şübhəsiz tam bir sözü aldıqda görmək olar ki, onun tamlığı iki vəziyyətlə müəyyən edilir: onun semantikasının tamlığı ilə və onun “tam formalaşması ilə”.¹

Bütün “söz ekvivalentləri” – sabit birləşmələr məna monolitliyi ilə fərqlənir. Texniki planda isə sabit birləşmələr ancaq “ayrıca formalaşmışdır”, yəni bunlar xarici əlamətdən məhrumdur.

Söz, səs birləşməindən məhz tam formalaşması ilə fərqlənir.²

Bir sıra mürəkkəb sözlər onları əmələ gətirən komponentlərin mənasından fərqli məna verir, məs.: dəvədabanı, kəkkikotu və s. Dil vahidinin bütün mənasının ona daxil olan hissələrin mənası ilə uyğun gəlməməsi hadisəsi həmin vahidin idiomatikliyi ilə izah olunur. Göstərilən misallar həm idiomatik, həm də tam formalaşmış sözlərdir ki, bu kimi sözlərə “klassik” mürəkkəb sözlər deyilir.

Bir sıra mürəkkəb sözlər isə heç bir idiomatikliyə əsaslanmır. Bu kimi sözlər “qrammatik mürəkkəb sözlər” adlanır. Məs.: göygöz, qaraqaş... Mürəkkəb sözlərin “klassik” və “qrammatik”³ olmaq üzrə iki qismə bölünməsi söz birləşmələrinin sabit və qeyri-

---

б) А. И. Смирницкий. К вопросу о слове. (Проблема «тождества слова»). «Труды Инс-та Языкознания АН СССР», 1954, т. IX.

в) А. И. Смирницкий и О. С. Ахманова. Образование типа *stonewall-speechsound* в английском языке. «Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР», М., 1952, ч. II

г) О. С. Ахманова. К вопросу о словосочетании в современном английском языке. «Изв. АН СССР», отд. лит-ры и языка, 1950, т. IX, вып. 6.

д) О. С. Ахманова. К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц, «Труды Института Языкознания АН СССР», 1954, т. IV

е) О. С. Ахманова. О разграничении слова и словосочетания, автореф докторск. дисс., М., 1954.

¹ А. И. Смирницкий и О. С. Ахманова. Образование типа *stonewall-speechsound* в английском языке. «Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР», М., 1952, ч. II

² А. И. Смирницкий. К вопросу о слове. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию, М., 1952, ч. I., стр. 195.

³ Terminlər A.İ.Smirnitski tərəfindən irəli sürülmüşdür.

sabit adı ilə iki yerə bölgüsündən irəli gəlir. Çünki mürəkkəb sözlərin çoxu elə söz birləşmələrindən əmələ gəlir.

O.S.Axmanova göstərir ki, sözlər (o cümlədən mürəkkəb sözlər) söz birləşməsindən (o cümlədən sabit söz birləşməsindən) fərqli olaraq həmişə tam formalaşmış vahidlər kimi çıxış edir.

Mürəkkəb sözü söz birləşməsindən fərqləndirmək üçün meyar məhz onların quruluşu və tərkibidir.¹

Deməli, formasına görə frazeoloji vahidlər qeyri-sabit söz birləşmələrindən fərqlənir. “Əksinə, nə qədər mürəkkəb olsa da, sözlər həmişə tam formalaşmış vahidlər kimi çıxış edir”², “onların söz birləşmələrindən fərqlinin meyarı məhz onların formasıdır”³.

Lakin söz birləşməsi ilə mürəkkəb söz arasında hər cür fərq nisbi olub, birincinin ikinciyyə keçməsi imkanını aradan qaldırmır. Məlumdur ki, dilin inkişafı tədriclə gedir. Odur ki, köhnədən yeniyə doğru daimi inkişaf prosesində bir sıra keçici hallara rast gəlmək tamamilə mümkündür. Buradan isə o nəticə çıxır ki, mürəkkəb sözlər ilə söz birləşmələri arasında keçilməz hədd yoxdur, faktiki olaraq dildə mürəkkəb sözləri söz birləşməsindən ayırmaq bəzən olduqca çətin və qeyri-mümkün ola bilər. Bəzi tək-tək sözlərin hansı quruluş tipinə aid olması məsələsi axır kimi mübahisəli qala bilər.

Odur ki, mürəkkəb sözlərin tam formalaşması qanunu istisnasız olaraq bütün mürəkkəb sözlərə aid edilə bilmir. Bu təbiidir. Qanun bütün hadisələri əhatə edə bilmir. Hadisə qanundan genişdir.

Beləliklə, müasir sovet dilçiliyinə görə mürəkkəb sözü söz birləşməsindən fərqləndirmək üçün əsas meyar xarici formalaşmadır.

“Tam formalaşma mürəkkəb sözü söz birləşməsindən fərqləndirən ən zəruri əlamətdir”⁴.

Söz tam formalaşmış leksik, fonetik və qrammatik vahiddir.

---

¹ О. С. Ахманова. О разграничении слова и словосочетания, автореф докторск. дисс., М., 1954, стр. 18.

² О. С. Ахманова. К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц, «Труды Института Языкознания АН СССР», 1954, т. IV

³Yenə orada.

⁴ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию, М., 1952, ч. I, стр. 200.

Mürəkkəb söz dedikdə bir neçə (ən azı iki) müstəqil lüğəvi mənaya malik olan sözün tam formalaşmış bir vahiddə birləşməsinə anlayırıq.¹

Bəs sözün “tam formalaşması dedikdə nəyi nəzərdə tutmaq lazımdır? Bu barədə müxtəlif rəylər mövcuddur.

Tam formalaşma hər bir ayrıca dildə müxtəlif səciyyə daşıyır. Çünki sözün quruluşu müxtəlif dillərdə müxtəlif olur.

Tam formalaşma nəinki müxtəlif dillərdə, hətta bir dil daxilində mürəkkəb sözün əmələ gəldiyi söz birləşməsindən və mürəkkəb sözün daxil olduğu nitq hissəsindən asılı olaraq, özünü müxtəlif şəkildə göstərir.

Sözün tam formalaşması qrammatik və fonetik səciyyə daşıyır. Mürəkkəb sözün müəyyən edilməsi üçün qrammatik və fonetik əlamət olmadığı təqdirdə bu və ya digər quruluşun yazılışı nəzərə alınə bilər.

Bəzən mürəkkəb sözün əlaməti olaraq onun söz düzəltmə nöqtəyi-nəzərindən tamlığı əsas hesab olunur. Yəni hər hansı birləşmənin sonuna müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər əlavə etdikdə, o bir söz kimi formalaşsə, belə birləşmələr mürəkkəb söz hesab edilir.²

Bu fikri izah edək. Azərbaycan dilində “beş il” söz birləşməsidir. (birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşməsidir).

Bu birləşmənin üzərinə sözdüzəldici bir şəkilçi (məsələn, “lik” şəkilçisi) əlavə etdikdə, o, bir söz kimi (“beşillik” formalaşsə, onda belə birləşmələr də (beş il) mürəkkəb söz hesab edilir (yaxud: dəmir yolu), (dəmir yol – dəmiryolçu və s.).

Bu kimi söz birləşmələrini mürəkkəb söz hesab etmək üçün göstərilən dəlil qənaətbəxş deyildir. Bircə onu göstərmək kifayətdir ki, heç də həmişə belə birləşmələrdən mürəkkəb sözlər düzəlmir.

---

¹ И. Д. Молчанова. Усилительные сложные прилагательные в современном немецком языке, канд. дисс., М., 1954, стр. 13.

² А. А. Касаткин. Сложные имена существительные в современном итальянском языке, канд. дисс., Л., 1951, стр. 113-114.

Buradan yalnız o nəticə çıxı bilər ki, mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi üçün həm sabit, həm də qeyri-sabit söz birləşmələri əsas verə bilər.

Üzərinə sözdüzəldici şəkilçi əlavə etməklə “düzəltmə-mürəkkəb” söz əmələ gəlməsi müəyyən birləşmənin mürəkkəb söz olduğuna bir sübut ola bilməz.¹

Bəzən mürəkkəb sözün tam formalaşmasının əlaməti olaraq onun ya ancaq morfoloji, ya da ancaq sintaktik və s. xüsusiyyəti irəli sürülür. Əslində isə mürəkkəb sözün bir vahid tam kimi formalaşması onun bütün əlamətlərinin məcmusu vasitəsilə üzə çıxır.

Marksist-leninçi təlimə görə müəyyən tədqiqat predmetinin bütün cəhətlərini və onların qarşılıqlı münasibətini öyrənməklə həqiqəti meydana çıxarmaq olar.

Əgər tədqiqat predmetinin obyektiv təbiətini açmaq üçün onun (tədqiq olunan predmetin) bütün cəhətlərini nəzərə almaq, onu başqa predmet və hadisələrlə müqayisə etmək zəruridirsə (bunun isə yeganə düzgün yol olduğu şübhəsizdir), onda mürəkkəb sözlərin tam formalaşmasını ancaq morfoloji, ancaq sintaktik və s. planda nəzərdən keçirmək nə dərəcədə doğru ola bilər? Bu sualın cavabını marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə əsaslanmaqla vermək olar.

Mürəkkəb sözlərin tam formalaşmasının təbiətini müəyyən etmək üçün verilən meyar məhz o zaman obyektiv və elmi hesab oluna bilər ki, bu meyar mürəkkəb sözlərin bütün və əsas xüsusiyyətlərini əhatə etmiş olsun.

Odur ki, tam formalaşma dedikdə mürəkkəb sözlərin qrammatik (morfoloji və sintaktik), fonetik və qrafik cəhətdən məhz söz kimi formalaşması nəzərə alınır.²

Əlbəttə, mürəkkəb sözlərin hər quruluş tipi üçün bu əlamətlərin hamısının birlikdə mövcud olması zəruri deyildir. Bir halda bu, başqa halda digər əlamət, üçüncü ala bir neçə və ya bütün

---

¹ Н. Д. Арутюнова. Сложные имена существительные и способы их образования в современном испанском языке, канд. дисс., М., 1953, стр. 52.

² Н. С. Тюрина. К вопросу о словосложении в английском языке, автореферат канд. дисс., М., 1955, стр. 6.

əlamətlər birlikdə iştirak edə bilər. Lakin, bütünlükdə götürdükdə göstərilən əlamətlərin hamısı bir-birini tamamlayaraq və dəqiqləşdirərək mürəkkəb sözün tam formalaşması haqqında ümumi xarakteristika, aydın təsəvvür verə bilər. Mürəkkəb sözün tam formalaşması hər quruluş tipi üçün müəyyən xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Bununla belə, dilimizin mürəkkəb sözlərinin tam formalaşmasını göstərən bəzi əlamətlərdən ümumi halda danışmaq mümkündür.

Sözlərin müxtəlif qrupları müəyyən morfoloji əlamətlərə, başqa sözlərlə müəyyən qaydalar üzrə birləşə bilmək qabiliyyətinə malikdir. Yəni hər hansı söz morfoloji və sintaktik səciyyə daşıyır.

Bu morfoloji və sintaktik əlamətlər bütünlükdə sözə məxsusdur və onun vahid söz kimi formalaşmasında başlıca rol oynayır. Sözün hissələri isə müstəqil formalaşa bilmir, ancaq sözün tərkibində müəyyən forma alır. “Dəvə” sözü bir nitq hissəsinə – ismə daxil olub, ismə məxsus əlamətləri qəbul edir; məsələn, bu sözə nisbət və kəmiyyət şəkilçiləri əlavə edilə bilər. “Dəvəquşu” mürəkkəb sözünün tərkibində olan “dəvə” artıq əvvəlki qrammatik əlamətlərdən məhrumdur. “Qırmızı” sözü müəyyən sintaktik əlamətə, başqa sözlərlə müəyyən birləşmə xüsusiyyətinə malikdir. (Qıpqırmızı, qırmızı alma və s.) Lakin bu söz “qırmızıyanaq” mürəkkəb sözünün tərkibinə daxil olduqda cümlə üzvləri ilə müstəqil surətdə, bilavasitə deyil, mürəkkəb sözün tərkibində, bilavasitə əlaqədə olur. Yəni, indi “qırmızı” sözü başqa sözlərlə bilavasitə birləşə bilmək qabiliyyətindən məhrum olur.

Mürəkkəb sözün tam formalaşmasının *fonetik əlaməti* – onda birləşdirici vurğunun olmasıdır. Birləşdirici vurğu həmişə olmasa da, bəzən mürəkkəb sözü söz birləşməsindən ayırmağa xidmət edir. Birləşdirici vurğusu olan mürəkkəb sözün müvafiq söz birləşməsindən fərqi ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözün komponentlərindən birisi söz birləşməsində daşdığı vurğunu itirir. Bir sıra hallarda isə komponentlərdən birinin vurğusu tam itmir, əsas vurğuya nisbətən ikinci dərəcəli olur.

Mürəkkəb sözü müvafiq söz birləşməsindən ayırmaq üçün birləşdirici vurğunu zəruri əlamətlərdən biri hesab edən bir sıra dil-

çilər vardır.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, birləşdirici vurğu ən çox idiomatik (klassik) mürəkkəb sözlərdə müəyyən rol oynayır. Adətən idiomatik mürəkkəb sözlər birləşdirici vurğulu olur. Deməli, birləşdirici vurğu mürəkkəb sözlərin komponentlərinin çox, ya az sıxı məna bağlılığı ilə əlaqədardır.

Birləşdirici vurğunun əhəmiyyəti mürəkkəb sözün bu və ya digər quruluş tipinə aid olmasından da asılıdır. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlər həmişə birləşdirici vurğulu olur. Belə birləşmələr birləşdirici vurğuya malik olmadıqda onları mürəkkəb söz hesab etmək olmur (müqayisə et: göygö'z, gö'y gö'z, uzunbur'un, uzu'n buru'n və s.).

Dilimizdə mürəkkəb sözlər eyni tərkibdə həm birləşdirici, həm də bərabər vurğulu ola bilər. Bir sözün tələffüzü haqqında müxtəlif nəticələrə gəlmək mümkündür. Deməli, fonetik tam formalaşma mürəkkəb sözün əsas yox, əlavə, ikinci dərəcəli əlamətidir.

Eksperimental tədqiqat göstərir ki, fonetik əlamət mürəkkəb sözü söz birləşməsindən fərqləndirməyə kifayət etmir.²

Dilimizdə bir çox mürəkkəb sözlər vardır ki, tələffüz zamanı onların bu və ya digər səsi düşür. Məs.: Əlbala, Əlağa, Əlis-kəndər, istot, Ələkbər, Əlabbas, Balağa və s.

Bir sıra dilçilər saıtlərin düşməsini (eliziya) mürəkkəb sözlərin fonetik formalaşmasının əlamətlərindən biri hesab edirlər.³

Mürəkkəb sözlərin *qrafik* tam formalaşması dedikdə komponentlərin bitişik və defisli yazısı nəzərdə tutulur. Mürəkkəb sözün formalaşmasının bir əlaməti də onun yazılışındadır. Deməli, qrafik prinsip mürəkkəb sözün müəyyənləşməsində müəyyən mövqə tutur.

---

¹ А. И. Смирницкий и О. С. Ахманова. Образование типа *stonewall speech sound* в английском языке. «Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР», М., 1952, ч. II, стр. 114.

² Е. А. Гликина. Акцентное строение сложного слова в современном английском языке, канд. дисс., М., 1953, стр. 164.

³ Н. С. Тюрина. К вопросу о словосложении в английском языке, автореферат канд. дисс., М., 1955, стр. 6.

Məlumdur ki, bir sıra quruluşlar mürəkkəb söz ilə söz birləşməsi arasında tərəddüd edir. Bu hal öz əksini belə quruluşların orfoqrafiyasında da tapır. Başqa sözlə, bəzi quruluşlar həm bitişik, həm də ayrı yazılır.

Ədəbiyyatda bəzən belə fikirlərə rast olunur ki, “Gah bitişik, gah ayrı yazılmağın özü də bu quruluşun mürəkkəb söz olduğuna dəlalət edir”.¹

Bu fikirlə razı deyilik. Bu, bizcə, mürəkkəb sözlərə yanaşmaqda semantik prinsip təsirindən başqa bir şey deyildir. Semantik prinsip tərəfdarlarına görə “gah ayrı” deyil, həmişə ayrı yazılan və bir məna verən birləşmələr də mürəkkəb sözdür. Mətbuatda bəzən mürəkkəb sözün ayrı yazılmasına rast gəlmək mümkün olduğu kimi, söz birləşmələrinin də bitişik yazısına təsadüf edilir. Odur ki, yazıda tərəddüd edən bütün birləşmələri mürəkkəb söz hesab etsək, “gah bitişik, gah ayrı” yazılan bir çox söz birləşmələrinə də mürəkkəb söz demiş olarıq.

Orfoqrafiyada tərəddüd dilimizin bütün mürəkkəb sözlərinə aid deyildir. Adətən, idiomatikliyə əsaslanan (“klassik”) mürəkkəb sözlər həmişə bitişik yazılır. Bunların qeyri-idiomatik (“qrammatik”) mürəkkəb sözlər kimi ikili yazısına çox az təsadüf edilir.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı orfoqrafiyamızın zəif cəhətlərindən hesab olunur. Dilçi yoldaşlar mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasına bu və ya digər münasibətlə toxunduqda müəyyən ardıcıl qaydalar verməmişlər. Odur ki, bəzən mürəkkəb sözlərin yazılışında subyektiv mülahizələr əsas alınır. Unutmamalıdır ki, mürəkkəb sözləri müəyyənləşdirmək üçün ölçülərdən biri də qrafik prinsipdir. Qrafik formalaşma haqqında vahid anlayış mürəkkəb söz haqqında real təsəvvür yaradır.²

Mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyası haqqında ciddi və elmi qaydalar verilməsi dilçiliyimizin zəruri məsələlərindəndir. Xüsusilə, ona görə ki, “Orfoqrafiyada tərəddüdün olması bəzən sintaktik bir-

---

¹ С. С. Хидекель. К вопросу о словосложении в современном английском языке, канд. диссертация, Москва, 1948, стр. 48.

² А. И. Смирницкий. К вопросу о слове. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию, М., 1952, ч. I., стр. 198-199.

ləşmə ilə mürəkkəb sözü fərqləndirməyi qeyri-mümkün edir”¹.

Mürəkkəb sözü söz birləşməsindən fərqləndirmək üçün qrafik prinsipin müəyyən rolu varsa da, bu yeganə və əsas meyar deyildir.

Nəticədə demək olar ki, bitişik (ya da defisli) yazı mürəkkəb sözün əlamətlərindən biridir, lakin müəyyən quruluşun mürəkkəb söz olmasının səbəbi deyil, nəticəsidir. Yəni müəyyən bir quruluş ona görə mürəkkəb söz deyil ki, bitişik (ya defislə) yazılır, əksinə, ona görə bitişik (ya defislə) yazılır ki, mürəkkəb sözdür.

Mürəkkəb sözlərin başlıca quruluş xüsusiyyəti onların (mürəkkəb sözlərin) *qrammatik* (morfoloji və sintaktik) tam formalaşmasıdır. Dilçilər göstərilər ki, dilin qrammatik quruluşu nə qədər çox analitik xüsusiyyətlərə malik olursa, o dildə mürəkkəb sözləri müvafiq söz birləşmələrindən fərqləndirmək işi çətinləşir. Belə dillərdə mürəkkəb sözlər üçün bəzi morfoloji əlamətlər heç olmur.

Mürəkkəb sözlərin tam formalaşmasının qrammatik əlamətlərini ümumi halda, əsasən belə göstərmək olar.

1. Komponentlər arasında xüsusi bitişdirici ünsürlər olur. Azərbaycan dil üçün bitişdirici ünsürlər *ba, bə, ha, a, ə* hesab olunur. Məs.: *qarabaqara, evbəev, gəzhagəz, basabas, içaiç...*

İlk baxışda qaranquş, karandaş sözlərindəki “n” samitini belə bitişdirici ünsür hesab etmək olar. Lakin “qaran” sözünün vaxtilə dilimizdə bütöv söz olduğu və burun samiti “n”-nin sonralar düşdüyü məlumdur.

Bu fonetik proses tamamilə mümkündür. Çünki türk dillərində “n” ən çox qeyri-sabit samit sədir.

2. Sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi ilə söz birləşmələri mürəkkəb sözə çevrilə bilər. Odur ki, bəzi sözdüzəldici şəkilçilər mürəkkəb sözlərin qrammatik formalaşmasının bir əlaməti kimi qəbul edilə bilər. Məsələn: dəmir yolu, manqa başçısı kimi söz birləşmələri üzərinə -çu, -lıq şəkilçilərini əlavə etdikdə dəmiryolçu, manqa-başçılıq kimi mürəkkəb sözlər əmələ gətirilir. Deməli, göstərilən şəkilçilər həm söz birləşmələrinin mürəkkəb söz kimi formalaşmasına xidmət edir, həm də bu və bu kimi quruluşların mürəkkəb söz

¹ С. Платова. Словосложение в осетинском языке. Канд. дисс., стр.11.

olmasına dəlalət edir.

Sözdüzəldici şəkilçilər həm söz birləşməsinə əlavə edilib, onu söz kimi formalaşdırır, həm də mürəkkəb sözlərə əlavə olunub, onlardan yeni düzəltmə söz əmələ gətirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən mürəkkəb sözləri iki qrupa ayırmaq olar.

a)şəkilçini qəbul edən söz özü mürəkkəbdir. Komponentlər bir söz kimi birləşdikdən sonra müəyyən nitq hissəsinə aid olur və həmin nitq hissəsinə aid sözdüzəldici şəkilçiləri qəbul edir.

Məsələn: Azərbaycan dilində “ağbirçək” mürəkkəb sözüdür. Qərək ki, ağbirçəksiz ev çəpərsiz bağa oxşayır (Ə.Vəliyev, “Çiçəkli”).

Bu cümlədə “siz” şəkilçisi artıq mürəkkəb söz olan “ağbirçək”ə əlavə edilib ”mürəkkəb-düzəltmə” söz əmələ gətirmişdir.

Yaxud: 1.Qara dayı hazırcavablıqla: – Ağsaqqallığı bacarmadınız, – dedi. (N.Nağıyev, “Yer altında”).

2. Ancaq ana – qızlıqda səndən bir təvəqqəm var (Ə.Vəliyev, “Çiçəkli”).

Bu misallarda olan sözdüzəldici şəkilçilər bütövlükdə mürəkkəb sözə aiddir.

b) Bəzi söz birləşmələri mürəkkəb sözə çevrilmək üçün müəyyən imkana malik olur. Belə söz birləşmələri özlüyündə mürəkkəb sözlər deyildir. Lakin bunların üzərinə müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər əlavə etdikdə sanki belə bir formul əmələ gəlir: söz birləşməsi+şəkilçi=mürəkkəb söz.

Bəzi misallara baxaq:

1. Sən isə onilliyi rayonda qurtardın, sonra da Kirovabadda oxudun.

2. Sədr ikidilli enli toqqasını belinə bağladı.

3. Bayramın ikibaşlı haça sözləri Polada toxundu.

4. Üçtonluq yük maşını Polada, tonyarımlıq maşın isə Sərvinəza verilmişdi (Ə.Vəliyev, “Çiçəkli”).

Göstərilən mürəkkəb sözlər on il, iki dil, iki baş, üç ton, ton yarım kimi söz birləşmələrinin üzərinə lik, li, lı, luq sözdüzəldici şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə düzəldilmişdir.

Bu kimi sözlərdə olan şəkilçilər bütönlükdə alınmış hər iki söz bitişdirilir (yalnız ikinci sözə yox). Bu üsul ilə düzələn mürəkkəb

sözlər sintaktik-morfoloji söz düzəltmə üsuluna aiddir və bunlara “düzəltmə-mürəkkəb” sözlər deyilir.

Bu üsulla başqa dillərdə də mürəkkəb sözlər düzəlidir. Məsələn: ingilis dilində olan blue-eued mürəkkəb sifətdə olan – e(d) şəkilçisi söz birləşməsinin blue eue bir söz kimi formalaşmasında əsas rol oynayır.

3. Bəzi nitq hissələrinə aid olan sözlərin qrammatik əlamətlərindən biri də sözdəyişdirici şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə müəyyən edilir. Məsələn, isim kateqoriyasına mənsub olan sözlər hal, nisbət və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Odur ki, bəzi quruluşların mürəkkəb söz olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün, onlara müəyyən sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə edilir. Tam formalaşmış olan mürəkkəb sözlər hər hansı şəkilçini qəbul etdikdə, onlarda quruluşca heç bir dəyişiklik əmələ gəlmir.

“Yüzbaşı” tam formalaşmış mürəkkəb sözdür, “kolxoz sədri” isə yox. Yəqinlik hasil etmək üçün bunların hər ikisini hallandıraq.

A. Yüzbaşı	kolxoz sədri
Yiy. Yüzbaşının	kolxoz sədrinin
Yön. Yüzbaşıya	kolxoz sədrinə
T. Yüzbaşını	kolxoz sədrini
Yer. Yüzbaşıda	kolxoz sədrində
Çıx. Yüzbaşından	kolxoz sədrindən

Göründüyü kimi “yüzbaşı” sonu saitlə bitən hər hansı digər söz (məsələn, quzu) kimi hallanır, kolxoz sədri isə hər hansı təyini söz birləşməsi (məsələn, quzu yunu) kimi hallanır. Deməli, bu quruluşların hallanmasında müəyyən fərq nəzərə çarpır. Bu fərq, özünü xüsusilə, yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında daha artıq göstərir. İsmnin həmin hallarında “kolxoz sədri” ilə hal şəkilçisi arasına “n” samitinin əlavə olunması bu və bu kimi quruluşların mürəkkəb söz deyil, söz birləşməsi olduğunu sübut edir. Bu ondan irəli gəlir ki, kolxoz sədri birləşməsində “i” nisbət şəkilçisidir. “Yüzbaşı” sözündə isə “i” haqqında bunu demək olmaz. “Yüzbaşı”da olan “i” şəkilçi deyildir, sözün tam hüquqlu səslərindən biridir. Odur ki, yüzbaşı monolitdir və hallananda öz tərkibində heç bir dəyişikliyə yol vermir.

Əlbəttə, tarixən “yüzbaşı”dakı “i”-nin qrammatik şəkilçi olduğuna söz yoxdur. İndiki hala isə bu söz tam bir vəhdət təşkil edir.

“Yüzbaşı”da “i” nisbət şəkilçisi deyildir. Nisbət şəkilçisinin kəmiyyət şəkilçisindən sonra gəldiyi məlumdur. Həmin sözə kəmiyyət şəkilçisini əlavə etsək, yüzbaşı-lar (yüzbaşı-lar-ı yox) alınar. “Kolxoz sədri” birləşməsində “i” nisbət şəkilçisi olduğu üçün kəmiyyət şəkilçisindən sonra gəlib kolxoz sədr-lər-i (kolxoz sədr-i-lər yox) şəklində işlənir.

Hər iki tərkibin sonu saitlə bitir. Saitlə qurtaran sözlərə nisbət şəkilçisi sı, si, su, sü əlavə edək.

“Kəndin yüzbaşı” deyildiyi halda, “kolxoz sədrisi” deyilmir.

Bütün bunlardan o nəticə çıxır ki, “yüzbaşı” tam formalaşmış mürəkkəb sözdür, “kolxoz sədri” isə bir məna versə də qrammatik cəhətdən tam formalaşmamışdır, o, “ayrıca formalaşmışdır”, o, söz deyil, “sözün ekvivalentidir”, o, bir məna verən sabit birləşmədir.

Göstərilən meyara əsasən bir çox sözlər söz birləşməsindən fərqləndirilə bilər. Məsələn: bəzən döşək ağı söz birləşməsi bir söz hesab edilir və bir yerdə yazılır, bunun bir söz kimi forma alıb-almadığı nəzərə alınmır.

1. İsmayılzadə nazik yun yorğanları qaldırıb, bir-bir *döşəkağıtlarına* baxdı (H.Mehdi, “Abşeron”).

2. Xəstəxana natəmiz saxlanılır, xəstələrin paltarları və *döşəkağılları* gec-gec dəyişdirilir (“Kommunist” qəzeti, 14 dekabr, 1954, №295).

3. Səməd çarpayı üstündəki yorğanlara, yastıq üzünə, *döşəkağıma* diqqətlə baxırdı (Ə.Vəliyev, “Çiçəkli”).

Bu quruluşun tam formalaşmadığı aydın görünür. I misalda eyni sözə iki nisbət şəkilçisi əlavə edilmiş, II misalda nisbət şəkilçisi kəmiyyət şəkilçisindən sonra gəlmiş (ki, bu bütün belə söz birləşmələrinə aiddir), III misalda yönük hal şəkilçisindən əvvəl “n”-nın gəlməsi də bu quruluşun söz olmadığını göstərir. Yaxud *manqa başçısı* söz birləşməsini alaıq.

1. Əzizin sözlərindən ürəklənən *manqa başçılarından* birisi dedi (Ə.Vəliyev, “Çiçəkli”).

2....Gərək Sərvnazın *manqabaşçılarından* iki qız – bizim briqadaya verən (Ə.Vəliyev. “Çiçəkli”).

3. Qara kişi biçinə hazırlaşmaq haqqında *manqabaşçıları* ilə söhbət edirdi (Ə.Əbülhəsən, “Müharibə”).

4. (Suxay) Sonra olduq *manqa başçısı*, yenə də dedin gözlə, səbr elədim (S.Rəhman, “Toy”).

5. Briqadirlikdən *manqabaşçılığına* keçiriləndən bəri çox darıxırsınız (Ə.Vəliyev, “Çiçəkli”).

6. Polad *manqa başçısını* diqqətlə dinlədi (Ə.Vəliyev, “Çiçəkli”).

7. Ağdam rayonundakı Karl Marks adına kolxozun *manqa başçısı*... (“Kommunist”, 25/II 1955).

Misallardan göründüyü kimi, *manqa başçısı* söz birləşməsi mürəkkəb söz kimi formalaşmamışdır. Sözüün nominativ forması olmalıdır. Bu söz birləşməsi müəyyən şəkilçilər qəbul etməklə bu formadan məhrum olur. Adlıq halda *manqa başçısı* olan birləşmə (4-cü misal) nisbət şəkilçisini (7-ci misal) qəbul edə bilmir. Çünki bu söz birləşməsi özlüyündə nisbət şəkilçisinə malikdir. Odur ki, nisbət şəkilçisinin üzərinə nisbət şəkilçisi əlavə edilə bilmir.

Manqa başçısı kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etdikdə əvvəlki formasını saxlaya bilmir (1, 2, 3-cü misallar), 5-ci misalda qeyd olunan söz isə mürəkkəbdir.

Bu mürəkkəb sözün əsası – *manqabaşçı* hal şəkilçiləri ilə işləmə bilmir. Hal şəkilçilərini *manqa başçısı* (6-cı misal) qəbul edir.

Burada ikinci komponentin şəkilçisi (nisbət şəkilçisi “sı”) onun başqa sözlə qrammatik vasitələrlə bağlandığını göstərir. Halbuki, söz birləşməsindən onunla fərqlənir ki, onun (sözün) tərkibində qrammatik vasitələr mövcud deyildir.¹

4. Mürəkkəb sözlərin bir əlaməti də sözdəyişdirici şəkilçinin bütün sözə (yalnız ikinci komponentə yox) əlavə edilməsi, bütün sözə aid olmasıdır. Ağsaqqalları gördüm cümləsində ağsaqqal sözünün şəkilçiləri -lar və -ı saqqal sözünə aiddir (müqayisə et: ağ kağızları cırdım).

5. Morfoloji əlaməti olmayan quruluşların hamısını söz birləşməsi hesab etməyə heç bir əsas yoxdur. Bəzi birləşmələr fonetik və qrafik cəhətdən tərəddüd etdiyi kimi, morfoloji əlamətdən də məhrum olur. Bununla belə, bəzən bu kimi quruluşları mürəkkəb söz hesab et-

---

¹ В. М. Галкина-Федорук. Современный русский язык (Лексика). Изд-во МГУ, 1954, стр. 47.

mək lazım gəlir.

Bu kimi hallarda tam formalaşmanın sintaktik göstəricilərini daha çox nəzərə almaq lazım gəlir. Məsələn:

a) komponentlər ayrılıqda özlərindən sonrakı sözün təyini ola bilmir (ağpaltar adam, lakin “paltar adam” yoxdur.

b) mürəkkəb sözlərin əvvəlinə təyinedici söz əlavə etdikdə bu təyin ayrı-ayrı komponentlərə deyil, bütünlükdə sözə əlavə edilir.¹

Məs.: hörmətli ağsaqqal, “hörmətli” sözü burada ağ ya saqqal sözlərinə deyil, bütünlükdə ağsaqqal sözünə aiddir.

v) mürəkkəb sözlərin bir əlaməti də onun komponentləri arasında başqa sözün əlavə edilə bilməməsidir.² Məs.: “hərdənbir” özlüyündə mürəkkəb sözdür. Lakin aşağıdakı cümlədə qeyd olunan ifadə mürəkkəb söz deyildir.

Anketov o uşaqların qolundan tutur, birini bu, birini o biri kürsüdə oturdur, hərdən də bir danışır (Mir Cəlal, “Həyat hekayələri”).

Bəzən bir məna verdiyinə görə ağac adlarını mürəkkəb söz hesab edirlər. Məs.: alma ağacı, armud ağacı və s.

Mürəkkəb söz monolitdir, onun komponentlərini ixtisar etmək və ya atmaq olmaz. Halbuki, ağac adlarında bəzən cümlənin həmcins üzvləri kimi çıxış edən ağac ixtisar edilir ki, bu hal belə quruluşların sintaktik hadisə olduğunu, söz birləşməsi olduğunu təsdiq edir. Məsələn:

1. Yol uzununu şaxlı-budaqlı hündür *qoz və şabalıd ağacları* uzanırdı (H.Seyidbəyli, İ.Qasımov, “Uzaq sahillərdə”).

2. *Qoz, alma, armud, heyva, nar ağaclarının* bir-birinə qarışdığı Mingəçevir meşəsində qəribə bir al-əlvanlıq var idi (Ə.Sadıq, “Mingəçevir”).

Hər iki cümlədə həmcins üzvlü söz birləşmələrinin sonuncudan başqa hamısından həmcins komponent olan “ağac” sözü ixtisar edilmişdir.

Beləliklə, fonetik, qrafik və əsasən qrammatik (morfoloji və

---

¹ О.Чиркова. К вопросу о сложном слове типа «существительное плюс существительное» в современном английском языке, канд. дисс., М., 1954, стр. 145.

² М. Турсунов. Составные слова в современном таджикском литературном языке, канд. дисс., М., 1952, стр. 5.

sintaktik) əlamətlər mürəkkəb sözlərin tam formalaşmasının quruluş xüsusiyyətini təşkil edir.

Semantik və qrammatik tam formalaşma hər bir mürəkkəb söz üçün zəruridir, vacibdir. Fonetik və qrafik tam formalaşma quruluşun mürəkkəb söz olmasının ikinci dərəcəli əlamətidir, lakin, şübhəsiz, əlamətdir.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri,
1957-ci il, №5, səh. 115-127.*

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏR *(İkinci məqalə)*

Mürəkkəb sözlərin bəzi xüsusiyyətləri

Dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirməyə xidmət edən üsullardan biri də mürəkkəb sözlər düzəltmək vasitəsilə yeni sözlər yaratmaqdır. Bu hadisənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iki söz bir-biri ilə müəyyən əlaqəyə girib bir söz əmələ gətirir.

Mürəkkəb sözün komponentləri o zaman yeni söz yaradır ki, onlar tərkib daxilində əvvəlki mənələrdən fərqli mənə versin. Mürəkkəb sözü təşkil edən komponentlər əvvəldən dilimizdə mövcud olur. Yeni anlayışları ifadə etmək ehtiyacı mövcud sözlərin birləşməsi vasitəsilə də yeni söz düzəltmək zəruriyyətini irəli sürür. Deməli, bir tərəfdən mürəkkəb sözlər insan fəaliyyətinin dərkətmə prosesində qarşıya çıxan yeni anlayışları ifadə etdiyi üçün yeni sözlər hesab olunurlarsa, digər tərəfdən bu yenilik mütləq deyildir. Çünki mürəkkəb sözün komponentləri əvvəldən dildə mövcuddur. Odur ki, mürəkkəb sözlər “yeni söz düzəltmə ilə hazır sözlərin qovuşması sərhəddində”¹ durur.

Mürəkkəb sözlər mövcud lüğət ehtiyatı əsasında əmələ gələrək, eyni zamanda dilin lüğət tərkibini yeni sözlərlə zənginləşdirir.

---

¹Л.А.Булаховский. Курс русского литературного языка. Радьянская школа, Киев, т. I, изд. V, 1952 г. стр. 82.

Dilçilər bir çox dillərdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin iki üsulunu göstərirlər.

1. Söz birləşməsinin sözə çevrilməsi yolu ilə mürəkkəb söz düzəlidir.

2. Dildə təsdiq olunan sözdüzəltmə modelləri üzrə mürəkkəb sözlər əmələ gəlir.

Akad.V.V.Vinoqradov mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin birinci üsulunu sintaktik, ikincini isə sintaktik-morfoloji üsul adlandırır.

Söz birləşməsinin (və cümlənin) sözə çevrilməsi mürəkkəb söz əmələ gəlməsinin sintaktik üsuludur.

Sintaktik-morfoloji üsul iki (və ya çox) sözün hazır, dildə əvvəldən mövcud olan müəyyən qaydalar üzrə birləşib mürəkkəb sözlər əmələ gətirməsidir.

Mürəkkəb söz əmələ gəlməsinin bu iki üsulunu bir-birindən fərqləndirməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki bəzi dilçilər bu iki üsulu qarışdırdığı üçün bütün mürəkkəb sözlərin ancaq sintaktik üsulla əmələ gəldiyini göstərir və bununla da doğru olmayan fikirlər irəli sürürlər. S.İ.Abakumov yazır: “Hazırda hamının qəbul etdiyi belə bir mülahizə vardır ki, ümumiyyətlə mürəkkəb sözlər söz birləşmələri əsasında düzəlidir”.¹

Mürəkkəb sözlərin müəyyən qisminin söz birləşmələri əsasında meydana gəldiyi şübhəsizdir. Lakin bunu ümumiyyətlə bütün mürəkkəb sözlərə aid etmək üçün əsas yoxdur. Dilə məxsus olan qaydalar üzrə, analoji yollarla düzələn mürəkkəb sözləri unutmaq olmaz. Sintaktik yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlər zaman keçdikcə mürəkkəb sözə çevrilən sabit söz birləşmələri əsasında düzəlidir. Bu qisim mürəkkəb sözlərin, demək olar ki, hamısı idiomatik səciyyə daşıyır.

Cümlənin sözə çevrilməsi ilə düzələn mürəkkəb sözlər də sintaktik hesab olunur. Cümlə sözə çevrildikdə nəinki “feilin donması”, həm də bütün cümlənin substantivləşməsi prosesi gedir; məs.: *topaldıqaç* və s.

---

¹ С.И.Абакумов. О сложных словах в русском языке. Журн. «Русский язык в школе», № 34, 1946 г. стр. 18.

Sintaktik mürəkkəb sözlər sintaktik qrupların sıx qovuşması nəticəsində əmələ gəlir.

Məhz bu kimi mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi “qeyri-qrammatik” (E.V.Sevortyanın termini) yol ilə baş verir. Burada sintaktik birləşmələr leksik-qrammatik xüsusiləşmə nəticəsində mürəkkəb sözə çevrilir.

Bu kimi mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində yekdillik və qanunauyğunluq müəyyən etmək mümkün deyildir. Belə sözlərin əmələ gəlməsi bütün sözün məcazi məna alması ilə əlaqədardır. Sintaktik sözdüzəltmə üsuluna aşağıdakı sözləri nümunə göstərmək olar: *təkəmsəyrək, sinədəftər, tamaşaqaqabaq, cızmaqara, canbir-qəlb...*

Bəzi türkoloqlar türk dillərində cümlələrdən də mürəkkəb sözlərin əmələ gəldiyini göstərirlər. Bu kimi mürəkkəb sözlər mübtəda ilə (bəzən də tamamlıq ilə) xəbərin birləşməsindən düzəlir və müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvələn, bu mürəkkəb sözlər də tam sintaktik üsulla düzəlir.

Digər tərəfdən bu söz ancaq müəyyən formada işlənir, başqa formalara düşə bilmir. Məsələn, “*gözümçixdıya salmaq*” frazeoloji birləşməsinin birinci tərəfi həmişə bir şəkildə (*gözümçixdıya*) işlənir. Bu söz başqa hal şəkilçilərini qəbul edə bilmir (*gözümçidıda, gözümçixdıdan* və s. şəkildə işləmə bilmir).

Aşağıda qeyd olunan sözlər də ancaq həmin şəkildə işlənir. Məs.: *əlimyandı, başdansovdu* və s.

Cümlədən əmələ gələn mürəkkəb sözlər məcazi və həqiqi mənada işlənilib, müxtəlif semantikaya malik olur.

Bu sözlərin bir qismi müəyyən oyun adlarını bildirir. Məs.: *topaldıqaç, kosaldıqaç, eşşəkbelisındırma, qatarvurdiu, qurşaqıttudu, gislənpaç (gizlənqaç), üzükgizlətdi, xangəldi, cingəldi*.

Bir sıra xüsusi ad və familiyalar bildirən mürəkkəb sözlər də cümlədən düzəlmiş hesab olunur.

Məs.: *Qaryağdı, Babaverdi, Ağaverdi, Şıxverdi, Xudaverdi, Bəyverdi, Haqverdi, Pirverdi, Gülverdi, Allahverdi, İmamverdi, Şahverdi, Xanverdi, Əliverdi, Tarverdi, Tanrıverdi...*

Bəzi mürəkkəb sözlər tam fərdi tarixə malikdir. Məs.: *sözəyatım, gözəgəlim, basməmmədi, üstqurum, özümənətamam, tov-*

labaş və s.

Dilimizdə mürəkkəb sözlər başqa bir üsulla ciddi qrammatik qaydalara üzrə, müəyyən formalar və sözdüzəltmə üsulları üzrə də düzəldilir. Bu üsulla mürəkkəb söz düzəldilməsi daha məhsuldardır. Bu kimi mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi qaydaları dilin əsas lüğət fonduna aiddir.

V.V.Vinoqradov bu kimi mürəkkəb sözlərin sintaktik-morfoloji üsulla yarandığını qeyd edib, bunları sintaktik üsulla düzələn mürəkkəb sözlər hesab edənləri haqlı olaraq tənqid edir.

E.V.Sevortyan türk dillərində bütün mürəkkəb sözlərin qeyri-qrammatik yol ilə əmələ gəldiyini və buna görə də bu dillərdə mürəkkəb sözlərin sözdüzəltmə abstraksiyasından məhrum olduğunu göstərir. Guya, türk dillərində, hər bir mürəkkəb sözün tarixi fərdidir və onun əmələ gəlməsi ümumi qaydaya tabe olmur.¹

Biz bu fikirlə razı deyilik. Bu fikir olsa-olsa sintaktik üsul ilə düzələn mürəkkəb sözlərə aid edilə bilər. Lakin Azərbaycan dilində sintaktik-morfoloji üsulla düzələn külli miqdarda mürəkkəb sözlərin və bu mürəkkəb sözlərin düzəlməsinə xidmət edən qaydaların varlığı E.V. Sevortyanın yuxarıdakı fikrinin əksini sübut edir.

Əlbəttə, ümumiyyətlə sözdüzəltmə abstraksiyası sözdəyişmə abstraksiyasına nisbətən sözlərin lüğəvi mənası ilə bir qədər məhdudlaşır. Odur ki, sözdüzəltmədə abstraksiya nisbətən az olur. Qrammatik abstraksiyada belə məhdudluq yoxdur. Lakin bu hal ümumiyyətlə sözdüzəltmədə, xüsusən mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində abstraksiyanın yoxluğunu sübut etmir. V.İ.Leninin bu sözlərini unutmaq olmaz ki:

«В языке есть только общее»².

«Всякое слово – (речь) уже обобщает...чувства, показывает реальность; мысль и слово – общее»³.

V.İ.Lenin tərəfindən hər cür sözə verilən tərif hər bir xüsusi hadisəyə, o cümlədən mürəkkəb sözlərə də aiddir.

---

¹ Э.В.Севортян. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию, М., 1952.

² В.И.Ленин. «Философские тетради», 1938 г., стр. 283

³Yenə orada, səh. 281..

Doğrudur, mürəkkəb sözlərdə abstraksiya geniş planda deyildir. Lakin burada əşya, hadisə və prosesləri ümumiləşdirən formaların olduğunu danmaq da olmur.

Mürəkkəb sözlər müəyyən sıra, müəyyən üsul yarada bilir və bütün bir üsulu ümumi semantik əlamət birləşdirir. Mürəkkəb sözlər müəyyən sözdüzəltmə üsulu əsasında ümumiləşdirilir. Beləliklə, müəyyən sözdüzəltmə üsul və vəsaitinin tətbiqi həmin sözlərin lüğəvi mənası ilə məhdudlaşır. Sözdüzəltmə üsulunun özü həmin sözlərin xüsusi leksik mənalarından abstraktlaşır. Nəticədə ümumi forma bəzən də ümumi məna ilə ümumiləşdirilən çoxlu miqdarda söz müəyyən qruplarda toplanır.

Müəyyən sözün eyni semantik funksiyada bir sıra mürəkkəb sözlərin komponenti kimi çıxış etməsi nəticəsində müəyyən semantik cərgə, sıra düzəlir. Dilimizdə işlənən *qab* sözü müxtəlif mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti kimi eyni mənanı saxlamaqla çıxış edir. Məs.: *qəndqabı, suqabı, barıtqabı, ayaqqabı, papirosqabı, patronqabı, mürəkkəbqabı, saatqabı, sabunqabı, südqabı, duzqabı, iynəqabı, külqabı, gülqabı, tüpürəkqabı...*

Bu mürəkkəb sözlər ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşaraq bu tipli ümumi sözdüzəltmə üsulu daxilində xüsusi struktur-leksik üsul əmələ gətirir.

Belə mürəkkəb sözlər semantik sıra əmələ gətirir, ümumiləşir və bir ümumi leksik kateqoriyada toplanır. Get-gedə bu cərgə davamlılıq qazanır və artır.

Belə struktur-leksik üsullar dilimizdə əlavə sözdüzəltmə imkanı yaradır və şəkilçilərlə rəqabətə girir.

Deməli, mürəkkəb sözlər də hər hansı söz kimi ümumiliyi bildirir. Söz birləşməsi ilə sözün konkretləşdirilməsində birinci mərhələ hesab olunur. Söz ancaq kontekstdə konkretləşir.

Bununla belə, mürəkkəb sözlərdə çoxmənalılıq nisbətən az olur, bu cəhətdən mürəkkəb sözlər daha qapalı olur.

Bizcə, insan təcrübəsinin bütün sahələri ilə əlaqədar olan ən müxtəlif terminlərin bəzən daha çox mürəkkəb sözlər vasitəsilə ifadə olunmasının bir səbəbi də budur. Termin üçün konkretlik,

adekvatlıq, monosemantiklik daha səciyyəvidir.¹

Ümumiyyətlə söz nə qədər çoxmənalı olarsa, o, daha çox müxtəlif mənalı mürəkkəb sözlərin məna variantlarını yarada bilər. Məs.: dilimizin əsas lügət fonduna daxil olan *baş* sözü müxtəlif mənalı mürəkkəb sözlərdə ikinci komponent kimi çıxış edib, eyni formada, lakin müxtəlif mənada olan sözlər əmələ gətirir.

Bu söz ikinci növ söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti olduqda aşağıdakı mənaları verir:

1. Müxtəlif vəzifə adları: *kankanbaşı, ustabaşı, münəccimbaşı, tacirbaşı, manqabaşı, fərraşbaşı, əmniyyəbaşı, quldurbaşı...*

Bu sözlərin birinci komponentləri müxtəlif sənət, vəzifə, peşə və s. bildirir.

Birinci komponentləri heç bir vəzifə bildirməyən *on, yüz, min* saylarından ibarət olan *onbaşı, yüzbaşı, minbaşı* kimi sözlər də buraya daxil edilə bilər.

II. Seçilmə, fərqlənmə bildirən sözlər: *yallıbaşı, toybaşı, dəstəbaşı, cayılbaşı...*

III. Əşyanın başlanğıc yerini bildirir: *sözbaşı, xətbəşi, dəyirmanbaşı...*

IV. Əşyanın əlamətini bildirən sözlər: *quşbaşı* (qar).

V. Baş sözü müxtəlif mənalı isimlərə bitişərək iş-hərəkətin necəliyini bildirir və zərf əmələ gətirir: *sözbaşı, kəlməbaşı, addım-başı, dəqiqəbaşı...*

Birinci komponenti zərf olan bəzi sözlər də buraya daxildir. Məs.: *uzaqbaşı evə gedər*.

VI. Sonuna *na* qəbul etməklə bir sıra mürəkkəb sözlər əmələ gətirilir. Məs.: *təkbaşına, adambaşına, özbaşına*.

Göründüyü kimi ikinci komponenti baş sözündən ibarət olan və ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklidə formalaşan mürəkkəb sözlər ən azı altı qrupa bölünür. Bu qrupların bəzisi çox, bəzisi az məhsuldar ola bilər. Dilimizin tarixindən məlum olduğu kimi

---

¹Termindən tələb olunan şey onun yalnız bir məna verməsidir. Lakin terminin anlayışı tam düzgün (adekvat) əks etdirməsi ideal bir hal ola bilər. Praktikada termin həmişə obrazlılıqdan, ikimənalılıqdan azad olmur.

müxtəlif vəzifə adları bildirən birinci qrup daha məhsuldar olmuşdur. Bu qrupa daxil olan və çoxu müasir dildə işlənilməyən bir sıra mürəkkəb sözlər başqa dillərə də keçmişdir. Səfəvilər dövründə fars dilində işlənən *ovçubaşı, subaşı, elbaşı, eşikbaşı, eşikağasıbaşı, ordubaşı, qorucubaşı, topçubaşı, xadimbaşı, zərgərbaşı, çovuşbaşı, bostançıbaşı, bağbanbaşı, bölükbaşı, tüfəngçibaşı, tüfəngçiağasıbaşı, tavaçıbaşı, carçıbaşı, çərxiçibaşı, dönükbaşı, divanbaşı, divanbəyibaşı, sariqçibaşı, süfrəçibaşı, qapıçibaşı, keşikçibaşı, yasovulbaşı, yoldaşbaşı* və s. kimi sözlər məhz Azərbaycan dilindən alınmışdır.¹

Bu tipdə olan bir sıra mürəkkəb sözlər dialektlərimizdə işlənilir.²

Beləliklə, yuxarıda göstərilən altı qrupun hər birində baş sözünün müəyyən məna çalarlığı özünü göstərir. Sözün əldə etdiyi bütün əlavə çalarlıq əsas məna ətrafında qruplaşır. Çünki sözün müxtəlif mənalarından ən sabiti onun əsas mənasıdır. “Yeni mənalar adətən elə məna əsasında inkişaf edir ki, bu məna sözün ən çox sabit ünsürü – onun ilk, əsas mənası olsun”.³

Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi ikinci komponenti eyni olan sözlər müxtəlif mənalar bildirir. Odur ki, biz burada geniş ümumiləşmədən danışa bilmərik. Burada qismən ümumiləşmə özünü göstərir.

Təbii ki, bir söz eyni keyfiyyətdə nə qədər çox mürəkkəb sözün komponenti olarsa, ümumiləşmə daha çox olar, onun əhatə etdiyi əşyalar dairəsi daha geniş olar.

Müasir Azərbaycan dilinin mürəkkəb sözləri üzərində edilən müşahidələr belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən komponentlər ən çox halda dilin əsas lüğət fonduma məxsus sözlərdən ibarət olur. Məsələn, di-

---

¹ H.H.Zərinəzadə “Fars dilində Azərbaycan sözləri” (Səfəvilər dövründə), nam. dis., Bakı, 1955.

² Məsələn: cümabaşı (Bax: K.Ramazanov. “Salyan dialekti”, namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1956).

³ P.A.Будагов. О проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике. Известия АН СССР, отд. литературы и языка, М., т. XI, вып. 2, 1951, стр. 109.

limizin əsas lüğət fonduna daxil olan *qara* sözü bir çox mürəkkəb sözün düzəldilməsində iştirak edir.

Qarabağ, Qaradağ, Qarabulaq, Qaradonlu, Qarayazı, Qaraqoyunlu, Qarasu, Qaraçy, Qaraçala, Qarakənd, Qaraməryən, Qaraməryəm, qaramurd, Qaraçinar, Qaşqaraqoyunlu, Qaradağlı, Qaraməmmədli, Qaşqaraçay, Qaraqollar, Donqara, Qaracəmilli, Qaraxanbəyli, Qarababa, Qaraqaya, Qarapapaq, Qaraçuxa, Qarabərk, Qaradəyin, Azadqaraqoyunlu, Qaradəirçi, Qaraağacı, qaramanlı, Qaraqollu, Qaraqışlaq, Qaracəlli, Qaragöl, Qarakazımlı, Xolqarabucaq, Kürqaraqaşlı, Kürqarabulaq, Qaragünə, Qarasaqqal, Qarabağlar, Qaraiman, Qaracəmirri, Qarabaqqal, Qaraçin, qarabatdaq, qarabaqara, qarabaş, qaravaş, qarabaşlıq, qarabaşaq, qaraqabaq, qarabəxş, qarabinə, qaraqul, qaraqorxiu, qaranquş, qaraqum, qaraqaş, qaraağac, qarağac, qaraqış, qaraqılçiq, qaradaban, qarayonca, qaragilə, qaragöz, qarəsifət, qarabəniz, qaragün, qaratoyuq, qarayaman, qarayara, qarayanaq, qarayaxa, qaraçuxa, üzüqara, gözüqara, dərisiqara, qəlbuqara, cızmaqara, qarayemşən, qaraşum, qaraəncir, qarapörən, qaragavalı, qaramix, qaratikan, qaratikanlıq, qarasaqqal, qaratel, qaratelli, qaratorpaq, qaratoyuq, qaraciyər, qarabuğdayı, qaravəlli, günüqara, qarabasma, qarazırpı, qarayel, qarasu (ağız suyu), qaraçuxa, qaramat, qarayaz, qara-qara, qara-yaşıl, qara-qırmızı, qaragül, mal-qara, qaramal, qarayağız, qarayanız, qarabəxt, qonaq-qara, qarazurna, qaradinməz, qarağat, qaraqalpaq və s.

Əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər mürəkkəb sözlərin komponentləri olduğu kimi, bir sıra mürəkkəb sözlər əsas lüğət fondunun malı ola bilər. Bu kimi arxaik plana keçən sözlər mürəkkəb sözlərin tərkibində yaşaya bilər. Məs.: *var-gəl, ilan-çayan, pulpara, səs-ün* müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Dilimizdə hər iki komponenti eyni məna (“sifət” mənası) verən *bət-bəniz* sözü vardır. Dilimizdə ancaq *bəniz* sözü müstəqil işlənir. (Bu, *Gülbəniz, Aybəniz* sözlərində də qalır). *Bət* isə “sinonimlərin toqquşması nəticəsində” dilimizdən çıxsa da, başqa türk dillərində indi də qalmaqdadır. Məsələn, tatar dilində bu söz *bit* şəklində işlənir. (*Bəniz* bu dildə yoxdur).

Müasir dilimizdə çöl mənası verən *yazı* sözü işlənilmir.

Ancaq bu arxaik söz bəzi mürəkkəb sözlərin tərkibində özünü saxlamışdır.

Məsələn, *Qarayazı, Ağyazı* kimi.

Qarayazı meşəsində gözün ceyran izindədir (O.Sarıvəlli).

Ağyazı Xaçmaz rayonunda bir kəndin adıdır. Bəzi dialektlərdə çölpşiyi sözü əvəzinə *yazıpişiyi* işlənilir.

Qarağat sözünün ikinci komponenti olan *ğat* sözü müasir Azərbaycan dilində işlənilmir. Bəzi türk dillərində bu söz *xat, ğat, kat* şəklində indi də qalır və çiyələk mənasında işlənilir.¹

Sözlər əsasən çoxmənalıdır. Odur ki, mürəkkəb söz əmələ gəlməsində söz bütün mənaları ilə iştirak edə bilmir. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində sözün müxtəlif mənalarından biri və ya bir neçəsi (əsas və ya ikinci dərəcəli mənalar, bəzən də arxaik mənalar) ön plana çəkilib mürəkkəb sözün komponenti rolunu oynaya bilər.

Semantik dəyişmələrin səbəbi çox müxtəlif olduğu üçün mürəkkəb sözlərin semantik prinsiplə bölünməsi çox çətinlik törədir. Sözlərin çoxmənalı olduğu məlumdur. Bir söz öz mənasının müxtəlif semantik variantları ilə mürəkkəb sözlərin komponentləri ola bilər. Sözün müxtəlif mənasından hər hansı biri, xüsusi, bəzən də səciyyəvi olmayanı ayrılır və müəyyən mürəkkəb sözün tərkibində möhkəmlənir. Bundan sonra söz öz əsas mənası ilə birlikdə arxaikləşə və hətta itə bilər. O sözün müəyyən məna çalarlığı mürəkkəb sözün tərkibində qala bilər. Müasir dilimizdə *yağız (yanız)* sözü yalnız *qarayanız (yağız), sarıyağız (yalnız)* kimi mürəkkəb sözlərin tərkibində yaşayır. Bu sözə qədim türk abidələrində rast gəlmək olur.²

Məs.: yzä kök tən, pi acpa yağız yip kılıntukda äkin ara kici oğlı kılınmır.

(Yuxarıda göy tanrı, aşağıda *boz* yer yaradıldıqda, ikisinin arasında adamlar yaradılmış). Göründüyü kimi *yağız (yanızın)* qədim mənası *boz* imiş. Bəzi mürəkkəb sözlərə isə ancaq dialektlərdə

---

¹Вах:Хакаско-русский словарь. М., 1953.

² С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд. АН СССР, М.-Л., 1951, стр. 29.

rast gəlirik.

Məsələn, Quba rayonunun bəzi şivələrində *əvəlik* əvəzinə eşşəkqulağı işlənir. Ədəbi dildə bəzi mürəkkəb sözlərin tərkibi itmiş olsa da dialektlərdə hələ uzun müddət yaşayır. Bu yazıların müəllifi Quba rayonunda *burunturuq*, *burunduruq* sözünün işlədilməsinin şahidi olmuşdur. Hazırda *buruntuq*, *buruntaq* şəklində ədəbi dildə işlənən bu söz *burunduruq* mürəkkəb sözünün qalığından başqa bir şey deyildir.¹

Dilimizdə analoji yolla düzələn *boyunduruq* sözünün varlığı da bu sözün *burunduruqdan* əmələ gəlməsinə dəlil ola bilər.

S.S.Mayzel türk dilində *boyunduruk*, *burunduruk* sözlərinin mənşəyinin *boyndiregi*, *burundiregi* olduğunu göstərir.²

Mürəkkəb sözlərdə bəzən qapologiya (hecanın düşməsi) hadisəsi baş verir. Məsələn, dilimizdə *soyuqqanlıq* mürəkkəb söz olub, bu şəkildə də işlənir. Bəzən isə bu sözün dördüncü hecası (-lı) düşür və söz *soyuqqanlıq* şəklində işlənir.

Mürəkkəb sözlərdə hecaların düşməsinə daha çox xüsusi adlarda rast gəlirik. Məs.: *Tarverdi* (Tanrıverdi), *Əmircan* (Əmir Hacıyan), yaxud:

1)Çün gələcək *Məmdəli* Mehman sizə (M.Ə.Sabir).

2)*Moldayı*, gördün nə iqdam etdi? Amma millət a! (M.Ə.Sabir).

Qeyd olunan sözlər əslində *Məhəmmədəli*, *Molla dayı* kimi işlənir. Qapologiya hadisəsinə uğramış bu və ya digər sözün mənşəyi xalq arasında müxtəlif surətdə, xalq etimologiyası üzrə müəyyən edilir. Məsələn, *Sumqayıt* sözünün *su al*, *qayıt*, *Mingəçevir* sözünün *min gəl*, *çevir*, *Xolqarabucaq* sözünün *bura qara bucaqdır* demək olduğu göstərilir.³

Mürəkkəb sözlərdən əsasən leksik məqsədlər üçün istifadə edilir. Lakin bəzən mürəkkəb sözlər leksik-stilistik və tam stilistik

---

¹Dialektlərdə bu sözün *burunsuq*, *burunduq*, *burunturux* və s. şəklində də rast gəlmək olur.

²C.C.Майзель. «Турецкий изафет», кандидатская диссертация, М., 1944, стр. 239.

³ M.Cəlal “Təzə şəhər”, Ə.Sadıq “Mingəçevir”, Ə.Sadıq “Stalin kolxozunda”....

məqsədlər üçün də düzəldilir. Məsələn, Azərbaycanın böyük satiriki M.Ə.Sabirin təxəllüsləri (*Molla cibişdanqulu*, *Qarınqulu*, *Boynuyoğun*, *Boynuburuq*) stilistik məqsədlə işlənilmişdir.

Lazım olan məna mürəkkəb söz vasitəsilə daha qüvvətli və sərrast ifadə edilir. Bəzi hallarda bu mənanı mürəkkəb sözlərlə vermək tamamilə zəruri olur. Məs.: C.Cabbarlının¹ işlətdiyi *Atbalaxanım*, *Teleqrafgüllü*, O.Sarıvəllinin² işlətdiyi *tərəziquranlar*, *təpəqarın* sözləri bu qəbildəndir.

Yaxud:

1. Vursun buların başına həm *mirzətəraqqa* (M.Ə.Sabir).
2. Öz qövmümüzün başına *əngələfəziz* biz (M.Ə.Sabir)

V misallarında olan *mirzətəraqqa*, *əngəlkələf* sözləri də müəyyən leksik-stilistik məqsədlər üçün işlənilmişdir.

Bu kimi mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti müəllifə müəyyən mətndə lazım olur. Bu kimi fərdi, subyektiv sözləri müəllif mənanı aydın, koloritli vermək üçün və ya fərdi bədii surət yaratmaq üçün işlədir. Məs.: Ə.Haqverdiyevin əsərlərində³ işlənən *pişiksatan Haşım*, *balıqudan Cəfər*, *Palazqulaq oğlu*, *körükburun oğlu* və s. kimi mürəkkəb sözlər obyektiv məna daşımır, müstəqil leksik vahid olsalar da, ədəbi dilimizin lüğətinə daxil ola bilmir. Bu kimi sözlər məhdud dairədə işlənib bir ailənin, bir kəndin və ya bir şəhərin sərhədi xaricinə çıxa bilmir.

Dilimizdə qarşılığı olub, xarici dillərdən gələn bəzi sözlər eyni mənalı sözlərlə birləşərək yeni söz əmələ gətirir. Bir-birinin sinonimi olan belə iki sözün birləşməsi nəticəsində alınan sözlərə dilçilik ədəbiyyatında hibrid sözlər deyilir.

Dilimizdə işlənən *ylığcam* (*yiğcam*), *yiğcam*; *uzunduraz* (*uzundiraz*), *uzundraz*; *çöl-biyaban* (*çölübiyaban*); *qıyqac* (*qeyqac*) *qıyqacı* və s. kimi sözlər hibrid sözlərə aid edilə bilər.

Bu sözlərin birinci komponentləri xalis Azərbaycan sözləridir (*yığ*, *uzun*, *çöl*, *qıy*) və eyni mənalı sözlərlə (*cəm*, *diraz*, *biyaban*, *qac*) birləşib yeni vahid əmələ gətirmişlər. Bunlar tam yeni

¹“Kırpi” jurnalı, 1954-cü il, №23.

²“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 5 fevral, 1955-ci

³il. Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri, III c., səh. 152.

keyfiyyətli söz deyil, lüğət tərkibində olan sözlərə yeni sinonimlərdir.

Həmin sözlərdə bir qayda olaraq əsas mənanı dilimizin öz sözləri daşıyır.

Adətən hibrid sözlərin əmələ gəlməsində iki dilin leksik vahidləri iştirak edir. Məsələn: *İraqın, dələduzlarına da etibar yoxdur* (M.İ. "Gələcək gün", səh. 87). cümləsində olan *dələduz* sözünün birinci komponenti Azərbaycan sözü (dələ – Cənubi Azərbaycanda yeməli şeylər oğurlayana deyilir), ikinci komponenti fars (*duzd* – farsca oğru deməkdir) sözüdür. Odur ki, yeni düzəlmiş sözün hansı dilə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki, belə sözlər bəzən hər iki dildə işlənir. Lakin məlumdur ki, dildə gədən bütün proseslər dilin qrammatikası ilə tənzim edilir. Yuxarıdakı sözlərin hansı dilə məxsus olduğunu qrammatik quruluşa əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dilimizdə olan bəzi sözləri ayrıca məna verə bilən ünsürlərə parçalamaq olar və buna görə də ilk baxışda bunlar mürəkkəb söz kimi nəzərə çarpa bilər. Məs.: *bağdaş, sağmal, qardaş, quldur, bozbaş* və sair. Bu kimi sözləri mexaniki olaraq müəyyən məna verən parçalara bölmək mümkündür. (*bağ və daş, sağ və mal, qar və daş, qul və dur, boz və baş* sözləri dilimizdə vardır). Lakin burada tam sözün bu hissələrlə heç bir münasibəti, əlaqəsi olmur. Bunlar artıq sözün hissəsi deyil, parçası (куски, Стүкке) hesab olunur. Dilçilik isə belə parçalarla məşğul olmur.

Müasir Azərbaycan dilində olan mürəkkəb sözlər iki prinsip (tabelilik və tabesizlik prinsipi) üzrə formalaşır və bunların da hər biri müəyyən səciyyəyə malikdir.

Tabelilik prinsipi üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər

Tabelilik əlaqəsi üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər müxtəlif söz birləşmələri üzrə düzəldilir ki, bunların hər biri müəyyən qrammatik səciyyə və semantikaya malikdir.

1. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlər.

Bu tip mürəkkəb sözlərin komponentləri heç bir morfoloji əlamət olmadan, sadəcə yanaşma yolu ilə birləşib, yeni mənalı bir vahid əmələ gətirir. Semantik cəhətdən komponentlər arasında

müxtəlif münasibət mövcud olur. Bu sözlər müxtəlif atribut əlaqə növlərini göstərə bilir. Başqa sözlə, bu kimi sözlərin birinci komponenti əsasən isim, sifət, saylarla, bəzən də zərflərlə ifadə olunur. Məs.: *inyəyarpaq, palazqulaq, novçabulaq, şələpapaq, qozbel, ağcaqanad, boşboğaz, boşqab, xoşsöhbət, ağciyər, üçbucaq, beşdaş, qırxayaq, ikiqat, dördkünc, həmişəcavan, hərdəmxəyal* və s.

Göründüyü kimi, bu şəkildə yalnız isim və sifətlər formalaşır. Birinci növ təyini söz birləşmələrinə müəyyən sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi ilə də mürəkkəb sözlər əmələ gətirilir. Dilimizdə təyini söz birləşməsindən mürəkkəb söz əmələ gətirməyə xidmət edən şəkilçilər əsasən bunlardır: *lı, li, lu, lü və lıq, lik, luq, lük; məs.: yadelli, soyuqqanlı, beşqəpiklik, onillik* və s. İlk baxışda sanki bu sözlər təyin edənə (*yad. soyuq, beş, on*) təyin olunanların (*əl-li, qanlı, qəpiklik, illik*) birləşməsilə əmələ gəlmişdir. Lakin diqqət yetirdikdə bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığı aydınlaşır. Əvvəlnən, burada ikinci komponentlər ayrıca alındıqda onların ya tam başqa mənada işlənildiyi, ya da heç işlənilmədiyini məlum olur.

Digər tərəfdən bu sözlərin təyinləri (birinci komponentlər) *lı...lıq...* ilə düzələn sözlərə deyil, həmin şəkilçilərsiz işlənən söz əsaslarına aiddir. *Yad el* sözünə, *soyuq qan* sözünə, *beş qəpik* sözünə, *on il* sözünə aiddir. Lakin göstərilən bu kimi təyin edən sözlər öz təyinlənənləri ilə birlikdə mürəkkəb söz düzəltmir, bəlkə mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi üçün müəyyən əsas verir. Yəni dilimizdə *yad el, soyuq qan, beş qəpik, on il* kimi birləşmələr hələ mürəkkəb sözlər hesab oluna bilməz. Burada mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi üçün müəyyən imkan vardır və bu imkan müəyyən şəkilçilərin sayəsində həqiqətə çevrilir. *Lı...lıq...* şəkilçiləri bu kimi birləşmələrin mürəkkəb sözlərə çevrilməsinə səbəb olur. Beləliklə, yuxarıdakı sözlərin əmələ gəlməsi prosesini bu formulada göstərmək olar:

Söz birləşməsi+şəkilçi=mürəkkəb söz.

Deməli, göstərilən sözlərin əmələ gəlməsi belə getmişdir.

(yad el)+li=yadelli

(soyuqqan)+lı=soyuqqanlı

(beş qəpik)+lik=beşqəpiklik

(on il)+lik=onillik...

Göründüyü kimi, bu sözlər tam sintaktik üsulla deyil, sin-

taktik-morfoloji üsulla düzəldilmişdir. Lakin sonunda *lı...lıq...şəkilçilərindən biri olan bütün mürəkkəb sözlərin bu üsulla yarandığını* söyləmək səhv olardı. Bir sıra mürəkkəb sifətlərin də sonuna *lıq...şəkilçilərini əlavə etməklə, yeni mənalı düzəltmə-mürəkkəb sözlər düzəltmək mümkündür. Məs.:*

şorgöz – şorgözlük

acidil – acidillik və s.

Dilimizdə bu hadisənin əks prosesini də müşahidə etmək mümkündür. Bir sıra “düzəltmə-mürəkkəb” sözlərin şəkilçiləri atılmaqla mürəkkəb sifət düzəlir. Bu hal ancaq *lı...şəkilçili düzəltmə-mürəkkəb sözlərə* aiddir. Məs.: *qaraqaşlı-qaraqaş, beşgüşəli-beşgüşə, ağsaqqalı-ağsaqqal, üçmərtəbəli-üçmərtəbə, şirindili-şirindil* və s.

Lı...lıq...şəkilçiləri vasitəsilə təyin edənə say, sifət, isim və əvəzlilərdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələrindən mürəkkəb isim və sifətlər düzəldilir.

1)*lı, li, lu, lü şəkilçiləri vasitəsilə isim düzəlir.*

Buraya bəzi terminlər və xüsusi adlar daxildir.

Şorsulu, Qaraxanlı (Salyan), Həkimxanlı, Muradxanlı (Ağdaş), birəlli (Mərzə), Bədəlbəyli, Bədirbəyli, Məmmədbəyli...

2)*lı, li, lu, lü şəkilçiləri vasitəsilə sifət düzəlir. Məs.: üçatlı, dördürnaqlı, dördcibli, ikigözlü, ikicanlı, bircinsli, birtərəfli, birhüceyrəli, birmərtəbəli, çoxhecalı, təküzlü, çoxmilyonlu, çoxatomlu, çoxüzlü, hərtərəfli, hərcəhətli, qonaqcanlı, mindilli, ikiüzlü, çoxuşaqlı, birevli...*

3)*lıq, lik, luq, lük şəkilçiləri vasitəsilə söz birləşməsindən sifət düzəlir. Məs.: ikiillik, yeddiilik, birgünlük, altıgünlük, çaylıq, beşyüzlük, biradamlıq və s.*

4)*lıq, lik, luq, lük şəkilçiləri vasitəsilə söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərdən yeni mənalı isim düzəldilir. Məs.: beşmanatlıq, beşqəpiklik, ikişahılıq....* Bu sözlər üçün əsas verən *beş manat, beş qəpik, iki şahı...*kimi təyini birləşmələr göstərilən şəkilçiləri qəbul etməklə mürəkkəb sözlər əmələ gətirir. Məs.: *onillik, ikitirəlik...*

Həmin şəkilçilər mürəkkəb sifətlərə əlavə olunub mürəkkəb isim düzəldir. Məs.: *şorgözlük, acidillik, açıqfırlilik...*

Söz birləşməsindən *lı, li, lu, lü* vasitəsilə düzəlmiş mürək-

kəb sifətlərə *luq, lik, luq, lük* şəkilçiləri artırılaraq yeni mənalı mürəkkəb isimlər əmələ gəlir.

Məs.: *ikidillilik, ikimənalılıq, ikiüzlülük, çoxmərtəbəlilik, çoxüzlülük, çoxhecalıq, çoxrəqəmlilik...*

Qeyd: bu kimi mürəkkəb sözlərdə çox zaman *li...*şəkilçisi düşür. Odur ki, belə sözlər *ikidillik, ikimənalıq, çoxmərtəbəlik* şəklində işlənir.

Bu kimi sözlərdə *li...*şəkilçisinin düşməsinin səbəbi odur ki, bunlardan sonra gələn şəkilçilərin (*lik...*) də sövüti tərkibi əvvəlki şəkilçilərə bənzəyir. Nəticədə əvvəlki *li* kompleksi sözdən düşə bilər. Dilçilikdə bu hadisəyə qapologiya deyilir.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin üzərinə *li...*, *luq...*şəkilçiləri əlavə etməklə mürəkkəb sözlər düzəltmə hadisəsi türk dillərində geniş yayılmışdır. Quruluşumuz ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan *beşillik* sözünü göstərmək kifayətdir. Bu sözə öz-bək (*beşyillik*), türkmən (*beşyillik*), uygur (*beşyillik*), qazax (*besjildix*), qaraqalpaq (*besjildik*), başqırd (*bişyillik*), tatar (*bişellik*), qırğız (*beşjildik*) və s. dillərdə təsadüf olunur.

II. İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlər.

Dilimizdə olan ikinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi başlıca olaraq isimlərlə ifadə olunur. Təbii ki, ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlərin də komponentləri əsasən isimlərdən ibarət olacaqdır.

Dilimizdə ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklidə əsasən isim, sifət və zərf formalaşır.

1) İsim: *işıqucu, qoltuqaltı, tərkalıtı, qarğıdalı, əlaltı, ayaqaltı, başaltı, Daşaltı* (yer adıdır), *qəlyanaltı...*

2) Sifət: *masaüstü, daşaltı, torpaqaltı, dağüstü (park), yollüstü, istirahətqabağı, qarınaltı, əlaltı, yeraltı, bayramqabağı, qapıqabağı, şəhəryanı, şəhərkənarı, şəhəratrafi...*

Son vaxtlarda (xüsusilə mətbuatda) işlədilən bir sıra sözlər də buraya aiddir. Bu sözlərin xüsusiyyəti odur ki, bunların birinci komponentləri *lar, lər* kəmiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məs.: *kəndlərarası, millətlərarası, xalqlararası, şəhərlərarası, rayonlararası, ölkələrarası, ittifaqlararası, qitələrarası, planetlərarası, oke-*

anlararası, həyətlərarası və s.

Təsadüf etdiyimiz bu kimi sözlərin ikinci komponentləri yalnız *arası* sözündən ibarətdir.

3)Zərf: ağızucu, gözaltı, dodaqaltı, bıçaqaltı, atüstü, ayaqüstü, əlüstü.

İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb isimlərin çoxu məcazi mənalı olur və əsasən bitki və heyvanat adını bildirir; məs.: *quzuqulağı, qazayağı, dəvədabanı, tülküquyruğu, ilandili, pişikburnu, ayıpəncəsi* və s.

Bitki aləminin heyvanat aləmi ilə qarşılaşdırılması hadisəsi bir çox dillərdə geniş yayılmışdır. Bunu xüsusən bir sıra dillərdə mürəkkəb sözlərin analoji üsulla əmələ gəlməsində görmək olar. Bitkilər heyvan bədəninin müəyyən üzvünün adı ilə adlandırılır. Azərbaycan dilində təkəsəqqalı (keçisəqqalı), rus dilində *козлотородник*, fransız dilində *barbe-de-chevre*, italyan dilində *barbadi-becco* və s. sözlər analoji üsulla düzəlmiş bitki adıdır. Bu bitki məhz təkənin saqqalına bənzədiyi üçün belə ad almışdır. İnsanlar təkəsəqqalı bitkini tanımamışdan əvvəl onlara təkə və onun saqqalı məlum olmuşdur.

Akad. M.M.Pokrovski yazmışdır: “Bitki aləminin heyvanat aləmi ilə qarşıdırılması hadisəsi bütün xalqlarda geniş yayılmışdır”.¹

III. Təktərəfli birləşmələr vasitəsilə düzələn mürəkkəb sözlər.

Mürəkkəb sözlərin bir qismi də təktərəfli birləşmələrin köməyi ilə düzəldilir. Bəzi təktərəfli birləşmələr özlərindən sonra gələn sifətlərlə birləşərək yeni mənalı sifətlər əmələ gətirir. Deməli, bu kimi mürəkkəb sözlərin birinci komponenti nisbət şəkilçili isim, ikinci komponenti sifətlə ifadə olunur.

M.Hüseynzadə göstərir:

“Mürəkkəb sifətin tərkibində iştirak edən təktərəfli birləşmənin üzərinə vurğu düşməz, hər iki sözün bir vurğusu olar ki, o da sifətin üzərinə düşər”. Məs.: *qarnıyoğun, əliaçıq, üzüdönük* və s.

---

¹M.M.Покровский. Семасиологические исследования в области древних языков., 1895, стр 10.

Təktərəfli birləşmənin qrammatik əlaməti odur ki, bu birləşmələrdə *t, i, u, ü* nisbət şəkilçisi iştirak edir. Mürəkkəb sözün tərkibində həmin şəkilçilər birinci komponentin tərkib ünsürünə çevrilir. Bu şəkilçilər mürəkkəb sözün tərkibində qrammatik vəzifə daşıya bilmir. Bu şəkilçilərə müəyyən mənada birinci komponentin son saiti kimi yanaşmaq olar.

Mürəkkəb söz əmələ gətirən təktərəfli birləşmələr heç bir şəkilçi qəbul edə bilmir. Bunlar ancaq mürəkkəb söz vasitəsilə başqa sözlərlə əlaqədar olur.

Mürəkkəb sifətlərin birinci komponentləri olan təktərəfli birləşməni özündən sonrakı sifətdən ayıraraq, bunların arasına heç bir söz əlavə etmək olmur.

Təktərəfli birləşmələrlə düzələn mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti əksər halda sadə və düzəltmə sifətlərdən ibarət olur.

1)İkinci komponenti sadə sifət olan mürəkkəb sözlər. Məs.: *ağzımöhkəm, üzüqara, günüqara, əliboş, beləyri, bəxtiqara, qanısoyuq, diliuzun, qanıacı, gönüqalın, beyniboş, üzüyumşaq, qanıqara, sözüdüz, qarnıyoğun, ağzığöyçək, ürəyinazik, içiboş...*

2)İkinci komponenti düzəltmə sifət olan mürəkkəb sözlər. Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən bu düzəltmə sifətlər feildən və isimdən əmələ gəlmiş olur. Bu sifətlər mürəkkəb söz əmələ gətirincəyə qədər düzəlib, düzəltmə sifət şəklində mürəkkəb sözlərin ikinci komponentinə çevrilir. Məs.: *Aç* feili birləşməyə qədər *-iq* şəkilçisini qəbul edib açıq feili sifət şəklində *əliaçıq* mürəkkəb sözünün tərkibinə daxil edilir.

Bu düzəltmə sifətlər əsasən aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gəlir.

iq, ik, uq, ük (başıkəsik, ürəyiaçıq...), ma, mə (biğiburma, gözüyumma...) ar, ər (üzügülər...), an, ən (canıyanan...), lı, i, lu, lü (əliqanlı, gözübağlı...) və s.

IV. İdarə əlaqəsi üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər.

Burada idarə əlaqəsi termini şərti olaraq işlədilmişdir. Çünki artıq formalaşan mürəkkəb sözlərin dilində sintaktik əlaqələrdən danışmaq müəyyən mənada düzgün deyildir. Lakin bu kimi mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti feili sifət formalarından ibarət olur. Feili sifətlərin isə feillərə xas olan idarəetmə xüsusiyyətinə malik

olduğu məlumdur. Feili sifətlər də onlardan əvvəl gələn obyektin ismin müəyyən bir halında çıxış etməsini tələb edir. Feili sifətlərin öz obyektini ilə birləşib yeni bir anlayış düzəltməsi nəticəsində mürəkkəb sözlər meydana çıxır.

Deməli, bu üsulla düzələn mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında mövcud olan əlaqələr müəyyən dərəcədə söz birləşmələrinin sintaktik əlaqəsinə uyğundur. Məs.: *paltarasan* mürəkkəb sözünün birinci komponenti məna və sintaktik nöqtəyi-nəzərdən obyekt, ikinci komponenti idarəedici sözdür. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu və bu kimi sözlərdə tabelilik əlaqəsinin bir növü olan idarə əlaqəsi gizli surətdə mövcuddur.

Bununla belə bu kimi mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında mövcud olan əlaqələr müəyyən dərəcədə söz birləşmələrinin sintaktik əlaqəsinə uyğundur. Məs.: *paltarasan* mürəkkəb sözünün birinci komponenti məna və sintaktik nöqtəyi-nəzərdən obyekt, ikinci komponenti idarəedici sözdür. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu və bu kimi sözlərdə tabelilik əlaqəsinin bir növü olan idarə əlaqəsi gizli surətdə mövcuddur.

Bununla belə bu kimi mürəkkəb sözlərin tam sintaktik üsulla hər dəfə obyektlə feili sifətin birləşməsi nəticəsində əmələ gəldiyini təsdiq edən fikir tam deyildir.

Müasir dilimizdə bu kimi mürəkkəb sözlərinin əksəri hazır modellərə analogiya olaraq düzəlir. Analogiya üzrə düzələn sözlərdə isə idarə əlaqəsi heç bir rol oynamır. Bu mürəkkəb sözlər elmi-texniki, publisist əsərlərdə, poetik dildə, xüsusən canlı danışiq dilində çox yayılmışdır və müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb söz əmələ gəlməsinin ən məhsuldar üsullarından biridir.

Komponentlərin əlaqəsinə görə bu sözləri iki qrupa bölmək mümkündür. Burada mürəkkəb sözlərin əmələgəlmə üsulu deyil, komponentlərin əlaqəsinin xarakteri diqqət mərkəzində durur. Bu mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında özünü göstərən əlaqələr aşağıdakı şəkillərdə özünü göstərir.

a) Feil-obyekt birləşməsi və ya feil ünsürün vasitəsisə tamamlıq rolu oynayan adla birləşməsi.

Öz-özünə aydındır ki, bu zaman ikinci komponent təsirli feillərdən əmələ gəlməlidir. Məs.: *minaatan, başkəsən, könülsevən,*

qəlbaçan. b) Feili ünsür vasitəli tamamlıq və zərfliklə birləşir. Məs.: insanabənzər, günəbaxan, çoxişləyən, özügedən (maşın)...

İdarə əlaqəsi üzrə formalaşan mürəkkəb sözlərin ikinci komponentləri – feillər təsdiq və inkar formalarda, məlum və məchul növlərdə işlənilə bilər. Birinci komponentlər müxtəlif nitq hissələrində ifadə oluna bilər. Bunların birinci komponenti kimi ən çox isim, bundan başqa zərf, əvəzlik çıxış edir. Məs.: *könülsevən, zəhlətökən, qanıçən, ağılkəsən, başkəsən, adamyeyən, adamoyndan, könülaçan, ətyeyən, uzaqgörən, itigörən, yaxıngörən, uzaqvuran, araqarışdıran, azyatan, aztanılan, çoxdanışan, aravuruşduran, çoxişlənen, özüyazan (qələm) və s.*

İdarə əlaqəsi üzrə formalaşan mürəkkəb sözlərin birinci komponentləri ismin yönlük, təsirlik, çıxışlıq və qismən də yerlik halında çıxış edir.

Məs.: *yerəbaxan, sözəbaxan, mərkəzəqaçan, ağlasığan, ağlabatan, xoşagələn, günəbaxan, ürəyəyatan, başabatan, küpəgirən, sözəbaxan, dilbilən, başbilən, pambıqyığan, taxılbiçən, başdansovdu, babadanqalma, ucdantutma, anadangəlmə qapıdançixma, əldəqayıрма və s.*

Aspirantların elmi əsərləri, III buraxılış, Bakı, ADU nəşri, 1957-ci il, səh. 3-19.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB İXTİSAR SÖZLƏR HAQQINDA

Mürəkkəb ixtisarlara dilçilik ədəbiyyatında bəzən abbreviatur da deyilir. Lakin burada müəyyən qədər dəqiqliyə ehtiyac vardır. Mənşəcə alınma söz olan (italyanca) abbreviatur termini yalnız mürəkkəb ixtisarlara deyil, həm də sadə sözlərin ixtisarına aid edilə bilər. Məlumdur ki, akademik, vətəndaş, dosent, yoldaş, misal, rayon, səhifə və s. kimi bir çox sözlərin də ixtisar şəkilləri dilimizdə işlədilir və bu kimi (akad; dos; yol; mis; r-n; səh. və s.) ixtisarlar abbreviatur adlana bildikləri halda, heç də mürəkkəb ixtisar deyildir.

Mürəkkəb ixtisarlar bu kimi ixtisar növlərindən tam fərqli

lidir və bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Mürəkkəb ixtisarlar bir sözün deyil, bir neçə sözün sabit söz birləşməsi şəklində birləşib bir məna əmələ gətirildiyi adların ixtisarıdır.

Sabit birləşmələrdən mürəkkəb ixtisarların əmələ gəlməsi bu birləşmələrin bir söz olduğunu təsdiq etmir. Mürəkkəb ixtisarlar üçün əsas olan sabit söz birləşmələri bəzi dilçilər tərəfindən adlıq cümlə adlandırılır. Məs.: rus dilində “МХАТ” mürəkkəb ixtisar üçün əsas olan “Московский художественный академический театр” sbit söz birləşməsinə “adlıq cümlə” deyən dilçi yoldaşlar da vardır.¹

Avropada ilk mürəkkəb ixtisarların vətəni İngiltərə hesab olunur.² Belə sözlər 1811-ci ildən işlənilməyə başlamışdır.³ İngiltərədə (İBEA) İmperial British East Afrika, sonra analogiya üzrə Almaniyada yaradılmış DOA – Deutschost Afrika ilk mürəkkəb ixtisarlarıdır.⁴

R.A.Bulaxovski rus dilində mürəkkəb ixtisarların faktik olaraq ancaq Oktyabr inqilabından sonra meydana çıxdığını göstərir.⁵

SSRİ EA-nın nəşr etdiyi “Rus dilinin qrammatikası” kitabında isə rus dilində mürəkkəb ixtisarların işlənilməsi tarixi XIX əsrdən hesab olunur.⁶

Azərbaycan dilində işlədilən mürəkkəb ixtisarlar haqqında ilk fikirlərə 1928-1930-cu illərin qrammatika kitablarında rast gəli-

---

¹Вах:а) В.Н.Троицкий. Основные принципы словообразования. Ученые записки Лен. Гос. пед. Ин-х языков. Л., 1940, стр. 294 ; б) Р.И.Левина. Сложные прилагательные в современном русском литературном языке, канд.дисс., Л., 1951, стр. 38.

²Вах: М.Д.Степанова. Составные существительные в современном немецком языке, канд.дисс., М., 1946, стр. 68.

³Вах: Н.Х. Зборовский. Сокращенно-сложные слова в литературном русском украинском языках (Тезисы к кандидатской диссертации), Л., 1934, стр. 2

⁴Вах: М.Д.Степанова. Составные существительные в современном немецком языке, канд.дисс., М., 1946, стр. 68.

⁵Вах:Л.А.Булаховский. Курс русского литературного языка, т.І, Изд. V, Киев, 1952, Радъянская школа, səh.195.

⁶Вах:Грамматика русского языка,т.І, Изд.АН СССР, 1952, səh.277.

rik. Orta məktəblər üçün Azərnəşrin 1930-cu ildə nəşr etdiyi dərslikdə ixtisara məruz qalan sabit söz birləşmələri “qoşma ad” hesab edilib, bunların 4 üsulla ixtisar edildiyi qeyd olunmuşdur.

Kitabda verilən misallardan aydın olur ki, mürəkkəb ixtisarlarda müəyyən bir prinsip gözlənilməmişdir. Burada Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi kimi iki “qoşma adın” ixtisarında “Azərbaycan” sözü bir halda “A” kimi (ALKGİ), ikinci halda “Az.” şəklində (Az.MİK) ixtisar edilmişdir.

Bundan başqa, “birinci sözün bir və ya iki hecası, ikinci sözün tam şəkli götürülür” – deyə verilən maddəyə “Azərnəşr” ixtisarı nümunə göstərilir. Halbuki, “nəşr” sözü burda ikinci sözün tam şəkli deyildir.

Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb ixtisarlının əmələ gəlməsi bir tərəfdən ölkəmizdə yaranan yeni quruluş, yeni ictimai münasibətlərlə, elmin, texnikanın və s. sürətli inkişafı, digər tərəfdən rus dilinin mütərəqqi təsiri ilə izah olunur. Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, mürəkkəb ixtisarlının ümumiyyətlə əmələ gəlməsinin başlıca səbəbi “yazılı və şifahi nitqin inkişafındakı ziddiyyətdir”.¹ Bu fikir həqiqətə uyğun deyildir. Çünki dildə yeni sözlərin (o cümlədən mürəkkəb ixtisarlının) əmələ gəlməsinə başlıca səbəb yazılı və şifahi nitq arasındakı ziddiyyətlər deyil, sənaye və kənd təsərrüfatının, elm və texnikanın və s. inkişafıdır.

Müasir dilimizdə mövcud olan mürəkkəb ixtisarlının bir hissəsi rus dili qaydalarına əsasən düzəldilmiş və hazır şəkildə dilimizə daxil edilmişdir. Başqa sözlə desək, bu kimi mürəkkəb ixtisarlının əmələ gəlməsində dilimiz heç bir rol oynamamışdır. Bu sözlər başqa dilin – rus dilinin qrammatik qanunları əsasında və bu dilin daxilində əmələ gəlmişdir. Belə sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

Rus dilində ixtisar edilən sözlərin baş hərfliəri alınır və bu

---

¹ Н.Х. Зборовский. Сокращенно-сложные слова в литературном русском украинском языках (Тезисы к кандидатской диссертации), Л., 1934, стр. 3

baş hərflər birlikdə mürəkkəb ixtisar sözü təşkil edir. Bu kimi ixtisar sözlərin çoxu müəyyən markaları ifadə edir. Məs.: **FED, ZİM, SUZ, STZ, NATİ,EM, ZİS, M-1, QAZ** və s.

1. Həmin yolla gələn bir “**QAZ**” tez-tez siqnal verərək düz onun çənəsinin dibində dayandı (H.Mehdi, “Abşeron”, səh. 7).

2. Sürməyi rəngi solğun köhnə “**EM**” isə “**ZİS**”in dalınca sürüb, tərəni aşandan sonra Saray, Corat kəndlərinə yol aldı (Mir Cəlal, “Təzə şəhər”, səh. 128).

3. Beş dəqiqə keçməmiş asfaltlı yollarda təzəcə abı rəngə boyanmış **M-1** maşını görüldü (H.Mehdi, “Abşeron”, səh. 121).

Göstərilən mürəkkəb ixtisarların dilimizdə qarşılığı yoxdur. Bunlar rus dilindən alınıb dilimizdə işlənilir.

Ədəbi dilimizdə bəzən elə alınma mürəkkəb ixtisarlara da rast gəlmək olur ki, bunların qarşılığı dilimizdə vardır. Odur ki, bu kimi alınma mürəkkəb ixtisarların mümkün qədər işlədilməməsinə çalışmaq lazımdır. Məs.: 1. Bütün briqadaların tərkibini gözdən keçirib, **FZO** və sənət məktəbi bitirməmiş cavanların siyahısını tutdurmuşdur (H.Mehdi, “Abşeron”, səh. 189). 2. Elə bilirsən ki, **FZŞ**-də ancaq dəzgah, maşın olar (M.Cəlal, “Təzə şəhər”, səh. 138).

Bu cümlələrin ikincisində göstərilən **FZŞ** (fabrik-zavod şagirdliyi) sözü dilimizdə olduğu halda, birinci misalda qeyd olunan **FZO** (фабрично-заводское обучение) sözünü işlətmək artıqdır. **FZŞ** sözü dilimizə məxsus olan sabit söz birləşməsi əsasında düzəlmişdir.

Aşağıdakı misallar haqqında da eyni sözü demək olar. Məs.:

1. Dedilər belə elektrostansiya qurmaq faydalı deyildir, özümüz **QES** düzəldəcəyik (S.Rəhimov, “Saçlı”, I h., səh. 299).

2. Vaxta ki, – dedi, – kənddə “**SES**” var, niyə dəyirmanı elektrikle işlətmirsiniz? (İ.Əfəndiyev, “Su dəyirmanı”).

Dilimizdə “**SES**” olduğu halda, “**QES**” işlətmək yersizdir.

Ümumiyyətlə rus dili əsasında və rus dilində düzəldilən bu kimi mürəkkəb ixtisarlar əsasən mətbuat dilində işlədilir. Deməli, belə sözlərə təsadüf edilsə də, bunların ümumxalq səciyyəsi daşmadığını qeyd etmək lazımdır. Məs.:

Demək qanunu, mirzə mühasib, biz bolşeviklər sizdən az istəyirik, – dedi və əlini çənəsinə atdı, – bu da gündə *RKİ* ilə mənim qanlı bıçaq olduğumdur? (S.Rəhimov, “Saçlı”, I h., səh. 36).

Dilimizdə **FKM** (fəhlə-kəndli müfəttişliyi) sözü olduğu halda, bunun rus dilində qarşılığı ola **РКІ (Рабоче-крестьянская инспекция)** sözünün ədəbi əsərin dilində, hətta surətlərin dilindən verilmiş olsa da, işlətmək bizcə düzgün deyildir.

Bəzi mürəkkəb ixtisarlar rus dili əsasında düzəlməsinə baxmayaraq bizim dilimizdə geniş yayıla bilir. Məs.: rus dilində olan **QPU (Государственное политическое управление)** sözü eyni şəkildə və müxtəlif dəyişmələrə məruz qalaraq dilimizdə işlənir

1)**QPU** sənsiz bir iş görə bilməz, dur, diribaş ol (S.Rəhimov, “Saçlı”, I h., səh. 345).

2) Bir neçə nəfər milis və bir **Гепеу** işçisi də burada idi (Ə.Əbülhəsən, “Yoxuşlar”, səh. 213).

3) Sovet hökuməti ispalkomu, milisi və bir **Гепосу** və bütün qüdrəti və qüvvətliyi ilə gəlib onun gözü önündə dikəldi (Ə.Əbülhəsən, “Yoxuşlar”, səh. 164).

2-ci və 3-cü misallarda qeyd olunan sözlər mürəkkəb ixtisarı təşkil edən hərflərin adlarının birləşməsindən düzəldilmişdir. Analoji hallar dilimizdə vardır. Məs.:

1.Atana lənət, fon Valter, – dedi, – köpək oğlu mənə deyir ki, köç o taya, özünü ver **enkevedenin** əlinə (M.İbrahimov, “Gələcək gün”, səh. 465).

2.İnanmayın yağlı dilinə **eserlərin**

Bütün vədləri saxtadır (R.Rza, “Lenin”, səh. 51).

Dilimizdə “fövqəladə komissiya” sabit söz birləşməsi şəklində işlənir. Bu birləşməyə hələ S.S. Axundovun əsərlərində rast gəlirik.

1.Bu zaman fövqəladə komisionun sədri yanıma gəlib dedi (S.S..Axundov, “Əsərləri”, səh. 103).

Həmin ifadə rus dilindəki «Чрезвычайная комиссия» ifadəsindən kalka yolu ilə yaradılmışdır. Rus dilinin «чрезвычайная комиссия» dilimizdə işlənilmədiyi halda, həmin

ifadənin ixtisar şəklinin düzəltdiyi mürəkkəb ixtisar dilimizdə sadə söz keyfiyyəti daşıyıb işlənilir. Məs.:

1.(Pəricahan) Maral xanım dedi: Bir də eşidə ki, sən arvadını döyürsən, ya incidirsən, tutub **çəkaya** salacağam (S.S.Axundov, “Əsərləri”, səh. 460).

2. R.Rza “Lenin” poemasında Frensis adlı qoca bankirin

“Zavoda, fabrikaya,
yurdsuz uşaq evinə,
Məktəblərə, *çəkaya*
mülayim qışa qarşı...”

– kinindən danışır və burada “çeka” sözünü sadə söz kimi işlədir.

Dilimizdə, xüsusən qəzet-jurnal dilində son illərdə bir sıra elə mürəkkəb ixtisarlardan da işlənir ki, bunlar nəinki Azərbaycan dilində, hətta rus dilində də aydın olmur. Bunlar beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərdir. Məs.:

1. Müzakirələrdə Sudan həmkarlar ittifaqları Birliyinin baş katibi Abdulla Diallo, İndoneziya həmkarlar ittifaqları Mərkəzi təşkilatının (SOBSİ-nin) baş katibi Kiono...çıxış etmişlər (“Kommunist qəzeti, 14 may, 1955, №113).

Bu kimi terminlər geniş kütlələrə aydın olmur. Odur ki. mətbuatda çox vaxt həmin terminlər izahla verilir. Belə izahlarda həmin terminin mənasını aydınlaşdırmağa cəhd edilir.

“Kommunist” qəzetindən götürülmüş aşağıdakı misal bu fikri təsdiq edir:

SEATO-nun (Cənub-Şərqi Asiya üçün hərbi ittifaq) tərkibinə daxil olan ölkələrin xarici işlər nazirləri özlərinin üç günlük müşavirəsini qurtardıqdan sonra müşavirənin yekunları haqqında birgə rəsmi məlumat elan etmişlər (“Kommunist” qəzeti, 3 mart, 1955).

2. Rus dilindən alınmış mürəkkəb ixtisarlardan içərisində olan ixtisarlardan ikinci qisminə ilk hissələri ixtisar olunmaqla sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb ixtisarlardan daxildir. Belə ixtisarlardan dilimizdə sadə sözlər kimi çıxış edir. Məs.: rus dilin-

dən alınmış kolxoz, sovxoz, komsomol və s. sözlər dilimizə möhkəm surətdə daxil olmuş və əsas lüğət fonduna məxsus sözlər hesab edilir. Azərbaycan dili üçün bu sözlər mürəkkəb tərkibə malik deyil. Dilimizin daxilində bu sözlərin “daxili forması” aydın deyildir.

Rus dilindən alınmış birinci və ikinci qisim ixtisarlar arasında müəyyən fərqlər vardır. Birinci qisim ixtisarlara daha çox və ya həmişə qəzet-jurnal dilində, gündəlik mətbuatda rast gəlinir. İkinci qismə daxil olan ixtisarlar ən çox şifahi danışığ dilində işlənilir. Birinci qismə daxil olan ixtisarlardan nə tərkibi, bəzən nə də çox mənası geniş xalq kütlələrinə aydın olmur. Bu ixtisarlar əsasən ən yeni yaranan və dildə ən az ömür sürən anlayışları ifadə edir. İkinci qisim ixtisarlardan tərkibi, onların “daxili” forması aydın olmasa da, onların ifadə etdiyi mənalara xalqa aydın olur. Ədəbi əsərlərin dilində rast olunan və rus dilindən alınan bu kimi ixtisarlar daha çox surətlərin dilində işlənilir. Rus dilindən alınmış bəzi ixtisarlardan qarşılığı dilimizdə varsa da, bunlar ixtisar şəklində işlənməyən sabit söz birləşmələrindən ibarətdir.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq məqsədilə aşağıdakı iki misli müqayisə edə.

1. Palitruk, sən xoşbəxt adamsan, Sevastopolu geri almaqda iştirak edəcəksən (Ə.Əbülhəsən, “Dotluq qalası”).

2. Çernişev siyasi rəhbərin diqqətli baxışlarını təəccüb kimi yozub dedi (Ə.Əbülhəsən, “Dostluq qalası”).

Eyni anlayışı ifadə edən sabit söz birləşməsi rus dilində həm birinci misalda olduğu kimi ixtisar şəklində işlənir və bu şəkildə də bəzən dilimizdə özünü göstərir. Həmin məfhum Azərbaycan dilində “siyasi rəhbər” sabit söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Lakin “siyasi rəhbər”in ixtisar şəkli dilimizdə yoxdur.

Yuxarıda göstərilən misalların əksəriyyətində vəziyyət belədir. Qeyd olunan ixtisar sözlərin bəzilərinin Azərbaycan dilində olan qarşılığı da ixtisar şəkində işlənilir. Məs.: “İspalkom” sözünün qarşılığı “icrakom” sözü dilimizdə vardır.

Səs gəldi: Danışan **icrakomdandır** (S.Rəhimov, “Məhman”, səh. 52).

Bu sözün əvəzinə dilimizdə “ispalkom” sözünün işlənilməsinə bircə, haqq qazandırmaq olmaz. Aşağıdakı misala fikir ve-

rək:

Lakin Qumru və yerinə təyin olunan **ispalkom** Muzdur onun qabağına keçirdi (Ə.Əbülhəsən, “Yoxuşlar”, səh. 20).

Müəyyən təşkilatın adı olan “ispalkom” bu cümlədə həmin təşkilatın sədrinin təyini kimi verilmişdir. Bu hal isə müəyyən stilistik dolaşıqlıq törədir. Məlumdur ki, “icraiyyə komitəsi” (“ispalkom”) yalnız bir nəfərdən ibarət deyildir. Əks halda o komitə adlanmazdı. Muzdur icraiyyə komitəsinin sədridir, lakin icraiyyə komitəsi deyildir. Bu cümlədə isə cansız şey olan və tərkibində müəyyən miqdar adamın iştirak etməsilə düzələn təşkilatın adı bir nəfərə aid edilmişdir ki, bu da düzgün hesab oluna bilməz.

Hazırda mürəkkəb ixtisarlara dünyada mövcud olan bütün ədəbi dillərdə az və ya çox dərəcədə rast gəlinir. Müəyyən dildə mürəkkəb ixtisarların az və ya çox miqdarda olması o dilin quruluşu ilə əlaqədardır. Dildə, ümumiyyətlə sabit söz birləşmələri çox olduqca, mürəkkəb ixtisarlar da çox ola bilər. Çünki mürəkkəb ixtisarlar sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunan anlayışları göstərir. Deməli, mürəkkəb ixtisar olmaq üçün sözlər əvvəl sabit söz birləşmələri şəklində, tərkiblər halında təşkil olunmalıdır.

Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisarların tarixi qısa olsa da, indiki halda bunlar dilimizdə geniş yayılmışdır. Bu fikrin doğruluğuna yəqinlik hasil etmək üçün gündəlik mətbuatı izləmək kifayətdir.

Son dövrlərdə yazılan elə bir bədii əsər tapmaq olmaz ki, orada mürəkkəb ixtisar sözlərə rast gəlinməsin. Bu o deməkdir ki, mürəkkəb ixtisar sözlər xalqımızın həyatında müəyyən rol oynayır.

Dilimizin öz imkanları hesabına düzələn mürəkkəb ixtisarları iki böyük qrupa bölmək mümkündür:

1. **Tam ixtisarlar.** Bu kimi sözlərə “inisallar” da deyilir. İnisallar ixtisar olunan sözlərin ilk səslərindən düzəldilir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

a) **Səs inisalı** (звуковой иницал). Bu qismə – birləşmədə iştirak edən sözlərin ilk səsləri alınıb, birlikdə adi sözlər kimi tələffüz edilən ixtisarlar daxildir. Məs.: **ADU, API...**

1. Mirzəyevin hansı qatarla gələcəyini müəyyən edə bilməyən Ağabala **RİK**-in maşını ilə doqquzun yarısında gəlib vağzalda

dayanmışdı (Mir Cəlal, “Təzə şəhər”, səh. 129).

2.İndiki **SES**-in elə böyük işlərə gücü çatmaz (İ.Əfəndiyev, “Su dəyirmanı”).

b) **Hərfi inisallar** (буквенный инициал). Burada sözlərin baş hərfləri alınır və əlifbada tələffüz edilən qaydada hər bir hərfin adı tələffüz edilir.

Məs.: 1.O, bizim **MTS**-ə mühəndis-mexanizator təyin edilmişdir. (İ.Əfəndiyev, “Su dəyirmanı”).

Burada qeyd olunan “**MTS**” sözü onu təşkil edən hərflərin adı ilə “emtees” kimi tələffüz edilir (yaxud : **SSRİ** – eseseri, **BMT** – beemte).

Deməli, ixtisar edilən sözlərin baş hərflərinin adı birləşib yeni söz – mürəkkəb ixtisarlara əmələ gətirir. Məsələn, dilimizdə “kontrol komissiyası” sabit söz birləşməsi vardır.

(Tanya) – Bax, Tokay, bir də desən yazacağam **kontrol komissiyasına** (C.Cabbarlı).

Bu ifadənin tam ixtisarı “**KK**” şəklində olur. Lakin “k” hərfləri öz adları ilə ifadə olunduğu üçün “**KK**” ixtisarı tələffüzdə “kaka” şəklini alır. Odur ki, bədii əsərlərdə bu ixtisarlara bəzən belə də yazılır. Məs.

1.Əsgər Sübhanverdizadənin **KAKA** sədri ilə tutaşdığını özü üçün müəyyən etmişdi.(S.Rəhimov, “Saçlı”, I h., səh. 38).

2...Öz aramızda, **KAKA** ilə ispalkomun arasında bir balaca inciklik var (S.Rəhimov, “Saçlı”, səh. 88).

v) **Qarışıq inisallar**. Mürəkkəb ixtisarlara təşkil edən hərflər qismən adı ilə, qismən də səslənməsi ilə ifadə olunur.

Məs.:1)Qafarovun gənclər briqadasının adı **ÜİLKGİ MK**-nın şərəf dəftərinə yazıldı (Ə.Ənvər, “Şərəfli əmək”).

2)ÜİKTS-nə namizədlər içərisində Göyçay rayonunun baramaçıları da vardır (“Kommunist”, 15/II, 1955).

3.ÜDHİF baş şurasının sessiyasında (“Kommunist”, 14/XII, 1954).

Tam ixtisardan ibarət olan sözlər ismin qrammatik əlamətlərini qəbul edir. İsmi hal şəkilçiləri bu ixtisarlara əlavə edilə bilər.

Məs.:1.Axşam üstü iş paltarını dəyişib hazırlaşan Privalov

RIK maşınıni zavoda yaxınlaşan gördü (M.Cəlal, “Təzə şəhər”, səh. 34).

2. – Budur, mənim qabağında poçtaya gələn məlumat var. Adresi **RIK**-ədir, ancaq sənin adına (yənə orada, səh. 39).

3. Klara dedi:

– **RIK**-dən zəng eləmişdilər. Əlizadə yoldaş danışmaq istəyirdi (yənə orada, səh. 38).

RIK sözü bu cümlələrdə ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında işlənmişdir.

Tam ixtisara məruz qalan sabit söz birləşmələrinin tərkibində köməkçi nitq hissələri (bağlayıcılar və qoşmalar) iştirak edirsə, ixtisar zamanı onlar (köməkçi nitq hissələri) ixtisar edilmir, tamamilə atılır.

Məs.: Bu günlərdə Azərbaycan SSR **İOMİHI** MK-nın IV plenumu olmuşdur (qəzetlərdən).

Burada **İOMİHI** – İbtidai və orta məktəb işçilərinin həmkarlar ittifaqları sabit söz birləşməsindən əmələ gəlmişdir. İxtisar zamanı birləşmənin tərkibindəki “və” bağlayıcısı atılmışdır.

OADKYAC (Orduya, Aviasiyaya və Donanmaya Könüllü Yardım Cəmiyyəti) misalında da eyni vəziyyət özünü göstərir. Belə hallar rus dilində də vardır. Məs.:«...Со специальной площадки, устроенной на крыше многоэтажного здания, где проходила сессия **ЭКАДВ**, хорошо видна близлежащая часть города» («Известия», 22 май, 1955 г.)

“**ЭКАДВ**” sözü Экономическая Комиссия Азии и Дальнего Востока – ifadəsinin ixtisarı nəticəsində düzəldilmiş və ixtisar proseində “и” bağlayıcısı atılmışdır.

Tam mürəkkəb ixtisarların bir xüsusiyyəti də budur ki, ixtisara məruz qalan sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərin baş səsləri böyük və ya kiçik hərflərlə yazılmasından asılı olmayaraq, ixtisar edildikdə yalnız böyük hərflərlə yazılır.

Məs.: Özün də keçən ay **FZŞ**-dən bizə işə gələn uşaqların siyahısını düzəlt (M.Cəlal, “Təzə şəhər”, səh. 38).

FZŞ – sözü kiçik hərflərlə yazılan fabrikkə-zavod şagirdliyi sabit söz birləşməsi əsasında düzəlmiş və bütün səslər böyük hərflərlə yazılmışdır (SES, MTS və s. də belədir).

Bəzən bu hadisənin əksi də özünü göstərir: tam ixtisarı təşkil edən sözlər kiçik yazılır.

Məs.: 1. ”**Qaz**” tərəni arxada buraxıb, Güzdəkli səmtinə şığıdı (İ.Hüseynov, “Bizim qızlar”, səh. 85).

2. Pöhrənliyin arası ilə kanalla doğru bir ”**qaz**” irəliləyirdi (yenə orada, səh. 191).

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu növ sözlər bəzən səs tərkibi etibarilə dilimizdə mövcud olan digər sözlərin spesifik omonimi kimi nəzərə çarpır.

Tam ixtisarlar dildə omoqraf və omofonların əmələ gəlməsinə səbəb olur.¹ Bu ixtisarların bir qismi ancaq yazıda ixtisar olunub oxunduqda bütöv şəkildə tələffüz olunur. Məs.: **MQDV** ixtisar sözü “emqedev” şəklində deyil, Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti şəklində oxunur. Bu kimi ixtisarlar ancaq yazıda ixtisar oluna bildiyi üçün bunlara “qrafik ixtisarlar” deyilir və omoqraf hesab olunur.

Bəzi tam ixtisarlar həm yazıda, həm də tələffüzdə eynilik təşkil edir, yəni yazıldığı kimi oxunur.

Məs.: Aləmə işıq yayan

HES-lər ucalacaqdır (M.Rahim, “Sevinc duyğuları”).

Bu kimi sözlərə leksik ixtisarlar deyilir və omofon hesab olunur.

2. Yarımçıq ixtisarlar. Bu ixtisarları da bir neçə yarımqrupa bölmək mümkündür.

a) Sözlərin ilk hissələrindən düzənlər.

Məs.: 1. Zootexniklərin necə çalışdıqlarını öyrənmədən **raykom** katibi böyük və mürəkkəb işə rəhbərlik edə biləmi? (S.Rəhimov, “Saçlı”, I h., səh. 312).

2. **Agitprop** gərəkdir, **agitprop**, bala – deyə Kamilov münəqişəyə girişdir (S.Rəhimov, “Mehman”, səh. 225).

Ümumiyyətlə, yarımçıq ixtisarlar kiçik hərflərlə yazılır. Yarımçıq ixtisar sözün baş hərfi isə ümumi qayda üzrə böyük və kiçik hərflərlə yazıla bilər. Lakin bəzən yarımçıq ixtisarları təşkil

---

¹Вах:И.Н.Потапова. Сокращения в современном английском языке. Вопросы грамматики и лексикологии. Ученые записки I Лен.Гос.пед.ин-т ин-х яз-ов, 1955, стр. 104.

edən bütün hərflərin böyük yazılmasına da təsadüf etmək mümkündür.

Məs.: “Saçlı” romanında “**Zaqafqaziya Kommunist Universiteti**” ifadəsi aşağıdakı şəkildə ixtisar olunmuş və yazılmışdır:

“Əşi, niyə cavan olursan, özün yerli kadro, **ZAKOU** bitirmiş oğlan...Əşi, qoy görək canım, sənın yarınca olmayanlar o biri rayonda katib olublar (S.Rəhimov, “Saçlı”, I h., səh. 33).

b) Yarımçıq ixtisarlara ikinci qrupuna o sözlər aid edilir ki, burada birinci sözün ilk hissəsi, ikinci söz isə bütöv şəkildə alınıb birləşdirilir və bir söz kimi oxunur və yazılır. Məs.: **Partbiletim** sol cibimdə ürəyimin başında –

Addımlayıb dinləyirəm xoş səsinı yurdumun.

(S.Rüstəm, “Kommunizmin baharı”).

2(Zərifə) Bu səfər ölsəm də gərək **medinstitutu** qurtaram (S.Rəhman, “Nişanlı qız”).

Bəzən bu kimi sözlərin tərkibi xalqa aydın olmur. Odur ki, belə sözlər müxtəlif surətdə təhrif edilərək işlədilir (məs.: univerməq əvəzinə “onbarmaq” kimi).

Bu hadisəyə dilçilikdə “xalq etimologiyası” deyilir.

v) Yarımçıq mürəkkəb ixtisarlara üçüncü qisminə o sözlər aid etmək olar ki, onlar ixtisar zamanı tərkibdən bir və ya bir neçə sözün atılması ilə düzəlir.

Məs.: **Azərıtıftaqdan** göndərilən təftiş komissiyası aylarla oturur, öz yovmiyyəsini alar, bu dairəıtıftaqın işını əsaslı surətdə yoxlardı (S.Rəhimov, “Saçlı”, I h., səh. 157).

2. Qabilzadəni **Azərnəşrə** şöbə müdiri təyin etdilər (M.Cəlal, “Həyat hekayələri”, səh. 112).

Birinci cümlədə işlənən **Azərıtıftaq** sözü Azərbaycan istehlak cəmiyyətləri ittifaqı – sabit söz birləşməsinin ixtisar şəklidir. Göründüyü kimi, burada birləşməni təşkil edən sözlərdən birincisi və dördüncüsü ixtisar sözdə iştirak etmiş, ikinci və üçüncüsü isə tamamilə atılmışdır.

İkinci cümlədə ixtisar olunan Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı ifadəsindən ixtisar zamanı “Dövlət” sözü atılmışdır. Dilimizdə bu kimi daha bir sıra mürəkkəb ixtisarlara vardır. Məs.:

Azərkitab (Azərbaycan kitab ticarəti).

Azəlilitifaq (Azərbaycan Birləşmiş Əlillərin kooperativ itifaqı) və s.

Sabit söz birləşmələrinin və mürəkkəb sözlərin üzvlərindən birinin (və ya bir neçəsinin) atılması ilə əmələ gələn sözlər ümumi dilçilik ədəbiyyatında “elliptik”(«эллиптические») mürəkkəb sözlər adlanır.¹

Bu hadisə özünü bir çox dillərdə göstərir.

Məs.: rus dilində:«Новый магазин радио и электроустройств» “Vışka” qəzeti, 27 mart,1955).

Burada “радиотоваров“ sözünün ikinci komponenti ixtisar edlmişdir.

Alman dilində:”(“Gesellschaft-und Staatsordnung” (“Neue Zeit”, №2, 9 januar , 1954, səh.1).

Burada sözünün son komponenti ixtisar olunmuşdur. Alman dili üçün bu hal daha səciyyəvidir. Alman-rus lüğətində göstərilir ki:

“Ümumi əsaslı mürəkkəb sözlər qısaca belə yazılır:

“Gartenblumen, Waldblumen und Feldblumen əvəzinə qısaca Garten –Wald – und Feldblumen”.²

Azərbaycan dilində də bu növ ixtisarlara təsadüf edilir. Məs.:

1. İllik neft və **qazçıxarma** planını vaxtından qabaq yerinə yetirmək və tapşırıqdan əlavə 7600 ton neft vermək (“Kommunist” qəzeti).

2. Onlar şam işığında dinməz-söyləməz, **paltar** və **çəkmə-tikən** maşınların məkiqlərini, qayıqlarını söküb çıxarmağa başladılar (Ə.Əbülhəsən, “Dostluq qalası”).

3. “**Maşın** və **dəzğahqayırma** sənayesi” (Kommunist” qəzeti).

q) Dilimizdə bir neçə ixtisar söz vardır ki, bunlar qarışıq ixtisarlara hesab oluna bilər. Burada ixtisar olunan birləşməni təşkil edən sözlərdən birincisi yarımçıq şəkildə, qalanları isə tam şəkildə

---

¹Вах:С.Б.Перева. Сложные имена существительные современного молдавского литературного языка (канд.дисс.), 1954, səh.123.

²«Немецко-русский словарь», М., 1941, səh.428.

ixtisara məruz qalır. Məs.: **Azər.Ta; Sov.İKP; Nax.MSSR.**

Sabit söz birləşmələri bəzən müxtəlif surətdə ixtisar edilir. Məs.: "Fabrik-zavod şagirdliyi məktəbi" "Təzə şəhər" romanında iki şəkildə – **FZŞ** məktəbi və **FZŞ** şəklində ixtisar edilib işlənmişdir. Ms:

1.O həm mexanikləşdirmə işlərinə rəhbərlik edir, həm də **FZŞ** məktəbində məşğələ aparırdı (M.Cəlal, "Təzə şəhər", səh. 103.)

2.Bunu dünənki **FZŞM** şagirdləri tikmir, bişmiş ustalar tikir axı (yenə orada, səh. 109).

"Kommunist" qəzetindən alınmış aşağıdakı cümlələrə baxaq:

1.Moskvada **Ümumdünya həmkarlar ittifaqları** federasiyası icraiyyə bürosunun sessiyası davam edir.

Qeyd olunan sabit birləşmənin ixtisarı **ÜHİF** şəklində verilmişdir. Məs:

1.Sonra məruzəçi Avropada, Asiyada və bütün dünyada sülh uğrunda mübarizəni daha da inkişaf etdirmək məqsədilə **ÜİFİN** gördüyü tədbirlərdən danışdı.

Burada "Ümumdünya" sözünün ixtisarı "Ü" hərflə verilmişdir. Bu, tamamilə doğrudur. "Ümumdünya" artıq bir mürəkkəb sözdür. Lakin həmin qəzetdə "Ümuməmək" sözünün ixtisarı "ÜƏ" şəklində verilmişdir ki, bununla razılaşmaq olmur. Məs.:

1.Fransa **Ümuməmək** konfederasiyasının (ÜƏK) baş katibi Alen Le Leap bildirdi....

Burada "Ümuməmək" sözünün "ÜƏ" kimi yazılmasına ehtiyac yoxdur. Bu halda yuxarıdakı prinsip pozulmuş olur.

Bəzi ixtisarlar ikili olur.

1.Mehman işlə tanış olub yığışıldı, işin axırına yaxın **rayon icraiyyə komitəsinin** binasına yollandı (S.Rəhimov, "Mehman", səh. 53).

Bu cümlədə göstərilən sabit birləşmənin ikili ixtisarına (RİK və rayicrakom) rast gəlmək olur.

Müasir dilimizdə işlənən mürəkkəb ixtisarlar semantikaca çox müxtəlifdir. Təbiidir ki, bir tədqiqat əsərində bu sözlərin mənalarının hamısını əhatə etmək mümkün deyildir. Rus dilində də mü-

rəkkəb ixtisarlının əhatə dairəsi müxtəlif əsərlərdə müxtəlif surətdə göstərilir.

L.A.Bulaxovskiyə görə mürəkkəb ixtisarlara söz düzəltmə üsulu ancaq idarə, vəzifə adlarını və administrativ adları əhatə edir.¹

Akademiyanın nəşr etdiyi “Rus dilinin qrammatikası” kitabında isə insan adlarının, yer adlarının, siyasi partiyaların adlarının, müxtəlif cərəyanların adlarının, elmin bir sıra sahələrində (kimya, riyaziyyat) özünü göstərən adların da mürəkkəb ixtisar şəklində işlənilməsi qeyd olunmuşdur.²

Mürəkkəb ixtisar sözlər bir sıra terminlər kimi dilimizdə qeyd olunmuşdur.

a)İqtisadi və siyasi terminlər.

BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı).

ŞÇDY (Şimali Çin dəmir yolu).

b)Yeni istehsalat, təsərrüfat və sosial münasibətləri əks edən terminlər; Məs.:

1.**Texminimum** deyil ha, bacarırsan, qabağa gəl.

2.**Sosyarışın** nəticələrini oxumaq, üzərinə təhəddüd götürmək üçün 18 yaşlı qarayınız, findıqburun bir qız səhnəyə çıxdı (Ə.Vəliyev, “Gülşən”, səh. 82).

v)Müxtəlif idarə və təşkilatların adlarını bildirən terminlər: **RXMS, BXMS, ADDT, KYAC.**

1. Bulvar boyu gedərək “Azərneftin” binasına çatdı (Ə.Sadıq, “Mingəçevir”, səh. 47).

2.Əhməd çox əlləşdikdən sonra pedtexnikuma daxil oldu (Ə.Vəliyev, “Çiçəkli”, səh. 106).

q)Müasir ictimai-siyasi terminlər.

1.Bu günlərdə **İOMHI MK**-nın IV plenumu olmuşdur (qəztlərdən).

2.**ÜXÖMRC** (Ümumittifaq xarici ölkələrlə mədəni rabitə cəmiyyəti) (qəztlərdən).

---

¹Вах: Л.А.Булаховский. Курс русского литературного языка, т. 1 изд.V, Киев, 1952, стр. 195.

²Вах: Грамматика русского языка, т.1, Изд.АН СССР, 1952, М., стр. 277.

Dilimizdə mürəkkəb ixtisarların əhəmiyyəti – çoxlu miqdarda sözlərdən düzəlmiş uzun söz birləşmələrindən ibarət olan adları sintaktik cəhətdən sadələşdirməkdən ibarətdir.

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibi daim dəyişmədədir bu fikir lüğət tərkibinin müəyyən qismini təşkil edən mürəkkəb ixtisarlara da aid edilə bilər. Bu sözlər qeyri-adi dərəcədə tez meydana gəlir və çox zaman belə tez də istifadədən çıxır. Bu hal həmin sözlərin ifadə etdiyi təşkilat, idarə, müəssisələrin ləğvi və ya adının dəyişdirilməsilə əlaqədardır. Məs.: 1932-ci ildə **RAPP** və **Az.AP** təşkilatlarının ləğv edilməsilə əlaqədar bu sözlər də dildə istifadədən çıxmışdır. Bu sözlərə yalnız o dövrün ədəbi dilində rast gəlirik. Məs.:

1.(Fikrət Kamal) – Yoldaş Hikmət Kamal **Azap** üzvü olsa da, tutduğu pozisiya **Rappın** əsas xəttinə ziddir (C.Cabbarlı, “Dönüş”).

Mürəkkəb ixtisarların əmələ gəlməsi üçün aparıcı hadisə sabit söz birləşmələrinin varlığıdır. Bütün mürəkkəb ixtisarlar sabit söz birləşmələri əsasında meydana gəlir. Deməli, mürəkkəb ixtisarlara düzəldilməsi əlavə hadisədir. Birinci (sabit söz birləşmələri) səbəb, ikinci (mürəkkəb ixtisarlar) nəticədir. Qıssası, bir şeyin ixtisar edilməsi üçün əvvəl onun özünün meydana olması zəruridir.

Həm də mürəkkəb ixtisarlar o zaman qanuni olar və dilə daxil olar ki, onun əmələ gəldiyi söz birləşməsi sabit tərkibə malik olsun və ümumxalq xarakteri daşsın.

V.Mayakovski “Genuya konfransında mənim nitqim” şeirində “Dünya sovet federasiyası” ifadəsi işlədir. Məs.:

Gələcək

Dünya Sovet Federasiyasına

Sahib gözüylə baxıb gəlmişik biz özümüz

(“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 16/IV, 1955).

Yaradıcılığına V.Mayakovskinin böyük təsiri olan şairimiz R.Rza göstərilən sabit söz birləşməsindən mürəkkəb ixtisar söz düzəldib şeirində işlədir.

Məs.:

Əmr edərək
qoşulsunlar

bütün cahan dinamosu çarxlarına
ışığı, qüvvət verməkçin
DSSRİ – diyarına.

(R.Rza “Seçilmiş əsərləri”, 1949, səh. 157).

Belə meteor-sözlər fərdi yaradıcılıq məhsulu olsa da, sabit söz birləşmələrindən düzəltdiyi üçün qanunidir.

Çox zaman mürəkkəb ixtisarlar sabit söz birləşmələrinin ancaq orfoqrafik variantı kimi mövcud olur və onları şifahi nitqdə məhz sabit söz birləşməsi kimi ifadə etmək lazım gəlir.¹

Məs.: **FZŞM, ADDT** sözləri yazıldığı kimi deyil, «Fabrik-zavod şagirdliyi məktəbi», “Azərbaycan Dövlət dram teatri” kimi oxunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən mürəkkəb ixtisarlar şəklində söz düzəltmək dilimizi lazım olmayan ixtisar sözlərlə yükləyir, bunların vasitəsilə ifadə olunan fikrin nəinki geniş kütlələr üçün, həm də bu və ya digər sahənin mütəxəssisləri üçün də anlaşılmaz hala düşməsinə səbəb olur. Bu sətirlərin müəllifi **OADKYAC** sözünü 4 nəfər ali təhsilli şəxsə göstərmişdir. Bu yoldaşlar həmin sözləri oxuya bilməmişlər. 5 oktyabr 1955-ci il tarixli “Kommunist” qəzetindən “BMT baş Məclisinin X sessiyasında” başlığını orta təhsilli bir şəxsdən oxumağı xahiş etdikdə, o şəxs həmin yazını belə oxudu: **“Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Birləşmiş Amerika Ştatları** məclisinin onuncu sessiyasında”.

Buradan isə o nəticə çıxır ki, mürəkkəb ixtisarlara uymaq olmaz. Bu sözlərin çox azı dilimizin lüğət tərkibinə daxil olur. Qalanları isə şərti-professional lüğətin malı olaraq qalır. Odur ki, belə sözlərə uymaq dilimizi ancaq ağırlaşdırma bilər. 10 dekabr 1954-cü il tarixdə “Kommunist” qəzetində **“YUNESKO** İcraiyə şurasının iclası” başlıqlı yazı verilmişdir. Bu yazıda və qəzetin həmin nömrəsində **YUNESKO**-nun nə olduğuna bir işarə belə yoxdur.²

Dilin təmizliyi uğrunda aparılan mübarizənin bir növü də

---

¹Bu barədə genişliyi ilə bax: “Русский язык в школе», №1, 1949, стр. 78, отв.4.

²“Kommunist” qəzeti başqa bir nömrəsində (6/III-56) YUNESKO sözünün izahını verir. YUNESKO – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının maarif, elm, mədəniyyət məsələlərinə baxan təşkilatdır.

mürəkkəb ixtisarlardan sui-istifadəyə qarşı mübarizədir.

Böyük Oktyabr inqilabından sonra rus dilində mürəkkəb ixtisarlar çox yayılır. Lakin bunların çoxu geniş kütlələrə məlum olmur. Odur ki, mərkəzi qəzetlər (“Pravda”, “İzvestiya”) yersiz işlənen mürəkkəb ixtisarlara qarşı kəskin çıxış edir. Bundan sonra bir sıra mürəkkəb ixtisarlar atılır.

A.V.Lunaçarski düzgün işlədilməyən mürəkkəb ixtisarları «невразумительный» («Известия», 24/II, 1931) adlandırır.

«Русский язык в школе» jurnalı rus dilində завуч, завмаг, физрук, помтех və s. sözlərin ümumxalq səciyyəsi daşmadığını, məhdud dairədə işləndiyini qeyd edərək, bu kimi sözlərin ədəbi dildən kənar edilməsi cəhdinə haqq qazandırır.¹

Deməli, mürəkkəb ixtisarlar sabit söz birləşmələrini təşkil edən sözlərin bu və ya digər şəkildə ixtisarı nəticəsində əmələ gəlir. Bundan sonra belə ixtisarlar lüğət tərkibinin ümumi inkişafına müvafiq olaraq dəyişir və inkişaf edir. Mürəkkəb ixtisarlar qarşıya çıxan bir sıra anlayışları ifadə etməkdə cəmiyyətə müvəffəqiyyətlə xidmət edir. Buna baxmayaraq, geniş xalq kütlələrinə belə sözlərin heç də hamısı aydın olmadığı üçün mürəkkəb ixtisarların işlədilməsində ifrata varmaq normal hal hesab edilə bilməz.

“Azərbaycan müəllimi”, 1957-ci il, 26 sentyabr, səh. 3.

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YAZILIŞI HAQQINDA

Məktəblərimizdə mürəkkəb sözlərin düzgün yazılış qaydalarının öyrənilməsi vacib məsələdir. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər bu qaydaları nisbətən çətin mənimsəyirlər. Orta məktəblər üçün yazılmış qrammatika dərsliklərində tamamlanmış nəzəri materialın olmaması, proqramda verilən saatların azlığı bu qaydaların dərinləndirilməsini çətinləşdirir. Bunlardan başqa, hazırda mürəkkəb sözlərin mahiyyəti müəyyən edilmədiyindən bir sıra elmi-bədii əsərlərdə, qəzet və jurnallarda bu sözlərin yazılışında hərə-

---

¹Вах: “Русский язык в школе», 1949 №3, стр. 76, ответ 4.

mərclik nəzərə çarpır. Bu da öz növbəsində mürəkkəb sözlərinin yazılışında hərc-mərclik nəzərə çarpır. Bu da öz növbəsində mürəkkəb sözlərin yazılışının tədrisini çətinləşdirməklə bərabər, ümumiyyətlə, yazı mədəniyyətimizin inkişafına əngəl törədir. Aşağıdakı misallara fikir versək bunu aydın görə bilərik.

1. Çadırın qabağında dolğun bədənlı, qara saç və qara göz bir gəlin oturmuşdu.

2. Qaragöz, qarasaç bir qız da asta
“Yolunu gözlərəm!” – həsrətlə dedi.

(M.Rahim “Şeirələr və poemalar”, səh. 225).

Göründüyü kimi, eyni birləşmələr birinci misalda ayrı, ikinci misalda isə bitişik yazılmışdır. Bu kimi hallara tez-tez rast gəlmək olar. Hətta eyni bir əsərdə mürəkkəb sözlərin yazılışında olan müəyyən bir prinsip sona qədər gözlənilmiş, bəzi birləşmələr bitişik, həm də ayrı yazılır.

Mürəkkəb sözlərin yazılışında müəyyən bir prinsipin gözlənilməməsi klassiklərin əsərlərinin müxtəlif nəşrlərində də özünü göstərir. Məsələn, M.Ə.Sabirin “İstiqbal bizimdir” şeirində olan bir beyt “Hophopnamə”nin 1948-ci il nəşrində aşağıdakı şəkildə:

Vəli, min hiyləgər, tülki sifət,

Hər an nümayandır.

1954-cü il nəşrində isə:

Vəli, min hiyləgər, tülkü sifət

Hər yan nümayandır şəkildə getmişdir.

Bəzi mürəkkəb sözlərin bir yerdə bitişik, başqa yerdə isə defislə yazıldığına təsadüf etmək mümkündür. Məsələn: 1. Bir əli cibində, bir əlində papiros var-gəl edirdi (M.Cəlal, “Təzə şəhər”, səh. 11). 2. Vahidov otaq boyu var-gəl edir, onun qəti addımlarının səsi eşidilirdi (S.Rəhimov, “Mehman”, səh. 228). Adətən bitişik yazılan **acgöz**, **qaraqaş**, **ağsaqqal** və s. sözlərin bəzən defislə yazılmasına da rast gəlmək olur.

Bu nöqsanların səbəbi odur ki, nəşriyyat orqanlarımız belə birləşmələrin yazılışında müəyyən, ardıcıl, stabil qaydalara əsaslanmır. Nəticədə eyni tipli sözlər gah ayrı, gah defislə, gah da bitişik yazılır. Məsələn: 1. Bu bir parça sarını öz gələcək günün üçün ört-basdır elə (S.Rəhimov, “Mehman”, səh. 251). 2. Bu dəhnəni də

sil-süpür eləyib Araza aparır (Yenə orada, səh. 256).

Bu misallardakı “ört-basdır” və “sil-süpür” sözləri əmr formasında olan iki feilin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Lakin bunlardan birincisi defislə, ikincisi bitişik yazılmışdır.

Belə misalların sayını artırmaq da olar. Göstərilən nümunələr sübut edir ki, müasir ədəbi dilimizdə mürəkkəb sözlərin yazılışı dözülməz vəziyyətdədir. Bu sözlərin yazılışı bəzən subyektiv mülahizələrdən asılı olur, bu sözlərin obyektiv təbiəti nəzərə alınmır. Elmi-metodik ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərin yazılışı haqqında müxtəsər, bəzən isə səhv fikirlər irəli sürülür ki, bunlar çox ümumi səciyyə daşıyır.

Bütün yuxarıda deyilən səbəblərə görə orta məktəbdə dərs deyən hər bir müəllim mürəkkəb sözlərin tədrisində xüsusilə diqqətli olmalı, bu və ya digər sözün yazılış qaydasını şagirdlərə düzgün öyrətməyə çalışmalıdır.

Mürəkkəb sözlər tabelik və tabesizlik əlaqəsi ilə düzələn söz birləşmələri tipi üzrə əmələ gəlir. Bununla əlaqədar olaraq mürəkkəb sözlərin yazılışını belə qruplaşdırmaq olar:

Tabelilik prinsipi üzrə düzələn mürəkkəb sözlər. Buraya daxili olan mürəkkəb sözlər bir vurğuya malik olub, bitişik yazılır. Bu mürəkkəb sözlər əsasən dörd üsulla əmələ gəlir.

1) Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlər. Bu sözlərin birinci tərəfləri isim, sifət və saylardan, ikinci tərəfləri həmişə isimlərdən ibarət olur. Məsələn, almayanaq, hacıleylək, palazqulaq, istiot, ağcaqanad, boşboğaz, qaraquş, alaqağı, qırxbuğum, yeddiqardaş, üçmərtəbə, dördkünc, qaragöz və s.

Bu üsulla əsasən isim və sifətlər düzəlir.

2) İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlər. Bu sözlərin hər iki tərəfi əsasən isimlərlə ifadə olunur. Bu üsulla mürəkkəb isim, sifət və zərflər formalaşır. Məsələn, dəvədabanı, kəklikotu, quzuqulağı, itburnu, gözaltı, əlaltı, dilucu və s.

3) Təktərəfli birləşmələr vasitəsilə düzələn mürəkkəb sözlər. Bu kimi sözlərin birinci tərəfləri nisbət şəkilçili isim, ikinci tərəfləri sadə və ya düzəltmə sifət olur. Bu üsulla ancaq sifətlər

əmələ gətirilir. Məsələn, əliaçıq (adam), üzüyola (uşaq), canıyanan (adam), beyniqaanlı (cavan), əliboş, əlibərk, əliuzun (adam) və s.

4)İdarə əlaqəsi üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər. Bu kimi sözlər feili sifətlərin öz obyektlərilə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu üsulla dilimizdə mürəkkəb isim və sifətlər formalaşır. Məsələn, günəbaxan, qanunverən, südəmər, neftçıxarma, pambıqyığan, çiyidsəpən, günbatan, karvanqıran və s.

Müasir dilimizdə işlədilən bəzi mürəkkəb sözlər cümlələrdən əmələ gəlmişdir. Bu sözlər də tabelilik prinsipi üzrə düzələn mürəkkəb sözlər olub bitişik yazılır. Məsələn, başdansonvdu (işləmək), gözümçıxdıya (salmaq), topaldıqaç (oyun adıdır) və s.

Tabesizlik prinsipi üzrə düzələn mürəkkəb sözlər. Bu mürəkkəb sözlər əsasən defislə yazılır. Tabesizlik prinsipi üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər başlıca olaraq üç üsulla əmələ gəlir.

1)Eyni sözün təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlər. Bu kimi sözlər “təkrarlar” adlanır. Təkrarlar əsasən iki cürdür.

a)Söz heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən təkrar olunur. Bu kimi təkrarlar isim, sifət və zərf düzəldir. Məsələn, üzük-üzük (oyun adları), sürü-sürü, dəstə-dəstə, yavaş-yavaş, taz-tez və s. Bəzi təkhecalı sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlər bitişik yazılır. Məsələn, xaşxaş, hophop, Tərtər, çaxçax və s. b) Söz, müəyyən sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edərək təkrar olunur. Bu üsulla başlıca olaraq mürəkkəb zərflər və sifətlər əmələ gəlir. Məsələn, səssiz-səssiz, oğrun-oğrun, dadlı-dadlı, kəsmə-kəsmə, üzə-üzə, uzaqdan-uzağa, gələ-gələ, öz-özünə və s.

Ba, bə, a, ə, ha kimi bitişdirici ünsürü olan təkrarlar vasitəsilə düzəlmiş mürəkkəb sözlər bitişik yazılır. Məsələn, üzbəüz, saatbasaat, basabas, qaçaqaç, vurhavur, qırhaqır və s.

2)Həmcins cümlə üzvlərinin birləşməsi nəticəsində düzələn mürəkkəb sözlər. Bu kimi mürəkkəb sözləri təşkil edən tərəflərdən biri digərinə mənaca sinonim və ya antonimik münasibətdə, ya da tamın öz hissələrinə olan münasibətində çıxış edir. Məsələn, hərbə-zorba, yazı-pozu, qol-budaq, boy-buxun, əl-ayaq, el-oba, duz-çörək, ört-basdır, sil-süptür, isti-soyuq, yaxşı-yaman, götür-qoy, vur-tut, gəl-get və s.

3)Müəyyən cümlə üzvünün ona aid olan əlavə ilə birləş-

məsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Bu sözlər əsasən siyasi-terminoloji lüğət ilə əlaqədardır. Məsələn, loyallıq-marksistlik, burjuva-demokratik, hərbi-inqilabi, elmi-tarixi, ictimai-siyasi, mədəni-maarif, mühəndis-texnik və s.

Mürəkkəb sözlərin yazılışının yuxarıdakı kimi qruplaşdırılması və sadələşdirilməsi, fikrimizcə, həm də mürəkkəb sözlərin təlimini asanlaşdırır, həm də onların düzgün yazılışının öyrənilməsinə yardım edir. Beləliklə, müəllim mürəkkəb sözlərin yazılışını öyrədərkən göstərilən qaydaları nəzərə alarsa, şagirdlərin daha ardıcıl və dərin bilik əldə etməsinə nail olar.

*“Sovet Ermənistanı” qəzeti, 1958-ci il, 9 dekabr, səh.3.
Füzulinin vəfatından 400 illiyi qarşısında*

BÖYÜK İDEALLAR ŞAİRİ

Öz şərəfli adını Azərbaycan xalqının qəlbinə ədəbi nəqş etmiş olan ölməz sənətkar Füzuli özünə qədər yazıb-yaratmış olan Azərbaycan şairlərinin ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir. O, Azərbaycan dilinin “nəzmə-nazik” yazmaq üçün tamamilə yararlı ola bildiyini əsrlərə sübut etmişdir.

400 il bundan əvvəl dahi sənətkar Azərbaycan, fars və ərəb dillərində kamil və bitkin əsərlərini yazaraq Yaxın Şərqlə təqdim etmişdir. Şair bu dillərin hər üçünə tam yiyələndiyini və o zaman ki “Məcmun-fünun”dan kifayət dərəcədə xəbərdar olduğunu qürurla qeyd edir. Şairin fikrincə, alimsiz şeir bünövrəsi, əsas olma-yan divara bənzəyir ki, bunun da çox yaşayacağı aydındır.

Füzuli sənət və sənətkarlıq məsələləri haqqında qədim Şərq və Yunanıstan mədəniyyətinin bütün nailiyyətlərinə dərindən aşina olan bir mütəfəkkir idi. Şair “gah tərzi-qəsidə eylərəm saz”, “gah məsnəviyə olub həvəsnaq” – deyər Şərqlin bütün şeir formalarında ürəkləri fəth edən, könullərdə məskən tutan şeir incilərini meydana gətirdiyini xəbər verir. Lakin şairin yaşadığı dövrdə, “söz mülkündən nizam getdiyi” XVI əsrdə şairin “bahasına” bir şey verilmirdi. Bütün həyatını, varlığını şeirə, sənətə həsr etmiş şair ədə-

biyyatı, şeri “bimar” edən müddəilərdən daim şikayətlənir, özündən əvvəl yaşamış böyük şairlərin Əbü Nəvas, Nəvai kimi sənət bahadırlarının əzizləndiyini, onlara qiymət verildiyini, indi isə şair bazarının kasad olduğunu ürək yanğısı ilə qeyd edir. Lakin şairin qartal ruhu bədbinləşmir. O özünü sultanlardan, saraylardan çox yüksək hesab edir. Düşmən qüvvətli, fələk “bırhəm” olduqca, şair daha vüqarla bütün bələlara sinə gərməyə hazırlaşır, bütün dünyanın nə qədər bələsı, qəmi, pərişanlığı varsa hamısına dözməyə bir dağ kimi sabit dayanmağa qadir olduğunu dəfələrlə nümayiş etdirir.

Füzuli böyük ideyalar şairidir. Belə şairlərin sevgisi də qəzəbi də, sevinci də, kədəri də - bütün hissələri dərin olur. Şairin kədəri böyükdür. Lakin bu hal onun bədbinliyindən və ya xüdpəsənliyindən irəli gəlmir. Əksinə, onun şerlərinə oxuyan, dinləyən, hər kəs şairin insanı yerindən oynadan, ruhunu qanadlandıran səmimi, pak və qadir məntiqinə, yüksək zövqünə məfhum olmaya bilmir, mübariz və coşqun bir qüvvənin damarlarına axdığını hiss etməyə bilmir. Şairin ürəyinin ən zərif və incə tellərindən qopan şerlərindəki kədər böyükdür. Dərin kədər böyük, adamlara məxsusdur. Xırda hissələrlə, yüngül arzularla yaşayanların kədəri böyük ola bilməz.

Saxtakar, yaltaq, soyğunçu, lovğa adamların, yalnız öz şəxsi həyatını düşünən şeyxlərin, vaizlərin, qazilərin kədəri böyük ola bilməz. Füzuli kədəri ictimai kədər idi.

Pərişan xəlqi-aləm ahu əfqan etdiyimdəndir,
Pərişan olduğum, xəlqi pərişan etdiyimdəndir.
Degil bihudə gər yağsa fələkdən başımə daşlar,
Binasın tişyi-ahimlə viran etdiyimdəndir.

Füzuli şerində yüksək pafos, romantika, vüqar, əzəmət vardır, əməyə, yaşamağa və sevməyə, yaratmağa çağırış vardır. Məğrur şair aciz miskinlərlə, alcaq və xırda hissələrlə yaşayanlara tutarlı zərbələr endirir:

Gözü yaşlıların halın nə bilsin mərdumi-qafil,
Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olmadan sor.
Bu gün tiğın çəkib, çıxmışdır o namehriban sərxoş
Saqın ey rəhm edən caninə kim, bilməz alman sərxoş.

Böyük sənətkarın bütün ardıcılığı boyu təqlid etdiyi, insanlarda görmək istədiyim sifətlər bunlardır: geniş mənada məhəbbət, azad sevgi, sədaqət, həqiqət, dostluq, xeyirxahlıq, həmrəylik, mərdlik, ədalət azad zəhmət....

Füzuli lirikasının əsasını məhəbbət mövzusu təşkil edir. Şairin qəzəlləri və Şərqi uzun illərindən biri ən böyük, ən dəyərli sənət incisi sayılan “Leyli və Məcnun” bilavasitə bu mövzuya həsr olunmuşdur. XVI əsrdə yüksək bəşəri ideyalarını yalnız bu mövzu arxasında təlqin etməyin mümkün olduğunu öz həssas qəlbilə duyan şair yazırdı:

Məndən Füzuli, istəmə əşəri-mədhü zəmm,

Mən aşıqəm həmişə sözüüm aşıqanədir.

Aşıq – şair öz hissi və həyəcanlarını, müqəddəs duyğularını oxucuya çatdırmaq üçün, həm də olduqca dərin və mənalı şəkildə ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir.

Füzuli aşıqdır, hər şeyə də ancaq aşıqanə nəzərlə baxır, hər şeydə məhəbbətlə əlaqədar nə isə görür, tapır, seçir. Bütün təbii və ictimai hadisələrə poetik rəng verir:

Ayinə sevər candan rüxsareyn-can

Bir qayətə etmiş ki, ayrılsa çıxar canı.

Məlum məsələdir ki, insan aynanın qarşısına gəldikdə öz əksini görür, əksi oraya düşür, aynadan kənara çəkildikdə bu əks görünməz olur. Bu adi fiziki qanundan şair təxəyyül obrazlı lövhə vermək üçün istifadə edir; adi hadisə poetik rəng alır. Ayinə cananı sevir möhkəm sevir; hətta o dərəcədə o cananın rüxsarına vurğundur ki, ayrılan kimi canı çıxır.

Ayinənin canı canandır.

Canan olmasa ayinə ölüdür, bir heçdir.

Razi-dərüni dıřraya salmaq rəva deyil,

Budur günahı kim, asılır müntəsil çərəs.

Bir qayda olaraq çərəs (zıncırov) müəyyən yerdən asılımış olur. Zıncırov da adətən səslənər və ya səsləndikcə yerini başqalarının bilməsinə səbəb olar. Şairin fikrincə zıncırov ona görə asılıdır ki, o gizli yerləri büruzə verir, aşkar edir.

Gün ki, sayən düşdüyü yerdən durar, bir vəchi var
Gəlsə alitədrələr fəqr əhli durmaqdır ədəb.

Kölgə olan yerdən günəş çəkilir, kölgəli yerə düşə bilmir. İnsan hərəkət etdikcə kölgə də yerini dəyişir, günəşin şüalarını yerdən kənar edir. Şair məhbubənin kölgəsini günəşdən üstün tutur onu “aliquədr”, günəşi isə “fəqr əhli” hesab edir, sevgilinin kölgəsi düşən yerdən günəş şüasının çəkilməsini tam qanuni sayır. Çünki aliquidlər gələndə fərqli əhli yerindən durmalıdır. Şair həm təbii, həm ictimai hadisələrdən öz əsas məqsədi üçün – mənalı, obrazlı, lövhələr artırmaq üçün istifadə edir. Məşuqəni atəşə, aşıqı kəbaba bənzədən şair aşağıdakı beytə obrazlı şəkildə deyir:

Qan-yaş töküb yanında gəzər atəşin kabab
Məşuqə bənzər atəşü aşıq kabab ona.
Şair hətta, hərflərə də mənalər verirdi.
Möhnəti-eşq, ey dil asandır deyib, çox vurma laf
Eşq bir yüküdür ki, xəmə olmuş onun altında Qaf.

Birinci məna: Qaf dağı eşq yükünün ağırlığı altında əyilmişdir. İkinci məna: “Eşq” sözünün sonuncu hərfi “q”dır. Bu, ərəb əlifbasında “Qaf” hərfi ilə işarə olunur. “Qaf” hərfi ona görə əyilmişdir ki, eşq sözünün altındadır.

Füzuli ən yüksək mübaligə yaratmaqda ustad bir şair idi. Bu mübaligələri diqqətlə oxumaq və oxunandan sonra çox düşünmək lazımdır. İnsan sözün ecazkar qüvvətinə heyran olmaya bilmir. Şair xəyalı, insan təsəvvürü, poetik təxəyyül hədd-hüdd bilmir. “Leyli və Məcnun” poemasında Leyli üzünü fələyə tutub deyir.

Ey çərx! Bu əqd olanda möhkəm,
Bəlkə yox idin orada sən həmə.

İki sevgilinin, iki aşıqın “əqdi” möhkəm olanda” çərxin özü də yox idi. Bundan daha yüksək, daha dərin fikir mümkün deyildir.

Şüür bundan o yana işləyə bilmir. Sanki insan kamalının son hüdududur, irəliyə yol yoxdur.

Həmin poemanın başqa bir yerində belə bir təsvir verilmişdir. Leylinin toy gecəsi elə bəzədirlər.

Kim onu görəndə dərdi gördün:
İnsaf ...kəməli-səbri-Məcnun.

Burada şair fantaziyası hallara gedib çıxmır? Şair Leylinin konkret şəkildə təsvir etmir “əsmər bənizli”, “mütənasib vücuda”, “cazibədar gözlü” və sairə kimi nisbətən məhdud sözlər işlətmir. O, elə bir gözəldir ki, gərdün özü belə az qala ona vurulur.

Məhəbbət, vəfa, gözəllik haqqında bir-birindən üstün, bir-birindən əvvəl boyalar işlədilir, bu kimi insanı qanadlandıran məfhumları incə bir nəqqaş kimi oxucunun beyninə həkk edir, duyğularına cila verir.

Füzuli lirikası insanın ən yaxşı keyfiyyətlərinin tərənnümünə həsr edilmişdir. Lakin qaranlıq feodalizm cəmiyyətində mövcud ictimai münasibətlər, çəkişmələr, ölüm, ədalətsizlik şəraitində sədaqət, səmimiyyət, zəriflik, mehribanlıq kimi duyğular inkişaf və ixtisar edə bilməzdi. İctimai ədalətsizlikləri, şəxsiyyəti boğan hərçürməliyi şair özü də görür və təəssüflənirdi. O, təəssüf edirdi ki, fəlakət:

Ol ki, cahildir ədib cümlə muradın hasil
Etibar ilə qılır məshədi-qədri ali.

Öz dövründə bir həmdəm tapa bilməyən bütün dastanlarının düşmən olmasından, ikiüzlü və xəbis adamlardan şikayətlənən şair ümidini gələcəyə bağlayırdı. İnsafsız hakimlər, yalançı şairlər, fırıldaqçı ruhanilər, səmərəsiz alimlərin olmayacağı cəmiyyət Füzulinin ideali idi. Şairin bütün arzularına münasib olan sosializm cəmiyyəti, ancaq bu cəmiyyətin şairin həqiqi qiymətini vermiş oldu. Onun doğma vətəni Azərbaycanda əsərləri dəfələrlə çap edilmiş və yanılmışdır. Füzuli öz xalqını sevirdi. Xalq Füzulini bağrında bəsləyir. Kommünizm qurmaqda olan xalqımız Füzulini bu cəmiyyətin hörmətli qonağı hesab ediləcəkdir.

Məhəmməd Füzuli (Elmi-tənqidi məqalələr). Bakı, 1958-ci il, səh.211-241.

FÜZULİ YARADICILIĞININ BƏZİ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Mərhum ədibimiz M.S.Ordubadi əsərlərində birində demişdir ki, bir xalqın böyüklüyü onun sayca çoxluğu ilə deyil, tarixdə yetirdiyi böyük dühalar, böyük simalar ilə müəyyən edilir. Qədim zamanlardan bəri Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük şəxslər çoxdur. Bunların içərisində Məhəmməd Füzulinin xüsusi yeri vardır. Füzuli özünə qədər yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir.

Füzulinin dili ümumxalq Azərbaycan dilinə söykənir. Böyük sənətkar Azərbaycan ədəbi dilinin kəmiyyət və keyfiyyətə yüksəlməyinə misilsiz kömək etmişdir.

Füzuli Azərbaycan dilini sevirdi. O yaxşı bilirdi ki, öz mənliliyini, öz dilini sevməyən, dilinin taleyi ilə maraqlanmayan bir xalqın tarixdə yaşamağa haqqı yoxdur. Buna görədir ki, Füzuli, içindən çıxdığı xalqın dilinə laqeyd qalmamış, bu dildə ən gözəl sənət əsərləri yaratmağın mümkün olduğunu əsrlərə sübut etmişdir.

Füzulinin yüksək ideyaları gözəl şeiriyyətlə üzvi bir vəhdət təşkil edir. Böyük rus münəqqidi V.Belinski yazmışdır: “Əbəs yerə bir çoxları elə fikir edirlər ki, dilin pis və şeirin nahamvar olmasının heç bir zərəri yoxdur, bunları hissiyyatın dolğunluğu, fantaziyanın zənginliyi və ideyanın dərinliyi ilə əvəz etmək olar: poeziyanın əsas mahiyyəti məhz gözəllikdir; şeiriyyətin eybəcərliyi heç də xüsusi və bağışlanacaq bir nöqsan olmayıb, öldürücü, doğuran da ən gözəl poetik əsərləri məhvedici bir ünsürdür¹”.

Füzulinin əsərlərindəki şeiriyyət zəngin dil-üslub xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Sənətkarlıqda əsas məsələlərdən biri də hadisə-

---

¹ Sitat A.Q.Yefimovun. “О языке художественных произведений” (Учпедгиз, М., 1954, стр.26) kitabından götürülmüşdür.

ləri və şeyləri mənalandırmaqdir. Şair təbiətli, həssas və kamil adamlar hər bir hadisəyə, adi şəxslərin hər gün, hər an rastlaşdığı və heç bir əhəmiyyət vermədiyi məsələlərə müxtəlif mənə verə bilmək qabiliyyətinə malik olurlar. Füzuli aşiqdir. O, mühitinə aşıqanə nəzərlə baxır, hər şeydə məhəbbətlə əlaqədar nə isə görür, tapır, seçir. Bütün təbii və ictimai hadisələrə şairanə rəng verir.

Ayinə sevər candan rüxsareyi-canani,
Bir qayətə etmiş kim, ayrılsa çıxar canı¹ (1, 336).

Məlum şeydir ki, insan aynanın qarşısına gəldikdə öz əksini görür, əksi oraya düşür; kənar olduqda bu əks görünməz olur. Bu adi fiziki qanundan şair təxəyyülü müəyyən obrazlı lövhə vermək üçün istifadə edir; adi hadisə poetik rəng alır. Ayinə cananı sevir, hətta o dərəcədə cananın rüxsarına vurğundur ki, ondan ayrılan kimi canı çıxır. Ayinənin canı canandır. Canan olmadan ayinə bir heçdir.

Gün ki, sayən düşdüyü yerdən durar, bir vəchi var
Gəlsə aliqədrələr fəqr əhli durmaqdir ədib (1,79).

Kölgə olan yerdən günəş çəkilir, kölgəli yerə düşə bilmir. İnsan hərəkət etdikcə kölgə də yerini dəyişir, günəşin şüalarını yerdən kənar edir. Şair məhəbbətinin kölgəsini günəşdən üstün tutur, onu “aliqədr”, günəşi isə “fəqr əhli” hesab edir. Sevgilinin kölgəsi düşən yerdən günəş şüanın çəkilməsini tam qanuni sayır. Çünki aliqədrələr gələndə fəqr əhli durmalıdır. Şair həm təbii, həm də ictimai hadisələrdən öz əsas məqsədi üçün – mənəli, obrazlı ifadələr işlətmək üçün istifadə edir.

Füzuli ən yüksək mübaliğə yaratmağa ustad bir şair idi. Bu mübaliğələri diqqətlə oxumaq və oxuyandan sonra çox düşünmək lazımdır. İnsan sözün ecazkar qüdrətinə heyran olmaya bilmir.

---

¹Füzulinin əsərlərində gətirilən sitatlar şairin Azərbaycan SSR, EA nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş iki cildliyindən (1 cild 1958, II cild 1949-cu illər) alınmışdır.

Şair xəyalı, insan təsəvvürü, şairanə təxəyyül, hədd-hüdüdü bilmir. Olduqca zəngin aparıcı xəyala malik olan sənətkar ən yüksək mübaliğələr ustadı idi. “Leyli və Məcnun” poemasında Leyli üzünü fə-ləyə tutub deyir.

Ey cərx! Bu əqd olanda möhkəm,
Bəlkə yox idin arada sən həm (11,129).

İki sevgilinin, iki aşiqin “əqdi möhkəm olanda” cərxin özü də arada yox idi. Bundan daha yüksək, daha dərin fikir mümkündürmü? Şair bundan o yana işləyə bilməz. İnsan kamalının son hüdudu, irəli yol yoxdur.

Füzulinin əvvəl də, sonra da məhəbbət mövzusunda yazan sənətkarlar çox olmuşdur. Lakin Füzuli nadir bir şair, onun bədii dili nadir bir dil yaradıcılığı tarixdə çox az halda özünü göstərən bir yaradıcılıqdır.

Füzuli Azərbaycan bədii dilinin ən böyük sərrafıdır. Onun əsərləri əsərlərin imtahanından keçmiş, rüzgar onları paymal edə bilməmişdir: bu əsərlər bu gün də öz tərəvətini saxlamışdır. Şair Azərbaycan dilində olan və ya ola bilən təkrarlama hadisələrinin demək olar ki, hamısından məharətlə istifadə edə bilmişdir.

Füzulinin əsərlərində təkrarlardan müxtəlif şəkildə istifadə olunmuşdur. Burada səslərin, şəkilçilərin, sözlərin, ifadələrin hətta bütöv cümlələrin müxtəlif münasibətlə, müxtəlif məqsəd üçün təkrarı nəticəsində böyük sənətkar ahəngdarlıq yaradır, şeirin musiqi kimi səslənməsinə nail ola bilirdi.

*Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın.
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın (1,211)
beytində “d” səsinin və ya:*

*Suda əksi-sərv sanmış, kim qoparıb, baqıba
Suyə salmış sərvini sərv-i-xuramanım görüb (1,82)*

beytində “s” səsinin təkrarlanması ilə müvazilik, səs müvaziliyi əldə edilmişdir. Bir qayda olaraq beytin hər iki misrasında təkrarlanan səslərin miqdarı eyni olur.

Füzuli eyni səslə başlanan sözlərin ardıcıl şəkildə işlədil-

məsinə xüsusi fikir vermişdir . Məsələn,

*Ol sahibi-nənkü namü namus,
Döndü evə, gəldi xarü məyus (11,73).*

Şair şəkilçiləri də təkrar və müvazi işlədirdi. Bu hal da təsadüfi deyil, tam bir qanuniyyət ilə əlaqədardır.

*Şahbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü (11,39).
Boynu buruqlu, ayağı bağlı,
Şəhla gözü nəmli, canı dağlı (11,81)
Key didəsi bağlı, bağı dağlı!
Başı qapalı, ayağı bağlı (11,87).*

Misallarında -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin təkrarlanması və bunun nəticəsində yaranan müvazilik şəriyyəti qüvvətləndirən vəsitələrdən biri kimi nəzəri xüsusilə cəlb edir.

Şair sözlərin təkrar olunmasına daha çox fikir vermişdir. Söz şairə tabedir. Şair sözdən istədiyi kimi, istədiyi şəkildə , lakin tamamilə qanuni surətdə, dilin daxili xüsusiyyətlərinə istinad etməklə istifadə etmişdir. Bu vəziyyət şeirin qat-qat təsirli çıxmasına çox kömək etmişdir.

*Ey Füzuli, cövri-yarü tənəyi-əğyardən,
Var yüz min qəm, bu həm bir qəm ki, yox qəm xarımız
(1,156).*

*Zövqsiz lazım çıxar dünyadan, ol dünyapərəst
Kim, ona dünyadan ancaq zövqi-dünyadır qərəz (1,185).*

*Kim ki, məndən nəf bulmaz, istəməm nəfin sonun,
Ol ki, yox nəfim ona nəfi mənə olmaz həlal (1,217).*

*Məndə necə mənlük olsun
Məndən məni istəyəm nə bulsun (11,191).*

Maraqlı burasıdır ki, sövti tərkib etibarı ilə çox yaxın olan, az qala eyniyyət təşkil edən sözlər müvazi şəkildə təkrarlanır. Aşağıdakı beytlərdə can və canan, qəm və qəmzar, qəm və aləm sözlərini yerləşməsi ilə yüksək ahəng, musiqi əldə edilmişdir.

*Cam kim cananı üçün sevsə cananın sevər
Cam üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər (1,24).
Ey Füzuli cəhldir həm qəm ki, qəmzarı ola
Qəm budur ki, məndə min qəm var, bir qəmzar yox*
(1,110).

*Ey xoş ol məst ki, bilməz qəmi-aləm nə imiş,
Nə çəkər aləm üçün qəm, nə bilər qəm nə imiş (1,176).*

Hər beyti təşkil edən mürəkkəb cümlələr beş-altı sözdən düzəldilmişdir (məsələn, birinci beytdə işlənən sözlər bunlardır: can, canan, kim üçün, sevmək). Bunlar az sözlə çox fikir ifadə etməyin ən gözəl nümunələridir.

Füzuli təkrarlardan istifadə etməklə xüsusi ardıcılıq göstərmişdir. Eyni formanı, eyni sözləri həmişə müvazi işlətməmişdir. Məsələn,

*Gər lalə isən, nə dağdansen
Vər susən isən, nə bağdansen (11,186).*

Yaxud:

*Gər xəstə isən, mənəm təbibin,
Vər aşiq isən, mənəm həbibin (11,188)*

və yaxud:

*Gər mən, mən isəm, nəsen sən, ey yar?
Vər sən, sən isən, nəyəm məni-zar? (11,191)*

beytlərində şəkilçilərin, ifadələrin, sözlərin təkrarı vasitəsilə dərin məzmunla yüksək musiqilik əldə edilmişdir.

Yuxarıdakı beytlərdə “gər” (əgər) və “vər” (və əgər) sözləri ardıcıl gələn misraların əvvəlində işlənmiş, həmişə də fəli şərt formada olan cümlələrlə əlaqədar edilmişdir.

Aşağıda qeyd olunan parçalardan isə bu sözlər ardıcıl gələn beytlərin əvvəlində eyni münasibətlə əlaqədar işlənmişdir.

Gər olsa zər ilə iş sərəncam,
Yük-yük tökəlim zər, alalım kam.

Vər olsa qərəz müsafə möhtac,
Biz qan tökəlim, sən eylə tərəc (11,106).

Gər öz sipəhində görsə məqtul,
Şükr eyləməyə olurdu məşğul.

Vər görsə qətili-qövmü-dildar,
Dərd ilə qılırdı naləvü var (11,112).

Füzulinin yalnız misra və beytində deyil, bütöv parçalarında, qəzəllərində də eyni söz dəfələrlə təkrar edilir. “Leyli və Məcnun”da şairin ümumi xüsusiyyəti – sözü təkrar-təkrar işlətmək xüsusiyyəti özünü xüsusilə çox göstərir.

Şairin bir sıra qəzəlləri vardır ki, orada eyni söz qəzəlin bütün beytlərində təkrar edilir. Məsələn:

Bəs ki, zəfi-ruzədən hər gün bulur təğyiri-hal,
Olacaqdır iyd üçün mahi-təmamim bir hilal (1,220).

beyti ilə başlanan qəzəldə “ruzə” sözü,

Könül, etdi əcəl, zövqi-rüxi-dildar etməzmi? (1,349).

misrası ilə başlanan qəzəldə “etmək” sözü (əlbəttə, rədif olan “etməzmi” sözü nəzərə alınmır) bütün beytlərdə işlənmişdir.

Füzulinin dilində qeyd olunan bu cəhət nəinki sözlərə, şə-

kilçilərə, ifadələrə, cümlə quruluşlarına da aiddir. Ardıcıl gələn beytlərin birincisi nə quruluşdarsa, sonrakı beyt də həmin quruluşda olacaqdır. Məsələn,

Səndə, *bilirəm* ki, lütf çoxdur,
Nə südcü məndə bəxt yoxdur,
Sürmə, *bilirəm* ki, artırır nur
Nə faidə, göz əgər ola kur ? (11,107).
Hər şuxdə gər olaydı bu tövr,
Sən olmaz idin yeganəyi-dövr
Gər qeyrə bu hal olaydı məqdur
Sən olmaz idin cahanda məşhur (11,169).

Bu parçalardakı beytlərin müvazi olmasında “bilirəm ki”, “sən olmaz idin” ifadələrinin hər beytdə təkrarlanması mühüm rol oynamışdır.

Aşağıda qeyd olunan parçalarda “gəl gör ki” ifadəsinin təkrarı təkidlilik, tənəsüblük yaratmışdır.

Gəl gör ki, qəmində necə zarəm,
Sənsiz necə zarü biqərarəm!

Gəl gör ki, nədir qəmində halım,
Rəngi-rüxi-zərdü əşki-alım! (11,98).

Füzuli şeirində möhkəm tənəsüblük yaradan təkrarlar bir sistem kimi bütün qəzəl boyu davam edir. Məsələn,

Ey göz, ol nərgisi-xunxarə nigah etmə dəxi,
Ruzigarım qəmi-eşq ilə siyah etmə dəxi! (1,344).

Beyti ilə başlayan qəzəlin ikinci beytində “ey gözüm yaşı”, üçüncüsündə “ey gözüm”, dördüncüsündə “ey can”, beşincisində “ey eşq”, altıncıda “ey nəfs”, nəhayət sonuncuda “ey Füzuli” deyə edilən xitablar da bir növ təkrardır.

Füzulinin yaradıcılığı mütənasib bir vahiddir. “Leyli və Məcnun” əsəri bu tənəsüblüyün parlaq bir nümunəsidir. Bu əsər-

də məzmun və forma tənəsüblüyü özünü aydın şəkildə göstərir. Şair Məcnunun dilindən müəyyən fəsildə bir qəzəl verirsə, sonrakı fəsildə deyilən qəzəl Leylinin dilindədir. Məcnunun vəziyyəti necə dəfə şərh olunursa, bir o qədər də Leylinin haləti təsvir edilir. Misra və ya beytdə Məcnunun adı varsa mütləq Leylinin də adına rast gələcəksiniz. Nəticədə böyük şairin orijinal bir xüsusiyyəti meydana çıxır: eyni forma, eyni üsul, eyni sözlər, eyni adlar ardıcıl şəkildə təkrarlanır.

Böyük sənətkar o şəxsdir ki, onun öz səsi, öz nəfəsi, öz xüsusiyyətləri ola bilsin. Kim M.Ə.Sabirin, S.Vurğunun bir beytini, hətta bir misranı oxuduqda onların müəlliflərini tanımır? Kim Füzulinin bir beytini dinlədikdə bunun ancaq Füzuli qələmindən süzüldüyünü duymur?

Azərbaycan dili zəngin poetik vasitələrə malikdir. Bu dilin ifadələri, tərkibləri oynaq, cümlələri ahəngdar və musiqilidir. Şair dilin bu cəhətinə, onun ürəyə yatan ahənglə çıxmasına xüsusi fikir verməlidir. Əks halda onun “nəzmi nəsrindən” seçilməyəcəkdir, bunlar yadda qalmayacaqdır, sevilməyəcəkdir.

“Nəzm sözü intizam, nizam, mənzum, tənzim, müntəzəm sözləri ilə eyni kökdəndir. Nəzmdə bir nizam, bir intizam, müntəzəmlik olmalıdır. Füzulinin bütün şeirlərində möhkəm bir nizam vardır. Burada intizama tabe olmayan bir söz, bir şəkilçi də yoxdur. Şairin beytlərindəki şəkilçilər də, sözlər də müəyyən nizamla işlənir. Əvvəlki misradakı söz və şəkilçilərin hər biri sonrakı misrada olan və sətirin eyni yerində yerləşən sözlərə, şəkilçilərlə həməhəngdir. Məsələn,

Üz vurdu üzünə qıldı əfqan,
Göz sürdü gözünə oldu giryən (11,82).

Burada birinci misradakı bütün sözlər ikinci misrada müvafiq yerdə işlənən sözlərə (üz-göz; vur-sür; qıl-ol: əfqan-giryən) həmqafiyədir.

Şairin beytlərində misralar bir-birinə həmqafiyə olan bir və ya iki sözlə fərqlənir.

Sən qandanü eşq zövqi qandan
Sən qandanü düst şövqi qandan (11,45).

Bu aləmə vermiş idi vayə,
Ol aləmə salmış idi sayə (11,49).

Gül istər ikən sataşdı xarə,
Nur istər ikən tutuşdu narə (11,128).

Bu cəhət beytlərin daxili qafiyələnməsinə çox böyük imkan yaratmış olur . Misralarda bir ölçü, bölgü meydana gəlir.

Füzuli şeirində qüvvətli məntiq və intizam vardır. Aşağıdakı beytdə sözlərin bir misrada sıralanması böyük sənətkarlıq nümunəsidir.

Hecə qəddü xalü xətü rüxün rəncü dərdü bəla ilə
Bükə qəddimi, təkə yaşimi-yıxa könlümü, yaqa canımı
(1,302)

Şairin bütöv qəzəlləri möhkəm bir məntiqə əsaslanır. “Dün könül dilbərə şərhi-ğəmi-pinhan etdi” misrası ilə başlanan qəzəlin ikinci beytində yarın “kuyindən”, üçüncüsündə “müjganından”, sonra “gözündən”, sonra “qaşından”, sonra “didəsindən” və nəhayət “canından” söhbət gedir.

Füzuli söz sərrafı, sözün vurğunu idi. Söz ürək xəzinəsinin gövhəridir. Söz ilə hətta “əmvatə” “əhya” vermək mümkün olur.

Can sözdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər, özgədir can (11,213).

Füzuli söz ustası idi. Söz xalqın həyatının, onun ümid və arzusunun, kədər və izzatlarının, fərəh və sevincinin əks-sədasıdır. Odur ki, böyük sənətkarlar xalqın mənəvi xəzinəsinin, dilinin qiymətli ikinci olan sözə böyük ehtiram və ehtiyatla yanaşır, ondan diqqətlə istifadə edir. Sözü çox işlətmək, sözə qənaət etməmək yalnız boşboğazların işidir. İnsanı danışıqlı ilə tanıyır, ona sözü ilə

qiymət verirlər. Söz qədrini bilməyən öz qədrini də bilməz. Söz şairin varlığını, onun şairlik məharətini, bu adı daşımağa nə dərəcədə layiq olduğunu göstərən ən etibarlı sübutdur.

Füzuli sözün qədrini bilən ən böyük sənətkarımızdır. O bilirdi ki, sözün qüdrətini artırmaqla mütləq öz qədrini də artırıb olur. Odur ki, böyük şair sözə yüksək qiymət verirdi. Elə buna görə söz də şairi yaşadır, onun sözləri əslərə xalqın xatirindən silinmir.

Sözdə obrazlılıq və yığcamlıq Füzuli şeirinin başlıca məziyyətlərindəndir. Şair yığcam yazmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atmışdır ki, bunlardan biri də bədii təkrarlardır:

Gər çox istərsən Füzuli, izzətin , az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi var söz (1,167).

Bu beytdə “çox” sözünün təkrarlanması şairin söz qənaətidən irəli gəlir. Şair sözü təkrar işlətməklə bir tərəfdən canlı dilə yaxınlaşır, ikinci tərəfdən sözün mənalarını açmaq xalqın dil xəzinəsinin zəngin xüsusiyyətlərini nümayiş etdirmək məqsədi daşıyır. Füzuli dili nə qədər sadə və şirindir.

M.Füzuli, sözün həqiqi mənasında, sözün yerini bilirdi. Söz və ifadələri Füzuli qədər ustalıqla, məharətlə misralara yerləşdirə bilən sənətkarlar nadirdir.

Bəzən misranın əvvəlindəki söz misranın sonunda təkrar edilir.

Məzursan ey nigar, məzur (11,137).

Can vermək olur sənə ki, cansan (11,150).

Aşıqsən əmma tamam aşiq (11,89)

İnsafmıdır bu? Qanı insaf!? (11,132)

Riya əhlinə həm çox etiraz etmək, riyadəndir (1,121).

Sana halaldır, ey müqbeçə, şərab *sana* (1,61).

Görə bilməm özümü onda ki, canan *görünür* (1,149)

Tut ki, qan etdim, ədalət eylə, qanı qanə *tut* (1,90).

Zəmanə icrə mücərrəbdir intiqami-*zaman!* (1,354).

Bəzən də misranın əvvəlindəki söz rədifdən əvvəl gəlir.

Aşına razi-nihanın aşınadan saxlamaz (1,160).

Cani-aləmsən, fəda hər ləhzə min candır sana (1,58).

Xəbərsiz yarımı halı-xərabimdən xəbərdar et! (I, 94).

Dinini döndərgil ey zahid ki, yaxşı din degil (1,223).

Bəzən misranın əvvəlindəki ifadə misranın sonunda təkrar edilir.

Yamandır bu ki, təhqi q etmədən derlər yamandır bu
(1,284)

Pərişanhalın oldum sormadın hali-pərişanım (1,367).

İfadələrin belə təkrarında maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, bəzən misranın əvvəlindəki ifadənin birinci sözü misranın sonundakı ifadənin ikinci sözü olur: misranın əvvəlindəki ifadənin ikinci sözü isə misranın sonundakı ifadənin birinci sözü olur. Beləliklə, yenə də misranın əvvəlindəki söz misranın sonuna düşür.

Eşq eybini bilibsən hünər ey zahidi-qafil,

Hünərin eybdir, amma dediyin eyb hünərdir (1,132).

Olmasa dövrən sənin rəyinlə, dövrən olmasın (1,277).

Bəzən beytin əvvəlindəki söz beytin sonunda təkrar edilir:

Cigərim dağınə mərhəm bulamadım səndən

Necə ah eyləməyim, ah yanıbdır cigərim (1,239).

Vəfa rəsmi unutmuşsan deyə inciməzəm zira,

Bu kim məndən cəfa kəm eyləməzsən, həm vəfadəndir
(1,121)

Eyləmiş tədbiri-təşvişi-xəzan taracının

Lalə, rəngin rəxtini dağ icrə pinhan eyləmiş (1,182).

Tutmaq dillər qanunda Füzuli məqam, leyk
Bu sirri kimsəyə açə bilməz, nihan *tutar* (1,120).
Sübhü şamü, şamü sübh olmuş mənəm aləmdə kim,
Şam şəmi-bəzm olub, ayrıldı məndən yar *sübh* (1,103).

Səməndin qətlimə sərgitdin, əmma qorxum ondandır
Ki, səbqət edə nəgəh tövsəni-ömrüm *səməndindən* (1,269).

Bəzən beytin əvvəlindəki ifadə beytin sonunda təkrar edilir.

Ruzigarım xoş keçirdi, ah kim, dövrən dönüb,
Oldu əhvalım xərab, ol *ruzigarım* qalmadı (1,320).

Bəzən beytin əvvəlindəki ifadə beytin sonunda təkrar edilir.
Aruzi eylər ki, mən tək müttəsil bimar ola,
Kim ki, vəsli-nərgisi-bimarın *eylər arizu* (1,262).

Qəmi- pünhan məni öldürdü, bu həm bir qəm kim,
Gülrüxüm olmadı ağəh *qəmi-pınhanımdan* (11,49).

Can görünməz desələr təndə inanman, nişə kim,
Lütfdən hər necə baxsam təninə *can görünür* (1,49).

Dərdü qəmi-pünhanım fəhm etdi əl ahimdən,
Yüz ah ki, faş oldu *dərdü-qəmi-pünhani* (1,336).

Mehri yox mahlərə ah əsər etməz yarəb!
Ver bir insaf bu *mehri yox olan mahlərə* (1,258).

Bəzən də beytin əvvəlindəki ifadə beytin sonunda deyil, rədifdən əvvəl təkrar edilir.

Haleyi-zarım Füzuli, xoş gəlir ol gülrüxə,
Açılır gül könlü bülbül *naleyi-zar* eyləgəc (1,98).

Dərdü-hicran natəvan etmiş Füzuli xəstəni,
Yoxmudur, ya rəb, dəvayi-*dərdi-hicran* eyləyən (1,258).

Bəzən beytin birinci misranın sonundakı söz ikinci misranın əvvəlində təkrar edilir.

Ehtimali-hicr təşvişinə dəyməz zövqü-*vəsl*,
Vəsl kim, var onda hicran ehtimalı neylərəm? (1,246).

Saçın əndişəsi təhriki-zənciri-*cununumdur*,
Cünunum dəfinə zikri-ləbi-ləlin füsunumdur (1,138).

Eşq rəsmi gər budur müşkil yetər dərmanə *dərd*,
Dərd əhli bizəban, bidərdlər məsti-qürur (1,115).

Deməzəm dəyməz mənə qəmzən xəyalı ya *dəyər*
Dəymə qeydi çəkməzəm, aləmdə bir azadəyəm (1,241).

Tiz çəkməzsən cəfa tiğın məni *öldürməyə*,
Öldürər axir məni bu gün bu ehmalin sənin (1,201).

Əhd qıldın ki, cəfa kəsməyəsən *aşiqdən*,
Aşiqin vədeyi-ehsan ilə məmnun etdin (1,200).

Bəzən birinci misrada təkrar olunan sözdən sonra və ya ikinci misrada təkrar olunan sözdən əvvəl bir söz gəlir.

Etdigiçün hüsnünə, qarşı kəmal izharı *gün*,
Bir *gün* olmaz kim, ona kərdün etirməz bir zəval (1,218).

Eh məh, mənimlə dustlərim *düşmə*n eylədin,
*Düşmə*n həm eyləməz bu işi kim, sən eylədin (1,208).

Bəzən beytin birinci misranın sonundakı ifadə ikinci misranın əvvəlində təkrar edilir.

Can vermə qəmi-eşqə ki, *eşq afəti-candır*,

Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır (11,65).

Məndən axir çün qılır bizarlıq *əsbabi-dəhr*,
Dəhr əsbabından ol ey kim, qılam bizarlıq (1,193).

Mən nə hacət ki, qılam şərh ona *dər-di-dilimi*
Qamu *dər-di-dilimi* yar, bilibdir, bilirəm (1,243).

Bəzən beytin birinci misranın əvvəlindəki söz və ya ifadə ikinci misranın sonunda, birinci misranın sonundakı söz və ya ifadə isə ikinci misranın əvvəlində ifadə edilir.

Ol cahi -zənəxdanda, verdim *görərəm könlüm*
Könlümdə görər oldum, *ol cahi-zənəxdani* (1,336).

Can əgər çıxsa tənimdən *əsəri-mehri* ilə,
Əsəri-mehrini sanman ki, çıxar *canımdan* (11,49).

Vermə hüsn əhlinə, yarəb, qüdrəti-rəsmi-*cəfa*,
Cün *cəfa* çəkməkdə eşq əhlinə taqət *vermədim* (1,217).

Dəryalar olurdu cümlə *səhra*,
Səhralar olurdu cümlə *dərya* (11,60).

Bəzən bir misrada təkrarlanana söz və ifadə bütün misranı iki hissəyə bölür. Misranın ortasında eyni sözün derivatları sanki “toqquşub”, əvvəlki söz misranın əvvəlinə, sonrakı söz öz ətrafında müəyyən qruplar toplayır, misrada bədi bir intizam yaranır.

Neynərəm mən *gülşəni*, *gülşən* sana, *gülxən* mana (1,60).

Sənin tək *nazəninə*, *nazənin* işlər münasibdir (1,368)

Səni *tərk etməzəm* çün *mən*, *məni* sən dəxi *tərk etmə* (1,336)

Ol dəm *gəldi ki*, *gəldi* Adəm (11,20).

Övlad *qoyan*, *qoyar* həmin ad (11,34).

Başına *gedən*, *gedər* fənaya (11,65)

Mən kim *səninəm*, *sənindir* ol həm (11,106).

Misrada iki söz təkrarlanırsa, ikinci sözün variantı əvvəlcə, birinci sözün variantı sonra gəlir, möhkəm tənəsüblük yaranır. Bəzliliklə, eyni söz misranın ortasına düşür, yenə də “toqquşub ayrılma” özünü göstərir, bütöv misra iki qismə parçalanır.

Müşkil işə olmuşam giriftar,
Əğyarım yarü yarım əqyar (11,113).

Göstərdi güzar gürzü peykan,
Qalxanda zireh, zirehdə qalxan (11,112).
Füzuli, eşq zövqün-zövqi-eşqi var olandan sor (1,151).

Bəzən təkrarlanan sözlərin sayəsində bütün misra iki qismə bölünür.

Hörmətim vacib bilir, hər kim bilir keyfiyyətim (1,255)
Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm (11,107).
Oldur mənə murad ki, oldur sənə murad (1,103).

Beytin əvvəlki misrasında işlənən söz və ya ifadə ikinci misrada təkrar olunur ki, burada da müəyyən səciyyəvi cəhətlər nəzərə çarpır.

a) Təkrar olunan söz hər iki misranın əvvəlində işlənir:

Çıxarmaq etsələr təndən, çəkib peykanın ol sərsin
Çıxan olsun dili-məcruh, peykan olmasın ya rəb (1,74).

b) Təkrar olunan söz və ya ifadə hər iki misranın sonunda (rədiflər nəzərə alınmır) işlənir:

Saqi məgər ol ləl sözün der meyi-nabə
Kim düşdü ayağınə, əlin öpdü meyi-nab (1,75).

v) Təkrar olunan söz və ya ifadənin yeri sərbəstdir. Bunlar misraların hər yerində işlənir:

Ol *xəmi-əbruyə* qılsam səcdə hər saat nola,
Qıblə ilə ol *xəmu-əbru* bərabərdir (1,73)

Beytin iki misrasında bir neçə söz və ya ifadə ikinci misrada təkrarlandığında da müəyyən maraqlı xüsusiyyətlər özünü göstərir.

a) Birinci misrada təkrarlanan sözlərdən əvvəl gələn ikinci misrada da əvvəl gəlir:

Söykədin kim, tutaram *şad könullərdə* məqam,
Şad ikən, bu söz ilə *könlümü* məhzun etdin (1,200).

Dedilər yar, *uşşaqun* gəlir cəm etməyə könlün,
Məgər kim yarə *üşşaqi-pərişandan* xəbər verdin (1,209).

b) Birinci misrada təkrarlana söz və ya ifadələrin əvvəl gələn ikinci misradan sonra gəlir.

Yar cövr etməz mana *əğyar* təlim etmədən,
Billah *əğyar* eyləyən ehsanı *yar* etməz mana (1,64).

Can çıxır *təndən*, könlül zikri-ləbi-yar eyləgəc,
Tən bulur *can* evindən ol ləfzi təkrar eyləgəc (1,98).

Bütün bu göstərilən xüsusiyyətlər, şerdə sözlərin yeri haqqında olan bu qanunlar başqa şairlərimizin də əsərlərində özünü göstərir. M.Füzulinin üstünlüyü orasındadır ki, böyük şairin əsərlərində bu xüsusiyyətlər ayrı-ayrı şəkildə deyil, bütöv şəkildə, bütün və ya bir neçə xüsusiyyətlərlə birlikdə özünü göstərir:

Məsələn:

Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır (11,65).

Nə müşkil halı olsa aşiqin məşuq edər carə
Gər ol bi dərd bilməzsə bu hali, hal müşkildir.

Eşq eybini bilibsən ey zahidi-qafil
Hünərin eybdır əmma, dediyin eyb hünərdir (1,132).

Yuxarıda ayrı-ayrı misallarda gördüyümüz bir sıra xüsusiyyətləri bu üç beytə toplu şəkildə görürük. Bu xüsusiyyətləri eyni beytin tərkibində qovuşmuş halda vermək, bu vasitə ilə dərin, mənalı fikirlər yüksək bir şəriyyətlə ifadə etmək məharəti Füzuliyə xas olan sənətkarlıq məharətidir. Bu kimi beytlərdə söz təkrarının xüsusiyyətlərindən başqa, eyni zamanda bədii dilimizin daha bir sıra səciyyəvi cəhətlərini görmək mümkündür.

Şeirdə musiqilik, zəriflik yaratmaqda Füzuli misilsiz bir sənətkardır. Onun bütün əsərləri həm məna, həm də şəkildə möhkəm bir məntiqə və ardıcılığa əsaslanır. Böyük şairin şeirlərində səslər, şəkilçilər, sözlər, ifadələr, tərkiblər, cümlələr, misralar, beytlər və müvazi şəkildə işlənir. Burada Azərbaycan dilinin bütün xüsusiyyətləri, ən incə və zərif cəhətləri xüsusi həssaslıq, dəqiqlik və məhəbbətlə nəzərə alınır, bunlardan şairanə bir zövqlə istifadə olunur. Buna görə də şairin əsərlərində hər səsin, hər sözün, hər ifadənin öz yeri vardır. Buna görə də Füzulinin əsərlərində heç bir soyuq əl uzana bilmir, bunlara müdaxilə etmək olmur. Şeirinin bütün sistemi, bütün ruhu, bütün quruluşu bundan xəbər tutur, titrəyir, etiraz edir.

Füzuli dilinin xalq dilinə yaxınlaşdıran bir cəhət də şairin sözlərə münasibəti izah oluna bilər.

Şair qoşa sözlərdən də çox istifadə etmişdir. Çox az halda sözlər yalnız bir misrada qoşalaşdırılır. Əksər hallarda isə beytin hər iki misrasında müvazi şəkildə qoşa sözlər işlənir.

Giryan-giryan qılırdı seyran
Heyran-heyran gəzərdi hər an (11,56)

Cürə-cürə mey içib, zibi-cəmal artırdın,
Zərrə-zərrə gözümün nurini əfzun etdin (1,200).

Ləhzə-ləhzə xam qədim peykanın istər, ya qılar
Zərrə-zərrə mahi-növ xurşiddən nur iqtibas (1,175).

Füzulinin qoşa sözlərdən şüurlu surətdə istifadə etdiyini bir də ondan görmək olar ki, bu qoşalaşma məhdud miqdarda sözlərə aid edilmişdir. Sözləri qoşalaşdırıb işlətməklə müəyyən keyfiyyətin səciyyəvi cəhətlərini daha qabarıq vermək şairə müyəssər olmuşdur. Məsələn, hərəkətin nisbi keyfiyyətini təsvir etmək üçün şair “qətrə-qətrə”, “ləhzə-ləhzə” qoşa sözlərinə dönə-dönə müraciət edir:

Ləhzə-ləhzə könlüm odundan şərərlərdən çıxan,
Qətrə-qətrə göz tökən sanmın sirişkim qanıdır (1,144).
Yaxud:

Ləhzə-ləhzə ləbini edicək əfqandır,
Qətrə-qətrə saçılır didələrimdən qanlar (1,139).

Füzulinin dilində həm əsl Azərbaycan sözləri, həm də alınma (lakin o dövrdə xalq içərisində çox yayılan, yadlığı yada düşməyən) sözlər qoşalaşmış şəkildə işlənilmişdir.

Füzulinin qoşa sözlərdən istifadə etdiyi yerlərdə xalq danışıq dili, xalq ifadə tərzii, xalq sadəliyi və müdrikliyi özünü daha bariz şəkildə göstərir. Belə hissələrdə şairin beyti , bir misramı bir atalar sözünə bərabər tutula bilər.

Bir şişə ki, oldu *parə-parə*
Peyvəndinə hiç varmı çarə? (11,149).

Ney kimi cismin oldu oxundan *dəlik-dəlik*,
Dəm urduğumca *yerli-yerindən* səda verər (1,154).

Ney kimi cismin oldu oxundan *dəlik-dəlik*.
Dəm urduğumca *yerli-yerindən* səda verər (1,154).

Rəqib qılsa cəfa, mən vəfa, vəli şadəm
Ki, *yaxşı-yaxşıya* uğrar, *yaman-yamanə* yetər (1,119).

Sözləri qoşa işlətmək vasitəsilə şeiriyyətin bədiiliyinin yüksəldilməsi məsələsi Füzuliyə məlum idi. Bu fikir qədim Yunan poetikasında məşhur olmuşdur.

Hələ Aristotel yazırdı ki, sözü bir dəfə işlətmək əvəzinə qoşalaşdırıb işlətmək nəticəsində «gözəllik əldə edilir», ya dilin təsir qüvvəsini artırmaq, ya da «həyəcan oyatmaq» mümkün olur¹.

Füzulinin qoşa sözlərdən istifadə xüsusiyyəti sonralar M. Ə. Sabir, S. Vurğun və başqa görkəmli şairlərimiz tərəfindən davam etdirilmişdir. Bu şairlərin dilində qoşa sözlərdən daha geniş şəkildə istifadə olunmuşdur ki, həmin xüsusiyyət Füzulidən başlanıb gəlir.

Beləliklə, Füzulini müasir ədəbi-bədii dilimizlə bağlayan çoxlu tellərdən birini də şairin qoşa sözlərdən istifadəsində görürük. Bədii ədəbiyyat obrazlı dildə yaradılır. Dilin obrazlılığı müxtəlif vasitələrin köməyi ilə əldə edilə bilər. Başlıca vasitə sözün məcazi mənada işlənməsidir. Azərbaycan dilində sözlərin bütün məcazi mənaları obrazlıdır. Söz məcazi mənada işləndikcə onun mənə dairəsi genişlənir, yeniləşir, köhnə mənalar əsasında və onlarla yanaşı yeni mənalar meydana çıxır. Sözün mənə həcmi genişləndikcə buraya yeni-yeni mənə incəlikləri daxil olur. Sözün mənə dairəsini, mənə həcmi genişləndirməkdə Füzulinin xidməti böyükdür. Onun qəzəllərində, məsələn, «çəkmək», «vermək» felləri müasir mənalarından başqa müxtəlif sözlərlə birlikdə önə bir sıra mənalarda işlənmişdir (qamət çəkmək, cahan qeydi çəkmək, nəqş çəkmək, məlamət çəkmək, damən çəkmək, möhnət çəkmək, izharə çəkmək, qürbətə çəkmək, daşa surət çəkmək, təsvirini çəkmək, mənə çəkmək, bimarlıq çəkmək, əyaq çəkmək timsal çəkmək, damənin çəkmək, ətək çəkmək, qəhr çəkmək, rəng çəkmək, cisimdən oxunu çəkmək, qələm çəkmək, gühər çəkmək, zəbanə çəkmək, rəxt çəkmək, avaz çəkmək, əfğan çəkmək, bəyanə çəkmək, niqab çəkmək və s. surət vermək, tərəvət vermək, taqət vermək, küdurət vermək, güdaza vermək, yağmayə vermək, çam vermək, səda vermək, kam vermək, sitəm vermək, söylabə vermək, qədəh vermək, fənayə vermək, əql vermək, təğyir vermək, muradını vermək, rəxt vermək,

---

¹Вах: Античные теории языка и стиля. Огиз, М-Л, 1936, с.263.

sərgərdanlıq əl vermək, qəmi-pinhana ifşa vermək, təskin vermək, iqbal üz vermək, cəllada tiqi-abdar vermək, müjdə vermək, çərxə inqilab vermək, aram vermək, pənd vermək, mehnət vermək, qənaət vermək, ömrünü elə vermək, zaval vermək, rahəti-dil vermək, özünə ziyvər vermək, xəst vermək, ayin vermək, rəvaç vermək, simuzər vermək, təməvnuç vermək, tutiyə vermək, cila vermək və s).

Füzulinin dilində bir maraqlı cəhət də sözün həqiqi və məcazi mənalarının müvazi işlədilməsidir.

Füzuli, çəkmə yarın oxların hər ləhzə yarəndən,

Sənəmi qaldı çəkmək hər zaman bir yar hiçranın. (I, 268)

Burada birinci «çəkmək» sözü həqiqi mənada, ikincisi isə məcazi mənada eyni beytin tərkibində müvazi işlədilmişdir.

Çıxmış əğyar ilə seyr etməyə ol mərdumi-çəşm,

Bu əcəb mərdümi çıxmış gözüm ağlar mənim. (I, 35)

Şairin gözünün mərdumu — sevgilisi əğyar ilə gəzməyə çıxmışdır. Deməli onun gözü ən əziz şeydən — mərdümdən məhrum olmuşdur. Bu fikirdə həm həqiqi, həm də məcazi mənada qüvvətli məntiq var. Həqiqi mənada: göz mərdümsüz heç nəyə dəyməz, o, ağlayacaqdır; Məcəzi mənada: sevgili gözün mərdümü qə-dər əzizdir. Eyni misradan, eyni beytdən nəticə həm həqiqi mənada qüvvətli, məzmunludur, həm də məcazi mənada dolğun, bitkindir. Şairin beyt, və misralarında belə hallara sıx-sıx rast gəlmək olar.

Füzuli ahəngdar, cazibədar, nəfis, səlis, duzlu şerlərini əzanda sözü əsas alət edir: o, sözə «can verməyi» və ondan «can almağı», sözün canını tutmağı ona müxtəlif mənə verə bilməyi və onun müxtəlif mənalarından ən dəyərlisini, ən duzlusunu seçə bilməyi bacaran mahir bir sənətkardır.

«Tutmaq» çoxmənalı sözdür. Füzuli bu sözün, demək olar ki, bütün mənalarından istifadə etmişdir.

Bu sözün həm müasir ədəbi dilimizdə işlənən, həm canlı danışıq dilində təsadüf edilən, həm də artıq arxaıkləşmiş mənaları Füzuli şeirində özünü göstərir.

Dışlədimsə ləlin ey qanım tökən qəhr eyləmə,
Gər sənə əfqanımı bihudə dersə müddəi,
Ol sözə *tutma* qulaq, mən çəkdiyim əfqanə *tüt!*
Tutmazam zənciri-zülfü tərgin, əy naseh, məni,
Xah bir aqıl xəyal et, gah bir divanə *tüt...* (I, 90)

Bu sözün qulaq tutmaq, qan tutmaq, göz yaşı dünyanı tutmaq, ev tutmaq, dərdi pinhan tutmaq, məzur tutmaq, məqam tutmaq, eyvan tutmaq, daman tutmaq, əmtəə tutmaq, əşgi dünya üzün tutmaq, badə tutmaq, təriqi-namüs tutmaq, sağər tutmaq, pənd tutmaq, ahəng-tütmaq, jəng tutmaq, vətən tutmaq, dəşt tutmaq, dövrən tutmaq, kənar tütmaq, ülfət tutmaq, qübar tutmaq, vəhşət tutmaq, qəm tutmaq, ümid tutmaq, ruh tutmaq, üns tutmaq, xu tutmaq, hü-nər səriştəsin tutmaq, can tutmaq, təkəllümü tütmaq, kövkəb tütmaq, yar tutmaq, dünənə ümid tutmaq, nəzr tutmaq, kivişər tutmaq, şər tutmaq, sənət tutmaq, künçi- qənaət tutmaq, sözü səhli tutmaq, aşıyan tutmaq, rəvan tutmaq, asiman tutmaq, və s. birləşmələrdən mənə incəliklərinin işlədilməsinə Füzuli xüsusi fikir vermişdir.

Demək olar ki, klassik poeziya tariximizdə Füzuli qədər zəngin lüğət ehtiyatına malik olan ikinci bir sənətkarımız yoxdur. Füzuli sözün müxtəlif mənalarını tuta bilməkdən başqa özü də ona əlavə mənə incəlikləri verirdi. Bütün bunlara görədir ki, Füzuli əsərlərinin dili dövrün milli obrazlı dilinin ən yüksək nailiyyəti olmuş və bu gün də belə olaraq qalmaqdadır.

Füzulinin böyüklüyü bir də burasındadır ki, o, milli koloriti, Azərbaycan dilinin milli xüsusiyyətləri öz əsərlərində məharətlə verə bilmişdir. O, Azərbaycan dilində olan frazeoloji birləşmələrdən çox-çox və yerli-yerində istifadə etmiş, bu dilin daxili qanunlarına uyğun olaraq yeni ifadələr yarada bilmişdir.

İraq olsun yaman gözdən, nə xoş səadətdir ol saat... (I, 129)
Səbr eylə, kim ki dərd veribdir, dəva verər. (I, 159)
Bələdir hər kimin bir yolda qəmmaz ola yoldaşı. (I, 316)
Dəgirman danə üçün çizginir, bihudə dövr etməz. (I, 237)

Füzuli frazeoloji birləşmələri nisbətən konkretləşdirmiş səviyyədə konkret şərait ilə əlaqədar işlətmişdir.

Fəthi – meyxanə üçün oxuyalım fatihələr,
Ola kim üzümü zə açıla bir bağı qapu (1,283)

Üzə bağı qapu açılmaq ifadəsi öz konkret mənasından əlavə bir də «məüyyən məqsədə çatmaq», «bəxti gətirmək» mənasında işlənir. Bu beytdə həmin ifadə həm konkret, həm də müçərrəd mənaya malikdir.

Aşağıdakı beytdə «göz yumub açınca» ifadəsi də belədir:

Göz yumub aləmdən , istərdim açam rüxsarinə,

Canım aldın, göz yumub açınca möhlət vermədin (1,217)

Bu ifadələri duymaq, sevmək, şeirə gətirmək üçün onları ana südü ilə əmmək lazımdır. Bunlar ana südü ilə birlikdə insanın beyninə, şüuruna daxil olur.

Müasir dildə «bir qılça etibarı yoxdur» ifadəsi, tərkibindəki sözlərdən birinin (qıl) məcazi mənası (naziklik, incəlik, tez qırıla bilmək və bu mənada etibarsızlıq) ətrafında qruplaşaraq ümumiyyətlə «etibarsızlıq» mənasını bildirir və konkret olaraq heç bir şeylə əlaqədar deyildir.

Zülfü kimi ayağın qoymaz öpəm nigarım

Yoxdur onun yanında bir qılça etibarım (I, 240)

beytində həmin ifadə konkret şəraitlə əlaqədar edilərək deyilmişdir. Sözlər həqiqi mənada işlənmiş, lakin şair qələmi onlara poetik mənə verərək xalqın ixtiyarına buraxmışdır. «Ağı qaradan seçmək» ifadəsi də aşağıdakı beytdə həqiqi və məcazi mənə kimi özünü göstərir:

Uymuş çünunə könlüm, əbrunə der məhi-nev,

Nə etibar ona kim, seçməz qaradan ağı. (I, 329)

Məlumdur ki, Füzulidən sonra bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da «Füzuliyənə» yazan şairlər çox olmuşdur. Lakin bunların heç biri Füzuli səviyyəsinə çata bilməmişdir. Bunun bir səbəbi də odur ki, onlar heç biri Füzuli qədər xalq ifadələrini, xalqın hakimanə sözlərini yerli-yerində, bütün dəqiqliyi öz incəliyi

ilə işlətməyə müvəffəq olmamışlar.

Azərbaycan milli bədii dilinin ən yaxın nümunələri Füzuli irsində toplanmışdır. Füzulinin əsərləri əsasında ümumiyyətlə Azərbaycan şeir dilinin üslubiyatını yaratmaq mümkündür.

Füzuli XVI əsrdə «söz mülkündən nizam getdiyi» bir dövrdə, «türkcə» yazmaq «düşvar» olduğu bir zamanda yaşamışdır. Bir tərəfdən dövrünün şeirə, sənətə münasibəti belə idi:

Dövrən istər ki, xar ola nəzm,
Biizzətü etibar ola nəzm. (II, 25)
İkinci tərəfdən şairin şəxsi vəziyyəti belə idi:
Hər söz ki, gəlir zühurə məndən,
Min tənə bulur hər ənçüməndən.
Eylər həsəd əhli bağlayıb kin,
Təhsin əvəzinə nəfiü nifrin. (II, 26)

Üçüncü tərəfdən «gəh tərzi-qəsidə eylərəm saz» (II, 28), «gəh dəbi-qəzəl olur şüarım», «gəh məsnəviyə olub həvəsnak» (II, 29) deyə, şair Şərqi bütünü şeir şəkillərinə yiyələndiyini və:

«Hər dildə ki var əhli-razəm,
Məçmüi-fünunə eşqbazəm» (II, 29)

— deyə bir neçə dili, həm də o dövrün bütün elmlərini mükəmməl bildiyini qeyd edir.

Belə bir mütəfəkkir şairin, bəzən də indi anlaşılmayan, lakin dövrü üçün tam məqbul sayıla bilən ifadələri, sözləri işlətməsi tamamilə təbii bir hal idi. Biz yalnız tək-tək sözləri və ifadələri qeyd edirik. Füzuli dilinin ruhu isə bu gün də aydındır, anlaşılıdır. Təsadüf edilən bəzi yad söz və ifadələr Azərbaycan dilinin ümumi sistemində, cümlələrin daxilində elə verilmişdir ki, bunların yadlığı yada düşmür.

Ey deyən qeyrə könül vermə, qanı məndə könül,
Səri-zülfündə olan bəxti-qəradən qeyri, (I, 313)

Yox özündən xəbəri kim ki, gəlir dünyayə,
Bəzmdən dıšra qomaz, piri-müğan hüşyarı. (I, 314)

Bu beytlərdə olan yad sözlər (bəzm, hüşyar), yad ifadələr (səri-zülf, piri-muğan) ümumən Azərbaycan sözlərindən düzəlmiş cümlələr içərisində əridilmiş, həzm olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli dövründən bu günə kimi olan müddət ərzində nəinki ərəb-fars sözləri, həm də əsl Azərbaycan sözlərinin bir qismi köhnəlmiş, bu günkü ədəbi dilimizdən çıxmışdır. Həm də alınma sözlərin başa düşülməsində şairin məharətlə işlətdiyi frazeoloji ifadələrin mühüm rolu vardır. Müasir dilimizdə olduğu kimi Füzulinin əsərlərində də işlənən frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər bir qayda olaraq Azərbaycan sözlərindən ibarətdir. Bu sözlərin həqiqi mənadan uzaqlaşması üçün uzun dövrlər lazım olmuşdur. Belə tərkiblərin, ifadələrin yaranma tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır.

Füzulinin dil xüsusiyyətlərindən biri şairin öz şerlərində omonimlərdən, sinonimlərdən, antonimlərdən məharətlə istifadə etməsindədir. Omonim sözlər ya bir misrada, ya da bir beytdə səpələ-nir:

Təhəyyür *sürət* eylər, *sürətin* çəkdikçə, nəqqaş. (I, 316)
Nəzərimdən ol üzü *gün* neçə *gün* ki, qayıb olmuş (1, 178)

Füzuli sinonimlərdən istifadə etməkdə və bu vasitə ilə hadisə öz obyektin daha mükəmməl təsvirini verməkdə, fikri daha da qüvvətləndirməkdə mahir idi.

Hasilim rüxsarü ləlü çeşmə qəmzən olmasa,
Ömr bir an, bir nəfis, bir ləhzə, bir dəm olmasın. (1, 279)
Eyni misrada an, nəfəs, ləhzə, dəm kimi sinonimlərin düzülüşü ilə şair daha tam təsəvvür yarada bilir.

Bir neçə sinonimi yanaşı gəlməsi ilə əşya və ya hadisə bir sıra xüsusiyyətlərin məçmuu kimi gözümüzün qarşısında daha aydın şəkildə canlanır.

Sözlər çox mənalıdır. Mənalərin içərisindən bir-birinə ya-

xın mənaları seçə bilmə məharəti Füzuliyə xas sifətlərdəndir.

Aşağıdakı beytlərdə qeyd olunan sözlərin sinonim kimi işlənməsinə səbəb əzizləmə anlayışıdır.

Bəri oldum, Füzuli, qeyrdən, ol dilruba ançaq
Ənisim, munisim, yarım, nigarım, nazəninimdir (I, 127).
Sənin tək nazəninə nazənin işlər münasibdir,
Gözüm, canım əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım. (I,

367).

Şair sinonimləri çox işlətməklə dilin daha təsirli olmasına müvəffəq olmuşdur. Bir neçə dili mükəmməl və dərinlən bilən şair söz tapmaqda qətiyyənlə çətinlik çəkmirdi. Eyni məfhumu müxtəlif sözlərlə ifadə edə bilirdi. Sırf leksik səciyyəli sinonimlər Füzulidə çoxdur. Sinonimlər şairin dilinin sürət etibarilə zəngin və əlvan olmasına xidmət edir, əyni məfhum müxtəlif sözlərlə oxucuya çatdırılır.

Şərdə sinonim sözlərin yanaşı işlədilməsi Füzulidən sonra daha da ayrılmış və inkişaf etdirilmişdir. Aşırıq şərinə, M. P. Vaqifin, Ə. Sabirin əsərlərində bunun parlaq nümunələrini görmək olar.

Füzulinin mənaca bir-birinə əks olan sözlərdən — antonimlərdən istifadə etmə bacarığı da diqqəti cəlb edir. Antonimlərin misralara yerləşdirilməsinin klassik nümunələri Füzuli şərinə öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Onda antonim isimlər, sifətlər, saylar, əvəzliliklər, fellər əyni misrada qarşılaşdırılır.

Təzad yaratmaq üçün şair bir-birinin antonimi olan «yaxşı» və «yaman» sözlərinə xüsusilə çox müraciət etmiş.

Yaxşı adın var ikən, döndün *yaman* ad eylədin (I, 140)

Yamanlıqdır işin *uşşaqılə yaxşımıdır* böylə? (I, 368)

Yaxşı nəzər etdikcə sərəncamı *yamandır* (II, 66)

Həmişə *yaxşıya yaxşı* verər, *yamana yaman* (I, 354).

Ki, *yaxşı-yaxşıya* uğrar, *yaman-yamana* yetər. (I, 119)

Yaxşımıdır eyləmək *yaman* ad? (II, 138)

Yaxşı nəzər eyləsən *yamandır* (II, 58)

Yaxşılığa eyləmə *yamanlıq*... (II, 16)

Şərə həvəs etmə kim, *yamandır*,

Yaxşı desələr onu yalandır. (II, 65)

Füzuli nəinki sözlərin, həm də ifadələrin, hətta bütöv təsvirlərin, lövhələrin təzadını yaratmaqda misilsiz bir sənətkardır.

Derəm əhvalımı cananə qılam ərz, vəli
Görə bilmən özümü onda ki, canan görünür. (I, 149)
Ol ki, hər saat gülərdi çeşmi-giryanım görüb,
Ağlar oldu halıma, birəhm cananım görüb. (I, 82)

Şairin bütövlükdə təzadlı lövhələrdən ibarət olan bir sıra qəzəlləri məlumdur. Füzulinin işlətdiyi ərəbcə və farsca tərkiblərinə də bir nizam vardır. Beytin ilk misrasında iki, uç və s. sözdən ibarət tərkib varsa, sonrakı misrada da həmin qədər sözdən ibarət tərkib vardır. İlk misradakı tərkib sətirin harasında (əvvəlində, ortasında və ya sonunda) işlənirsə, ikinci misradakı tərkib də həmin yerdə işlənir.

Tiri-qəmzən atma kim, bağrım dələr, qanım tökər,
İqdi-zulfun açma kim, aşıftəhal əylər mənə (I, 318)
Hasilim yox *səri-kuyində* bələdən qeyri,
Qərəzim yox *rəhi-eşqində* fənədən qeyri. (I, 317)
Nə yanar kimsə mənə *atəşi-dildən* özgə,
Nə açar kimsə qarım *badi-səbadən* qeyri. (I, 317).

Qeyd olunan bütün tərkiblər əyni miqdar sözdən ibarətdir və misranın əvvəlində, ortasında, sonuna yaxın yerdə yerləşmişdir.

Beytin birinci misrasında tərkib uç sözdən ibarət olarsa, ikinci misrada da uç sözdən ibarət olacaq və hər iki tərkib eyni yerdə işlənəcəkdir:

Payibənd oldum *səri-zulfu-pərişanın* görüb,
Nitqdən düşdüm *ləbi-ləli-durəfşanın* görüb. (I, 85)

Beytin birinci misrasında hər biri iki sözdən ibarət iki tərkib varsa, sonrakı misrada da hər biri iki sözdən ibarət iki tərkib olacaqdır.

*Bulbuli-dil gulşəni-ruxsarı*n eylər arizu,
Tutiyi-çan, ləli-şəkkərbarın eylər arizu. (I, 282)

Beytin birinci misrasında biri uç, digəri iki sözdən ibarət tərkib vardırsa, bu beytin ikinci misrasında da eyni miqdarda tərkib vardır:

Atəşi-bərqi-fəraqın nari-duzəx tək əlim,
Cureyi-cami-visalın abi-Kövsər tək ləziz (I, 114)

Ardıcıl gələn misralarda tərkiblərin yeri sabitdir. İkinci misrada tərkiblər birinci misradakına müvafiq şəkildə işlənir. Lakin ardıcıl gələn beytlərdə tərkiblər öz yerini tez-tez dəyişir. Bu da, güman etmək olar ki, əairin yeknəsəqlikdən qaçmaq, oxucunu yormamaq istəməsindən irəli gəlir. Məsələn:

Zulfi sözü — zikri-həlqeyi-raz,
Ləli-ləbi — abi-çəşməyi-naz.
Dovri-məhi-ruyi — surmey-i-nur,
Xaki-kəlf-i-payi — surmey-i-hur (II, 40)

Bu parçanın birinci beytində üçsözlü tərkib sonda gəlirsə, ikinci beytdə bunun əksini görürük: burada ucsözlü tərkib əvvəldə gəlir.

Füzulinin mürəkkəb sözlərdən istifadə bacarığı da diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb sözlərə tez-tez müraciət etməklə şair gözəl obrazlar, mənalı ifadələr yaratmışdır. Məs.: laləruх, pəriruxsar, atəşin-ruxsar, səmənruхsar, xuçəstəruхsar, gülçöhrə, pəriçöhrə, mələksi-ma, xubsurət, firiştasurət və s. kimi obrazlı mürəkkəb sözlərə Füzulinin şeirlərində sıx-sıx rast gəlirik.

Mürəkkəb sözlərin şeirdə işlənməsi ilə bir qüdrət, vüsət əldə edilir. Bunları yada saldıqda Füzulinin lalərəng, asimanrəng, mahnisəbət, pərişanhal, aşıftəhal, qönçəmanənd, sultanpəsənd, xurşidətəlt, mahtəlt, pəritəlt, xuçəstəliqa, huriliqa, pəriiliqa və s. kimi yüzlərlə mürəkkəb sözləri əsərlərində şüurlu olaraq işlətməyində şübhə etmək olmur.

Şair mürəkkəb sözlər vasitəsilə yığcam təşbihlər yaratmağa xüsusi fikir vermişdir. Füzuli dilindəki mürəkkəb sözlər obyektin təsvirində mühüm rol oynayır. Bu vasitə ilə obrazlı və məcazi şəkkildə obyektin müəyyən bir əlamətə görə adı çəkilir. Şair gözəlin daxili və xarici keyfiyyətlərini təsvir etdikdə mürəkkəb sözləri xüsusilə çox işlədir.

Belə hallarda bütöv beytlərdə olan sözlərin az qala hamısı mürəkkəb sözlərdən ibarət olur.

Məs.:

Ey laləzarü ənbərinmuy,
Gəncinəcəmalü margeysuy (11,123).

Füzuli məhbubənin, sevgilinin keyfiyyətlərini mürəkkəb sözlərlə ifadə etməkdə ustad bir şairdir. Əsərlərində dəfələrlə qöncəlib, sərvqədd, sərvqamət, laləuzar, zərrinxət, qönçədəhan, mələkmisal, fələkmisal, guhsifət, pakizətinət, aliqədr, pərvanəsifət, şəmşirsifət, qönçəsifət, sənəmpərəst, badəpərəst, xoşəlhan, şirinləb, kəmşəfqət, alibina, xoşmizaç, sahibkamal, şikəstəhal, şikəstəxatir, şikəstətale və s. kimi sözləri işlətməsi təsadüfi deyildir.

Göründüyü kimi, bütün bu sözlər müəyyən müqayisə, bənzətmə ilə əlaqədar yığcam və sərrast qurulmuş sözlərdir. «Siması mələk siması kimi gözəl olan» əvəzinə şairin «mələksima» işlətməsi sözə qənaət etmək, yığcamlıq və obrazlılıq əldə etmək işində ustad olduğunu şəxsiz sübut edir.

Bədiiliyin sirləri çoxdur, bu hər bir şairin, yazıcının öz dünyagörüşü və işlədiyi mövzu ilə əlaqədardır. Xalqın sözü işlətmə üsulları müxtəlif olduğu kimi, sənətkarların da sözə yanaşma üsulları müxtəlifdir.

Füzulinin nəinki şeir dili, təsvir üsulu da Azərbaycan xalq şeri, xalq ədəbiyyatı ənənələri ilə çox yaxından səsləşir. Xalq şifahi ədəbiyyatında, xüsusilə nağıllarda, dastanlarda müəyyən saylar sıra ilə təkrar-təkrar işlənir. Füzuli xalq ədəbiyyatının bu xüsusiyyətinə də biganə qalmamışdır. Eyni say hər cümlənin əvvəlində gəlir ki, bu cəhət bütöv təsvirlərin, parçaların xəlqiliyini təsdiq edir.

Məsələn, İbn-Səlam Leylinin evinə bu şeyləri göndərir:

*Min zərrin ləl əsbi-tazi,
Misrivu iraqıvu hiçazi.
Min çariyəvu qulami-ziba,
Pirayələri həriru diba.
Min naqə nabatu qənd yuklu,
Nəsrin darili, bənəfşə tükü. (II, 127—128)*

Yaxud Leylinin toy gecəsini şair belə təsvir edir:

*Yuz qönçə dəhənli mahparə
Gul suyu səpərdi rəhguzarə,
Yüz gulrux əlində məcməri-ud
Eylərdi həvayı ənbəralud,
Yuz mahliqa olub qinasaz
Qoşmuşdu sədayi-sazə avaz,
Yuz nərgisi-məst gəzdirib çam
Əhbabə verərdi çami-gulfam,
Yüz gül başı uzrə yuz təbəq zər
Olmuşdu nisar uçun muqərrər. (II, 131)*

Bu parçalarda təkrar edilən min, yüz sözləri xalq ədəbiyyatında işlənən şəkildə işlənmişdir.

Füzuli danışıq dili ünsürlərini bədii ədəbiyyata, lirik şerə gətirməkdə də xüsusi məharət göstərmiş. Danışıq dilində müəyyən təkidlilik bildirmək üçün çox zaman sözlər ardıcıl şəkildə təkrarlanır. Bu xüsusiyyət Füzuli dilində də görünür:

*Fəqr imiş, fəqr, Füzuli, şərəfi-əhli-vuçud (I, 215)
Ehtiyat əylə, günah uzrə gunah etmə dəxi. (I, 344)
Nuri çeşmim, ehtiraz eylə yaman gözdən yaman (I, 267)*

Bu misralarda fəqr, günah, yaman sözləri təkidlik məzmunu yaratmaq üçün təkrar edilərək «fəqr imiş, fəqr», «günah üzrə günah (etmək)», «yaman gözdən yaman» ifadələri şəklində şerə daxil edilmişdir.

Füzuli dilinin bədii sintaksisi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Burada eyni sözlə ifadə olunan xitabların, ara sözlərin bir-bi-

rini izləyən hər beytin əvvəlində işlənməsi bütün təsvirlərin ahəngdar bir vahid şəklində oxucuya çatmasına, xüsusi zövq və həyəcanla oxunmasına kömək və xidmət edir.

Məcnunun dilindən verilmiş aşağıdakı parçada təkrar olunan «səyyad» sözü təkidlik yaratmışdır:

Səyyad, bu natəvana qıyma!
Qıl çanına rəhm, çanə qıyma!
Səyyad, saqın, çəfa yamandır!
Bilməzsənmi ki, qana qandır?
Səyyad, mənə barışla qanın!
Yandırma çəfa oduna çanın! (II, 81)

Ardıcıl gələn beytlərin əvvəlində eyni sözlərin, xitabların, ara sözlərinin təkrarlanması şairin bütün yaradıcılığı boyu davam edir və bu vəziyyət yüksək şeiriyət əldə etməkdə mühüm rol oynayır.

Müasir Azərbaycan dilində işlənen sadə və mürəkkəb cümlələrin bütün növlərinə Füzulinin əsərlərində rast gəlirik. Füzulidə bir xüsusiyyət də odur ki, şairin beytlərində birinci misrada yürüdü-lən dolğun məzmunlu, qüvvətli, mənalı bir fikir ikinci misrada daha da qüvvətləndirilir:

Aşiyani-murği-dil zulfi-pərişanındadır,
Qanda olsam, ey pəri, könlüm sənin yanındadır. (I, 141)

Ürəyimin quşu sənin pərişan zülflərində yuva salmışdır — cümləsi obrazlı və mənalı bir fikri bildirir. Beytin ikinci misrasında bu fikir daha da dolğunlaşdırılır: harada olsam könlüm sənin yanındadır. Beləliklə, özlüyündə bitkin olan müstəqil beytlər arasında sıx mənə münasibəti yaranmış olur.

Hiç kim yoxdur ki, naləmdən şikayət eyləməz,
Şükür kim, ərz eyləyən çoxdur sənə əhvalimi. (I, 312)

Şair o qədər nalə çəkir ki, ondan şikayət etməyən yoxdur. O bundan həm də razıdır, şükür edir. Çünki şikayət edənlər onun əhvalını məhbubəyə yetirmiş olurlar. Şairin beytlərində bir səciyyəvi

cəhət də budur: beytin ilk misrasında nəticə obrazlı şəkildə verilir, sonrakı misrada bu nəticənin səbəbi də yenə obrazlı şəkildə göstərilir:

Ey Füzuli, mənim əhvalimə bir vaqif yox,
Böylə kim aləm onun hüsnünə heyran olmuş (1,140)

Şairin əhvalinə vaqif olan yoxdur, ona görə ki aləm onun sevgilisinin hüsnünə heyran olmuşdur.

Məsti-xabi-naz olub çəm ət dili-sədpərəmi
Kim, onun hər pərəsi bir novgi-mujganındadır (I, 141).

Misralar arasında üzvi bir rabitə mövcuddur, birinci misrada nəticə, ikincidə səbəb vardır. Bu xüsusiyyət Füzuli şeirinin təsir qüvvəsini qat-qat artırmaqda mühüm rol oynayır.

Füzuli şeirində xəbərin işlənməsi müəyyən səciyyəyə malikdir. Bir çox hallarda feil ilə ifadə olunmalı xəbər cümlədə iştirak etmir. Xəbər şəkilçisi feillərə deyil, başqa nitq hissələrinə daxil olan sözlərə əlavə edilir. Şeirdə misralar oynaq bir ahəng alır, danışq dilindən fərqli səciyyə kəsb edir. Cümlədə fellər çox zaman məsdər və feili sifət formalarında işlənir.

Çərx hər ay başına salmış qaşından bir xəyal,
Bu cəhətdəndir hər ay başında olmaq bir hilal. (I, 218)

Əxtəri bəxtin vəbalin gör ki, ol məhdən gələn,
Mehrlərdir özgəyə, cövrü cəfalərdir mana. (I, 73).

Nəsr dilində birinci beytdə «bu cəhətdən hər ay başında bir hilal olur», ikinci beytdə «ol məhdən özgəyə mehrlər, mənə cövrü cəfalər gəlir» şəkildə işlənmiş olardı. Lakin sözlərin belə adı şəkildə olan düzülüşi ilə şeir, həm də Füzuliyənə şeir əldə edilə bilməz. Odur ki, bu cümlələrdə «olur» xəbəri «olmaq» kimi məsdər formasında, «gəlir» xəbəri «gələn» kimi feili sifət formasında işlənərək xəbərlik vəzifəsindən azad olur, xəbərlik şəkilçisi isə başqa sözlərə qoşulmalı olur.

Yaxud: «dəmadəm birəhm bütlərdən cövrələr çəkirəm» əvəzinə şair «dəmadəm cövrələrdir çəkdiyim birəhm bütlərdən» deyərək ifadəni yüngül və oynaq, səlis və ahəngdar edir.

Füzuli şeir dili üçün ağırlıq törədən tərkiblərdən bacardıqca imtina etmiş, bunları müxtəlif vasitələrlə şeir dilinə, müvafiq şəkildə işlətməmiş, nəticədə tərkiblər əvəzinə budaq cümlələr meydana gəlmişdir.

Çəkmə damən naz ədib uftadələrdən, vəhm qıl,
Göylərə açılmasın əllər ki, damanındadır. (I, 141)

İkinci misranı «damanında olan əllər göylərə açılmasın» şəklində də demək olardı. Lakin buradan Füzuli şeiri duyulmazdı.

Füzuli dilində tərkiblərin budaq cümlələrlə əvəz edilməsi çox yerdə özünü göstərir:

Oxlarından kim tikan tək sancılıbdır hər tərəf,
Gülbunidir xəmə qədim, hər qönçə bir peykan ona. (I, 72)

Tənimdə zəxmi-tiğın çeşmi xunəfşanə bənzətdim,
Oxun kim, səf-səf ətrafındadır, mujganə bənzətdim (I, 228)

Bu beytlərdə qeyd olunan cümlələr «tikan tək hər tərəfə sancılan oxlarından», «səf-səf ətrafında olan oxun» tərkibləri əvəzinə işlənmiş, həm şeiriyət, həm də məzmunca daha müvəffəqiyyətli çıxmışdır.

Füzulinin dili xəlqidir. O, Azərbaycan xalqının milli keyfiyyətləri ilə dilinin milli xüsusiyyətləri ilə üzvi surətdə bağlı olan bir sənətkardır. Xalq dilində olan bütün ifadə imkanlarından Füzuli bacarıqla, yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

Kəsmə ümmid könül başına çizginməkdən,
Ola nagəh, duşə fürsət ələ, dövrəndir bu (I, 280)

Eşq əhlinə ol mah Füzuli, nəzər etmiş
Sən həm özünü göstər əgər bir hünərin var (I, 134).

Mən giriftarünəmə fitnədən olman azad,
Hiç kim olmasın, ey şux giriftar sana (1,66)

Bu beytlərdə olan «ümmid kəsmək», «başına çizginmək», «ola nəgəh», «ələ fürsət düşmək», «dövrandır bu», «nəzər etmək», «özünü göstərmək», «əgər hünərin var», «fitnədən azad olman», «hiç kim olmasın...» kimi ifadələr hər cəhətdən Azərbaycan xalqının zehni, təfəkkürü ilə barlıdır, tamamilə milli səciyyəlidir.

Füzuli canlı danışıq dilinin vasitələrini poetik yüksəkliyə qaldırmağı, adi məişətdə işlənən sözlərə, ifadələrə poetik mənə, poetik rəng verə bilməyi bacaran dahi bir sənətkardır.

Füzulidən sonra bütün qabaqcıl şeirimiz Füzuli irsindən, Füzuli məktəbindən əsrlərlə qida almışdır.

Füzuli dilini dərinədən və ətraflı tədqiq etmək dilçilərimizin — dil tarixi ilə məşğul olan yoldaşların qarşısında əsas vəzifə kimi durur.

*Filoloji fakültəsinin əsərləri. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı,
Bakı, 1958-ci il, səh.147-164*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QOŞA SÖZLƏR

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində qoşa sözlər mühüm yer tutur. Qoşa sözlərin ümumi mənası onları təşkil edən komponentlərin mənasından alınır. Qoşa sözlərin komponentləri bir vahiddə birləşdikdə öz mənasını itirmir və bəzən cümlənin həmcins üzvlərinə bənzəyir. Lakin cümlənin həmcins üzvlərindən əmələ gəlsələr də, artıq bir söz kimi formalaşan bu sözlər həmcins üzvlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözlər həmcins üzvlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözlər, bir-birindən vergüllə ayrılan həmcins üzvlərdən fərqli olaraq bitişik və çox halda defislə yazılır¹.

Əlbəttə bəzən belə sözlərin ayrı yazılışına təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, adətən defislə yazılan ət-qan sözü aşağıda-

---

¹Məxəzlərdən götürülmüş nümunələr əslində olduğu kimi yazılmışdır (M.A).

kı misalda ayrı yazılmışdır:

1. Bu səmimi dostluq hissləri, ətə, qana hopurdu (H.Mehdi. “Abşeron”, səh.20).

Cümlənin həmcins üzvlərinin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb sözlərin səciyyəvi xüsusiyyəti ümumi mənanın əmələ gəlməsi üçün komponentlərin öz aralarında tabesizlik prinsipi üzrə, yəni bərabər hüquqla birləşməsidir. Bu kimi birləşmələrin əmələ gətirdiyi ümumi məna iki müstəqil komponent mənasını özünə daxil edir. Dilimizin söz düzəltmə sistemində bu kimi mürəkkəb sözlər çox mühüm rol oynayır.

Bərabər hüquqa malik olan komponentlər ümumi məzmunə bərabər semantik anlayışlı məna verir. Əsas semantik əlamət komponentləri pozulması nəticəsində yeni bir mənanın əmələ gəlməsidir.

Komponentlər bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlansalar da, onların birləşməsinə şərait yaradan daxili rabitə mövcuddur. Mürəkkəb sözün komponentlərinin nisbi müstəqilliyinə baxmayaraq, mürəkkəb sözün zəruri əlamətlərindən biri olan ümumi məna vəhdəti bu kimi sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Cümlədə qoşa sözlərin komponentlərinin arasına bağlayıcı və qoşma əlavə etdikdə o, bir sez olmaqdan çıxır və cümlənin həmcins üzvləri sırasına keçir. Məsələn, dilimizdə *ah-nalə*, *taxt-tac* qoşa sözləri vardır. Aşağıda qeyd olunan birləşmələr isə cümlənin həmcins üzvləridir.

1) *Get, mən səni yetimlərin ah və naləsinə, qocalar və qarılının fəryadına tapşırıram (M. İ b r a h i m o v, «Gələcək gün», səh. 314).*

2) *Buna da qoca dünya deyirlər. Çox sənin, kimi zalımların taxt və tacını başına u ç u r u b (Yenə orada, səh. 314).*

Bu birləşmələrdə tərəflərin hər birini ayrılıqda nəzərə çatdırmaq üçün işlənən «və» bağlayıcısı həmin birləşmələrin bir deyil, iki anlayış ifadə etdiyini göstərir.

Bir anlayış bildirən qoşa sözlərin isə «ümumi əlaməti onların asindetik quruluşu, yəni hissələr arasında bağlayıcının yoxluğu

hesab olunur»¹.

Bəzi dilçilər, arasına bağlayıcı və qoşma daxil edilmiş birləşmələri də mürəkkəb söz hesab edirlər. Məsələn: E. İ. Ubryatova «*can-ciyər*», «*ət-qan*», «*canla ciyər*», «*ətlə qan*» kimi tərkiblər arasında heç bir fərq görməyib, belə birləşmələrin hamısını mürəkkəb söz hesab edir. Çünki bunların hər ikisi «bir anlayış ifadə edir». Bunlar «qoşa sözün mənasını saxlayıb, həmcins üzvlərin ancaq formasını qəbul edir»².

Göründüyü kimi, E. İ. Ubryatova diqqət mərkəzinə ancaq mənanı, semantikanı qoyduğu üçün bu nəticəyə gəlmişdir. Lakin *canla ciyər*, *ətlə qan* birləşmələrinin hələ mürəkkəb sözə çevrilmədiyi, bir söz kimi tam formalaşmadığı aydındır.

Yeri gəlmişkən, E. İ. Ubryatovanın qoşa sözlərə münasibətinə narazılıq doğuran bir fikrini də qeyd etmək zəruridir. E. İ. Ubryatova dilçilik ədəbiyyatında birinci dəfə belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, türk dillərində guya qoşa sözlər iki üsulla (yanaşma və uzlaşma ilə) əmələ gəlir³.

Yanaşma ilə düzələn qoşa sözlərdə sözdəyişdirici şəkilçiləri ancaq son üzv qəbul edir. Məsələn, *ata-anam*, *ata-anasız*. Uzlaşma ilə qurulan qoşa sözlərin hər iki üzvü bu şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, *atanı-ananı*, *atasız-anasız* və s. Bu fikir bəzi dilçilərə də təsir etmişdir. Məsələn, Ç. Q. Sayfullin uyğur dilində qoşa sözlərin yanaşma əlaqəsi üzrə düzəldiyini göstərir.⁴

Bizə görə, məsələyə bir qədər başqa şəkildə yanaşmaq lazımdır. Yanaşma, uzlaşma və idarə əlaqələri söz birləşmələri əmələ gətirməklə bərabər, sözlərin ələ əlaqəsidir ki, burada komponentlərdən biri baş, digəri ikinci dərəcəli məna malikdir. Başqa sözlə, bu kimi əlaqələri olan söz birləşmələrinin komponentlərindən biri tabeəddi, digəri tabe olan üzv olur. Sözlər arasında olan bu kimi əlaqələr öz ifadəsini müəyyən şəkilçilərin iştirakında tapır. Bəzən

---

¹ В.А.Гордлевский. Грамматика турецкого языка. М., 1928, стр.74.

² Е.И.Урбятова. Парные слова в якутском языке. «Язык и мышление», АН СССР, М-Л, 1948. Т.ХІ, стр.316.

³Вах: Yenə orada.

⁴Вах: Ч.Г.Сайфуллин. Устойчивые словосочетания в современном уйгурском языке (namizədlіk dissertasiyasının avtoreferatı). Л., 1953, səh.21.

isə, məsələn, “*ipək dəsmal*” kimi birləşmələrdə sözlər arasındakı əlaqə heç bir şəkilçi ilə ifadə olunmur. Bu kimi birləşmələr yanaşma əlaqəsi üzrə qurulmuş hesab olunur. Belə birləşmələrdə əsas mənəni ikinci komponent daşıyır, birinci komponent isə onun təyini olur. Deməli, bu kimi birləşmələr təyin və təyinlənən prinsipi üzrə qurulub; birinci söz ikincinin müəyyənləşdirir, konkretləşdirir. Qoşa birləşmələrdə isə heç bir təyinelik, tabelilik olmadığı aydındır.

R.A.Aqanın göstərir ki, tabesiz söz birləşmələrində idarə və uzlaşma əlaqəsindən danışmaq düzgün deyildir¹.

Tabesizlik üzrə düzələn söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma və uzlaşma əlaqəsi olmadığı kimi, bu birləşmələr əsasında düzəlmiş mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında da belə əlaqələr yoxdur.

Söz birləşməsinin komponentləri arasında tabesizlik əlaqəsi o deməkdir ki, burada qrammatik cəhətdən bərabər hüquqlu sözlər birləşir. Belə birləşmələr kopulyativ (qoşa) sözlərin əmələ gəlməsi üçün imkan yaradır.

Dilimizdə işlənən qoşa sözlərin istifadə dairəsi heç bir stil çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. Ədəbi dilin bütün sahələrində, şifahi danışq dilində, folklorda və s.-də qoşa sözlərdən geniş surətdə istifadə olunur. Nüqə gözəllik vermək, emosionallıq və tamlıq məqsədilə də belə sözlərdən istifadə edilir. Bu məqsədlə fonetik cəhətdən ahəngdarlıq yaradan iki sözün birləşməsinə müraciət edilir.

a) Qoşa sözlərin komponentlərinin birinci, ikinci, bəzən də üçüncü səsi eyni olur. Bu hadisəyə alliterasiya deyilir.

1. *Ərbabın, əmniyyənin, mürdəşirin əlindən bilmirik hara qaçaq. Divan-də r ə də haqqa baxan yoxdur* (M. İ b r a h i m o v, «Gələcək gün». səh. 312).

2. *D a v a-d ə r m a n yazmaq istədikdə atası qolundan tutub eşiyə tərəf çəkdi* (M. Cəlal, “Həyat hekayələri” səh. 54).

3. *Uzun çək-çöyürdən sonra Alı kişi bu ustanı da razı elədi* («Koroğlu»).

---

¹Вах: Р.А.Аганин. Повторы и устойчивые однородные парные сочетания в современном турецком языке (namizədlik dissertasiyası), M., 1954, səh.31.

4. Leyla iki növbə ilə işləməyə razı oldu. Kəmtərov onu ev işindən, s i l-s ü p ü r d ə n azad edirdi (M. Cəlal «Həyat hekayələri». səh. 93).

5. Görürdü ki, süfrə başındakılar əyirlər, küçəyə çıxanda da qızıl-qırmızı deyirlər... (M. C ə l a l, «Həyat hekayələri» səh. 93).

6. Q a b-q a z a n a, bir sözlə hər şeyə, bu otağın hər şeyinə diqqət etdi (Ə. Əbülhəsən, «Yoxuşlar» səh. 26).

7. Yaş onun gözlərindən sərbəstə axıb yanaqlarını isladır, boyun-boğazına tökülürdü (Ə. Əbülhəsən, «Müharibə». 3 hissə).

8. Mən təzə-tər söyüd yarpaqlarının pıçılığını eşidirdim (İ. Əfəndiyev. «Su dəyirmanı»).

9. Bunlar pul qazanan olsaydılar, indi bir yurd-yuvada olardılar (S. R ə h i m o v, «Şamo», 1 h, səh. 187).

10. Dünya gör-götür dünyasıdır, həvəsi olan hər şeyi öyrənər (Ə. Sadıq, «Mingəçevir», səh. 149).

11. Mən onun-bunun qapısında paltar-palaz yuyub ata saxladım (H. Mehdi, «Abşeron», səh. 145).

Verilən misallardan göründüyü kimi, alliterasiya hadisəsi qoşalaşan sözlərin birinci (1, 2, 3, 4-cü misallar) səslərində, birinci iki səsde (5, 6, 7, 8, 9, 10-cu misallar), bəzən də birinci üç səsde (11-ci misal) özünü göstərir. Bu kimi sözlər dilimizdə çox işlənir. Məs.: sorğu-sual, ev-eşik, dava-dərman, dava-dalaş, əzab-əziyyət, qohum-qonşu, söz-söhbət, qol-qanad, dəli-divanə, qab-qanaq, colma-cocuq, köç-kulfət, iç-içalat, toz-torpaq, qovun-qarpız, qax-qoz, çul-çuxa, dağ-daş, yurd-yuva, qohum-qardaş, qarğa-quzğun və s.

b) Rifm-qoşa sözləri təşkil edən komponentlərdə sondakı bir, iki, üç və daha çox səsin təyin olmasıdır. Məs.: hal-əhval, ürək-göbək, üz-gözündən, ölüm-itim, ölüm-dirim, oğru-əyri, daş-qaş, əkin-biçin, dərə-tərə və s.

1. Xoş-beşdən sonra briqadanın rəhbəri usta Ramazana gəlişlərinin səbəbini açıb söylədim (H. Mehdi, «Abşeron»).

2. Surəyyə bacını ipə-sapa gətirib cavan bir arvad almaq lazımdır (H. Nağıyev. "Yer altında")

3. Uzaqdan dəyirmanın səsi və qurbağaların hay-küyü eşi-

dildi (İ. Əfəndiyev, «Su dəyirmanı»).

4. *Həpəndov ç a ş-b a ş qaldı. “Görəsən redaktor mənə təpinməz ki?”* (M. Cəlal, «Həyat hekayələri»).

5. *Lap o sən deyən qara qızdırmanı elə sağaldıram ki, i z i t o z u da qalmır* (M. Cəlal, «Həyat hekayələri»).

6. *Mən çikini-bikini öyrənmişəm* (H. Mehdi, «Abşeron»).

7. *Cəmil ona baxıb gülür və özündən olsa ona ürək-dirək verir* (Yenə orada).

8. *O, hisli ocaq-bucaqdan qurtulsun, ömrünün bu çağında dincəlsin* (M. Cəlal, «Həyat hekayələri»).

9. *Yaxşısı budur ki, bir iki dəfə ona hərbə-zorba gələk.* (Ə. V ə l i e v, «Qəhrəman»).

Bu misallarda *xoş-beşdən, ipə-sapa, hay-küy, izi-tozu* sözlərin sonundan birinci, *çaş-baş, çikini-bikini* - sözlərin son iki, *ürək-dirək, ocaq-bucaqdan, hərbə-zorbadan*—sözlərin son uç səsləri eyni olub, ritmik sözlər əmələ gətirir. 4,6-cı misallardakı sözlər bir-birindən bir səsə görə (birinci səs) fərqlənir.

Bəzən ritmik sözlərin son səsləri eyni deyil, bir-birinə yaxın səslər olur ki, bunlara «təxmini ritmik sözlər» deyilir.

Məsələn, 1. *Aram:— Məni də bu zirzəmiyə salıb, çərəkdən çıxırmış hesab etməyin — dedi, — yazıdan-pozudan nə olsa verin* (M. İ b r a h i m o v, «Gələcək gün»),

2. *U ç u q-s ö k u k hasarların dalından paltarlar görünürdü* (H. S e y i d b ə y l i, İ. Q a s i m o v, «Uzaq sahillərdə»). Türk dillərində geniş dairədə işlənən qoşa sözlərə aid birinci məqaləni K. Foy yazmışdır.¹ O, türk dillərində qoşa sözlərin sırasının müəyyən qanuna tabe olduğunu göstərmişdir. K. Foy tərəfindən irəli sürülən müddəalarla N. K. Dmitriyev başqırd dili materialı üzrə razılaşıb.² Qoşa sözlərin sırası haqqında K. Foyun çıxardığı nəticələr Azərbaycan dili materiallarında da özünü göstərir.

I. Qoşa sözlər də az hecalı söz çox hecalı sözdən əvvəl gə-

---

¹ Вак: К.Фой. Studien zur osmanicen Syntax (Das Hendiadion und die wottfolge ana baba), MSOS, Westes.st.1899.

² Н.К.Дмитриев. О парных словосочетаниях в башкирском языке. Известия АН СССР, отделение гуманитарных наук, сер. VII, 1930.

lir. Məs.: *qol-budaq* (budaq-qol yox), *qab-qasıq* (qasıq-qab yox).

O, b o y- b u x u n l u, gülər üz lü bir oğlan idi (Ə. Sadıq «Mingəçevir», səh. 127).

3) *Ortasında gül-çiçək, göy-göyər ti əkilmiş həyatə düşdü lər* (H. Mehdi, «Abşeron». səh. 34).

4) *O, bir də dam – dirəyə və daşlara diqqət edərək buranın Camının otağa basandan heç də yaxşı olmadığını təsdiq etdi* (Ə.Əbülhəsən, “Yoxuşlar”, səh.26-27).

5) *Hər bilər dərhal ah-nalə çəkən Musa kişinin üstünə atıldılar.* (M.İbrahimov. “Gələcək gün”).

6) *O, döndü, lakin uşaqlıqdan əsər-ələmət də qalmamışdı* (H.Seyidbəyli, İ.Qasimov. “Uzaq sahillərdə”, səh.262).

Buraya daha bir çox qoşa sözləri aid etmək olar. Məs.: *şər-böhtan, qız-gəlin, künc-bucaq, öyüd-nəsihət, od-alov, hal-əhval, xeyir-bərəkət, daş-qaş, dost-taniş, ilan-qurbağa, el-oba, duz-çörək, çal-cələl, saf-çuruk...*

Bəzi qoşa sözlərdə çox hecalı komponent az hecalı komponentdən əvvəl gəlir.

Məs: Xoca Əziz elə bu götür-qoyda idi, bir də gördü budur dustaqlardan bir az aralı uç dənə at gətirilir («K o r o ğ l u»).

Xeyir-şər, aşna-dost və s. sözlər də bu qəbildəndir.

II. Qoşa sözü təşkil edən komponentlərin hər ikisində hecanın miqdarı eynidirsə, saitlə başlanan söz birinci yerdə, samitlə başlanan söz ikinci yerdə durur.

Məs.: *üst-baş* (baş-üst yox), *ata-baba* (baba-ata yox), *ögey-doğma, üz-göz, ölüm-dirim, ana-bala* və s.

1) *Onun şüalarını əks etdirən üfüqlərə yatmış a l a- t a l a buludlar pul kimi qızarmış ocaq daşlarını xatırladırdı* (M. İ b r a h i m o v, «Gələcək gün», səh. 5).

2) *Qıçını kəsməli olduq. İndi əlil-zəlil yatır evdə* (Yenə orada, səh. 33).

3) *İşdən-gücdən adamın bir dəqiqə də başı açılmaz* (H. Mehdi, «Abşeron», səh. 29).

4) *Kommunizm e l ə- b e l ə yaranmır. Bu yolda can qoyanlar olur* (Yenə orada, səh. 10).

5) *Özü əkməzdi yarılığa və ya çörəyinə əkdirər, o ğ u r l u*

q-doğurluq ildə bir az məhsul götürərdi (Ə. Ə b u l h ə s ə n. «Yoxuşlar», səh. 52).

6) *Rövşən getdi, dağları, daşları əndər-d ö n d ə r ə l ə d i* («Koroğlu»).

Dilimizdə bu qanunun əksini göstərən sözlər də vardır. Məs.: *Gecələri-gündüzlərə vurur, s o y u ğ a - i s t i y ə baxmır, nə dinir, nə danışır* (M. C ə l a l. «Həyat hekayələri», səh. 135).

III. Qoşa sözləri təşkil edən komponentlərin hər ikisi samitlə başlanırsa, cingiltili samitlə başlanan komponent kar samitlə başlanan komponentdən əvvəl gəlir. Məs.: *dərə- tərə* (tərə-dərə yox).

1. *Qəhrəman... kəndlilərin yamaq-sökük paltarlarını gördükdə mütəəssir oldu və darıxmağa başladı* (Ə. V ə l i e v, «Qəhrəman», səh. 137).

2. *Əgər kəndli bir qədər v a r l ı - h a l l ı olurdusa, onda... ya da əlavə edirdi* (H. S e y i d b ə y l i, İ. Q a s ı m o v, «Uzaq sahillərdə», səh. 90).

3. (İmamverdi) - *hansı cəhənnəmə getmişəm... bir ay bəylik, bir ay biyar, üç ay qış, uç ay yaz, v u r - t u t bir ay işləyirsən* (C. C a b b a r l ı. «1905-ci ildə»).

4. *Fərmana həyat g ü l l ü - ç i ç ə k l i bir bağça kimi gözəl və xoş görünürdü* (Ə. S a d ı q, «Mingəçevir», səh. 25).

Bu qanundan kənarda qalan sözlər də vardır. Məs.:

1. *Sakit ol, ç i ğ i r - b a ğ ı r salma* (H. S e y i d b ə y l i, İ. Q a s ı m o v, «Uzaq sahillərdə»).

2. *Amma yenə də fikrim-zikrim elə o köhnə daxmada idi*. (H. Mehdi. «Abşeron», səh. 103).

IV. Qoşa sözün komponentlərinin hər ikisi samitlə başlanırsa, növlü və ya sürtünən samitlər ilə başlanan sözlər kipləşən və ya partlayan samitlər ilə başlanan sözlərdən əvvəl gəlir.

1. *Mister Tomas əllərini çibinə qoyub, otaqda gəzindi. İki dəfə var gəl edəndən sonra otağın ortasında durub bərk gərnəşdi* (M. İ b r a ĩ m o v, «Gələcək gün», səh. 394).

2. *Demək, burada yalnız z o r - g ü c deyil, həm də hiylə işlətmək lazımdır* (S. R ə h i m o v, «Şamo»).

3. *Halbuki, seyrəksaç dəlləyin bir cüt ülgüciündən başqa iki otaqdan ibarət evi, özünə görə qiymətli xal ı - g ə b ə s i vardı*

(Yenə orada).

4. *Bu pəqonda xəlvətə hə y ə t-b a q ç a ya çıxmaq, xırda-para tapşırıq vermək olardı* (Yenə orada).

Bu qanunun da əksinə misallar göstərmək olar:

(Allahverdi)—*Bildirki tövcünün altından çıxma bilmirdik indi də dinməver gəlib* (C. C a b b a r l ı, «1905-ci ildə»).

Qoşa sözlərin komponentlərinin sırası bəzən çox möhkəm olur. Məs.: *ürək-göbək, dava-dərman, ana-bala* sözləri *göbək-ürək, dərman-dava, bala-ana* şəklində işlənir. Aşağıdakı misallarda da belədir.

1. *Onu da bilin ki, nə Qulam, nə Leylanın qulluğu uzaq, kənar-g u ş ə yerdə və namünasib qulluq deyil* (M. C ə l a l, «Həyat hekayələri», səh. 91).

2. *Yoxlayacaqlar, çək-çevirə salacaqlar, onda hər şey məhv olub gedəcək* (H. S e y i d b ə y l i, İ. Q a s ı m o v, «Uzaq sahillərdə» səh. 265).

3. *Axırda g ü c-b ə l a razı saldım ki, mən gəlib vəziyyəti öyrənim* (Yenə orada, səh. 270).

4. *Fərman indi müəllimin Mingəçevir haqqındakı söhbətini eşidərkən özünü artıq tikintidə görür və orada, Kürünün sahillərində c a n-b a ş l a işlədiyini təsəvvür edirdi* (Ə. S a d ı q, «Mingəçevir». səh. 25).

Yuxarıdakılardan fərqli olaraq bir sıra qoşa sözlərin komponentləri sərbəst olub, yerlərini dəyişə bilər.

Məs.: *ata-ana – ana-ata, qardaş-bacı – bacı-qardaş, böyükli-küçüklü – küçüklü-böyükli, qoyun-keçi – keçi-qoyun, dilim-ağzım – ağzım-dilim* və s.

Bəzi sözlər qoşa sözlərin tərkibində daima bir yerdə (birinci və ya ikinci komponent vəzifəsində), başqa sözlər isə hər hansı yerdə (həm birinci, həm də ikinci komponent vəzifəsində) dura bilər.

Məs.: «Söz» kəlməsi qoşa sözlərin adətən, birinci komponent kimi çıxış edir. *Söz-söhbət, söz-söv//soy//so, sözün- dərdirin, söz-gap, söz-bez* və s.

Bəzi sözlər isə qoşa sözlərin həm birinci, həm də ikinci komponenti ola bilər. Məs.: «*od-ocaq*», «*od-alov*», *dərdim- odum*» sözlərində olan «*od*» kimi.

Buraya qədər deyilənlərdə müəyyənləşdirici, təşkilədici faktor komponentlərin alliterasiya və ritmində özünü göstərən ahəngdarlıqdır. Komponentlərin fonetik ümumiliyindən irəli gələn göstərdiyimiz əlamətlər mürəkkəb sözün təşkilində əsas rol oynamır.

Komponentlərin fonetik xüsusiyyətləri bütünlüklə qoşa sözlərin mənasına tabe edilir.

Semantik cəhətdən qoşa sözlərin komponentlərinin vahid tərkibdə birləşməsi təsadüfi hadisə deyil, müəyyən qanunlara tabe olan xüsusi səciyyəli söz düzəltmə üsuludur.

Komponentlərinin semantik səciyyəsinə və bir-birinə münasibətinə görə bütün qoşa sözləri 3 qrupa ayırmaq olar: Sinonim mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ kələn qoşa sözlər.

Antonim mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qoşa sözlər.

Bir-birinə sinonim və antonim nisbətində olmayan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qoşa sözlər.

1. Sinonim mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qoşa sözlər

Komponentləri bir-birinə sinonim olan qoşa sözlər, onları əmələ gətirən komponentlərin ayrı-ayrılıqdakı mənasına nisbətən yeni məna verməklə bərabər, şiddətləndirmə və topluluq mənasını da bildirir. Sinonim mənalı qoşa sözlər haqqında A. A. Potebnya yazır:

«Müxtəlif mənşəli sözlərin, sinonimlərin birləşməsinə yeni məna düzəltmə vasitəsi kimi baxmaq lazımdır»¹.

Bu kimi sözlər dilimizdə çoxdur. Məs.:

1. *Onlar ayrılanda da Qədir çox dava-d a l a ş saldı*
(Ə. S a d ı q, «Mingəçevir», səh. 151).

2. *Bəyimi böyüdü b o y a-b a ş a çatdıran Musa ki-şidir* (İ. Əfəndiev, «Su dəyirmanı»).

Qoşa sözlərin sinonim və yaxın mənalı komponentlərindən biri və ya hər ikisi alınma söz ola bilər. Komponentlərindən biri

---

¹A.A.Потебня. Из записок на русской грамматике, I-III, Харьков, 1888/89, стр.552.

alınma söz olan qoşa sözlərin əsas mənasını dilimizin öz sözü verir. Alınma söz isə bir növ «tavnoloji təkrar» hesab oluna bilər. Məs.:

1. *Belə günlərdə o, ağzına qədər dolu anbarların yanında b o ş-b e k a r oturub qalır, dalını divara söykəyib mürgüləyir* (Ə. Məmmədşanlı, «Hekayələr», səh.117).

2. *Tanımadığı bu fəhlə onunla nə üçün belə k i n-k ü d u r ə t l ə acı dillə danışmalı idi* (Ə. Sadıq, «Mingəçevir», səh. 37).

Sinonim qoşa sözlər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edə bilər. Sözdüzəldici şəkilçilər hər iki komponentə, bəzən də yalnız ikinci komponentə əlavə edilir.

Hər iki komponentə əlavə edilən sözdüzəldici şəkilçilərdən ən çox işlənənləri bunlardır:

a) *li, -li, -lu, -lu* şəkilçiləri. Məs.:

1. *İndi isə o, mədənin adlı-sanlı dəlicisi ustası idi* (N. N a q i e v, «Yer altında», səh. 8).

2. *Ə t l i-c a n l ı, b o y l u-b u x u n l u Göyərçin... içəri girdi* (S. R ə h i m o v, «Şamo», səh. 24).

3. *Maşallah, a ğ ı l l ı-k a m a l l ı uşaqdır* (İ. Ş ı x l ı, «Ayrılan yollar»).

b) *-siz- -siz, -suz -suz* şəkilçiləri. Məs.:

Çalım-çarpaz uzanan s a y s ı z-h e s a b s ı z cıgırlar dağların üstündən meşələrə girib y ox olurdu (H. S e y i d b ə y l i, İ. Q a s ı m o v, «Uzaq sahillərdə», səh.75).

İkinci komponentə əlavə edilən sözdüzəldici şəkilçilər bütünlüklə qoşa sizə ya aid olur. Məs.:

Elə buna görə də bizim məmləkətimizə ə m i n-a m a n l ı q lazımdır (M. İ b r a h i m o v. «Gələcək gün», səh. 86).

Buradakı *-lıq* şəkilçisi «*aman*» özünə, deyil, «*əmin-aman*» sözünə qoşulmuşdur.

Sözdəyişdirici şəkilçilər də həm hər iki komponentə, həm də ancaq ikinci komponentə qoşula bilər.

1. Sözdəyişdirici şəkilçilər həmin sözlərin hər iki k o m p o n e n t i n ə qoşulur.

a) hal şəkilçiləri: məs.: *saya-sana* (salmaq), *boya-başa* (çatmaq) və s.

b) nisbət şəkilçiləri:

Məsələn, *ömrüm-günüm, saçım-birçayım* və s.

v) kəmiyyət şəkilçiləri: məs: *işləri-güçləri, tayları-tuşları* və s.

2. Sözdəyişdirici şəkilçilər həm də ancaq ikinci komponentə qoşulur:

a) hal şəkilçiləri:

1. *O, öz hərəkətləri ilə dilə-dişə düşdüyündən, tut-duğu bu yoldan heç bir vəchlə dönmək istəmirdi* (S. Rəhimov. «Mehman», səh. 26).

2. *Düzəlib işlərin ə k s i k-g ə r ə y i.*

Millətin dərindən dərman oldu (M. Ə. S a b i r, «Hophopnamə», səh. 270).

3. *Məstan yaşına, boy-b u x u n u n a yaraşmayan bir ciddiyətlə cavab verdi* (Ə. Əbülhəsən, «Müharibə», III h).

b) nisbət şəkilçiləri:

1.— *Hə, bacıoğlu bu gündən sonra gərək buraların q a y d a- q a n u n a alıxasan* (H. M e h d i, «Abşeron», səh. 42).

2.— *Eh — dedi, —ay doktor, fələyin üzü qara olsun. a r z u- k a m ı m ı z var axı bizim* (M. Cəlal, «Həyat hekayələr», səh. 58).

v) kəmiyyət şəkilçiləri:

1. *Artıq qurd-quşlardır sənin yoldaşın* (S. R u s t ə m, «Azad»).

2. *Bəzənib gəlin kimi b a ğ ç a-b a ğ l a r gül açır* (M. Rahim, «Şeirlər və poemalar». səh. 46).

İsim və sifət düzəldən sinonim qoşa sözlərin komponentləri isim, sifət, feil və nida olur. Məs.:

a) Komponentləri isim olan sinonim qoşa sözlər. Məs.:

1. *S ə l i q ə-s ə h m a n yaxşı şeydir axı. Beş adam kələndə heç olmasa təmizlik görsünlər* (M. C ə l a l, «Həyat hekayələri», səh. 57).

2. *Ancaq Seyrandan yenə də s ə s-s o r a q çıxmadı* (H.Mehd i. «Abşeron», səh. 114).

Misallardan görüldüyü kimi, isimlərin qoşalaşması nəticəsində yeni mənalı isim əmələ gəlir.

b) Sinonim mənalı iki sifət qoşalaşdıqda mürəkkəb si-

fət düzəlir. Məs.:

Dodaqlarına al-qırmızı boya çəkmiş cavan qadın dabanlarını yerə döyə-döyə Mehdiyə yaxınlaşdı (H. S e y i d b ə y l i, İ. Q a s ı m o v, «Uzaq sahillərdə». səh. 268).

v) Feil qoşalaşib isim əmələ gətirir. Məs.:

1. *Q ı ş q ı r - b a ğ ı r d a n n ə olacaq? Qoy bir sədr-lə oturub işi başımıza vuraq (Ə.Sabir, «Mingəçevir». səh. 151).*

2. *Nəticədən qorxmaq yox, bu bir parça sarını və gələcək günün uçun ört-basdır elə (S. Rəhimov, «Mehman», səh. 251).*

3. *Qıjıtlı çay kükrəyir, dağlar aşağı ağacları süpürürəyib gətirir, bu dəhnəni də sil-süpür eləyib Araza aparır (S. Rəhimov. «Mehman», səh.256).*

q) Nida qoşalaşdıqda isim əmələ gətirir. Məs.:

İndi nə alıb, nə satdığını... bilməyən tacirin sabah a h - v a y ı göyə çıxar (M. İ b r a h i m o v, «Gələcək gün», səh. 83).

2. Antonim mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qoşa sözlər

Bəzən əks mənalı iki söz bir vahiddə birləşib yeni məna ifadə edir. Bu kimi qoşa sözlər onları təşkil edən və bir-birinə zidd olan mənalıların hər ikisini öz əsas mənasına daxil edir və həmin mənalı əsasında müəyyən dərəcə ümumiləşdirmə əmələ gətirir.

Antonim qoşa sözlər ayrı-ayrı əşyalar arasında mövcud olan zidd əlaqələri əks etdirir.

Antonim qoşa sözlərdə ümumi mənanın əmələ gətirilməsində hər iki komponent eyni dərəcədə iştirak edir. Burada ayrı-ayrı komponentlərin mənası ilə onların əmələ gətirdiyi qoşa sözün mənası arasında çox böyük fərq olur. Sözdəyişdirici şəkilçilər antonim qoşa sözlərin həm hər iki komponentinə, tam də ancaq ikinci komponentinə əlavə edilə bilər.

3. Sözdəyişdirici şəkilçilər.

a) hal şəkilçiləri:

1. *Ustanın sevinci ye r ə-göyə sığmırdı (H. M e h d i.*

«Abşeron», səh. 132).

2. *Gecələri gündüzlərə vurur, s o y u ğ a - i s t i y ə bax-
mır, nə dinar, nə dayanır* (M. C ə l a l, «Həyat hekayələri», səh. 135).

3. *Məgər adam böyük oğlan olanda get-gəli kəsər?* (H. N a ğ ı
y e v. «Yer altında», səh. 6).

4. *Mən uşaq deyiləm, dünyada bərkdən-boşdan çox çıxmışam*
(H.Seyidbəyli, İ. Qasimov, «Uzaq sahillərdə». səh. 172).

b) nisbət şəkilçiləri:

1. *Mənim v a r - y o x u m budur* (H. S e y i d b ə y l i, İ. Q a s ı -
m o v, «Uzaq sahillərdə», səh. 248).

2. *Mən qəlat ələdim ölüm-dirimlə dedim ki, onu bizim teatri-
mıza verin?* (C. C a b b a r l ı, «Dönüş»).

3. *Sonra ö l d u - q a l d ı s ı n d a n xəbər çıxmadı* (Ə Abbasov,
«Zəngəzur»).

v) kəmiyyət şəkilçiləri:

1. *Arıfən, özün yaxşı-yamanları görürsən* (M.Ə. Sa-
bir, «Hophopnamə», səh. 46).

2. *Əziz bir çox g ö t u r - q o y d a n sonra İmrana bu
cür cavab verdi* (Ə. V ə l i e v, «Çiçəkli», səh. 25).

2)Sözdüzəldici şəkilçilər:

1. *Sənətkar əsəri gərək a l ı m - s a t ı m a düşməyə* (M. C ə l a l.
«Bir gəncin manifesti», səh. 244).

2. *Orda i r i l i - x ı r d a l ı beş uşağın, bir-birinə qarışan səsi
eşidilirdi* (Ə. Ə b u l h ə s ə n, «Yoxuşlar», səh. 4).

3. *Daha ö g e y - d o ğ m a l ı q nə üçün, gedə?* (S. R ə h i m o v,
«Şamo» I h., səh. 216).

Bəzən eyni sözə bir-birinə zidd şəkilçilər əlavə etməklə anto-
nim qoşa sözlər düzəlir. Məs.:

*Gün isə havanı elə qızdırırdı ki, sanki bu hərərdə canlı-can-
sız nə varsa əriyəcəkdi* (Ə.Əbülhəsən, «Müharibə», III h.).

Antonim qoşa sözlərin komponentləri isim, sifət və feil olduq-
da isim əmələ gətirir.

a) hər iki komponenti isim:

*Bakı fəhlələri öz hüquqları uğrunda ö l ü m - d i r i m mühari-
bəsinə girişmişdilər* (Ə. A b b a s o v, «Zəngəzur»).

b) hər iki komponenti sifət:

1) *Onu bərkə-boşa salıb imtahandan çıxarmaq üçün vasitə axtarırdım* (M. C ə l a l, «Vətən oğlu»).

2) *Mən dinlədiyim adamların fikrini öz-özlüyümdə s a f - c ü r ü k eləmişəm və beş maddədən ibarət sosializm şərtləri düzəltmişəm* (H. Mehdi, «Abşeron», səh. 157).

v) hər iki komponenti feil:

3) *Məsələni zəhində götür-qoy elədi* (H. M e İ d i, «Abşeron», səh. 148).

4) *Niyə bəs elədə tövşiyirsən? Elə bil ki, q a ç-q o v dan gəlirsən?* (S. Rəhimov, «Mehman», səh. 114).

5) *Deyəsən, axşam vaxtı başlanan get-gəldə sizə mane olmurdu* («U z a q s a h i l l ə r d ə», səh. 195).

Bəzən müasir dilimiz uçun arxaıklşən sözlər antonim qoşa sözlərin tərkibində qalır. Məs.:

Bir əli çibində, bir əlində papiros var-gəl eləyirdi (M.Cəlal, «Təzə şəhər», səh. 11).

Qeyd olunan «vargəl» sözünün birinci komponenti müasir dilə öz yerini «get» sözünə vermişdir. Bu söz bəzi frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir. Məs: *nə cütə varandır, nə odun yaran* (Atalar sözü).

Antonim mürəkkəb sözlər «onun tərkib hissələrindən asılı olaraq bu vaxta qədər müstəqil işlənən iki sözün mənasının cəmini və ya ümumiləşməsini əks edə bilər».¹

Antonim qoşa sözlər spesifik ümumiləşdirmə mənasına malikdir. Bu kimi mürəkkəb sözlər tərkib üsürlərinin keyfiyyətindən tamamilə fərqlənən yeni keyfiyyətə, yeni mənaya malik olur.

A. A. Potebnya yazır: «Bir-birinə zidd olan hissələrin yanaşı işlədilməsi ümumiləşdirmə üsuludur», «...hissələr mənacə müxtəlifdir, lakin tamamilə bir-birinə zidd deyil və şüurda bir-birini rədd etmir».²

¹ В.И.Алатырев. Сложные слова с противоположными по значению составными частями. Ученые записки карело-финского Государственного Университета, т.2, вып. 1., Петрозаводск, 1948, стр. 171.

² А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике, т. III, Харьков, 1888/89, стр. 530.

3. Bir-birinə sinonim və antonim nisbətdə olmayan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qoşa sözlər

Qoşa sözlərin leksik-qrammatik bölgüsünün bu qisminə daxil olan sözlər də semantikasına görə topluluq səciyyəsi daşıyır. Bu kimi qoşa sözlər mənaca sinonim və antonim nisbətində olmayan sözlərdən əmələ gəlir. Bu sözləri tamın öz hissələrinə nisbətində görə iki qismə ayırmaq mümkündür.

a) Tam söz onu əmələ gətirən hissələrə nisbətən ümumilik bildirir. Məs: *Bakı nöyüt verirsə, biz də süd-qatıq, yağ-pendir veririk* (H. M e h d i, «Abşeron», səh. 17).

b) Tamın hissələri biri digərindən kəmiyyətə fərqlənir.

Məs.: *Toz-torpaq: Tozun torpağa nisbəti, hissənin tam nisbəti kimidir. Toz elə torpaqdan əmələ gəlir. Yaxud:*

Hər yer əriyib sel-su oldu (H. S e y i d b ə y l i, İ. Q a s ı m o v, «Uzaq sahillərdə», səh. 132).

Sinonim və antonim nisbətində olmayan qoşa sözlərin də ya hər iki komponentə, ya da ancaq ikinci komponentə sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçiləri qəbul edə bilər.

a) Sözdəyişdirici şəkilçilər.

1). Hal şəkilçiləri:

1. *Deyirlər ki, camaatın ə l i n i-a y a ğ ı n ı yamam yığışdırıb* (H. M e h d i, «Abşeron», səh. 22).

2. *Ə l-ü z ü m ü z ü yuyaq, ona kimi də Cəmil oyanar* (Yenə orada, səh.19).

2) Nisbət şəkilçiləri:

1. *Səməndər k e y f i-d a m a ğ ı kökəlmiş halda ucadan güldü* (H. Mehdi, «Abşeron», səh. 22).

2) *Dədəm-nənəm sənə qurban ay yoldaş Nöqtələröv* (A. S e y f ə d d i n, «Vergülağa Nöqtələröv»).

3) Kəmiyyət şəkilçiləri:

1. *Gödəkqol və nazik paltar geyinmiş o biri uşaqlar ə l- ü z l ə r i n i yuyurdular* (Ə. V ə l i e v, «Çiçəkli», səh. 448).

b) Sözdüzəldici şəkilçilər.

1) *Üç ay t o y l u-b a y r a m l ı dağlar doqquz ay*

yasa batmış kimi məlul-məlul baxışırdı (Ə. Vəl i y ev «Qəhrəman» səh. 5).

2) *Elə bu anda Safonun gözləri qabağında hər kəsdən artıq güvəndiyi öz q o l l u-q a n a d l ı oğlu Şamo gəlib durdu* (S. R ə h i m o v, «Şamo». I h., səh. 5).

Bu qismə daxil olan qoşa sözlərin komponentləri isim, sifət və feil ola bilər.

1)Komponentlər isimdir.

1. Yoxsa indi q a n-tər səni bir qanadı qırıq cücəyə döndərmişdi (S. R ə h i m o v, «Şamo». 1, səh. 207).

2. Süsənin də elə bil ki, dili-ağzı bağlanmışdı (İ. H ü s e y n o v, «Bizim qızlar», səh. 52).

2) Komponentlər sifətdir.

Dilli-ağızlı (alam), dumanlı-ciskinli (dağlar).

Bu sözləri bir e v l i-e i ş k l i, a r v a d l ı- u ş a q l ı adam desəydi, dərd yarısı idi (İ. Şıxlı, «Ayrılan yollar»).

3) Komponentlər feildir.

1. Fərman dünən vur-tut 180 kubmetr qaza bilmişdir (O. Sadiq, «Mingəçevir», səh. 163).

2. Yeddi uşaqdan üçünü basdırmışam. Dördü da belə ö l m ə-d i r i l, yarımcan dolanır (M. C ə l a l, «Həyat hekayələri», səh.143).

A. A. Potebnya rus dilində olan bu kimi sözlər haqqında deyir.

«Ümumi iki və ya bir neçə xüsusi vasitəsilə ifadə olunur»¹.

A. A. Potebnya rus dilinin «*brat-sestra*» sözü haqqında yazmışdır:

«...Хотя эти слова значат не более, чем «брат и сестра», как «пара»...т.е. не выходят за объем определенный их сложениям, но тем не менее обобщают входящее в них частные (как несложные Geshwister), рассматривая этим частным, -лишь общие признаки».²

¹А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике. Т. III, Харьков, 1988/89, стр.529.

²Yenə orada.

«Ayrı-ayrı anlayış bildirən iki söz sintaktik həmcinslik üzrə bağlanmış olsa da, bir mürəkkəb sözdə birləşir, ya cəmlilik, ya da ümumilik bildirir»¹

Belə hesab edilir ki, ümumiləşdirmə bildirən qoşa sözlər yekun (cəm) bildirənlərdən sonra əmələ gəlmiş və bunların əsasında inkişaf etmişdir. Çünki hər bir ümumiləşdirmə abstrakt təfəkkürün az və ya çox inkişafını nəzərdə tutur. Buna baxmayaraq indiki halda bunları bir-birindən ayırmaq çox çətindir. Çünki bütün yekunlar özündə az və ya çox ümumiləşdirmə ünsürünü saxlayır.

Yekun bildirən qoşa sözlər söz birləşməsinə daha yaxın olur. Bu sözlərdə müəyyən predmet adları sanki sadalanır. Yekun bildirən qoşa sözlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

1. *Qız-gəlinin hamısı sənəyini, vedrəsini götürüb getdi* (Ə. Vəliyev, «Çiçəkli», səh. 3).

2. *Axı bu zaman q a z - ö r d ə k olmaz ki...* (H. Mehdi, «Abşeron», səh. 13).

3. *Tar-kamança səsi get-gedə daha da ucaldı* (Yenə orada, səh. 39).

4. *Yüklər a t a - u l a ğ a, q a t ı r - d a v a r a çatılırdı* (S. Rəhimov, «Şamo», I h., səh. 208).

Bu qoşa sözlərin ümumi mənası sanki onların komponentlərini təşkil edən sözlərin mənalarını mexaniki məcmusudur. Çox vaxt bunlar başqa dilə tərcümə ediləndə çimlənin iki həmcins üzvü kimi çıxış edir. Lakin bu qoşa sözlər hər halda ümumi mənaya malik olur.

Konkret mənalı nitq hissələri də qoşalaşdıqda əvvəlkilərdən fərqlənən yeni məna bildirir.

Məs.: *Tahir özü yekə oğlandır. Səndən də-məndən də yaxşı başa düşür* (H. Mehdi, «Abşeron», səh. 131).

Hətta qoşalaşan saylar da öz mənasına görə sayların xüsusi qrupunu (qeyri-müəyyən saylar) təşkil edir.

Məs.: 1) *Onların cəmi yüz patronu vardır. Əl qumbarası da*

---

¹В.И.Алатырев. Парные сложные слова. Ученые записки карело-финского Государственного Университета, т.1, Петрозаводск, 1947, стр. 69-70.

vur-tut beş-altı dənə idi (Ə. Əbülhəsən, «Müharibə», III. h.).

2) *Dəniz, sahilə yaxın yerlərdə dayaz olduğundan, kiçik gəmi qırx-əlli metr uzaqda dayanmışdır* (Yenə orada).

Topluluq mənalı qoşa sözlərdə ümumiləşdirmə nisbətən çox olur. Buna görə də belə qoşa sözlərin çoxu frazeoloji tərkiblərdə işlənir və ya məcazi məna bildirir. Məs.:

1. *Raykom katibi də s o r ğ u-s u a l edəcəkdir* (Ə. Vəliyev, «Qəhrəman», səh. 198).

2. *Heç bilmirəm bu qrip harada məni yaxalayıb, d a v a-d ə r m a n atmaqdan yorulmuşam* (İ. Ə f ə n d i y e v, «Su dəyirmanı»).

Hər hansı qoşa sözün komponentləri morfoloji cəhətdən həmcins sözlərdən ibarət olur. Feil sifətlə, zərf əvəzliklə birləşib qoşa söz əmələ gətirə bilməz. Hər hansı isim ancaq isimlə, sifət sifətlə birləşib isim və ya sifət əmələ gətirir. Lakin eyni nitq hissəsinə aid olan iki söz qoşalaşib başqa nitq hissəsi düzəldə bilər. Məsələn, qoşalaşan bir çox feillər adətən isim əmələ gətirir. Bu zaman qoşa sözün komponentləri eyni və ya müxtəlif formalarda ola bilər.

1. *Bu g e t-g ə l i n nəticəsi o olar ki, mənim da ayaqqabılarımın altı gedər* («Kirpi», № 21, 1955).

2. *Di qoy, Ələkbər gəlsin qıyıq gözü ilə g ə t i r-g ö t ü r m ü z ə baxsın* (M. Ç ə l a l, «Həyat hekayələri», səh. 93).

3. *Bir çox g ö t ü r-q o y d a n sonra hələlik, rast gəlmişkən, hər iki yeri yada saxlamağı məsləhət bildilər.* (Yenə orada, səh. 93).

b) Birinci komponent əmr formasının inkarında, ikinci komponent əmr formasının təsdiqində və ya müəyyən bir zaman formasında olur. Məs.:

1. *Bu Şamo elə çoxdanın dəymədişəridir.* (S.Rəhimov. “Şamo”, səh.181).

2. *Camaat! Biz indiyədək dövlətin heç bir əmrindən boyun qaçırmamışıq: qızıl pulu, tüstü pulu, d i n m ə-v e r pulu, hamısını vaxtında vermişik* (Ə. H a q v e r d i e v, «Əsərləri», 3 c., səh. 151).

v) Komponentlər felin eyni zaman formasında olur
Məs.:

Yazın ağlar-gülər ayı gəlirdi (S. R ə h i m o v, «Şamo», I h.

səh. 28).

q) Komponentlər feilin müxtəlif zaman formalarında çıxış edir. Məs.: *gəldi-gedər* (adam).

Qoşa sözlər dilimizin lüğətində, mühüm yer tutur. Bədii əsərlərdə elə cümlələrə təsadüf edilir ki, onların üzvlərinin çoxu qoşa sözlərdən ibarət olur. Məs.:

1. *Çaylar a ş ı b-d a ş ı r, ye r- g ö y s e l-s u içindədir, amma biz quru yorğan-döşəkdə uzanıb özümüz üçün kefə baxırıq* (Ə. S a d ı q, «Mingəçevir», səh. 81).

2. *Qarabağın geniş, bərəkətli düzənləri, almalı-armudlu, üzüm l ü-n a r l ı, b a ğ l ı-b a ğ ç a l ı, əkinli-bostanlı torpağı... gözlərini daima onun yoluna tikirdi* (S. R ə h i m o v, «Şamo», 1h, səh. 189).

3. *Aranın b a ğ-b a ğ a t ı, onun ə k i n-b i ç i n i, t o p a-t o p a t a ğ ı q o v u n- q a r p ı z ı yadına düşdü* (Yenə orada).

Qoşa sözlər bir neçə mənaya malik ola bilər. Burada həqiqi və məcazi mənalar ola bilər. Məs: *baş-ayaq* sözü «*baş-ayaq bişirmək*» birləşməsində həqiqi, «*baş-ayağı bilinmir*», «*baş-ayaq vurur*», «*başından-ayağından eşitmişəm*» və s. cümlələrdə isə məcazi mənada işlənmişdir. Adətən, insan bədəninin üzvlərinin adından əmələ gələn qoşa sözlər çox mənalıdır. Belə sözlərdən dilimizdə geniş şəkildə istifadə olunur.

1. *Sanki meşə erkən yuxulamaq üçün ə l-a y a ğ ı n ı yığırdı* (S. Rəhimov, «Şamo», 1 h., səh. 21).

2. *Hatəm xan a ğ ı z-b u r n u n u t u r ş u t d u* (Yenə orada, səh. 58).

3. *O qovuşmayacaq başlı-gözlü torpağa gedəcək* (Yenə orada, səh. 103).

4. *Görünür, d i l i m-a ğ z ı m qurusun, qulağın kardır* (Yenə orada, səh. 139).

5. *Ucqardakı ağzı-burnu uçmuş, hisli kaha kimindir?* (Yenə orada, səh. 40).

6. *Səksənməkdən də adamda ü r ə k -g ö b ə k qalmır* (Yenə orada, səh. 208).

7. *G ö z-q u l a q ol gələn olmasın! Lap çəkilib bir yanda daldalana da bilərsən* (Ə. Əbülhəsən, «Müharibə», III h.).

8. *Çox çətin ə-b o ğ a z d a n sonra axırı Alı kişi ustanı razı elədi («K o r o ğ l u»).*

9. *Xalq oğlunun tərifindən xoşlananda bu da b u r u n-q u l a q sallayır (İ. Ş i x l ı, «Ayrılan yollar»).*

10. *Daha b a ş-b e y n i m i z i niyə tökürsən? (Yenə orada).*

11. *Bəhrəm yenə dil-ağız eləməyə başladı (Ə. V ə l i y e v). «Qəhrəman», səh. 198).*

12. *Məsim əmin də sən deyən qədər əldən-ayaqdan düşməyib (İ. Hüseynov «Bizim qızlar», səh. 70).*

*“Azərbaycan” jurnalı, 1959-cu il, №6, səh.199-206
Atif Zeynallı, Musa Adilov*

CƏFƏR CABBARLI PYESLƏRİNİN DİLİ

Zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan Cəfər Cabbarlı öz əsərlərində Azərbaycan ədəbi dilinin səlisliyini, dolğunluğunu qorumuş, bu dilin zəngin söz ehtiyatından məharətlə istifadə etmişdir. O. dil haqqında irəli sürdüyü qənaətlərini bədii əsərlərində, xüsusilə pyeslərində əməli şəkildə həyata keçirmişdir.

Bədii əsərin dili səlis və aydın olmalıdır qənaətinə C.Cabbarlı birdən-birə gəlməmişdir. Onun ilk əsərlərində ərəb, türk sözləri müəyyən yer tutmuşdur. Onun sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazdığı əsərlərdə əcəbi sözlərə də rast gəlmək mümkündür. Sosialist cəmiyyətində yeni əlaqələri, yeni münasibətləri dərinə dərk etdikcə sənətkar təcridən, xalq dilinə daha yaxından bağlanır, ondan daha mükəmməl istifadə etməyə başlayır.

Bu məqalədə “Sevil”, “1905-ci ildə”, “Almas”, “Yaşar”, və “Dönüş” pyeslərinin dil xüsusiyyətlərindən bəhs olunacaqdır.

M.Arif haqlı olaraq yazır ki, “Yalnız “Sevil” pyesindən başlayaraq C.Cabbarlı romantik pafoslu nitqlərdən uzaqlaşır, ö qəhrəmanlarının fərdi xarakterlərini daha real və sadə danışığı dili əsasında yaratmağa müvəffəq olur”.

Azərbaycan ədəbi dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparan

sənətkara, dram dilinin tələblərinə sadıq qalaraq, “hər tipi öz dilində danışdırmaq” prinsipinə əməl etmiş, dram əsərində dialoqların rolunu, surətlərin dilinin fərdiləşdirilməsini düzgün qiymətləndirmişdir: “Dil məsələsi dramaturq üçün daha ciddi bir məsələdir. O, danışmalıdır, həm də dəqiq, səlis, ifadəli və canlı bir dillə, işi, vəziyyəti və iştirak edən şəxsin xarakteristikasını ifadə edən qısa dialoqlarda danışmalıdır”.

Vaxtilə C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”nda qoyulan bir məsələ C.Cabbarlı yaradıcılığında daha inkişaf etdirilmiş və genişləndirilmişdir. C.Cabbarlı da öz ana dilini bəyənəmənləri ifşa və rüsvay edirdi.

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı laylaları, mahnıları bəyənəməyən meşşan təbiətli Balaş (“Sevil”) bu xalqın dilinə də xor baxır, onu “kobud” hesab edir. O, qonaqların təkidlə məclisə gətirilən atasına əvvəlcə belə tapşırır.

“...Özün də yaxşı-yaxşı, nəzakətli, danışanda bir az incə-incə, zərif danışarsan. Əfəndilər, gəlişinizdən pek məmnunum, deyərsən, hə...məmnunəm yox, osmanlı sayağı axırda num. Məsələn, aparmaram yox, aparmarım. Burasını özüm də yaxşı bilmirəm ki, “marım” deyirlər, ya “mazım”. Məsələn, aparardıq yox, aparıyordız. Zəhrimar, nə çox dızıldadı...”

Göründüyü kimi, Balaş nəinki ana dilini, həm də öz doğma atasını bəyənmir. Dramaturq dildə əcnəbi sözləri ehtiyac olmadan işlədənləri kəskin tənqid edir. Edilyanın dilindən “dovolno”, “ponimayesh”, “bonjur”, “mademuazel” kimi sözlər düşmür. Yersiz olaraq əcnəbi sözləri dilə gətirənlərə qarşı C.Cabbarlı bütün yaradıcılığı boyu mübarizə aparmış, bu məsələ ilə müntəzəm məşğul olmuşdur.

Müəllif şüurlu olaraq kənd ziyalısı Həsənin qondarma dili ilə yoxsul kəndli Əmirqulunun təbii danışığını qarşılaşdırır:

“Həsən – Binaən-əleyh və məməfi, bir kənd soveti katibi kimi qonaqlığı bəndəniz idarə edəcəkdir.

Əmirqulu –Bircə mən bunun mafiyəsini başa düşmədim, axı.

Həsən – Arqadaş, siz həmişə mənim sözlərimi sui-təfəhhümə uğradıyorsunuz və sizin sui-təfəhhümünüz məni sui-tənəzzümə

düşürür.

Əmirqulu – İtəm, əgər bir şey başa düşdümsə...Belə qırıldı ki, bu xalq da bir şey başa düşsün də...”

C.Cabbarlının əsərlərində hər hansı personaj eyni sözü, ifadə tərzini, cümləni təkrar-təkrar işlədir ki, nəticədə fərdiləşmiş tiplər sisliyəsi meydana çıxır. C.Cabbarlının əsərləri ilə tanış olan hər kəs “Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə” cümləsini eşitdikdə Mirzə Səməndəri, “Sübutalni-dakumentalni” sözlərini eşitdikdə Şərifini xatırlayır.

“Sevil” pyesində Babakışının danışığına fikir verək:

“Bu il, qızım, türkün sözü, havalar, türkün sözü, quru keçdi, mən də borca düşmüşəm. Bir az kömür gətirdim ki, satım, o da, türkün sözü, pula getmədi, gəldim, bəlkə, türkün sözü, şəhərdə bir iş tapım, bir təhər ilə dolanaq”.

Pyesdə nisbətən az sözü olan Babakışı bu “türkün sözü” ifadəsini 24 dəfə işlətməmişdir. Belə təkrar, dramaturqun başqa pyeslərində də özünü göstərir.

Müəllif nəinki bu və ya digər cümlə və sözlərin, həm də müəyyən şəkildə təkrarlanması ilə surətləri fərdiləşdirir.

C.Cabbarlı adları da tiplərin psixologiyası, dünyagörüşü və ya həyat tərzini ilə əlaqələndirə bilirdi. Allahverdinə İmamverdisiz, Atakışını Babakışısiz, Əbdüləlini Məmmədəlisiz təsəvvür etmək olmur. Qarşılıqlı şəkildə hər biri o birinin səciyyəvi cəhətlərini təməmləyir.

Sənətkar eyni ideyanın, məsləkin adamlarına oxşar adlar verirdi. Müsbət surətlərin adlarına müəyyən rəğbət hissi yaranır. “Almas” pyesində belə bir səhnə vardır:

“Almas – Altı arvad elə birdən özünü “Dan ulduzu”na yazdırdı. Urta!...Dayan, hələ bir adlarını oxuyum (oxuyur) Gülbacı, Gülnaz, Gülnisa, Gülbahar, Gülxanım, bu da Güləndam.

Xanımnaz – Bunlar hamısı elə gül oldu ki...

Almas – Bəs necə! Hamısı güldür. Altı gül, özləri yazdırdılar”.

“Dan ulduzu”na yazılan qadınların “gül” adı ilə əsərə daxil edilməsi təsadüfi deyildir. Bunlar yeni həyatın, yeni mühitin ilk gülləridir.

Realist sənətkar surətlərin psixologiyasını açmaqda onların adından da bir vasitə kimi istifadə edir. Gülüş hər şeyə “bəli, bəli” deyən məsləksiz və prinsipsiz Əbdüləli bəyi öz atasına belə təqdim edir...Bunun adına özü olanda Əbdüləli bəy, olmayanda Əbdülbəli bəy deyirlər”.

Heç bir məsləki olmayan, sənətini tez-tez dəyişən, mənasız və boş ömür sürən, hər şeyi danan Məmmədəli bəy, hətta öz adına da irad tutur. Fərqi yoxdur: istər ona Məmmədəli deyin, istərsə Tabaq bəy. Cəmiyyət tərəfindən verilmiş adların onun üçün əhəmiyyəti yoxdur. Əsrlər boyu cəmiyyətdə məqbul görülən bütün hadisələrə o, biganədir. Bəlkə buna görə də bütün gördüklərini inkar etməyə hazır olan Məmmədəli öz adını da, mənliliyini də danmağa hazırdır.

Məlumdur ki, dilimizdə bir sıra xüsusi insan adları ümumi adlardan (sözlərdən) götürülmüşdür. Bu hal sözün məna dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur. Sözün əvvəlki ümumi mənasına yeni bir məna əlavə olunur, xüsusi məna qoşulur. Eyni sözlə ümumi və xüsusi mənalar yanaşı şəkildə işlənir. Dramaturq sözlərin bu xüsusiyyətindən də istifadə etmişdir. “Dönüş pyesində Gülər aktyor Zamanın sevgilisidir. Lakin meşşan anasının qorxusundan Gülər öz sevgisini gizlətməyə məcburdur. İkinci şəkildə mütərəqqi fikirli Gülsabahla Gülrin mühafizəkar anası Qəmər toqquşur. Qəmər öz qızının – Gülərin “komsomolka” olmaması ilə öyünür. Gülsabah isə Gülərin fikrinin təzə, ya köhnə olması ilə maraqlanır:

“Qəmər – Bilmirəm, mən ki, doktor deyiləm.

Gülsabah – Eybi yoxdur, zaman özü yoxlar, düzəldər.

Gülər – Siz, pojalusta, sancaq atmayın. O, mənim ö işimdir”.

Göründüyü kimi, Gülsabah burada “zaman” sözünü vaxt, zaman mənasında işlətməmiş, Gülər isə bu sözlər məhz öz sevgilisinə – aktyor Zamana işarə olduğunu güman etmişdir. Bu xüsusiyyət – müəyyən mənada deyilən sözün başqa mənada başa düşülməsi ilə əlaqədar səhnələr yaratmaq xüsusiyyəti C.Cabbarlı yaradıcılığında mühüm yer tutur.

Həmin pyesdə Gülsabah gənc şair Ötgün haqqında deyir:
“Üzündə də bir qüdrət, bir qüvvət hiss edilir”.

Ümumi isim kimi işlənən “qüdrət” sözünü pyesdə iştirak edən qocaman ədib Qüdrət öz xüsusi adına işarə hesab etdiyi üçün “Onun hələ Qüdrət olmasına çox qalmışdır” – deyə özünün Ötgündən üstünlüyünü qeyd edir.

“Sevil” pyesində Dilbər deyir:

“Ancaq sizə, Gülüş, çox tezdir. Gülüşsüz qalmaq da yaxşı deyildir, söz isə ən son güləndir”.

Gülüş – Sağlığınıza içirəm. Edilya xanım, mən indilik gülüşəm, böyüyəndə isə qəhqəhə olacağam”.

Əsərdə “gülüşsüz qalmaq”, “son gülən”, “qəhqəhə olmaq”, “bayquş qəhqəhəsi” kimi ifadələrin işlədilməsi Gülüş adı ilə bağlıdır.

Sənətkar ümumi sözlərlə ifadə olunan xüsusi adları real, həyatı hadisələrlə əlaqələndirə bilir, fərdlərin müəyyən vaxtda əhval-ruhiyyəsinə inandırıcı şəkildə açar.

Yaşar İmamyarın otağındadır. İmamyar çağırır: “Ay qız, Yaqut! Nə oldu çay? Allah vurmuşun adı Yaqutdur, özü heç saxsı da deyil”.

Yaşarı tora salmaq, dolaşdırmaq üçün gizli və hiyləgər düşmən heç bir vasitədən çəkinmir. Üzdə özünü ona dost göstərir, tez-tez onun yanında Yaqutun adını çəkir. “Adı Yaqutdur, özü heç saxsı da deyil” sözləri ilə Yaşarın fikrini qıza cəlb edir. Yaqut ilə saxsının qarşılaşdırılması təbii və müvəffəqiyyətlidir.

Məlumdur ki, başqa dillərdən alınan bəzi sözlər təhrif olunaraq işlədilir. Yazıçı dildə özünü göstərən bu cəhətə biganə qalmamışdır.

“1905-ci ildə” pyesində Salamovun sözləri təhrif etməsini təsadüfi saymaq olmaz. “Qrafinya” sözünü o, “qrafinkə” ilə, “Tixon” sözünü “toxum” ilə əvəz edir.

“Salamov – Sənə də hey deyirəm bu köpək uşağının adını de, sən də başlamısan qrafinkə belə gəldi. Axı, özü mənə deyib. Axırda gördün ki, kişi özü dedi ki, mənə Toxumyerisuiç de. Arvadı da Mariya Tumannifeynən.

Bahadır bəy – Kərbəlayı, o tərzdə ki, siz buyurusunuz, o sayaq demək olmazdı.

Salamov – Eh, neçin olmur ey? Bəs bu neçə ildə nə oxu-

muşsan? Tuman deyə bilmirsən, nifə deyə bilmirsən? Qat bir-birinə, olsun Tumannifeynən”.

“Tixon Yeliseyeviç” Salamovun zehmində “toxum”, “yeri”, “su”, “iç” sözlərinin toplusu kimi başa düşülmüşdür. “Timofeyevna” sözü isə onun təfəkküründə “tuman” və “nifə” tərkib ünsürlərinin birləşməsi kimi dərk edilir.

C.Cabbarlının dram dili dövrünün bütün xüsusiyyətlərinin izlərini özündə saxlamaqdadır. İnqilabdan sonra həyatımıza bir sıra yeni anlayışlar və bunları ifadə etmək ehtiyacından doğan sözlər daxil olmuşdur. Bəzi alınma sözləri xalq kütlələri hələ lazımcaca düzgün tələffüz edə bilmirdi. Realizm ənənələrinə sadıq olan C.Cabbarlı hər surəti öz dilində danışdırır, onların dilində təhrif edilərək işlənən sözləri də əsərə gətirməkdən çəkinmir.

Tafta, Şərəbanı, Niyaz, Fatmanisa kimi avam və savadsız adamların dilində işlənən “pirğıram”, “kolkos”, “palan”, “dəstimar”, “palutmaxtır” sözlərinin təhrif edilmiş şəkilləridir. Dildə özünü göstərən bu xüsusiyyətlə əlaqədar olaraq dramaturq maraqlı səhnələr yarada bilmişdir.

Müəyyən əcnəbi sözləri bilməyən, onları ilk dəfə eşidən savadsız adamlar həmin sözləri özlərinə yaxşı tanış olan və nisbətən uyğun tərkibli sözlər kimi başa düşür, dərk edir. Nəticədə bir surətin dediyi müəyyən fikir başqasına çatmır, olduğu kimi deyil, təhrif edilmiş şəkildə qavranılır.

“1905-ci ildə” pyesində Salamov qubernatorun arvadına sırğa hədiyyə gətirmişdir:

“Mariya – Siz həmişə bir sürpriz düzəldirsiniz.

Salamov – Süpürüz, haranı süpürüm? Adə, bəlkə deyir, tozunu təmizləyim? Mariya Tumannifeynən, silmişəm, tər-təmizdir”.

“Hədiyyə” mənasında olan “sürpriz” sözünü Salamov başa düşmür, onu “süpürüz” kimi anlayır.

C.Cabbarlının dramlarında səciyyəvi bir cəhət də vardır. Ciddi məsələlər haqqında gedən bir söhbət müəyyən yerdə kəsilir, yeni istiqamət alır. Dram janrına məxsus mütəhərriklik əsərin ümumi süjet xətti boyu davam etdirilir. “Sevil” pyesindən alınmış aşağıdakı parça bu cəhətdən maraqlıdır:

“Məmmədli – Özüm də firqəmiz üçün iqtisadi proqram

düzəldirəm.

Gülüş – Hansıdır o firqəniz?

Məmmədəli – İntizariyyuni-mehdiyyun firqəsi.

Atakişi – Yaxşı, görəsən. Mehdi sahibəzzaman bu tezliklə gələcək?

Məmmədəli – Heç yox, mən özüm onun yanına gedib, o dünyada görüşəcəyəm”.

Söhbət əvvəlcə ictimai-siyasi mövzuda gedir. Mehdi adını eşidən Atakişi tezliklə dini mövzuya keçir və beləliklə, söhbətin səciyyəsi dəyişir. Həm də müəyyən ortaq söz və ya istilahlə əlaqədar olaraq bir vəziyyətdən digərinə keçid hiss olunmadan baş verir, eyni xətt ətrafında müxtəlif məsələlərə toxunulur.

Sənətkar hər bir surəti öz dünyagörüşü, təfəkkür tərzii ilə əlaqədar dildə danışdırmışdır. O, ədəbi dil ilə danışığı dili arasında olan fərqlərdən istifadə ilə bəzi səhnələr yaratmışdır. Müəyyən təhsil görmüş, ədəbi dildə danışan Gülüşün işlətdiyi sözləri Sevil başa düşə bilmir. Odur ki, belə vəziyyət yaranır:

Gülüş – Sən yazıqsan, Sevil! Sən adamlara o qədər inanırsan ki....Sənin gözlərini qara pərdə örtmüşdür, mən o pərdəni yırtmaq istəyirəm. Ancaq onun dalında elə bir dəhşət durmuşdur ki, sən o dəhşətə dayana biləcəyinə inanmıram.

Sevil – Necə, necə? Teşti-tabağı sındıracaqsan?

Gülüş – Teşt-tabaq nədir?

Sevil – Bilmirəm, sən deyirsən ki, pərdə-mərdəni yırtacağam, teşti-tabağı sındıracağam...”

Burada, qeyd etdiyimiz kimi, ciddi gərgin vəziyyət bir neçə sözlə yüngülləşir, yumoristik hal alır. “Gözü örtən qara pərdəni yırtmaq”, “dəhşət” kimi söz və ifadələri Sevil dərk edə bilmir. Odur ki, bir az aşağıda Sevil Balaşa şikayətlənir:”Balaş, vallah, mən Gülüşə bir söz deyə bilmərəm. Qorxuram. Onsuz da bayaq deyirdi ki, teşti-tabağı sındıracağam”.

İlk baxışda dramaturqun sanki gülüş məqsədilə işlətdiyi parçalar əslində əsərin ümumi xətt ilə üzvi vəhdət təşkil edir. İlk pərdələrdə “dəhşət” sözünü “teşt-tabaq” özü kimi anlayan, “fəlsəfə”nin mənasını “salfet bükmək” hesab edən Sevil eşitdiyi hər hansı sözü yaddan çıxartmır, onların örtülü mənalərini axtarır. Sevilin

ümumi ideya inkişafı ilə əlaqədar olaraq onun dünyabaxışı da, təfəkkürü də, dili də inkişaf edir. Əvvəllər “gözünü pərdə tutmuş” kimi məcazi mənəli ifadəni “pərdə-mərdəni dağıtmaq” mənasında başa düşən Sevil, bir zaman gələcəkdir ki, “qoç kəlləsinə aslan pəncəsi gərəkdir” – deyəcək, “sosializm”, “fabrika” sözləri dilindən düşməyəcəkdir.

C.Cabbarlının pyeslərində tiplərin ümumi inkişafı ilə əlaqədar həyat tərzı dəyişdikcə onların dili də dəyişir, inkişaf edir. Əsərin ümumi zənginliyi və qüdrəti surətlərin dilində də təzahür edir. Əsərin əvvəlində iki kəlmə sözü danışa bilməyən Babakişi ilə Atakişi ictimai mübarizələr meydanında bişəndən sonra yeni adam olurlar. Bu hal onların rəftarında da, geyimlərində də öz əksini tapır. İctimai şüur dəyişdikcə dildə də yenilik hiss olunur.

Əsərin ilk pərdələrində köhnə cəmiyyətdə əzilən nəslin qoca nümayəndələri “dənizdə mayak”, “dan ulduzu” ifadələrini bil-məzdilər. Sənətkar, həyatda, məişətdə, şüurlarda əmələ gələn inqilabı izləmiş, onu hərtərəfli müşahidə etmiş və onun həm ictimai həyatda, həm də təfəkkürdə meydana çıxan nəticələrini real şəkildə göstərmişdir.

Dram əsəri məhdud təbəqə üçün deyil, geniş xalq kütləsi üçün yazılır. Yazıçı əsər üzərində işlərkən alimi də, çobanı da, qocanı da, cavanı da, şairi də, sənətkarı da nəzərdə tutmalı, bunların hamısı üçün aydın olan məsələlərdən bəhs etməli, onların anladığı dildə yazmalıdır. Dram əsərində mütərəqqi ideyalar, elmi fikirlər dinləyiciyə onun zövqünü oxşamaqla aşılır. Bunu dərindən dərk edən sənətkar öz fikirlərini tamaşaçıya çatdırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır. Ciddi elmi məsələlər müəyyən qədər yumoristik vəziyyətlərdə şərh olunur. “Yaşar” pyesindən aşağıdakı səhnəni xatırlayaq:

“Yaşar – Dövlət laboratoriyası kimyəvi bir tərkib ixtira edibdir ki, duzu bitərəfləşdirir.

Əmirqulu – Necə, necə, bitərəfləri duza qoyurlar?

Niyaz – Dayan, adə. Duza qoyurlar! Yox bir, turşuya qoyurlar.

Yaşar – Dayanın, yoldaşlar, mən bu saat sizi yazı ilə başa salım. (Taxtada yazır). Baxın, bu natrium xlor, deməli, duz. Deməli,

duz, artır üstünə haş iki o. Başa düşdünüz, yoldaşlar?

Əmirqulu – Aşı başa düşdük, ancaq o “o”-yi başa düşmədik.

Yaşar – Aş yox, yoldaş, haş, haş....yəni, müvəllidilma, hidrogen, başa düşdünüz? Yəni turşu.

İmamyar – Düşdük, düşdük, qardaş oğlu, sən sözünü buyur.

Toğrul – Hidrogen, yəni su qazı.

Əmirqulu – Bəs o “o” nədir?

Yaşar – “O” , yəni kislorod, oksigen. Başa düşdünüz? Yəni turşu qaz. Başa düşdün?

Əmirqulu – Aha. Turşu, turşunu başa düşdüm, deməli o aş, o da turşulu qaz. Deməli turşulu qovurma da...”

Hadisələrin təbii inkişafı, Yaşarın sözlərə şərhli ilə Əmirqulunun bu sözlərdə gördüyü mənə əsasında doğan vəziyyət gülüş doğurmaya bilmir. Əmirqulununu maraqlandıran turşu, aş, qaz sözləridir. Bunlardan turşulu qovurma hazırlama ona daha həyati görünür.

C.Cabbarlının dram dilində səciyyəvi cəhətlərdən biri də sözün həqiqi və məcazi mənalarının qarşılaşdırılmasıdır. Əsərdə iştirak edən surətlərin biri sözü məcazi mənada işlədir, ikincisi isə bunu həqiqi mənə kimi yozur və buradan kəskin cavab vermək üçün istifadə edir. Bu xüsusiyyət ədəbiyyatımızda böyük dramaturq M.F.Axundovdan başlanır. Lakin C.Cabbarlının “Yaşar” pyesindən gətirdiyimiz aşağıdakı parça məhz sözlərin həqiqi və məcazi mənalarının qarşılaşdırılmasına əsaslanmışdır:

“Toğrul – Bəlkə tok vurub səni?

Yaşar – Yox, adə, heç nə olmayıb mənə. Belə duzu ərtimişəm hey, başa düşürsən?

Toğrul – Eh, çox böyük şücaət göstərmisən! Mən də deyirəm nə olub? Duzu əritməyə nə var ki? Tök üstünə suyu, ərisin də.

Yaşar – Əritmək hansıdır? Bütün duzu udmuşam.

Toğrul – Ud da! Duz udmağa nə var ki, mən burada bütün qurbağanı udmuşam, heç danışmıram.

Yaşar – Adə, udmamışam hey, belə duzun təbiətini dəyişmişəm. Şüşədə duz vardı, şüşədə duz yoxdur. Kökündən yoxdur, başa düşdün?”

Bu parçada həm elmi məsələlər sadə üsulla tamaşaçıya çat-

dırılır, həm də müəllif yeknəsəq üslubdan yaxasını qurtarır.

Dramaturq tiplərin keçirdiyi ruhi həyəcanları, mənəvi həyatı müstəqim şəkildə nağıl etmir. O, surətin müəyyən momentdəki psixoloji vəziyyətini əyani şəkildə oxucuya çatdırır. Yaxşı Almasın yanında. Onun dərdi var və bu dərdə müvafiq gələn bir şeir deyir. Şeirdəki “Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm” misrasını bir neçə dəfə səhv şəkildə, rəbitəsiz olaraq “mollalar qələm, meşələr mürəkkəb”. “mollalar mürəkkəb” və s. tələffüz edir.

Bu parça əsərə təsadüfi və ya gülüş məqsədilə daxil edilmişdir. Dramaturq Yaxşının əhval-ruhiyyəsini oxucuya çatdırmaq üçün bu vasitəyə əl atmışdır. Səhnənin reallığı isə tamamilə aydındır.

C.Cabbarlı mənəli, aydın və yığcam dil uğrunda apardığı mübarizəni dramalarında da davam etdirmişdir. Yersiz işlənən sözlərə qarşı amansız olan sənətkar, həm də dəbdəbəli, təmtəraqlı sözlərin, ifadələrin əleyhinə idi.

İbarəli danışmaq, nitqə süni bəzək-düzək vermək ancaq mənfəi tiplərin dilində görünür. “Sevil” də aşağıdakı dialoq bu cəhətdən səciyyəvidir:

“Dilbər – Evinizdə adam qarşılıyacaq başqa bir kimsə yoxdurmu?”

Balaş – Doğrusu, Edilya, sizin qulluğunuzda bulunmaq şərafətini bir kimsə ilə bölüşdürmək istəməzdim”.

Balaşın adı, qısa sözlərlə deyilə biləcək bu təmtəraqlı, süni sözləri tamaşaçıda ikrah hissi doğurmaya bilməz. Balaşlara sadə adamları qarşı qoyan müəllif, onların dilində özünü göstərən həyatilik, xəlqilik, dərin məna bildirmə xüsusiyyətlərini oxucuya qabarıq şəkildə çatdırır bilir. Xalq nümayəndəsi Aftilin nitqi zəngin atalar özü və məsələlər ilə doludur:

“Aftil – Yoldaş sədr, mən nə deyə bilərəm. Deyir: bəzənirəm, xanım döyür, bəzənmirəm ağa. Deyim yaxşıdır, necə deyim? Naxıra gedərəm çoban olmaz, axura gedərəm saman. Deyim insaf dinin yarısıdır. Vallah, qalmışam belə – yuxarı tüpürürəm saqqaldır, aşağı tüpürürəm, bığ. Deyir, qazan qazanla döyüşər, arada güvəc çatlar”.

Sənətkar müəyyən məsələləri həll edəndə, konflikt yara-

danda həyatın çox geniş və real lövhələrini verir, müəyyən tarixi dövrdə ictimai fikrin gedişini aydınlaşdırır. Onun əsərlərini izlədikcə bunların yazıldığı dövrdə dilimizin ümumi mənzərəsini də göz önünə gətirmək mümkündür.

“Arvad” sözü çürümüş burjua meşşan cəmiyyətində lorı, kobud, nəzakətsiz hesab edilirdi. “Sevil” də Balaş Əbdüləliyə deyir:

“Mənim arvadımı əyləndirdiyiniz üçün təşəkkür edirəm”.

Dilbər isə “arvadım” sözü ilə özünü təhqir edilmiş sayır:

“Dilbər – Arvadım, arvadım! Sən bir qədər incə sözlər öyrənsəydin, heç zərər görməzdin” – deyə Balaşı nəzakətsiz hesab edir.

Yeni sosialist cəmiyyətində “arvad” sözü yoldaş, həyat yoldaşı kimi sözlərlə yanaşı işlənir. Bu vəziyyət realist sənətkarın nəzərindən qaçmamışdır. “Yaşar” pyesində belə bir səhnə verilmişdir:

“Yaqut – Sizinlə gələn arvad kimdir?”

Yaşar – O mənim yoldaşımdır.

Yaqut – Yoldaşın, yəni arvadın da.

Yaşar – Yox, mənim arvadım yoxdur, evlənməmişəm. Xalis subayam ki, varam.

Yaqut – Burada indi adamlar öz arvadlarına yoldaş da deyirlər, axı”.

C.Cabbarlı elə bir dövrdə yazırdı ki, vaxtı keçmiş, günün tələblərilə ayaqlaşmayan sözlər, ifadələr dildən çıxmaqda idi. Əsrlərlə işlənib gələn, çeynənmiş təşbehələr, istiarələr yeni həyat, yeni insanlar, yeni ictimai əlaqələr üçün yaramırdı. Bu kimi sözlər, ifadələr, köhnə həyatdan, vaxtı keçmiş münasibətlərdən doğmuşdu və köhnə həyatla da ölməli idi. Lakin yeni, hələ tamamilə müəyyən-lənmiş, formalaşmış şəkildə meydana gəlməmişdi, axtarışlar aparılırdı. C.Cabbarlının keçib gəldiyi yolu, onun axtarışlarını yada salmaq kifayətdir. Bu zaman bəziləri süni söz ixtira etmək üzərində düşünür, bəziləri məhəlliçiliyə meyl edirdi. Bu vəziyyət də C.Cabbarlı dramlarında öz izini buraxmışdır. “Dönüş”də Gülsabah ilə Qüdrətin dialoqu bu cəhətdən səciyyəvidir:

“Gülsabah – Şahanə baxış da bu günün təbiri deyildir.

Qüdrət – Sən də lap döndün bir para adamlara. Bəs nə ya-

zım? Yazım, dvornikanə baxışın, ya da biçinçiyənə baxışın?”

Göründüyü kimi, sənətkar süni söz uydurmaq meyllərinə qarşı qəti şəkildə çıxır.

C.Cabbarlı nəinki ifadəli və canlı xalq dilini, həm də xalqın bütün yaradıcılığını sevirdi. Müəllifin elə bir pyesi yoxdur ki, orada laylalara, bayatılara, atalar sözüünə və zərb-məsəllərə təsadüf edilməsin. Xalq zəkasını ifadə edən bu incilər isə qəhrəmanların xarakterinin açılmasında böyük rol oynamışdır.

Xalq mahnılarından əlavə, pyeslərdə müəllifin özünün yazdığı mahnılar da çoxdur. Pyeslərə daxil edilən mahnılar müəyyən əhval-ruhiyyəni daha mənalı ifadə edir, ayrı-ayrı şəxslərə həsr olunduqda həmin şəxslərin kədər və iztirablarını lirik tərzdə ifadə edirsə, bunları xorla oxuduqda pyesin, əsərin ümumi ideyası ilə sıxı rəbitədə müəyyən pafos yaranır.

Yaqut (“Yaşar” pyesində) “Məni hər görənlər...” mahnısını oxuduqda biz onun şəxsi həyəcanlarının şahidi oluruq. Lakin final hissəsində kolxozçuların xorla oxuduğu mahnıda sovet adamlarının azad əməyi, bu əmək prosesində onların mənəvi cəhətdən yüksəlməsi əks olunur. Həmin mahnı “Yaşar” pyesinin əsas ideyasını təşkil edir.

“Almas” əsərinin sonunda məktəblilərin oxuduğu mahnı da pyesin əsas ideyasını açmağa kömək edir.

C.Cabbarlı sözün bədii qüdrətindən istifadə edərək sosialist inqilabının böyük tarixi mənasını açmış, sovet quruluşunun həyatiliyini və məğlubedilməzliyini göstərmiş, yeni sovet adamının mənəvi zənginliyini, haqq işə inamını, əxlaqi keyfiyyətlərini, yüksək ideallarını əks etdirmişdir. Sənətkar ailə-məişət məsələlərinə də geniş yer vermiş, məişətdə köhnəliyin zərərli qalıqlarına amansız zərbə endirmişdir. Ölkənin sosialistcəsinə yenidən qurulmasının iştirakçısı olan C.Cabbarlı şahidi olduğu hadisələrdən təsirlənərək Kommunist partiyasının rəhbərliyi altında tərbiyələndirən yeni cəmiyyət qurucularının – sovet adamlarının parlaq surətini yarada bilmişdir.

“Azərbaycan kommunisti” jurnalı, 1960-cı il, №10, səh.69-72

TƏBLİĞATÇI VƏ TƏŞVİQATÇININ DİLİ

Bütün sovet xalqı kimi, respublikamızın zəhmətkeşləri də geniş kommunizm quruculuğunun əzəmətli proqramı olan yeddiillik planın tapşırıqlarını əzmlə həyata keçirirlər. Partiyanın göstərdiyi kimi, belə bir şəraitdə ideoloji iş mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, zəhmətkeş kütlələrdə kollektivizmin, qarşılıqlı yoldaşlıq münasibətinin qüvvətlənməsinə, əməyə və sosialist mülkiyyətinə şüurlu, kommunist münasibəti tərbiyə edilməsinə, keçmişin mənfur qalıqlarına və burjua ideologiyasına qarşı ciddi mübarizə aparılmasına xidmət etməlidir.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ideoloji iş kütləvi xarakter daşmalıdır, onun şərh forması anlaşılıq olmalıdır. “Müasir şəraitdə partiya təbliğatının vəzifələri haqqında” Sov.İKP MK-nin qərarında bu cəhətə xüsusi əhəmiyyət verilir. Həmin qərar da deyilir: “...kommunist ideologiyasının təbliği öz forma və metodlarına görə rəngarəng və maraqlı olmalı, canlı, cəlbədicə və kütləvi xarakter daşmalıdır”. Bu isə təbliğatçı və təşviqatçının məharətindən, xüsusilə onun nitqindən, danışmaq bacarığından asılıdır. Nitq, dil təbliğatçı və təşviqatçının əsas silahıdır.

Təcrübə göstərir ki, mühazirənin və ya müsahibənin məzmunu nə qədər maraqlı olsa da, mühazirəçi və ya təşviqatçı öz mövzusunun nə qədər dərinə bilsə də, əgər onun yaxşı danışmaq qabiliyyəti olmazsa, müvəffəqiyyət qazana bilməz, dinləyicini razı sala bilməz. Mühazirənin və ya müsahibənin müvəffəqiyyətli keçməsi həm təbliğatçı və ya təşviqatçının xalqın doğma dilini yaxşı bilməsindən, həm də mədəni nitqə sahib olmasından asılıdır.

Bəzi təbliğatçılar mühazirənin mətnini əvvəldən yazıb hazırlayırlar. Şübhəsiz, bu yaxşı vərdiştir. Çünki bu halda o, mühazirənin dili üzərində də işləməli olur. Mühazirəçi öz nitqində bu mətndən çıxış nöqtəsi kimi istifadə etməli, yazdığını üzündən oxumaqla məhdudlaşmamalı, sərbəst danışmalıdır. Çünki, nətiq mühazirəni kağızdan oxuyanda dinləyicinin marağı azalır, o, çox tez yo-

rulur, mühazirəyə qulaq asa bilmir. Dinləyicinin nəzərində kağızdan oxuyan mühazirəçinin nüfuzu azalır. Dinləyiciyə elə gəlir ki, o, öz sözünü demir, kiminsə fikirlərini söyləyir. Odur ki, bu cəhət hökmən nəzərə alınmalıdır.

N.S.Xruşşov yoldaş 1959-u il mayın 22-də yazıçıların ikinci qurultayındakı nitqində çıxış üçün nitqin hazırlanmasının nə qədər əhəmiyyəti olduğunu və ondan necə istifadə etmək lazım gəldiyini göstərərək demişdir: "...Əgər mən sözü yerində işlətməmişəmsə, zənnimcə, məni bağışlırsınız. Etiraf edirəm ki, mən çox həyəcanlı idim və ehtiyat edirdim. İstəyirdim qabaqca hazırlanmış mətn əsasında çıxış edirəm. Amma siz mənim xasiyyətimə bələdsiniz – kağız üzündən oxumağı yox, söhbət etməyi çox xoşlayıram.

Yoldaşlar, sizə məlumdur ki, nitq etmək nə qədər çətindir. Nitq yazılıb hazırlanmış olduqda adam rahat yata bilər. Nitq qabaqcadan yazılmamış olanda adamın gözüne yuxu da getmir. Oyanıb fikirləşməyə başlayırsan, bu və ya digər məsələni necə şərh etsən yaxşı olar; adam öz-özü ilə mübahisə etməli olur. Mətnsiz çıxış etmək natiqin boğazından çətinliklə keçən tikədir".

Təbliğatçı və təşviqatçılar bu tələbi öz gündəlik işlərində daim rəhbər tutmalıdırlar. Onlar əsasən şifahi nitqdən istifadə edirlər. Lakin şifahi nitqdə də mühazirənin dili səlis olmalıdır. Bəzən şifahi nitqdə nöqsanlı cümlə quruluşuna, söz sırasının pozulmasına, natamam cümlələrin işlənməsinə yol verilir. Belə halların qarşısını almaq mümkündür. Bunun üçün şifahi nitqdəki qüsurları düzəltməyə imkan verən bir sıra köməkçi vasitələrdən (hərəkət, mimika, fasilə, məntiqi vurğu və s.) istifadə etmək lazımdır və mümkündür. Mətni oxuduqda isə bu, mümkün deyildir.

Təbliğatçı və təşviqatçıların nitqində ən çox müşahidə edilən nöqsan onların kitab dilində danışması, kitabdan gələn ağır ifadələr, cümlələr işlətməsidir. Bu isə təbliğatçının məşğələləri canlı, maraqlı, ideyalı və dolğun şəkildə qur bilməsinə mane olur. Hər bir mühazirə və müsahibənin müvəffəqiyyəti aydın, sadə və təbii ifadələrlə əldə edilir. Dəbdəbəli, təmtəraqlı cümlələr işlətməklə dinləyicini təəccübləndirmək, "özünü göstərmək" ilə müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz. Mücərrəd, təmtəraqlı kitab ifadələri nitqi şablonlaşdırır, təbliğatçı və təşviqatçı dinləyicidən uzaqlaşdırır. Bu

yanlış yolun ən nöqsanlı cəhəti odur ki, belə hallarda ifadə olunan ideyanın təsiri azalır, zəifləyir. Kitabdən gələn qəliz, çətin anlaşılan söz və ifadələr dinləyicini tez yorur, onun fikri yayınır, nəticədə fikirlər arasındakı əlaqə itir. V.İ.Lenin öyrədirdi ki, ağır ifadələri, terminləri, xarici, yad sözləri qətiyyətlə kənara atmaq, kütləyə aydın olan sadə dildə danışmaq lazımdır.

Söz sənətinə yiyələnməyi, yaxşı danışmaq qaydalarını marksizm-leninizm klassiklərindən öyrənmək lazımdır. Marksizm-leninizm klassikləri nitqdə müəmmalı, təmtəraqlı sözləri rədd edərək, həmişə geniş zəhmətkeş kütlələrlə sadə və aydın dildə danışmış və kommunistləri daim bu yolla hərəkət etməyə çağırımlar.

Təbliğat və təşviqat işində dilin səlisliyi məsələsi dinləyicilərin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Mühazirəçi öz dinləyicilərinin səviyyəsini, hazırlıq dərəcəsini heç vaxt nəzərdən qaçırmamalıdır. Bu iş də diqqətli olmaq lazımdır. Mühazirə və söhbətdə dilin sadəliyi uğrunda mübarizəni heç də dilin bəsitliyi uğrunda mübarizə kimi başa düşmək olmaz. Mühazirəçi öz dilini dinləyicilərin ən geridə qalmış hissəsinin səviyyəsinə endirə bilməz. Əksinə, mühazirə vasitəsilə dinləyiciləri həm siyasi dünyagörüşü cəhətdən, həm də mədəni cəhətdən irəli aparmaq, yüksəltmək lazımdır. Məzmunu bəsit, yoxsul olan mövzunu yaxşı danışmaq ilə sevdirmək mümkün olmadığı kimi, məzmunca zəngin olan mövzunu da zəif, bəsit bir dildə danışmaq ilə dinləyiciyə çatdırmaq, sevdirmək mümkün deyildir.

Yaxşı danışmaq, zəngin söz ehtiyatına, nitq mədəniyyətinə malik olmaq çətin, mürəkkəb işdir, o, daim zəhmət, gərgin əmək tələb edir. M.İ.Kalinin bu çətinlikdən, zəhmətdən qorxmamağa, qüvvəni əsirgəməməyə çağıraraq yazırdı: "Natiqlik sənəti...ən çətin sənətdir və kütləvi təşkilatlarda işləyən bolşeviklər bu sənətə yiyələnməlidirlər".

Nitqin səlisliyi və aydınlığı hər şeydən əvvəl söz ehtiyatı ilə əlaqədardır. Kim nə qədər çox söz bilirsə, onun nitqi də bir o qədər aydın, səlis olur. Söz axtarmaq, nitqdə söz dalınca gəzmək natiq üçün qüsurdur, nöqsandır. Nitqin yaxşı çıxması üçün zəngin dilə, söz ehtiyatına malik olmaq lazımdır.

Lügət ehtiyatını artırmaqda klassikləri oxumağın, ədəbi-

bədii əsərləri mütaliə etməyin, müxtəlif yaxşı şeirləri əzbərləməyin, aydın olmayan söz və ifadələri yazıb götürməyin, lüğətlərə tez-tez müraciət etməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərini, siyasi publisistikanı müntəzəm oxumaq mühazirənin həm məzmununu, həm də dilini zənginləşdirməyə kömək edir. Bərdə rayonundakı Andreyev adına kolxozun qabaqcıl təşviqatçılarından komsomolçu Ramazan Qasimov özünün dil materialı üzərində necə işlədiyindən danışarkən deyir: "Mən partiya qərarlarını izah edərkən, bunları yerli şəraitlə əlaqələndirməyə çalışıram. Dilimin aydın olmasına çox çalışıram. Nitqin aydın olması üçün uzun, dolaşq cümlələr işlətməmək, qısa, yığcam cümlələrlə danışmaq əlverişlidir. Qəliz, aydın olmayan söz və ifadələr işlətdikdə mən onların mənasını izah edirəm. Tələffüzü çətin olan sözləri məruzəyə qədər təkrarlayıram ki, nitq prosesində çaşmayım".

Təbliğatçı və təşviqatçı öz danışığı ilə dinləyicilərə mədəni nümunə də göstərir. Odur ki, o, sözləri tam aydın və dəqiq şəkildə tələffüz etməli, bu və ya başqa şəkilçini, səsi udmamalıdır. Səsin tonunu qaldırmaq və endirmək əsas fikri dinləyiciyə çatdırmağa çox kömək edir. Nitq prosesində müəyyən fasilələrin və düzgün məntiqi vurğunun da böyük əhəmiyyəti vardır.

İbarəli, təmtəraqlı nitq yaxşı, təsirli olmadığı kimi, quru, bədiilikdən məhrum olan nitqin də kəsəri az olur. Dinləyicilər obrazlı, bədii nitqi çox sevirlər. Atalar sözləri, zərb-məsəllər, həkimanə sözlər, aforizmlər, obrazlı ifadələr nitqin kütləvi, ürəyəyatan və bədii çıxmasına çox kömək edir. Bu vasitələr təbliğatçının dilini canlandırır, zənginləşdirir. Bunlar xalq təfəkkürünün məhsuludur. Təbliğatçı xalqa yaxın olmaq üçün öz dilində belə ifadələrə geniş yer verməlidir. Bunlardan yerində və düzgün istifadə edildikdə mühazirənin təsiri qat-qat artır.

Xalq təfəkkürünün ifadə vasitəsi olan atalar sözlərini, zərb-məsəlləri günün zəruri məsələləri ilə əlaqədar şəkildə işlətmək, onları ictimai-siyasi mövzulara uyğunlaşdırmaq, qabaqcıl təbliğatçı və təşviqatçıların işində diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyətlərdəndir.

Mühazirəçi yerli şivə sözləri işlətməməlidir. Onun nitqi yerli şivəyə deyil, ədəbi dilə əsaslanmalıdır.

Təbliğatçı və təşviqatçılarımızın işi ilə tanışlıq zamanı aydın olmuşdur ki, onların bəzisi heç bir mənası, əhəmiyyəti olmayan “beləliklə”, “deməli”, “qeyd etmək lazımdır ki”, “belə ki”, “bununla belə”, “bununla bərabər”, “şey”, “zad” kimi söz və ifadələri tez-tez işlədirlər. Nitqin səlisliyinə xələl gətirən bu sözlərdən qaçmaq lazımdır. Bəziləri bu qəbildən olan sözləri bütün mühazirə prosesində dəfələrlə təkrar edirlər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu mənasız sözlər nə qədər az işlədilsə, mühazirənin dili bir o qədər səlis və rəvan olar.

Mühazirə şifahi nitqin formalarından biridir. Yazıda müəyyən sözü, ifadəni pozmaq, yenidən yazmaq, dəyişmək mümkün isə, şifahi nitqdə bel bir imkan yoxdur. Şifahi nitqin bu çətinliyini nəzərə alaraq mühazirəçi öz dili üzərində xüsusi ilə çox işləməlidir. M.İ.Kalininin dediyi kimi, sözünün qiymətini bilən adam əvvəl danışıb sonra düşünməkdənsə, əvvəl düşünüb sonra danışmalıdır.

Dilimiz mənacə bir-birinə yaxın olan sinonim sözlərlə çox zəngindir. Məna yaxınlığına baxmayaraq bu sözlərin hər birinin işlənmə yeri vardır. Təbliğatçı və təşviqatçı bu cəhətə etinasız yanaşa bilməz. Sözün bu xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, onun mənalərini dürüst bilmək və şəraitə müvafiq işlətmək məharətdir. Lakin bəzi təbliğatçı və təşviqatçılar sözü yerində işlətmir və ya mənasını düzgün bilmədiyi sözlərdən istifadə edirlər.

Azərbaycan dili sinonimlərlə (yaxın mənalı sözlərlə) zəngin olan dillərdən biridir. Eyni hadisəni, məfhumu ifadə edən bir sıra sözlər mövcuddur. Əsil bacarıq da bunlardan məzmunə, şəraitə müvafiq gələnini seçməkdən ibarətdir. Məsələn, “gülmək” anlayışını bildirmək üçün “gülmək”, “qımışmaq”, “hırıldamaq”, “dişləri ağartmaq”, “təbəssüm”, “dodağı qaçmaq” və s. kimi sözlər mövcuddur. Bunlardan ən neytral və deməli, ən quru, qeyri-bədii olanı “gülmək” sözüdür. Başqa sözlərdə isə müəyyən üslubi çalarlıq da özünü göstərir: ya bir hüsn-rəğbət (qımışmaq), ya nifrət və qəzəb hissi təzahür etdirilir.

Deməli, sinonim sözlərin hər birində ümumi olan məfhumu ifadə etmək xüsusiyyətindən başqa, həm də danışanın həmin məfhumə münasibəti də qeyd olunur. Buradan aydınlaşır ki, dilimizin öz daxilində, quruluşunda təbliğat imkanı vardır və bu imkan

dan düzgün, səmərəli istifadə etdikdə çox böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmək olar.

Ədəbi dilimizin mənbəyi ümumxalq dilidir. Zəngin olan bu dili yersiz olaraq xarici sözlər işlətməklə ağırlaşdırmaq, çətinləşdirmək lazım deyildir. Təbliğətçi və təşviqətçi fikri ifadə etmək üçün istədiyi sözü xalqın öz dilində axtarmalıdır. Necə deyərlər: “Axtaran tapar”. Zəhmətə qatlaşmağı bacaran və sevən təbliğətçi xalqın zəngin dil xəzinəsində istədiyini tapa bilər.

Elmin, texnika və mədəniyyətin, ümumiyyətlə həyatımızın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilimizə rus dili vasitəsilə bir sıra sözlər daxil olmuşdur. Bunlar dilimizdə artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Şübhəsiz, bunlardan yerində istifadə etmək olar və lazımdır. Bəzən bu sözlərin mənası düzgün öyrənilmədiyinə görə tələffüzdə eybəcər hala salınır, vurğu öz yerində deyilmir və nəticədə müəyyən dolaşlıqlıq əmələ gəlir. Məhz buna görə də alınma sözlərin düzgün tələffüzünə ciddi fikir verilməlidir. Vurğuda səhv etməmək üçün mədəni adamların, diktorların, xüsusilə artistlərin tələffüzünə diqqətlə fikir vermək və özündə düzgün tələffüz vərdişi tərbiyə etmək lazımdır. Bu və ya digər sözün düzgün tələffüzünü müəyyənləşdirməkdə lüğətlər təbliğətçi və təşviqətçinin əlində ən etibarlı vəsaitdir.

Yaxşı, düzgün danışmaq qabiliyyəti hamıya nəsim olmur. Bu qabiliyyət asanlıqla əldə edilmir. Mədəni dünyagörüşünün genişliyi, zəngin həyat materialına sahib olmaq, həyat hadisələri düzgün qiymətləndirmək bacarığı öz-özünə əmələ gəlmir, gərgin zəhmət nəticəsində əldə edilir.

Unutmaq olmaz ki, dinləyici nəinki təbliğətçi və təşviqətçinin şərh etdiyi mövzunu, onun ideyasını, həm də təbliğətçi və təşviqətçinin hərəkətlərini, danışmaq tərzini mənimsəməyə çalışır. Odur ki, təbliğətçi və təşviqətçi özünün başlıca silahından – dildən düzgün istifadə etməyə çalışmalı və bu işdə də öz dinləyicilərinə nümunə göstərməlidir.

*Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri,
ictimai elmlər seriyası, 1960-cı il, №5, səh.47-59.*

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏKRARLAR

“Təkrar” termini dilçilikdə geniş və dar mənada işlənilir. Demək olar ki, dünyanın bütün dillərində təkrara az və ya çox dərəcədə rast gəlmək olur. A.Desnitskaya təkrarların hind-Avropa dillərində yayıldığını göstərir.¹

Təkrar bütün türk dillərində geniş yayılmış söz və forma düzəltmə hadisəsidir. Lakin hər cür təkrar yeni mənalı söz əmələ gətirmir. F.F.Fortunatov ancaq “müəyyən sözün mənasını müəyyən qədər dəyişdirən təkrarları”² mürəkkəb söz hesab edir.

Məsələn, *yanğın, yanğın!* nidasında sözlərin təkrarı bir vahid kimi qoşulaşmış söz əmələ gətirmir, çünki *yanğın* sözünün mənası dəyişmir.

A.N.Kononov “Türk dillərinin qrammatikası” adlı kitabında bütün təkrarları mürəkkəb söz hesab edir. Bircə, hər cür təkrarın mürəkkəb sözlə eyniləşdirilməsi təkrara birtərəfli yanaşmağın nəticəsidir. Azərbaycan dilində olan bütün təkrarları iki qrupa bölmək olar.

Birinci qrupda söz müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq təkrar olunur. İkincidə isə söz dəyişilmədən müxtəlif qrammatik formalarda təkrar olunur. Birincini “yarımçıq təkrar”, ikincini “tam təkrar” adlandırırıq.

Yarımçıq təkrarlar

Məlumdur ki, bir komponenti köməkçi vəzifə daşıyan (köməkçi nitq hissəsi olan) iki sözün birləşməsi hələ söz birləşməsi deyildir. Bəs onda sözün öz fonetik dubleti ilə vəhdətindən ibarət olan təkrarları söz birləşməsi və ya mürəkkəb söz hesab etmək

---

¹ Məsələn, alman dilində *murmer* – pıçıltı, *murmel* – xışıltı, fransız dilində *yoужou* – oyucaq; rus dilində *колокол* – zəng, *глагол* – feil və s. Вак: Вопросы немецкой грамматики в историческом освещении, Л., Учпедгиз, 1935, səh.130.

² Ф.Ф.Фортулатов. Сравнительное языкознание (лекции), 1899.

olarmı? Zənnimizcə, bu suala mənfi cavab vermək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada tərəflərdən biri nəinki köməkçi söz, hətta ümumiyyətlə söz deyildir. Bunlar ancaq əsas söz mövcud olduqda yaşaya bilər. Bəs fonetik dubletlərə necə baxmalı? Bu məsələ sözün forması ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə sözün formasının əmələ gəlməsində morfoloji üsul ən zəruri üsullardan biridir. Morfoloji cəhətdən sözün forması şəkildə vasitəsilə düzəldilə bilər. Bir sıra dillərdə forma düzəltmənin digər üsulu – analitik üsul da mövcuddur. Analitik üsul sözün formasının əmələ gəlməsinin mürəkkəb üsuludur, yəni burada sözün forması şəkildələrin deyil, müəyyən sözlərin köməyi ilə düzəlir.

Deməli, sözün forması sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə forma sözə müəyyən şəkildələr əlavə etməklə düzəldilirsə, mürəkkəb formanın əmələ gəlməsi üçün bir neçə sözün (iki və daha çox) mövcud olması zəruridir.

Sözün formasının əmələ gəlməsinin ümumi üsullarından əlavə, müəyyən dil qrupu üçün və ya hətta konkret dillər üçün səciyyəvi formadüzəltmə ünsürləri də ola bilər.

Dilimizdə özünü göstərən hər cür mürəkkəblik, sözlərin hər cür birləşməsi hələ mürəkkəb söz əmələ gətirmir. Mürəkkəb sözün tərəfləri ayrılıqda mütləq lüğəvi mənaya malik olmalıdır. Bu tərəflər həm kök sözlər, həm də düzəltmə sözlər və s. ola bilər. Lakin onlar lüğəvi mənadan məhrum olmamalıdır. L.V.Şerbaya görə, tərəflər öz fərdi mənasını tamam itirməməlidir. Bu cəhətdən sözün öz fonetik dubleti ilə birləşməsinə mürəkkəb söz hesab etmək səhvdir.

Təkrar hadisəsi türk dillərində çox qədim tarixə malikdir. Odur ki, bu hadisə türkoqların nəzərindən qaçmamışdır. S.Y.Malov ən qədim türk dili yazılı abidələrində təkrarlardan istifadə olduğunu göstərir.¹

Mahmud Kaşqarının “Divani-lüğəti-türk” kitabında 42 qoşa söz birləşməsi verilmişdir ki, bunların içərisində təkrarlara da

---

¹ Вах: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. 1951, сәһ.29-37; 119-24; 41 və i. a.

rast gəlirik.¹ Birinci dəfə Artur Devidsanın kitabında² *kapkara*, *kitab-mitab* tipli tərkiblər mürəkkəb söz kimi qəbul edilmişdir.

Prof. Kazım bəy *yamyaşıl*, *qapqara* kimi yarımçıq təkrarları mürəkkəb ö deyil, sifətin üstünlük dərəcəsinin əlaməti hesab etmişdir (*yaşıl*, *qara* sözlərinin əvvəlinə *yam*, *qap* əlavə etməklə sifətin üstünlük dərəcəsi əmələ gətirilir). J.Deni isə *yamyaşıl* sözünün *yam* hissəsini prefiks hesab edir.

Bu son fikirlə razılaşımaq olmur. Bu hal – sözdən solda duran ünsürləri mütləq prefiks hesab etməlidir – kimi tamamilə formal-mexaniki konsepsiyaya əsaslanmaqdan irəli gəlir. *Yamyaşıl* və buna bənzər misallarda əsas sözün əvvəlinə, onun birinci hissəsinə müvafiq gələn hissə əlavə edilir. Deməli, burada hər bir ayrıca sözdən asılı olaraq müəyyən hissəciklər əlavə edilməlidir. Məsələn, *yaşıl* sözünün əvvəlinə *yam*, *qırmızı* sözünün əvvəlinə *qıp*, *qara* sözünün əvvəlinə *qap* hissəciklərinin əlavə edilməsilə *yamyaşıl*, *qıp-qırmızı*, *qapqara* əmələ gətirilir. Prefiks isə müəyyən söz qrupuna daxil olan bir sıra sözlərə əlavə olunub, onların xüsusiyyətini nəzərə almır. Odur ki, yuxarıda göstərilən yarımçıq təkrarlar, bəzi dilçilərin qəbul etdiyi kimi, mürəkkəb söz deyil, əksinə, sadə sözlərin müəyyən formalarıdır.

N.A.Baskakov da bu kimi yarımçıq təkrarlarda birinci ünsürün prefiks olmadığını göstərir.³

Türk dillərində işlənən qoşa sözlər haqqında, xüsusən təkrarlar haqqında italyan dilçisi I.Bonellinin, alman dilçisi K.Foyun müəyyən qeydləri vardır. K.Foy türk dillərindəki qoşa sözlərə xüsusi əsər həsr edib bütün qoşa sözləri iki qrupa ayırmışdır.

a) hər iki tərəfi müstəqil mənalı sözlərdən ibarət olan qoşa sözlər;

b) tərəflərdən biri həmin tərkibdən kənarında işlənilməyən birləşmələr.

Bundan başqa türk dillərində təkrar sözlərdən danışan

---

¹Вах: Н.Дмитриев. О парных словосочетаниях в башкирском языке. Изв. АН СССР, отд. гуманитарных наук, с. VII, 1930, сәһ. 504.

²Вах: Arthur Davids. Grammaire turque, 1836, сәһ. 26.

³Вах: Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык, фонетика и морфология, ч. II, М., 1954, сәһ. 213.

F.Y.Korş, A.Y.Krımski, Mirzə Cəfər, N.Durnovo, T.Kovalski, N.K.Dmitriyev, Y.İ.Ubryatova və digər dilçilər yarımçıq təkrarlar haqqında az-çox fikir söyləmişlər.

Müasir dilimizdən bəhs edən bir sıra məqalə və dərsliklərdə yarımçıq təkrarların mürəkkəb söz hesab edilməsi ilə razılaşmaq olmaz.

Yarımçıq təkrarları, bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərinə əsasən, bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür.

1.Qismən təkrarlar. Bu növ təkrarların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsasən isim və sifətlər təkrar olunur. Burada təkrar olunan sözün ilk iki səsi, söz saitlə başladığında isə yalnız birinci səsi alınır, yerinə görə bunlara m, p, s, r hərfələrindən biri əlavə edilir və beləliklə düzələn kompleks təkrar olunan sözlə birlikdə işlənir¹; məs.: *gömgöy, dumduru, tumturş, lümlüt, yumyumru, yepyekə, yapyalqız, sapsağlam, sapsarı, sapsağ, büsbütün, bərbəzək, zir-zibil, çər-çəngəl, circındır, sürsümük, yüpyüngül, şipşirin, apaydın, upuzun, apağ, apaçiq, apaşkar...*

Yepyekə bir injenerə oxşayırsan (Mir Cəlal). Yığış çantalar *ya yerdən-yemişdən*, Yolda gah yüyürüb, gah ötüşərdik (S.Vurğun).

Bəzən təkrar olunan hissə təsadüfi olaraq müəyyən söz şəklini alır. Belə hissələr tam sözlərə omonim olur. Bunu başqa türk dilləri ilə müqayisədə sübut etmək olar.

Dilimizdə işlənən *yeryemiş, beşbetər* sözlərində olan *yer, beş* dilimizdə olan *yer* və *beş* sözlərinə təsadüfi səs bənzərliyi nəticəsində omonim olmuşdur. Bu sözlərdən *beşbetər* qaraqalpaq dilində *besbetər, yeryemiş* isə türkmən dilində *ir-iymiş* şəklinə işlənir.

Təkrar olunan ikinci və üçüncü səsin başqa hərflərlə əvəz edilməsi daha çox sifətlər üçün səciyyəvi olub, sifətin üstünlük dərəcəsini əmələ gətirir, hər hansı əşyaya xas olan üstünlük keyfiyyə-

---

¹Tək-tək hallarda qismən təkrara əlavə edilən samitdən sonra a/ə saiti də işlənir. Məsələn: *Atasından acıq edib ər evindən çıxmış, kiçik bir otaqda yapyalqız yaşayır* (A.Şaiq). Bu hadisə türk dilində özünü daha çox göstərir; məs.: *sapsağlam//sapasəğlam, yapyalınız//yapayalınız, düpdüz//düpedüz, besbelli//besebelli, güpgündüz// güpeğündüz...*Bax: A.Н.КОНОНОВ. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, səh.157.

тини bildirir. Göstərmək lazımdır ki, adətən əslı sifətlər¹ qısmən tək-rara məruz qalır. Məs.: *təptəzə*², *yamyastı*, *tərtəmiz*...

İsımlər də qısmən tək-rar oluna bilir. Məs.: *çər-çəngəl*, *sor-sovqat*, *tör-töküntü*, *çıl-çıraqban*... Tək-rar olunan söz həm isim, həm də sifət olduqda əsasən üç sözdən ibarət olub qapalı heca və-ziyyətini alır. İsimlərin qısmən tək-rarında, sifətlərin tək-rarından fərqli olaraq, çox zaman iki səs deyil, üç səs alınır və bu tək-rar olu-nan hissəyə heç bir digər səs əlavə edilmir; Məs.: *yar-yaraq*, *yar-yarışıq*, *çır-çırpı*. Bu kimi sözlər sözdəyişdirici və sözdüzəldici sözləri müvazi surətdə qəbul edir; məs.: *yarsızlı-yarışıqlı*, *çırdan-çırpıdan*, *yarsız-yarışıqsız*, *yarlı-yaraqlı*, *yarlı-yarışıqlı*... Bəzən də bunların yalnız ikinci tərəfləri şəkilçi qəbul edir; məs.: *yar-yaraqlı*, *çır-çırpıdan*, *yar-yarışıqsız*...

İsmin qısmən tək-rarı intensivlik, cəmlık, topluluq bildirir.

2. Yarımçıq tək-rarın ikinci qısmınə daxil olan tək-rarlar mü-əyyən xüsusiyyətləri ilə qısmən tək-rarlardan fərqlənir.

Qısmən tək-rarlarda fonetik dublet yalnız bir hecadan ibarət olursa, burada o əsas sözdəki qədər hecaya malik olur. Qısmən tək-rarlarda fonetik dublet əsas sözdən solda (əsas sözdən əvvəl) gəlir-sə, burada o, əsas sözdən sağda (əsas sözdən sonra) gəlir.

Yarımçıq tək-rarların bu qısmınə daxil olan sözlərə dilçi-likdə bəzən transformasiyalaşmış tək-rar deyilir. (Bu növ tək-rarları $a+a_1=A$ formulu ilə işarə etmək olar: a – müstəqil sözdür, a_1 – müs-təqil mənaya malik deyil və ona ayrıca rast gəlmirik. A – isə a -dan keyfiyyətə fərqlənməyən sözdür. Bunların arasında kəmiyyət fərqi vardır). Transformasiyaların tək-rarın xüsusiyyəti odur ki, əsas söz səslı ilə başlanırsa, fonetik dubletə müəyyən səssiz əlavə olunur, əsas söz səssiz ilə başlandıqda fonetik dubletin ilk səsi başqa səssiz ilə əvəz olunur; məs.: *Düşəydi daş o günə ki, qəzet-məzət sözü çıx-*

¹Bəzən düzəltmə sifətlər də qısmən tək-rar olunur. Məs.: *Ağzı-gözü bum-bulaşığı yal kimi* (Ə.Nəzmi).

²Güman etmək olar ki, *tər-təzə* sözü də qısmən tək-rar nəticəsində düzəlmişdir. Əslində isə belə deyildir. Bu söz sinonim sözlərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözdür. Burada tərəflərin yerini dəyişmək olar, həm *tər-təzə*, həm də *təzə-tər* deyildiyi halda, *təzətəp* deyil, həmşə *təptəzə* deyilir.

dı (M.Ə.Sabir). (Süleyman:) *Mən sizə demədimmi ki, uşaq-muşaq-dan kolxoz sədri olmaz* (M.İbrahimov).

Hər iki halda – ya səssiz əlavə etdikdə, ya da əsas sözdə olan ilk səssizi başqası ilə əvəz etdikdə – ən çox burun sonoru m səsinə müraciət edilir.

M səsi bütün türk dillərində həmin rolu oynayır.

M səsinin bu rolu türk dillərinə xas olan orijinal hadisədir. Bu hadisə başqa dillərdə də özünü göstərdikdə adətən türk dillərinin təsiri ilə izah edilir. Mirzə Cəfər ərəb və yunan dillərində **m** ilə bu cür işlənən sözlərin ancaq türk dillərindən alınma sözlər olduğunu göstərərək qeyd edir ki, “həmin hadisənin başqa dillərdə də özünü göstərməsini mən türk dilinin təsiri ilə izah edirəm”.¹ A.Y.Kiselyev rus dilində *сахар-махар, краски-мраски, кули-мули, закон-макон* və s. tərkiblərin əmələ gəlməsini türk dillərinin təsiri ilə əlaqədar hesab edir.²

Ş.S.Aylyarov göstərir ki, türk (osmanlı) dilində bütün isimlər (m ilə başlayan isimlər müstəsna olmaqla) bu cür təkrara məruz qalır və həmişə ikinci tərəf – (fonetik dublet) **m** səsi ilə başlanır. **M** ilə başlayan sözlər isə bu cür təkrar oluna bilmir.³

Bu cəhətdən Azərbaycan dili müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvələn, Azərbaycan dilində **m** ilə başlayan bir sıra sözlər də təkrar olunur. Məsələn:

Arada bir dönüb evin üstünə döşənən mitil-şitilə baxaraq dedi (Ə.Əbülhəsən).

Bu cümlədəki *mitil-şitil* sözündə ikinci tərəf olan *şitil* əsas sözün (*mitil-in*) fonetik dubletindən başqa bir şey deyildir. Bu fonetik dubletin *şitil* sözü ilə əlaqəsi yoxdur. Çünki *şitil* evə döşənməz. Buradan isə o nəticə çıxır ki, dilimizdə **m** ilə başlayan sözlər də transformasiyalaşmış təkrara məruz qalır. Buradan çıxan ikinci nə-

---

¹ Мирза Джафар. Об искусственном образовании парных слов (Resimwörter) «Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера», М., 1906, с. 310.

²Вах: А.Е.Киселев. Лексическое повторение как грамматическое средство русского языка, канд. дисс., М., 1954, с. 237.

³Вах: Ш.С. Айляров. Учебник турецкого языка, изд-во МИВ, 1954, с. 277.

ticə odur ki, bu kimi təkrarlarda nəinki təkcə **m** səsindən, həm də digər səslərdən (bizim misalımızda **ş** səsindən) də istifadə olunur. Yenə yuxarıdakı misaldan bu qənaətə gəlmək olur ki, fonetik dubletlər müstəqil sözlərə fonetik tərkib etibarı ilə uyğun gələ bilər. Buna görə də bəzən müəyyən tərkibin fonetik dublet və ya müstəqil söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin və mübahisəli ola bilər. Bu kimi hallarda hər iki tərəf arasında müəyyən məna bağlılığı olub-olmamasına fikir vermək lazımdır. Məsələn:

Yazdıgıma yalan-palan qatmaram (M.Ə.Sabir). (İbad:) *Da-ha papağını da atsalar, yığıncığa ayaq-mayaq basmaz* (C.Cabbarlı).

Bu cümlələrdəki *yalan-palan*, *ayaq-mayaq* sözlərində *palan* sözü ilə *yalan* sözü, *mayaq* sözü ilə *ayaq* sözü arasında heç bir məna bağlılığı yoxdur.

Göründüyü kimi, başqa səslər də bu kimi təkrarlarda müəyyən rol oynayır. Bu məqsədlə müxtəlif dillərdə müxtəlif səslərdən istifadə olunur. Məsələn, başqırd və qazax dillərində **m**-dan başqa, **h** səsindən, qaraqalpaq dilində **b**, **p** və **s** səslərindən də istifadə olunur.

Azərbaycan dilində belə səslərdən **b**, **v**, **ş**, **p**, **ç** səslərini göstərmək olar. Məsələn:

Şəlvə dərəsində bu kəndin görkəmi dillər əzbəri, axar-baxarı söhbətlər mövzudur (Ə.Vəliyev). *Evi ələk-vələk elədilər* (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli). *Axı çuvarlıq çox dava-şavalı bir işdir* (İ.Əfəndiyev).

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi hallarda ən çox iştirak edən yenə də **m** səssizidir. **M** səsi hətta insan adlarından da fonetik dublet düzəldilməsində iştirak edir. Məsələn:

Qaldı o Zülmət-mülmət, orada-burda olan o "taraq-turuq" bunlar hamısı boş şeydir (S.Rəhimov).

M səsi başqa dillərdən alınmış bir sıra sözlərdə də eyni vəzifəni görə bilir. Məsələn:

Hanı sənin o doxtur-moxturun – dedi, hanı o? (S.Rəhimov); *Qadın ötəndə Davud soruşdu: – Xala, bəs bunun ədyal-mədyalı?* (Mir Cəlal); *Kim indi bu tarelka-marelkanı ora dartıb gətirəcək?* (S.Rəhimov); *Çertoj-mertojla camaata kələk gəlməyin* (S.Rə-

himov); (Camal:) *Bənövşəcan! Qoy bu **aktı-maktı** bir tərəfə. Nə maraqla oxuyursan?* (S.Rəhman); (Kərəmov:) *Ancaq onu bilsin ki, **pedağoq-medağoq** mənim qabağında davam gətirə bilməz* (S.Rəhman).

Ş.S.Aylyarov bu növ təkrarların danışıq dilində, xüsusən xəbərin inkar formasında çox işləndiyini göstərir.¹ Bu fikir həqiqətə uyğundur. Bunu aşağıdakı nümunələrdən görmək olar. Məsələn:

Xalqı görcək riya-miya etmərəm (M.Ə.Sabir); *Bir qırıq da **palçıq-malçıq** tapa bilmədi* (“Koroğlu”); *Xeyir, xeyir, bizdə bundan başqa **üzük-müzük** olmayıb* (Mir Cəlal); *Mən **kosa-mosa** tanımırəm, – dedi* (S.Rəhimov); (Həsənov:) *Mən ümumi **iclas-miclas** tanımırəm* (M.İbrahimov).

N.K.Dmitriyev göstərir ki, bu kimi təkrarlar nəticəsində yeni məna düzəlmir, bəlkə əsas sözün mənası genişlənir. Buna görədir ki, bu kimi sözlər formaca tək olsalar da, başqa dilə (məsələn, rus dilinə) cəm formasında tərcümə olunur. Məsələn, *akt-makt* sözü özlüyündə tək haldadır, rus dilinə isə *акт и тому подобное, акты и все остальное, в том же роде, разные там акты* və s. şəklində cəm formada tərcümə olunur.²

Deməli, bu kimi təkrarlar qeyri-müəyyən cəmlilik, topluluq bildirir. Bundan başqa belə sözlərdə müəyyən üslubi çalarlıq da özünü göstərir.³ Burada haqqında danışılan əşyaya qarşı bir növ mənfi münasibət də özünü hiss etdirir. Bunu aşağıdakı misallardan görmək mümkündür.

*Sabahdan başlamış bu **çürük-mürüüyü** kəsin, rədd eləyin getsin, bu **kulaq-mulaq** qalığ-quluqlarını* (S.Rəhimov). *Onda bizim **uşaq-muşağı** başa salın* (S.Rəhimov).

M səslisi köməkçi nitq hissələri ilə də işlənib eyni vəzifə daşıyır. Məsələn:

–Aşna! Ya Astaradan getməlisən, ya da məktəbdən – Nə

---

¹ Ш.С. Айляров. Учебник турецкого языка, изд-во МИВ, 1954, с. 277.

² Н.К. Дмитриев. О парных словосочетаниях в башкирском языке, «Изв.АН СССР», отд. гуманитарных наук, сер.VII, 1930, с.507.

³ Вах: Р.А.Аганин. Повторы и устойчивые парные сочетания в современном турецком языке Канд.дисс., М., 1954, с.44.

üçün? – Bunun **üçün-müçünü** yoxdur, getməlisən, vəssəlam (“Kirpi”).

Bəzən əsas söz səssizlə başladığı halda, fonetik dubletdə bu səssiz başqası ilə əvəz edilmir, sadəcə olaraq atılır. Məsələn:

*İndiyəcən heç birindən **xəbər-ətər** yoxdur* (H.Mehdi).

Bəzən fonetik dublet öz ilk səsi ilə deyil, son səsi ilə əsas sözdən fərqlənir. Məsələn:

*Günəş indi daha yəqin etdi ki, Qəhrəman **sözsüz-sovsuz** onundur* (Ə.Vəliyev).

3. Yarımçıq təkrarların üçüncü qisminə daxil olan tərkibləri bəzi dilçilər “fleksiv təkrarlar” adlandırır. Transformasiyalaşmış təkrarlarda olduğu kimi, bunlarda da fonetik dublet ikinci yerdə (əsas sözdən¹ sağda) durur. Lakin fleksiv təkrarlar bəzi xüsusiyyətlərinə görə başqa yarımçıq təkrarlardan fərqlənir. Əvvələn bu təkrarlarda əsas rolu səssizlər deyil, səslilər oynayır. Sonra, burada fonetik dublet əsas sözdən ilk səsi ilə deyil, daha çox daxili səsləri ilə fərqlənir. Həmişə əsas sözün birinci səslisi başqa səslilə əvəz edilərkən fonetik dublet əmələ gətirilir. Məsələn:

*Görünür mən zorbalıqda adamı günün günorta çağı **qara-qura** basır* (S.Rəhimov).

Müşahidə göstərir ki, fonetik dubletdə çox zaman damaq səslisi dodaq səslisi ilə əvəz olunur. Sonrakı səslilər isə əvəz olunan birinci dodaq səslisi tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalır. Məsələn:

*Cəmil dağın döşündən dərəyə enən **əyri-üyrü** araba yoluna baxdı* (H.Mehdi).

Ümumiyyətlə əsas sözün ilk səslisi aşağıda göstərilən nümunələr üzrə əvəz edilməklə fonetik dublet əmələ gətirilir.

Məs.: **a-u**: *kasıb-kusub, kağız-kuğuz, parça-purça, tay-tuş, sarsaq-sursaq, cayıl-cuyul, cahıl-cuhul, qaçaq-quçaq...*

*Onda gərək mən o gizli kassanın **açar-uçarını** burada təhvil verəm* (S.Rəhimov); *Bizim kimi **kasıb-kusub** da ayaq altında itəcəkdir* (Ə.Vəliyev); *Düşəndə bir gedib onun dükanından **parçadan-purçadan** almaq istədim* (Ə.Haqverdiyev); *O, binanın yan-*

¹Yenə orada.

yörəsinə səpələnən **kağız-kuğuz** qırıntılarını yığdırtmışdı (S.Rəhimov); Meşinov belə **qara-quraya** inanmırdı və inana da bilməzdi (S.Rəhimov).

ə-ü; məs.: *gədə-güdə, şələ-külə, əyri-üyrü//əyrim-üyrüm*.

*Üzdən baxanda deyirsən ki, bu nədir, niyə **dəmir-dümürü** bura töküblər??* (H.Mehdi); *Bu zaman **əzik-üzük** edilmiş tankın üst qapağı açıldı* (Ə.Məmmədخانlı); *Fayton məni xəzəlli, **əyrim-üyrüm** yollarla gətirib Çanaqqçı kəndinə çıxartdı* (Mir Cəlal); (İsgəndər:) *Di yeri, **şələ-küləni** yığışdır* (M.İbrahimov).

Son cümlədəki misalda əsas sözün ilk səssizi (**ş**) fonetik dubletdə **k** ilə əvəz edilmişdir.

a-t:

(Xurşud:) Az idi **arıq-yırıq**, biri də gəldi dabanı cırıq (C.Cabbarlı).

Burada fonetik dubletə bir y səssizi də əlavə edilmişdir.

ə-ö:

*O, (Araz) əvvəlcə biçinçilərin **təhər-töhrünə** baxdı, sonra sual-cavaba başladı* (Ə.Vəliyev).

t-u:

*Sergey ora-bura tökülən **qırıq-quruq** qayıq, gəmi parçalardan, taxta-paradan yapışa-yapışa dizinə qədər çıxan lil içində birtəhər irəliləyirdi* (Ə.Əbülhəsən).

Ümumiyyətlə, tərkibin bu və digər tərəfinin fonetik dublet və ya mənalı söz olub-olmadığını müəyyən etdikdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Tərəflərin ritmə uyğun gəlməməsi həmin tərkibin təkrar olmadığına sübut ola bilər. Belə sözləri başqa türk dilləri ilə müqayisədə izah etmək olar; çünki bu kimi sözlər başqa türk dillərində də mövcud ola bilər. Məsələn, topluluq mənası verən *qab-qacaq* sözünün ikinci tərəfi müasir dilimizdə işlənmir. Lakin buradan nəticə çıxararaq ikinci tərəfin fonetik dublet olduğunu söyləmək doğru olmaz. Çünki diqqətlə araşdırdıqda qacaq sözünün başqa türk dillərində yaşadığını görmək olar. Məsələn, uyğur dilində sonuncu *q* səsinin düşməsi ilə bu sözün *qaca* şəklində boşqab mənasında işləndiyi məlumdur.¹

---

¹Вах: Русско-уйгурский словарь, М., 1956, с. 941

Deməli, *qab-qacaq* sözü bir sözün təkrarı nəticəsində deyil, iki sinonim sözün birləşib bir qoşa söz əmələ gətirməsi nəticəsində düzəlmişdir. Aşağıdakı cümlədə qeyd olunan sözün ikinci tərəfini alaıq:

Beş yüzdən yuxarı sıralar geyimli-gecimli adamla dolmuşdu (S.Rəhimov).

Müasir ədəbi dilimizdə *gecimli* sözü yoxdur. Bu söz hazırda lüğəvi mənaya malik deyildir. Lakin başqa türk dillərində *gecim* müstəqil sözdür və *geyim* mənasında işlənir. S.Kenesbayev göstərir ki, hazırda bu söz qazax dilində *keşe*, qırğız dilində *gec* şəkində yaşayır və deməli, *geyim* mənasını verir.¹

Odur ki, bu kimi sözlərin də əsas söz və onun fonetik dubletindən ibarət olduğunu söyləmək, zənnimizcə, səhvdir. Bu cəhətdən Ç.Q.Sayfullinin uyğur dilində olan *pak-pakizə* sözünün birinci tərəfini, məsələn, *qap-qara* sözündə olduğu kimi, fonetik dublet hesab etməsi, bircə düzgün deyildir², çünki fonetik dublet əsas sözün təkrarı nəticəsində əmələ gəlir, burada isə iki sinonim sözün birləşdiyi aydın görünür.

Bəzən ancaq müəyyən cinas üzrə əmələ gələn fonetik dubletləri də söz hesab etməyə çalışırlar. Məsələn, dilimizdə olan *dedi-qodu* sözü haqqında müxtəlif fikirlər vardır. E.V.Sevortyan bu sözün hərfən tərcüməsini *dedi* və *qovdu* (*сказал и отныснул*)³, L.N.Dolqanov isə *dedi-qoydu* (*сказал и положил*)⁴ şəkində verir. Bircə, *dedi-qodu* sözündə olan *qodu*-nun istər *qovdu*, istərsə də *qoydu* ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. *Qodu* sözünün *dedi* ilə birlikdə işlənilməsinin səbəbi tam xarici əlamətə – cinasa əsaslanmaqdır.

Bu kimi tərkiblərin arasında heç bir mənə əlaqəsi olmur və

---

¹Вах: С. Кенесбаев. Устойчивые сочетания слов казахского языка (парные слова, идиомы и фразы), докт. дисс, Алма-Ата, 1944, с.77.

²Вах: Ч. Г. Сайфуллин. Устойчивые словосочетания в современном уйгурском языке, автореф. канд. дисс., Л., 1953, с.19.

³Вах: Э. В. Севортян. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию, М., 1951, с.163.

⁴Вах: Л. Долганов. Пути развития идиоматики в современном турецком языке, канд. дисс., М., 1952, с.90.

bu tərkiblərin biri və ya hər ikisi müstəqil işlənməyə bilər. Belə sözlərə bəzi dillərin qrammatika kitablarında “əkiz sözlər” (слова-близнецы) deyilir.

4. Yarımçıq təkrarların xüsusi qrupunu tərkib hissələrindən heç biri dilimizdə müstəqil işləmə bilməyən birləşmələr təşkil edir. Bunları da şərti olaraq təkrar sözlər hesab edirik. Bunlar qeyri-müəyyənlik bildirən səs komplekslərindən başqa bir şey olmayıb, dilimizdə olduqca az yer tutur. Bu kimi tərkiblərin əmələ gəlməsində əsas rolu cinas, ahəngdarlıq oynayır.

Ola bilsin ki, bu kimi tərkibləri təşkil edən tərəflərin bəziləri müəyyən tarixi dövrdə söz olmuş və ya bunların bu və ya digər münasibətlə əmələ gəlməsinin müəyyən tarixi vardır. Hər halda müasir dilimizdə məna verməyən bu cür səs komplekslərinin birləşməsi qeyri-müəyyənlik anlayışının əmələ gəlməsinə səbəb olur; məs.: *hədərən-pədərən//hətərən-pətərən//hataran-pataran, çəzə-fəzə, çərən-pərən, çəm-xəm, ələşən-güləşən*.

Mən hələ qorxuram bu danışıqdan həca-pücənin hamısını açıb tökəsən ortalığa (İ.Əfəndiyev); Ləklər əlak-vələk edilmişdi (MİR Cəlal); Şəhəri əlak-fələk elədilər (“Koroğlu”); Nə bilim, ələşən-güləşən şeylər görmüşəm (S.Rəhimov); Əziz sənənin qızını istəyir. Sən başlamısan çəm-xəm eləməyə (Ə.Vəliyev); Bəs nə üçün...bu adam cilov gəmirən atının üstündə şəsti-pəsti ilə dayanırsın? (S.Rəhimov); Hamısının çərən-pərən boş danışıqdır adəti (C.Cabbarlı); (Əşrəf bəy:) Ancaq xalam gələndə deyərsən ki, çox çəzə-fəzə eləməsin (N.Vəzirov); (Cəvahir xanım:) Atam...ayaq ylin, baş açıq, hətərən-pətərən danışa-danışa getdi (N.Vəzirov); (Salamov:) Adə, düş aşağa, sən də bilmirən nə hədərən-pədərən atırsan? (C.Cabbarlı).

Bəzən belə komplekslərdən tərəflərindən birisi müstəqil sözlərə omonim ola bilər, təsadüfi olaraq müəyyən sözlərə fonetik tərkibcə uyğun gələ bilər. Məsələn, *ayın-oyun, sayır-bayır, arağ-varağ* sözlərindəki *oyun, bayır, varağ* eyni fonetik tərkibli sözlərə omonim nisbətindədir.

5. Yarımçıq təkrarların beşinci qrupuna obrazlı və səstəqildi sözlərin təkrarını daxil edirik.

Bu qism sözlər əşyavi mənaya malik olmamaları ilə əsas

nitq hissələrinə daxil olan sözlərdən fərqlənib canlı varlıqların fizioloji hadisələrini, müxtəlif hərəkətləri, səsləri, müxtəlif təbiət hadisələrini ifadə edir. Lakin bunlar da əsas nitq hissələri kimi başlıca və ikinci dərəcəli cümlə üzvü rolunda çıxış edə bilir. Bunlar həm də mürəkkəb feillərin addan ibarət olan hissəsi kimi çıxış edir. Məsələn:

*Yox, belə **tir-tap** olub üzüqoylu uzanmaq olmaz* (S.Rəhimov).

Bu kimi sözlər cəm kateqoriyasına malik deyildir. Müəyyən hərəkət və hadisənin cəmliyi təkrarlanma ilə, qoşalaşma vasitəsi ilə verilir. Bu kimi sözlərin tərəfləri bir hecalı və iki hecalı ola bilər; Məsələn:

***Çığ-miğ** edib axır saldılar başına bir daş* (M.Ə.Sabir);
*Məktəbdə **tappa-tuppu** gəlir kürsü-mizlərin* (C.Cabbarlı).

Dilimizdə bu üsulla düzəldilmiş *sırsıra, miğmiğə, şırsıra, pilpilə, cığcığa, fırfıra, cırcırma, xırxıra, qarqara, dağdağa* və s. çoxlu sözlər vardır.

Obrazlı və səstəqlidi sözlər bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Obrazlı sözlər daha çox görmə duyğuları ilə əlaqədardır; məs.: *him-cim, nəm-nüm, həs-hüs...*

*A canım, axı niyə **him-cimlə** danışırınsınız?* (İ.Əfəndiyev);
(İmamyar:) *Uşaq bura çay gətirir, başlayır **nəm-nüm** eləməyə* (C.Cabbarlı);
*Zalım qızı **həs-hüs** tanımaz, sanki öküzdür* (C.Cabbarlı).

Səstəqlidi sözlər isə səs duyğuları ilə bağlı olub, canlı və cansız təbiət səslərini göstərir; məs.: *taprap-turup, çaraq-çuruq, cız-bız, cığ-vığ...*

*Mehman həyətə girib qısa pilləkəni **tarap-turupla** başa çıxdı* (S.Rəhimov); *Bir tərəfdə tavada **cız-bız** qovrulur...*(M.İbrahimov); *Onlar (qadınlar) dəzgahları **çaraq-çuruqla** hərəkətə gətirirdilər* (M.İbrahimov); (Sadıq:) *Deyirəm qoy başı dinc yaşayaq. **Cığ-vığ** nəyə lazımdır* (S.Rəhman).

Bu qrupa məxsus bütün sözlər qapalı heca ilə qurtarır. Bəzən belə sözlər termin kimi işlənir. Məsələn. botanikada işlənən *şıq-şıq otu* sözü belə düzəlmişdir. Ya da *cız-bız xana*, *cız-bız* kimi sözlərə lövhələrdə rast gəlinir.

Tam təkrarlar

Tam təkrar müəyyən sadə (və ya düzəltmə sözü) müxtəlif formalarda təkrarı deməkdir. Yarımçıq təkrarlardan fərqli olaraq, burada təkrar olunan söz heç bir fonetik dəyişməyə məruz qalmır.

Tam təkrarda əsas vurğu birinci tərəfin son hecasına, ikinci dərəcəli vurğu isə ikinci tərəfin son hecasına düşür. Mürəkkəb sözlər əmələ gətirən təkrarlardan fərqli olaraq, cümlənin həmcins üzvlərini əmələ gətirən təkrarlarda hər tərəf öz əsas vurğusunu saxlayır. Mürəkkəb söz düzəldən təkrarda bir əsas vurğunun olmasının səbəbi tərəflərin bir semantik tamda birləşməsidir. Birinci tərəfin ikinci dərəcəli vurğusu ilə, ikinci tərəfdə vaxtı ilə baş vurğu olmuş, indi isə ikinci dərəcəli vurğu hesab edilən vurğu bir növ müvazilik yarıdır. Məhz bu hal belə təkrarların defislə yazılmasına səbəb olur.

Tam təkrarların (burada ancaq mürəkkəb söz düzəldən təkrarlardan danışılır) tərəfləri arasında fasilə edilmir: buna görə də onların tərkib ünsürləri arasında vergül qoyulmur.

Bununla belə, bütün tam təkrarların defislə yazılması məcburi və ya daimi deyildir. Dilin inkişafı prosesində təkrarların tərəflərindən birisi öz vurğusunu tamamilə itirə bilər. Bu kimi hallarda isə belə sözləri defislə yazmağa ehtiyac da qalmır.

Tam təkrarlar yalnız Azərbaycan dilinə (yaxud türk dillərinə) məxsus bir hadisə deyildir. Onlar ən müxtəlif sistemli dillərdə də mövcuddur.

Bəzən təkrarı ancaq sözdüzəltmə üsullarından biri hesab edib, onun geniş formadüzəltmə vəzifəsini nəzərə almırlar. A.İ.Sobolevski təkrar nəticəsində ancaq mürəkkəb söz düzəldiyini göstərir. O qeyd edir ki, rus dilində *все-все, едва-едва, често-често* kimi təkrar sözlər “dildə mürəkkəb sözlər hesab edilməli olan yeni tərkiblərdir”.¹ Z.P.Donova isə bu kimi sözləri “mürəkkəb sözlərə yaxın tərkiblər”² hesab edir.

Azərbaycan dilində təkrar nəticəsində nəinki yeni sözlər

---

¹Вах: А. И. Соболевский. Лингвистические и археологические наблюдения, Варшава, вып. I, 1910, с.66-67.

²Вах: З. П. Донова. Сложные прилагательные в современном русском литературном языке. Канд. дисс., М., 1950, с.43.

düzəlidir, həm də müxtəlif qrammatik kateqoriyalar ifadə olunur. Təkrar topluluq, şiddətləndirmə, cəmlilik, təkrarlıq, çoxdəfəlilik və s. kimi kateqoriyaların əmələ gəlməsi üçün qrammatik vasitə də ola bilər. “Feili bağlamanın təkrarı tərz kateqoriyası əmələ gətirirsə, sifətin təkrarı üstünlük dərəcəsi yaradır.¹ Sifətin təkrarı, onun semantikasından asılı olaraq, keyfiyyətin yüksək və ya aşağı dərəcəsini göstərir.² N.Hacıyevə görə, “sözün iki dəfə təkrarı keyfiyyəti dəyişmir. Keyfiyyət keyfiyyətliyində qalır. Ancaq kəmiyyət artıqlığına xidmət edir.³

Doğrudur, sözün təkrarı kəmiyyət dəyişikliyi göstərir. Lakin unutmamaq olmaz ki, təkrar həm də yeni məna əmələ gətirmək vasitəsidir. *Gözəl çiçək* və *gözəl-gözəl çiçəklər* ifadələrini müqayisə etdikdə bu nəticəyə gəlirik ki, ikinci nümunədəki *çiçək* sözünün –lər kəmiyyət şəkilçisini qəbul etməsinin səbəbi *gözəl* sözünün təkrar edilməsidir. Birinci misalda *gözəl* və *çiçək* sözləri təkdir. Burada isim öz təyini ilə kəmiyyətə uzlaşmışdır. İkinci misalda *çiçəklər* sözü də öz təyini ilə uzlaşmalı olmuşdur. *Gözəl çiçək* və ya *gözəl çiçəklər* deyildiyi halda, *gözəl-gözəl çiçək* deyilməz və ya çox az deyilər.

Digər tərəfdən, təkrar nəticəsində bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəlidir. Bu isə təkrar vasitəsilə yeni sözlər düzəldilə bildiyini açıq göstərir. Məsələn:

İnqilabın şafəqi yayılır diyar-diyar; Zabitlər hər tərəfdə addım-addım güdürlər (R.Rza) misallarındakı *addım-addım* və *diyar-diyar* sözlərində *diyar* və *addım* isimləri təkrar olunub zərf əmələ gətirmişdir.

Deməli, təkrarın əsas vəzifəsi forma düzəltməkdən ibarətdir. Bununla belə, təkrar yalnız mənanı qüvvətləndirməyə deyil, həmçinin yeni söz düzəltməyə də xidmət edir. Təkrar müasir dilimiz üçün canlı və çox yayılmış sözdüzəltmə prosesidir.

---

¹ В. И. Алатырев. Повторы в пермских языках. Ученые записки Карело-финского государственного университета. Исторические и филологические науки, т. II, вып I, 1947, Петрозаводск, с. 158

² Ш. З. Айляров. Учебник турецкого языка, изд. МИВ, 1954, с. 278.

³ N. Hacıyev. Azərbaycan dilində sifət, namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1948, səh. 154.

İsmin təkrarı bəzən özündən sonra gələn sözün qeyri-müəyyən kəmiyyətini göstərir. Məsələn:

Niyə Qrikorun keçən ildən qalan buğdasına bit düşsün, mən qonşulardan kasa-kasa un dilənim? (Ə.Abbasov); *Axı o yeri ələ keçirmək üçün mən bax, bu Qrikorla **ətək-ətək** pul tökmüşük* (Ə.Abbasov); *Kisə-kisə pulları bir –bir çıxardıb sayar, ağzını bağ-lardı* (A.Şaiq).

Türk dillərində bəzi sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Belə ki, bəzi kök sözlər bir neçə nitq hissəsi kimi çıxış edə bilər; (bəzən sözdüzəldici şəkilçilər qoşulduqda, sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğu dəqiqləşir. Bunları N.K.Dmitriyev keçici («переходящий») nitq hissələri adlandırır. Təkrarlarda isə sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyən etmək nisbətən asanlaşır, çünki təkrar zamanı bəzən sözlərin morfoloji çoxmənalılığı itir.

Bütün tam təkrarları, təkrar nəticəsində düzələn mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında bitişdirici ünsürlərin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq, iki qrupa bölmək olar:

a) bitişdirici ünsürü olmayan təkrarlar; b) bitişdirici ünsürü olan təkrarlar.

Bitişdirici ünsürü olmayan təkrarlar. Demək olar ki, bütün nitq hissələri təkrar oluna bilər. Lakin bütün sözlər təkrar olunduqda isim və sifət düzəldə bilmir. İsmin təkrarı nəticəsində isim, sifət və zərf düzəlir.

1.İsmin təkrarı müxtəlif oyun adlarını ifadə edən isimlər əmələ gətirir: məs.: *aşığı-aşığı, üzük-üzük, xala-xala, top-top, daş-daş*.

(Əmir:) *De ki, **kos-kos** oyunundan danışırım da* (İ.Səfərli); (Etibar:) *Qonşu uşaqlarıyla **qaçaq-qaçaq** oynamış* (İ.Səfərli); *Gəl atam kimi **dükən-dükən** oynayaq* (“Kirpi” jurnalı); ***Sinif-sinif** oyunu* (“Pioner jurnalı).

2.İsmin təkrarı nəticəsində sifət əmələ gəlir; məs.: *qarın-qarın* (yağ), *köynək-köynək* (ət), *cərgə-cərgə, qatar-qatar* (durna), *sürü-sürü* (qoyun).

*Əynində paltarı **yamaq-yamaq*** (S.Rüstəm); *Qarın-qarın* inək yağı gəlirdi (Mir Cəlal); *Pəncərədə yenə qışın **yarpaq-yarpaq***

naxışları (R.Rza); *Dağlarında sürü-sürü maral-təkə varmış* (R.Rza).

3. İsmın təkrarı nəticəsində zərf əmələ gəlir; məs.: *varağ-varağ* (yazmaq), *diyar-diyar*, *ölkə-ölkə* (gəzmək), *dəstə-dəstə* (oynamaq), *sətir-sətir* (oxumaq)....

Xəyal keçən günləri çevirir varağ-varağ (R.Rza); *Qarış-qarış* gəzəcəkdir *vətənin hər yerini* (R.Rza); *Lenin yenə canlı kimi gəzəcəkdir diyar-diyar* (R.Rza).

Göründüyü kimi, burada əsasən sadə isimlər təkrar olunur. İsimlərdən fərqli olaraq, sifətlər əsli və düzəltmə şəkilində təkrar oluna bilər.

Sadə sifətlərin təkrarı mürəkkəb sifət və zərf əmələ gətirir:

1.mürəkkəb sifətlər; məs.: *qalın-qalın* (kitablar), *topa-topa* (buludlar), *gözəl-gözəl* (uşaqlar)...

Qalın-qalın kolluqları yara-yara meşədə gəzirləmiş (R.Rza); *Ağlınza gözəl-gözəl fikirlər gəlir* (İ.Hüseynov);

2.mürəkkəb zərflər; məs.: *yaxşı-yaxşı* (düşünmək), *dərin-dərin*, *həzin-həzin* (ağlamaq).

Nazənin-nazənin edərsiz avaz (M.P.Vaqif); *Bu məktubun gəlməsini gözləmişdir uzun-uzun*(R.Rza); *Lenin baxır uşağın gözünə dərin-dərin* (R.Rza).

Göstərilən misallarda sadə sifətlər təkrar edilib, mürəkkəb sifət və mürəkkəb zərf əmələ gətirmişdir.

Dilimizdə düzəltmə sifətlər də təkrar olunur. Lakin düzəltmə sifətlərin hamısı deyil, müəyyən sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması ilə əmələ gələn düzəltmə sifətlər təkrar olunub, yeni mənalı söz əmələ gətirir.

1)-*qın* (-*gin*, -*qun*, - *gün*, *ğın*, -*ğun*) şəkilçili sözlərin təkrarı ilə yeni sözlər düzəlir; məs.: *dalğın-dalğın*, *yorğun-yorğun*, *süzgün-süzgün*, *ölgün-ölgün*, *tutqun-tutqun*, *kəskin-kəskin*, *küskün-küskün*...

Belə sözlər, bir qayda olaraq, növ şəkilçiləri olmayan feil köklərindən əmələ gəlir. Bu şəkilçilərin düzəltmə feillərlə birləşməsinə təsadüf edilmir.

2)-*ıq*,(-*ik*, -*uq*, -*ük*), -*aq* (-*ək*), -*q* (-*k*) şəkilçili sözlərin təkra-

rı ilə yeni sözlər düzəlir. Bu şəkilçilər həm feil köklərinə, həm də düzəltmə feillərə əlavə edilə bilər. Bu vasitə ilə düzələn sözlər təkrar edilir: *qorxaq-qorxaq, hürkək-hürkək, əzik-əzik, sönük-sönük, çürük-çürük, kəsik-kəsik, qırıq-qırıq...*

3) *-ma (-mə)* şəkilçili sözlərin təkrarı ilə yeni sözlər düzəlir; məs.: *kəsmə-kəsmə, eşmə-eşmə, deşmə-deşmə...*

4) *-ın, (-in, -un, -ün)* şəkilçili sözlərin təkrarı ilə yeni sözlər düzəlir; məs: *oğrun-oğrun, yığın-yığın...*

5) *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçili sözlərin təkrarı ilə yeni sözlər düzəlir. Bu şəkilçilər isimlərə qoşulub sifət əmələ gətirir. Belə düzəltmə sifətlər təkrar olunur; məs: *dadlı-dadlı, fikirli-fikirli, ləzzətli-ləzzətli...*

6) *-sız(-siz, -suz, -süz)* şəkilçilərinin təkrarı ilə yeni sözlər düzəlir; məs.: *səssiz-səssiz (gəzmək), duzsuz-duzsuz (yeməklər).*

Bunlardan başqa, daha bir sıra sözdüzəldici sözlərə malik olan sözlər də təkrar oluna bilər.

Əslində təkhecalı sözlərin təkrarı nəticəsində düzələn mürəkkəb sözlər indi sadə sözlər kimi qavranılır; məs.: *hophop, şırşır, xaşxaş, çaxçaş, cəmcəm...*

Bitişdirici ünsürü olan təkrarlar. Buraya *ba, bə, a, ə, ha* ünsürləri vasitəsi ilə düzələn təkrarlar daxildir.

1. *Ba, bə* ünsürü vasitəsi ilə əsasən isimlər¹ təkrar olunub, zərf əmələ gəlir; məs.: *ağızbaağız, nəsilbənəsil, yanbayan...*

Gəzirəm kəndbəkənd, şəhərbəşər; Gəlir qulağıma şirin nəğmələr (M.Rahim); *Vuruşur üzbəüz ölümlə həyat* (M.Rahim); *Nəsilbənəsil* tehranlı və *nəsilbənəsil* yoxsul olan Rüstəm onların inandığı adam idi (M.İbrahimov). *Ba, bə* ünsürləri *bə* yarımçıq təkrarların da tərəfləri arasında işlənir; məs.: *sapsağlam, sapsağ, dümdüz, düpdüz* yarımçıq təkrar sözlər *sapbasağlam//sappasalam, sappsağ//sapbasağ, dümbədüz//düppədüz//düppədüz* şəklində də işlənir. Bəzən söz öz antonimi və ya sinoniminə bu ünsürlərin vasitəsi ilə birləşib yeni söz əmələ gətirir. Məs.: *üzbəsurət, üzbəsisfət, üzbəgöz, əlbəyaxa, gecəbəgündüz...*

---

¹Başqa nitq hissələri də *ba, bə* ünsürləri vasitəsi ilə təkrar olunub, yeni söz düzəldir; məs.: *birbəbir, cürbəcür...*

2. *ha* ünsürü vasitəsi ilə yalnız feillər təkrar olunub isim əmələ gəlir. Bu feillər daha çox səslə ilə və ya cingiltili səssiz ilə bitir; məs.: *qırhaqır, düzəhadüzəl, qurtarhaqurtar, dehade, yehaye, çalhaçal, boğulhaboğul...*

(Rüstəm:) *Bəs bu vürhavur, bəs bu tuthatut nədir?* (S.Rəhimov); *Həyat vəziyyətinin düzəhadüzəl zamanında anası mədə yarasından vəfat etdi* (M.İbrahimov); *Yunis sözünün qurtarhaqurtarda su texniki Muxtar içəri girdi* (Mir Cəlal).

Bəzən səstəqlidi sözlər də *ha* ünsürü vasitəsi ilə təkrar olunur; məs.: *cızhacız, cırhacır, şaraqhaşaraq, cırınqhacıqrınq...*

3. *A (ə)* ünsürləri də feillərin təkrarına xidmət edir; məs.: *qaçaqaç, basabas...*

Birdən qaçaqaç düşdü; dedilər naçalnik gəlir (C.Məmməd-quluzadə); *Ay adamlar, bu nə basabasdır?* (C.Cabbarlı).

Bitişdirici ünsürlərin köməyi ilə düzələn təkrar sözlər bir qayda olaraq bitişik, bəzən isə defislə yazılır. Hətta eyni əsərdə bu kimi sözlərin müxtəlif şəkildə yazılmasına da təsadüf edilir. Məsələn, M.İbrahimovun “Gələcək gün” romanında bitişdirici ünsürlü təkrar sözlər əsasən bitişik yazıldığı halda, aşağıdakı şəkillərdə də özünü göstərir.

Məhbəsdə o, “Ana” romanını fəsil-bəfəsil xatırlamağa başlamışdı (M.İbrahimov); *Kürd xalqının düşmənidir, gor-bagor atası da özü kimi idi* (M.İbrahimov).

Bəzən təkrarlardan üslubi məqsədlər üçün də istifadə olunur. Bunu aşağıdakı cümlədə görmək olar:

“*Onun (Nöqtələrovun) xəyalında onlarla böyük-böyük vəzifələr, geniş- geniş kabinetlər, yekə-yekə stollar, yumşaq-yumşaq kürsülər, girdə-girdə möhürlər, gözəl-gözəl qələmdanlar, qəşəng-qəşəng avtomaşınlar və nəhayət, xırda-xırda adamlar canlandı* (S. Dağlı).

Müasir Azərbaycan dilində təkrarların başlıca xüsusiyyətləri qısa şəkildə bunlardan ibarətdir.

*“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı, 1961-ci il, №1,
səh.15-20.*

FEİLİ BAĞLAMA VƏ VERGÜL

Durğu işarələri və onların işlənmə yerləri haqqında mükəmməl tədqiqat əsəri hələ yoxdur. Orta məktəb dərsliklərində verilən göstərişlər bəzən hərtərəfli olmur və ya dərsliyin istiqaməti buna imkan vermir. İstər mətbuatda, istərsə də tədris işində bu vəziyyət öz mənfəi, xoşagəlməz təsirini göstərir. Bəzən eyni əsərin, hətta eyni səhifənin müxtəlif yerlərindəki oxşar cümlələrdə durğu işarələrindən müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Bəzi müəlliflər bu işarələri öz şəxsi, subyektiv zövqünə görə işlədir. Bu söylədiklərimiz ən çox vergül işarəsinə, daha doğrusu, feili bağlama və vergül məsələsinə aiddir.

Belə bir səhv fikir yaranmışdır ki, feili bağlama ilə əsas feil arasına başqa sözlər daxil olarsa, feili bağlamadan sonra vergül işarəsi qoyulmalıdır. Lakin bu prinsipə ardıcıl şəkildə heç bir yerdə riayət olunmur. Çünki prinsipin özü düzgün deyildir, səhvdir. Nəticədə müəllimlər bəzən çıxılmaz bir vəziyyətdə qalırlar. Başqa kitablardan deyil, qrammatika kitabından, həm də Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin 1957-ci ildə elan etdiyi müsabiqədə mükafata layiq görülmüş “Azərbaycan dilinin qrammatikası”(müəllifi S.Cəfərovdur) kitabından aldığımız və bir-birinin ardınca gələn iki misal eyni ilə veririk:

- 1.Qapıdan çıxınca, Kərimə rast gəldim.
- 2.Səni görüncə Kamal yadıma düşdü (səh. 125).

Göründüyü kimi, eyni tipli cümlələrin birində vergül var, ikincisində yoxdur.

Həmin kitabda 370-ci tapşırıqdakı misalların bir qisminə ...ıb şəkilçili sözlərdən sonra vergül qoyulmuşdur.

“1. Maniya bıçağı qapıb, var gücü ilə faşist zabitanın sinəsinə soxdu.

2. Şofer kepkasını başından çıxarıb, stolun üstünə qoydu”.

Oradaca bəzi cümlələrdə ...ıb şəkilçili sözlərdən sonra vergül qoyulmamışdır.

1. Mixail İvanoviç Pirenko gedib partizanlara qoşuldu.
2. Uşaqlar atları minib kəndə çapdılar.

Həmin kitabdakı 378-ci tapşırıqdan misallar gətiririk:

1. Onlar bir-birindən yapışaraq, özlərini güclə ayaq üstə saxladılar.

2. O, gülümsəyərək irəli gəlib tələbəsinin başını tumarladı.

Vergülün işlənməsinə görə eyni quruluşa malik cümlələrdə belə uyğunsuzluqlar başqa dərslərdə də çoxdur. Həm də təkcə dərslərdə deyil, elmi və bədii əsərlərdə, qəzet və jurnallarda da bu kimi nöqsanlar həmişə özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı tərəfindən 1951-ci ildə buraxılan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabındakı feili bağlama bəhsində bütün feili bağlama şəkildəli sözlərdən sonra vergül işlənmiş, S.M.Kirov adına ADU-nun 1954-cü ildə nəşr etdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabındakı feili bağlama bəhsində feili bağlama şəkildəli sözlərin çoxundan sonra vergül işlənməmişdir. Belə bir vəziyyət xüsusilə tədris işinə müəyyən qədər əngəl törədir. Şagirdlər istər orta məktəbdə yazı zamanı, istərsə də ali məktəblərə daxil olduqda imtahan verərkən həmişə tərəddüd edirlər. Axı durğu işarələri də düzgün və yerində işlənmədikdə şagirdin qiymətinə mənfi təsir edir. Bəzən hətta müəllimlər də müəyyən konkret halda vergülü işlətməyin lazım olub-olmadığını inamla izah edə bilmir, özünə arxayın ola bilmir. Buna görə də bəzən sinifdə, auditoriyada mübahisə başlayır...

Bəs çıxış yolu haradandır? Vergülün işlənmə yeri haqqında sabit qaydalar vermək olmazmı?

Məsələ burasındadır ki, adətən vergül işarəsini feili bağlama ilə əlaqədar edirlər. Lakin feili bağlamanın vergül ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Feili bağlama morfoloji kateqoriyadır. Vergül və başqa durğu işarələri isə ancaq intaksis ilə, sintaktik hadisələr ilə əlaqəlidir.

Feili sifətlər və məsdərlər kimi, feili bağlamalar da feil formalarından biridir. Lakin maraqlı burasıdır ki, kimsə vergül işarəsini feilin başqa oxşar formaları olan məsdərlər və feili sifətlər ilə əlaqələndirmir. Cümlədə məsdər və feili sifətlərdən sonra o zaman vergül işlənər ki, həmin sözlərin sintaktik vəzifəsi bu vergülü tələb

etsin. Eyni fikri feili bağlama haqqında da demək olar.

Durğu işarələrinin konkret qaydaları həmişə ifadənin sintaktik quruluşundan asılıdır. Sözlər ancaq cümlədə bir-biri ilə rəbi-təyə girir və ancaq cümlədə aydın məna bildirir. Əlbəttə, durğu işarələrinin düzgün işlədilməsində ifadənin məzmunu da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu məzmunun özü də yenə sintaktik quruluşla əlaqədardır. Bunu yadda saxlayan müəllim heç vaxt çətinliyə düşməz. Deməli, feili bağlamayı vergüldən ayırmaq lazımdır. Vergülü öz yerinə qaytarmaq, yəni ancaq sintaksis ilə əlaqədar izah etmək düzgün olar.

Ən çox mübahisəli və dolaşlıq məsələ “ib...” şəkilçii sözlərdən sonra vergülün işlənilib işlənilməməsi məsələsidir. Orta məktəblər üçün yazılmış “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda (müəllifləri: M.A.Şirəliyev və M.Hüseynzadə) deyilir:

“Aşağıdakı hallarda ....ib feili bağlama şəkilçisindən sonra vergül qoyulur:

a) **ib** feili bağlama şəkilçisi ilə ifadə olunan hərəkət mübtədaya aid olarsa vergül qoyulur, məs.: Mən tez maşına minib, gedən yoldaşı yola saldım.

b) **ib** şəkilçisi ilə işlənən feili bağlama həmcins xəbər olarsa və bununla əsas xəbər olan fel arasında bir neçə söz iştirak edərsə, feili bağlamadan sonra vergül qoyulmalıdır. Məs.:

“Belə hallarda tez və qəti tərpənən Qüdrət fantanın səbəblərini dərhal aydınlaşdırıb, quyunun ağzına ağır düyməli bir qapaq vurmalarını əmr etdi” (H.M.).

Buradakı üslubi nöqsanları demirik (“ib” feili bağlama şəkilçisindən sonra vergül”?, “şəkilçi ilə ifadə olunan hərəkət”?) orta məktəb dərsləri üçün ağır olan izahı və misalı da (bax “b” bəndinə) demirik, diqqətlə baxdıqda, hər iki bənddə izah və misalların eyni şey olduğunu inkar etmək mümkün deyildir. Doğrudan da, “a” bəndindəki misalda “ib” şəkilçisi ilə işlənən” söz həmcins xəbər deyilmi və bununla əsas xəbər arasında bir neçə söz iştirak etməmişdir-mi? Və ya əksinə “b” bəndindəki misal “a” bəndindəki tezisə tam uyğun gəlmirmi? Belə isə eyni tipli misalları bir-birindən ayırmağa və hər biri üçün ayrı bir izahat verməyə ehtiyac yoxdur.

Hər iki misalda düzgün olan cəhət budur ki, “ib” feili

bağlama şəkilçili sözdən sonra vergül qoyulmuşdur: hər iki izahda düzgün olmayan cəhət budur ki, vergül işarəsi feili bağlamaya bağlanmışdır.

İki misal göstərək:

1) Qırat yeldən qanad taxıb, quş kimi uçurdu (“Koroğlu”).

2) Parlaq şəfəqlər pəncərələrdən süzülüb, hər tərəfi qızıl rəngə boyayırdı (Y.Əzimzadə).

Hər iki cümlədə “ib” şəkilçili söz mübtədaya aiddir və hər iki cümlədə bu söz ilə əsas feil arasında bir neçə söz daxil edilmişdir. Eyni zamanda misalların birində vergül qoyulmamış, ikincisində qoyulmuşdur.

İkinci misaldakı “süzülüb” sözü əsas feilin (boyayırdı) şəxs və zamanını bildirir və “süzülürdü” formasını əvəz edir. Həmcins xəbərlərdə eyni şəkilçiləri təkrarlamağa dilimizin üslubu yol vermədiyindən buradakı zaman və hekayə məzmununu bildirən şəkilçilər ixtisar olunmuş və “üb” feili bağlama şəkilçisi əlavə edilmişdir.

Birinci misalda isə vəziyyət belə deyildir. Buradakı feili bağlama şəkilçili “taxıb” sözünü əsas xəbər olan “uçurdu” ilə uzlaşdırmaq olmur. (Qır at yeldən qanad taxırdı, quş kimi uçurdu – demək olmaz). Deməli, bu söz həmcins xəbər deyildir, bəlkə hərəkətin tərzini bildirən təzi-hərəkət zərfliyidir. Elə buna görə də ondan sonra vergül işlədilməmişdir.

Məlumdur ki, “-ib...” şəkilçili sözlər cümlədə təzi-hərəkət, səbəb, zaman zərfliyi və həmcins xəbər vəzifəsində işlənir. Bu sözlər ancaq həmcins xəbər olduqda onlardan sonra vergül qoyulmalıdır. Vergül işarəsi “-ib...” şəkilçili sözlərdən sonra bunların feili bağlama olduğuna görə deyil, həmcins xəbər olduğuna görə qoyulur. Bizə belə gəlir ki, məsələni belə sadə şəkildə izah etdikdə müəllim öz məqsədinə daha çox müvəffəq olur. Deməli, “-ib...” şəkilçili sözlər cümlədə təzi-hərəkət, səbəb zərfliyi və s. funksiyada işləndikdə vergül qoyulmaz.

Həmcins xəbəri olan bu cümləyə fikir verək: Onlar atlardan endilər, cığır çıxdılar və şəhərə tərəf addımladılar (M.İbrahimov). Dilimizin üslubi xüsusiyyəti bu cümlədəki xəbərləri bir neçə şəkildə işlətməyə imkan verir. (Onlar atdan enib, cığıra çıxdılar və

şəhərə tərəf addımladılar). Göründüyü kimi, kəmiyyət, zaman (habelə şəxs) şəkilçiləri ixtisar edilib, bunların əvəzinə “-ıb” feili bağlama şəkilçisi işlədilməklə, həmcins xəbər öz funksiyasından məhrum olmur, yenə də həmcins xəbər olaraq qalır. Odur ki, belə hallarda vergülün işlənməsi zəruridir. Burada ikinci bir sintaktik əlaməti – sualları da nəzərə almaq lazımdır. Yuxarıdakı “-ıb...” şəkilçili sözlər zərfliyin “necə, nə cür” suallarına cavab ola bilmir. (Cığıra necə çıxdılar, necə addımladılar və s. suallarını vermək olmur). Sual həmcins xəbərlərin (“nə etdilər” və ya “nə edib”) sualıdır.

Başqa bir misal verək:

Ona görə sən də, mən də, o biri yoldaşlarımız da gərək gecə bilməyib, gündüz bilməyib can yandıraq (H.Mehdi).

Bu cümlədə “gündüz bilməyib”dən sonra vergül işlətmək olmaz. Çünki bu ifadə “can yandıraq” ilə həmcins xəbər təşkil etmir, “gecə bilməyib, gündüz bilməyib” şəklində həmişə, daima, durmadan mənalərini verən zaman zərfliyi vəzifəsi daşıyır. Əlbəttə, buraya qədər tərkibində “ıb” şəkilçili feili bağlama olan cümlələrin ən sadə növlərindən bəhs olundu. Lakin cümlə nə şəkildə olur-olsun, bu deyilənlər öz qüvvəsini saxlayır. Məsələn, belə bir cümlə alağ:

Həm o, həm də Vasya faşistlər tərəfindən əzab verilib, boğazdan asılmış adamları dəfələrlə görmüşdülər (İ.Qasımov. H.Seyidbəyli).

Soruşula bilər ki, bu cümlədə “verilib” sözündən sonra vergül nəyə lazımdır? Bu söz ki, “görmüşdülər” xəbəri ilə həmcins deyildir. Bu, doğrudur. Lakin burada “əzab verilib” ifadəsi “boğazdan asılmış” ilə həmcinsdir və bunun əslisi “əzab verilmiş” şəklindədir. “Miş” şəkilçisi əvəzinə “ıb” işlənmişdir – “əzab verilib, boğazdan asılmış” ifadələri birlikdə “adamlar” sözünün həmcins təyinləridir. Deməli, vergül işarəsi yerində qoyulmuşdur.

Feili bağlamaların başqa növlərində də belədir. Vergül feili bağlama ilə əlaqədar deyil. Aşağıdakı cümləyə fikir verək:

Müzakirəsinə toplandığımız məsələnin çox ciddi və siyasi bir məsələ olmasına baxmayaraq, söhbətimiz sanki qeyri-rəsmi bir şəraitdə gedirdi (S.Vurğun).

Bu cümlədə “baxmayaraq” sözü feili bağlamadır və on-

dan sonra düzgün olaraq vergül qoyulmuşdur. Lakin bu vergül feili bağlama ilə bağlı deyildir. Cümlədə bu sözdən qabaqkı bütün ifadə xüsusiləşmişdir, yəni xüsusiləşmədir. Vergül də bu xüsusiləşməyə aiddir, deməli, yenə sintaktik hadisə ilə əlaqədardır.

Firudin dərslərdən sonra nahar edərək, otağında oturmuşdu (M.İbrahimov).

Bu cümlədə “nahar edərək” ifadəsindən sonra ona görə vergül işlənmişdir ki, o, cümlənin əsas xəbəri ilə (“oturmuşdu”) həmcinsdir. Bunu “nahar etmişdi” şəklində də işlətmək olardı. “Nahar edərək” ifadəsi “necə, nə cür” suallarına cavab ola bilmir. Burada “necə oturmuşdu?” və ya “nə cür oturmuşdu?” suallarını heç vermək olmaz.

Aşağıda gətirdiyimiz və tərkibində müxtəlif feili bağlama şəkilçili sözlər olan cümlələrdə də vergülə ehtiyac yoxdur. Çünki qeyd olunan feili bağlama şəkilçili sözlərin heç biri həmcins xəbər deyildir.

1) Axşam uşaqlar karxanadan **çıxarkən** qar yağırdı (Ə.Məmmədخانlı).

2) Salon elə səssiz idi ki, Aslanov bir an **susanda** adamın qulağı cingildəyirdi (H.Mehdi).

3) Atam sənin burda olduğunu **dedikdə** sevindiyimdən ağladım (Ə.Vəliyev).

4) Xətib bu vəziyyəti **göruncə** müridlərinə əmr verdi (M.S.Ordubadi).

5) O, məktub **yazdıqca** gah Sərxan, gah Rüstəm bir söz deyirdi (M.İbrahimov).

Bu misallardakı **çıxarkən**, **susanda**, **dedikdə**, **göruncə**, **yazdıqca** kimi sözlər bir cümlə üzvü kimi zərflik olduqları üçün bunlardan sonra vergül işarəsi işlətmək zəruri deyildir. Təcrübə göstərir ki, vergülün işlədilməsi haqqında belə yığcam və sadə izahat şagirdlər və tələbələr tərəfindən asanlıqla mənimsənilir. Güman edirik ki, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu tədris işində müsbət nəticə verəcəkdir.

*Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri,
İctimai elmlər seriyası, 1961-ci i, № 8, səh.53-61.*

TƏQLİDİ SÖZLƏR

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan morfoloji-leksik söz qruplarından biri də təqlidi sözlərdir. Ayrı-ayrı dərslərlərdə və elmi əsərlərdə verilən bəzi xırda izahatlar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, bu vaxta kimi Azərbaycan dili təqlidi sözləri dilçilərimizin diqqətini cəlb etməmişdir. Halbuki bu sözlər tədqiq olan maraqlı fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərə malikdir.

Türkologiya tarixində ilk dəfə N.İ.Aşmarin təqlidi sözlərdən bəhs etmişdir. Bundan sonra N.K.Dmitriyev, A.P.Potseluyevski, A.İ.İsxakov, L.N.Xaritonov, Ş.Sarıbayev, S.Kudayberqenov, M.Xudaykuliyeu və başqa dilçilər müxtəlif türk dillərinə təqlidi sözlərə məqalələr həsr etmişlər ki, bu məqalələrdə irəli sürülən bir sıra müddəalar Azərbaycan dili təqlidi sözlərinə də şamil ola bilər.

Məna xüsusiyyətlərinə görə bütün təqlidi sözləri iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1) obrazlı sözlər; 2) səstəqlidi sözlər.

1) Əşyanın və hərəkətin xarici görünüşü haqqında obrazlı təsəvvür yaradan sözlərə obrazlı sözlər deyilir. Məs.: *bıldır-bıldır, gildir-gildir, parıl-parıl* və s.

2) Canlı və cansız əşyaların çıxardığı müxtəlif səsləri təqlid edən sözlərə səstəqlidi sözlər deyilir. Məs.: *ma* (inək mələrtisi), *ham-ham* (it hürüşü), *vız* (arı vızılması), *qarr* (qarğa qarılması), *şırr* (yağış şırıltısı), *şaqq* (ağac şaqılması) və sair.

Əslində arı vızılması və ya yağış şırıltısı bizim təqlid etdiyimiz kimi olmur. Biz bu hadisələri yalnız təxmini şəkildə təqlid edə bilirik. Deməli, təqlidi sözlər obyektiv aləmin səslərini təxmini əks etdirir.

Obrazlı sözlər görmə duyğuları ilə bağlıdırsa, səs təqlidi sözlər eşitmə duyğuları ilə bağlıdır. Obrazlı sözlər məcazi mənaya daha çox meyl edir. Məsələn, Salamov: *Sən onun himi ilə işləyirsən* (C.Cabbarlı).

Bu iki qrup mənaca bir-birindən fərqlənsə də, dilimizin sözdüzəltmə və sözdəyişmə sistemində eyni səciyyə ilə çıxış etdi-

yindən, ümumi bir kateqoriyada birləşdirilə bilər. Bunların hamısına birlikdə təqlidi sözlər deyilir.

Azərbaycan dilində olan təqlidi sözləri semantikasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Canlıların çıxardığı müxtəlif səslərə təqlid olanlar: *vız, vıj, quqquluqu, ma, mə, bə, cik-cik, qırt-qırt, ham-ham, murr, myo-myo, hıh, a, qurr, zzz, jji, qarr, cib-cib, civ-civ, qa-qa-qa* və sair.

2. Cansız əşyaların və təbiət hadisələrinin çıxardığı müxtəlif səslərə təqlid olanlar: *vıyy, tıq-tıq, gup-gup, çax-çax, danq, zıng, şırr, pırt* və sair.

3. Hərəkətin müxtəlif növlərinə təqlid olanlar: *dıbır-dıbır* (gəzmək), *şırp* (ayağa durmaq), *hop* (götürmək), *xıdır-xıdır* (yemək), *dıp-dıp* (getmək) və sair.

4. Əşyanın ümumi vəziyyətinə təqlid olanlar: *tir-tir* (əsmək), *bıldır-bıldır, gildir-gildir* (yaş tökmək), *puçur-puçur* (tər tökmək) və sair.

Dilimizdə bəzi təqlidi sözlər müxtəlif variantlarda işlənir. Məsələn, bu ilki sərçə bildirkinə cük-cük öyrədir – atalar sözündəki “cük-cük” sözünə müxtəlif yerlərdə gah “cib-cib”, gah “cik-cik”, gah da “civ-civ” şəklində təsadüf olunur. Ə.Nəzminin bir şeirində “cıvıldaşmaq” sözünün işləndiyini nəzərə alsaq, yuxarıdakı sözün “civ-civ” variantının olduğu da aydınlaşır. Bütün bu sözlər eyni mənanı bildirir. Bəzən eyni mənanın müxtəlif çalarlıqları müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, dilimizdə gülüşün müxtəlif çalarlıqlarını bildirmək üçün işlədilən təqlidi sözlərin heç də tam olmayan siyahısı budur: *xa-xa-xa, ha-ha-ha, hi-hi-hi, ho-ho-ho, hı-hı-hı, hoh-hoh-hoh, hah-hah-hah, xi-xi-xi, qah-qah* və sair.

Təqlidi sözlərin sadə və mürəkkəb formaları vardır. Ən bəsit növü – iki və ya üç səsdən ibarət olanlar – sadə formalardır. Belə təqlidi sözlər bircə hecadan ibarət olur.¹ Söz iki səsdən ibarət olduqda heca açıq, üç səsdən ibarət olduqda isə qapalı olur.

Açıq heca təşkil edən təqlidi sözlər ancaq canlıların səsləri-

¹ Bir səsə təqlid olan söz – səslər də vardır. Məsələn, *zzz, gğg* və sair. Lakin bunlar azlıq təşkil edir.

nə təqliddir və kəmiyyətə çox azdır. Məsələn, qu, qa, dü, du, o, hə, hi, mu, mu, bə, mə, ma və sair.¹

Sadə formanın ən çox yayılmış növü səssiz+səsli+ səssiz şəklində olan növidür. Məsələn, *viğ, vij, viz, viy, tap, top, taq, puf, tir, par, püf, pır, pıq, fiş, fir, şax, şıq, mur, maç, qij, qığ, dız, civ, cız, fis, hay* və sair.

İki və üç sözdən ibarət sadə formalar mövcud olan sadə səslərə təqlid kimi çıxış edir. Bu kimi sadə səslərə əlavə məna çarları vermək üçün müəyyən səslərə və ya şəkilçilərə struktur ünsür² deyilir. Struktur ünsür həm bir səsdən, həm də bir hecadan ibarət ola bilər.

Azərbaycan dilində bir səsdən ibarət olan struktur ünsürlər bunlardır: *g//k, q, b//p, ç, t*. Bu ünsürlər sadə səsləri bildiren təqlidi sözlərə qoşulub, onlara əlavə məna incəliyi verir. Məsələn, *zing, zinq, ding, dinq, vinq, pıqq, hurt, çirt, murt, dirt, hart, çart, xirt, pirt, nirt, cirt, firt, xort, tapp, şapp, gupp, topp, xırç, murç, nırç, firç* və sair.

Struktur ünsürlü təqlidi sözlərin bəzisi müstəqil şəkildə də işləyə bilər. Məsələn, *şır, şar, qar, mir* və sair. Bunlar struktur ünsür qəbul edəndə kəskinlik, qısa müdətliklik, kəsik-kəsiklik kimi anlayışları da bildirir.

Şır – uzunmüddətli səsə təqlid; *şirt* – qısamüddətli səsə təqlid; *dın* – uzunmüddətli səsə təqlid; *dinq* – qısamüddətli səsə təqlid.

Bəzi müasir təqlidi sözlərdə isə struktur ünsür ayrılı bilmir. Bunlar struktur ünsür olmadan dildə yaşayır. Bu sözlər də yuxarıda qeyd olunan və struktur ünsürü ayrılı bilən birhecalı sözlər kimi, qısamüddətliklik və sair bildirir. Məsələn, *dinq, nırç, çart, çirt, dirt, zing* və sair.

---

¹ Başqa türk dillərində iki səsdən ibarət təqlidi sözlərin olub-olmadığını bilmirik. Belə məlumdur ki, tədqiqatçılar bu sözlərdən bəhs etmirlər. Məsələn, А.И.Исхаков «О подражательных словах в казахском языке» («Тюркологический сборник», т. I, М. – Л., 1951) adlı məqaləsində bu kimi sözlərin adını çəkmir.

² İlk dəfə L.N.Xaritonovun işlətdiyi bu termini sonrakı tədqiqatçıların hamısı qəbul etmişdir. Struktur ünsür təqlidi sözlərin formal əlamətlərindən olub, onları başqa nitq hissələrindən fərqləndirir.

Təqlid olunan səsin davamlı, uzunmüddətli olduğunu bildirmək üçün birhecalı sözlərdə ya səslə uzadılır, ya da səssiz qoşalaşdırılır. Özlüyündə *qa*, *puf*, *tıq*, *taq* və bu kimi sözlər həm də təqlid olunan səsin aniliyini göstərir. Bunu M.Ə.Sabir çox gözəl vermişdir:

*Qa edərkən hənuz bircə kərə –
Pendiri dimdiyindən endi yerə.*

“*Qa*” sözü həmin səsin bir dəfə (“bircə kərə”), qısa ifadə olduğunu bildirir. Həmin səsin uzun müddət, bir neçə dəfə tələffüzünü bildirmək üçün son səsləni uzatmaq lazımdır (*qā* və ya *qa-aa*). *Taq*, *tıq* kimi sözlərdə səsin aniliyi, bir dəfə olduğu göstərilir, *taqq*, *tıqq* şəklində isə bu səslərin nisbətən davamlılığı aydın görünür. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, bəzi səslərə iki şəkildə – həm geniş, həm də dar səslilər ilə təqlid olunur Məsələn, *danq* – *ding*, *zinq* – *zing*, *cing* – *cing* (həmçinin yeni düzəltmə sözlərdə: *danqıltı-dingilti*, *zinqıldamaq-zingildəmək* və sair). Bu xüsusiyyət sözlər təkrarlananda da özünü göstərir: *taq-taq//tıqq-tıqq*; *part-part//pirt-pirt* və sair.

Səslərin müxtəlif keyfiyyətdə olması təqlid olunan hadisədən asılıdır.

Təqlidi sözlərdə ən çox işlənən səslilər *ı* və *a*-dır; *e* və *ə* səsləri ilə yaranan belə sözlər yoxdur. Bu sözlərdə həm geniş, həm də dar səslilər iştirak edə bilər. Eyni səsin yüksək, hündürdən olduğunu bildirəndə geniş və qalın səslilər, zəif və alçaqdan olduğunu bildirəndə dar və incə səslilər işlədilir. Məsələn, *ding//dinq*; *zing//zinq*; *cing//cinq*; *mırç//març*; *çirt//çart*; *pirt//part*; *xirt//xart*...

Təqlidi sözlərin kökünün son səsi, əssən *r*, *q//k*, *p*, *z//s*, *i*, *y*, *j*, *ş*, *ğ* səssizləri olur. Ümumiyyətlə, dilimizin öz sözlərinin əvvəlində bir sıra səslər (*m*, *n*, *l*, *r*, *z*, *f*) ya heç işlənmir, ya da çox az işlənir. “Təqlidi sözlər (mırtıltı, zırıltı...) və mən, muna ...kimi iqtibası sözlər müstəsnaıdır”.¹

Geniş səslisi olan sözlər daha yüksək, gur və uca səslərə, dar səslisi olanlar isə nisbətən zəif səslərə təqlid olur.

Təqlidi sözlər həm də ikihecalı şəkildə olur. İkihecalı söz-

¹B.Çobanzadə və F.Ağzadə. Türk qrameri, B., 1929, s. 12.

lərdə əsas struktur ünsür *-ır...və -ıl...* hesab olunur. Məsələn, *cinq – cıncır, dinq – dıncır* (müqayisə et: *zınc-ır-ov*).

Təqlid olunan səsin birdəfəliliyini bildirmək üçün təqlidi söz bir dəfə işlənir. Bu səsin davamlılığını və çoxdəfəliliyini bildirmək üçün iki üsuldan istifadə olunur: ya bu söz təkrarlanır, ya da təqlidi söz feilləşdirilir.

Təqlidi sözlər müxtəlif şəkildə təkrar olunur. 1) Üç səsdən ibarət birhecalı təqlidi sözlər təkrar olunur və defislə yazılır: *viğ-viğ, viz-viz, vij-vij, qar-qar, qıs-qıs, gum-gum, gur-gur, mız-mız, mur-mur, mis-mis, bar-bar, cır-cır, çat-çat, çax-çax, xaar-xaar, xır-xır, xıs-xıs, fiş-fiş, fis-fis, zar-zar, qır-qır, cib-cib, civ-civ, cüy-cüy, tıp-tıp, tir-tir, par-par, pər-pər, şaq-şaq* və sair.

Bu növ təkrarlar çox geniş yayılmışdır. Belə təkrarlanan sözlərin bir qismi ayrılıqda (təkrarlanmadan) işlənmişdir. Çünki təqlid olunan səsin özü təkrarlanır, bir neçə dəfə baş verir. Məsələn, cüclər heç vaxt “*cib*” edib dayanmır. Mütləq bu “*cib*” bir neçə dəfə təkrar olunur. Odur ki, ayrılıqda “*cib*” təqlidi söz deyil, “*cib-cib*” isə təqlidi sözdür.

3) Struktur ünsürü olan birhecalı sözlər təkrar olunur: *qart-qart, qırt-qırt, qurt-qurt, mirt-mirt, març-març, nırç-nırç, xarç-xarç, xırç-xırç, xort-xort, hort-hort, çirt-çirt* və sair.

Bu vasitə ilə də təqlid olunan iş və hərəkətin çoxdəfəliliyi bildirilir.

3) İkinci hecası struktur ünsür olan ikihecalı sözlər təkrarlanır: *hökür-hökür, danqıl-danqıl, danqır-danqır, gumur-gumur, pırıl-pırıl, xımır-xımır, xırıl-xırıl, mışıl-mışıl* və sair.

Göründüyü kimi, *-ır* və *-ıl* struktur ünsürlü sözlər təkrarlanmışdır. Ümumiyyətlə, bu sözlər ayrılıqda işlənmişdir.

Bəzi feillər kökünə *-ım...şəkilçii* qoşulmaqla bu şəkildə təkrarlana bilər. Məsələn, *büküm-büküm* (bükülmək), *əzim-əzim* (əzilmək), *qıvrım-qıvrım* (qıvrılmaq), *ovum-ovum* (ovulmaq), *işim-işim* (işildamaq) və sair. Lakin bunlar təqlidi sözlər deyil və buradakı *-ım...da* struktur ünsür hesab oluna bilməz. Bəzən isə həmin *-ım...təqlidi* sözlərə də qoşulur (məsələn, “*xıncım-xıncım*” kimi).

4) “*Ha*” və “*a*” bitişdirici ünsürlərin köməyiylə birhecalı və ikihecalı təqlidi sözlər təkrarlanır.

a) Birhecalı sözlərin təkrarı:

“a” bitişdiricisi ilə: pıçapıç, şaxaşax, paqqapaq, pıqqapıq, taqqataq, çaqqaçaq, şaqqaşaq, marçamarç, nırçanırc, xırçaxırc, partapart, mırtamırt, xırtaxırt, çırtaçırt, zıncazınc, dıncadınc, şarpaşarp, şırtaşırt, xıncaxınc və sair.

“ha” bitişdiricisi ilə: guphagup, guruhagur, mırhamır, pırhapır, qıjhaqıj, fishafis, xorhaxor, cızhacız, şarhaşar, şırhaşır, gurthagurt, pırthapart, horthahort, xırthaxırt və sair.

b) İkihecalı sözlərin təkrarı: taraphatarap, taraphatururp, şaraphaşarap, şaraqhaşaraq, cırınqhacırınq, ciringhaciring, zırınqhazırınq və sair.

Ağcaqum çölünün bu dərdinə bax;

Açılır güllələr şaraqaşaraq. (S.Vurğun).

5) Təqlidi sözlər üç-dörd dəfə də təkrar oluna bilər:

Gecənin qoynunda tıraq-tıraq-tar,

Açılır güllələr şaraqhaşaraq (S.Vurğun).

Fonetik səciyyəsinə görə təkrarlanan təqlidi sözləri iki qrupa bölmək olar:

1) Heç bir dəyişməyə uğramadan söz təkrarlanır. Təqlidi sözlərin əksəriyyəti bu şəkildə təkrar olunur: taq-taq, cib-cib, dıncınc, part-part, parıl-parıl, hönkür-hönkür və sair;

2) İkinci tərəfi müəyyən dəyişikliyə uğrayır: şarap-şurup, danqır-dunqur, taraq-turuq, tarap-turup, lanq-lunq, qar-qur,¹çax-çux, cığ-vığ, çaqqur-çuqqur, cız-vız, tıs-fıs, şaqır-şuqqur (qaynamaq), tıs-pıs (eləmək), daranq-durunq, şappır-şuppur (çimmək). şap-şup, taq-tuq, çaq-çuq və sair.

Şap elə bilir şupdadır, şup elə bilir şapddır, nə şapdadır, nə şupda, hələ də şarap-şurupda (Aralar sözü).

Taq-tuq, taq-tuq

İşdən bir qorxumuz yox (A.Şaiq).

Tarap-turup atlılar (Uşaq nəğilindən).

Bu sözlərdə mənanı əsasən birinci tərəf bildirir, ikinci tərəf bir növ onun əks-sədası olur.

Bu kimi sözlərdə komponentlər eyni miqdarda hecaya ma-

¹Uşaq oyunudur (bax: S.M.Qənizadə. “Rusca-türkcə lüğət”, Bakı, 1909).

lik olur. Bir qayda olaraq səslilə başlayan komponent səssiz ilə başlayan komponentdən əvvəl gəlir. Bu sözlərdə həm də ahəngdarlıq mühüm rol oynayır.

Təqlidi sözlər bir sıra yeni mənalı sözlərin əsasını təşkil edə bilər. Bu sözlərə bəzi sözdüzəldici şəkilçilər qoşmaqla isim və feil əmələ gətirmək olur. Digər tərəfdən, təqlidi sözlərin təkrarı ilə də yeni sözlər düzəlir. Beləliklə, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində təqlidi sözlərin mühüm rolu vardır.

Məsələn, “mırt” sözündən mırtıq, mırtıqlıq, mırtıldamaq, mırtıldanmaq, mırtıldatmaq, mırtlanmaq, mırt-mırt, mırtamırt kimi yeni vahidlər əmələ gətirilmişdir.

Təqlidi sözlərdən aşağıdakı üsullarla isim düzəlir:

1. Morfoloji üsul. Morfoloji üsul ilə təqlidi sözlərdən düzələn isimlər çox geniş yayılmışdır. Bunlar ən müxtəlif əşyaların adlarını bildirir. Belə düzəltmə isimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) *ti, ti, tu, tü* şəkilçiləri vasitəsi ilə hərəkət, vəziyyət adlarını, təqlid olunan səslərin adlarını bildirən isimlər əmələ gətirilir. Bu şəkilçilər bəzi struktur ünsürlərdən sonra gəlir) bu şəkilçilər *ıl, il, ul, ül* struktur ünsürlü sözlərə qoşulub isim düzəldir: *vıyıldı, vığıldı, vıjıldı, vızıldı, qırıldı, ğığıldı, qjıldı, qarıldı, quğultu, dığıldı, dızıldı, zarıldı, zırıldı, gurultu, mızıldı, mırıldı, ışıltı, movultu, pırıldı, pıçıldı, tırıldı, tısıldı, ufultu, fırlıldı, fisıldı, fişıldı, xarıltı, xırıldı, xısıldı, xışıldı, xorultu, hafıldı, hırıldı, çağıldı, civıldı, cığıldı, cızıldı, cırıldı, cüyültü, şarıltı, şırıldı və sair.*

Burada struktur (*il, il, ul, ül*) ünsürlər sadə və birhəcalı təqlidi sözlərə bilavasitə əlavə edilmişdir. Bir çox sözlərə isə struktur ünsürlər iki dəfə qoşulur. Əvvəl *p//b, q, t, g//k, ç* ünsürləri, sonra *ıl, il, ul, ül* ünsürləri gəlir: *vaqqıldı, vəngıldı, vıqqıldı, vınqıldı, qaqqıldı, qıqqıldı, qırtıldı, qurtultu, danqıldı, dıngıldı, dıqqıldı, dınqıldı, zıngıldı, zıqqıldı, zınqıldı, zırpıldı, goppultu, gumbultu//guppultu, laqqıldı, loqqultu, lıqqıldı, lırtıldı, löngültü, mrçıldı, mırtıldı, nıqqıldı, nırçıldı, partıldı, pıqqıldı, pırtıldı, taqqıldı, tırtıldı, tıqqıldı, tıppıldı, tırtıldı, firçıldı, xırtıldı, xırçıldı, hıqqıldı, hortultu, çaqqıldı, çartıldı, çıqqıldı, cırtıldı, cıkkıldı, cıngıldı, cınqıldı, şaqqıldı, şappıldı, şarpıldı, şıqqıldı, şıppıldı, şırpıldı, şortultu və sair.*

b) *ır, ir, ur, ür* struktur ünsürləri olan təqlidi sözlərdən isim düzəli: qışqırtı, danqırtı, püskürtü, püfkürtü, böyürtü, finxırtı, cınqırtı, fisqırtı, hayqırtı, hiçqırtı, hönkürtü, hovxurtu, çatırtı, çıtırtı və sair.

v) *r, ar, ər* struktur ünsürlü təqlidi sözlərdən isim düzəli: gurumbultu, guruppultu, miyovultu, şarappıltı, şırıppıltı, tarappıltı, tırıppıltı və sair;

2) *ıq, ik, uq, ük, ək, aq* şəkilçiləri vasitəsi ilə isim düzəli: asqırıq, bağırıq, öskürək, püskürək, püskürük, finxırıq, fisqırıq, fişqırıq, hiçqırıq, hayqırıq, hönkürək, çağırıq, çığırıq, cınqırıq, palçıq,¹ şapalaq,² qışqırıq³ və sair.

3) *ğa, gə* şəkilçiləri vasitəsi ilə isim düzəli: qarğa,⁴ çəyirtkə⁵ və sair.

4) *dağ, dək və dıq* şəkilçiləri vasitəsi ilə isim düzəli: cızdaq, şaqqıldaq, xirtdək, qığırdaq, fırtıdık və sair.

5) *ım, im* şəkilçiləri vasitəsi ilə isim düzəli: ıldırım,⁶ qurtum, xortum və sair.

6) Bəzi şəkilçilər ilə bir və ya iki söz düzəlmişdir:

a) *-cək* şəkilçisi: tüpürcək.

b) *əng* şəkilçisi: fişəng, tufəng.

v) *-üz* şəkilçisi: ulduz.⁷

---

¹Bu sözün kökü “palç” dilimizdə təqlidi söz kimi işlənmişdir. Başqa türk dillərində isə hələ də qalır. Вах: М.Худайкулиев. «Подражательные слова в системе словопроизводства туркменского языка», Труды Института Языка и Литературы АН СССР, 1957, с.82.

²Bu söz əsasının şapp-ıq//şapb-ıq və şap-alaq olduğu ehtimal edilir.

³Sözün əsli “quyırıq”dır. Kökü “qıy” sözü “qıy vurmaq”, “qıy çəkmək” ifadələrində işlənir.

⁴N.İ.Aşmarin bu sözün səs təqlidindən düzəldiyini göstərir.(Вах: «Подражание в языках Среднего Поволжья», Известия АГУ им. В.И.Ленина, т. 2-3, Б., 1925)

⁵A.N.Kononov bu sözün səs təqlidindən düzəldiyini göstərir. Вах: «Грамматика современного турецкого литературного языка», 1956, с. 129.

⁶Əsli “yıldırım”dır. Kökü “yıl” səs təqlidi sözdür.

⁷Sözün əsli *yıldız* olub, dilimizdə işlənməyən *yıl* təqlidi sözdən düzəlmişdir. Burada “ı” səsi N.İ.Aşmarinin belə bir fikrini bir daha təsdiq edir ki, türk

q) *-ci* şəkilçisi: damcı. Bu söz dam-maq feilinin kökündən düzəlmişdir. Eynilə rus dilində: «капли» sözünün kökü “кап” – капать feilinin köküdür və təqlidi sözdür.

ğ) *-tə* şəkilçisi: piltə (müqayisə et: pilpilə).

d) *-lağ* şəkilçisi: taqqanaq (əslə taqqalağ).

II. Leksik üsul. Leksik üsul ilə düzələn isimlər əsasən bir-hecalı təqlidi sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlir: şaqşaq, şaqşıq (otu), dumdum (halvası), xaşxaş, tıntın, çaxçax, cücü,¹ dığdıq, ququ, qıj-qıj (oyun), zığzığ (quşu), niğniğ, lağlağ və sair.

III. Leksik-morfoloji üsul. Bu üsul ilə düzələn isimlərdə təkrar olunan birhecalı təqlidi sözlərə müəyyən şəkilçilərin əlavəsi əsas rol oynayır. Bu şəkilçilər iki qismə ayrılır:

1) *a, ə* şəkilçiləri: vicvicə, vığvığa, vızvıza, qarqara, dağdağa, dığdığa, dumduma, zığzığa, kirkirə, mığmığa, pilpilə, pıspısa, rəxrəxə, sırsıra, firfıra, xarxara, xırxıra, cığıcığa, şaxşaxa, şırsıra, cırcıra(-ma), qırqıra (oyuncaq), ləxləxə,² zümzümə³ və sair.

2) *i, i, u, ü* şəkilçiləri: vızvızı, qatqatı, lağlağı,⁴ mızmızı, çəkçəki, mığmığı (ağcaqanad, ditdili, hünü) pişpişi, pıspısı, şaxşaxı və sair.

IV. Semantik üsul. Təqlidi sözlərin bir qismi də yalnız mə-naca dəyişərək isimləşir, təqlid etdiyi işin, hadisənin adına çevrilir. Dıqqa, şaqqa, zıqqı, taraq kimi təqlidi sözlər həm özləri substantivləşərək isim olur, həm də müxtəlif şəkilçilərə qoşularaq yeni sözlər əmələ gətirir. Məsələn, “dıqqı” sözündən *dıqqılı, dıqqılıca, dıqqan//dlqqana, dıqqancıq//dıqqancıq* və sair kimi yeni sözlər düzəlir (habelə *şaqqanaq, zıqqılıq, taraqq* və sair).

Bu sözlər substantivləşərkən ən müxtəlif əşyaların adını

---

dillərində bu səs işiqlə əlaqədar olan obrazlı sözlərdə özünü göstərir (Bax: «Подражание в языках Среднего Поольжья», Известия АГУ им В.И.Ленина, Б., 1925, т. 2-3, с. 146).

¹Müqayisə et: cücü.

²Müxtəlif xoş qoxulu maddələrin qarışıqından qayrılan ətir (bax: Ş.Sami. Qamusi türki, 1317 hicri).

³Ərəbcədir (əslə – zəməmə).

⁴N.K.Dmitriyev bu sözün “leylək” ilə əlaqəsini qeyd edir (Bax: Этимология слова لفودی ДАН СССР, Б., 1926, с.117-120).

bildirir. Məsələn, *Tintin Həsən, şaqqulu bəy, tıqtıq xanım, şıqşıq otu*(botanika)və sair.

Substantivləşən təqlidi sözlər, məcazi mənə daşıyır. Məsələn, (Salamov:) Adə. Əsriyov, sən bu *cib-cibi* kimə öyrədirsən? (C.Cabbarlı).

Semantik üsulla düzələn isimlərin bir qismi də uşaq dilinə məxsus sözlərdən ibarətdir. Məsələn, *baba, bəbə, bibi, dədə, mama, məmə, nənə, pəpə, dudu, cici, ham-ham, dup-dup, düd-düd* sözləri təqlid ilə düzəlmişdir. Qalan sözlər isə tamamilə başqa qanunlar üzrə meydana gəlmişdir. Habelə müəyyən söz-cümlə keyfiyyəti daşıyan və çıxırtıların şərti adı olan aşağıdakı sözlər də təqlidi deyildir: *Öküzinə hiş deməz, toyuğuna kiş. Vuraram ölər, kiş deyərəm getməz* (Atalar sözü). *O (Tapdıq) “dovşanın başını xıx elə” – deyib, atasının üzünə baxdı* (Ə.Vəliyev). *Kərbəlayı Məmmədəlinin qulağın “hoqquş...hoq...quş” səsi gəldi* (C.Məmmədquluzadə). *Söz kar etmir qoduğa; hey deyir “inqa-inqa”* (S.Rüstəm).

Demək olar ki, bütün təqlidi sözlərin köklərindən feil düzəltmək mümkündür. Bunun üçün adətən, *-ilda,-ildə, ulda, -üldə* şəkilçilərinə müraciət edilir. Bəzi elmi əsərlərdə düzəltmə feillərdən danışarkən nədənsə bu tip sözlərin üstündən sükutla keçirlər. Lakin bəzi təbiət hadisələrini əyani şəkildə qavramaq üçün bu kimi sözlərin tədris edilməsi xüsusi ilə zəruridir. Bu cəhətdən A.Babazadənin 1933-cü ildə orta məktəblər üçün nəşr olunmuş kitabında gədən aşağıdakı misallar diqqəti cəlb edir: *pişik miyoldayır, arı dızıldayır, güllə vızıldayır, siçan şıqqıldayır, sərçə cikkildəyir, ilan fisıldayır, boru zığıldayır, küçük zingildəyir, toyuq qaqqıldayır, cüce qırtıldayır, qarğa qarıldayır, çay şırıldayır, cırcırama cırtıldayır, çəkiçlər cingildəyir.*

Təqlidi sözlərdən düzələn feillər, adətən, iş və hərəkətin təkrarlandığını da bildirir. Belə sözlər kök təqlidi sözlərin təkrarlanıb köməkçi feillə birləşib əmələ gətirdiyi mənaya ekvivalent olan mənə bildirir. Məsələn, *qır-qır etmək – qırıldamaq; murt-murt etmək – mirtıldamaq; cır-cır etmək – cırtıldamaq; qırt-qırt etmək – qırtıldamaq* və sair.

Bu feillər də məsdər, feili sifət, feili bağlama şəkilçilərini qəbul edir. Bu feillərin çox az qismi cəmlilik kateqoriyası şəkilçiləri

ilə işlənə bilər. Çünki təqlid olunan əşya və hadisələr, adətən, canlı və cansız təbiətə məxsus olur. Dilimizin qrammatik quruluşuna görə isə yalnız şəxsə aid olan xəbərlər mübtədə ilə mütləq uzlaşır. Odur ki, təqlidi feillər də yalnız başqa mənə alanda, yəni şəxslər ilə bağlananda, cəm şəkilçisi qəbul edər. Məsələn, uşaqlar qarılıdayerlər. Bu feillər həqiqi mənada olduqda isə mübtədə ilə uzlaşmır, yəni mübtədə cəm olsa da, xəbər tək olur. Məsələn, *güllələr vızıldayır, çaylar şırıldayır*.

Demək, təqlidi feillərin müəyyən qrammatik şəkilçilər qəbul edib-etməməsi məsələsi onların lüğəvi mənasından asılıdır. Bu feillərdən bəziləri cansızlara aid olduğu üçün və canlılara aid ola bilmədiyi üçün tam təsrif oluna bilmir, onların təsrifi yarımçıq qalır. Məsələn, *partlamaq* feili bütün şəxslərə görə təsrif oluna bilirsə, *cırıldamaq, zingildəmək, pırıldamaq* və sair kimi bir çox feillər birinci və ikinci şəxslərə aid oluna bilmir (məsələn, mən pırıldadım, siz pırıldayırsınız və sair işlənmir).

Başqa feillərdən fərqli olaraq, təqlidi feillərin bəziləri nisbət şəkilçiləri ilə də işlənə bilmir. Məsələn, suyun şırıldaması, qıjıldaması işlənilirsə, “mənim (və ya sənin, bizim, sizin) qıjıldamağım, şırıldamağım” ola bilməz, çünki insan su kimi şırıldaya bilməz.

Təqlidi feillərdən bəhs edərkən onların bir maraqlı xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Təqlidi sözün kökü təkrar olunur və həmin kökdən düzələn feil ilə birləşərək bir növ spesifik formalı mürəkkəb feil düzəlir. Məsələn, *cük-cük cükküldəmək, cır-cır cırıldamaq, fir-fir firildamaq, gup-gup guppuldamaq, qır-qır qırıldamaq, gur-gur guruldamaq, fis-fis fisildamaq, xırç-xırç xırçıldamaq, şaq-şaq şaqıldamaq, xır-xır xırıldamaq, zar-zar zarıldamaq, taq-taq taqqıldamaq, mır-mır mırıldamaq, par-pr parıldamaq, donq-donq donquldanmaq* və sair.

Təqlidi feillərin ikinci bir qrupu söz köklərinə qır//xır, qur, gir, kür şəkilçilərini qoşmaqla əmələ gəlir. Məsələn, qışqırmaq, qıyqırmaq, öskürmək, asqırmaq, hıçqırmaq, hönkürmək, fişqırmaq, fisqırmaq, fınxırmaq, anqırmaq, qıcqırmaq, ögirmək¹ və sair.

Təqlidi sözlər bəzi dərsliklərdə nidalar daxil edilir. Lakin

---

¹Bu söz müasir dildə ögümək//öyümək şəklini almışdır.

bunlar nidalardan həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən tamamilə fərqli olan xüsusi bir kateqoriyadır. Fərqlər bunlardan ibarətdir:

1. Nidalar semantikasına görə insanın daxili hissələrini, emosiyaları əks edir, təqlidi sözlər isə ya müxtəlif səslərə təqlid olur, ya da əşyanın adı və hərəkəti haqqında obrazlı təsəvvür yaradır.

2. Quruluşuna, tərkibinə görə təqlidi sözlər nidalardan fərqlidir. Bütün təqlidi sözlər, əsasən, eyni quruluşda olur və buna görə müəyyən formullarda asanlıqla qruplaşır (məsələn: *s* – səslə, *z* – səssiz, *r* – sonor qəbul etsək, bu sözlər *zsr* (cik), *zsrz* (xırç), *zsrzsr* (cik-cik) və sair tərkiblərdə toplanır) həmin xüsusiyyətə görə təqlidi sözlər, ümumiyyətlə, başqa nitq hissələrindən, xüsusi ilə nidalardan ayrılır.

3. Bütün təqlidi sözlərə sözdüzəldici şəkilçi əlavə etməklə yeni söz düzəlir. Heç bir nida sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmir və heç bir nidadan yeni söz düzəlmir. Müasir dilimizdə olan bir çox isim və feillər məhz təqlidi sözlərdən düzəldilmişdir (*part*, *cing*, *dinq* – təqlidi söz; *ah*, *bəh*, *oy*, *bay*, *ox* – nidadır).

4. Həm təqlidi sözlərin, həm də nidaların qoşa forması ola bilər. Lakin nidanın qoşa forması nisbətən qüvvətli hissi ifadə edirsə (*bəh-bəh*, *ay-ay* və sair), təqlidi sözlərin qoşa forması həm mənanı qüvvətləndirir, həm də təkrarlılıq, davamlılıq, çoxdəfəlilik yaradır. Hərəkətin birdəfəliyini bildirmək üçün təqlidi söz də bir dəfə işlənir (*part*, *çirt*, *şıqq*, *trax*; çoxdəfəlilik, davamlılıq bildirmək üçün bunlar təkrar olunur (*part-part*, *çirt-çirt*, *şıqq-şıqq*, *trax-trax*).

5. İnkişaf etməsi, artması, çoxalması ilə təqlidi sözlər nidalardan fərqlənir. Təqlidi sözlər artmır, bir dildən başqasına keçmir.¹ Nidalar isə başqa dillərdən alınır (məsələn, *allo*, *bis*, *bərəkallah*, *əhsən*, *allahu-əkbər* və sair).

6. Təqlidi sözlər daxili məna keyfiyyəti ilə nidalardan fərqlənir. Nidalar sözün bütün xüsusiyyətlərinə malik olmadığı üçün

---

¹ Qohum dillərdə eyniyyət təşkil edən təqlidi sözlər ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində olan *bö*, *ma*, *mə* kimi sözlər həm də yakut dilində vardır (Вах: Л.Н.Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке. Изд-во АН СССР, 1954, с.160).

(heç olmasa, onu yada salaq ki, nidalar anlayışı yox, hissləri bildirir, həm də hisslərin adları deyil, onların əksidir) onlar həmişə təkmənalı olur. Təqlidi sözlərin bəziləri isə həqiqi mənadan başqa, məcazi mənada da işlənilə bilər.

7. Nidalar cümlədə ancaq “demək”, “etmək”, və “çəkmək” feilləri ilə birləşə bilirsə, təqlidi sözlər hər yerdə feil ilə işlənir. Nida cümlədə ayrılıqda da işlənilib cümlə üzvü olmaya bilirsə, təqlidi sözlər, cümlədə, əsasən, tərz-hərəkət zərfliyi olur. Bəzən sintaktik funksiyasına əsasən təqlidi sözləri zərf hesab edirlər. Lakin həm də semantik və morfoloji xüsusiyyətləri nəzərdə tutduqda, təqlidi sözləri xüsusi qrammatik kateqoriyaya ayırmağın zəruriliyi aydınlaşır.

Odur ki, təqlidi sözlər üzərində tədqiqat aparən bütün dilçilər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bu sözlər bütün başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq, xüsusi keyfiyyətə malik ayrıca morfoloji bir kateqoriyadır.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1962-ci il, №5, səh.77-85.

M.Ə.SABİRİN DİLİ VƏ ÜSLUBU HAQQINDA

Sabir satirası çox zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Şerinin mənası dərin, mündəricəsi geniş, dili şairanədir. Şair dilinin ahəngdar və axıcı olması üçün şerlərinin texniki cəhətinə, forma xüsusiyyətlərində də çox fikir vermiş, bu sahədə bir sıra tam orijinal yeniliklər yaratmışdır. Lakin şerində forma həmişə məzmunundan doğmuş, ona tabe edilmişdir.

Şair sözün mənasına çox diqqət yetirir, ona yüksək qiymət verir. Şairin məziyyətlərindən biri də sözün mənasını yüksəltmək və sözü daha artıq təsirli etməkdir.

Yazılır şeir, açılır pərdəyi-məna-yi-suxən...

Sabir sözün qədrini bilirdi. “*Cəridəsi dolmaq üçün mətləbi uzadan*”, “*bir geçəlik mətləbi*”, “*bir sənə*”yə də izah və şərh edib qurtara bilməyən cızmaqaraçılar şairin tənqid hədəflərindən idi. Sö-

zünün canını xəlqilik və realizm təşkil edirdi. İbarəpərdazlıq, söz oyunbazlığı şerinin ruhuna yad idi.

*Hikayəti rəzalət bəxş tətbiqi lögət etsəm,
Deyib rəngin ibarətlər kəmalü şöhrətim artır.*

“*Rəngin ibarətlər*”dən, dəbdəbəli sözlərdən uzaq olan şair özü *Deyərəm həçv, sözüüm doğru, kəlamım şirin*”, “*Nə edək doğru söylədi dilimiz*” və s. kimi cümlələr ilə dilində realizmə əsaslandığını söyləyirdi və bu prinsipi əməli şəkildə həyata keçirirdi.

İstər ümumiyyətlə dil haqqında, istərsə də bədii dil, satira dili və haqqında, bizə məlum olduğuna görə, Sabirin xüsusi bir əsəri yoxdur. Lakin müxtəlif şer və məqalələrində edilən müəyyən qeyd və yazılardan aydınlaşır ki, dil məsələlərində şair böyük demokrat C. Məmmədquluzadə və ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin mövqeyində dururdu. Bəzən jurnaldakı felyetonlarda gedən ən dəyərli, tutarlı, mənalı söz və ifadələr, cümlələr Sabir satirası üçün material verir, bəzən çəkilən şəkillər Sabir satirası əsasında çəkilir, bəzən də bu və ya başqa bir felyeton ilə Sabir satirası elə əlaqədar edilir, üzvi şəkildə bağlanılırdı ki, o zamandan keçən yarım əsr ərzində – felyetonmu Sabirin, şeirmi C. Məmmədquluzadənin məsələsi ətrafında gedən müxtəlif münaqişələri, mübahisələri indi də bitmiş hesab etmək mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, Ə. Sabir və C. Məmmədquluzadə mövzusunun işlənməsi mündəricə, ideya və üslub cəhətdən bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasına çox kömək etmiş olardı. C. Məmmədquluzadənin “*İranda hüriyyət*” əsərindəki bədbəxt, İrandan göndiriləcək hüriyyət payının intizarında olduğu kimi, Sabir satirasının “qəhrəmanı” da “*Nolur şirinməzaq etsə məni halvayi-hüriyyət*” – deyə təxminən eyni xeyallar ilə yaşayır.

Dil məsələsində də belə idi. Hər iki böyük sənətkarın dil məsələlərində tutduqları mövqe çox yaxın idi. Ç. Məmmədquluzadə 1906-cı ildə yazırdı: “Məni gərək bağışlayasınız. ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizinlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən

onu bilirəm ki, türk dili¹ danışmaq eybdir və şəxsın elminin azlığı-na dəlalət edir...”.

Sabirin “inteligent”i 1910-cu ildə deyirdi:

Türk qəzeti versə də əqlə ziya,

Mən onu almam əlimiz mütləqa,

Çünki müsəlmanca qonuşmaq mana

Eybdir! Öz eybimizi anlarıq!

Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!

Şair-vətəndaş Sabir dövrün irəli sürdüyü bütün ictimai məsələlər kimi, dil məsələləri ilə də maraqlanırdı. “*Türk dilində*”, “*ta-zə kütüb*”, “*təsnif*” olunmasından narahat olan mürtəcelər, “*dumaya... ana lisanı üçün*” “*tel vurmağa*” vaxt tapmayan bakılılar, “*bu boyda-bu boyda*” ikən “*beş lisan*” bilən cocuqlara mat qalmış köhnə dünya nümayəndələri, “*ad batırıb, nam alanlar*” Sabir satirasına məruz qalmış ümumi tiplər silsiləsində müəyyən yer tuturdu.

Sabir dilin gündəlik, sırf praktik məsələlərinə ciddi fikir verirdi. “*Bir vərəq imlasına*” “*min qələt*” qarışdıran məktəb müdirinin “*təlim etmək sövdasına*” düşməsi şairi dərindən mütəəssir edir. “*Təhvili-ibarət*” sözünün tərcümə hesab edilməsini şair “*ədəbiyyata bəla*” sayır. “*Otello*”nun qüsurlu tərcüməsini dahi şairin ruhuna hörmətsizlik kimi qiymətləndirir və əsəbiləşir.

Xalq şairi Sabirin yaradıcılığı öz ideya-mövzu və üslubu etibarilə istər şerimiz üçün, istərsə də bütün ədəbiyyatımız üçün çox əhəmiyyətli bir yenilik oldu.

O, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mütərəqqi ictimai fikrinin bir mücəssəməsi idi.

Sabirin yazıb yaratdığı dövrdə cəmiyyətin bütün ictimai ziddiyyətləri artıq çox aydın və qabarıq bir tərzdə özünü göstərirdi. “*Hüquq üstə ədavət edən*” fəhlə ilə “*dövlətli*” arasında, “*qışda qarını əridib yeyən*” kəndli ilə mülkədar arasında, “*köhnələr*” ilə “*təzələr*” arasında, “*öküzə şəkk eləyən*” kəndli ilə onu “*gavur*” adlandıran Axund arasında, “*a*”, “*be*” ilə “*əlif*”, “*bəy*” arasındakı ziddiy-

---

¹Söhbət Azərbaycan və Azərbaycan dili haqqında gedir.

yətləri aydın şəkildə görün şair daim birincilərə meyl edir, gələcəyi olan bu qüvvələrə arxalanırdı. Tarixi inkişafı düzgün müəyyənləşdirən böyük sənətkar səhv etmirdi. Artmaqda, çoxalmaqda olan bu yeni qüvvələr artıq həyatın bütün sahələrinə tənqidi nəzərlə baxır, bütün qüsurları, kəsirləri rədd və inkar edirdilər. Şeirinin mövzusunun həyatdan götürən, günün tələblərinə cavab verən şair inqilabi realist satira üslubunun əsasını qoymuşdu. Bu üslub Azərbaycan dilində və həmin dilin əsasında yaranmışdır.

Azərbaycan poetik dilinin hüdudlarının genişləndirilməsində Sabirin müstəsna rolu olmuşdur. C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov kimi, Sabirin də nəinki üslubu, yazı manerası, hətta, ayrı-ayrı sözləri, ifadələri get-gedə daha çox yayılmış, məşhurlaşmış, başqa sənətkarlar tərəfindən təkrar olunmuş və beləliklə, bədii dilin zənginləşməsinə müəyyən təsir göstərmişdir. Məsələn, say sisteminə ilk üç rəqəmin ardıcıl surətdə işlədilməsi ilə şair mənalı, tutarlı fikir ifadə edir.

Bir, iki, üç arvadı düz yanına...

Bu bir, iki, üç məsələdə yox o qədər bak...

Xasə, axşama qalarkən bir-iki-üç saat...

Məlumdur ki, üslubi cəhətdən saylar lüğətin neytral ünsürləri hesab olunur. Xüsusilə, konkret saylarda ekspressiya zəifdir, sönükdür. Lakin şairin ecazkar qələmi bu sözləri ardıcıl sadalamaqla onlara müəyyən boya vermiş, onların üslubi məziyyətini aşkara çıxara bilmişdir. Həm də nə qədər müvəffəqiyyətlə! Adətən yerinə düşən, əsaslandırılmış olan vasitələr tezliklə başqa sənətkarların da əsərlərinə və deməli, ümumi ədəbi dilin bədii ifadə vasitələri sırasına daxil olur, ümumxalq malına çevrilir. Sabirin yuxarıdakı ifadəsi (“bir, iki, üç”) başqa əsərlərdə də özünü göstərir.

Bəs ərimin var imiş evdə yənə,

Bir, iki, üç arvadı ərzim sənə. (Ə. Nəzmi).

Söyləmişəm bu sözü məxluqə mən

Ay baba can! Bir, iki, üç kərə. (C. Çabbarlı).

Burada Cabbarlının da yenilik meylini qeyd etmək zəruridir. Sabir həmin sayları konkret isimlərdən (arvad, məsələ, saat) əvvəl işlətmisə, Cabbarlı bunları mücərrəd, köməkçi sözün əvvəlinə gətirmişdir. Əsil sənətkarlıq da bundadır. Dilin, sözün ifadəlilik, bədiilik imkanları, xüsusiyyətləri hüdudsuzdur. Görkəmli söz ustaları həmişə sözün daha yeni keyfiyyətlərini, istifadə olunmamış cəhətlərini axtarmaqla məşğul olmuşlar. Elə buna görə də akad. V. V. Vinqradov yazır ki, dilin bütün imkanları mənalıdır, ifadəlidir, ancaq bunlardan bacarıqla istifadə etmək lazımdır.

Sabir şərinə bir sıra alınma ərəb, fars, rus sözləri vardır. Ancaq dilinin əsas quruluşu, bütün ruhu ilə, intonasiyası ilə yalnız Azərbaycan zehni, Azərbaycan təfəkkürü ilə bağlıdır, tamamilə milli səciyyəlidir. Elə buna görə də Sabiri hər hansı başqa dilə əsil mənada tərcümə etmək, demək olar ki, çox çətindir. Azərbaycanlı olmayanlar üçün Sabir bir sirr olaraq qala bilər. Təsadüfi deyil ki, Məhyəddin şairin *“fəqət şanımız günbəgündən itir”*—misrasını nəzərdə tutaraq yazır: “Burada vəzni düz gətirmək üçün Sabir qaydanı pozmuşdur. “Günbəgün” demək əsasda yanlışdır. “Gün” kəlməsi türkcə olduğu üçün bunun əvvəlinə (bə) kimi farsı bir ədatı gətirilməz, ancaq bunu xalq dilinin bəzən qəbul etdiyi qələtlərdən saymaq qabildir”¹.

Azərbaycan dilində çox işlək olan “günbəgün” sözünün tarixi qədimdir. M. Füzulinin, Qövsinin, M. V. Vidadinin, M. P. Vaqifin, Q. B. Zakirin, M. F. Axundovun, S. Ə. Şirvaninin, A. Səhhətin, Ü. Hacıbəyovun əsərlərində, qədim xalq nağıllarında bu sözə tez-tez rast gəlirik. Deməli, bu söz Azərbaycanın həm yazılı-ədəbi dilində, həm də şifahi-danışıq dilində özünə möhkəm yer etmiş, ümumi dilin malı olmuşdur.

Dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözləri isə “qələt” hesab etmək sadələşməyə və ya dil qanunlarına etina etməməkdən irəli gələ bilər². Bu söz Sabirdə daha bir neçə yerdə işlənmişdir:

---

¹Sitat C.Xəndanın “Sabir” kitabından (1940-cı il,səh.9) alınmışdır.

²Dilimizdə “ba”, “bə” ünsürünün vasitəsilə Azərbaycan sözlərindən çoxu yeni söz düzəldilir. Məsələn, ağızbağız, düzbəüz, üzbəüz, gözbəüz, aybaay, və s. (Burada həmin ünsürün ahəng qanununa əsasən ba-bə şəklinə düşməsinin özü bu hadisənin azərbaycanlaşmasına bir sübut deyilmi?). Türk

*Günbəgün abad olun iranlılar ..
Günbəgün zaid olurdu qəmimiz, möhnətimiz...
Günbəgündən çoxalıb artmadadır mülki, maşıt...
Derlər İran günbəgündən xar olur, əlbəttə ki...*

Sabir Azərbaycan xalqının bağrından qopan bir şərərə idi. Odur ki, xalq dilinin ən incə, dərin ifadələri, mənalı danışıq tərzii şəirlərində geniş yer tutmuşdur. Dilimizdəki saysız-hesabsız sözlər, ifadələr, hətta, bütöv cümlələr də məcazi mənada işləniblər. Bu vəziyyət isə külli miqdarda frazeoloji ifadələrin əmələ gəlməsi üçün geniş imkanlar açır. Şərdə bu ifadələr dili zinətləndirir, milli xüsusiyyəti, milli koloriti saxlamaqda müstəsna - rol oynayır. Vaxtilə Belinski rus dilinə məxsus tipik ifadələrdən: frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməməyi Karamzinə və başqalarına irad tutub göstərirdi ki, bunun nəticəsində onların əsərləri tərcümə təsiri bağışlayır.

*...Əlli arxin suyunu gündə bir arxa çalaram,
Kefimin gəlməsinə bax, nə gərək yaxşı, yaman?
Mən gəhi mixi, gəhi nəli döyüb taptalaram...
Sənə nə, evin yıxılsın, füqərə üçün yanırısan?
Atan oğlu qardaşıdır, nə də hiç bir tanırısan?
İki gözlərimdi pulum, kişi, bir məgər qanırsan?*

Ümumiyyətlə, bədii əsərdə frazeoloji birləşmələrin çox olması o deməkdir ki, müəllif, hər şeydən əvvəl, ümumxalq şifahi dilinə çox əhəmiyyət verir.

Yaradıcılığının müəyyən dövründə Sabir qəzəl yazmaq ilə də məşğul olmuşdur. Lakin bizə məlum əlan qəzəllərində şair bir neçə maraqlı epitetdən başqa yeni və orijinal əlan əsaslı fikir söyləyə bilməmişdir. İstər-istəməz uzun illərdən bəri işlənib gələn təbirləri, ifadələri işlətməli, təkrar etməli olmuşdur. Məsələn, qəzəllərindən birində deyilir:

---

dili qanunlarına görə bu söz “qələt” hesab olunur. Ş.Sədi öz lüğətində “günbəgün deməməli” – deyər yazır.

*Sabir oo çənnət rüxün gəndümi-xalın görüb
Az qalıb Adəm kimi aldana bir danəyə...*

Buradakı fikir də, ifadələr də, obrazlar da şairin müəllimi Seyid Əzimin aşağıdakı misralarında olanların eynidir:

*Gəndümi-xalın görüb aldanma yarın, ey könül
Bu, bələyi-Adəmə bais olan bir danədir.*

Şair tezliklə bu üsuldən — özündən əvvəl deyilənləri, işlə-nənləri bilavasitə və ya dolayısı ilə təqlid etməkdən əl çəkdi, şeirin formasında və məzmununda mühüm inqilabi dəyişikliklər yaratdı. Bu dəyişikliyin diqqəti cəlb edən cəhətlərindən biri bu idi ki, şair köhnə təsvir vasitələrini yeni obyektə yönəldirdi. Yeni məzmun ilə satirik və yumoristik pilləyə yüksəldilmiş ənənəvi formanın vəhdə-ti, birləşməsi onun əsas üslubi məziyyətlərindən biri idi.

*Bir günüm sənsiz əgər keçsə min əfqan edərəm,
Səndən ötrü bütün övladımı giryən edərəm.
Qeyrətü şənimi hiفزində nigəhban edərəm,
Bir gün öz çanımı, hətta, sənə qurban edərəm...*

İstər ayrı-ayrı sözlər, istərsə də onların birləşmə üsulları Sa-birdən əvvəl də mövcud idi. Lakin bu söz və ifadələrin aid edildiyi obyekt başqa idi. Bu, təkcə Azərbaycan deyil, bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında yenilik idi. Sabirin bu xidmətini Servantesin öz “Don Kixot”u ilə bütün Avropa şevalye romanlarına vurduğu zərbə ilə müqayisə etmək olar

Sonya, ey **dilbəri-pakizə əda**,
Sənə bu Nağdı bəyin **canı fəda!**
Aşiq oldum o zamandan ki, sana,
Hər **nə hökm eylədin**, ey **mahlıqa**,

Etmədim onda **təxəllüf əbada**,
Diləyin oldu **məramınca rəva...**
Sənəminim, lalə-rüxüm, gül-bədənim,
Mələkim, sər-v-qədim, sim-tənim,
Ey fərəhbəxşi-dili-pürmühənim...

Burada qeyd olunan sözlər, ifadələr Füzulidə də, Qövsidə də, Vaqıfdə də, Zakirdə də var, hətta, bəzi misralar S. Əzimin məşhur şərinə olduğunun eynidir. Lakin Sabir burada da kimsəni təqlid etməmişdir. Təqlid Sabir şerinin ruhuna yaddır, yabançıdır. Sabirin novatorluğu orasındadır ki, həmin sözləri, ifadə vasitələrini ənənəvi-ciddi zəminindən ayıraraq, yeni-satirik mənada işlətməyə başladı.

Rus şairi Fet yazmışdır: “Poeziyada yenilik zəruridir və poeziyada təkrardan, xüsusilə də öz-özünü təkrar etməkdən zərərli şey yoxdur. Əgər mənim özümü edam qorxusu ilə belə təkrarlarda ifşa etsələr, mən günahımı boynuma almağıma baxmayaraq, bunu pisləməyə bilmərəm. Mən yenilik dedikdə yeni predmetləri deyil, onların ecazkar incəsənət fələri ilə yeni şəkildə işıqlandırılmasını nəzərdə tuturam”.

Məhyəddin “Türkcənin təkamülü tarixi” məqaləsində yazırdı: “...son zamanlarda gəlmiş olan Sabir, bütün şerlərində əsas etibarilə osmanlı ədəbiyyatındakı hərəkətləri təqlid etmişdi. Onda Kamaldan, Əkrəmdən, hətta, Nəciddən də bir çox şeylər vardır”¹.

Bu sətirləri oxuduqda təəccüblənməmək mümkün deyildir. Sabirin əsas yaradıcılığı təqliddən uzaq olmuşdur, xüsusilə satiralarda Sabirin təqlid edə biləcəyi adam, üslub necə deyərlər, “hələ anasından olmamışdı”.

Məxluqu verən bir bu qədər badi-fənayə,
Təqlid deyilən ləfz xətayası deyilmi?—

deyən bir şairi müqəllid hesab etmək insafsızlıq, ədalətsizlik deyilmi? Mövzusu, üslubu, məktəbi etibarilə Sabir Kamaldan

---

¹Bax: “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1923, № 4-5, səh.6.

da, Əkrəmdən də, Nacidən də köklü surətdə fərqlənirdi. Sabirin parodiyalarını isə təqlid hesab etmək qətiyyəən düzgün deyildir. Fransız ədibi V. Hüqonun təsiri ilə yazıb-yaradan Namiq Kamalda romantizm qüvvətli idi, sentimental Mahmud Əkrəm, əsasən, lirik şair idi, poetik istedadı çox da yüksək qiymətləndirilməyən müəllim Nacinin şeirlərini isə Sabir satirası ilə heç müqayisə etməyə dəyməz. Öz açdığı yeni yolu, yeni üslubu, ədası ilə Sabir onlardan tamamilə fərqlənirdi. Müqayisə üçün “Yad et!” şerini nəzərdən keçirək. Şeirin əsas mövzusu fransız şairi Alfred Müssedən alınmışdır. Fransız sentimentalistinin şeri başdan-ayağa bədbinliklə doludur. “Nə vaxt ki, qırıq qəlbim soyuq torpağın altında əbədi yuxuya gedəcək, nə vaxt ki, məzarımın üstündə yetim bir çiçək tək-tənha açılacaq, onda məni yad et” və s. Burdan Əkrəm bəyin iqtibas edərək yazdığı şer belə qurtarır:

*Vəxtə ki, durub şu qəlb qəmnək
Topraqda nihan əhur vüçudum,
Vəxtə ki, dolub dəhanıma xak
Şövqünlə təmənəm olur sürudum,
Tənha geçələrdə bir xəyalat
Mənzurun olunça batəhəyyür
Yum çeşmini bə kəmal o vəqt
Bədbəxti eşqim et təsəvvür
Yad et beni, qəmli-qəmli yad et!*

Əlbəttə, bu mövzu, əda və üslub Azərbaycanda da müəyyən əks-sədaya səbəb olmuşdu (A. Səhhətin, A. Şaiqin də “Yad et” şeirləri müəyyən dərəcədə bu əhvali-ruhiyyənin təsiri altında yazılmışdı).

Sabir isə daha çox vətəndaş-şairdir. Satiralarında təbiət təsviri çox azdır. Şair bilirdi ki, təbiəti sevmək, ondan zövq almaq üçün ictimai həyatın kökündən dəyişilməsi lazımdır. Bakıda gedən siniflər mübarizəsi dövründə öz mövqeyini düzgün müəyyənləşdirən şair “bülbülə, eşqə, gülə dair yalan fırlada” bilməzdi. Buna görədir ki, həmin “Yad et” mənzuməsinin formasını saxlamaqla, ona ictimai məzmun vermiş idi.

*Vəxtə ki, qopur bir evdə matəm,
Təşkil edilir bisati-ehsan.
Məlumlar əyləşib müəmməm,
Təfrih ilə əllərində qəlyan,
Ev sahibinin xiyalı bərhəm,
Əfkarı qonaqların fisinçan.
Bişdikçə qazan-qazan mütənçəm,
Gəldikçə tabaq-tabaq badımçan—
Yad et məni, yağlı-yağlı yad et.*

Burada Sabirin humanizmi, “*sərsüfrədəki şərbət*” ilə “*darvazadakı həsrət*”i ön plana çəkib, oxucuya qabarıq şəkildə çatdırması onu bütün başqalarından fərqləndirir. Sabir də “*Yad et məni, qəmli- qəmli yad et*”—deyir. Lakin bu qəm, kədər onun şəxsi, subyektiv qəmi deyil, bütöv bir ictimai təbəqənin, əzilənlərin, “*nazü nemət*”dən məhrum olanların kədəridir. Beləliklə, forma ilə məzmun ziddiyyəti Sabir satirasının ən səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir. Sabir şerinin tam orijinallığını bir də bu cəhət təşkil edir.

Burada A. Səhhətin aşağıdakı sözləri istər-istəməz yada düşür: “Sabir əsərlərində işlətdiyi ibarələr və yeni məzmunlar kimsəni təqlid deyil, məhz öz fikrinin nəticəsidir. Bununla demək istəyirəm ki, Sabir müqəllid deyil, bəlkə elə mücəddiddir ki, köhnə şeirlər ilə yeni şeirlər arasında bir əsrlik bir uçurum açdı ki, bir daha geri dönmə də o uçurumu atılmağa kimsədə cürət qalmadı”.

Sabir özündən əvvəl yazılmış hər hansı əsərdən, tarixi hadisələrdən, əfsanə və rəvayətlərdən ancaq öz əsas məqsədi üçün, təlqidi- satirik məqsəd üçün istifadə edərək orijinal şerlər yaradırdı. Füzuliyə yazdığı bənzətmələrində də, “*laylay bala, laylay*”—dedikdə də bütün köhnə formalara, ifadələrə, hadisələrə yeni ideya ilə yanaşırdı.

* * *

Bütün klassik poeziyamızın üslubu müəyyən poetik qanunlar ilə sıx rəbitədədir. Odur ki, bu üslubdan bəhs edərkən poetik qanunları da diqqət mərkəzində tutmaq zəruridir. Əsasən mədh etmək, gözəlliyə tərif əsasında qurulmuş köhnə poetik normaların, qanunların ənənəvi xüsusiyyətlərini Sabir baş-ayaq elədi, onları ye-

rindən oynatdı. Məsələn, klassik poeziyada “istidrak” (استدراك) adlanan üsula görə əvvəlki misra həcv təsiri bağışlaya bilər, lakin sonrakı misra bu təsiri aradan qaldırır və şeir, beyt tərifi səciyyəsi daşıyır. Sabirdə əksinə olur. Əvvəlki misra (ya beyt) tərifi təsiri bağışladığı halda, sonrakı misra (ya beyt) tezliklə bu təsiri aradan qaldırır, şer tənqid-satira səciyyəsi daşıyır. Demək, çox qədim tarixi olub, Şərqdə yayılan təsvir vasitələri, ifadə üsulları, poetik normalar ilk dəfə Sabir tərəfindən yeni şəkildə işlədilməyə başladı. Ə. Mirəhmədovun dediyi kimi: “O zaman bir çox şairin ürəyi sözlə dolmuşdu. Lakin bu şairlərin böyük bir qismi öz fikir və duyğularını ifadədə çətinlik çəkirdi, müvafiq təsvir üsulu və vasitələri tapa bilmirdi, köhnə şerin buxovlarına bağlı idi. Belə bir dövrdə Azərbaycan torpağından Sabirin səsi ucaldı. ...Onlar Sabirdən ...qabaqcıl və inqilabi ideyaları tərənnüm etmək sənətkarlığını, üsullarını, satiranın əlvan, canlı, tükənməz ifadə vasitələrini işləmək bacarığını öyrəndilər”¹.

Satiralarında köhnə həyatın bütün mənfilikləri qırmanclanır. Bəzən bir şeiri bir sıra sahələrə, məsələlərə aid olur. Şair sanki bütün mənfi cəhətləri bir yerə toplayıb bir şeirində onlara gülmək istəyir. Odur ki, bu məqsədlə həmcins sözlərdən çox istifadə edir.

...Müridlərdə bütün **bidəti, cinayəti, fisqi,**
Yalan **hədisləri** rövzəxanda görməli imiş.
Qumarı, şirəni, tiryakı, bəngi, cərs, şərabi
Qələndəranə gəzən mədhxanada görməli imiş.
Fəqirə aid əlan **föhşü, çövrü, zülmü, çəfanı**
Böyükdə, zorbada, bəylərdə, xanda görməli imiş.
Qüsuru, sərsəmi, xəbti, xətanı, ləğzişi, ləgvi,
Cünunluq aləmini şairanda görməli imiş.

Satiralarında həmcins üzv kimi daha çox o sözlər işlədilir ki, onlar semantik cəhətdən daha dəyərli sözlər (isim, fel, sifət) olsun. Yuxarıdakı parçada isimlərdən, aşağıdakı parçada isə fellərdən ibarət həmcins üzvlər işlənir.

---

¹Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, Bakı, 1960, səh.682.

**Çəkil, yol ver, at bağı çatlatmışıq,
Vurub-yıxmış, tutmuşuq, atmış,ıq,
Çapıb-qovmuşuq, qan-tərə batmışıq,
Yığıb milləti bir yerdə qatmışıq...**

Burada qeyd olunan həmcins feillərdə (vurub-yıxmaq, tutmaq, atmaq və s.) dərin leksik-semantik və üslubi məna vardır. Şairin həmcins sözlərə öz üslubi nöqtəyi-nəzərindən belə diqqətlə yanaşmasını bir də bu fakt sübut edir ki, sözlərin həmcins şəkildə işlənməsi, əsasən, bir neçə şeirdə, həm də çox qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, “*Bəlayi-fəqrə düşdün, razı əl, biçərə, səbr ey-lə*”—misrası ilə başlanan şeirin əvvəlki 32 misrasında 93 feil işlənməmiş ki, bunların 74-ü feilin eyni əmr forması şəklində olan həmcins sözlərdir. Şair həm bu kimi eyni sözdəyişdirici şəkilçili, həm də sözdüzəldici şəkilçili sözləri həmcinsləşdirib ardıcıl bir sırada işlədir ki, burada bir növ təkid yaratmaq, əşyanın müxtəlif keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq da mümkün olur. Başqa sözlə, şair həmişə etdiyi kimi, burada da fərmanı məzmununa tabe tutur, məzmundan, mündəricədən asılı olaraq bədii vasitələr meydana çıxarır.

**...Zöhdü, təqvalı, dili şükrü,
Surməli gözlü, dodağı zikrli,
Ağız kifayətli, dərin fikrli,
Qəlbi məhəbbətli, xoş əhval kimi
Ağız dualı, qoca baqqal kimi.
Molla ədalı, sofi kirdarlı,
Mərsiyəxan qanlı, mürid arlı,
Hacı əməlli, məşədi karlı
Nitqi həqiqətli, sözü fal kişi...**

Burada yalnız *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçili sifətlər həmcins birləşmələr tərkibində sıralanmışdır. Bu sözlərin bir qismi ya ümumiyyətlə dildə işlənmir (məs.: *kifayətli*. Əlbəttə, belə fərdi-satirik sözlərin şeirə gətirilməsi də şairin üslubu ilə əlaqədar bir məsələdir), ya da frazeoloji—bağlı tərkiblərdən xaricdə başqa məna daşıyır (Məs.: *əməlli, karlı* və s. sözlər ayrılıqda işlənəndə buradakın-

dan fərqli mənə daşıyır).

Sabir dilinin sintaksisində tədqiqə ehtiyacı olan maraqlı xüsusyyətlər çoxdur. Şeirinin müəyyən misrasında bir fikir söylənilir, sonrakı misra ona əlavə edilir, əvvəlki fikir daha da konkretləşdirilir və dəqiqləşdirilir.

*Əvvəl bu qədər bil ki, vəfadar ər olmaz,—
Aqıl olur-olsun;
Bir ər ki, vəfadar ola, aləmdə tapılmaz,—
Cahil olur-olsun...*

Belə əlavəli cümlələr fikrin daha təsirli, daha orijinal təkidli, qüvvətli, rəvan və xalq ədəbiyyatına uyğun tərzdə ifadəsinə xidmət edir.

Uşaqlar üçün yazılmış məşhur şeirdə deyilir:

*Gəl, gəl a yaz günləri—
İlin əziz günləri!*

İkinci misra bütövlükdə əvvəlki misrada əlan “Yaz günləri” ifadəsinə əlavə kimi işlədilir, onu təyin edir¹.

Sabir şeirinin yığcamlığı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Şair daha çox sintaktik ixtisara — xəbərləri az işlətməyə meyl edir ki, bu cəhət ən görkəmli sənətkarlarımıza xas olan səciyyəvi bir cəhətdir.

*Dust zənn etdiyim bütüin düşmən,
Bunca düşmən, fəqət yazıq bir mən.*

Bu fikri nəsr dili ilə ifadə edəndə istər-istəməz bir sıra xəbər şəkilçiləri, şəxs sonluqları işlətmək, əlbəttə, zəruriləşir. Lakin şerdə buna ehtiyac yoxdur. Şeirdə yığcamlıq dedikdə bir də bu cə-

---

¹Bəzən Sabirin müəyyən xüsusyyətlərinin aşkar edilməməsi əsərlərinin nəşrində nöqsanlara yol verilməsinə səbəb olur. “Hophopnamə”nin 1948-ci il nəşrində həmin beytdə “Yaz günləri”ndən sonra nida işarəsi qoyulmuşdur ki, bu kimi hallar fikrin oxucuya düzgün çatmasına mane olur.

hət nəzərdə tutulmurmu?

*Əhsənəllah gözəl-gözəl insan,
Lövhəşəllah bütün-bütün irfan.
Cümləsi bir xəyal ilə mərbut,
Cümləsi ittifaq ilə məzbut.
Qəmusu əhli-zövqüəhli-səfa,
Həpisi əhli-halüəhli-vəfa...*

Misralarda xəbərlik şəkilçilərinin hamısı ixtisar edilmişdir. Lakin şeirin gözəlliyini təkcə bu xüsusiyyət təmin etməmişdir. Şeirdəki sözlərin ahəngi, düzülüşü, seçilməsi və bunların sənətkarçasına edilməsi nəticəsində yaranan bir nəzm, tənəsüb də diqqəti cəlb edir.

Hər beytdəki misraların müvafiq yerlərindəki sözlər bir-biri ilə ya eyniyyət təşkil edir, ya məna və məzmunca, ya da quruluş, tərkib və formaca bir-birinə yaxınlaşır.

Əvvəlki misrada “gözəl-gözəl” deyə söz təkrar edilirsə, sonrakı misranın müvafiq yerində eyni tipli “bütün-bütün” sözü işlədilir. Misranın birində tərkib varsa, digərində də var və s. Klassik poetikada tərci adlanan bu üsuldan Sabir orijinal bir şəkildə istifadə etmişdir. Elə buna görə də Sabirin dil və üslub xüsusiyyətləri klassik poetik normalar ilə sıx əlaqədə öyrənilməlidir.

Ardıcıl gələn misraların müvafiq yerlərində işlənən sözlər eyni formaya, quruluşa malik olur və əsasən həmqafiyədir.

Həmdəmin — *xatirin sevən bir yar*

Həmqəmin — *bir ayüzlü sadə nigar.*

Həmin poetik norma sözlərin, şəkilçilərin ixtisarı üçün və deməli, yığcamlıq üçün də əlverişli imkanlar yaradır.

Beləliklə, ümumi ədəbi-bədii dilimizin inkişafında, xüsusilə satirik üslubun dilini yüksək səviyyəyə qaldırmaqda Sabirin xidmətləri çox böyükdür.

“AZƏRBAYCAN” jurnalı, 1962-ci il, №5, səh.145-152

**M. Ə. SABİRİN BƏDİİ DİL VƏ ÜSLUB
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR**

M.Ə.Sabir öz amansız gülüşü ilə köhnə dünyaya dəhşətli bir zərbə endirmiş oldu. Onun yazıb-yaratdığı günlərdə cəmiyyət məmmədhəsənlərdən, novruzəlilərdən, qurbanəlibəylərdən, fatmatükəzbanların uğursuz taleindən, qırmızısaqqal kişilərdən uzaqlaşır-
dı, həm də onlara gülə-gülə uzaqlaşır-
dı. Sabir bütöv bir ictimai-siyasi sistemin daxili aləmini, gizli çirkinliklərini, açıq ey- bəcərliklərini bütün çılpəqlığı ilə göstərirdi. Dərin yumoru, kəskin ironiyası, kinayəsi, eyhamı, bizli-iyənəli satirası ilə köhnə dünyanın “donmuş, daşlaşmış qaydalarını” (K. Marks) yerindən oynadır, tiplərinin, «qəhrəmanlarının» mənəvi qabiliyyətini, əməllərini öz dilləri ilə, onlara üz havalarını çalmaqla rüsvay edirdi. “Dövrünün aynası” olan Sabirin dil vüsəti geniş, hərtərəfli geniş, rəngarəng, əlvandır.

Sabir xalq şairidir. Onun dili xəlqidir. Sözdən istifadə üsulları bu fikri təsdiq edir. O, Azərbaycan xalqının milli keyfiyyətləri ilə, dilinin daxili xüsusiyyətləri ilə üzvi şəkildə bağlı olan bir sənətkardır. Sabir xalq dilində yaşayan, lakin o vaxta qədər yazılı-bədii ədəbiyyatdan kənarda qalmış bir sıra bədii ifadə imkanlarından bəca-riqla, sənətkarlıqla istifadə etmiş, eyni zamanda bu dilin daxili qanunlarına əsaslanaraq yaratdığı bir sıra yeni ifadə vasitələrini xalqa təqdim etmişdir. Şeirlərindəki ayrı-ayrı söz və ifadələr, misralar, beytlər xalqın doğma malı olmuşdur, atalar sözü və məsəllərin ümumi xəzinəsinə daxil edilmişdir.

“Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada
durar”

“Adəmi adəm eyləyən paradır”

“Qoyma özünü tülkülüyə, adə, əkinçi”

“Mən günəşi göydə daha bilmirəm”

“Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur”

Sabir şeirində mənalı, dərin aforistik təfəkkür, dolğun ümumiləşdirmə, tipikləşdirmə meyli çox qüvvəlidir. Şeirdə belə ümumiləşdirməni yaratmaq ancaq söz, dil vasitəsilə mümkündür, dildə xəlqiliyi gözləməklə mümkündür. Sabir dilinin xəlqiliyi onun sadəliyi ilə bağlıdır. Sadə və gözəl, anlaşıqlı, aydın və mənalı yazmaqda Sabir misilsiz bir sənətkardır. Şeirində yersiz və artıq, dolaşqı və qeyri-müəyyən söz, ifadə yoxdur. Şair yığcam və sadə sözlərlə mənalı, dərin ümumiləşdirmələr əldə edirdi. Şeirin təsir qüvvəsini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də budur. “İran inqilabına bir ordudan ziyadə xidmət” (A.Səhhət) etməyə müvəffəq olmasına bir də bu cəhət yardım etmişdi.

O, həyatda ən incə, bəzən gözə görünməyən, gizli keyfiyyətləri seçə bildiyi kimi, ayrı-ayrı sözlərin ən müxtəlif mənə xüsusiyyətlərindən öz məqsədi üçün istifadə edə bilirdi. Sırf danışq dili ünsürlərini (istər leksik-semantik, istər qrammatik ünsürləri) ədəbi dilə, şeirə daxil edərək poeziyanın xəlqiləşməsinə, onun anlaşıqlı, kütləvi poeziya olmasına, yardım edirdi.

Xalqın bağrından qopan fəryadlı hıçqırıqların, göz yaşları içində gülüşün büllur aynası olan Sabir xalq poeziyasını yaxşı bilirdi. Xalq ədəbiyyatı, xalq təfəkkürü, ifadə tərzini onun iliklərinə qədər nüfuz etmişdi. Təsadüfi deyildir ki, tez-tez xalq yaradıcılığına müraciət edir, özlüyündə mücərrəd olan xalq ifadələrini, atalar sözlərini konkretləşdirirdi. “Ac toyuq yuxuda darı görər” kimi ümumi ifadə Sabir şeirində konkretləşir.

Çığırma, yat, ay ac toyuq, yuxunda çoxca darı gör.

Sabir dilinin xəlqiliyini təkcə danışq dilində külli miqdarda sözləri, bəzi vulqarizmləri, atalar sözü və məsəlləri işlətməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Dilin xəlqili üçün, əlbəttə, bunlar müəyyən dərəcədə lazımdır, lakin kifayət deyildir. Sabir dili ona görə xəlqi idi ki, şeirini cəmiyyətin bütün təbəqələri, xüsusilə geniş zəhmətkeş kütlələr, “avam” başa düşürdü; hamının işlətdiyi adi sözləri elə tərkiblərdə verirdi ki, bununla, ümumxalq dil normalarının, ifadə vasitələrinin genişlənməsinə yardım edirdi.

“Quldurçuluq tufəngimidir dinin, ey əmu?”

“Danışır bir paramız leyk boğazdan yuxarı”.

“Yansın iranlıların arxası, yandı ciyərim”.

“Hərə bir hoqqa çıxartdıız, karıxıb çaşdı yetim”.

Qeyd olunan sözlərdən də göründüyü kimi, şair canlı danışq dili ünsürlərindən istifadə etməklə poeziya dilini zənginləşdirirdi. O, xalq dilinin ekspressiv zənginliyini, oynaqlığını, ahəngdarlığını və sərrastlığını göstərir, nümayiş etdirirdi. Şair adi-məişət dilini **kopyalamırdı**, əksinə, xalq dilinin poetik normalarına əsaslanmaqla onu **yaradıcı şəkildə genişləndirirdi**. Bu fikri belə bir fakt sübut edir ki, Sabir şeirində dialektizm çox azdır. Digər tərəfdən, “kəndli” dilində, “çoban-çoluq dilində” yazan şair qətiyyənlə ədəbdən, tərbiyədən kənar sözlər işlətməmişdir. Sabir dilində naturalizm yoxdur. O zamanlar həтта, qabaqcıl dünyagörüşlü bəzi şair və yaradıcıların da əsərlərində sağa-sola işlənən kobud vulqarizmlər Sabir dilində özünə yer tapmamışdır.

Qısaca desək, Sabirin ədəbi dilimizə göstərdiyi başlıca xidmət şeir dilini tam xəlqiləşdirməsi, bu dilin gələcəkdə daha da demokratikləşməsinə yol açmasıdır. C. Cabbarlı, M. S. Ordubadi, Ə. Qəmküsar, Ə. Nəzmi, M. Möcüz və b. bilavasitə Sabir yolunu tutdular; S. Vurğun, M. Müşfiq, R. Rza, S. Rüstəm və b. şairlər Sabirin dil xüsusiyyətlərini davam və inkişaf edirdilər. Sabir köhnə, vaxtı keçmiş ənənələri rədd edib (“Ey alnın ay, üzün künəş, ey qaşların kəman” misrası ilə başlanan və bütün sxolastik, çeynənmiş təbirlərə, ifadələrə bir parodiya olan şeiri xatırlamaq kifayətdir), özünə qədər şeir dilində kimsənin göstərmədiyi bir cəsarətlə xalq dilindən aldığı külli miqdarda sözləri şeirə gətirdi. Sabir istər şeirin məzmununda, mövzusunda, istər formasında, texnikasında, istərsə də bədii ifadə vasitələrində inqilab yaratmış, yeni yollar açmış novator bir şair idi. Sabir dilimizin poetik çərçivəsini çox genişləndirmiş, Azərbaycan dilində ən müxtəlif şeirlərin yazıla biləcəyini aydın sübut etmişdir. Sabir daima dil üzərində danışır, onun hədsiz imkanlarından istifadə etməyə cəhd edirdi. O, yaxşı bilirdi ki, dilin bütün

zəngin həyatı xüsusiyyətlərini öyrənmədən, bilmədən ləyaqətli, ciddi sənət yaratmaq mümkün deyildir. Sənətkar daima söz üzərində düşünməklə, müntəzəm şəkildə işləməklə dili, xüsusilə poetik dili öyrənə bilər, onun sirlərinə vəqif ola bilər, yetkin, kamil əsərlər yarada bilər. Bu həqiqəti duyduğu üçün və dilinə xüsusi fikir verdiyi üçündür ki, Sabir dillər əzbəri olan əsərlər yarada bilmişdir. Onun uşaqlar üçün yazdığı “Məktəb şərqisi” özündən əvvəl Azərbaycanca deyil, bəlkə bütün Yaxın Şərqdə görünməmiş, özündən sonra da kimsə tərəfindən təkrar edilməyən bir dil, əda, üslub ilə yazılmışdır. 36 sətirdən ibarət olan bu şeirin demək olar ki, bütün misralarındakı birinci sözlər təkrar edilmişdir.

Dəftər-dəftər xəbərlərin var,
Rəhbər-rəhbər əsərlərin var,
Mişkin-mişkin qələmlərində
Ahu-ahu nəzərlərin var.

Uşaq şeirində belə təkrarlar—eyni sözün ardıcıl olaraq iki dəfə işlənməsi olduqca müvəffəqiyyətli və məzmunu, vəziyyətə müvafiqdir. Uşaqların, hətta ən kiçik yaşlı uşaqların sözləri təkrar edərək işlədiyini kim müşahidə etməmişdir? **Mama, baba, bibi, dədə, nənə, pəpə** kimi uşaq dilində yaranmış sözlər təkrar nəticəsində düzəlməmişmi? Habelə **top-top, kos-kos, xala-xala, aşıq-aşıq, gəlin-gəlin** və s. uşaq təfəkkürü, danışması ilə əlaqədar olan oyun adları təkrarlardan ibarətdir. Xalq ədəbiyyatında uşaqlara həsr olunan şeirlərdə belə təkrarlar çoxdur. Bütün bunları xatırlayanda Sabir şeirinin, dilinin bütün realistliyi - xəlqiliyi aydınlaşır.

Lakin ümumiyyətlə, sözlərin təkrar edilərək işlədilməsi ədəbi-bədii dilimiz üçün yeni məsələ deyildir. Ümumxalq Azərbaycan dilinin daxili keyfiyyətlərindən biri olan təkrarlama hadisəsi qədimdən bəri bütün şairlərimizdə olduğu kimi, Sabir şeirində də öz əksini tapmışdır. Bu qaydalardan biri də budur ki, əvvəlki misranın sonundakı söz ikinci misranın əvvəlində təkrar edilir. Məsələn:

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ **yatsın,**
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın.

Kim nə deyir bizdə olan **qeyrətə**,
Qeyrətimiz bəllidir hər millətə.
“Gərçi riya idi bütün **karımız**,
Kar ilə bərəks idi kirdarımız”.

Şeirdə sözlərin yeri haqqında olan həmin üsul ifadələrə də, hətta cümlələrə də aiddir. Məsələn:

Övradımız, əfkarımız **əfsaneyi-zəndir**.
Əfsaneyi-zən nuri-dilü ruhi-bədəndir.
Qafilmişəm əhvalıma **sövdayi-sərimdən**,
Sövdayi-sərim etdi məni taci-zərimdən.
“Ac, yanıq kimsə deyildir, **yeməyə var çörəyi**,
Yeməyə var çörək, amma buna dözmür ürəyi”
Mahi-rəməzandır yenə, **meydan da bizimdir!**
Meydan da bizim, ərsədə cövlan da bizimdir!.. və s. və i. a.

Sabir klassik poeziyamızdakı bu təkrarlama xüsusiyyətinə də etinasız qalmamışdır, həmin qaydaları göstərməklə də şeir yazmışdır. Məsələn:

“Gərçi İrandan çıxarkən başqa idi **niyyətım**,”
Niyyətım kəsb idi, vardı kəsbi-para **qeyrətim**,
Qeyrətim razı deyildi ac dolansın külfətim...
Bəs ki, artıq bunları gördükcə hərdəm **rəğbətım**,
Rəğbətım artırsa da, laki qavışmır **həsrətim**,
Həsrətim bir şeyədir, ancaq düzəlmir **halətim**,
Halətim təksini-nəfsə qalmır imdad, Ərdəbil”

Özünə qədər, əsasən, qəzəl ədəbiyyatında istifadə olunan və **rədd-ül əcuz-əl əssədr** رد العجز على الصدر adlanan bu üsul üzrə Sabir yeni məzmunlu, satirik məzmunlu əsərlər yazması ilə diqqəti cəlb edir. Sabir şeirində təkrarlanan iki sözdən əvvəlincisi ikinci dəfə işlənəndə ikinci yerdə, ikinci söz isə birinci yerdə durur.

**“Övrət ərə, ər övrətə rəğbət edir,
Etsin”**

**“ Bəyin, xanın, xanın, bəyin əlində
ehtikarı gör”**

**“Qırdıqca yorulduq və yorulduqca
qırıldıq”.**

Sabir satiralarında təkrarın bir xüsusiyyəti də belədir ki, şeirdə eyni söz üç-dörd dəfə sadalanır. Şair sözləri ardıcıl şəkildə təkrarlamaq ilə ya bir vüsət, ya təkidlilik yaradır, fikri daha kəskin və qabarıq tərzdə ifadə edirdi.

**“Əhsən, səd əhsən, əhsən, bu təmtərağa
millət!”..**

Sübhənəkə, sübhənəkə, sübhənəkə, yarəb!

“Olsun, olsun, qoy çox olsun böylə ləzzətli həyat”

“Bu da olmayır, olmayır, olmayır!

Qarnım doymayır, doymayır, doymayır.

Bas – al, kəs – al, vur - al, yığ - al, qoşul tüccarə, fəxr eylə”.

Sabir şeirində ancaq təkidli-təkrarlı cümlələrdən ibarət olan beytlər, misralar vardır.

“Heyhat və heyhat və heyhat və heyhat!!!

Get yat və get yat və get yat və get yat!!!

Fikrini qan-qan görürəm, qorxuram

Qorxuram, qorxuram, qorxuram!..

Bah-bah!.. yenə bah-bah!.. yenə bah-bah!.. yenə bah-bah

Lahövlə vəla qüvvətə illa və billah”.

Şair eyni sözü müxtəlif formalarda, misraların eyni yerində yerləşdirməklə bir müvazilik, paralelizm yaradırdı. Məsələn:

“Baxmasan eytamə, baxma, baxma, bax ləbətlərə,

Gəlməsən imanə, gəlmə, gəlmə, gəl lənətlərə”.

Belə müvazi işlənən söz təkrarlarının müxtəlif formaları mənaca da müxtəlif olur.

Hər nə düz **versən, ver**, oğlum, borcunu
vermə tamam,

Hər nə **alsan, al**, amandır, **alma**
kasıbdan salam.

Beytin misralarında təkrarlanan sözlər (**ver, al**) mənaca bir-birinə əks sözlər–antonimlərdir. Lakin şair bu antonimləri müvazi olaraq, eyni formada işlətməmişdir. Maraqlıdır ki, bu antonimlərdən biri konkret (**borc**) sözlə, digəri isə mücərrəd (**salam**) söz ilə bir-ləşmişdir.

Sabir klassik Azərbaycan ədəbiyyatına, onun poetik-üslubi qayda-qanunlarına möhkəm bağlı və dərinədən bələd olmuş bir sənətkar idi. Təkrarlama vasitələrinin bədii dili qüvvətləndirməsi, nitqə gözəllik verməsi klassik poetikamızda aydın və məlum bir məsələ idi.

Sabir həm də şeirliyin yalnız qafiyəpərdazlıqdan ibarət olmadığını işdə sübut etdi. O, əyanı olaraq göstərdi ki, canlı danışıq dilinin təbiiliyində bir şeirliyin varlığı vardır:

– *Nə xəbər var məşədi?*
– *Sağlığın...*

Bu adi, sırf danışıq tərzidir. Lakin şair söz, kəlam, ifadələr axını içərisində gizlənməmiş, seçilməsi çətin olan şeyləri başqalarından ayıraraq seçə bilirdi, fərqləndirib ümumiləşdirə bilirdi. Şeirin qafiyə, ənənəvi forma əsirliyindən azad olması poeziya tariximizdə bəlkə də ilk dəfə idi ki, belə açıq və qabarıq şəkildə özünü göstərirdi.

Sabirin şeir dilimizə gətirdiyi bir yenilik də şairin külli miqdarda təqlidi sözlər işlətməsi hesab olunmalıdır. Təqlidi sözlər əşya və hərəkətin adı deyil, bəlkə bu hərəkətin təxmini əksidir. Bu əksətmə hərəkətin bütün prosesləri (vəzn, melodiya, ahəng, tembr)özünü göstərir. Təqlidi sözlər beləliklə varlığı obrazlı, poetik şəkildə təsvir etməkdə mühüm rol oynayır. Bunlar Sabir şeirinə (həm də ümumiyyətlə ədəbiyyatımıza) xalq dilindən, folklordan gəlmişdir.

Sabirə qədərki şeirimizdə təqlidi sözlər olduqca az, tək-tük hallarda özünü göstərmişdir. Füzuli kimi bir sənətkarın dilində bu

sözlərə rast gəlmirik. Sabir şeirində isə təbiətin müxtəlif səslərə təqlid ilə yaranmış, qədimdən canlı dildə mövcud olub, şeirə, yazılı ədəbiyyata daxil ola bilməyən təqlidi sözlər çox geniş yer tutur.

“**Mırt-mırt** oxumaqdan kişi, bir qan ki, pul olmaz

Mırtılda dəmadəm”

“Nagah olur güllə fəşan **partapart**”

“Baş saçlı, ayaq çəkməli **mırt-mırt** danışanlar...”

“İnsan dözəməz bu **şarpaşarpa**”

“**Gup-gup** döyünüb darıldı bağrım”.

Hadisənin mahiyyətini dolğun və obrazlı şəkildə ifadə etməkdə bu kimi sözlərin qiyməti hədsizdir. Sabir dilinin dəyərli, *diqqətəlayiq* bədii ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edən bu sözləri *başqa-başqa sözlərlə*, ifadələrlə əvəz etmək ya mümkün deyil, ya da mümkün olsa *da, bədiiyin, obrazlılığın*, ifadəliliyin itməsi, pozulması hesabına mümkündür. Təqlidi sözlər ilə deyilən, ifadə olunan əşya və hadisənin başqa şəkildə adlandırmaq üçün uzun-uzadı təsvirlərdən, bütöv cümlələrdən (fikir verilsin ki, söz əvəzinə cümlə) istifadə etmək lazım gəlir.

Sabirin və başqa görkəmli sənətkarımızın təcrübəsi göstərir ki, şeir dilini məhdudlaşdırmaq, çərçivəyə salmaq düz deyil, şeirdə hər cür ədəbi ümumxalq söz işləmə bilər və işlədilməlidir. Əlbəttə, yerində, məqamında işlədilmək şərti ilə. Özlüyündə heç bir poetik məziyyəti olmayan sözlərə də şair qələmi bir rəng verə bilər, bunları poetik yüksəkliyə qaldıra bilər. Sabir hətta çox mücərrəd, qeyri-müəyyən olan “şey”, “zad” kimi sözləri şeirə gətirmişdir.

Türfə dilbər, töhfə bir **şey**, yaxşı bir **zad** Ərdəbil?

Demək məsələ hansı sözləri işlətməkdə deyil, nə kimi şərəftə, nə məqsədlə, nə cür işlətməkdədir.

Sabirin dilində təqlidi sözlər və onlardan düzələn təqlidi feillər çox geniş yer tutur.

“Yatmayı, **qır-qır** edir qarğa kimi!”

“**Taqqıldayır**, allah da şahiddi, qulağım”

“Səhnədə **qaqqıldayırım** indi mən...”

“Rəhm elə **nıqqıldayırım** indi mən...”

Yaxud: «**xoruldat**», «**vaqqıldama**», «**fırıldama**», «**güpgüplər**», «**uraylər**» və s.

Beləliklə, şeir dilini adi məişət dili ilə yaxınlaşdırmaq meylli—hələ Vaqif və Vidadi yaradıcılığı ilə başlanan, XIX əsr şairləri tərəfindən daha da inkişaf etdirilən bu meyl Sabir şeirində başa çatdırılmış oldu. Sabir bütün məhdud üslub çərçivələrini, bütün şərtlilikləri vurub dağıtdı, şeirimiz üçün çox böyük meydan açdı.

Əsrlərcə tarixi olan Azərbaycan şeirində başlıca mövzulardan biri, bəlkə də birincisi məhəbbət mövzusu olmuşdur. Burada da gözəlin təsviri, qəlb aləminin təsviri ön plana çəkilməmişdir. Təsvir hədəfi məhdud olduğundan çoxlu sinonimlərin — yaxın mənalı sözlərin və ya bir məna ətrafında qruplaşdırıla bilən müxtəlif sözlərin ardıcıl şəkildə işlədilməsi adi hal almışdı. Əzizləmə anlayışını ifadə etmək üçün cürbəcür şirin sözlər, dini-əfsanəvi məzmunlu sözlər, tarixi-coğrafi adlar və s. şeirlərdə bir-birinin ardınca düzülürdü. İbarəpərdazlıq, hazır tərkiqlər, ştamplar, bənzər qafiyələr baş alıb gedirdi. Həmin üsul, demək olar ki, eyni ilə həmin sözlər Sabir şeirində də özünü göstərir. Lakin burada sözlərin, tərifi hədəfi “canan” deyil, daha ictimai münasibətlərdir. Köhnə sözlər indi yeni obyektə yönəlmişdir

Huri-çəşmanımmısan, ey pul, ya canımmısan?

İsmətim, namusum, irzüm, qeyrətim, qanımmısan?

Hörmətim, fəxrüm, cəlahım, şövkətim, şanımmısan?

Müşəfim, Məkkəm, Mədinəm, qıbləm, ərkanımmısan?

Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmısan?

Sonrakı misralarda: **ömrüm, həyatım, cövhərim, canım, mali-cibişdanım, ətim, qanım, nazəndə cananım...** Bütün bu sözlərin Sabirə qədər şeirdəki hədəfi başqa idi. Əsrlərdən bəri dilimizdə mövcud olub, müəyyən mənalarda işlənən bir çox sözlərə yeni, komik mənalar əlavə edilməsi və ya onların, əsasən, belə komik mənalarda işlədilməsi Sabir şeirinin səciyyəvi cəhətlərindəndir.

Sabir nəinki mənaca uzaq olan sözləri, ifadələri yaxınlaşdırmağa varlığı satirik şəkildə əks etdirirdi, həm də satirik məzmun ilə bu məzmunu ifadə edən sintaktik birləşmələr arasında uyğunsuzluq yaratmaqla öz məqsədinə nail olurdu:

“Derlər mənə: pul yığmağı boşla, ye doyunca.
Eşq əhlinin sövdadan usandırmaq olurmu?”.

Eyni beytin misralarının birində puldan, ikincisində eşqdən, sövdadan bəhs olunur. Belə ardıcıl misra və beytlərdə zidd, əks fikirlərin yürüdülməsi Sabir satiralarında özünü çox göstərir.

Dil, üslub, lüğət tərkibi xüsusiyyətlərinə görə Sabir qədər müxtəlif söz qrupları, leksik təbəqələr işlədən ikinci bir şairi ədəbiyyat tariximiz tanımır. Onun yaradıcılığında ən müxtəlif sahələrə aid olan sözlər bir yerdə toplanmışdır. Bir tərəfdən ən sadə, lap adi məişət sözləri, ifadələri (**pis göz atmaq, qanqımaq, ağzına olsun qadam, bərəldir gözün, sorur barmağının kirini, çərlətmək, təzək, lov, kül olsun gözünə, andıra qalmış**), digər tərəfdən ən qəliz ərəb-fars söz və tərkibləri (**həsəbülxahişi-əhli-həsəd, buyi-fərəhbiz, pürekaseyi-ləbriz, biəbi əntə və ummi, darüzzəfəri-tazəpə-rəstan, əlyövəm**), üçüncü tərəfdən yeni həyatla əlaqədar olaraq yerli və yersiz işlədilən rus-Avropa sözləri (**salon, balon, vağon, revolver, svistok, palitqa, ustul, çitalniya, vapor, siyezd, dama, portret, telqram, piyan, avtomobil, diryabl, pulemyot, dum, sezon, zaqaz, yubiley, uçitel, uçenik**); bir tərəfdən şairin müasiri olan və dəfələrlə xatırlanan **Xansənəm, Fəxri, Ağca, Zalxa, Fatma, Tükəzbanlar** və bunlarla qar-şıləşdırılan **Annalar, Sonyalar**, habelə **Mirzə Qəmbər, Molla Həbib, Hacı Qurban, Kalba Səbzalı, Fərhad kişi, Hacı Kazım, Xankişi, Nağdı bəylər**, digər tərəfdən **Xaqani, Seyid Əzim, Həsənbəy Məlikov, Şekspir, Arşimed, Rumi, Sərdar, |Bağır kimi tarixi simalar... həm Çingiz, İldırım, Sultan Səlim, Qacar, Məmmədəli, Əbdülhəmid** kimi Şərq müstəbidləri, həm də **Yusif, Züleyxa, Rüstəm, Məryəm, Nuh, Adəm, Zöhhak, Şəddad, Nəmrud, Sam, Nəriman, Xəlilullah** və b. bu kimi dini, əfsanəvi, əsatiri, surətlər... Bir tərəfdən güllünc ədəbiyyatdakı dil,

üslub tərzi, o biri tərəfdən Sabirin özünün irəli sürdüyü ən yeni üslub, tam yeni keyfiyyətlər.

Buna görə də Sabir şeirində eyni misranın, ifadənin, həтта, sözün daxilində müxtəlif dil ünsürlərinin qovuşduğunu, cümlələrdə görmək mümkündür.

Sabir dilindəki müxtəlif üslub, lüğət keyfiyyətlərinin səbəbi aydındır. Sabir dövrünün, zəmanəsinin oğlu, «əsrin aynası» idi. 1905-ci il rus inqilabının, Bakıda əzəmətli proletar hərəkatının, Şərqi inqilablarının canlı şahidi olmuş, həyatdakı ictimai ziddiyyətləri həssas bir vətəndaş-şair qəlbi ilə duyub, dərk etmişdir. O digər tərəfdən min illik tarixi olan bir ədəbiyyatın, şeirin varisi, həm də ləyaqətli varisi idi. Odur ki, yaradıcılığında klassik şeir dili, onun ifadə üsulları yenilərlə qovuşmuş, qarışmış, vəhdət təşkil etmişdi. Sabir dili bu yeni ilə bu köhnənin qarışığından, sintezindən ibarət olan orijinal bir dildir.

Lakin istər əvvəlki dil xüsusiyyətlərini davam etdirəndə, istərsə də poeziyamızda tamamilə yeni üslub, keyfiyyət yaradanda Sabir dilinin başlıca cəhəti sözlərə yeni, komik mənə verməkdir; sözləri həqiqi mənada da, məcazi mənada da işlədəndə əsas diqqət—sözlərə satirik və komik rəng vurmaqdır.

Çürüməkdə olan bir cəmiyyətin bütün iyrənc cəhətlərinə gülünc qəhqəhələrlə zərbə vuran, döyəcəyəm şair kimsəyə bənzəməyən bir xüsusiyyət, səciyyə, üslub yaratdı. Bu üslubun, Sabirin imzasını əvəz edən bu üslubun bəzi xüsusiyyətləri qısa şəkildə aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Məlumdur ki, sözlər başqa sözlər ilə birləşəndə bəzən ilk, real mənəsindən uzaqlaşır. Öz mənə, məzmun və işlənmə yerinə görə bir-birindən çox uzaq, əlaqəsiz olan sözlər Sabir şeirində bir söz birləşməsi və ya cümlə daxilində birləşdirilir, yanaşdırılır, bağladılır. Əslində, ilkin mənada bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan sözlərin belə gözlənilməz şəkildə əlaqələndirilməsi müəllifə lazım olan komizmi yaratmağa xidmət edir.

Nolur şirinməzaq etsə möni **həlvayi-hürriyyət**,
Yəsəm bir loğma ondan, söyləsəm: oxqay, hürriyyət!

Adi məişət leksikasına məxsus “halva” sözü ilə, “hürriyyət” sözlərinin heç bir leksik-semantik yaxınlığı yoxdur. Biri konkret, digəri mücərrəd məfhumu ifadə edən bu sözlər məcazi mənada da yaxın, əlaqədar ola bilməz. Sözləri bu şəkildə, yeni əhatədə adi işlənmə mühitindən çıxarıb, yeni mühitdə işlətmək ilə komizm yaratmaq xüsusiyyəti Sabir ilə başlanıb ondan sonra poeziyamızda davam və inkişaf etdirilmişdir.

“Yetər, canım, çəkil get, etmə çox təbxiri-hürriyyət!
Bizim qazğanda hərgiz oynamaz kəfgiri-hürriyyət!”

Şeirdə qüvvətli bir ardıcılıq gözlənilmişdir. Hürriyyətin halvası olan yerdə yaqın ki, kəfgiri də, qazanı da olmalıdır.

2) Sabir üslubunun bir cəhəti də mətləbə dəxli olmayan, ya ümumi mətn ilə, ya da əvvəlki və ya sonrakı fikir ilə əlaqəsi olmayan bir cümlənin, misranın, beytin, fikrin işlədilməsidir. Lakin bu ancaq ilk baxışda «əlaqəsiz», «lüzumsuz» görünür. Əslində isə belə cümlələrin, şeirin içərisinə girməsi komizm yaratmaq məqsədi daşıyır:

“Dinmə, danışma, yat balam, sən deyən olmayıb hələ,
Arxa su dolmayıb hələ”.

Arxa su dolub-dolmamasının şeirdəki ümumi məzmun ilə, habelə yanaşdığı misraların ifadə etdiyi fikir ilə zahirən məntiqli əlaqəsi yoxdur.

3) Sabirin dilində bir xüsusiyyət də sözün “daxili formasını” şüurlu şəkildə təhrif etməklə komizm-gülüş yaratmaqdır. İran şahı Məmmədəli, şairin satıralarında bir qayda olaraq “Məmdəli”, “Mə-dəli” və ya “Məndəli” şəklini almışdır. Dilçilikdə sözün belə təhrif edilib işlədilməsi “xalq etimologiyası” adlanır. Akad. B.B.Vinoqradov düzgün göstərir ki, bədii dildə “xalq etimologiyası” gülüş yaratmağın xüsusi formasıdır. Doğrudan da, sözləri aşağıdakı tərzdə işlədən şəxsin ümumi səviyyəsi, dünyagörüşü, əqidəsi gülüş obyektinə olmaya bilməz.

“Axırda tutaq olmayıb onversetə getdin”.

4) Sabir şeirində bir cəhət də komik müqayisələrə geniş yer verilmişdir. Bu üsuldən istifadə etməklə şair mənfi tipləri daha sərrast və kəskin şəkildə ifşa edirdi.

“**Ac pişik tək** cumuram şövq ilə bir
başə ətə...”

“Az qalır **it kimi** nəfsim hürə,
dırmaşa ətə”.

“**Əqrəb kimi** niştər gücü var
dırnağımızda

Hər küncdə min **tülkü** yatıb
çardağımızda”.

“İş bilməyən ancaq yemək-içməkdən
əlavə,

Bu canlı dəyirmanlarına şükr,

xudaya”.

5) Sabir şeirində bir cəhət də tipləri xarici görkəmlərinə görə ümumiləşdirməkdir. Qırmızısaqqallar, boynu qıraxmallılar, şişpaqlar, “döşdüklülər”, “surtuqlularlar”, xüsusilə də “qarnıyoğunlar” və “boynuyoğunlar” şairin tez-tez gülüş hədəfinə çevrilir.

“Sən **qarnı yoğun** bir şey idin ruzi-əzəldən,

Boynun da yoğun oldu, mənimki belə düşdü”.

“**Kökdür, yekədir, boynunu yoğundur, nücadadır**”.

“**Tir boyunlar, şiş qarınlar, canlılar**

Qurban kəsib Xəlilullah eşqinə”.

“Söz müxtəsər bir dəfə qan;

Boynun yoğundur gəlmənəm”.

“Bakının **zorbaları**, Lənkəranın **canlıları**”.

O zaman qarnı və boynuyoğun olan adamların kimliyi hamıya aydın idi. “Molla Nəsrəddin”də hətta “**Qarnıyoğunlar**” başlığı ilə (1906, № 36) bir felyeton da çıxmışdı. Burada deyilirdi:

“Qarnıyoğun... çox məzəli sözdür.
Nədən adamın qarnı və boynu yoğundur?”

Bunnan işim yoxdur. Nədən yoğunnuyur, yoğunnasın, amma mən elə bilirdim ki, adamın bir az fikri, bir az dərdi olsa, qarnının piyi bir az əriyər və qarnı bir az nazikləşər.

Hər bir məmləkətdə, hər bir vilayətdə qarnıyoğun adam çoxdu. Qarabağda, İrəvan quberniyasında da qarnıyoğun az deyil. Bu cür adamların çoxu və bəlkə hamısı mülkədardır”.

6) Sabirin satirik üslubunun bir cəhəti də tipin, xüsusilə mənfi tipin öz-özünü oxucuya təqdim etməsidir. Zahirən tipin “keyfiyyətləri”, “məziyyətləri” sadalanır.

“Bir bölük boşboğazıq, heyvərəlik
adətimiz,
Doldur lənət ilə, qeybət ilə
söhbətimiz,
Oxumaqdan hayımız yox, yazıdan
qismətimiz...”

7) Söz düzəltmə vasitələrindən istifadə etməklə şair komizm əldə edirdi. Əsərlərindəki yeni sözlər (əsasən komik sözlər) ya mövcud sözlərə şəkilçi qoşmaqla, ya da ki sözü birləşdirməklə, deməli, hər iki halda dilin ümumi qanunlarına riayət etməklə düzəlmişdir. Lakin bu düzəliş, yeni sözlər obyektiv şəkildə dildə mövcud olmur; belə fərdi sözlərin sonralar dildə yaşayacağı və ya xaric ediləcəyi şairin müvəffəqiyyətindən, sözün dəyərindən, yerinə düşüb-düşməməsindən və sairədən asılıdır. Sabir əsərlərində külli miqdarda belə yeni sözlər vardır. Məsələn: *oyaşmaq, uzaşmaq, qaçılmaq, uçalanmaq, behiştçi, kifayəsiz, kifayətli, bir yanlıq, viranlamaq, məktəbçi, ünvanlamaq, zorbalanmaq, yumarlamaq, tanışmaq, qovalınmaq, azıxmaq* və s.

8) Sabirin satirasının bir cəhəti də məzmunca zidd söz və ifadələrin qarşılaşdırılmasıdır.

“O yetim Məmdəlidən var yenə bir pis xəbərim
Belə derlər ki, qoyub təxti qaçıb **taci**-sərim”

Beytdə eyni obyektə həm “yetim” həm də “taci-sər” deyilməsi komizm yaradır.

Sabirin satiralarında sözlərin ziddiyyətindən daha çox ifadə olan ümumi məzmunun, mənanın təzadlığı diqqəti cəlb edir. “Hə müəllim və nə dərs” anlamayan insanlar “gül kimi”, “tərbiyəli”çətin ki, ola.

“El uğradıqca fəqrə, şişib sərvətin sənin,
Millət arıqladıqca kökəldi ətin sənin”

Sinifli istismar dünyasını səciyyələndirən bu beyt söz və mənə ziddiyyəti üzrə qurulmuşdur.

Sözlərin obyektiv mənası ilə onların işləndiyi mətnin ümumi mənası arasında ziddiyyət yaratmaq ilə də şair tipi öldürücü, satirik atəşə tuturdu:

“Həmməmdə övrətlərə quldurluq edən bu,
Qeyrətli müsəlmanlarına şükr, xudaya”.

Özlüyündə “qeyrətli”sözü müsbət mənaya malikdir. Lakin bu söz “hamamda övrətlərə quldurluq” edənlərə aid edildikdə büsbütün əks mənə, mənfi mənə, qeyrətsiz mənası alır.

9)Sabir dilində bir sıra kobud, vulqar sözlər də diqqəti cəlb edir. Burada şairin tendensiyalılığı daha açıq və qabarıq şəkildə təzahür edir.

“Başqası pul sanayanda bunun ağzı sulanır
Başlayır hürməyə nəfsi, təməi qurcalanır”.
“Ey adama oxşamaz, bir üzünə baxsana”
“Ey adı insan, özü kərtənkələ”.

Sabir şeirinin mənası dərin, mündərcəsi geniş, dili şairanədir. Şair dilinin ahəngdar və axıcı olması üçün şeirlərinin texniki

cəhətlərinə, formal xüsusiyyətlərinə də çox fikir vermiş, bu sahədə bir sıra tam orijinal yeniliklər yaratmışdır. Lakin şeirində forma həmişə məzmunndan doğmuş, ona tabe edilmişdir. Xalq şairi Sabirin yaradıcılığı öz ideya-mövzusu və üslubu etibarlı ilə istər şeirimiz üçün, istərsə də bütün ədəbiyyatımız üçün çox əhəmiyyətli bir yenilik oldu.

Beləliklə, ümumi ədəbi-bədii dilimizin inkişafında, xüsusilə də, satirik üslubun dilini yüksək səviyyəyə qaldırmaqda Sabirin xidmətləri çox böyükdür.

*M.Ə.Sabir (Məqalələr məcmuəsi). Azərbaycan
SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1962-ci il, səh. 194-214*

M. Ə. SABİRİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

M. Ə. Sabir Azərbaycan tarixinin kəskin mübarizələr ilə dolu olan bir dövründə yazıb-yaratmışdır. Bu illərdə cəmiyyət Məmməd həsən əmilərdən, novruzəlilərdən, qurbanəlibəylərdən, fatmatükəzbanların uğursuz taleyindən, qırmızısaqqal kişilərdən uzaqlaşdı, həm də onlara gülə-gülə uzaqlaşdı. Sabir bütöv bir içtimai-siyasi sistemin daxili aləmini, gizli çirkinliklərini, açıq eybəcərliklərini bütün çıpaqlığı ilə göstərirdi. Dərin yumoru, kəskin ironiyası, kinayəsi, eyhamı, bizli-iynəli satirası ilə köhnə dünyanın “donmuş, daşlaşmış qaydalarını” (K. Marks) yerindən oynadır, tiplərinin, «qəhrəmanlarının» mənəvi qabiliyyətini, əməllərini öz dilləri ilə, onlara üz havalarını çalmaqla rüsvay edirdi. “Dövrünün aynası” olan Sabirin dil vüsəti geniş, hərtərəfli geniş, rəngarəng, əlvandır.

Sabir xalq şairidir. Onun dili xəlqidir. Sözdən istifadə üsulları bu fikri təsdiq edir. O, Azərbaycan xalqının milli keyfiyyətləri ilə, dilinin daxili xüsusiyyətləri ilə üzvi şəkildə bağlı olan bir sənətkardır. Sabir xalq dilində yaşayan, lakin o vaxta qədər yazılı-bədii ədəbiyyatdan kənarda qalmış bir sıra bədii ifadə imkanlarından bəcaırıqla, sənətkarlıqla istifadə etmiş, eyni zamanda bu dilin daxili

qanunlarına əsaslanaraq yaratdığı bir sıra yeni ifadə vasitələrini xalqa təqdim etmişdir. Şeirlərindəki ayrı-ayrı söz və ifadələr, misralar, beytlər xalqın doğma malı olmuşdur, atalar sözü və məsələrin ümumi xəzinəsinə daxil edilmişdir. Bu həqiqəti sabirşunasların çoxu etiraf etmişdir.

Bənzərəm bir qoca dağa ki, dəryada dürar (258).

Qoyma özünü tülkülüyə, adə, əkinçi (61).

Mən günəşi göydə dana bilmirəm (71).

Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur (231)¹.

Sabirin, çox az şeirini göstərmək olar ki, belə mənalı, hikmətli fikir ifadə edən misraları ümumiləşməsin, dillər əzbəri olmasın, xalq arasında yayılmasın. Sabir şeirində mənalı, dərin aforistik təfəkkür, dolğun ümumiləşdirmə, tipikləşdirmə meyli çox qüvvətli-dir. Şeirdə belə ümumiləşdirməni yaratmaq ancaq söz, dil vasitəsilə mümkündür, dildə xəlqiliyi göstərməklə mümkündür. Sabir dilinin xəlqiliyi onun sadəliyi ilə bağlıdır. Xəlqilik sadəlikdədir. L. Tolstoy dildə sadəliyi gözəlliyin zəruri şərti hesab edirdi. Sadə, gözəl, anlaşılıq, aydın və mənalı yazmaqda Sabir misilsiz bir sənətkardır. Şeirində yersiz və artıq, dolaşq və qeyri-müəyyən söz, ifadə, demək olar, yoxdur. Şair yığcam və sadə sözlərlə mənalı, dərin ümumiləşdirmələr əldə edirdi. Sabir şeirinin təsir qüvvəsini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də budur. “İran inqilabına bir ordudan ziyadə xidmət” (A.Səhhət) etməyə müvəffəq olmasına bir də bu cəhət yardım etmişdi.

O, həyatda bəzən gözə görünməyən, gizli keyfiyyətləri seçə bildiyi kimi, ayrı-ayrı sözlərin ən müxtəlif mənə xüsusiyyətlərindən öz məqsədi üçün istifadə edə bilirdi. Sırf danışq dili ünsürlərini (istər leksik-semantik, istər qrammatik ünsürləri) ədəbi dilə, şeirə daxil edərək poeziyanın xalqa daha yaxın olmasına, ümumxalq poeziyası olmasına yardım edirdi.

Xalqın bağrından qopan fəryadlı hıçqırıqların, göz yaşları içində gülüşün tərcümanı olan Sabir xalq poeziyasını yaxşı bilirdi. Xalq ədəbiyyatı, xalq təfəkkürü, ifadə tərzini onun iliklərinə qədər nüfuz etmişdi. Təsadüfi deyildir ki, tez-tez xalq yaradıcılığına mü-

---

¹ Misallar “Hophopnamə”nin 1948-ci il nəşrindən alınmışdır.

raciət edir, özlüyündə mücərrəd olan xalq ifadələrini, atalar sözlərini konkretləşdirirdi. "Ac toyuq yuxuda darı görər" kimi ümumi ifadə Sabir şeirində konkretləşir.

Çığırma, yat, ay ac toyuq, yuxunda çoxca darı gör (45)

Düzdür, xalq dilindəki ümumiləşmiş ifadələrin tərkib daxilində belə konkret şəraitlə əlaqələndirilməsi və beləliklə də şeirin təsirli çıxmasına nail olma meyli poeziyamızda Sabirdən əvvəl də, sonra da istifadə edilmiş ənənəvi üsullardan biridir. Lakin Sabir dilinin xəlqiliyini təkcə danışq dilindəki külli miqdarda sözləri, adi sözləri, bəzi vulqarizmləri, atalar sözü və məsəlləri işlətməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Dilin xəlqiliyi üçün, əlbəttə, bunlar müəyyən dərəcədə lazımdır, lakin qətiyyəən kifayət deyildir. Sabir dili ona görə xəlqi idi ki, şeirini cəmiyyətin bütün təbəqələri, xüsusilə geniş zəhmətkeş kütlələr. "avam"lar baaş düşürdü, hamının işlətdiyi elə tərkiblərlə verirdi ki, bununla ümumxalq dil normalarının, ifadə vasitələrinin genişlənməsinə kömək edirdi.

Quldurçuluq tufəngimidir dinin, ey əmu? (89)

Danışır bir paramız leyk *boğazdan yuxarı (86)*

Yansın iranlıların arxası, yandı ciyərim. (157)

Hərə bir *hoqqa çıxartdız, karıxıb çaşdı yetim (157)*

Bu sözlərdən də görüldüyü kimi, şair canlı danışq dili ünsürlərindən istifadə etməklə poeziya dilini zənginləşdirirdi. O, xalq dilinin ekspressiv zənginliyini, oynaqlığını, ahəngdarlığını, aydınlığını və sərrastlığını müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirirdi. Şair adi məişət dilinin sadəcə surətini çıxarmırdı, əksinə, xalq dilinin poetik normalarına əsaslanmaqla onu yaradıcı şəkildə genişləndirirdi, Bu fikri belə bir dəlil də sübut edir ki, Sabir şeirində dialektizm çox azdır. Digər tərəfdən şair qətiyyəən ədəbdən, tərbiyədən kənar sözlər işlətməmişdir. Sabir dilində naturalizm də yoxdur. O zamanlar, hətta qabaqcıl dünyagörüşlü şair və yazıçıların da ünsürlərindən sağsola işlənən kobud vulqarizmlər Sabir dilində özünə yer tapmamışdır.

Qısaca desək, Sabirin ədəbi dilimizə göstərdiyi başlıca xidmət şeir dilini tam xəlqiləşdirməsi, bu dilin gələcəkdə daha da demokratikləşməsinə yol açmasıdır. C. Cabbarlı, M. S. Ordubadi, Ə. Qəmküsar, Ə. Nəzmi, M. Möcüz və b. bilavasitə Sabir yolunu tut-

dular; S. Vurğun, M. Müşfiq, R. Rza, S. Rüstəm və b. şairlər Sabir-in dil xüsusiyyətlərini davam və inkişaf edirdilər.

Sabir köhnə, vaxtı keçmiş ənənələri rədd edib (“Ey alnın ay, üzün günəş, ey qaşların kəman” mısrası ilə başlanan və bütün sxolastik, çeynənmiş təbirlərə, ifadələrə bir parodiya olan şeiri xatırlamaq kifayətdir), özünə qədər şeir dilində kimsənin göstərmədiyi bir cəsarətlə xalq dilindən aldığı külli miqdarda sözləri şeirə gətirdi, bununla da poetik dilin hüdudlarının çox-çox genişlənməsinə imkan yaratmış oldu.

İstismar dünyanın amansızcasına əzdiyi zəhmətkeşlərin zillətli, məşəqqətli həyatını, yanıq qəlblərin acısını, həyəcanlı ruhların fəryadını Sabir qədər prinsipial ifadə edən şair çətin ki, tapıla. Sabir istər şeirin məzmununda, istər formasında, texnikasında, istərsə də bədii ifadə vasitələrində inqilab yaratmış, yeni yollar açmış novator şairdir.

Sabir dilimizin poetik çərçivəsini çox genişləndirmiş, Azərbaycan dilində ən müxtəlif şeirlərin yazıla biləcəyini aydın sübut etmişdir. Sabir daima dil üzərində danışır, onun hədsiz imkanlarından istifadə etməyə cəhd edirdi. O, yaxşı bilirdi ki, dilin bütün zəngin həyati xüsusiyyətlərini öyrənmədən, bilmədən ləyaqətli, ciddi sənət yaratmaq mümkün deyildir. Sənətkar daima söz üzərində düşünməklə, müntəzəm şəkildə işləməklə dili, xüsusilə poetik dili öyrənə bilər, onun sirlərinə vaqif ola bilər, yetkin, kamil əsərlər yarada bilər. Bu həqiqəti duyduğu üçün və dilinə xüsusi fikir verdiyi üçündür ki, Sabir dillər əzbəri olan əsərlər yarada bilmişdir. Onun uşaqlar üçün yazdığı “Məktəb sərgisi” özündən əvvəl Azərbaycanda deyil, bəlkə bütün Yaxın Şərqdə görünməmiş, özündən sonra da kimsə tərəfindən təkrar edilməyən bir dil, əda, üslub ilə yazılmışdır. 36 sətirdən ibarət olan bu şeirin demək olar ki, bütün mısralarındakı birinci sözlər təkrar edilmişdir.

Dəftər-dəftər xəbərlərin var,
Rəhbər-rəhbər əsərlərin var,
Mişkin-mişkin qələmlərində
Ahu-ahu nəzərlərin var. (319)

Uşaq şeirində belə təkrarlar — eyni sözün ardıcıl olaraq iki dəfə işlənməsi olduqca müvəffəqiyyətli və məzmunu, vəziyyətə müvafiqdir. Uşaqların, hətta ən kiçik yaşlı uşaqların sözləri təkrar edərək işlətdiyini kim müşahidə etməmişdir? **Mama, baba, bibi, dədə, nənə, pəpə** kimi uşaq dilində yaranmış sözlər təkrar nəticəsində düzəlməmişmi? Habelə **top-top, kos-kos, xala-xala, aşıq-aşıq, gəlin-gəlin** və s. uşaq təfəkkürü, danışması ilə əlaqədar olan oyun adları təkrarlardan ibarətdir. Xalq ədəbiyyatında uşaqlara həsr olunan şeirlərdə belə təkrarlar çoxdur. Bütün bunları xatırlayanda Sabir şeirinin, Sabir dilinin realistliyi, xəlqiliyi bir daha aydınlaşır.

Lakin ümumiyyətlə, sözlərin təkrar edilərək işlədilməsi ədəbi-bədii dilimiz üçün yeni məsələ deyildir. Ümumxalq Azərbaycan dilinin daxili keyfiyyətlərindən biri olan təkrarlama hadisəsi qədimdən bəri bütün şairlərimizdə olduğu kimi, Sabir şeirində də öz əksini tapmışdır. Klassik poeziyada eyni söz və ya ifadənin misralarda, beytlərdə təkrarlanması müəyyən qanunlar əsasında olur ki, bunların bəzilərini Sabir şeirində də görmək mümkündür. Bu qaydalardan biri budur ki, əvvəlki misranın sonundakı söz ikinci misranın əvvəlində işlənir. Məsələn:

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,

Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın. (3)

Kim nə deyir bizdə olan **qeyrətə**,

Qeyrətimiz bəllidir hər millətə. (173)

Hərçi riya idi bütün **karımız**,

Kar ilə bərəks idi kirdarımız. (121)

Şeirdə sözlərin yeri haqqındakı həmin üsul ifadələrə də, hətta cümlələrə də aiddir.

Övradımız, əfkarımız **əfsaneyi-zəndir**.

Əfsaneyi-zən nuri-dilü ruhi-bədəndir. (48)

Qafilmişəm əhvalıma **sövdayi-sərimdən**,

Sevdayi-sərim etdi məni taci-zərimdən. (149)

Ac, yanıq kimsə deyildir, **yeməyə var çörəyi**,

Yeməyə var çörək, amma buna dözmür ürəyi (167)

Mahi-rəməzandır yenə, **meydan da bizimdir!**

Meydan da bizim, ərsədə cövlan da bizimdir!..

Biz nazü niəm əhliyik, **ehsan da bizimdir!**

Ehsan da **bizimdir**, şərəfü şan da bizimdir (125)

Söz haqqında bu poetik normalar klassik şeirimizin yarandığı gündən bəri inkişaf edib gəlirdi. Ən görkəmli şairlərimizin əsərlərində təkrarların həmin növü daha ardıcıl və kamil şəkildə işlədilmişdir. Dahi söz ustası Füzulinin bu prinsip üzrə qurulmuş bütöv qəzəlləri vardır. Məsələn, Füzulinin:

Ey vücudi-kamilin, əsrari-hikmət **məsdəri**,

Məsdəri-zətin olan əşya sifətin məzhəri....— beyti ilə başlanan qəzəldə birinci beytin sonundakı “**məzhəri**” sözü bu şəkildə ikinci beytin birinci sözü olur. İkinci beytin son sözü “**əxtəri**” üçüncü beytin ilk sözü, üçüncü beytin son sözü “**cövhəri**” dördüncü beytin ilk sözü və s. olur və bütün qəzəl sona qədər bu şəkildə davam edir.

Sabir klassik poeziyamızdakı bu təkrarlama xüsusiyyətinə də etinasız qalmamışdır. Həmin qaydaları gözləməklə də şeir yazmışdır. Məsələn,

Gərçi İrandan çıxarkən başqa idi **niyyət**im,

Niyyətim kəsb idi, vardı kəsbi-kara **qeyrət**im.

Qeyrətim razı deyildi aac dolansın külfətim..

Bəs ki, artı bunları gördükə hərdəm **rəğbət**im,

Rəğbətim artırsa da, lakin qavışmır **həsrət**im.

Həsrətim bir şeyədir, ancaq düzəlmir **halət**im,

Halətim təskini nəfsə qılmır imdad Ərdəbil (181).

Özünə qədər, əsasən, qəzəl ədəbiyyatında istifadə olunan və rədd-ül əcuz- əl əssədr رد العجز على الصدر adlanan bu üsul üzrə Sabir yeni məzmunlu, satirik məzmunlu əsərlər yazması ilə diqqəti cəlb edir.

Şair, ardıcıl gələn və eyni semantik qrupa məxsus olan iki sözü təkrar işlətdikdə müəyyən bir tənəsübə əsaslanır. Təkrar olunan birinci söz ikinci yerdə, ikinci söz birinci yerdə işlədilir.

Övrət ərə, **ər övrətə** rəğbət edir, etsin (48)

Bəyin, xanın, xanın, bəyin əlində ehtikarı gör (45)

Qırdıqca yorulduq və yorulduqca qırıldıq (68)

Sabir satiralarında təkrarın bir xüsusiyyəti də belədir ki, şeirdə eyni söz üç-dörd dəfə sadalanır. Şair sözləri ardıcıl şəkildə təkrarlamaq ilə ya bir vüsət, ya təkidlilik yaradır, fikri daha kəskin və qabarıq tərzdə ifadə edirdi.

Əhsən, səd əhsən, əhsən, bu təmtərağa millət!..(180)

Sübhanəkə, sübhanəkə, sübhanəkə, yarəb!

Baxdıqca bu hikmətlərə heyran oluram həp!(85)

Olsun, olsun, qoy çox **olsun** böylə ləzzətli həyat (99)

Bu da **olmayır, olmayır, olmayır!**

Qarnım **dolmayır, dolmayır, dolmayır** (205)

Bas – **al**, kəs – **al**, vur - **al**, yıx - **al**, qoşul tüccarə, fəxr eylə (200)

Sabir şeirində ancaq təkidli-təkrarlı cümlələrdən ibarət olan beytlər, misralar vardır.

Heyhat və heyhat və heyhat və heyhat!!!

Get yat və get yat və get yat və get yat!!!(34)

Fikrini qan-qan görürəm, **qorxuram**

Qorxuram, qorxuram, qorxuram!..(68)

Bah-bah!.. yenə bah-bah!.. yenə bah-bah!.. yenə bah-bah,

Lahövlə vəla qüvvətə illa və billah. (46)

Bütün bu qeyd olunmuş misralarda sözün yalnız bir mənası təkrarlanır. Həm də şair təkrarlanan sözlərin müxtəlif mənalardan məharətlə istifadə edirdi. Burada sözlərin çoxmənalılığı və omonimliyi başlıca rol oynayır.

Hər nə **çəksən, çək**, bəradər, **çəkmə** düz miszanını,

Çəkmə sən millət qəmin, **çəkmə, çək** öz qəlyanını (35).

Şair eyni sözü müxtəlif formalarda, misraların eyni yerində yerləşdirməklə bir müvazilik, paralellizm yaradırdı. Məsələn:

Baxmasan eytamə, **baxma, baxma, bax** ləbətlərə,

Gəlməsən imanə, **gəlmə, gəlmə, gəl** lənətlərə. (35)

Belə müvazi işlənən söz təkrarlarının müxtəlif formaları mənaca da müxtəlif olur.

Hər nə düz **versən, ver**, oğlum, borcunu **vermə** tamam,

Hər nə **alsan, al**, amandır, **alma** kasıbdan salam. (35)

Beytin misralarında təkrarlanan sözlər (ver, al) mənaca bir-birinə əks sözlər - antonimlərdir. Lakin şair bu antonimləri müvazi olaraq, eyni formada işlətməmişdir. Maraqlıdır ki, bu antonimlərdən

biri konkret (**borc**) sözlə, digəri isə mücərrəd (**salam**) sözlə birləşmişdir.

Şair, formaca eyni olsa da, mənacə tamamilə müxtəlif olan sözləri (omonim) də təkrar şəklində, ardıcıl surətdə işlədirdi.

Ədlü **dadə dad** verdin, yetsin Allah **dadına!** (156)

“Dad” sözlərinin hər biri ayrıca məna daşıyır.

Sabir klassik Azərbaycan ədəbiyyatına, onun poetik-üslubi qayda-qanunlarına möhkəm bağlı və dərindən bələd olmuş bir sənətkar idi. Təkrarlama vasitələrinin bədii dili qüvvətləndirməsi, nitqə gözəllik verməsi klassik poetikamızda aydın və məlum bir məsələ idi.

Ağlamayın, ağlamayın, cücələr,

Banlamaram, banlamaram, bir daha (306)

Taxıl, taxıl deyib də çox çıxırma zəngəzurlu tək (45)

Eşitmisiz acıyıb zəngəzurlu, leyk uşaqlar

Çörək, çörək deyərək ağlayanda görməli imiş.(52)

Lakin böyük sənətkar klassik poeziyamızın qaydalarını nəinki öyrənir, nəinki davam etdirir, həm də onları inkişaf etdirərək genişləndirirdi, yeni-yeni formalar, üsullar müəyyən edir və öz şeirləri ilə onların həyatiliyini, yaradığını, üstünlüyünü sübut edirdi. Sabirə qədər, məsələn, misrasının aşağıdakı şəkildə təkrarına şeirimizdə təsadüf etmirik.

Mən gedərsəm, var olsun amalım!

Yaşasın şəhriyari-hürriyyət!

Yaşasın şəhriyari-hürriyyət!

Mən gedərsəm, var olsun amalım! (197)

Sabir bədii ifadə vasitələrinə mükəmməl yiyələnmişdi. Onun bədii priyomları ümumi üsluba tabe idi. Şeirlərində əsas fikir, başlıca ideya təkrarlar içində ərimir, itmirdi, bəlkə təkrarlar vasitəsi ilə daha qabarıq qeyd olunurdu, nəzərə çatdırılırdı. Şair təkcə söz və ya ifadələri deyil, bütün bir formanı, cümlə quruluşunu, ifadə tərzini təkrar işlədir və bununla şeirində bir nizam, mütənasiblik, müntəzəmlik yaradırdı.

Zilli Sultan, bura say döydürüb **aldıqlarını**,

Söyüb aldıqlarını, söydürüb aldıqlarını. (160)

Sonrakı misralarda: “qapdırıb aldıqlarını; çapıb aldıqlarını; çatdırıb aldıqlarını”, “öldürüb... bölüb-böldürüb” və s. şəkildə eyni formanın təkrarlandığını görürük. Nəzmi nəsrədən fərqləndirən də belə müntəzəmlik, qayda, intizam deyilmi?

Sabirin şeirlərində, bəzilərinin şeir üçün az qala yeganə və ya əsas şərt hesab etdiyi qafiyələr pozulur. Satiralarında qafiyə uyğunsuzluqlarına rast gəlmək olur. Lakin bununla həmin şeirlər qətiyyənlə şeir olmaqdan çıxmır. Çünki bunlarda vəznin zəruri şərti olan bir ölçü, bölgü, ritm, melodiya, ahəng, intizam vardır. Axı şeir şəkildə yazılan qafiyəli nəsr əsərləri olduğu kimi, qafiyəsiz nəzm əsərləri də vardır. Bunun ən gözəl nümunələrini Sabir vermişdir.

Adətimiz daş idi dəva günü
Tullanırdıq əldə sapan **qijhaqij** (28)

- beyti ilə başlanan şeirin qafiyələri bunlardır: **ufhauf;**
sapbasaf; **partapart;** **laybalay;** **ilbəlil;** **qırhaqır;** **sərbə-**
sər; **qatbaqat;** **hic hic;** **sülh, sülh.**

Göründüyü kimi bu sözlər həm qafiyə deyildir. Sanki “ha” “a”, “ba”, “bə” ünsürlərinin köməyi ilə və ya bunlarsız təkrarlanması prosesi qafiyəni əvəz etmişdir; başqa sözlə, beytlərin sonunda forma, üsul eyniliyi, təkrarlanmalar qafiyəyə ehtiyacı aradan qaldırmışdır. Başqa bir misal. “Vermirəm a!” adlanan şeirində ilk bəndin beşinci misrası “**Gör bu qan ilə bunun şənini əhsan yaraşır**” şəkildədir. Sonrakı hər bəndin beşinci misrasında “**qan ilə**” əvəzinə “**niyyətlə**”, “**hirs ilə**”, “**nəfs ilə**”, “**qeyrətlə**”, “**şərm ilə**” işlədilmişdir. Bu sözlər də həm qafiyə deyildir. Həm Sabirin başqa şeirləri kimi nəzmin ən gəzəl nümunələrindəndir.

Beləliklə, göründüyü kimi, Sabir qafiyə zəncirini cəsarətlə qırdı, şeiri qafiyə buxovlarından xilas etdi, şeiriyyətin yalnız qafiyə pərvazlıqdan ibarət olmadığını işdə sübut etmiş oldu. O, həm də əyani olaraq göstərdi ki, canlı danışq dilinin təbiiliyində bir şeiriyyətə hifz olunmaqdadır.

–Nə xəbər var məşədi?

–Sağlığın...

Şeir canlı danışığa nə qədər yaxınlaşdırılmışdır. Bu adi, sırf danışıq tərzidir. Lakin şair söz, kəlam, ifadələr axını içərisində gizlənməmiş, seçilməsi çətin olan şeyləri başqalarından ayıraraq seçə bilirdi, fərqləndirib ümumiləşdirə bilirdi Şeir qafiyə əsirliyindən azad olması poeziya tariximizdə bəlkə də ilk dəfə idi ki, belə açıq və qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Həm də bu hal gələcək sərbəst şeirimiz üçün bir başlanğıc deyildimi?

Sabir dilində təkrarın maraqlı, yeni və qeyd olunmalı bir cəhəti də budur ki, söz ikinci dəfə işləndə onun ilk səsi “m” ilə əvəz olunur. Təkcə bu üsul ilə tipin həmin sözə, sözün ifadə etdiyi anlayışa mənfi, kinli, qərəzkar münasibəti aydınlaşdırılmış olur.

Düşəydi daş o günə kim qazet-mazet sözü çıxdı (140)

deyən cəhalətpərəst tipin qəzetə, mətbuata, yeniliyə nə kimi münasibəti olduğunu deməyə ehtiyac qalmır.

Bu kimi sözləri şeirə salmasına görə də Sabir novatorluq etmişdir. Klassik poeziyada belə sözlər yox dərəcəsinədir. Şeir sırf danışıq dilinə yaxınlaşdıqca, mövzu daha real və daha ictimai məsələləri əhatə etdikcə, satirik üslub genişlənilib qol-budaq atdıqca həmin qəbildən sözlər də ədəbi-bədii dilimizə, xüsusilə şeirimizə axıb gəlməyə başladı.

Hürriyyət-mürriyyətə məstanə olublar (46)

Xalqı görcək **riya-miya** etmərəm (171)..

Yox bu işin başqa bir **hikməti**, ya **mikməti**,

Böylə iş, bunca **qazet**, bunca **mazet** olmaz, canım (14).

Bu kimi təkrarlarda haqqında bəhs olunan əşyaya qarşı mənfi münasibət özünü hiss etdirir. Belə təkrar sözlər əsas sözün mənasını genişləndirməklə bərabər qeyri-müəyyən cəmlilik, topluluq və s. çalarlıqlar da ifadə edir.

Cığ-mığ edib axır başına saldılar bir daş (34)

Sabirin şeir dilimizə gətirdiyi bir yenilik də şairin külli miqdarda təqlidi sözlər işlətməsi hesab olunmalıdır.

Təqlidi sözlər əşya və hərəkətin adı deyil, bəlkə bu cəhətin təxmini əksidir. Bu hərəkətin bütün prosesləri (vəzn, melodiya, ahəng, tembr)özünü göstərir. Təqlidi sözlər varlığı obrazlı, bədii şəkildə təsvir etməkdə mühüm rol oynayır. Bunlar Sabir şeirinə (həm də ümumiyyətlə ədəbiyyatımıza) xalq dilindən, folklorlardan

gəlmişdir. Bu sözlərin həm işlənilib-ışlənmeməsi, həm də işlənməsinin kəmiyyət və keyfiyyəti sənətkarın varlığı dərk və əks etməsinin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar məsələ olub, onun dilinin, üslubunun müəyyən hissəsini təşkil edir.

Sabirə qədərki şeirimizdə təqlidi sözlər olduqca az, tək-tük hallarda özünü göstərmişdir. Füzuli kimi bir sənətkarın dilində bu sözlərə rast gəlmirik. Sabir şeirində isə təbiətin müxtəlif səslərinin təqlid ilə yaranmış, qədimdən canlı dildə mövcud olub, şeirə, yazılı ədəbiyyata daxil ola bilməyən təqlidi sözlər çox geniş yer tutur.

Mirt-mirt oxumaqdan kişi, bir qan ki, pul olmaz

Mirtılda dəmadəm (8)

Nagah olur güllə fəşan **partapart** (28)

Baş saçlı, ayaq çəkməli **mirt-mirt** danışanlar... (72)

İnsan dözməz bu **şarpaşarpa** (229)

Gup-gup döyünüb darıldı bağrım. (117).

Hadisənin mahiyyətini dolğun və obrazlı şəkildə ifadə etməkdə bu kimi sözlərin qiyməti hədsizdir. Sabir dilinin dəyərli, diqqətəlayiq bədii ifadə vasitələrindən biri olan bu sözləri başqa-başqa sözlərlə, ifadələrlə əvəz etmək ya mümkün deyil, ya da mümkün olsa da, bədiiliyin, *obrazlılığın*, ifadəliliyin itməsi, pozulması hesabına mümkündür. Təqlidi sözlərlə deyilən – ifadə olunan əşya və hadisəni bütöv cümlələrdən (deməli, söz əvəzinə cümlələrdən) istifadə etmək lazım gəlir. Odur ki, sadəliyi, obrazlığı, xəlqiliyi və dəqiqliyi etibarını ilə bu sözlərin şeirə gətirilməsi şairin böyük məziyyətlərindəndir. Burada həm də Sabirin cəsarət və novatorluğu-nu qeyd etmək zəruridir.

Ondan sonra Sabirə yazılan şeirlərdə bu kimi sözlər sağa-sola işlədilməyə başlandı. Müasir dil üçün nə qədər adi, qanuni görünsələr də, Sabirə qədər bu tip sözlər “kobud”, “vulqar” və s. bu kimi damğalarla şeir, sənət dilindən kənar qalırdı. Hətta indi belə şeirdə bu kimi sözlərin işlədilməsinə etiraz edənlər, təəssüf ki, vardır.

Görkəmli tənqidçimiz M.C.Cəfərov “Şeirimizin dili və vəz-ni haqqında” adlı məqaləsində “xırhaxır... kimi sözlər, ifadələr şeir sözü və ifadəsi deyildir” —hökmünü verməkdə zənnimcə, tələs-

mişdir. Bu cür təqlidi sözlərin şeir sözü olduğunu Sabir əyani surətdə sübut etmişdir. M.C.Cəfərov yenə orada yazır: “Dildə olan hər söz, hər ifadə deyil, daha çox ahəngdar olan sözlər, ifadələr şeir dilinə uyğun gəlir”. Ümumiyyətlə bu fikirlə mübahisə etmək mümkündür. Lakin burada bizi müəllifin “ahəngdar olan sözlər” ifadəsi maraqlandırır. Deməli ki, məhz təqlidi sözlər hər hansı başqa sözlərə nisbətən daha çox ahəngdardır və şeirdə “xırhaxır” və s. tipli təqlidi sözlərin işlənməsi əleyhinə çıxmaq doğru deyildir. Əsas məsələ bu sözləri nə kimi mətndə, şəraitdə işlətməkdir. Axı, bu sözlərdə təbii bir ahəngdarlıq mövcuddur.

Doğrudur, Azərbaycan şeirində sözlərin musiqisi çoxdan yaranmış idi. Lakin klassik sənətkarlarımızın ahəngdar şeirlərində olduğu kimi, Sabirin istər təqlidi sözlər işlətdiyi, istərsə də işlətmədiyi hər hansı bir şeirində sözün mənası formaya tabe tutulmamışdır. Səs, söz ahəngdarlığı Sabir şeirinin əlavə keyfiyyətidir. Sabirin işlətdiyi bu ahəngdar təqlidi sözlər məzmunca da dəyərli, qiymətli sözlərdir.

Digər tərəfdən Sabirin və başqa görkəmli sənətkarlarımızın təcrübəsi göstərir ki, şeir dilini məhdudlaşdırmaq, çərçivəyə salmaq düz deyil; şeirdə hər cür ədəbi ümumxalq sözü işlənə bilər və işlənilməlidir. Əlbəttə, yerində, məqamında işlədilmək şərti ilə. Özlüyündə heç bir bədii məziyyəti olmayan sözlərə də şair qələmi bir rəng verə bilər, bunları bədii yüksəkliyə qaldıra bilər. Sabir həтта çox mücərrəd, qeyri-müəyyən olan “şey, “zad” kimi sözləri də şeirə gətirmişdir:

Türfə dilbər, bir **şey**, yaxşı bir **zad** Ərdəbil (183)

Demək, məsələ *hansı* sözləri işlətməkdə deyil, *nə kimi şəraitdə, nə məqsədlə, nə cür* işlətməkdir.

Sabirin dilində təqlidi sözlər və onlardan düzələn təqlidi fəzlər çox geniş yer tutur.

Yatmayı, **qır-qır edir** qarğa kimi! (147)

Taqqıldayır, allah da şahiddi, qulağım (46)

Səhnədə **qaqqıldayıram** indi mən..

Rəhm elə **nıqqıldayıram** indi mən... (36)

Yaxud: «xoruldat», «vaqqıldama», «fırıldama», «güpgüplər», «urraylər» və s.

Beləliklə, şeir dilini adi məişət dili ilə yaxınlaşdırmaq meylli—hələ Vaqif və Vidadi yaradıcılığı ilə başlanan, XIX əsr şairləri tərəfindən daha da inkişaf etdirilən bu meyl Sabir şeirində başa çatdırılmış oldu. Sabir bütün məhdud üslub çərçivələrini, bütün şərti-likləri vurub dağıtdı, şeirimiz üçün çox böyük meydan açdı.

Əsrlərcə tarixi olan Azərbaycan şeirində başlıca mövzular-dan biri, bəlkə də birincisi məhəbbət mövzusu olmuşdur. Burada da gözəlin təsviri, qəlb aləminin təsviri ön plana çəkilmişdir. Təsvir hədəfi məhdud olduğundan çoxlu sinonimlərin—yaxın mənalı sözlərin və ya bir məna ətrafında qruplaşdırıla bilən müxtəlif sözlərin ardıcıl şəkildə işlədilməsi adi hal almışdı. Əzizləmə anlayışını ifadə etmək üçün cürbəcür şirin sözlər, dini-əfsanəvi məzmunlu sözlər, tarixi-coğrafi adlar və s. şeirlərdə bir-birinin ardınca düzülürdü. İbarəpərdazlıq, hazır təki-blər, ştamplar, bənzər qafiyələr baş alıb gedirdi. Həmin üsul, demək olar ki, eyni ilə həmin sözlər Sabir şeirində də özünü göstərir. Lakin burada sözlərin, tərifin hədəfi “canan” deyil, ictimai münasibətlərdir. Gülünc sözlər indi yeni hədəfə doğru yönəldilmişdir.

Nuri-çəşmanımmısan, ey pul, ya canımmısan?

İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanımmısan?

Hörmətim, fəxrım, cəlalım, şövkətim, şanımmısan?

Müshəfim, Məkkəm, Mədinəm, qibləm, ərkanımmısan?

Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmısan?

Sonrakı misralarda: **ömrüm, həyatım, cövhərim, canım, mali-cibişdanım, ətim, qanım, nazəndə cananımm...**

Bütün bu sözlərin Sabirə qədər şeirdəki hədəfi başqa idi. Əsrlərdən bəri dilimizdə mövcud olub, müəyyən mənalarda işlənən bir çox sözlərə yeni, satirik və komik məcazlar əlavə edilməsi və ya onların əsasən satirik və komik mənalarda işlədilməsi Sabir şeirinin səciyyəvi cəhətlərindəndir.

Sabirin ictimai məzmunlu şeirlərində ardıcıl gələn həmcins sözlər sinonim deyil, daha real, həyati anlayışları bildirən, daha ictimai mənalı sözlərdir.

Dərsə, qəzetə, məktəbə, jurnala, kitaba;

mail olub əqlim

və ya:

Düz deyil arşını, ölçüsü, tərəzüsü, daşı.

Sabir şeirində həmcins sözlər nəinki sinonim deyil, hətta lüğət tərkibinin ən müxtəlif təbəqələrinə məxsus sözlərdən ibarətdir.

Xərc edir bir para əşxas pulun bayramda

Zəfərana, yağa, razyanaya, xaşxaşa, ətə...

Adı puldursa pulun, leyk özü can yonqarıdır,

Vermək olmur **qohuma, qonşuya, qardaşa, ətə** (170).

Birinci beytdə həmcins sözlərin düzümü semantik cəhətdən ardıcıl və məntiqidir. **Zəfəran, yağ, razyanaya, xaşxaş, ət** hamısı eyni bir qrupa daxil olan sözlərdir. İkinci beytdə isə ailə, qohumluq, bir sözlə ictimai münasibətləri bildirən **qohum, qonşu, qardaş** sözləri leksik cəhətdən onlardan çox uzaq olan “ət” sözü ilə həmcinsləşdirilmişdir ki, bu xüsusiyyət ancaq Sabir şeiri ilə bağlı olub, ondan sonra başqa şairlərin əsərlərində də özünü göstərməyə başlamışdır. Beləliklə, semantik cəhətdən uzaq olan, əlaqədar olmayan əşya və hadisə adları ardıcıl şəkildə, bir sırada sadalanır, həmcinsləşdirilir. Həmcins sözlər sintaktik cəhətdən eyni tipli olur, mənaca isə qətiyyənlə uyuşa bilmir.

Sabir satiralarında forma ilə məzmun arasında qəsdən yaradılmış uyğunsuzluqdan doğan bir orijinallıq da vardır. Bu əsasda da şeirin dili qurulmuşdur. Müxtəlif üsluba məxsus sözlərin satirik toqquşması ilə şair məqsədinə nail olur, gülüş yaradırdı.

Laşə özümün, **ət** özümün, **qan** özümündür!

Şövkət özümün, **fəxr** özümün, **şan** özümündür! (115).

Təkrar olunan “öz” sözünü nəzərə almasaq, qalan altı sözün üçü (laşə, ət, qan) bir üsluba, digər üçü (şövkət, fəxr, şan) başqa üs-

luba məxsus olan sözlərdir. Şeirdə hər cür söz işlənə bilər. Lakin müəyyən qayda ilə.

Salma yadıma **söhbəti-tarixi-cəhani**,
Əyyami-sələfdən demə söz, bir də filani,
Hal isə gətir meyl eləyim **dolmanı, namı** (3).

Ardıcıl misralarda işlənən “**söhbəti-tarixi-cəhan**” çox ciddi, ictimai, hətta deyək ki, təntənəli üsluba, “dolma”, “nam” isə adi danışiq üslubuna daxildir. Mənaca uyuşmayan belə sözlərin ümumi qəbul edilmiş işlədilmə norması ilə həmin andakı düzülmə, sıralanma, əlaqələndirmə tərzində ziddiyyət Sabir satirasının başlıca və ən çox özünü göstərən xüsusiyyətlərindəndir. Burada Sabirin realizmi nə qədər dərin və qabarıq, həyatidir. Elə komizmin özü hadisələrin mahiyyətini təşkil edən gizli ziddiyyətlərin təzahürü deyilmi?

Biz də edərik *aləmi-röyadə tərəqqi*. (3)

«Tərəqqi» ilə «aləmi-röyanın» nə dərəcədə tutduğunu deməyə ehtiyac yoxdur.

Yaxud “Dəbistan” jurnalının bağlanması münasibəti ilə yazdığı şeirində deyilir:

Yel vurdu qovun-qarpızı, bostan da qapandı. (63)

Bostanın bağlanmasını nə cür təsəvvür etmək olar? Qovun-qarpızı yel vurubsa, bunun “Dəbistan”ın bağlanmasına nə dəxli var?

Sabir nəinki mənaca uzaq olan sözləri, ifadələri yaxınlaşdırmaqla varlığı satirik şəkildə əks etdirirdi, cəm də satirik məzmun ilə bu məzmunu ifadə edən sintaktik birləşmələr arasında qəsdən uyğunsuzluq yaratmaqla öz məqsədinə nail olurdu.

Dərlər mənə: pul yığmanı boşla, ye doyunca!

Eşq əhlini sövdadən usandırmaq olurmu? (54).

Eyni beytin misralarının birində puldan, ikincisində eşqdən, sevdadan bəhs olunur. Birinci misra o zaman Bakıda çox sürətlə inkişaf etməkdə olan kapitalizm əlaqələrini, pul münasibətlərini əks etdirirsə, ikinci misra orta əsrlər şeirində yayılmış və çeynənmiş

ümumi nəticəni ifadə edir. Belə ardıcıl misra və beytlərdə zidd, əks fikirlərin yürüdülməsi Sabir satiralarında özünü çox göstərir.

Doğru deyən olsaydı, yalançı usanardı,

Avarə qalanlar dəxi bir söz də qanardı.

Sabitqədəm olsaydı əgər yari-vəfadar,—

Aşiq dəxi qaçmazdı bələdan, dayanardı. (100).

Bu misralar da ictimai üslub ilə köhnə qəzəl üslubunun birləşdirilməsinə aydın nümunədir. Dil, üslub, lüğət tərkibi xüsusiyyətlərinə görə Sabir qədər müxtəlif söz qrupları, leksik təbəqələr işlədən ikinci bir şairi ədəbiyyat tariximiz tanımır. Onun yaradıcılığında ən müxtəlif sahələrə aid olan sözlər bir yerdə toplanmışdır. Bir tərəfdən ən sadə, lap adi məişət sözləri, ifadələri (**pis göz atmaq, qanqımaq, ağzına olsun qadam, bərəldir gözün, sorur barmağının kirini, çərlətmək, təzək, lov, kül olsun gözünə, andıra qalmış**), digər tərəfdən ən qəliz ərəb-fars söz və tərkibləri (**həsəbülxahişi-əhli-həsəd, buyi-fərəh-biz, pürekaseyi-ləbriz, biəbi əntə və ummi, darüzzəfəri-tazəpərəstan, əlyövm**), üçüncü tərəfdən yeni həyatla əlaqədar olaraq yerli və yersiz işlədilən rus-Avropa sezləri (**salon, balon, vağon, revolver, svistok, palitqa, ustul, çitalniya, vapor, siyezd, dama, portret, telqram, piyan, avtomobil, diryabl, pulemyot, dum, sezon, zaqaz, yubiley, uçitel, uçenik**); bir tərəfdən şairin müasiri olan və dəfələrlə xatırlanan **Xansənəm, Fəxri, Ağca, Zalxa, Fatma, Tükəzbanlar** və bunlarla qarşılaşdırılan **Annalar, Sonyalar**, habelə **Mirzə Qəmbər, Molla Həbib, Hacı Qurban, Kalba Səbzalı, Fərhad kişi, Hacı Kazım, Xankişi, Nağdi bəylər**, digər tərəfdən **Xaqani, Seyid Əzim, Həsənbəy Məlikov, Şekspir, Arşimed, Rumi, Sərdar, Bağır** kimi tarixi simalar... həm **Çingiz, İldırım, Sultan Səlim, Qacar, Məmmədli, Əbdülhəmid** kimi Şərq müstəbidləri, həm də **Yusif, Züleyxa, Rüstəm, Məryəm, Nuh, Adəm, Zöhhak, Şəddad, Nəmrud, Sam, Nəriman, Xəlilullah** və b. bu kimi dini, əfsanəvi, əsatiiri, surətlər... Bir tərəfdən gülünc ədəbiyyatdakı dil, üslub tərz, o biri tərəfdən Sabirin özünün irəli sürdüyü ən yeni üslub, tam yeni keyfiyyətlər.

Buna görə də Sabir şeirində eyni misranın, ifadənin, hətta, sözüün daxilində müxtəlif dil ünsürlərinin qovuşduğunu, cümlələşdiyini görmək mümkündür.

Nə masaj ilə, **məsnui-tənəffüslə** bunun

Və nə **dağ** ilə olur dərdinə dərman, ölübə!(56).

Həmcins bir leksik qrupda toplanmış bu sözlərdən biri (**masaj**) rus dilindən, ikincisi (**məsnui-tənəffüs**) ərəb-fars dillərindən alınmış, üçüncü söz isə (**dağ**) əsl azərbaycancadır.

Mali-yetimə od – deyə uddun ya yanmadın (191).

Guşeyi-qəsdində olan ləzzəti....(175).

Bu fars izafəti tərtibi üzrə birləşdirilən sözlərdən biri Azərbaycan (**yetim**), digəri rus dilindən (**qəsdin**) alınmışdır.

Yaxud şairin işlətdiyi «**danosbaz**» sözünün «**danos**» hissəsi rus dilindən, «**baz**» hissəsi fars dilindən götürülmüşdür.

Sabir dilində bu müxtəlif dil, üslub, lüğət keyfiyyətlərinin səbəbi aydındır. Sabir dövrünün, zəmanəsinin oğlu, «əsrin aynası» idi. 1905-ci il rus inqilabının, Bakıda əzəmətli proletar hərəkatının, Şərq inqilablarının canlı şahidi olmuş, həyatdakı ictimai ziddiyyətləri həssas bir vətəndaş-şair qəlbi ilə duyub, dərk etmişdir. O biri tərəfdən Sabir min illik tarixi olan bir ədəbiyyatın, şeirin varisi, həm də ləyaqətli varisi idi. Odur ki, yaradıcılığında klassik şeir dili, onun ifadə üsulları yenilərlə qovuşmuş, qarışmış, vəhdət təşkil etmişdi. Sabir dili yeni ilə köhnənin qarışığından, sintezindən ibarət olan zəngin, canlı, orijinal bir dildir.

Lakin istər əvvəlki dil xüsusiyyətlərini davam etdirəndə, istərsə də poeziyamızda tamamilə yeni üslub, keyfiyyət yaradanda Sabir dilinin başlıca cəhəti—sözlərə yeni, satirik və komik mənə verməkdir; sözləri həqiqi mənada da, məcazi mənada da işlədəndə əsas diqqəti—sözlərə satirik və komik rəng vurmaqdadır.

Çürüməkdə olan bir cəmiyyətin bütün iyrenc cəhətlərinə gü-lünc qəhqəhələrlə zərbə vuran, döyəcələyən şair bədii dildə kimsəyə bənzəməyən bir xüsusiyyət, səciyyə, üslub yaratdı. Bu üslubun, Sabirin imzasını əvəz edən bu üslubun bəzi xüsusiyyətləri qısa şəkildə aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Məlumdur ki, sözlər başqa sözlər ilə birləşəndə bəzən ilk, real mənasından uzaqlaşır. Öz mənə, məzmun və işlənmə yerinə

görə bir-birindən çox uzaq, əlaqəsiz olan sözlər Sabir şeirində bir söz birləşməsi və ya cümlə daxilində birləşdirilir, yanaşdırılır, bağladılır. Əslində, ilkin mənada bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan sözlərin belə gözlənilməz şəkildə əlaqələndirilməsi müəllifə lazım olan komizmi yaratmağa xidmət edir.

Nolur şirinməzaq etsə məni **həlvayi-hürriyyət**,

Yesəm bir loğmə ondan, söyləsəm: oxqay, hürriyyət! (37).

Adi məişət leksikasına məxsus «halva» sözü ilə, daha çox siyasi-ictimai leksikada işlənən “Hürriyyət” sözlərinin heç bir leksik-semantik yaxınlığı yoxdur. Biri konkret, digəri mücərrəd məfhumu ifadə edən bu sözlər məcazi mənada da yaxın, əlaqədar ola bilməz. Sözləri bu şəkildə, yeni əhatədə, adi işlənmə mühitindən çıxarıb yeni mühitdə işlətmək ilə komizm yaratmaq xüsusiyyəti Sabirlə başlanıb, ondan sonra poeziyamızda davam və inkişaf etdirilmişdir.

Yetər, canım, çəkil get, etmə çox təbxiri-hürriyyət!

Bizim qazğanda hərgiz oynamaz **kəfgiri-hürriyyət!** (44).

Şərdə qüvvətli bir ardıcılıq gözlənilmişdir. Hürriyyətin halvası olan yerdə yəqin ki, kəfgiri də, qazanı da olmalıdır.

Mahiyətcə ən müxtəlif sferalara daxil olan sözlərin yalnız müəyyən bir an, bir təsadüflə, lakin zəruri olaraq yaxınlaşması komizm yaratmaq üçündür.

Mirzə Əli Əkbərlər əlin açdı duayə

Təkfir oxu, lənət topu dəydi füqərayə. (113)

Beləliklə, sözləri həmişəki yerindən oynadıb, başqa söz mühitinə salmaqla şair adi ifadə üsullarını pozur və bununla da yeni satirik ifadələr yaradırdı ki, həmin görünməmiş, işlədilməmiş ifadələr ağızlara düşür, dilin ümumi-satirik fonduna keçirdi. «Kafir zavodu», «ləqəb fabrikası» «bir sürü osmanlı» və s. kimi bir çox ifadələr Sabir qələminin məhsuludur.

2) Sabir üslubunun bir cəhəti də mətləbə dəxli olmayan, ya ümumi mətn ilə, ya da əvvəlki və ya sonrakı fikir, cümlə ilə əlaqəsi olmayan bir cümlənin, misranın, beytin, fikrin işlədilməsidir. Lakin bu ancaq ilk baxışda «əlaqəsiz», «lüzumsuz» görünür. Əslində isə rabitəsiz kimi görünən belə cümlələrin şerin içərisinə girməsi komizm yaratmaq məqsədi daşıyır.

*Sanma əzdikçə fələk bizləri viranlıq olur,
Un təmənnası ilə buğda dəyirmanlıq olur.* (88)

Bu iki əlaqəsiz misra yalnız komizm xatirinə ardıcıl işlədilmiş, bir beytin misraları olmuşdur.

*Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım,
Bir nazik ipə sarıldı bağrım,
Gup-gup döyünüb darıldı bağrım... (117)
Əlbəttə, ortadakı misradan məqsəd komizmdir.
Dinmə, danışma, yat balam, sən deyən olmayıb hələ!
Arxa su dolmayıb hələ (67).*

Arxa suyun dolub-dolmamasının şeirdəki ümumi məzmun ilə habelə yanaşdığı misraların ifadə etdiyi fikirlə heç bir münasibəti yoxdur. Bu xüsusiyyət, Sabir satiralarının, xüsusilə, sonluqlarında özünü çox göstərir. Füzuliyə nəzirə olaraq yazdığı “təhsili-elm” adlı şeirinin sonundakı : “Lağlağı”, amandır, - Qızdırmalı, yan dur” və s. misralar da komik vəziyyət yaratmaq üçündür.

3) Sabirin dilində bir xüsusiyyət də sözün “daxili formasını” şüurlu şəkildə təhrif etməklə komizm-gülüş yaratmaqdır. İran şahı Məhəmmədəli şairin satiraların da bir qayda olaraq “Məmdəli” və ya “Məndəli” şəklini almışdır. Dilçilikdə sözün belə təhrif edilib işlədilməsi “xalq etimologiyası” adlanır. Akad. B.B.Vinoqradov düzgün göstərir ki, bədii dildə “xalq etimologiyası” gülüş yaratmağın xüsusi formasıdır. Doğrudan da, sözləri aşağıdakı tərzdə işlədən şəxsin ümumi səviyyəsi, dünyagörüşü, əqidəsi gülüş hədəfi olmaya bilməz.

Axırda tutaq olmayıb **onversetə** getdin...

Sən də deyəcəksən **sasalım**, ya ki, **demorqat**. (17)

«Ədes», «**avtomil**» kimi sözləri də buraya aid etmək lazımdır.

Şerimizdə, xalq etimologiyasına uğradılmış sözlərin işlədilməsi də Sabir ilə başlanır.

4) Sabir şeirində komik müqayisələrə geniş yer verilmişdir. Bu üsuldan istifadə bitməklə şair mənfi tipləri daha sərrast və kəskin şəkildə ifşa edirdi.

Ac pişik tək cumuram şövq ilə bir başa ətə...

Az qalır **it kimi** nəfsim hürə, dırmaşa ətə

Ömr ötüşüb, baş ağarıb **un kimi**,

Diş tökülüb, saqqal olub **yun kimi** (135)

Əqrəb kimi neştər gücü var dırnağımızda

Hər küncdə min **tülkü** yatıb çardağımızda (41)

İş bilməyən ançaq yemək-içməkdən əlavə,

Bu **canlı dəyirmanlarına** şükr, xudaya! (82).

5)Sabir şeirindəki orijinal cəhətlərdən biri də tipləri xarici görkəmlərinə görə ümumiləşdirməkdir. **Qırmızısaqqallar, boynu qırxmallılar, şiş papaqlar, “döşüklülər”, “surtuqlular”lar**, xüsusilə də **“qarnıyoğunlar”** və **“boynuyoğunlar”** tez-tez şairinin hədəfinə çevrilir.

Sən **qarnıyoğun** bir şey idin ruzi-əzəldən,

Boynun da yoğun oldu, mənimki belə düşdü (150).

Kökdür, yekədir, **boynuyoğundur**, nücabadır (220).

Görməyirsənmi, **şişib boynu**, dönüb bir qabana? (188).

Tir boyunlar, şiş qarınlar, canlılar

Qurban kəsir Xəlilullah eşqinə (218).

Söz müxtəsər, bir dəfə qan:

Boynun yoğundur, gəlmənəm!(221).

Bakının **zorbaları**, Lənkəranın **canlıları** (222).

O zaman qarnı və boynuyoğun olan adamların kimliyi hamıya aydın idi. “Molla Nəsrəddin”də hətta **“Qarnıyoğunlar”** başlığı ilə (1906, № 36) bir felyeton da çıxmışdı. Burada deyilirdi:

“Qarnıyoğun... çox məzəli sözdür.

Nədən adamın qarnı və boynu yoğundur?”

Bundan işim yoxdur. Nədən yoğunnuyur, yoğunnasın, amma mən elə bilirdim ki, adamın bir az fikri, bir az dərdi olsa, qarnının piyi bir az əriyər və qarnı bir az nazikləşər.

Hər bir məmləkətdə qarnıyoğun adam çoxdur. Qarabağda, İrəvan quberniyasında da qarnıyoğun az deyil. Bu cür adamların çoxu və bəlkə hamısı mülkədardır”.

6) Sabirin satirik üslubunu bir cəhəti də tipin, xüsusilə mənfə tipin öz-özünü oxucuya təqdim etməsidir. Zahirən tipin “keyfiyyətləri”, “məziyyətləri” sadalanır.

*Bir bölük boşboğazıq, heyvəralıq adətımız,
Doldur lənət ilə, qeybət ilə söhbətımız,
Oxumaqdan payımız yox, yazıdan qismətimiz...(193)*

*İranlıların başlarının əngəliyəm mən,
Sorrəm, içəram qanlarını, çün zəliyəm mən (115)*

*Zülmət sevər insanlarız üç-beş yaşımızdan,
Fətnə göyərər torpağımızdan, daşımızdan. (67)*

7) Sözdüzəltmə vasitələrindən istifadə etməklə şair komizm əldə edirdi. Əsərlərindəki yeni sözlər (əsasən komik sözlər) ya mövcud sözlərə şəkilçi qoşmaqla, ya da ki sözü birləşdirməklə, deməli, hər iki halda dilin ümumi qanunlarına riayət etməklə düzəlmişdir. Lakin bu düzəlmiş yeni sözlər obyektiv şəkildə dildə mövcud olmur, müəyyən an və müəyyən məqsəd üçün şair tərəfindən düzəldilir. Bu kimi fərdi sözlərin sonralar dildə yaşayacağı və ya xaric ediləcəyi şairin müvəffəqiyyətindən, sözün dəyərindən, yerinə düşüb-düşməməyindən və s. asılıdır. Sabir iki yerdə “əngəlkəlf”, bir yerdə “mirzə tərəqqə” mürəkkəb sözləri işlətməmişdir ki, bu sonuncu söz komik məqamda işlənmək üçün indi də işə yararır. Əsərlərində külli miqdarda yeni sözlər vardır ki, şeirimizdə ancaq Sabir tərəfindən işlənməmişdir. Məs.: *oyaşmaq, uzaşmaq, qaçılmaq, uçalanmaq, behiştçi, kifayəsiz, kifayətli, bir yanlıq, viranlamaq, məktəbçi, ünvanlamaq, zorbəlanmaq, yumarlamaq, tanışmaq, qovalınmaq, azıxmaq* və s.

8) Sabirin satirik üslubundakı maraqlı cəhətlərdən biri də məzmunca zidd söz və ifadələrin qarşılaşdırılmasıdır.

O **yetim** Məmdəlindən var yenə bir pis xəbərim
Belə derlər ki, qoyub təxti qaçıb **taci-sərim** (158)
Ey həmşəri, sən əyninə gey bitli **libasi**,
Xələt özümün, **təxti-zərəfşan** özümündür. (115)

Hər beytdə qeyd olunan sözlər bir-birinə əks mənə bildirir. Xüsusilə birinci beytdə eyni hədəfə həm “yetim” həm də “taci-sər” deyilməsi komizm yaradır.

Sabirin satiralarında sözlərin ziddiyyətindən daha çox məzmununda, mənada olan təzad diqqəti cəlb edir. “Hə müəllim və nə dərs” anlamayan insanlar “gül kimi”, “tərbiyəli” çətin ki, ola.

*El uğradıqca fəqrə, şişib sərvətin sənin,
Millət arıqladıqca kökəldi ətin sənin* (19!)

Sınıflı istismar dünyasını səciyyələndirən bu beyt söz və mənə ziddiyyəti üzərində qurulmuşdur.

Sözlərin obyektiv mənası ilə onların işləndiyi mətnin ümumi mənası arasında ziddiyyət yaratmaqla da şair tipi öldürücü, satirik atəşə tuturdu.

*Həmməmdə övrətlərə quldurluq edən bu,
Qeyrətli müsəlmanlarına şükr, xudaya!* (82)

Özlüyündə “qeyrətli” sözü müsbət mənəyə malikdir. Lakin bu söz “hamamda övrətlərə quldurluq” edənlərə aid edildikdə bütövlükdə əks mənə, mənfi mənə, qeyrətsiz mənə alır.

9) Sabir dilində bir sıra kobud, vulqar sözlər də var. Burada şairin tendensiyalılığı daha açıq və qabarıq şəkildə təzahür edir.

*Başqası pul sanayanda bunun ağzı sulanır,
Başlayır hürməyə nəfisi, təməi qurcalanır* (168).

Ay adama oxşamaz, bir üzünə baxsana! (93).

Ey adı insan, özü kərtənkələ,

Qovzama başın, cocuğum, səbr elə! (107).

Şəhvət quluyuz, nəfsdən imdad alırıq biz (48).

Şair boyalarını insanlıq, tərəqqi düşmənlərinə qarşı xüsusilə tündləşdirir, adamlardakı mənəvi natamamlığı daha kəskin istehzaya, lağa qoyurdu.

Beləliklə, xalq şairi Sabirin yaradıcılığı öz ideya mövzusu və üslubu etibarlı ilə istər şeirimiz üçün, istərsə də bütün ədəbiyyatımız üçün çox əhəmiyyətli bir yenilik oldu. Şair dilinin ahəngdar, axıcı olması üçün şeirlərin texniki cəhətlərinə, formal xüsusiyyətlərinə çox fikir verirdi. Sabir şeirində forma həmişə məzmunundan doğur, ona tabe edilirdi.

*“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı,
1962-ci il, №1, səh. 24-33.*

SABİRİN DİLİ VƏ ÜSLUBU HAQQINDA

Yarım əsrdir ki, Sabirin yaradıcılığı bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir. Onun çox zəngin olan dil və üslub xüsusiyyətləri bir sıra müəlliflərin əsərlərində bu və ya digər dərəcədə işıqlandırılmışdır.

Lakin bütün bu əsərlər hələ də Sabir irsinin tam və mükəmməl tədqiqi hesab edilə bilməz. Sabirin öz xalqına buraxdığı zəngin sərvəti üzə çıxarmaq üçün bunlar kifayət deyildir.

Sabir irsi Azərbaycan torpağı kimi zəngindir; dərinə getdikcə daha çox nemətə rast gəlicən. Şeirinin mənası dərin, mündərəcəsi geniş, dili şairanədir. Şair dilinin ahəngdar və axıcı olması üçün şeirlərin texniki cəhətinə, formal xüsusiyyətlərinə çox fikir vermiş, bu sahədə bir sıra tam orijinal yeniliklər yaratmışdı. Lakin şeirində forma həmişə məzmunundan doğmuş, ona tabe edilmişdir.

Şair sözün mənasına ən çox diqqət yetirir, ona yüksək qiymət verir. Şeirinin məqsədi də sözün mənasını yüksəltməkdir.

“Yazılır şeir, açılır pərdəyi-mənayi-süxən...”

Sabir sözün qədrini bilirdi. “Cəridəsi dolmaq üçün mətləbi uzadan”, “bir gecəlik mətləbi”, “bir sənə”yə də izah və şərh edib qurtara bilməyən cızmaqaracılar şairin tənqid hədəflərindən idi. Sözünün canını xəlqilik və realizm təşkil edirdi. İbarəpərdazlıq, söz oyunbazlığı şerinin ruhuna yad idi.

“Hikayatu rəzalət bəxş tətbiqi lögət etsəm,
Deyib rəngin ibarətlər kəlamu şöhrətim artır”

“Rəngin ibarətlər”dən, dəbdəbəli sözlərdən uzaq olan şair özü “Deyərəm həcv, sözüm doğru, kəlamım şirin”, “Nə edək, doğru söylədiyi dilimiz” və s. kimi cümlələr ilə dilində realizmə, ancaq realizmə əsaslandığını söyləyirdi və bu prinsipi əməli şəkildə həyata keçirirdi.

İstər ümumiyyətlə dil haqqında, istərsə də bədii dil, satira dili və s. haqqında bizə məlum olduğuna görə, Sabirin xüsusi bir əsəri yoxdur. Lakin müxtəlif şeir və məqalələrində edilən müəyyən qeyd və yazılardan aydınlaşır ki, dil məsələlərində şair böyük demokrat C. Məmmədquluzadə və ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin mövqeyində dururdu. Bəzən jurnaldakı felyetonlarda gedən ən dəyərli, tutarlı, mənalı söz və ifadələr, cümlələr Sabir satirası üçün material verir, bəzən çəkilən şəkillər Sabir satirası əsasında çəkilirdi.

Dil məsələsində də belə idi. Hər iki böyük sənətkarın dil məsələlərində tutduqları mövqe çox yaxın idi. C. Məmmədquluzadə 1906-cı ildə yazırdı: “Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizinlə türkün açıq ana dili ilə danışıram. Mən onu bilirəm ki, türk dili¹ danışmaq eybdir və şəxsın elminin azlığına dəlalət edir..”

Sabirin “inteligent”i 1910-cu ildə deyirdi:

Türk qəzeti versə də əqlə ziya,
Mən onu almam əlimə mütləqa,

---

¹Söhbət Azərbaycan və Azərbaycan dili haqqında gedir. (M.A)

Çünki müsəlmanca qonuşmaq mana
Eybdir! Öz eybimizi anlarıq!
Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!

Ə.Sabir dövrün irəli sürdüyü bütün ictimai məsələlərdə olduğu kimi, dil məsələləri ilə də maraqlanırdı.

O, dilin gündəlik, sırf praktik məsələlərinə ciddi fikir verirdi. “Bir vərəq imlasına”, “min qələt” qarışdıran məktəb müdirinin “təlim etmək sövdasına” düşməsi şairi dərindən mütəəssir edir, “Otello”nun qüsurlu tərcüməsini dahi şairin ruhuna hörmətsizlik kimi qiymətləndirir və əsəbiləşir.

Xalq şairi Sabirin yaradıcılığı öz ideya-mövzu və üslubu etibarlı ilə istər şeirimiz üçün, istərsə də bütün ədəbiyyatımız üçün çox əhəmiyyətli bir yenilik oldu.

Azərbaycan poetik dilinin hüdudlarının genişləndirilməsində Sabirin müstəsna dərəcədə böyük rolu olmuşdur. C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov kimi, Sabirin də nəinki üslubu, yazı manerası, hətta ayrı-ayrı sözləri, ifadələri get-gedə daha çox yayılmış, daha çox məşhurlaşmış, təkrar olunmuş və beləliklə, bədii dilimizin zənginləşməsinə müəyyən təsir göstərmişdir. Məsələn say sisteminə ilk üç rəqəmin ardıcıl surətdə işlədilməsi ilə də şair mənalı, tutarlı fikir ifadə edir.

Bir, iki, üç arvadı düz yanına...
Bu bir, iki, üç məsələdə yox o qədər bak...
Xasə, axşama qalarkən bir-iki-üç saat...

Məlumdur ki, üslubi cəhətdən saylar lüğətin ən neytral ünsürləri hesab olunur. Xüsusilə, ən çox mücərrəd olan konkret saylarla ekspressiya zəifdir, sönukdür. Lakin şairin ecazkar qələmi bu sözləri ardıcıl sadalamaqla onlara müəyyən boya vermiş, onların üslubi məziyyətini aşkara çıxara bilmişdir. Həm də nə qədər müvəffəqiyyətlə! Adətən yerinə düşən, əsaslandırılmış olan vasitələr tezliklə başqa sənətkarların da əsərlərinə və deməli, ümumi ədəbi dilin bədii ifadə vasitələri sırasına daxil olur, ümumxalq malına çevrilir.

Dilin, sözün ifadəlilik, bədiilik imkanları, xüsusiyyətləri hədudsuzdur. Görkəmli söz ustaları həmişə sözün daha yeni keyfiyyətlərini, istifadə olunmamış cəhətlərini axtarmaqla məşğul olmuşlar. Elə buna görə də akademik V.V.Vinoqradov yazır ki, dilin bütün imkanları mənalıdır, ifadəlidir, ancaq bunlardan bacarıqla istifadə etmək lazımdır.¹

Sabir şərinə bir sıra alınma ərəb-fars, rus sözləri vardır. Ancaq dilinin əsas quruluşu, bütün ruhu ilə, intonasiyası ilə yalnız Azərbaycan zehni, Azərbaycan təfəkkürü ilə bağlıdır, tamamilə milli səciyyəlidir.

Sabir Azərbaycan xalqının bağrından qopan bir şərarə idi. Odur ki, xalq dilinin ən incə, dərin ifadələri, mənalı danışiq tərzii şərlərində geniş yer tutmuşdur. Dilimizdəki saysız-hesabsız sözlər, ifadələr, hətta bütöv cümlələr də məcazi mənada işlənib bilər. Bu vəziyyət isə külli miqdarda frazeoloji ifadələrin əmələ gəlməsi üçün geniş imkanlar açır. Şeirdə bu ifadələr dili zintələndirir, milli xüsusiyyəti, milli koloriti saxlamaqda müstəsna rol oynayır. Vaxtı ilə Belinski rus dilinə məxsus tipik ifadələrdən-frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməməyi Karamzinə və başqalarına irad tutub göstərirdi ki, bunun nəticəsində onların əsərləri tərcümə təsiri bağışlayır.

**...Əlli arxın quyunu gündə bir arxa calaram,
Keyfimin gəlməsinə bax, nə gərək yaxşı,yaman?
Mən gəhi mixi, gəhi nəli döyüb taptalaram...
Güya ki, biyabanda bitən bir ələfiz biz...
Bir şeyi-əcibiz, nə bilim, bir tühəfiz biz
Sənə nə, evin yıxılsın, fütqərə üçün yanırısan?
Atan oğlu qardaşındır, nə də hiç bir tanırsan?
İki gözlərimdi pulum, kişi, bir mægər qanırsan?..
Ayağı çarıqlılar da gəlib istəyir müsavat...
Bu deyilmi baş, qulağın, a başı havalı fələ...**

---

¹ Вах:В.В.Винеградов. О языке художественной литературы, М.,1959, стр 185

Ümumiyyətlə, bədii əsərdə frazeoloji birləşmələrin çox olması o deməkdir ki, müəllif şifahi dilə çox əhəmiyyət verir.

Yaradıcılığının müəyyən dövründə Sabir qəzəl yazmaq ilə də məşğul olmuşdur. Lakin bizə məlum olan qəzəllərində şair bir neçə maraqlı epitetdən başqa yeni və orijinal olan əsaslı fikir söyləyə bilməmişdir.

Şair tezliklə bu üsuldən, özündən əvvəl deyilənləri, işləyənləri bilavasitə və ya dolayıcı ilə təqlid etməkdən əl çəkdi, şerin formasında və məzmununda çox böyük inqilabi dəyişikliklər yaratdı. Bu dəyişikliyin diqqəti ən çox cəlb edən cəhətlərindən biri bu idi ki, şair köhnə təsvir vasitələrini yeni obyektə yönəldirdi. Yeni məzmun ilə köhnə formanın satirik vəhdəti, birləşməsi onun əsas üslubi məziyyətlərindən biri idi.

Bir günüm sənsiz əgər keçsə min əfqan edərəm,
Səndən ötrü bütün övladımı giryan edərəm
Qeyrətü şənimi hifzində nigəhbən edərəm,
Bir gün öz canımı, hətta, sənə qurban edərəm...

İstər buradakı ayrı-ayrı sözlər, istərsə də onların birləşmə üsulları Sabirdən əvvəl də mövcud idi. Lakin təkcə Azərbaycan deyil, bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında bir yenilik, bir inqilab idi.

Sabirin bu xidmətinin Servantesin öz “Don Kixot”u ilə bütün Avropa şevalye romanlarına vurduğu zərbə ilə müqayisə etmək olar.

Sonya, ey **dilbəri-pakizə əda**,
Sənə bu Nağdı bəyin **canı fəda!**
Aşıq oldum o zamandan ki, sana
Hər nə **hökm eylədin, ey mahliqa**,
Etmədim onda **təxəllüf əbəda**,
Diləyin oldu **məramınca rəva..**
Sənənim, lalə-rüxüm, gül-bədənim,
Mələkim, sərv-qədim, sim-tənim,
Ey fərəhbəxşi-dili-pürmühənim...

Burada qeyd olunan sözlər, ifadələr Füzulidə də, Qövsidə də, Vaqifdə də, Zakirdə də var, hətta bəzi misralar S.Əzimin məşhur şərinə düşmüşdür. Lakin Sabir burada kimsəni təqlid etməmişdir. Təqlid Sabir şerinin ruhuna yaddır, yabancısıdır. Sabirin novatorluğu orasındadır ki, həmin sözləri, ifadə vasitələrini ənənəvi-ciddi zəminindən ayıraraq, yeni-satirik mənada işlətməyə başladı.

Sabir özündən əvvəl yazılmış hər hansı əsərdən, tarixi hadisələrdən, əfsanə və rəvayətlərdən ancaq öz əsas məqsədi üçün, tənqidi-satirik məqsəd üçün istifadə edərək orijinal şerlər yaradırdı. Füzuliyə yazdığı bənzətmələrində də, “layla, bala, laylay” dedikdə də bütün köhnə formalara, ifadələrə, hadisələrə yeni ideya ilə yanaşırdı. Siphədarın dilindən yazılmış bir təziyanədə deyilir:

Arşimed: “Bir nöqtə bulsaydım ona bilistinad

Qaldırardım cürmi-ərzi” – söyləmişdir; leyk mən

Qaldırardım büsbütün İrani da, Turanı da

Kisəmə girsəydi ancaq bir beş-on yüz min tümən.

Bütün klassik poeziyamızın üslubu müəyyən poetik qanunlar ilə sıx rəbitədədir. Odur ki, bu üslubdan bəhs edərkən poetik qanunları da (və əksinə) diqqət mərkəzində tutmaq zəruridir. Əsasən mədh etmək, gözəlliyə tərif əsasında qurulmuş köhnə poetik normaların, qanunların ənənəvi xüsusiyyətlərini Sabir baş-ayaq elədi, onları yerindən oynatdı. Məsələn, klassik poeziyada “istidrak” adlanan üsula görə əvvəlki misra həcv təsiri bağışlaya bilər, lakin sonrakı misra bu təsiri aradan qaldırır və şeir, beyt tərif səciyyəsi daşıyır. Sabirdə əksi olur. Əvvəlki misraya beyt tərif təsiri bağışladığı halda, sonrakı misraya beyt tezliklə bu təsiri aradan qaldırır, şeir tənqid-satira səciyyəsi daşıyır. Demək, çox qədim tarixi olub, Şərqdə yayılan təsvir vasitələri, ifadə üsulları, poetik normalar ilk dəfə Sabir tərəfindən alt-üst edildi. Ə.Mirəhmədovun dediyi kimi: “O zaman bir çox şairin ürəyi sözlə dolmuşdu. Lakin bu şairlərin bö-

yük bir qismi öz fikir və duyğularını ifadədə çətinlik çəkirdi, müvafiq təsvir üsulu və vasitələri tapa bilmirdi, köhnə şerin buxovlarına bağlı idi. Belə bir dövrdə Azərbaycan torpağından Sabirin səsi ucaldı. ...Onlar Sabirdən.. qabaqcıl və inqilabi ideyaları tərənnüm etmək sənətkarlığını, üsullarını, satiranın əlvan, canlı, tükənməz ifadə vasitələrini işlətmək bacarığını öyrəndilər”¹.

Satiralarında köhnə həyatın bütün mənfilikləri qırmanclanır. Bəzən bir şeiri bir sıra sahələrə, məsələlərə aid olur. Şair sanki bütün mənfi cəhətləri bir yerə toplayıb bir şerində onlara gülmək istəyir. Odur ki, bu məqsədlə həmcins sözlərdən çox istifadə edir.

...Müridlərdə bütün **bidəti, cinayəti, fisqi,**

Yalan **hədisləri** rövzəxanda görməli imiş.

Qumarı, şirəni, tiryakı, bəngi, cərs, şərəbı

Qələndəranə gəzən mədxanda görməli imiş.

Fəqirə aid olan **föhşü, cövrü, zülmü, cəfanı**

Böyükdə, zorbada, bəylərdə, xanda görməli imiş.

Qüsuru, sərsəmi, xəbti, xətanı, ləğzişi, ləğvi,

Cünunluq aləmini şairanda görməli imiş.

Satiralarında həmcins üzv kimi daha çox o sözlər işlədilir ki, onlar semantik cəhətdən daha dəyərli sözlər (isim, feil, sifət) olsun. Yuxarıdakı parçada isimlərdən, aşağıdakı parçada isə feillərdən ibarət həmcins üzvlər işlənir.

Çəkil, yol ver, at bağı çatlatmışıq,

Vurub-yıxmışıq, tutmuşuq, atmışıq,

Çapıb-qovmuşuq, qan-tərə batmışıq,

Yığıb milləti bir yerə qatmışıq...

Burada qeyd olunan həmcins feillərdə (vurub-yıxmaq, tutmaq, atmaq və s.) çox dərin leksik-semantik və üslubi məna vardır. Şairin həmcins sözlərə öz üslubu nöqtəyi-nəzərindən belə diqqətlə yanaşmasını bir də bu fakt sübut edir ki, sözlərin həmcins şəkildə işlənməsi əsasən bir neçə şerdə, həm də çox qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, “Bələyi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə”-

¹Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, (üç cildə), İ.B., 1960, səh. 682

misraları ilə başlayan şeirin əvvəlki 32 misrasında 93 feil işlənmiş ki, bunların 74-ü feilin eyni əmr forması şəklində olan həmcins sözlərdir. Şair həm bu kimi eyni sözdəyişdirici şəkilçili, həm də sözdüzəldici şəkilçili sözləri həmcinsləşdirib ardıcıl bir sırada işlədir ki, burada bir növ təkid yaratmaq, əşyanın ən müxtəlif keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq da mümkün olur. Başqa sözlə, şair həmişə etdiyi kimi, burada da formanı məzmununa tabe tutur, məzmundan, mündərəcədən asılı olaraq bədii vasitələr meydana çıxarır.

...Zöhdlü, təqvalı, dili şükürlü

Sürməli **gözlü**, dodağı **zıkrli**

Ağzı **kifayətli**, dərin **fikirli**

Qəlbi **məhəbbətli**, xoş əhval kimi

Ağzı **dualı**, qoca baqqal kimi.

Molla **ədəli**, sofi **kirdarlı**,

Mərsiyəxan **qanlı**, mürid arlı,

Hacı **əməlli**, məşədi **karlı**

Nitqi **həqiqətli**, sözü fal kişi...

Burada yalnız – lı (li, lu, lü) şəkilçili sifətlər həmcins birləşmələr tərkibində sıralanmışdır. Bu sözlərin bir qismi ya ümumiyyətlə dildə işlənmiş (məs: kifayətli- əlbəttə belə fərdi-satirik sözlərin şeirə gətirilməsi də şairin üslubu ilə əlaqədar bir məsələdir), ya da frazeoloji-bağlı tərkiblərdən xaricdə başqa məna daşıyır (məs: əməlli, karlı və s. sözlər ayrılıqda işlənəndə buradakından fərqli məna daşıyır).

Sabir şeirin texniki cəhətlərinə, sözlərin misralarda, beytlərdə yerləşmə üsullarına ən çox fikir verən, diqqət yetirən sənətkarlarımızdır. Həm də bu kimi hallarda şairin müvəffəqiyyəti və orijinallığı nəzərə daha çox çarpır.

“Həvəs” adlanan şeiri belə başlanır:

Həvəs sövq eylər insani həyatə,

Ətalət cəlb edər şəxsi məmatə...

Şeir in sonrakı bütün beytlərində də birinci misranın başında “həvəs”, ikinci misranın əvvəlində “ədalət” sözləri işlədilmişdir. Yaxud başqa bir şeirini alağ:

Çox da demə sərvətu samanlıyam,-ey filan!

Boldu pulum,bir neçə milyanlıyam,- bir utan!

Möhtərəməm, mötəbərəm, şanlıyam,- dur dayan!

Məşhədiyəm, kəblayıyam, hacıyam, nacıyam.. və s.

Bizə məlum olduğuna görə belə formalı şeir ədəbiyyat tariximizdə yeganə budur ki, Sabir qələmindən çıxmışdır. Daxili qafiyələr şeirin əsas qafiyəsinin yanında gəlmiş, əsas qafiyə olan sözlər isə misraya sanki bir əlavə kimi işlədilmiş olan xitablardan, ara sözlərdən ibarətdir. Dördüncü misra o biriləri ilə həm qafiyə deyil, buradakı sonuncu iki sözün həm qafiyə olması həmin misraya qafiyə lüzumunu əvəz və rədd edir.

Şeir in sonrakı bütün bəndləri də həmin qayda üzrə təşkil edilmişdir. Klassik poetikada qoşa qafiyəli və ya züqafiyətün adlanan şeir növünün fərdi və orijinal bir nümunəsidir. Yenilik orasındadır ki, ikinci qafiyə olan sözlər bütün misradan ayrılır, onlarda sanki şairin əsas fikirlə ifadə olunur.

Sabir dilinin sintaksisində tədqiqə ehtiyacı olan maraqlı xüsusiyyətlər çoxdur. Şeir in misrasında bir fikir söylənilir, sonrakı misra ona əlavə edilir, əvvəlki fikir daha da konkretləşdirilir və dəqiqləşdirilir.

Əvvəl bu qədər bil ki,vəfadar ər olmaz,-

Aqıl olur-olsun;

Bir ər ki, vəfadar ola, aləmdə tapılmaz,-

Cahil olur-olsun...

Belə əlavəli cümlələr fikrin daha təsirli, daha orijinal şəkildə ifadəsinə xidmət edir.

Uşaqlar üçün yazılmış məşhur şerdə deyilir:
Gəl, gəl, a yaz günləri
İlin əziz günləri.

İkinci misra bütövlükdə əvvəlki misrada olan “yaz günləri” ifadəsinə əlavə kimi işlədilir, onu təyin edir.

Sabir satirasının nəzərə çarpan bir cəhəti də bəzi hallarda uzlaşmanın şüurlu olaraq pozulmasıdır ki, ümumiyyətlə satirik məqsəd üçün buna yer verilə bilər.

1) Sanki bular **bir-birə** qardaşdılar,
Yoxdu təəssübləri, çaşbaşdılar..

2) **Arxadaşlar**, əl aman, **gəl** tez verib də əl-ələ,
Həm bu yolda əhdü peyman etməli bundan sora!..

3) Keçəcəklər **kişilər** millət üçün canından və s.
Burada birinci misalda qeyd olunan söz “bir-birinə”, ikincidə “arxadaşlar... gəlin”, üçüncüdə isə “kişilər.. canlarından” olmalı idi.

Çıxa canı ağ qalanın gözünün bəbəklərindən,
Gedib işləsin, qazansın əlinin əməklərindən...

Yenə uzlaşma pozulmuşdur. Mücərrəd “əmək” sözünün cəmləşdirilməsi, həm də birinci tərəfi tək halda işlənən birləşmənin tərkibində cəmləşdirilməsi yalnız satirik əsərdə mümkündür.

Sabir şeirinin yığcamlığı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Şair daha çox sintaktik ixtisara – xəbərləri az işlətməyə meyl edir ki, bu cəhət ən görkəmli sənətkarlarımıza xas olan səciyyəvi bir cəhətdir.

Dust zəni etdiyim bütün düşmən
Bunca düşmən, fəqət yazıq bir mən.

Bu fikri nəsr dili ilə ifadə edəndə istər-istəməz bir sıra xəbər şəkilçiləri, şəxs sonluqları işlətmək əlbəttə, zəruriləşir. Lakin şerdə buna ehtiyac yoxdur. Şerdə yığcamlıq dedikdə bir də bu cə-

hət nəzərdə tutulurmu?

Əhsənəllah gözəl-gözəl insan,
Lövhəşəllah bütün-bütün irfan.
Cümləsi bir xiyal ilə mərbut,
Cümləsi ittifaq ilə məzbut.
Qəmusu əhli-zövqü əhli-səfa,
Həpisi əhli-halu əhli-vəfa..

Cümlələrdə xəbərlik şəkilçilərinin hamısı ixtisar edilmişdir. Lakin şerin gözəlliyini təkcə bu xüsusiyyət təmin etməmişdir. Şeirdəki sözlərin ahəngi, düzlüğü, seçilməsi və bunların sənətkarçasına edilməsi nəticəsində yaranan bir nəzm, tənəsüb də diqqəti cəlb edir.

Hər beytdəki misraların müvafiq yerlərindəki sözlər bir-biri ilə ya eyniyyət təşkil edir, ya məna və məzmunca, ya da quruluş, tərkib və formaca bir-birinə yaxınlaşır.

Əvvəlki misrada “gözəl-gözəl” deyə söz təkrar edilirsə, sonrakı misranın müvafiq yerində eyni tipli “bütün-bütün” sözü işlədilir. Misranın birində tərkib varsa, digərində də var və s. Klassik poetikada **tərci** (ترجیع) adlanan bu üsuldan Sabir orijinal bir şəkildə istifadə etmişdir. Elə buna görə də Sabirin dil və üslub xüsusiyyətləri klassik poetik normalar ilə sıx əlaqədə öyrənilməlidir.

Ardıcıl gələn misraların müvafiq yerlərində işlənən sözlər eyni formaya, quruluşa malik olur və əsasən həmqafiyədir.

Həmdəmin – xatirin sevən bir yar
Həmdəmin – bir ay üzlü sadə nigar.

Həmin poetik norma sözlərin, şəkilçilərin ixtisarı üçün və deməli, yığcamlıq üçün də əlverişli imkanlar yaradır. Lakin bu üsuldan heç də həmişə ixtisar xatirinə istifadə edilmir. Məşhur “Fələ” şeirindən iki misal gətirək:

Nə çığır-bağır salırsan, **yorulub** usanmayırsan,
Ədəb ilə öz məqamın **tanıyb** dayanmayırsan,
Hələ köhnə paltarlarından **qızarıb** utanmayırsan..

Və ya:

Bəşəriyyət axtarırsan, hanı rütbəvü cəlalın?
Mədəniyyət axtarırsan, hanı pulu mülkü malın?
Əzəmiyyət axtarırsan, hanı xalisən, mənəlin?..

Satiranın bir xüsusiyyəti də belədir ki, şeirin müəyyən yerində sistem, quruluş, ifadə tərzı qırılır, yeni obyektə yönəlmə və ya yeni obyektin dilindən fikir ifadə etmə özünü göstərir.

İranlı gərək ömr edə zillətdə həmişə,
Nikbətdə, əsarətdə, məzəllətdə həmişə,
İranlı gərək can verə qürbətdə həmişə;
İranlı, itil, get, yaxanı bitdə həmişə!

Əvvəlki üç misrada ton, nəqli cümlələr ilə iranlının vəziyyəti, acınacaqlı həyat tərzı sadalanır. Birdən-birə ton dəyişilir, cümlə əmr şəklində qurulur, əvvəlki ifadə tərzı pozulur. Dördüncü misradakı fikir yeni istiqamət almışdır.

Sabir komizm yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycan dilinin daxili sözdüzəltmə imkanlarından bacarıq və müvəffəqiyyətlə istifadə edirdi. Ümumiyyətlə, sözdüzəltmə fərđi yaradıcılıq üçün çox geniş imkan yaradır. Müəyyən sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə yeni sözlər yaratmaq meyli Sabirdə çox qüvvətli idi.

Şamaxılılar kimi işsiz, **kifayətsiz deyiliz..**
Ağlı **kifayətli, dərin fikirli...**
Budur **behıştçilər**, Düzəxi, sənin nədi rəyin?..
Kasıbları elmə **uclandırmaq olurmu?...**

Bütün bu qeyd olunan sözlər və qeyd olunmayan daha bir sıra bu kimi sözlər ədəbi dilimizdə Sabirdən əvvəl də sonra da kiməsə tərəfindən işlədilməmişdir.

Beləliklə, ümumi ədəbi-bədii dilimizin inkişafında xüsusilə satirik üslubun dilini yüksək səviyyəyə qaldırmaqda Sabirin xidmətləri çox böyükdür.

“Elm və həyat” jurnalı, 1962-ci il, №8, səh. 14-15.

DİL NECƏ YARANMIŞDIR

İnsanlar danışmağı necə öyrənmişlər? Dil necə əmələ gəlmişdir? Nə üçün dünyada müxtəlif dillər mövcuddur? İnsanlar ilk dəfə necə danışmışlar?

Bu suallar ta qədim zamanlardan bəri insanları məşğul etmiş və düşündürmüşdür. Odur ki, dilin əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif dövrlərdə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, əfsanələr və rəvayətlər düzəldilmişdir.

Qədim yəhudi əfsanəsində deyilir: bir dəfə dünyanın adamları toplanıb allahın yanına çatmaq üçün göyə qədər ucalan qüllə tikməyə başlamışlar. Bu işdən qəzəblənən allah adamların hərəsinə bir dil vermişdir. Danışarkən bir-birini başa düşməyən bu adamlar qülləni tikib axıra çatdıra bilməmiş və dağılışıb hərə bir tərəfə getmişdir.

Sonralar bu əfsanə “müqəddəs” Bibliyaya da daxil edilmişdir. Dilin Allah tərəfindən yaradılmasını isbat etmək üçün din xadimləri çox canfəşanlıq etmişlər. Dini kitablarda göstərilir ki, Allah Adəmi yaratdıqdan sonra Yer üzərindəki bütün mövcudata və səma cisimlərinə ad qoymağı ona tapşırırdı, Adəm də bunların hərəsinə bir ad verdi.

Bir sıra din xadimləri öz xalqını daha qədim hesab etmək üçün dindən də istifadə edirlər. Məsələn, bəzi ruhanilərə görə, Adəm və Həvvə cənnətdə fars dilində, Cəbrayıl isə türk dilində danışmışlar. Başqa bir fikrə görə, Allah Adəmə isveç dilində müraciət etmiş, Adəm ona Danimarka dilində cavab vermişdir. Cənnətdə danışılan dili holland dili hesab edənlər də olmuşdur.

Dini kitablarda dilin yaranması haqqında ağlabatmaz belə rəvayət və əfsanələr çoxdur.

Bəs dilin yaranmasına elm necə baxır?

Qədim yunan fəlsəfəsində dilin mənşəyinə - yaranmasına dair iki fikir hökm sürmüşdür. Filosofların bir hissəsi dilin təbii yolla, digər hissəsi isə suni yolla əmələ gəldiyini izah edirdi. Məsələn, Platon göstərirdi ki, sözün mənası ilə ifadə etdiyi əşya arasında

təbiətin özü tərəfindən müəyyən edilmiş təbii əlamətlər mövcuddur. Guya söz əşyanın mahiyyətini ifadə edir.

Materialist Demokrit isə bu müddəanı qəbul etmirdi. Onun fikrincə, söz ilə onun ifadə etdiyi əşya arasındakı əlaqə insanlar tərəfindən suni surətdə müəyyən edilmişdir. Dili insanlar yaratmış və ona insan iradəsinin məhsulu kimi baxmaq lazımdır.

XVII əsrin fransız alimi Simon dilin Allah tərəfindən yaranması fikrinin əleyhinə çıxmışdır. O, belə hesab etmişdir ki, ancaq mübadiləyə olan ehtiyac üzündən insanlar dili izah etməyə məcbur olmuşlar.

Simonun bu nəzəriyyəsini görkəmli fransız maarifçisi, filosof Jan Jak Russo təsdiq etmiş, dilin mənşəyini, onun əmələ gəlməsi səbəbini zəruriyyətdə, ehtiyacda görmüş və dilin şərti olduğunu bildirmişdir. Lakin dilin yaranması ilə əlaqədar olaraq Russonun irəli sürdüyü fikirlərdə səhvlər də vardır. Məsələn, o, dilin ictimai xarakterinə qarşı çıxır, ibtidai dillərin sonrakı dillərdən zəngin olduğunu iddia edir və göstərir ki: “təbiət insanı yaxşı yaratmışdır, mədəniyyət onu korlamışdır”. Russo “dilə qədər” bir əqlin də mövcud olmasını iddia edir ki, bu da sonralar səs təqlidi və nidalar haqqında nəzəriyyələrin yaranmasına çox təsir göstərmişdir.

Səs təqlidi nəzəriyyəsinə görə, dil və onu təşkil edən sözlər ayrı-ayrı təbiət səslərini təqlid etmək nəticəsində əmələ gəlmişdir. Məsələn, pişik miyoltusundan “miyoldamaq”, qarğa qarıldamasından “qarıldamaq”, insan xorultusundan “xoruldamaq”, qurbağa qurultusundan “quruldamaq”, su şırıltısından “şırıldamaq”, göy gurultusundan “guruldamaq” və sair bu kimi sözlər təbii səsləri təqlid nəticəsində düzəlmişdir.

Bu nəzəriyyəni əsaslandırmağa çalışan Leybnits (XVII-XVIII əsrlər) dünya dillərini iki qismə bölmür: kök-əsil dillər və bunlardan düzələn düzətmə dillər. Guya, kök dil birinci dildir və səs təqlidi nəzəriyyəsi bu dilə aiddir. Düzəltmə dillər isə kök dil əsasında ayrı-ayrı dövrlərdə yaranmışdır.

Nidalar nəzəriyyəsi nədir? İnsanlar əşya və hadisəni ilk dəfə gördükdə müəyyən təsir alır və nəticədə qeyri-iradı olaraq müxtəlif səslər çıxarırlar. Bu səs heyrət, təəccüb, qorxu, hədə, xəbərdarlıq və sair ilə əlaqədardır. Sonralar bu təbii səslər get-gedə əşya

və hadisələrin daimi adına çevrilir.

Əl-hərəkət dilini də dilin mənşəyi ilə bağlayan alimlər olmuşdur. Onların fikrincə, insanlar əl-hərəkət dili ilə əşyaları, səs dili ilə isə müxtəlif hissləri ifadə edirmişlər. Marksist dilçiliyi öyrədir ki, əl-hərəkət dili heç bir zaman səs dilini əvəz etməmişdir. O yalnız və yalnız səs dilini müşayiət edən köməkçi bir vasitə olmuşdur.

Dilin mənşəyi məsələsini yalnız marksizm-leninizmə əsaslanan sovet dilçiliyi düzgün həll edir. Hələ keçən əsrdə F.Engels “Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu” əsərində sübut etdi ki, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla kollektiv əmək prosesində meydana gəlmişdir.

Dilin necə yaranması məsələsini daha geniş izah etmək üçün bir suala cavab vermək zəruridir: heyvanların dili varmı?

Doğurdan da bəzi heyvanlar müəyyən səslər çıxarmaqla öz həmtaylarını təhlükədən xilas edə bilər. Engels yazırdı ki, tutuquşular Berlinin satıcı qadınlarından pis söyüş söymür. Bəziləri itin adama, canavara, pişiyə və sairəyə hürdükdə səsinin dəyişdiyini müəyyən edir. Belə adamlar itin nəyə hürdüyünü bilməkdə qətiyyətən səhv etmirlər. Heyvan və quşlar mırıldayır, zingildəyir, ulayır, hürür, cükküldəyir, qarıldayır və s. Lakin bu hal onların danışıq qabiliyyətinə malik olduğunu sübut etmir.

Heyvanların nə səsi, nə də hərəkəti dil hesab oluna bilməz. Heyvanların ən yüksək inkişaf etmiş növü – ali meymun növüdür. Meymunlar 30-a qədər müxtəlif səs ifadə edə bilər. Sözlər üzərində çalışan alimlər göstərilir ki, meymunun çıxırdığı “kuxe-kıq-xışk” sevinc, “ook-okuq” qorxu, “kruq-kurqq” narazılıq hissini və s. əks etdirir. Lakin, meymunun səsi ancaq hissləri bildirir ki, bu hələ fikir deyildir.

Həqiqi fikir və dil ancaq insana məxsusdur və insan cəmiyyətində yaranmışdır. Bunu tam inamla deyə bilərik ki, dil ancaq əmək alətləri hazırlamaq prosesində əmələ gəlmişdir. Əmək dilin və şüurun əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Kollektiv əmək dilin ilk beşiyidir.

İbtidai insanlar müasir insanlara bənzəmirtilər. Əməyin, ictimai quruluşun, şüurun çox sadəliyi və bəsitliyi qədim insanları

müasir insanlardan çox fərqləndirir.

İbtidai insanın dili necə idi? Sürü ilə yaşayan bu insanlar kollektiv əmək prosesində bir-birinə bir şey demək, xəbər vermək ehtiyacını hiss edirdilər. Bu zaman əl məşğul olduğundan fikir mübadiləsinə yaraya bilməzdi. Əlin işləyə bilməsinə mane olmayan bir üzvdən istifadə edilməyə başlandı. Axı iş prosesində gözlər də danışmağa, him-cimə yaramır, çünki göz də məşğuldur. Lakin gözü işdən ayırmadan müəyyən səslər vasitəsilə fikir mübadiləsi etmək mümkündür. Demək, ibtidai insan danışmaq üzvlərindən istifadə etməli idi. Məhz bu nöqtəyi-nəzəri əsas götürən akademik F.Buslayev hələ yüz il bundan əvvəl göstərmişdir ki, ibtidai insanın dili məhz cümlələrdən başlanmışdır.

Dili dərindən tədqiq etdikdə məlum olur ki, müasir dillərdə bir sıra səs-cümlələr vardır ki, bunlar həqiqi insan nitqinə bənzəmir. Məsələn, dbrrr... dbrriini... (atı saxlamaq istəyəndə çıxarılan səs).

Ehtimal etmək olar ki, ilk dili təşkil edən səs-cümlələr məhz bu kimi qarışıq səslərdən (hələ sait və samitlər bir-birindən ayrılı bilmir) ibarət olmuşdur.

Hər bir belə səs-çığırtı tam mənə verir, bitmiş fikri bildirir, lakin ayrılı bilməyən səslərdən ibarət olur.

Dilimizdə “ax!”, “ey!”, “of!”, “oxx!” və s. səs kompleksləri də bütöv cümlədir, bir fikri (daha doğrusu hissi, təsiri) ifadə edir. Bunlar heca-cümlələrdir və nitq prosesində heç bir izahedici sözə ehtiyacı olmadan işlənir. Burada özünü göstərən sait və samitləri başqa sözlərdə də görə bilirik. Bu sözlərlə yanaşı müasir dilimizdə müəyyən miqdarda elə sözlər qalmışdır ki, onları hərflərlə işarə etmək çətin, bəzən isə hətta qeyri-mümkündür. Lakin qarışıq səs kompleksləri də insanlar arasında ünsiyyət bağlamağa xidmət edir. Məsələn, bir fikri inkar etdikdə, mənfi cavab verdikdə, bəzən dilin ön damağa toxunması ilə təxminən belə bir səs çıxarılır: “çix!”; yaxud sual mənasında “mm”... işlədilir; “sss” sakit ol və s... Bu kimi sözlər də bütöv bir fikri ifadə edə bilir. Maraqlıdır ki, bu səslər daha çox heyvanlara müraciət edən zaman işlədilir.

Beləliklə, hər dildə müəyyən qədər səs – cümlələrə rast gəlmək olur və bunlardan yalnız danışmada istifadə olunur. Bu səslər

müstəqil fonemlər əmələ gəlincəyə qədər mövcud olmuşdur.

Yer kürəsinin ən müxtəlif yerlərində, müxtəlif zamanlarda formalaşan dillər bir-birinə bənzəmirdi. Şəraitdən asılı olaraq müxtəlif kollektivlərin dilləri də bir-birindən fərqli idi. Lakin danışıqı öyrənmək, dilə sahib olmaq üçün ibtidai insan cəmiyyəti çox uzun bir dövr keçməli olmuşdur. Bu dövrdə az da olsa ibtidai insan yavaş-yavaş dəyişirdi. İbtidai insanları, meymun-adamları qədim insanlar əvəz etdilər. Əmək get-gedə mürəkkəbləşirdi. Artıq qədim insanlar iri heyvanları ovlamağa başlayırdılar. Əmək mürəkkəbləşdikcə dil də inkişaf edirdi...

İbtidai insan cəmiyyətinin inkişafı o yerə çatdı ki, müstəqil ovçuluq cəmiyyəti meydana gəldi. Daha çox ov etmək və əldə edilən məhsulun bölünməsi zamanı dilə yeni ehtiyac hiss olunur. Danışiq ehtiyacı cəmiyyətin və dilin inkişafına böyük təkan verdi. İnsanlarda mücərrəd fikri ifadə etmək bacarığı yarandı. İndi istehsal inkişaf etdikcə yeni-yeni söz və ifadələr meydana çıxır.

İbtidai cəmiyyətdə də əmək prosesi mürəkkəbləşdikcə, insanlar arasında fərdi və ictimai ünsiyyətin zəruriliyi labüd olduqca dilin lüğət fondu da zənginləşir, öz dövrünün yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq qarşıda duran tələblərə cavab verən dil inkişaf edir və yayılır.

“Azərbaycan” jurnalı, 1962-ci il, №12, səh. 182-190.

BƏDİİ DİLİMİZİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sənətkarın bədii əsər üzərində, dil üzərində işi xüsusi, şəxsi iş deyildir, ümumxalq işidir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın taleyi bədii dilin vəziyyətindən çox asılıdır. Deməli, bədii əsərin dili məsələsi mühüm ictimai mənaaya malikdir.

Sovet yazıçısı K.Paustovskinin dediyi kimi “öz dilinə necə yanaşdığından asılı olaraq hər kəsin nəinki mədəni səviyyəsi haqqında, həm də vətəndaşlıq dəyəri haqqında tamamilə dəqiq hökm vermək mümkündür. Öz dilinə məhəbbəti olmayan adamın öz vətəninə məhəbbəti də səmimi ola bilməz” (“Znamya”, 1953, №9, səh.175)

Keçən il yazıçı və şairlərimizin əksəriyyətinin az çox əsəri nəşr olunmuşdur. Burada mövzu rəngarəngliyi, hadisələrin genişliyi müxtəlif sahələrə aid sözlərin bədii dilimizə axıb gəlməsinə, zəngin üslub xüsusiyyətlərini meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, S.Rəhimov, R.Rza, S.Rüstəm, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Mir Cəlil dil mədəniyyətimizin inkişafına xeyli yardım etmişlər.

Ədəbiyyatımıza gələn gənc və sağlam qüvvələr əsərlərinin bədii dildə yazılmasına xüsusi fikir verirlər. Bədii dilimizin əsas meyarı ümümxalq Azərbaycan dili, onun quruluşu və ifadə vasitələridir. Lakin bu vasitələrlə yanaşı ədəbiyyatımızda bir sıra yeni və maraqlı dil xüsusiyyətləri də özünü göstərir.

a) YENİ KEYFİYYƏTLƏR

Son zamanlar bədii dilimizdə bir sıra yeni keyfiyyətlər, üslub xüsusiyyətləri meydana gəlmişdir. Söz sənətkarları ümumi Azərbaycan ədəbi dilinin irəliləməsinə, inkişafına çox kömək etmişlər.

Nəsrimizdə üslub yenilikləri daha çoxdur. Bəzən tamamilə yeni quruluşlu cümlələr elə müvəffəqiyyətlə işlənir ki, bunların mütləq ümumi ədəbi dil norması kimi yayılacağına, inkişaf edəcəyinə şübhə qalmır.

M.İbrahimov “Kommunist” qəzetində (28/IX – 61) çıxan məqaləsinin dilində yeniliklər vardır:

1. *Bu fikir doğru idi, o yerdə ki, insanlar düşündüklərini gizlətməyə məcbur idilər.*

2. *Fəal, çalışan və açıq fikirli adamlar necə susa bilərlər, həm də o yerdə ki, canlı mübarizə gedir?*

Azərbaycan dilinə aid çoxlu qrammatikalar yazılmışdır. Qrammatika qanununa görə bu cümlələr düz qurulmamışdır, lakin yazıçı Azərbaycan dili normasını qətiyyənlə pozmamışdır, əksinə dilin öz qanunlarına əsaslanıb, həmin mürəkkəb cümlə tiplərinə dəyişmişdir. Mürəkkəb cümlənin komponentlərinin yerini dəyişməklə müəllif üslubca daha təsirli cümlə qurmuşdur.

Bədii əsərlərin dilini izlədikcə, ümumi Azərbaycan dilində bədiilik imkanlarının nə qədər geniş və zəngin olduğuna şahid olur-

san. Oxucuda emosional təsiri artırmaq üçün təbii pafos yaratmaq üçün bu dilin hər cür imkanı vardır. “Bahar oğlu” romanının müəllifi əlavə cümlələrdən müvəffəqiyyətlə istifadə edir:

1. *Oğlun da gözləri doldu – özündən artıq anasının sevinci üçün* (XII, 68)¹.

2. *Cəfər sahildə tək qaldı. Tək yox, dalğalarla qaldı – Xəzərin və fikrinin dalğaları ilə* (XI, 175).

Xalq danışığı tərzinə yaxınlaşan bu üslub bədii dilimiz üçün yenidir. Cümlə bitəndən sonra əlavə sözlərin gəlməsi fikri dəqiqləşdirir, aydınlaşdırır və emosional təsir oyadır.

1. *...Ağcaqum səhraları qanla suvarıldı - Bakının qanı ilə, onun iyirmi altı oğlunun qanı ilə.* (XI,170). S.Dağlı hətta mübtədani əlavə yerində işlədir ki, burada müəllifin novatorluq meyli meydana çıxır.

2. *O gecə soyuq idi, çox soyuq idi. Ancaq Bakının buz bağlamış telefon telləri qısalmamış, əksinə, uzanmışdı. İçlərində axan isti göz yaşlarından uzanmışdı, telefon telləri.. Bakını yuxudan oyatmışdı, o isti hıncırıqlarla titrəyən telefon telləri* (XII, 132).

Xalq məntiqindən müvəffəqiyyətlə istifadə edən yazıçı cümlənin məntiqi vurğusunu ədəbi dil üçün yeni bir şəkildə nəzərə çatdırmaqla bilir. Cümlədə söz sırasının dəyişdirilməsi də qrammatik qanunlara isnad etməli, bədii cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Əks halda, söz sırasının hər cür pozulması üslub qüsuruna, cümlə xətasına və fikir təhrifinə səbəb olacaqdır. Aşağıdakı ifadələrdə də sözlərin yeri, sırası dəyişdirilmişdir, lakin bu vəziyyət nəinki bədiiliyə səbəb olmuş, əksinə, fikir dolaşlıqlığı, anlaşılmaqlıq yaratmışdır.

1. *... Üzeyir Hacıbəyovun redaktoru və nəşiri olduğu "Həqiqət" qəzeti...* (Q.Məmmədli, "Ədəbiyyat və İncəsənət", 9/XII-61). Müəllif demək istəyir: "Redaktoru və nəşiri Ü.Hacıbəyov olan "Həqiqət" qəzeti".

2. *O, çox da fəsih olmayan ərəb dilində danışır..* (S.Ağazadə. VI-II, 118). Ərəb dili doğrudanmı fəsih deyil? Yox, müəllif demək istəyir ki, "o, ərəb dilində fəsih danışmırdı...".

---

¹Misallar, əsasən, “Azərbaycan” jurnalında 1961-ci ildə nəşr olunmuş bədii əsərlərdən alınmışdır.

Ə.Yusifoglunun "Vətən lövhələri" hekayəsi bədii dil nöqtəyi-nəzərindən qüsurludur. Üslub qüsurları, qrammatik səhvlər, orfoqrafiya xətaləri əsərin ümumi keyfiyyətinə mənfi təsir edir.

1. *Qadın sualdan diksindi. Tikəsi əlindən düşüb, daş kimi dondu.* (IX, 116). "Daş kimi donan" kimdir? Tikə, yoxsa qadın? Məntədən məlum olur ki, "qadın". Cümlə isə elə qurulub ki, donmaq tikəyə aid olub.

2. *Bir payız axşamında otuz il əvvəl bağlarda yanan bu tonqal onun gözlərinin önündə yenidən alışıdı.* (IX,108) Cümlədə bir neçə qüsür var. İl əvvəl, fəsil (payız) sonra işlənər. ("Otuz il əvvəl bir payız axşamında"). Üç dənə yerlik hal şəkilçili sözün işlənməsi (axşamında, bağlarda, önündə) üslubda bir ağırlıq törədir. "Yanan tonqal" lazım deyil, tonqal elə yanar. Tonqal yanarsa yenidən alışa bilməz.

Son illərdə tamamilə yeni tipli cümlə növlərinə rast gəlirik. Bu kimi cümlələr bir və ya iki əsərdə deyil, ən müxtəlif nəsr əsərlərində, müxtəlif yazıçıların dilində işlədilir. Müəyyən cümlənin son söz və ya ifadəsi ikinci cümlənin əvvəlində işlənir. Məs.:

1) *Minaxanım.. gözlərini gəncə tərəf süzdürüb baxdı.* **Baxdı** və *evləndilər.* (M. İbrahimov, II, 49).

2) *O, yavaşca bağlamaları götürüb pəncərədən yerə buraxdı.* **Buraxdı** ki, burada *heç bir iz-toz qalmasın.* (S. Rəhimov, "Kəsilən kəndir", "Bakı", 27/XII-61)

Sözün bu şəkildə təkrarı ilə ardıcıl gələn cümlələrdə sıxı bir əlaqə, yaxınlıq yaranır, müəyyən təkidlilik, səbəbiyyət bildirilir.

1. *Onlar... gileylənirdilər.* **Gileylənirdilər**, *çünki ayrı cür hərəkət etmək istəmədilər.* (İ. Hüseynov, X,61) 2. *Kərim.. mənim üzümə baxdı.* **Baxdı** və *elə acı-acı gülümsündü ki...* (Y. Səmədoğlu, VII, 156).

Misallardan da görüldüyü kimi bir qayda olaraq, ikinci cümlənin son sözündən sonra "və", "ki", "çünki", "ona görə ki", "lakin" və s. bağlayıcıları işlənir. Beləliklə, normativ qrammatika qaydalarına bir sıra yeni və maraqlı əlavələr etmək zəruriyyəti meydana çıxır. Həm bu növ cümlələrin tipləri, həm də buradakı bağlayıcıların yeri, vəzifəsi məqalələrə qrammatikalara da daxil olunmalıdır.

1. *Oğlan.. dövlət məmuruna baxırdı. Baxırdı və bilmirdi ki..* (S. Dağlı, XI, 137).

2. *O, həmişə məni yanında görmək istəyir. İstəyir ki, mən ali təhsil alım.* (T. Əfəndiyev, XII, 167).

Həmin tipli cümlələrdən daha geniş şəkildə və daha ardıcıl olaraq istifadə edən yazıçılardan biri Mir Cəlaldır. Bu işə yazıçının böyük müvəffəqiyyətidir ki, axtardığı, "kəşf etdiyi" cümlə quruluşu, ifadə tərzii ümumi bədii dilə daxil ola bilsin. M. Cəlalin son hekayələrində belə cümlələr çoxdur:

1. *...Aşkar hiss olunur. Hiss olunur ki, mən artistliyi bacarmıram.*(X, 25).

2. *...Başqa nazirliklərdə də belə səhvlər olur. Olur, ancaq uzun sürmür.* (X, 32).

3. *Ləyaqətli bir yoldaş unudulanda kütlələr görür. Görür və deyirlər.* (X, 32).

Əsasən canlı xalq dilindən gələn bu ifadə üsulu ilə yazıçılar təkidlilik yaradır, müəyyən fikri, hadisəni daha qabarıq verməyə, nəzərə çatdırmaqda çalışır, oxucunun diqqətini müəyyən obyektə yönəltməyə nail olurlar.

Bir zaman cümlələrin "və" ilə başlanmasına etirazlar edilir. Bu məsələdə ən çox Ə. Əbdülhəsənə, xüsusən onun "Müharibə" romanına irad tutulurdu. Lakin təcrübə, həyat göstərir ki, əslində Ə. Əbdülhəsən yeni bir keyfiyyət müəyyən etmi^odir. Düzdür, "və" ilə başlanan cümlələr Ə. Əbdülhəsən əvvəl də, XX əsrin əvvəllərində (hətta XIX əsrdə, "Əkinci" qəzetində) bədii dildə, mətbuatda işlənməmişdir. N. Nərimanovun, Ü. Hacıbəyovun, C. Məmmədquluzadənin, F. Köçərlinin əsərlərində belə cümlələrə rast gəlmək mümkündür. Sovet dövründə bu kimi cümlə növlərini işlətməkdə Ə. Əbdülhəsən daha çox ardıcılıq, müsbət mənada inad göstərmiş və məqsədinə nail ola bilmişdir. Artıq bir sıra əsərlərin dilində "və" ilə başlanan cümlələr geniş yer tutur. Nəinki cümlələr, hətta abzaslar "və" ilə başlanır. S. Dağlının "Bahar oğlu" romanında, S. Əhmədovun hekayələrində, İ. Hüseynovun "Teleqram" povestində belə cümlələr, belə abzaslar çoxdur. Yeri gəlmişkən deyək ki, "Teleqram" həm kompozisiya cəhətindən, həm də üslubuna görə bizim Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal bir əsərdir. Əsər elə qurulmuş-

dur ki, müəllif ilə oxucu arasında tam bir yaxınlıq, mehribanlıq yarınır və bundan istifadə edən müəllif oxucunu ələ alır, onu öz fikirlərinə bütünlükdə şərik edir. "Əslində necə idi? Bunu bir az sonra görəcəyik" (Və ya: "Demək, əhvalat müəllimlərlə söhbətdə başladı) (X, 67) kimi nağılları bir üslubda (lakin tamamilə nağıldan fərqli) hadisələri şərh edir. Bu əsərdə mürəkkəb cümlələrin çoxluğu diqqət cəlb edir. Xüsusilə, "Budağın xatirələri"nin dilinə nisbətən "Teleqram"ın dilində mürəkkəb cümlə çoxdur. İ. Hüseyinovun mənalı həyəcanları, daha çox isə təbiət nəzərələrini təsvir edərkən bu cümlələrə müraciət edir. Bu da yazıçının geniş, hərtərəfli, zəngin lövhələr yaratmaq meyindən doğur.

Bu il Ə. Vəliyevin "Budağın xatirələri" romanı nəşr olunmuşdur. Əsərin dilinin bir sıra məziyyətləri vardır.

Romanda eyni sintaktik quruluşlu cümlələrin, ifadələrin bütöv bir sintaktik təhlillə, ahəngdar şəkildə birləşməsi, ardıcıl işlədilməsi diqqəti cəlb edir ki, dilçilikdə buna "silsilə" deyilir. Məs.: Savadı **olmasa da**, səsi güclü idi. Yazı-pozu **bacarmasa da**, hirslənməkdə, gülməkdə pərgar idi. Məsləhət vermək əlindən **gəlməsə də**, söyüş söyməkdə, qarğış eləməkdə pərgar idi. (XI,87). Səhər mən paltarımı geyinib çarıqlarımın **bağını bağlayanda** anam inəyi sağırı. Mən qatıq-çörək **yeyəndə** o, südü səhərdən qazana töküdü. Mən görməyib çubuğumu küncdən götürüb **əlimə alanda** anam çəpəl buzovu bağlayırdı. Mən ayağımı astanadan **çölə qoyanda** o, yanıma gəlib **gülə-gülə** dedi.

Silsilənin əsas üslubu vəzifəsi müxtəlifliyi təhdidlə ifadə etməsidir. Bu cür cümlələr müxtəlif hadisələri cəmləşdirməyə imkan verir.

İstər Ə.Vəliyevin digər əsərlərində, istərsə də başqa sənətkarlarımızın əsərlərində bu kimi cümlələr vardır. Vardır, lakin həmin əsərlərdə belə qabarıq şəkildə nəzərə çarpmır. Romanda silsilədən daxilən bir-birinə bağlı ziddiyyətləri, qarşılıqlı əlaqələri, asılılığı, məntiqi fikrin inkişafını və s. bildirmək üçün geniş istifadə olunur. Silsilə müəyyən hadisəyə diqqəti cəlb etmək üçün təkidlilik yaratmağa imkan verir.

"**Bala** canı ilə əlləşirdi, **ananın** imkanı yoxdu ki, ayağa durub kömək eləsin. **Balanın** ciyəri yanıb öfkəyə dönürdü, **ananın**

ələci yoxdu ki, **balasının** atəşini söndürsün. **Bala** ilan kimi qıvrılıb açılırdı, **ananın** gözləri... yaş axırdı. (VI, 112). Silsilə zaman etibarı ilə qarşılaşdırma üçün, eyni vaxtda müxtəlif hadisələrin baş verdiyini, müxtəlif əhval-ruhiyyənin əmələ gəldiyini bildirmək üçün işlənir.

“**Səhər yuxarı çıxanda** pərvazlanmış tər lan kimi idim. **Axşam aşağı enəndə** qanadı sınımış göyərçinə oxşayırdım. **Səhər yuxarı qalxanda** anam sevinmişdi. **Axşam eşidəndə** ki, yenə mal otaracağam.. dedi” (VI,72).

Ümumiyyətlə, silsilələrdən çox istifadə olunmuşdur. Bir sıra böyük abzas silsiləsi cümlələrdən ibarətdir.

B. YEKNƏSƏQLİK VƏ SÖZÇÜLÜK ƏLEYHİNƏ

Müasir bədii dilimizdə əsas qüsurlardan biri yeknəsəqlik və sözçülükdür. Ayrı-ayrı yazıçılar, şairlər müəyyən, çox məhdud ifadə imkanlarından yaxa qurtara bilmir, eyni cümlə quruluşu, eyni formanı təkrar-təkrar işlədir. Söz azadlığı, ifadə yoxsulluğu əsəri şikəst edir, onun ləyaqətini azaldır. Hətta, hansı müəllifin hansı üsuldən əl çəkmədiyini, nə kimi tərkiblərə dönə-dönə müraciət etdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

İ. Hacıyevin "Həsərət" romanında üslub xətaları, ifadə dolaşlıqları çoxdur. Müəllif xüsusilə feli bağlamalardan istifadə edə bilmir və yazır:

"Hamı yerbəyer **olanda** Babayev camaatın və kolxozun vəziyyətindən danışandan sonra dedi". (I, 51); "O, mahnını **qurtaranda** fikrə getdi". (I,83); "Cəmil... rayon idarələri ilə işini **qurtaranda** bərk darıxırdı" (III, 68) və s.

Dilin belə yeknəsəqliyi ondan irəli gəlir ki, müxtəlif zəngin ifadə vasitələrinə sahib deyildir, əsər üzərində az əmək sərf etmişdir.

"Lalə ərinə **kinli-kinli** baxıb dedi" (III,53), "Lalə ərini **qanlı-qanlı** süzüb, otaqdan çıxdı" (III, 54), "Lalə ərinə **tərs-tərs** baxıb otaqdan çıxdı" (III, 55) və s.

Belə misalların sayını çoxaltmaq mümkündür. Bu əsərin iş-

tirakçıları tez-tez fikrə gedirlər. "Bu sözlərdən sonra **hamı fikrə getdi**" (III, 57), "**Hamı düşüncəyə dalmışdı**" (III, 80) və s.

Bütün bunlardan sonra həmin əsər haqqında məqalə yazmış Tofiq Həsənovun belə bir hökmü ilə razılaşmaq olmaz ki: "Romanın dili sadə və təbiidir". Adətən hər hansı əsərdən söhbət gəndəndə bu kimi sözləri işlədirlər. Bəzi ədəbiyyat tənqidçiləri ümumiyyətlə əsərlərin bədii dilinə qiymət verməkdə əliaçıqlıq edirlər, başqa xüsusiyyətlərə gələndə isə çox tələbkar olurlar. Ən müxtəlif bədii əsərlərin dilinə ümumi şəkildə verilmiş qiymətlər bir-birinə çox oxşayır. "Dili sadə və aydındır", "Səlis və rəvan bir dillə yazılmışdır", "Dilində qüsurlar yoxdur", "Əsər obrazlı bir dilə malikdir", "Anlaşıqlı bir dildə təsvir və tərənnüm edir" və s.

Bəzi əsərlərdə yeksənəq ifadə tərzii, monotonluq oxucunu yorur. Əsərdə eyni ifadə tərzinin tez-tez təkrarı nəticəsində darıxdırıcı bir yeksənəqlik meydana çıxır. S. Ağazadə "Bağdad gecələri"ndə yazır: "**danışaraq göstərdi**"; "**təzim edərək oturdu**", "**qutunu açaraq tüstülətdi**", "**nəşələnərək dedi**", "**sümürərək dirsəkləndi**", "**siqarı yandıraraq cavab verdi**", "**yerindən qalxaraq əyildi**" və s. (VIII, 188-189). Bütün fel ilə ifadə olunan xəbərlərin əvvəlinə eyni formalı - eyni feli bağlama formalı (-araq, -ərək şəkilçili) sözlər əlavə edilmişdir. Əlbəttə, dildə və bədii əsərin dilində bu cür quruluşlar da ola bilər və olmalıdır. Ancaq dilin başqa imkanları da vardır və yeksənəqlikdən qaçmaq üçün onlardan da istifadə etmək mümkündür. Biz bu üsulun əleyhinə deyilik, bu üsuldan həddindən artıq istifadə olunması əleyhinəyik. Digər tərəfdən "danışaraq göstərdi" əvəzinə "danışdı", "göstərdi", "danışdı və göstərdi" demək olmazmı? Şeirdə isimlərin əvvəlinə gələn epitetlər kimi bunlar da fellərin əvvəlinə gəlib sözçülük yaratmırmı? Sözçülüynün həmin növü başqa ifadə tərzii, başqa söz tapa bilməməkdən irəli gəlir. Bu cəhətdən F. Ağayevin "Sevinc" hekayəsi (IV) qüsurludur: **mehribanlıqla** dindirdi (157), **razılıqla** başını tərpətdi (157), **iftixar hissilə** süzdü (157), **mehribanlıqla** ayrıldı (158), **hərərətə** boynunu qucaqladı (158), **rahathqla** nəfəsini dərdi (158) və s.

"Dünyada söz əzabından ağır əzab yoxdur" - deyirlər. Sözü təkcə axtarıb tapmaq kifayət deyildir, səmərəli şəkildə işlətmək

lazımdır.

S. Rəhimovun əsərlərində realizm və xəlqilik çox qüvvətli-dir. O, xüsusi üsluba malik yazıçılarımızdandır. Lüğətinin zənginli-yi, ifadələrinin xəlqiliyi, dilindəki sərrastlıq və aydınlıq, tipikləşdir-mə məharəti və sairəyə görə bu sənətkarın ədəbiyyatımızda ayrıca mövqeyi vardır. Lakin bəzən müəyyən üslub xüsusiyyətinə aludə olmaq meyli həmin xüsusiyyətin özünü şübhə altına salır. S. Rəhi-movun əsərlərindəki dialoqlarda bir qayda olaraq xitablar cümlənin sonunda işlənir. Buna etiraz etmirik. Lakin hər yerdə, hər əsərdə eyni üsuldan istifadə etmək olmur. “Kəsilən kəndir” (“Bakı” qəzeti, 27/XII-61) hekayəsində oxuyuruq (xəstə ilə tibb bacısı danışıq):

- “ - Beş kilo üstünə gəlmisimiz, **xəstə!**
- Hansı çəki hesabından, **möhtərəm bacı!**
- İlk çəkiniz hesabından, **möhtərəm xəstə!**
- Bəs niyə belə, **möhtərəm bacı!**
- Özünüz bilirsiniz, **hörmətli xəstə..”**

Kiçik bir hekayədə bu “möhtərəm bacı” ilə “hörmətli xəstə” xi-tabı nə qədər işlənər? İndi hardadır belə danışıq tərzzi? Həm də bu danışıq tərzzi hekayəyə bir şey qazandıra bilirmi? Əsərin dilinin rea-lizminə şübhə doğurmurmu?

Surətlərin tipikləşdirilməsində və fərdiləşdirilməsində dil mühüm rol oynayır. B. Bayramovun "Sərinlik" povestində kolxoz sədri Seyfəli tipik surətdir. Əsərdə az iştirak edir, lakin hər kəsdən çox yadda qalır. Yazıçı bir neçə ştrixlə tip, yaltaq tipi yaratmışdır. Seyfəlinin işlətdiyi sözlər bunlardır: "**Yüz faiz doğrudur**", "**Min faiz haqlısınız**", "**Doğru deyirsən, lap beş min faiz**", "**Elədir, yüz faiz**" və s.

Eyni sözün, ifadə tərzinin təkrarı ilə tipikləşdirmə dram əsəri üçün daha səciyyəvidir. Bu cəhətdən S. Rəhmanın bu il nəşr olunmuş "Əliqulu evlədir" komediyasında Xəlil surəti diqqəti cəlb edir. Onun tez-tez və hətta ayaqüstə olduğu halda işlətdiyi "Əşi, qoy oturmuşuq" və digər ifadələr tipin fərdiləşdirilməsinə çox kö-mək edir. Ümumiyyətlə desək, dil cəhətdən bu yeni komediya "Toy"un, "Xoşbəxtlər"in dilindən irəli gedə bilməmişdir. Bəzən

müəllif öz-özünü təkrar etmişdir. Səfər istər-istəməz "Nişanlı qız"dakı Mindillini xatırladır. Bunların bəzi ifadələri də müştərəkdir. ("Bu dəqiqə təşkil eləyərim" və s.).

Azərbaycan dilinin, hər hansı bir fikri tutarlı və şairənə tərzdə, yığcam və mənalı şəkildə ifadə etmək imkanı vardır. Yığcamlıq şeirin başlıca məziyyətlərindən biridir. Dilimizin özündə obyektiv olaraq yığcamlığa qüvvətli bir meyl vardır. Xüsusilə əbəbi-bədii dilimizin tarixi inkişaf yollarına ötəri bir nəzər saldıqda belə, bu həqiqəti görmək mümkündür. Fikir mübadiləsinə zərər vurmayan hər hansı bir ixtisar kimsənin iradəsindən asılı olmayaraq dildə özünə yer tapır. Dilin inkişafı prosesində daimi bir ixtisar – səslərin, şəkilçilərin, sözlərin, ifadələrin ixtisarı baş verməkdədir. Bəzən dildə, xüsusilə poeziyada belə ixtisarlar daha çox zəruridir. Xalq poeziyası atılması, ixtisar edilməsi mümkün olan heç bir şeyi özündə mühafizə etmir. Müasir və klassik şerimizin bütün görkəmli nümayəndələri poeziyada bu ixtisar məsələsinə, yığcamlığa xüsusi diqqət vermişlər.

Qışda bağlar ağ geyinir, yaz qara.

Cümlənin ikinci hissəsi "yazda qara geyinir" şəklində də işləmə bilərdi. Lakin sözün qiymətini bilən sənətkar sözdən "xəsislik ilə" istifadə etmişdir. "Yaz" sözü "qış" ilə həmcinsdir, deməli "da" şəkilçisi ona da aiddir. "Geyinər" sözünü təkrar etməkdənsə, bir dəfə işlətmək, misranı yığcam şəkllə salmaq daha əlverişlidir. Deməli, dilimizdə yığcam, müxtəsər yazmaq üçün obyektiv imkanlar çoxdur. Bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə olunmadıqda bədii dildə sözcülük meydana çıxır.

1) Çalışır hər işdə mənə bənzəsin,

Düşün alovlara, düşün odlara (K.Fəzli, II, 18).

2) Mozdokda başlayıb Berlinə qədər

Şəhərlər görmüşəm, kəndlər görmüşəm. (K.Fəzli, II, 18).

3) **Vüqarla dolandım, vüqarla gəzdim** (H.Xəzri, III, 19).

4) Ağacların dibini

Çiçək bəzər, ot bəzər (Q. Qasımsadə, VIII, 90)

5) **Gözləyirik əliyi, gözləyirik maralı** (Q. Qasımsadə, VIII, 91)

6) Çilçıraq asılmış dirəklər belə

Çiçək rəngindədir, gül rəngindədir. (Ə. Ziyatay, VII,

126)

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dağ-dərə, qol-qanad, gül-çiçək, el-oba, yer-göy, səs-səmir, qar-yağış, bağ-bağça və s. kimi yüzlərlə qoşa sözlər vardır ki, bunlar müəyyən prinsiplər üzrə, dilin daxili qaydaları əsasında birləşmiş məzmunlu sözlərdir. Bunlar topluluq, cəmlilik şiddətləndirmə, intensivlik kimi anlayışları bildirmək üçün işlənir və dildə bir yığcamlıq əlaməti kimi təzahür edir. Hətta gözəllik verən bu sözlər müəyyən cəmiyyət əsasında birləşir, birləşmə fonetik ahəngdarlığa əsaslanır. Biz də buna görə dilimizin daxilində bir şeiriyyət olduğunu deyirik.

1) Bu kimi qoşa sözlər alliterasiya üzrə düzəlir, yəni başdan bir, iki bəzən də üç səs eyni olur. Məs: **Divan-Dərə, Dava-Dərman, Sil-Süpür, Qızıl-Qırmızı, QAb-QAzan, GÖr-GÖtür, Sorğu-Sual, Ev-Eşik, DAva-DAlaş, Qol-Qanad, QAb-QAşiq, ÇUI-ÇUxa, YUrd-YUva** və s.

2) Bu sözlərin axırından bir neçə səs həmcins olur. Məs -: **HAL-əhvAL, ürƏK-göbƏK, üz-göz, ölüm-itim, daŞ-qAŞ, əkİN-biçİN, ürƏK-dirƏK, hərBƏ-zorBA** və s.

Deməli, bu sözlərin bir qismi də müəyyən qafiyə üzrə birləşir. Odur ki, bunlarda daxili bir şeiriyyət mühafizə olunmaqdadır. Mənaca da bu sözlər ya bir-birinə çox yaxındır, ya da bir-birinə ziddir və hər iki halda poetik keyfiyyətə malikdir. Bu sözlər uzun əsrlər boyu inkişaf edərək müasir şəklinə düşmüş, göstərilən prinsiplər əsasında birləşmişdir.

Dilimizin qanuni inkişafı belə olmuşdur. Şairlərimiz isə bəzən bu sözləri yenidən bir-birindən ayırır, təzədən hərəsinin yanında eyni sözü təkrarlayır və "sözçülük" deyilən üslub bəlasına mübtədə olurlar. Yüzlərlə belə söz göstərmək olar ki, onları eyni formada, eyni şəkildə işlətmək mümkündür. Burada ən pis cəhət odur ki, bu sözlərin həmin şəkildə işlədilməsi *üslubları qarışdırır*, müxtəlif şairlərin *fərdi üslubundan* danışmağa imkan vermir.

Söz sənətkarları dilin, sözün inkişaf meyllərinə əsaslanmalı, bu meyllərin daha başqa xüsusiyyətlərini cəhd edib aşkara çıxarmalıdır. Nəinki dilin öz inkişafına əks ola bilən dil qanunlarından istifadə edələr. Göründüyü kimi, bəzi şairlər bu sözləri bir də təzədən bir-birindən uzaqlaşdırır, eyni sözü hər birinin yanında təkrar-

layırlar. Belə təkrarlar isə bədii dilə üslub cəhətdən, bədiilik cəhətindən heç bir şey verə bilmir.

1. O **dərə** elindir, o **dağ** elindir (C. Novruz, I, 106)
  2. Hicrana düşübdür **dərə** də, **dağ** da (C. Novruz, II, 106)
  3. **Obaya** qar yağır, **elə** qar yağır (C. Novruz, I, 106)
  4. Düşdüm min **alova**, düşdüm min **oda** (C. Novruz, I, 107)
  5. Deginən ki, döysə də **yağış** onu, **qar** onu... (K. Kələntərli, X, 83)
  6. Belə gündə dənizdə
Dərə olur, **dağ** olur (K.Fəzli, XI, 131)
  7. Axşam **səssiz** düşür, **səmirsiz** düşür (H. Xəzri, XII, 139)
  8. Gülür **çiçəklər** də, gülür **güllər** də (S.Rüstəm, III, 54)
  9. **Alışır** bədənim, **yanır** bədənim (Ə. Kürçaylı, XII, 52)
  10. Onun azad nəğməsinə
Yer qoşulur, **göy** qoşulur (T. Bayram, XI, 189)
  11. Biz sükutla dayanmışıq
O qaynayır, o **daşır** (Q. İmamverdiyev, XI, 188)
  12. Yox, yox , onda qapılmırdıq
Xəyala biz, **fikrə** biz (Q. İmamverdiyev, XI, 188)
- Sonuncu cümlədəki fikri belə də demək olar:

"Yox, yox, fikir-xəyala qapılmırıq". Fərqi nədir? (Bunu şeir şəklində də yazmaq olar: "Yox, yox, fikrə-xəyala: Qapılmırıq biz əsla") . İki dənə "biz" sözü və "onda" sözü atılır. "Onda" - yəni keçmişdə. "Qapılmırıq" sözündə "onda" da var, "biz" də. Z. Xəlil (IX,87) yazır: Bu gün isə uyaraq **Sən şöhrətə, sən ada..** "Sən" sözləri artıqdır və ümumiyyətlə belə ifadə tərzinə bədii dildə yer olmalıdır.

Deyə bilərlər ki, şeirdə bəzi, qafiyə və s. xatirinə müəyyən güzəştlərə yol vermək olar. Lakin kimsə təsdiq etməz ki, şerdə nəyin xatirinə olur-olsun sözcüliyə, artıq sözlər işlətməyə yol vermək olar. Ə. Kürçaylı (XII, 53) yazır:

Mənim qolumdur o, qanadımdır o!

Sözə qənaət etmək istəyən sənətkar bu sətirin əvəzinə yazardı: "qol-qanadımdır". Bu ifadədə "mənim" sözü də, "o" sözləri də, "qol"dakı "um"da, "dur"da var. Sərbəst şeir əleyhdarları buna etiraz edə bilərlər. Lakin məsələ burasındadır ki, sərbəst şeir sözcü-

lüyün qarşısını almağa çox kömək edir, qafiyə tələbi (xüsusilə də hecanın miqdarı məsələsi) şeirin, poetik dilin inkişafına müəyyən dərəcədə mane olmağa başlamışdır

Əlbəttə, sərbəst şeir formasından sui-istifadə etmək və cümləni-

"*Qonaq gəlmişik*

Qərarğahına

Sərhədcilərin" (Məsum Əliyev, X, 156) şəklində parçalamaq da yaramaz.

Maraqlıdır ki, şairlər bu qoşa sözləri bir-birindən nə qədər çox ayırırsa, nasirlər bunları daha çox birləşdirirlər. Nəsrimizdə Ə. Əbdülhəsən, S. Rəhimov və B. Bayramov qoşa sözləri geniş şəkildə işlədirlər. "Xüsusi qonaq" hekayəsində B. Bayramov yazır: "..Yayları **bürkülü-istili**, qışları **şaxtalı-boranlı**, ətrafı **qarğılı-qamışlı..** bir oba vardı". (I, 95).

Bəzi şairlər bəlkə də yazardılar: "Yayı **bürkülü** oba, yayı **istili** oba", "qışı **şaxtalı** oba, qışı **boranlı** oba" və s.

Ümumiyyətlə, sözlərin bu şəkildə işlədilməsinə etiraz etmirik. Müəyyən təkidlilik yaratmaq, diqqəti bir obyektə, hadisəyə yönəltmək üçün bu üsuldən istifadə etmək mümkündür. Lakin almaq lazımdır ki, dilin özündə bu sözlər artıq birləşib bir vahid təşkil etmişdir. Bu sözlərin bir-birindən uzaqlaşdırmaq – dildə obyektiv şəkildə mövcud olan yığcamlıq meylinə əks çıxmaqdır. Sözçülük, artıq sözlərin işlədilməsi nəsrimizdə də, şeirimizdə də vardır. Şərdə ümumi məzmunu uyuşmayan bu sözlərin işlədilməsi əsasən vəznin tələbi ilə əlaqədardır. Şair gözəl bir fikir ifadə etmək istəyir. Bunun üçün zəruri olan bir neçə sözü tapmış, özü də dəqiq tapmışdır. Lakin bu sözlərin düzülüşü vəznə mütabiq gəlmir. Bu yerdə müxtəlif əlavə sözlərin, müraciət üçün işlənən xitabların, ara sözlərinin köməyinə ehtiyac yaranır, şer ikinci dərəcəli sözlərlə dolur

1. Gəzirəm sahildə, **baxın**, nə vaxtdır (Ə. Ziyatay, VII, 124)
2. Ovuclayıb su içirəm, bulaqların **lap** gözündən (S. Rüstəm, XI, 117)

3. Sənət–sənətkarın **əzəl** tacıdır..

Ölməz sənətinin **gözəl** tacıdır (T. Bayram, II, 140)

4. İşıq axmalıdır **bütün** hər yana (Ə. Kürçaylı, XII, 52)

5. Ördək də uçmayıb **bu gün** havada (G. Fəzli, XI, 130)
Qeyd olunan sözlər atılsa məzmunu xələl gəlməz. Elə isə bu cür sözləri mütləq atmaq lazımdır. Bu kimi sözlər bədii dilə, şerə zərər-dən başqa bir şey verməz. Artıq sözlərə nəsrimizdə də yer verilmiş-dir. Bu cəhətdən S. Ağazadənin "Bağdad gecələri" romanı xüsusi qeyd olunmalıdır.

Abdullahda ona qarşı dərin bir həsəd hissi yaradırdı. (VIII, 99).
Müəllif xüsusən "**qarşı**" sözündən sui-istifadə edir: "Sərvətə **qarşı** ehtiras" (VIII, 98), "ona **qarşı** hücum etmək" (VIII, 152), "qadına **qarşı** əl qaldırmaq" (X, 123), "ərəb xalqına **qarşı** olan səmimi əla-qələr" (X, 91), "ingilis hökumətinə **qarşı** etinasızlıq" (X, 119) və s. ifadələr bütün əsər boyu səpələnmişdir.

V. BƏDİİ DİL – OBRAZLI DİLDİR

Bədii əsərin dili obrazlı olmalıdır. Obrazlılığın vasitələri nə qədər çox olsa da, birinci və əsas şərti - sözləri məcazi mənada işlətmək hesab olunur. Məcəzi mənanın özündə bir bədiilik vardır. Odur ki, sözlərin adi düzümü (istər vəzili, qafiyəli olsun, istər vəzsisiz, qafiyəsiz) heç bir bədii keyfiyyət yarada bilməz. Bədii əsərlərin üslubu ümumiyyətlə, dilin başqa üslublarından əsasən bu xüsusiyyətə görə fərqlənir. Bu cəhət bədii dil üçün əsas və zəruridir.

Şeirdə qafiyə tapmaq çətin deyil, lakin obrazlılıq əldə etmək çə-tindir. Bədii sözün çətinliyi, ağırlığı buradadır. Gərgin yaradıcılıq əməyi burada tələb olunur. Yoxsa ki, aşağıdakı şəkildə obrazlılıq-dan və deməli, bədiilikdən uzaq sətirləri yazmaq o qədər də müşkül məsələ deyildir:

Fit verib vağzalda dayandı qatar,
Tələsə -tələsə mindi adamlar.
Bir qız əlində gül girdi vaqona,
Hamı heyranlıqla göz dikdi ona.

(C. Novruz, I, 103)

“Budağın xatirələri” romanının, “Teleqram”, “Sərinlik” povestlərinin və bəzi başqa əsərlərin dili obrazlıdır. Bu isə bədii

əsər üçün çox zəruri şərtidir. Obrazlılıqdan məhrum olan bir dildə yazılmış hər hansı yazını bədii əsər hesab etmək olmaz. Bədii dilin milli keyfiyyətləri onun obrazlılıqda öz əksini tapır. Adətən, obrazlı dili olmayan əsər çox sönük çıxır, oxucunu tez yorur, maraqsız olur. N.Nağıyevin “Həsərət” romanında bədii təfəkkür, obrazlılıq zəifdir. Əsər quru, rəsmi dildə yazılmışdır. Basmaqəlib, şablon cümlələr çoxdur. Burada canlı danışq dilinin poeziyasını, xalq dilinin əlvanlığını, oynaqlığını görmürük. İfadə dili, qəzet dilini xatırladan bu kimi cümlələrə bədii əsərlərdə yer olmamalıdır: **“O, həyətin heç bir qərarını bu cür ruh yüksəkliyi ilə yerinə yetirməmişdi” (IV, 80), “Cavan sədr.. hər bir tədbiri heyətdə həll etməyi, onun qərarı ilə yerinə yetirməyi məqsəduyğun saydı” (III, 71)**

Obrazlılıq – konkretlik və yığcamlılıq ilə əlaqədardır. Obrazlı dili olmayan əsərdə bir qayda olaraq ümumi, qeyri-müəyyən, mücərrəd cümlələr, mühakimələr baş alıb gedir. N.Nağıyev yazır: “İndi o, burada yarımçıq qalan **İŞLƏRƏ** baxarkən düşünürdü: “Yazıq camaat, gör nə ümidli **İŞƏ** girişmiş, amma **İŞLƏR** nə nəticə ilə qurtarmışdır” (I, 35)

Bəzən də obrazlılıq anlayışı ya çox mücərrəd, ya da çox bəsit şəkildə başa düşülür. Güman edilir ki, sözlərin (xüsusilə də isimlərin) əvvəlinə müəyyən epitetlər əlavə edilsə bu, obrazlılıq əldə etmək üçün kifayətdir. Odur ki, nəsr və nəzmdə əşyanın zəruri əlaməti olub-olmadığını nəzərə almadan ismin əvvəlinə təyinlər artırılır. Bir çox hallarda bu təyinlər özünü doğrulda bilmir, nəticədə yersiz, süni ifadələr meydana çıxır.

1) Daşlarında **xallı kəklik** dəstə-dəstədir (Sərdar Əsəd, VII, 148)

Xallı olmaq kəkliyin əlaməti deyil, odur ki, sətirdən atıla bilər. “Xallı” – pələngə, pişiyə, kəpənəyə xas olan sifətdir.

2)**Boylu qovaq** burub çoxdan boynunu (K.Kələntərli, X, 84)

“Boylu” sözü əsasən çinarın epiteti ola bilər, qovaq üçün o qədr də səciyyəvi deyildir.

3)Hər şablon **şeyirdir, sözlü, kəlamlı** (T.Bayram,140) **“Sulu dəniz”, “ağaclı meşə”** ifadələri mənasız olduğu kimi (elə dəniz sudan, meşə də ağacdan ibarət deyilmi?) sözü, kəlamlı şeyirə ifadəsi də mənasızdır. Sözsüz, kəlamsız şeyir yoxdur.

Göründüyü kimi, bədiilik, obrazlılıq xatirinə işlənən bütün bu epitetlər, sifətlər bədiiliyi, yığcamlığı xəbərdar edir. Bundan daha çox isə dəqiqliyi pozur. Şeirimizdə sözcülüyün bir mənbəyini də burada axtarmaq lazımdır.

Gələn bu **lilli suyun**

Bu şirin lilli suyun...(Fikrət Qocayev. IV, 179) Şair nə demək istəyir? Şeirdə mütləq epitet lazım imiş. Məzmun, məna, fikir nəzərdən qaçırılmışdır. “Lilli su” nə cür “şirin lilli” olur?

Yenə həmin müəllif yazır:

“Zərif çiçəklərin zərif ölümü” (IV 180)

“Zərif ölüm” nə deməkdir? Ölüm həmişə dəhşətli, amansız bir şeydir və ədəbiyyatımızda belə təsnif olunmuşdur. Müəllif “zərif çiçəklərin” ölümünə təəssüflənirsə, onda qoy ölüm üçün təsirli ölümə layiq epitet tapsın. Və ya heç tapmasın. “Zərif çiçəklərin ölümü” – daha yığcam və daha təsirli deyilmi?

X.Rza deyir:

“Görür insan kimi nəfəs alanda

Dəmir günəş kimi alışıb yanır”(IV, 149)

İnsanın körük kimi nəfəs alması, bənzətməsi daha qüvvətli-dir, nəinki körüyün insan kimi nəfəs alması.

Göründüyü kimi bəzi sözlərin özlüyündə çox dolğun mənaları vardır. Epitetlər isə bu mənaları cılızlaşdırır, ölgünləşdirir, bədi təsirini azaldır.

Məsələn: “Hamı düşünülmüş planla işləyirdi”. H.Nağıyev, VI, 123) cümləsi naqisdir. Buradan “düşünülmüş”sözünü atmaq lazım idi, “plan” sözünün özündə “düşünülmək” anlayışı da vardır.

Bədiilik vəzn, qafiyə, epitet ilə deyil, əsərin, yazının ümumi ruhu ilə müəyyən edilir. Buna görə də obrazlılıq dedikdə sözlərin obrazlılığı deyil, hadisələrin obrazlılığı, mənalandırma nəzərdə tutulur. Şair R.Rzanın nəsr ilə yazılmış bir cümləsini qeyd edək: “Hərdən şimşək odlu qırmacla göylərin dərinliyinə imzasını yazır”. (“Kommunist qəzeti 15, XI, 61”)

Obrazlılıq R.Rza şeirinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Şairin daima yeni fikir, yeni obraz yaratmağa cəhd etdiyi müşahidə olunur.

*Bu gün dəniz sükuta qərq olub
Bəlkə, sükut qərq olub dənizə.
Qayalar da əyilib elə bil
Axtarır qərq olmuş bu sükutu(V, 27).*

Şair adi “sükuta qərq olmaq” ifadəsini tamamilə yeni şəkildə işlətməmişdir. “Sükutun özü dənizə qərq olub” – yeni ifadədir. Bu parçadakı məntiq də qüvvətlidir. Qayalar elə bil dənizə qərq olmuş sükutu axtarır.

R.Rza novator şairdir. İfadələrində bir yenilik, tərəvət diqqəti cəlb edir. Dənizdən yazan şairlərin çoxusu (G.Kələntərli, T.Bayram və s) “Mavi sular” ifadəsini işlədir. R.Rza isə belə obraz yaradır.

*Baxıram,
Dənizin mavi səhrasına,
Yayılmış buruqlara(V,25)*

R.Rzanın üslubundan danışarkən belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, şair müəyyən obyektə nəzərə çatdırmaq, təkidlik yaratma üçün eyni sözü bir neçə dəfə ardıcıl işlədir. Bu üsul ümumiyyətlə R.Rza yaradıcılığına xasdır.

Geniş bir həyat
Adam, adam, adam...(V, 32)
Aşağı baxıram.. **su, su, su...**(V, 35)

Şeirimizdə hələ də köhnəlmiş, zəhlətökən obrazlar hələ də özünü göstərir.

İkicə misal:

1. Qarşıma minnətə gəlsə **mələklər**
Od-alov yağdırsa göydən **fələklər**...(O.Sarıvəlli, IV, 145)
2. Qüdrətdən yaranıbdır,
Verib baş-başa dağlar.(M.Seyidzadə, V, 77)

Bu sonuncu misal Aşiq Ələsgəri yada salır. Əlbəttə bu sözlər, bu üslub O.Sarıvəlli üçün də, M.Seyidzadə üçün də qətiyyəən səciyyəvi deyildir. Lakin səciyyəvi olmasa da, qeyd edirik. Ona gö-

rə ki, yaşlı, təcrübəli sənətkarlarımızda az da olsa köhnə şeir formalarını, çeynənmiş təşbehləri, sürətləri görmək istəmirik. Köhnə qvardiyaya məxsus şair və yazıçılarımız bədii dilə xüsusi qayğı ilə yanaşmalıdırlar. Onların üslubu, ifadə tərzii gənclik tərəfindən öyrənilir və mənimsənilir. Məsələn, R.Rzanın yaratdığı bir sıra obrazlar, ifadələr bəzi gənclərin şeirlərində artıq işlənməkdədir. Şeirinizdə ən çox R.Rza yaradıcılığına xas olan əlavəli cümlələrdən istifadə meyli, yığcamlığa cəhd etməyə müxtəlif müəlliflərə təsir göstərməkdədir.

*Şeirinin hər sətiri –
Fikrinin baş hasarı* (N.Həsənzadə, I, 130)

*İran qəzəbli dəniz,
Fırtına – qüvvəmiz!
Dalğalar – cərgəmiz* (B.Azəroğlu, “Dalğalar”).

S.Rüstəmin də, M.Rahimin də müəyyən təsirlərini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, bu beytin ikinci misrası M.Rahimindir.

Bircə xahişim var zamandan mənəm,

Ayına, ilinə xəbər eyləsin (C.Novruz, I, 103)

N.Xəzrinin, Q.İmamverdiyevin, B.Vahabzadənin, Ə.Kərimin şeirlərində obrazlılıq, yeni fikirlər diqqəti cəlb edir. B.Vahabzadənin nəşr olunmuş 18 şeirindən 17-də mənalandırma, yeni obrazlar, müqayisələr çoxdur. Şair mübaliğələrə geniş yer verir, sanki ən yüksək həddi ifadə etməyə çalışır. Onun Rafaelə həsr etdiyi bir şeirində deyilir:

*Misalsız gözəlliyi
Bəlkə də o, gətirmiş
İlk dəfə bu cahana.
Heyran olmaq dərşini
O, öyrətmiş insana.*(VI,120)

Bəzən şairin bu mənalandırma meyli yaxşı təsir buraxmır. Məsələn, xalq dilində belə yığcam ifadə vardır: “**Göz gördüyünə, qulaq eşitdiyinə inanar**”. B.Vahabzadə eyni fikri ifadə etmək üçün xüsusi bir “Gözlərim” şeiri yazır və onu belə bitirir:

*“Qulaqlar inanır özgələrinə
Gözlərsə özünə inanır ancaq (VI, 120)”*

Beləliklə, müəllif oxucuya heç bir yeni söz demir, məlum misalı təkrar edir.

Q.SÖZ VƏ MƏNA

Jurnalda M.Rahimin 19 şeiri (VI) nəşr olunmuşdur. Şeirlərin dili əsasən yaxşıdır, obrazlarda müəyyən yeniliklər vardır. Lakin oxucunu təmin etməyən misralara da rast gəlirik:

*Liman yanır necə qızmar nal kimi
Ən şirin, ən gözəl bir vüsal kimi(VI, 152)*

Deyilən sözün, bənzətmənin aydınlığına, məntiqiliyinə diqqət yetirilməlidir. K.Kələntərli yazır:

1.*Səs saldı dənizə moruğun səsi (II, 152)*
2.*Elə bil, şairsən, kür dalğalar
sözlərin,
Polad estakadalar ən şah misralarıdır.(II, 153)*

Moruğun səsi **səs salmaz, yayılar, eşidilər**. İkinci misrada şair müəyyən bənzətmə yaratmağa çalışmışdır. “*Ən şah misralar*” – nədir? Poetikada “şah beyt”, “şah misra” işlədilir, lakin “ən”-siz “**ən şah misra**” ola bilməz. Sonra: Kür dalğalar “sözlər” ilə qiyas edilir, polad estakadalar isə “misralar” ilə. Məlum olduğu üzrə sözlərdən misralar əmələ gəlir, bəs elə isə “*gur dalğaların*” düzülüşü ilə “*polad estakadalar*” əmələ gəlməlidir. Bu isə mümkün deyil. Belə olduqda şairin bənzətməsi də dəyərini itirir.

N.Xəzrinin həmişə yeni söz, yeni fikir deməyə cəhd etdiyini müşahidə edirik. Lakin şairin bu meyli təəssüf ki, bəzən sözün

mənaca təhrif edilməsinə səbəb olur. Şair müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Məs.:

Bütün əsrlərin əsri mən oldum.(XII.141)

Burada üstünlük dərəcəsi ifadə etmək məqsədilə “**əsrlərin əsri**” deyilir. Bu forma dildə var. Məs.: *gözəllər gözəli, şahlar şahı* və s.

Lakin bu müqayisə və üstünlük konkret məfhum bildirən sözlərdə mümkün olar. Mücərrəd məfhumlar bu şəkildə müqayisə edilmir, onların dərəcəsi olmur. “Günlər günü”, “saatlar saati”, “illər ili” və s. mümkün deyildir.

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə qarşısı alınmalı olan bir cəhət də – sözün mənadan süni şəkildə uzaqlaşdırılmasıdır. Sözü onun ifadə etdiyi mənadan ayırmaq meylə çox pis meylədir, bu dil üçün, xüsusilə, bədii dil üçün təhlükə törədir.

*Quzu kimi yalayır
Sahilləri göy sular* (K.Fəzli, XI, 131)

Məlumdur ki, quzu deyil, qoyun yalayır, qoyun quzunu yalayır, quzu qoyunu yox.

K.Fəzli “Saat” şeirində yazır:

*Səni bağladım ki, soluma, ey dost,
Əriyib ötməsin vaxt gülə-gülə*(XI, 132)

Şair dostunu qoluna bağlamışdır. Guya saati qoluna bağlayanda vaxt ötmür? Bəzən bir neçə əcnəbi sözün və ya məhəlli sözün işlədilməsinə bədii dil üçün bəla sayırlar. Lakin qəti bildirir ki, bu kimi beş-on söz (əlbəttə, yaxşı olar ki, işlədilməsin) ümumi bədii dil üçün heç bir təhlükə törədə bilməz. Başqa dillərə məxsus sözlər bədii dilin xarici cəhəti ilə bağlıdır. Əsas məsələ dilin daxili keyfiyyətində, daxili xüsusiyyətindədir, onun daxilən korlanmasındadır. Sözün mənaca pozulması onu daxilən sarsıda bilər, sözü çürüdə bilər, quruda bilər. Odur ki, sözün daxili cəhətinə, mənasına

xüsusi fikir verilməlidir, ehtiyatla yanaşılmalıdır.

Altay Məmmədov yazır: "...Müəllif poçtalyon çantasının mənasını açır"(III, 220). Axı çantanın nə mənası var ki, onu açasan. Çantanın özünün yox, "çanta" sözünün mənası ola bilər. Məna sözə məxsusdur, əşyaya məxsus deyildir.

Bəzən yığcam yazmaq meyli sözün, fikrin təhrifinə, mənanın pozulmasına səbəb olur. "*Qədrəddin Rübabəni yola salmaqdan əl çəkmişdir*"(S.Ağazadə, XI,921). "**Yola salmaq fikrindən**" – olmalıdır.

Elan vurulmamışdan sədrliyə namizədi çox adam bilirdi (N.Nağıyev, I, 50). "Sədrliyə namizədin kim olduğunu" olmalıdır.

Söz öz mənasına müvafiq yerdə, dəqiq şəkildə işlədilmədikdə fikir sönük çıxır, bədii təsir zəifləyir.

1. *Ürəyi sızıldadı, lakin bu ağrıları onun özündən başqa heç kəs bilmədi* (S.Ağazadə, X, 122).

"Ağrı" üçün "**bilmədi**" yox, "hiss etmədi" xəbəri daha dəqiqdi.

2. *Qədrəddinin etirazlı səsi ona xoş gəlmədi*(S.Ağazadə, VIII, 103). "Narazı səs" olar.

3. (İtin) "**iri, pəncəli əlləri**" *olmaz*.(O.Qaşqarlı, VII, 131), itin iri pəncələri –olar.

4. **Bürüşüb çamadanın üstündə oturdum** (F.Eyvazlı,II,192). Bürüşmək meyvəyə xasdır, adam **bürüşməz, büzüşər**.

Mütləq zəruri olan sözü mütləq zəruri olan yerdə işlətmək tələbi nə qədər haqlı tələbdir. Sözün mənası onun forması ilə, tərkibi ilə əlaqədardır. Buna görə də sözlərin düzgün yazılışı mənanın düzgün işlənməsinə xidmət edir. Lakin bədii əsərlərdə bəzən orfoqrafiya xətasına rast gəlirik. Belə xətalər nəticəsində sözün tərkibi pozulur. Müəllifin sözü təhrif edilir. O, Qoşqarlının hekayəsində (XII, 131) "xürə" (qoyun) əvəzinə "kürən" işlənmişdir.

Aşağıdakı sözlərdə də yazılış xətası fikrin pozulmasına, anlaşılmazlığa səbəb olmuşdur.

1. *Ərəb döyüşçüləri ilə ingilis əsgərləri bir-birinə sarılaraq sürüşürdülər* (S.Ağazadə, X, 139). Cümlənin xəbəri "**süpürüşürdülər**" olmalıdır.

2. Bilal Şərifə yaman dov tutmuşdu (H.Abbasazadə, VII, 49).

“**Dov gəlmək**” olar, “**tutmaq**” isə “**tov**” ilə işlənər.

3.Pobeda **dolayılardan** enirdi (Ə.Hacızadə, IX, 108). “**Do-laylardan**” olmalıdır.

Sənətkarlar müxtəlif münasibətlər ilə əlaqədar olaraq əsərlərində bir sıra məşhur ifadələrdən, hikmətli sözlərdən istifadə edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi ifadələrin müəllifləri oxuculara məlum olmaya bilər. Ona görə də müəyyən əsərdən bu barədə aldığı məlumata oxucu inanacaqdır. Bədii əsərin bir xüsusiyyəti də öyrətməkdən ibarətdir. Deməli, məşhur ifadələri işlədəndə bu cəhəti nəzərə almaq lazımdır. “Bahar oğlu” romanında belə bir epizod təsvir edilir: Cəfər “**hələləngu, ləngu, ləngəm**” ifadəsini işlədir.

“Ağarza arxadan onun sərbəst yerişinə baxıb çağırdı:

– Bu nə sözdür, atam balası?

– Sən qanan söz döyül, adə. Nəsimidən deyir”(XI,157)

Lakin məlumdur ki, ifadə Ə.Nəbatinin məşhur şeirindəndir. Əsərdə isə bu fikrin səhv olduğu barəsində heç bir fikir yoxdur.

M.İbrahimov “Gələcəyin insanı” məqaləsində (“Ədəbiyyat və incəsənət” 30/XII-1961) yazır:

“Hələ on altıncı əsrin filosofu demişdir: *“İnsan insan üçün canavardır”*.

Bu sözləri deyən XVI əsr filosofu kimdir? “*hələ*” sözü ilə ifadənin qədimliyi nəzərə çatdırılırsa, onda qeyd edək ki, ifadənin əsl müəllifi qədim Roma yazıçısı Plavt hesab olunur.

Müəllifi məlum olan ifadələr ilə, müəllifi itib-getmiş atalar sözüne çevrilmiş ifadələr arasında fərqlər mövcuddur. S.Rüstəm yazır:

Atalar gözəl deyib: hər yazan şair olmaz. (III, 50)

Məlumdur ki, atalar belə deməyib.

“Bakı” qəzetində C.Cavadlının bir qəzeti çıxmışdır. Burada deyilir:

“Atalar deyib: Vaxt qızıldır”.

Bütün dünyada məşhur olan bu ifadələrin müəllifi V.Franklindir. Hələ XIX əsrdə H.B.Zərdabi yazırdı: “Hükəmə vaxta qızıl deyir.” Deməli, Zərdabi də bu ifadənin *atalar sözü olmadığını* göstərirdi.

Ədəbiyyatımızda, mətbuatımızda olan yeniliklərə, yeni üslub kəşflərini müəyyənləşdirmək nöqsanları aşkara çıxarmaq və bunların səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün yazıçıların, tənqidçilərin, dilçilərin ümumi səyi birləşməlidir. Bu, həm bədii dilin inkişafına yardım edər, həm də yaradıcılıq üslublarını hərtərəfli tədqiq etməyə imkan verir.

“Bakı” qəzeti, 1962-ci il, 14 may, səh.3.

DAHİ SÖZ USTASI

Böyük Azərbaycan şairi M.Ə.Sabir bütöv bir ictimai-siyasi bir quruluşun daxili aləmini, gizli çirkinliklərini, eybəcərliklərini açıb göstərirdi.

Sabir şeirinin mənası dərin, mündərcəsi geniş, dili şairanədir. Dilinin ahəngdar və axıcı olması üçün şeirlərin texniki cəhətlərinə, forma xüsusiyyətlərinə çox fikir verən şair bir sıra yeniliklər də yaratmışdır. Lakin onun şeirində gözəl, bitkin forma həmişə dərin məzmunundan, yüksək insani ideyalardan doğmuş, ona tabe edilmişdir.

M.Ə.Sabir sözün mənasına xüsusi diqqət yetirir, ona yüksək qiymət verirdi. O, xalq dilində yaşayan, lakin özünə qədər yazılı-bədii ədəbiyyatdan kənar qalmış bir sıra ifadə imkanlarından sənətkarlıqla istifadə etmiş, eyni zamanda bu dilin daxili qanunlarına əsaslanaraq bir sıra yeni ifadə vasitələri yaratmışdır. Sabir şeirlərindəki ayrı-ayrı söz və ifadələr, misralar, beytlər xalqın doğma malı olmuş, atalar sözləri və məsələlərin ümumi xəzinəsinə daxil edilmişdir.

“Bənzərəm bir qocaman dağa
ki, dəryada durar...”

“Mən günəşi göydə dana
bilmərəm...”

Xalq şairi Sabiri cəmiyyətin bütün təbəqələrinin nümayəndələri, xüsusilə geniş, zəhmətkeş kütlələr başa düşürdü. Hamının işlətdiyi sözləri şair elə tərkiblərdə işlədirdi ki, bununla ümumxalq dil normalarının, ifadə vasitələrinin genişlənməsinə yardım edirdi.

M.Ə.Sabir dilimizin poetik çərçivəsini çox genişləndirmiş, Azərbaycan dilində ən müxtəlif şeirlərin yazıla bildiyini sübut etmişdir. Məsələn, Sabirin dilində danışq dilindən gələn belə bir xüsusiyyət vardır: Eyni söz təkrar edilir və ikinci dəfə işləyəndə onun ilk səsi “m” hərfi ilə əvəz olunur.

“Düşəydi daş o günə ki,
qazet-mazet sözü çıxdı...”

Təkcə bu söz ilə tipin həmin sözə, bu sözün ifadə etdiyi anlayışa mənfi, kinli, qərəzli münasibəti aydınlaşdırılmış olur. Həmin ifadəni işlədən cəhalətpərəst tipin qəzetə, mətbuata, yeniliyə münasibəti aydındır. Şeir sırf danışq dilinə yaxınlaşdıqca, mövzu daha real ictimai məsələləri əhatə etdikcə, satirik üslub genişlənilib qol-budaq atır və bunların nəticəsində Sabir şeiri daha geniş yayılırdı. Beləliklə həmin qəbildən olan sözlər də ədəbi-bədii dilimizə, xüsusilə, şeirimizə gəlməyə başlayırdı. Sabir dilində belə sözlər çoxdur: hürriyyət-mürriyyət, riyə-miya, hikmət-mikmət və s.

Sabirin şeir dilimizə gətirdiyi bir yenilik də onun külli miqdarda təqlidi sözlər işlətməsidir. Misal üçün:

“Mırt-mırt oxumaqdan kişi,
bir qan ki pul olmaz.
Mırtılda dəmadəm...”
“Nagah olur güllə fəşan
partapat...”
“İnsan dözəməz bu
şarpaşarpa”.

Sabirə qədərki şeirimizdə təqlidi sözlər olduqca az, tək-tək hallarda işlənirdi. Sabirin satiralarında isə canlı dildə, xalq danışıq dilində mövcud olub, şeirdən, ədəbiyyatdan kənar qalmış təqlidi sözlər çox geniş yer tutur. Burada Sabirin cəsarət və novatorluğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müasir dil üçün nə qədər adi, qanuni görünərsə də, Sabirə qədər bu sözlər “kobud”, “vulqar” və s. damğalar ilə şeir, sənət dilindən kənar qalırdı. Sabirin dilində belə sözlər çoxdur: gup-gup, qır-qır, taqqıldamaq, qaqqıldamaq, xoruldammaq, vaqqıldamaq, fırlıdammaq və s.

Sabir bütün məhdud üslub çərçivələrini, bütün şərtlikləri rədd edərək, şeirimiz üçün çox geniş meydan açdı, şeir dilimizi adi danışıq dili ilə yaxınlaşdırdı.

Ən müxtəlif sahələrə aid olan sözlər Sabir yaradıcılığında bir yerə toplanmışdır. Bir tərəfdən lap sadə, adi məişət sözləri, ifadələri, digər tərəfdən yeni həyat ilə əlaqədar rus, Avropa sözləri; bir tərəfdən köhnə ədəbiyyatdakı dil, üslub tərz, digər tərəfdən Sabirin özünün yaratdığı ən yeni üslub, ən yeni keyfiyyətlər... Odu ki, Sabir şeirində ən yeni misranın, ifadənin daxilində müxtəlif dil ünsürlərinin qovuşduğunu görmək mümkündür.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1962-ci il, №10, səh.58-64.

M.F.AXUNDOVUN DİLİ VƏ DRAM SƏNƏTKARLIĞI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

XIX əsrdə Azərbaycan xalqı ictimai-siyasi və mədəni həyatın bir sıra sahələrində yeni inkişaf pilləsinə qədəm qoymuşdu. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, C.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi, M.F.Axundov kimi görkəmli simaların, tarixi şəxsiyyətlərin meydana gəlməsi bu inkişafın nəticəsi idi.

Dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundov artıq ədəbiyyatda moizə, nəsihət dövrünü keçdiyi, indi cəmiyyətin, millətin inkişafı üçün dram janrının zəruru olduğunu göstərirdi. O, görürdü ki, yenilik ilə köhnəlik arasında mövcud ziddiyyətləri, qabaqcıl meyllər ilə

“zülmət səltənəti”ni təmsil edən mürtəcə qüvvələrin mübarizəsini əks etdirmək, bu mübarizədə fəal iştirak etmək və fikirlərini xalqa çatdırmaq üçün dram janrı misilsiz imkan yaradır. Buna görədir ki, böyük sənətkar dram janrını “ən şərəfli bir fənn” adlandırmışdı.

Axundov bilirdi ki, xalq gülməyi çox sevir və yaxşı bacarır. Xalq içərisində yayılmış məzəli əhvalatlar, lətifələr, hazırcavablıq üzərində qurulmuş müxtəlif gülməli rəvayətlər- hamısı göstərir ki, xalq mənfilikləri, qüsurları gülə-gülə rədd və inkar etməyi sevir.

Mənalı gülüş əsasında yaratdığı komediyaları ilə Axundov Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə dramaturgiyanın təməlini qoymuş oldu. Axundovun pyeslərində kəskin mübahisələr, gərgin münaqişələr gedir. Odur ki, tiplərin dilində xüsusi bir dinamika, mütəhərriklik özünü göstərməkdədir. Sürətlərin nitqindəki aydınlıq, itilik və zənginlik onların dillərinin fərdiləşdirilməsində və tipikləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

İstedadlı sovet dramaturqu K.Trenyov dram əsərində dilin mövqeyindən bəhs edərək yazır: “Hərgah məndən soruşsalar ki, dramda əsas və başlıca şey nədir?- cavab verərəm ki, dildir. Dramatik əsərin başlıca səciyyəvi silahı dildir: onun qüvvəsi də dildir, zəifliyi də”.

M.F.Axundovun dram sənətkarlığı az öyrənilmişdir. Halbuki bütün sonrakı dramaturgiyamıza bu və ya başqa dərəcədə, bilavasitə və ya dolayısı ilə təsir göstərən, örnək olan Axundov dramaturgiyasının sirlərini açmaqda, öyrənməkdə komediyalarının dil xüsusiyyətlərinin tədqiqi çox vacibdir.

Dilin əsas və başlıca vəzifəsi insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Bədii əsərdə bu vəzifədən başqa dilin ikinci bir vəzifəsi də vardır ki, bu da onun bədiilik vasitəsi olmasıdır. Deməli, bədii əsərdə dil həm ünsiyyət, həm də bədiilik vasitəsidir. Hər hansı bədii əsərin dilindəki bədiilik ümumiyyətlə məfkurə ilə əlaqədardır.

Axundovun dramalarında məzmun, quruluş, surətlər silsiləsi kimi, dil də varlığı obrazlı, tipikləşdirilmiş surətdə əks etməyə yönəldilmiş, bədiilik meyarına tabe edilmişdir. Odur ki, surətlərin dili nəinki onların fikirlərini əks etdirir, həm də dövrə, şəraitə, varlığa münasibətlərinə tamamilə uyğun gəlir. Axundovun əsərlərində XIX

əsr Azərbaycan həyatının, demək olar ki, bütün nümayəndələri iştirak edir. Odur ki, bütövlükdə onun dramlarında XIX əsr Azərbaycan xalqının düşüncə və danışığı tərz, daxili aləmi əks etdirilmişdir, xalqın mənəvi siması, mənəvi varlığı vermişdir.

Sözün çoxmənalılıığı, bu mənaların müxtəlif şəkildə işlədilməsi, mənaların yaxınlaşması və çarpışması maraqlı dramatik səhnələr yaratmaq, orijinal şəkildə mübarizə prosesini təsvir etmək üçün hədsiz imkanlar yaradır. Axundov öz pyeslərində sözün çoxmənalılığından, onun müxtəlif mənalarının semantik və üslubi xüsusiyyətlərindən müxtəlif məqsədlər üçün bacarıqla və məharətlə istifadə edirdi. Pyeslərdə diqqəti cəlb edən bir cəhət də eyni sözün həqiqi və məcazi mənalarının qarşılaşdırılması nəticəsində komizmin yaradılmasıdır. Əsərdə iştirak edən surətlərdən biri sözü məcazi mənada işlədir, digəri isə bunu həqiqi mənada başa düşür ki, sonralar dramaturgiyamızda çox istifadə olunan bu üslub xüsusiyyətinin banisi Axundov sayılmalıdır.

Bayram – A zalım, mənim ürəyim od tutub alıxır, yanır, elə mənə belə qoyub gedirsən?

Pərzad – Bəs necə eləyim?

Bayram – Barı ürəyimə bir az su səp get!

Pərzad – Odur su qabağında çaydan axır, iç nə qədər istəyirsən.

Burada “ürəyi yanmaq”, “ürəyə su səpmək” kimi məcazi və deməli, lirik, şairənə ifadələri işlədən Bayram öz fikrini, bu ifadələri həqiqi real mənada anlayan (və ya qəsdən bu mənada anlamaq istəyən) Pərzada çatdırma bilmir. Məlum olduğu üzrə, sözün məcazi mənada milli keyfiyyətlər çox qüvvətli olur. Dramaturq sözün bu cəhətini də nəzərdən qaçırmamışdır. Nəcəf ilə Divanbəyi arasında belə bir söhbət gedir:

Nəcəf – ...Divanbəyinin layiqincə yolun görmək bizim başımız üstə..

Divanbəyi – ..Mənim özüm, gəldiyim yola səndən də yaxşı baxmışam..

Burada da yol(un)a baxmaq ifadəsinin həqiqi və məcazi mənalarının toqquşması nəticəsində komik səhnə yaranır. Azərbaycanlı olmayan Divanbəyi ifadənin daxili “sirrini”, məcazi mənasını

anlaya bilmir. Bu yerdə Axundov dilinin realizmi (həm də xəlqiliyi) bir daha özünü göstərir. Başqa bir epizod. Hiyləgər qorxaq Hacı Qara naçalnikin yanında padşaha çox qulluqlar göstərməsindən bəhs edir. (Bu hissə padşahdan medal alması ilə öyünən Salamovu necə də xatırladır!).

Naçalnik – Padşaha sən nə qulluq etmişən, a kişi?

Hacı Qara – Başına dönüm, on beş ildir padşah gömrüyünə əlli tümən xeyir verirəm.

Naçalnik – Bəli, çox böyük qulluqlar edibmiş! Əlhəq böyük mərhəmətə nail imişsən!

Hacı Qara – Bəli, başına dönüm, bu qulluqlarıma görə gərək mənə qızıl medal verilərdi, nəinki....

Hacı Qara naçalnikin kinayəsini, onu doladığını başa düşə bilmir və ya bunu başa düşməyə heç halı yoxdur. Silistdən qaçan, divandan bağı yarılan Hacı Qara hər cildə, dona girməyə hazırdır. Çox həvəslə “öz qulluqlarından” söhbət salır. Nəhayət naçalnik: “Cəfəngiyyat danışma! De görüm erməniləri niyə əyləmişdin?” – deməklə sözü əsas məsələ üzərinə gətirir.

Axundovun komediyalarında özünü göstərən bu üslub xüsusiyyəti sonrakı dramaturgiyamızda daha da inkişaf etdirilmişdir. Yəni ciddi və gərgin səhnələrdə birdən-birə kəskin mübahisə yeni istiqamət alır, nisbətən komik vəziyyət yaranır. Həm də bu zaman dram janrı üçün səciyyəvi və zəruri olan mütəhərriklik yaranır; se-zilmədən, hiss olunmadan bir hadisə və məsələdən başqasına keçilir. “Hacı Qara”da naçalnik Ohan yüzbaşı ilə Heydər bəyi üzləşdirir:

Naçalnik – Ohan yüzbaşı, bu idimi sizə rast gələn?

Heydər bəy – Naçalnik. hər belə mujik sözünə etibar edib məni bədbəxt etməyin!

Ohan – Başına dönüm, mən hərgiz mujik deyiləm. Mən iyirmi ildir vilayət böyüklərinə qulluq edirəm...” və s.

Göründüyü kimi, naçalnikin sualına cavab yoxdur. Söhbət tamamilə yeni istiqamət alıb uzanır. Naçalnik bir neçə dəfə söhbəti əvvəlki mövzuya qaytarmaq, sualına cavab almaq üçün cəhd edirsə də, müvəffəq ola bilmir. Ohan öz əsil-nəsəbini, nəcəbətini isbat etməkdə davam edir. Nəhayət naçalnik ona: Bu saatda buyuraram sə-

nə əlli çubuq vurallar. “Bəyliyi lap unudarsan, əgər sualıma cavab verməsən” – deməyə məcbur olur.

Müəllif bu üsul ilə də bir komizim əldə edir, habelə gərgin atmosferi bir növ yüngülləşdirir, sonra əsas xəttə qayıdır.

***

Tiplərin dilində şəraitə, hadisəyə müvafiq sözlər işlətməkdə Axundov orijinal üsullardan istifadə edirdi. Şəxsi məhrum olduğu keyfiyyətlər əsassız olaraq özünə aid etməsi və bundan fərəhlənməsi gülüş doğurmaya bilməz. Tarverdi “ bir toyuq öldürə” bilən deyil. Lakin iş elə düşür ki, o, istər-istəməz yol kəsməyə getməli olur. Təsadüfən özündən də qorxaq olan Foka rast gəlir və onu qorxudur. Bu zaman – “Mənim kimi zalım olarmı? Əgər Pərzad məni bu halda görə bilsəydi, qorxudan bağı çatları” – deməklə özünü gülüş hədəfi edir. Lakin yoldaşları onu tək buraxıb gedəndə öz qorxaqlığını ört-basdır etmək üçün (qorxaq yalançı olar!) deyir: “...Tez qayıdın, burada dayanmaq olmaz: qorxuram üstümə adam tökülə, üstümə nahaq qan çıxa”.

Qorxaq adamın igidlikdən dən vurmasına müəllifin başqa pyeslərində də təsadüf edirik. “Hacı Qara”da Ohan, Hacı Qara, “Lənkəran xanının vəziri”ndə vəzir surətləri belə tiplərdəndir. Müəllif əvvəlcə surətin özünü təqdim və tərif etməsinə imkan yaradır, sonra onu müxtəlif vəziyyətlərdə imtahana çəkib, sözlərinin düzgün olub-olmadığını işdə əyani şəkildə nümayiş etdirir. Bu zaman tiplərin sözləri ilə işləri arasındakı təzad, ziddiyyət daha qabarıq şəkildə meydana çıxır. Məlum olduğu kimi komizmin mənbəyi və mahiyyətini də hər şeydən əvvəl bu ziddiyyətlər təşkil edir. Çox zaman sənətkarın tendensiyalılığı da bu ziddiyyətlərdə təzahür edir.

“Lənkəran xanının vəziri”ndə xan belə danışıq:

“Ax xanlıq, səndən əzab dünyada nə var? Hər kəs ancaq öz əhli-əyalının qəmin çəkir, mən gərək min-min adamın qəmin çəkəm, dərdinə yetişəm”.

İşdə isə bu adam çox axmaq hərəkətlər edir, kütlüyünü bürüzə verir. Bir az əvvəl birisi xana şikayət edəndə ki, filankəs atının vurub gözünü çıxardı, xan deyir: “Sən də get vur onun atının gözünü çıxart!” Bu cür şikayətə baxıb hökm verməsi ilə özünü

“min-min adamın qəmini çəkən hesab etməsi komizm yaradır. Burada xan özündə olmayan keyfiyyəti özünə aid edir ki, fərdin belə ifşasına Axundov dramlarında geniş yer verilmişdir.

Böyük sənətkar söz üzərində xüsusi səy ilə işləyir, onun ən müxtəlif keyfiyyətləri əsasında dialoqlar yarada bilirdi. O, ümumxalq dili, ədəbi dil və onun müxtəlif növləri məsələlərindən pyeslərində geniş istifadə edirdi ki, sonralar bu xüsusiyyət C.Cabbarlı dramaturgiyasında daha da inkişaf etdirilmişdir.

Müxtəlif elm sahəsində çalışan mütəxəssislərin bir sıra tipik ifadələri, sözləri, terminləri, adətən, geniş xalq kütlələrinə aydın olmur. Bunları yalnız mütəxəssislər və ya az-çox həmin sahədən xəbərdar olanlar işlədir və başa düşür.

Müsyo Jordan Qarabağda tapdığı “nəbatatların” elm üçün əhəmiyyətindən, müxtəlif alimlər arasında olan elmi mübahisələrdən uzun-uzun danışır. Otların latınca adlarını və təbabətdə əhəmiyyətini, elmdə yeniliklər yaradacağını sadalayır. “Təsnifatı-cədid” yaratmasına sevinən Müsyo Jordan Linney, Turnefort kimi alimlərin sistemlərinə əlavə və düzəlişlər edəcəyini bildirir. Lakin bütün bu adlar, söz və terminlər Hatəmxan ağa üçün aydın deyildir. Onun praktik şüuru Müsyo Jordanın ifadə etdiyi mücərrəd elmi anlayışları dərk edə bilmir, onları “tapmaca” hesab edir

Hatəmxan ağa – Yoxsa, həkim sahib, bizim Şahbazı da aparıb belə tapmacalardan öyrədəcəksiniz,

Müsyo Jordan – Hatəmxan ağa, bağışlayın, doğru buyurursunuz, indi bildim ki, sizə nə qisim misal gətirmək.

Bundan sonra Müsyo Jordan praktik şəkildə və konkret misallar ilə elmin, təhsilin əhəmiyyətindən danışır və beləliklə, əsərin dilində müxtəlif üslublar (elmi üslub və ümumxalq danışıq üslubu) hiss olunmadan biri digərinə keçir. Bu yerdə Hatəmxan ağa da öz qonağının danışıq tərzindən razı qalır. “Həkim sahib, bax, bu sözün necə aşkardır!” – deyə öz məmnunluğunu bildirir.

Sənətkarın dildən xüsusi məharətlə istifadə etməsi nəticəsidir ki, o, bir sıra psixoloji hallar, tiplərin əhval-ruhiyyəsini tam dolğun inandırıcı tərzdə və realistcəsinə açır. Hər təbəqənin, silkin, sinfin özünəməxsus bir sıra spesifik sözləri olur və bu sözlər onların bütün həyat tərzində, danışıq və münasibətində diqqət mərkə-

zində durur. Budur, Hacı Qara dükanda əyləşib malın işə getməməsindən şikayətləndiyi zaman müəzzin Xudaverdi daxil olur.

Xudaverdi –Səlamun-əleyküm! Hacı, atanızın ismi-şərifini nədir?

Hacı Qara – Əleykəssalam! Naşurun topu neçəyədir?

Necə deyərlər, karın könlündəki! Din xadimi dəbdəbəli şəkildə “ismi-şərif”i soruşur, praktik Hacı Qaranı maraqlandıran isə “naşuru” topla satmaqdır.

Hacı Qara Azərbaycan ticarət burjuaziyasının bəzi xüsusiyyətlərini özündə toplamış bir tipdir. O, zəngin, diribaş, zirək və qorxaqdır. Hər şeydən daha artıq isə xəsis və işgüzar tacirdir, dəlaldir, sələmçidir. Onu din ilə, dua ilə aldatmaq mümkün deyil. Onun dini də, allahı da puldur, qazandır. Pul üçün dəfələrlə yalandan allaha, qurana, dinə, peyğəmbərə and içir, oğlunun ölümünə qəsəm edir, dil tökür, buqələmun kimi dondan-dona girir... ancaq pul üçün! Pulu asanlıqla əldən buraxan deyil. Ömründə pul ilə quran oxutduğu yoxdur. Bir abbası üstündə Xudaverdi müəzzin ilə çənə-boğaza başlayır, lakin pulu vermir. “Bu kasad bazarda mənim bir mahnı qazancım yoxdur, abbasını haradan alıram sənə verim?”

Qeyd etmək lazımdır ki, bu “abbası” məsələsi sonralar daha da inkişaf etdirilmiş, xəsisliyin abbası ilə daha da əlaqələndirilməsi U.Hacıbəyovun məşhur “O olmasın, bu olsun” musiqili komediya-sında daha klassik şəkildə nümayiş etdirilmişdir.

Əsərin sonunda Hacı Qara cibindən yasavulların “yarım abbasını” çıxartdıqlarından şikayətlənir.

Beləliklə, sənətkar tipin ictimai mövqeyindən, dünyagörüşündən asılı olaraq sözlər işlətməsinə ciddi fikir verirdi. Müsyo Jordan Janney, Turnefort, Georq Qliford kimi konkret tarixi şəxsiyyətlərdən söhbət salırsa, Məstəli şah “Ya Məlixə, ya Səlixə, ya Bəlixə!” kimi sözlər ilə uydurma, kələk işlədir və ya “Dəğdədaha Fətəndi...” deyə dərvişlərə məxsus cəfəng, mənasız şeylər söyləyir. Yaxud, öz mənəvi boşluqlarını ört-basdır etmək üçün Molla İbrahimxəlil və Molla Həmid həmişə “noxuluların” yanında “alimnumalığ edib” və onlara yad, yabancılıq əhvalatlardan danışır.

Molla Həmid – ...xoruzun xidməti bə-qeyrəz-taifeyi-dərviş sair əsnafi-xəlqə caiz deyil; necə ki, kitabı-Əcaibul-Qəraibdə cəra-

hətən qeyb olunubdur.

Bu fırıldaqçılar həmin “necə ki...” kəlməsi ilə guya doğrudan da müəyyən dəlil və mənbələrə istinad etdiklərini göstərmək istəyirlər. Molla İbrahimxəlil belə danışıq tərzinə daha tez-tez və həvəslə müraciət edir.

“Necə ki, Şəkkaki-musəxxiri-əçinnə bu xususda təkidatı-bəliqə ediblər...” bir az sonra “Neçə ki, Cullu həkim mukərrər təc-rübə edib, öz kimya kitabında sərəhət yazıbdır”. Həm məsləki əqidəsi, dünyagörüşü və həm də xüsusilə ədilin səciiyyəsinə görə Molla İbrahim Xəlil ilə Şeyx Nəsrullah nə qədər də yaxşılıq təşkil edir. Biri “Layiqli” xələf, digəri də “ləyaqətli” sələfdir.

Əslində mövcud olmayan şəxslərin və mənbələrin bədii əsərdə adını çəkməklə satirik məzmun yaradılması sonralar çox geniş yayılmışdır. Təkcə bunu göstərək ki, Ə.Haqqverdiyevin əsərlərində “həkim Fındirskinin “Kitabi-surrul-Xəfiyyat”ından, Zındıqıddovlə, Sərsamilməmalik, Dumbulsəltənə, tacirbaşı, Zeynəlfasiqin, Molla Həmmami-zənanə, Yəzidilməmalik, knyaz Qurquraşvili kimi şəxslərdən bəhs olunur”.

Axundov komediyalarında adətən tiplər müəllifin də əvəzinə danışmalı, keçmiş hadisə haqqında məlumat verməli olur. Buna görə də surətlərin dilində “deyillər ki...” , “filankəs ki...” kimi ara sözlərdən çox istifadə edilir. “Molla İbrahim Xəlil kimyagər” pyesində pərdə açılan kimi Hacı Kərim: - “Molla İbrahim Xəlil deyilərlər ki, Tiflisə gedib, ruxsət alıb, gəlib Xaçmazın dağlarında çadır qurub, kimya qayırır... ” dedikdə tamaşaçı Molla İbrahim Xəlil haqqında artıq müəyyən məlumat almış olur. Beləliklə, müəllif əsərə, hadisələrə, tiplərin dilindən bir “giriş” verir. “Müsyo Jordan...” da Şərəfnisə əvvəlcədən Şahbaz bəy və Müsyo Jordan haqqında danışır, məlumat verir. Məlum olur ki, Müsyo Jordan “Parij”dən gəlmiş qonaqdır. Şahbaz bəyi özü ilə Parijə aparmaq niyyətindədir və s. Əsərin başlıca “qəhrəmanları” haqqında oxucu və ya tamaşaçıda müəyyən təsəvvür yarandıqdan sonra onlar səhnəyə gəlir, sonrakı hadisələrdə iştirak etmələri ilə öz səciyyələrini tamamlamalı olurlar. Cadugər Məstəli şah haqqında xanəndələrdən çox şey eşidir və öyrənir. Tarverdinin şəxsiyyəti və keyfiyyəti Bayram ilə Pərzadin dialoqundan aydınlaşır. Hacı Qara hələ səhnədə

görünməmişdən onun haqqında Əsgər bəyin dediyi (“Hacı Qara ağcabədiləndən ki, sövdəgər və dövlətli kişidir, pul götürürük, gedərik, mal gətirərik”) sözlərdən məlum olur ki, Hacı Qara “sövdəgər və dövlətli” kişidir. Sonra Heydər bəyin “Hacı Qara deyirlər çox xəsisdir” cümləsi ilə bu tipin əsas keyfiyyətləri sadalanmış olur: sövdəgər, dövlətli və xəsis... Əlbəttə Hacı Qaranın başqa sifətləri də var: qorxaqdır. yalançıdır, ikiüzlüdür, zalımdır. Lakin bu sonrakı xüsusiyyətləri tip özü səhnəyə çaxdıqdan sonra öz işi, hərəkətləri və danışıqları ilə bürüzə verəcəkdir. Müəyyən tiplərin səciyyəsinə vermək üçün yuxarıda deyilən əlavə sözlərdən istifadə olunması dramaturqun, demək olar ki, bu tip pyeslərində özünü göstərir. “Mürəfiə vəkilləri”ndə Səkinə xanım deyir: “Gülsəba, özün bilir-sən ki, mən Əziz bəydən ötrü biixtiyaram. Biçərə iki il sərəsər mərhum qardaşıma yalvardı ki, mənə ona versin” və s. Hadisələrin sonrakı gedişi səhnədə baş verir. Beləliklə, dramaturq nəinki tiplərin səciyyəsinə işdə göstərir, həm də onlar haqqında, əvvəlki hadisələr barəsində məlumat verməli olur. Burada sözün rolu, xüsusən, əhəmiyyət kəsb edir. Dialoqlar iki məqsəd izləyir: həm müəllifin köməyinə gəlir, onun sözlərini tamaşaçıya çatdırır, həm də hadisələrin gedişini və inkişafını davam etdirir. Keçmiş hadisələr replikalar vasitəsi ilə aydınlaşdırılır, tamaşaçı eyni zamanda onlarla da tanış olur.

***

M.F.Axundov komediyalarında diqqəti cəlb edən bir cəhət də eyni ifadə, cümlə, dialoq və hadisənin bir neçə dəfə təkrar edilməsidir. “Xirs quldurbasan”da Bayram Zalxaya “yanı buzovlu inək” vəd edir.

Zalxa – Doğrudan bir inək?

Bayram – Şəksiz, şübhəsiz

Zalxa – Canında da buzovu ?

Bayram – Bəli, buzov ilə, inan ki, doğru deyirəm.

Məsələ aydındır. Lakin bir az sonra Zalxa yenə bu söhbəti ortaya atır. Həyatda belə halların çox ola bildiyini nəzərə aldıqda, dramaturqun müşahidə qabiliyyətinin düzgünlüyünü qeyd etməmək mümkün deyildir.

Zalxa – Sən də bir inək demisən, sən də unutma!

Bayram – Bəli, bir sudlu, cins inək ki, misli olmaya!

Zalxa – Yanında da buzovu.

Bayram – Əlbəttə, buzov ilə.

Belə təkrarlı cümlələr tamaşaçılara xüsusi təsir göstərirdi.

Molla İbrahimxəlil üç dəfə Molla Həmidə müraciətlə “kö-rüyü bas” – deyə əmr edir. Dram əsərində belə təkrarın tipik sürət-lər yaratmaqda mühüm rolu vardır.

Əlbəttə, sözlərinin, ifadələrinin yayılması, dillərdə gəzməsi, xalq dilinə keçməsi sənətkar üçün çox böyük səadətdir. Axundovun əsərlərindən ümumxalq Azərbaycan dilinə bir sıra söz və ifadələr daxil olmuşdur və bunun bir səbəbi də dramda bu sözlərin müvəf-fəqiyyəti, yerinə düşməsi və ya müəllifin ümumiləşdirmə bacarığı-dır. “Hacı Qara”, “Hacı Qaralıq etmək”, “meymunu yada salmaq” kimi ifadələr dilimizə Axundovun pyeslərindən gəlmişdir. Habelə Axundovun özü və həyatı ilə əlaqədar bir sıra rəvayətlərin yayılma-sı bu böyük sənətkarın Azərbaycan xalqının həyatında, ictimai fikir tarixində nə qədər mühüm rol oynadığını şəxsiz sübut edir. Müəy-yən söz və ifadənin təkrarı ilə tipinin fərdiləşdirilməsi Axundov-dan sonrakı dramaturgiyamızda daha çox inkişaf etdirilmişdir. Dram əsərində bu təkrar xüsusiyyətindən sonralar C. Məmmədqu-luzadə, U.Hacıbəyov, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.İbrahimov, S.Rəh-man daha ətraflı və daha geniş şəkildə istifadə etmişlər.

Axundov mənfi qəhrəmanın simasına, zahiri görkəminə gö-rə də çirkinliyini göstərmək üçün maraqlı bir üsula –güzgü qabağı-na keçmə üsuluna müraciət etmişdir. “Mürəfiə vəkillərinin hekayə-ti”ndə qoşa və çirkin Ağə Mərdan deyir: “A kişi, mən sənənin gö-zündə necə görünürəm? Qoy bir aynaya baxım (Bədənnüma ayna-ya baxır). Ağə Kərim, sən allah, mənə haramda sən eyib görürsə-n? Əgər dişlərimin tökülməsinə deyirsən, nuzlədən tökülübdür, qo-calıqdan deyil, ovurdularım bir az çuxura düşübüdür, amma cəndan da məlum olmur, saqqal üstünü örtübüdür”.

Həmin səhnə daha mənalı və klassik şəkildə “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasında, buradakı sözlər isə bir qədər başqa şəkildə Məşədi İbadın məşhur monoloqunda təkrar edilmişdir. Burda da orda da yaşdan (“əlli” və ya “əlli bir” yaş), dişlərdən, saq-

qaldan söhbət gedir. Bu “əlli” yaş məsələsinə Axundovdan sonra ədəbiyyatımızda geniş yer verilmişdir. M.Ə.Sabirin “Cavan” şeirində deyilir:

İsticə lavaşım var,
Hər gecəyə aşım var,
Demə dədəm yerdəsən,
Ancaq əlli yaşım var.

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə (II c) deyilir: “Şərqsünaslar Axundovun komediyalarına Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasını, adət-ənənələrini və dilini öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən böyük qiymət vermişlər”.

Doğurdan da, zəngin müşahidə qabiliyyəti olan M.F.Axundovun dram dilində dil tarixi, tarixi leksikologiya və s. üçün çox qiymətli materiallar vardır. Müxtəlif sözlərin semantik və fonetik vəziyyəti, dəyişmə və inkişafı haqqında Axundovun pyeslərindən çox istifadə etmək olur. Bir-iki misal göstərək;

“Musyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasında belə bir dialoq vardır.

Musyö Jordan – (mənim) Ulum üçün göstərdiyim xidmət Germaniyanın məcməi-uləması kartoflu azarını axtarıb tapdıqları cəhətlə vətənlərinə göstərdikləri xidmətdən əla və əfzəl olacaqdır.

Hətəm Ağa – Həkim sahib, vallah heç başa düşmədim ki, nə danışsınız.... germanı nədir, kartoflu kimdir, o niyə azarlamışdır, o nə böyük şəxsdir ki, vətən bu mərtəbədə etidali-məcəzına və tulli-ömrünə talibdir”.

Demək, komediyanın yazıldığı 1850-ci illərdə karof bitkisi Azərbaycanda o qədər də məlum deyildi. Hələlik onun haqqında “kartoflu kimdir?” deyilir. Lakin əsrin ikinci yarısında bu bitki artıq kütləviləşməkdə idi. “Əkinçi” qəzetində H.B.Zərdabi kartofu əkib-becərmək qaydalarından bəhs edir.

“Hacı Qara” pyesində “pasport” sözü xalq tələffüzü üzrə dəyişib “başburt” şəklində işlənir.

Kərəməli – Ay ağa, havaxt başburt aldın ki, Təbrizə gedirsən?

Hacı Qara – Başburt lazım deyil...

Deməli, hələ bu söz ədəbi dildə özünə mövqe tutmamışdır.

Beləliklə, Axundovun pyesləri XIX əsr Azərbaycan həyatını, ictimai-iqtisadi vəziyyətini, əsrin inkişaf və tərəqqi meyillərini öyrənməkdə əhəmiyyətli olduğu kimi, o zamanki ümumxalq dili, danışiq dili və ədəbi dilin vəziyyətini tədqiq etmək üçün də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərlərdə tarixi, milli, yerli kolorit çox qüvvətlidir.

Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XVII cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963-cü il, səh.84-92.

BİRİNCİ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ ŞƏKLİNDƏ FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN BƏZİ SEMANTİK QRUPLARI HAQQINDA

Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlər zəngin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu kimi mürəkkəb sözlərin birinci tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Bu məqalədə həmin sözlərin hamısından deyil, birinci tərəfləri ancaq isim və ya sifətlərlə ifadə olunan mürəkkəb sözlərdən bəhs olunacaqdır. Belə mürəkkəb sözlər ən müxtəlif anlayışları əks etdirmək üçün işlənir. Lakin bu müxtəlif anlayışlar içərisində insan və ya heyvan bədəninin müəyyən hissəsinin adını bildirmək anlayışı daha çox özünü göstərir. Həmin məqalədə məhz bu tip, yəni insan və heyvan bədəninin müəyyən hissəsinin adı və ya geyim ilə əlaqədar olan birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb sözlərdən bəhs olunacaqdır.

Dilimizdə, xüsusən, sifətlə ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sifətlər geniş yayılmışdır. Bir sıra cümlələrdə iki, üç və daha çox mürəkkəb sifətlərə rast gəlmək olur.

Teybə qırx beş-qırx altı yaşlarında *yumruyanaq, qırmızı-sifət*, düz qamətli, dolğun əndamlı, ucaboy...bir qadını (H.Mehdi);

Sarıqaş, göygöz, qırmızısifət bir ingilis saldatı tufəngin küpü ilə onun sinəsindən vurdu (Mir Cəlal); *Camaat...ağsaqqal, qırmızisaqqal, uzunsaqqaq, gödəksaqqaq* və cəmi şəhərin övrətləri hamısı tökülürlər qəbrin üstünə ziyarətə (Ə.Haqverdiyev);...Kişilərdən *yekəburun, qalındodaq* və *çəpgöz* olanı sözə qarışdı (M.İbrahimov); Bir nəfər *gödəkboy, enlikürək, qırmızısifət* oğlan ayağa qalxıb dedi (Ə.Vəliyev); *Alçaqboy, girdəsifət, göygöz, yoğunbiğ* pristav atdan düşdü (Ə.Abbasov); Səhhət *ortaboy, xoşsima, şirinsöhbət* bir insan idi (A.Şaiq); Haqverdiyev *ucaboy, enlikürək*, alnı geniş, xoşsima bir şəxs idi (A.Şaiq); (*Şişbiğ, armudboğaz* oğlan) qərribə bir iştibahla *uzunburun, sallaqbiğ, qırmızıüz, leyləkqılça* adama nəzər saldı (S.Rəhimov).

Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözləri semantikaya görə qruplaşdırmaq çox çətindir. Sifətlə ismin birləşməsi nəticəsində düzələn sözlər (ən çox sifətlər) müxtəlif semantikaya malik olub, daha çox insan və heyvan bədəninin səciyyəsinə və s. əks etdirir.

Odur ki, bu sözləri semantikasına əsasən bir neçə qrupa ayırmaq olar. Göstərilən mənaların əmələ gəlməsində başlıca rol təyin edən – birinci komponent oynayır.

1.İnsan və ya heyvan bədəninin müəyyən hissəsinin səciyyəsi ilə əlaqədar düzələn mürəkkəb sözlər.

1."Baş" ilə əlaqədar olan sözlər:

a) saçın rənginə görə: *ağbaş, qarabaş, çalbaş, yaşılbaş, sarıbaş,¹ alabaş, [qırmızıbaş (göbələk)]...*

Bu *ağbaş, qarazehin* "üləmanın" öhdəsindən gəlmək üçün Bakıda olmaq lazımdır (Mir Cəlal); Bir nəfər *yaşılbaş* sona Kərbəladan Qarabağa gəlib yekəqarın mollanın evində sakin olsun (Ə.Haqverdiyev).

b)formasına görə: *yumrubaş, qıvrımbaş, girdəbaş, uzunbaş, yekəbaş, düzbaş, haçabaş, enlibaş, yastıbaş...*

Qəşəmin gözləri qabağında *qıvrımbaş* qızları dayanırdı (S.Rəhimov); *Yekəbaş* qoçular dikdaban çəkmə geymiş arvadları küçədə soyundurub evə qaytarırdılar (S.Rəhman).

¹ Bax: K.Ramazanov. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti, namizədlik diss., 1955, səh. 19 (əlyazması).

v) əlamətinə görə: *tükbaş, keçəlbaş, qılbaş, qırxıqbaş, sal-labaş//sallanbaş, dazbaş, yalınbaş, darağbaş,¹ haçabaş, kiləkəbaş, kəkilbaş* (danışiq dilində)...

q) metaforik səciyyəli sözlər: *öküzbaş, quzubaş, danabaş, düyünbaş (bitki), qabanbaş, itbaş, malbaş, quşbaş, kirpibaş*...

İşdəri yaşdı qoymayın; Lap *danabaşdı* qoymayın (M.Ə.Sa-bir); Daha nə buyruq var, o uzunqulaq, *qabanbaş* Talıbxan pristav-dan? (S.Rəhimov); *Sallaqbaş* adamdan, ürəyi daşdan...Qədir bilən-lərin iti yaxşıdır (Aşiq Hüseyn Bozalqanlı).

ğ) məcazi mənə bildirənlər: *dikbaş, çaş-baş, külbaş, gicbaş, kütbaş, diribaş, qumbaş, dəlibaş, yalanbaş, yalançıbaş, yelbaş, ye-kə baş*...

...Səfər *dəlibaş* bir adam idi (S.S.Axundov); Deyinən, ay *külbaş*, Ağarəşidin gümüş xancalını sandıqdan çıxartsana (Mir Cə-lal); *Yalanbaşdan* Zərnigarın başını aldatdı (“Azərbaycan nağılla-rı”); *Yalançıbaşdır*, ol bihəyanı boşla, gedə! (M.Ə.Möcüz); Fərman tənbel deyil, o, təbiətən *diribaş* yaranmışdı (Ə.Sadiq).

Qarabaş, Alabaş, Danabaş kimi xüsusi adları bildirən sözlər də buraya daxildir (*mayabaş, daşbaş, bozbaş* sözləri başqa qanunlar üzrə düzəldilmişdir).

II.”Saç” ilə əlaqədar olan sözlər.

Bu qism sözlərin ikinci komponentləri bir-birinə sinonim olan “*saç*”, “*birçək*”, “*tel*” sözlərindən ibarət olur.

a)rənginə görə: *qarasaç, ağsaç, sarısaç, xurmayısaç, qara-birçək, ağbirçək, sarıtel, qaratel*...

Qaragöz, *qarasaç* bir qız da asta: “Yolunu gözlərəm həsrətlə” dedi (M.Rahim); Bəs *sarısaç* qızı götürüb axşama kimi bu-laqların üstündə gəzdirməyə vaxtı çatır? (Ə.Vəliyev); Əgər indi bi-zim kəndin qırmızıyanaq, *xurmayısaç* qızları, gözəl geyimli, xoş avazlı qadınları da qalsaydılar, belə olardılar (Ə.Vəliyev); Onun ar-vadı *qarabirçək* körpəsi ilə birlikdə qorxuya düşmüş, hər ikisi ağla-mışdı (S.Rəhimov); *Ağbirçək* vaxtında özümü boğaram (H.Mehdi).

b)əlamətinə görə: *seyrəksaç, uzunsaç, haçabirçək, burmatel, qıvrımtel, qalınsaç, kiləkəsaç* (danışiq dilində)...

---

¹Yenə orada, səh. 412 (əlyazması).

Leylək Ələmdar *seyrəksaç* dəlləyin daimi müştəri si idi (S.Rəhimov); Qırmızısaqqal, *haçabirçək* müridlər ağız-ağıza verib hind toyuğu tək bağırırdı (Ə.Haqqverdiyev); Bunlar da alagöz, *burmatel* oğlan görən kimi yapışırlar yaxasından (B.Bayramov); Gördünmü o uzunburun, badamgöz qızı? (M.Əliyev).

v) metaforik mənada: *qızitel*..

Bir işin ki, bünövrəsi *qızitel* Şiraslanın başından çıxa, gör o işin aqibəti nədir? (S.Rəhimov).

Bu kimi sözlər həm də xüsusi ad bildirir; məs.: Qaratel...

III. “Sifət” ilə əlaqədar olan sözlər:

Bu qisim sözlərin ikinci komponentləri bir-birinə sinonim olan *sifət*,¹ *üz*, *bəniz*, *çöhrə*, *sima* (bəzən də *camal*, *surət*) sözləri ilə ifadə oluna bilər.

a)rənginə görə: *ağsifət*, *qarasifət*, *qırmızısifət*, *sarıbənz*, *ağbənz*, *qarabənz*, *ağüz*...

Gülara xanım qırx-qırx iki yaşlarında *ağsifət*, dolu bir qadın idi (S.Rəhman); – Baş üstə, – deyər *qarasifət*, qısaboy nökrər dönüb qayıtdı (S.Rəhimov); Toidze adlı ucaboy, *qırmızısifət*, gülürüz-lü dəmiryolçu Tapdığı götürüb Nasosni stansiyasına aparmışdı (Mir Cəlall); Herbert...*sarıbənz*, cavan bir oğlan idi (Ə.Vəliyev).

b)formasına görə: *girdəsifət*, *hamarsifət*, *dövrəsifət*, *dolusifət*, *uzunsifət*, *dəyirmisifət*, *yastısifət*, *yumrusifət*, *irisifət*, *şişkinsifət*, *enliüz*, *enlisifət*, *yastıbənz*, *yumrubənz*, *iribənz*...

İmran *girdəsifət*, alagöz, güləşqabaq gözəl bir uşaq idi (Mir

---

¹“Sifət” sözü dilimizin tarixində “kimi”, “tək” qoşmaları mənasında işlənmiş və həmin mənada da mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi olmuşdur. Məsələn:

... Fulad dəmində can bulurdu,
Şəmsirsifət zəban bulurdu.

və ya

Şətrəncsifət ol iki ləşkər
Bir-birinə durdular bərabər. (Füzuli)

Müqayisə et: (Əsgər bəy)...qədim hunlar ki, indi onlara Almaniya tayfası deyirlər, Avropaya gələndə nə *sifətdə* gəlmişdilər: *vəhşisifət*, *bisərpə*...(Ə.Haqqverdiyev).

Cəlal).

v)keyfiyyətinə görə: *atlisifət, çopursifət, kütbəviz, güləşsifət, güləşüz, xoşsima, xoşüz, xoşbəviz, xoşsifət, dolğunsifət, güləriüz, çopursima...*

Cəmiyyət əzasından...*atlisifət*, çeşməkli bir kişi ayağa durub dedi (Mir Cəlal); Mərdan onu toylarda görmüşdü, bir *xoşsifət*, qırmızısaqqal, gödərək kişi idi (Mir Cəlal); *Çopursifət*, daz bir kişi qapıdan girib stolun üstünə dəmir qabda çay və qara çörək qoydu (S.Rəhman); Sona da çoxlarının diqqətini cəlb edən...*kütsifət* və qərribə libaslı bir adama baxırdı (Mir Cəlal); Smirnov aslan pəncəsinə bənzəyən iri əlini...*dolğunsifət* oğlanın çiyinə qoydu (H.Mehdi); Qələmə kimi şivərək, zil qarabığ, *güləşsifət*, orta yaşlı bir kolxozçu ayağa qalxıb oturanlara baxdı (Ə.Vəliyev).

q)məcəzi məna bildirənlər: *insansifət, vəhşisifət, heyvansifət, tülküsiifət, mollasifət, donuzsifət, şeytansifət, arvadsifət, kişisiifət...*

Fəqət *insansifət* tülkülər də var; girər min bir dona, min bir surətə (M.Rahim); (Sənəm:) Kişi, keçən keçibdir, allah şeytana, *şeytansifətə* lənət eləsin (Ə.Haqqverdiyev): Hamı boynu zəncirli, *keşisifət*, uzun çalsaqal, qarapaltar keşişin ağzından çıxacaq hökmün necə olacağına müntəzir idi ...(Mir Cəlal); Sənin kimi namərd, qorxaq, *tülküsiifət*...adama mərd ölüm qismət olmaz (Mir Cəlal); Əjdər yaxınlaşanda *mollasifət* kişi deyirdi (S.Rəhman).

Göründüyü kimi, məcəzi məna bildirən bu sözlərin hamısının ikinci tərəfi daha geniş mənalı “sifət” sözündən ibarət olur.

ğ)Metaforik səciyyəli sözlər: *laləsifət, laləüz, fətirsifət, mələksima, aybəviz, pəriçöhrə, pərisima, pərisurət, pəricamal, mahcamal, gülbəviz, gülçöhrə, günəşsima...*¹

Təzə gəlin, yetmə qız; moruqyanaq, *laləüz* (Sanılı).

Bu qismə daxil olan bəzi sözlər xüsusi ad bildirir. Məs.: *Gülçöhrə, Gülbəviz, Aybəviz, Mələksima...*

IV. “Göz” ilə əlaqədar olan sözlər.

a)rənginə görə: *qaragöz, alagöz, göygöz, yaşılqöz, qırmızı-*

---

¹ Bax: M.Ə.Vəzirov. «Учебник татарско-азербайджанского наречия», Санкт-Петербург, 1861, с.64.

göz, *mavigöz, qonurgöz, ağgöz...*

Çadırın qabağında solğun bədənli, qarasaç və *qaragöz* bir gəlin oturmuşdu (M.İbrahimov); İmran girdəşifət, *alagöz*, güləşqabaq bir uşaq idi (Mir Cəlal); Xarrat sarı saçlı, *göygöz* bir kişi idi (H.Mehdi); O Əlinin *qırmızıgöz* oğlu Əbülfəzlabbas haqqı – deyə seyrəksaç dəllək şübhəli danışıqları unutmğa çalışırdı (S.Rəhimov); Əlinin *qızılöz* oğlu o Həzrət Abbas haqqı, bu acığa elə o qızın özünü alacağam (Ə.Abbasov).

b)kəmiyyətinə görə: məs: *taygöz, təkgöz, irigöz...*

v)keyfiyyətinə və formasına görə: *çəpgöz, dombagöz, dombalangöz, irigöz, dəvərəgöz, dəligöz, dəmbərəgöz, pərtənəgöz, qıyıqgöz, korgöz, pərtədgöz, xumargöz, şəhlagöz, qaynargöz, çəşgöz....*

(Turac)... Bu *çəpgöz* mollanın özünə yalvardım (C.Cabbarlı); Bu vaxt qısaboyu, qaraqaş, *pirtlaqgöz* bir cavan seyid...doqqaz ilə gəlirdi (S.S.Axundov); ...balacaboy, *girdəgöz*, dörd-beş yaşlı oğlan boğazını uzadıb kəkələdi (M.İbrahimov);...*Dəvərəgöz* qəssab kötüyün üstündə ət doğrayırdı (Mir Cəlal); Birdən suda göründü bir *pərtədgöz* qurbağa (R.Rza).

q)metaforik səciyyəli sözlər: *durnagöz, piyalagöz, qurbağagöz, təpəgöz, kəlləgöz, cingöz, quşgöz, ceyrangöz, maralgöz, alovgöz, dolmağöz,¹ badamgöz...*

Nəbi ilə bizim kəndə gəlmiş *şüşəgöz* Vahan da orada idi (Ə.Abbasov); Qara, kürən, qızılboz; durnaboğaz, *maralgöz* (Sanılı); Kənardan gələrkən *alovgöz* bir mayaq; bu daşqın sulardan bizlərə nə qorxu (M.Müşfiq); Faytonçu gödəkboy, *cingöz* bir kişi idi (S.Rəhman); Gördünmü o uzunhörük, *badamgöz* qızı? (M.Əliyev).

ğ)məcəzi mənalı sözlər: *acgöz, dargöz, şorgöz, dördgöz, ağgöz, itigöz, açıqgöz....*

Onları da bu *acgöz* torpaq apardı (M.İbrahimov); Qulamın *şorgöz* oğlanlardan acığı gələr (Mir Cəlal).

Məcəzi mənalı sözlər -lıq(-lik, -luq, -lük) şəkilçilərini qəbul edib, yeni düzəltmə sözlər əmələ gətirir. Məs.: (Qəhrəman) ba-

¹Nuxa dialektində gözləri həddindən artıq iri (adam). bax: M.İ.İslamov. Frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1957, № 11, səh. 138.

harın ətirli havasını *acgözlüklə* udur, sinəsi qabarırdı (Ə.Vəliyev); Bir ay, beş ay, yeddi ay tamam olmamışdı ki, Mədinə Abdulun *şor-gözlüyünə* tab gətirməyib, qızını da götürüb getdi (Ə.Vəliyev).

Bu qisim sözlərin bəzisi xüsusi ad bildirir: Alagöz, Qara-göz...

V. “Burun” ilə əlaqədar sözlər.

a) formaya görə: *dikburun, girdəburun, yastıburun, natıqburun, əyriburun, şişburun, çənbərburun, donqaburun, itiburun...*

Bu üsulu tapan xarrat oğlu, *dikburun* Kolkadır (Ə.Abbaov)

b)kəmiyyətə görə: *yekəburun, xırdaburun, balacaburun, qı-saburun uzunburun, enliburun, darburun...*

Uzunburun, arıq, çirkin bir qız idi (Ə.Rəhimov); Evləndik-lərindən on bir ay sonra bir qızları oldu. Lap Zeynəbin özü idi; iri ala gözlü, balacagöz, *balacaburun*, ağ sifət (M.İbrahimov).

v)keyfiyyətə görə: *yaşılburun, qırmızıburun, kütburun...*

(Toğrul:) Tok altında ölməsən, *yaşılburun* qurbağanı sənə alacağam (C.Cabbarlı).

q)metaforik səciyyəli sözlər: *findıqburun, körükburun, qır-ğıburun, qılınçburun, badımcanburun, qarmaqburun, itburun¹, at-burun, armudburun, dəhrəburun, yəhərburun, Daşburun* (Jdanov rayonunda yer adı)...

Dəvəburun, lökdodaq: Bəlkə Muqum bəy belində zərli xəncər, ayağında *quşdurun* çəkmə olduğu halda gedəydi (S.Rəhimov); Xanəli tankerdə radist işləyən *findıqburun* qıza altdan-altndan baxdı (Ə.Rəhimov); Bu an dolu bədənli, *qılınçburun*, saçları yana daranmış bir oğlan onlara yaxınlaşdı (Ə.Mustfayev); *Badımcanburun* Petros irəli yeridi (S.Rəhimov).

VI. “Saqqal” ilə əlaqədar olan sözlər.

a)rəngə görə: *ağsaqqal, qarasaqqal, çalsaqqal, bozsaqqal, qırmızısaqqal, sarısaqqal, qızılsaqqal* (bitki)...

Bir də eşitdim bir *ağsaqqal* kişi qışqırır (Ə.Haqverdiyev); Kök,...top *qarasaqqal* bir kişi içəri girdi (S.Rəhman); Ay nənə, bir *qırmızısaqqal* kişi...(M.Ə.Sabir); Arabaçı ortaboy, çalsaqqal, xoş simalı bir rus idi (S.Rəhman).

---

¹1930-cu illərin qəzetlərində olan “imza”lardan.

b)forma və əlamətinə görə: *uzunsaqqal, topsaqqal, haçasaqqal, yekəsaqqal, kosasaqqal, seyrəksaqqal, gödəsaqqal...*

Qarını açan *uzunsaqqal*, arıq bir adamdı (S.Rəhman); Sultan ayaq üstə duraraq *haçasaqqal* naçalnikə cavab vermişdi (S.Rəhimov); Camaat... *ağsaqqal, qırmızısaqqal, uzunsaqqal, gödəksaqqal* tökülülər qəbrin üstünə ziyarətə (Ə. Haqverdiyev); Çin kahinlərinə oxşayan sarı *kosasaqqal* kişi birinci danışdı (M. İbrahimov); ...*seyrəksaqqal* kişi şeşpərbığa cavab qaytardı (S.Rəhimov); Mirzə dərviş libasında, *qırma saqqal*, uzun, cavan bir oğlandır (Ə.Haqverdiyev); Görsən tanımazsan *yarımsaqqalı*; Çıxıb əndazədən dövləti, malı (Q.B.Zakir).

v) metaforik səciyyəli sözlər: *təkəsaqqal, keçisaqqal, süpürgəsaqqal, tutamsaqqal, sofisaqqal, yelpiksaqqal,¹ kabadasaqqal²...*

Nikolayın *təkəsaqqal* naçalnikinin yerində oturub uyezd naçalniki olarsan (S.Rəhimov); Gözləri çeşməkli *keçisaqqalın*; Neva sahilində əshabələri; İstəyir tarixi çevirsin geri (M.Rahim).

q)məcəzi mənalı sözlər: *yüngülsaqqal, soyuqsaaqqal³...*

Mən isə oğul yanında özümü *yüngülsaqqal* eləməyəcəyəm (Ə.Vəliyev).

VII. “Boy” ilə əlaqədar sözlər.

Bu kimi sözlər boyun ölçüsünü bildirir: məs.: *ucaboy, hündürboy, ortaboy, qısaboy, gödəkboy, alçaqboy, uzunboy, balacaboy, törəboy, bəstəboy, cıtrtdanboy, potaboy...*

Ucaboy fəhlə yumruğunu göyə tovlayıb mədən sahibinə deyirdi (Mir Cəlal); Yunis qarşısındakı *alçaqboy*, bütün vücudu, qaynar enerjiden ibarət mexanikə baxıb ürəyində deyirdi (Mir Cəlal); Bir nəfər *gödəkboy*, enlikürək, qırmızısıfət oğlan ayağa qalxıb dedi (Ə.Vəliyev); Vahan *törəboy*, kosasaqqal, göygöz kəndxudaya qışqırdı (Ə.Abbasov); Lakin indi bu *potaboy* adamın fəaliyyətsizlik, kütlüyü onu dəhşətə gətirirdi (İ.Hüseynov); *Balacaboy* buzovçu oğlanın gözləri ay işığında parıldadı (İ.Hüseynov); İvan Fyodoroviç

¹Saqqalı uzun və qabağa doğru çəkilmiş.

²Saqqalı çox enli olan.

³Danışq dilində: “sosasaqqal” (təhqir edilmiş, sözü yerə düşmüş adam).

uzunboy, arıq bir kişi idi (S.Rəhman); Vasili Lukiç elə gəncliyində də indiki kimi sinəsi batmış, *bəstəboy*, xırda sümüklü adm idi (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli); Bu vaxt *hündürboy*... bir kişi içəri girdi (M.Əliyev).

VIII. “Bığ” ilə əlaqədar olan sözlər.

a) ölçü əlamətinə görə: *uzunbiğ, xırdabiğ, qıسابığ, yekəbiğ, nazikbiğ, yağunbiğ*...

Əli silahlı milislər və onların dalınca da komsomolçular yoğun, qırmızısaqqal, *uzunbiğ* və çuxasının ətkləri topuqlarına dəyən bir adamı ortalığa alıb kolxoz həyətinə aparırdılar (Ə.Vəliyev); Suren Bakıdan cəbhəyə gəlmiş ortaboylu, qaraşinsifət, *nazikbiğ* bir fəhləni xatırladı (Ə.Abbasov); Alçaqboy, girdəsifət, göygöz, *yoğunbiğ* pristav atdan düşdü (Ə.Abbasov).

b) rəngə görə: *qarabiğ, bozbiğ, çalbiğ, sarıbiğ*...

Bizim kənddə bir adam vardı, adına *qarabiğ* oğlu Mahmud deyərtilər (Ə.Abbasov).

v) formaya görə: *burmabiğ, şeşəbiğ, sallabiğ/sallaqbiğ, lopabiğ, topbiğ, dikbiğ, eşməbiğ, ponzabiğ, pələbiğ, yastıbiğ*...

Bu anda... *burmabiğ* cavan qayıdıb Nəsimi kişiyyə xəbər verdi (H.Mehdi); *Şeşəbiğ* geri dönüb yasavula nəsə dedi (Mir Cəlal); Sübhanverdizadə gözlərini qıyıb *sallaqbiğ* Zülmətə zillədi (S.Rəhimov); Şəkil mənə yox, sənin kimi *lopabiğə* oxşayırdı (Ə.Abbasov); *Topbiğ* həkim təkrar əyilib baxdı (S.Rəhimov); *Dikbiğ* Lələşov mis kimi qızardı (S.Rəhimov).

q) metaforik səciyyəli sözlər: *dovşanbiğ, pişikbiğ, siçanbiğ, şeşpərbığ, buynuzbiğ, qaranquşbiğ*...

O *siçanbiğ* gədəni mənim gözlərim görmək istəmir (S.Rəhimov); *Şeşpərbığ* kişi tük basmış çənəsini bərk-bərk qaşıyırdı (S.Rəhimov); Ortada xaşalqarın *buynuzbiğ* bir kişi qonaqlara çox hörmət edirdi (M.Əliyev); Maşından keçə kimi çəvik, qırğıburun, *qaranquşbiğ*, kürən bir oğlan düşdü (M.Cəfərov).

IX. “Qaş” ilə əlaqədar olan sözlər.

a) rəngə və formaya görə: *qaraqaş, sarıqaş, çatmaqaş*...

Qızı *qaraqaş*, qaragöz, mənim nəzərimdə gözəl bir qızdı (C.Cabbarlı); Rəsləri ötüb o biri səkiyə çıxanda *sarıqaş*, göygöz, qırmızısifət bir ingilis saldatı tufəngin küpü ilə onun sinəsindən

virdu (Mir Cəlal); Boz şaldan pencək-şalvar geymiş *çatmaqş* uşaq madyanı bir kənara çəkdi (Ə.Abbasov).

b) metaforik səciyyəli sözlər: *qələmqaş, yəhərqaş...*

Qələmqaş qapıçı gülüb başını aşağı saldı (S.Rəhimov).

X. “Yanaq” ilə əlaqədar olan sözlər.

a) rəngə görə: *qırmızıyanaq, alyanaq, sarıyanaq...*

b) keyfiyyət və formaya görə: *doluyanaq, kökyanaq, yumruyanaq...*

Teybə qırx-qırx altı yaşlarında *yumruyanaq*, qırmızısi-fət...bir qadındı (H.Mehdi).

v) metaforik səciyyəli sözlər: *almayanaq, moruqyanaq...*

Təzə gəlin, yetmə qız; *moruqyanaq*, laləüz (Sanılı).

XI. “Ağız” ilə əlaqədar olan sözlər.

a) əlamətə görə: *balacaağız, yastıağız, əyriağız, yekəağız, nazikağız, enliağız, girdəağız...*

Evləndiklərindən on bir ay sonra bir qızları oldu. Lap Zeynəbin özü idi: iri ala gözlü, *balacaağız*, balacaburun, ağsifət (M.İbrahimov); Bax, bu balaca bir şey, bir dəyirman daşına çevrilib düşüb bu *yastıağız* Balasının başına (S.Rəhimov).

b) metaforik səciyyəli sözlər: *armudağız, püstəağız...*

v) məcazi mənalı sözlər: məs: *çuvalağız, uşaqağız, arvadağız, qurdağız, xəmirəğız...*

(Şəhrəbanı xanım:) Hatəm xan ağa, özün bilirsən ki, bir *xəmirəğız* kişidir (M.F.Axundov).

XII. “Dil” ilə əlaqədar olan sözlər.

“Dil” sözü öz həqiqi mənasında mürəkkəb sözlərin tərkibində işlənə bilmir. Məcəzi məna kəsb etdikdən sonra tərkibin ikinci komponenti olur.

a) məcazi mənalı sözlər: *şirindil¹, acidil, baldil, xoşdil, zəhərdil...*

Gör nə zamanadır ki, bu *baldil* Əmiraslan arılara da yağlı dil töküb onların başını tovlamağa başlayıbdır (S.Rəhimov); Özün gecə-gündüz bal içində ola-ola niyə də gərək *zəhərdil* olasan, hə?

¹İkinci tərəfi “zəban” sözü ilə ifadə olunan mürəkkəb sözlər də (məs.: *şəkərzəban, şirinzəban*) buraya aid edilə bilər.

(S.Rəhimov).

b)metaforik səciyyəli sözlər: *haçadil, ovsundil...* Məni oxumağımdan elədi o *ovsundil* gədə (S.Rəhimov).

XIII. Dilimizdə *boğaz, boyun, çiyin, alın, qarın, kürək, dodaq, diş, döş, buxaq, qulaq, ayaq, qıç, daban, peysər* və s. kimi bədən hissələrinin adları ilə əlaqədar olan sözlərin də işlənildiyi məlumdur.

Məs.: *uzunboğaz, boşboğaz, armudboğaz, əyriboğaz, durnaboğaz, torboğaz, əyriboyun, qılboyun, yoğunboyun, uzunboyun, supaboyun, əyriçiyin, enliçiyin, əyrialın, böyükəlin, daralın, püstəqarın, baqqaqarın, şişqarın, lirtqarın, yekəqarın, xaşalqarın, qar-pızqarın, genkürək, enlikürək, qalındodaq, dovşandoddaq, püstədodaq, yekədodaq, kömbədodaq, lökdodaq, qönçədodaq, sallaqdodaq, sallaqqarın, qapıdış¹ (dişləri iri və seyrək), xirdadiş, seyrəkdiş, həvədiş, baltadiş, yekədiş, enlidiş, danadiş, tayqulaq, sarıqulaq, uzunqulaq, öküzqulaq, palazqulaq, şişqulaq, sallaqqulaq, pələqulaq, əyriayaq, incəayaq, yüngüləyaq, quşayaq, tayayaq, yalınəyaq, vələyaq, uzunəyaq, dəvəəyaq, qısaəyaq, əyriqıç, uzunqıç, qısaqıç, tayqıç, yastıdaban, uzundaban, dikdaban, qaradaban, lodkadaban, kəlpəysər, qırmızıpeysər, mayabud, incəbel, əyribel, qozbel, yekədöş, doluvüçud, ağacəyaq...*

Onda *armudboğaz* şairindən bərk-bərk yapış (S.Rəhimov); İmran geniş alınlı, qıvrım saçlı, *enlikürək* bir uşaq idi (Mir Cəlal); *Qalındodaq*, çalsaqal bir rəis onu düz yarım saat istintaq elədi (S.Rəhman); (Toğrul:) Tərs kimi heç kökündən *yekədiş* adam yoxdur (C.Cabbarlı); *Əyriəyaq* və atsifət ovçu yaralandığına görə ondan intiqam almamış olmayacaqdır (S.Rəhimov); Bu zaman güllə...*əyriqıç* faşist saldatı ilə tutaşmış Aslana dəydi (M.İbrahimov); Baqqal qapısının yanında *qırmızıpeysər* və sinəsi həddindən çox qabarıq olan qoca bir polkovnik durmuşdu (İ.Qasimov, H.Seyid-

---

¹Nuxa dialekti. (Bax: M.İ.İslamov. Frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1958 № 11, səh. 138.

bəyli); Bığının bir tayı qırılmış *kəlpəysər* Navedskinin təklifi ilə Sədirxan bütün əhvalatı açıb söylədi (Ə.Vəliyev); Orta boy, *dolu-vücut* qırx-qırx beş yaşlı bir erməni arvadı gözünün yaşını silə-silə dedi (Ə.Vəliyev); Vasilinin ensiz kürəyindəki torba onu *qozbelə* oxşırdı (Ə.Abbasov).

2. İnsanın daxili səciyyəli ilə əlaqədar olan sözlər.

Quşbeyin, quşürək, ağciyər, kütbeyin, boşboğaz, sarıqulaq, darqursaq, nazikürək, yelbeyin, yüngülbeyin, xoşqılıq...

Odur, o cür yaxşı mexanikin yerin sənin *kütbeyin* tanışını göndərdim (Ə.Rəhimov); Yoxsa çərən-pərən bir *boşboğazlıq* kimə gərəkdir? (S.Rəhimov); Hamını özü kimi *sarıqulaq* bilir (A.Şaiq); Qoca gərək *darqursaq* olmasın, sərt danışmasın (İ.Hüseynov).

Bu kimi sözlər insanın obrazlı xarakteristikasını verib, danışanın xarakterizə olunan şeyə qarşı mənfi münasibətini göstərir. Bu kimi sözlərlə ifadə olunan şəxs tənqid və gülüş hədəfi olur.

3. Paltar səciyyəsi ilə əlaqədar olan sözlər.

Göypaltar, ağpaltar, qırmızıpaltar, qarapaltar, sarıpaltar, ağtuman, ağköynək, sarıköynək, uzunətək, yekətuman, bozpapraq, çalpapraq, şişpapraq, qıllıpapraq, keçəpapraq, motalpapraq, tacirpapraq, gödəktuman, qırmızıqurşaq, göyqurşaq, qaraçarqat, qırmızıköynək.

Qarıya çıxan bir *ağpaltar* ingisilcə nə dedisə, arabaçı ona rusca cavab verdi (Mir Cəlal); Cavan, uzun, *göypaltar* bir qız, əlində məcməyi içəri girdi (Mir Cəlal); İngilisin yanında bir *uzunətək* tacir hərlənirdi (Mir Cəlal); İçəridən bir alçaq, qədək arxalıklı, *bozpapraq, ağtuman* kişi çıxıb, qaşqabaq ilə üz tutdu Xudayar bəyə (C.Məmmədquluzadə); Onları şübhədən çıxarmaq üçün *sarıköynək* arvad deyirdi (Mir Cəlal); Gödək və *qıllıpapraq* bir kişi dayanmışdı (Mir Cəlal); *Keçəpapraq* başqalarına macal vermədi (Mir Cəlal); Mərdanın yanında duran *tacirpapraq* kişi öz-özünə mırıldanırdı (Mir Cəlal); Yüz illər boyu Sultan bəy kimi cəlladların yumruq və qapazları altında gözlərini açmağa ixtiyarı olmayan *motalpapraq* kəndlilərdən belə sözləri eşidəndə Bəhram diksindi (Ə.Vəliyev); Ey qaşı kaman, kirpiyi peykan, *qaraçarqat* (Vaqif); Bunu eşidəndə *qırmızıqurşaq* faytonçu məyus olub üzünü ona çevirdi (Mir Cəlal); Bir nəfər ağsaqqal, *şişpapraq* kişi bizə rast gəldi (M.Ə.Sabir).

4. Ancaq heyvan bədəninin səciyyəsi ilə əlaqədar olan sözlər.

Şələquyruq, çömçəquyruq, haçaquyruq, çənbərquyruq, haçabuymuz, qısaquyruq, uzundimdik, alacadimdik, şanapipik, uzunburun, qırmızıboğaz, qəlyanboğaz, ağcaqanad, tayqanad, haçadırnaq, sarıdırnaq, sarıköynək, qılquyruq, tülküquyruq, topaquyruq, uzunquyruq, ağquyruq, çalquyruq, xınaquyruq, gödəkquyruq, uzunqulaq, palazqulaq, pələbuymuz, taybuymuz...

Budaqların üstündə oynayan *haçaquyruq* qaranquşlar Nəbinin diqqətini cəlb eləmişdi (Ə. Abbasov); Satdılar kaftara məni; *Ağyal* canavara məni ("El ədəbiyyatı"). Cəbi...*xınaquyruq* əmliklərlə oynayır, çəmənlərdən, qar altından çıxan çiçəkləri dərir, toplayırdı (S. Rəhimov).

Buraya daxil olan bəzi sözlər metaforik məna almaqla isim kimi əşyaların adını göstərir. Məs: *sarıköynək, ağcaqanad, uzunburun, çömçəquyruq, uzundimdk, palazqulaq* və s.

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, birinci növ təyini söz birləşmələri üzrə söz düzəldilməsi prosesi dilimizdə qədim zamanlardan bəri inkişaf edib gələn bir prosesdir. Bu sözlər xüsusilə bədii dildə çox yayılmışdır. Qədimdən bəri şair və yazıçılar bu növ sözlərdən geniş surətdə istifadə etməkdədirlər. Dilimizin ümumi inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bu sözlərin də əhatə dairəsi genişlənmiş, bədii ədəbiyyatın bütün növlərində işlənməyə başlamışdır. Bunun isə, əsasən, iki başlıca səbəbi vardır.

Birincisi, həmin növ sözlərin sayəsində fikri qısa və yığcam şəkildə ifadə etmək, uzun təsvirlər əvəzinə az söz işlətmək mümkün olur. Bu xüsusiyyətinə görə, həmin sözlər qədimdən poetikada xüsusi tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Demetriy yazırdı ki, mürəkkəb sözlər öz tərkibinin səciyyəsi sayəsində, eyni zamanda, həm əlvanlıq, müxtəliflik yaratmaq, həm əzəmət, vüqar ifadə etmək, həm də yığcam yazmaq (bütün bir ifadə və ya cümlə əvəzinə bir söz işlənir) işində çox kömək edir.

İkincisi, bu sözlər ilə danışanın obyektə münasibəti də aydınlaşmış olur. Müəyyən ismin əvvəlinə gələn təyinlər öz təyidlənənləri ilə birləşərək bir leksik vahid yaradır ki, əvvəllər müəyyən məqsədlə işlənilmiş olan bu təyin sözün tərkibində əvvəlki mənası-

nı az və ya çox dərəcədə saxlamış olur. Odur ki, bunların bəziləri həqiqi mənada işləndiyi halda, bir qismi də tamamilə məcazlaşmışdır. Obrazlılıq və yığcamlılıq xüsusiyyətlərinə görə, görkəmli şairlər mürəkkəb sözlərdən çox istifadə edirlər.

Sözü az və sərrast demək istəyən klassik şeirimizdə belə sözlər özünü çox göstərir. Klassik poeziyada çox işlənən *mələksi-ma* kimi sözlər yığcamlılıq və obrazlılıq əldə etmək üçün çox əlverişli olmuşdur. Bu söz *siması mələyin siması kimi gözəl olan əvəzinə* işlənmişdir.

Füzulinin yaradıcılığı bu cəhətdən xüsusilə diqqətə layiqdir. Onun əsərlərində bu kimi mürəkkəb sözlərə çox təsadüf edilir. Füzuli məhbubənin, sevgilinin keyfiyyətlərini mürəkkəb sözlərlə təsvir etməkdə ustad bir şair idi. Bu vasitə ilə sənətkar şeirdə yığcam təşbehlər işlətməyə, eyni zamanda bir qüdrət, vüsət əldə etməyə müvəffəq olurdu.

Aristotel yazırdı ki, mürəkkəb sözlər hər şeydən əvvəl tərif, mədhnamə yazmaqda işə çox yararır (“Poetika”).

Bu kimi mürəkkəb sözləri təşkil edən ayrı-ayrı komponentlər əvvəlki mənadan uzaqlaşaraq, mürəkkəb sözün tərkibində yeni mənə və vəzifə daşıyır. Odur ki, bu mürəkkəb sözlərdən əvvəl və ya sonra birləşməni təşkil edən sözlərdən birini (ya da sinonimini) əlavə etmək mümkün olur; məs.: Onun (Şiraslanın) *sarıbənz sifəti* getdikcə tutulurdu (S.Rəhimov); Vahabovun...sarımtil saqqalı qıvrılıb *ağbənz sifətinə* yapıxmış (S.Rəhimov).

Müxtəlif əsərlərdə işlənən *qara qarağat, Gülxanım xanım, Nisəxanım xanım, Əliəğa ağa* və s. birləşmələr də bu qəbildəndir.

“Azərbaycan” jurnalı, 1963-cü il, №2, səh.210-219.

R.RZANIN DİLİ VƏ ÜSLUBU HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

R.Rza söz üzərində işlərkən, “silahlanmış mərd kəlmələrə “ hücum əmri verərkən həmişə ideya və bədiilik məsələlərini göz önündə tutur. Oxucu poetik ideya və obrazlar aləmində fəal bir şəxsə çevrilir. Buradan da şairin əsərlərinin ideya əhəmiyyəti, estetik təsiri və təbliği mahiyyəti üzə çıxır.

Şeirdəki söz adi, neytral sözdən seçilməli, öz təsirliliyi, estetik funksiyası etibarını ilə çox qüvvətli olmalıdır. Elə buna görədir ki, el ədəbiyyatında, dastanlarda “dil ilə desəm dilim yanar, gərək söz ilə (və ya saz) deyəm” – cümləsi ilə eyni fikrin şeirdə ifadə olunmasının üstünlüyü və təsirliliyi dönə-dönə qeyd olunur. Şeir in ifadə etdiyi fikri eyni təsir qüvvəsini saxlayaraq adi sözlərdə vermək çox çətinidir.

Aşağıdakı misralarda görün R.Rza nə gözəl lövhələr çəkmişdir:

Damcı tək bir-bir düşür
Saatdan tıqqıltılar...
Otaqlarda dərin sükut,
Əqrəblərin ucundan
Zaman əriyib düşür.
(“Lenin”).

Vaxtın gəlib keçməsini obrazlı şəkildə şeirin dili ilə ancaq sözə sahib olan sənətkar belə ifadə edə bilər.

Bir qayda olaraq böyük sənət ustaları söz əzabından danışırkən bədii dilin məhz bu cəhətini – fikri obrazlarda ifadə etməyin çətin və məsul bir iş olduğunu nəzərdə tutmuşlar. Əsil şeir, əsil şeiriyyət – obrazlılıqdır, mənalılıqdır. Əlbəttə, hər cümlədə (cümlə düzgün qurulmuşsa) müəyyən fikir ifadə olunur və deməli, hər cümlədə müəyyən məna vardır. Lakin şeirdəki məna, şeirdəki söz

daha təsirli, daha dolğun, daha tutarlı, daha kəsərli olur!

R.Rzanın istifadə etdiyi obrazlılıq, yaratdığı obrazlar ideya ilə, ideyalılıq ilə möhkəm əlaqədardır. Şairin işlətdiyi sözlər, ifadələr, yaratdığı təsvirlər dərin ideya məzmununa malikdir.

Döyüş bayrağı kimi
Parça-parçadır ölkə.
Qaranlıqlar çəkilir
Yola qan tökə-tökə.
(“Lenin”).

Bu parçada bənzəyən ilə bənzədilən (ölkə-bayraq) arasında çox qüvvətli əlaqə vardır. Adətən belə qüvvətli şeir parçalarını nəsr dili ilə vermək olmur, buna adamın ürəyi gəlmir. Bunları duymaq daha yaxşıdır.

Şair eyni əşya və hadisədən, onun müxtəlif cəhətlərindən, əsas və ikinci, üçüncü dərəcəli keyfiyyətlərindən istifadə etməklə müxtəlif obrazlı lövhələr yaradır.

Vaxt sanki yorğun düşüb
Hərəkətdən qalırdı.
(“Ata”)
Qırılmış təsbeh kim
Karvan tökür günləri
Qaynar, uzaq yollara.

(“Uzaq yollardan gələn”).

Gedir qoca yolçu,

Ömrünün günlərini

Zamanın ovcundan

Yollara tökə-tökə.
(“Uzaq yollardan gələn”).

Gecə ağır-ağır keçdi

Cənazələrin üstündən.
(“Ərk qalası”).

Zamanın sapına düzüldü bir-bir
Günlər, aylar və illər.
(“Qayıtmadı”).

Zamanın, vaxtın gəlib keçməsinə tamamilə yeni şəkildə, həm də müxtəlif tərzdə ifadə etmək ancaq belə obrazlılıq nəticəsində mümkündür.

R.Rza şeirində hadisələrin tempi, dəyişməsi çox itidir, təsvir obyektləri tez-tez və sürətlə bir-birini əvəz edir. Şair müəyyən hadisə və predmet haqqında bir-iki söz deyib başqasına keçir. Burada cismin bir çox xüsusiyyətlərindən ancaq bir-iki ştrix verilir, sanki “ötəri” söz deyilib keçilir. Söz sənətində belə də olmalıdır.

Rəsmdə sənətkar obyektin mümkün qədər bütün xüsusiyyətlərini əks etməyə çalışır. Söz sənətkarı isə obyektin bir neçə ştrixlərini təsvirlə kifayətlənir. Söz sənətində durğunluq, təfərrüat mənfə hesab olunur, burada hərəkət, daima hərəkət zəruridir. Şair cismin ancaq bir tərəfinə toxunub irəli gedir. Buna görə də əşyanı səciyyələndirən söz onun əsas, zəruri və müəyyən an üçün nəzərə çatdırılması vacib olan əlamətini ifadə etməlidir. Deməli, şairin epitetlər işlətməsi və bu epitetlərin keyfiyyəti üslub ilə əlaqədardır.

R.Rzanın işlətdiyi epitetlər öz təzəliyi və tərəvəti ilə diqqəti cəlb edir. Bunlar əsasən müəllifin ideyası, qayəsi ilə uyğundur. İdeya ilə bağlı olmayan epitetlər çox azdır.

Ləpələr elə bil
Göy dəvə karvanıdır.
Dəvələr qızıb ağzı köpüklü,
Hər dalğa bir dənədir.
Göy tüklü,
Ağ mərmər yüklü.
(“Dəniz, dalğalar və damlalar”).

Şair “**Unutmayın**” şeirində yazır:

Burada uzun bir dəqiqə dincələrdim.

Əlbəttə, fikri epitetlərsiz də ifadə etmək mümkündür. Burada kə “uzun” sözünü ataq. Cümlədə fikir qalacaq. “Burada bir dəqiqə dincələrdim”. Cümlədə fikir var, lakin bədiilik, emosionallıq yoxdur. “Uzun” epiteti bütün cümləyə yeni ruh, bədiilik verir. Dəqiqə çox kiçik zaman ölçüsüdür. “Uzun” sözü onun əvvəlinə gəlib, sanki “dəqiqə”yə bir sanbal, qiymət, əhəmiyyət əlavə edir. Bu, şeirimizdə çox təkrarlanan, vəznini itirmiş yeknəsəq müqəyyəd epitetlərdən deyil, “sərin sular”, “uca dağlar”, “yaşıl bağlar”, “göy meşələr” və s. tipli epitetlərdən deyil, yeni və zəruri epitetlərdəndir. R.Rza şeirinə məxsus bədiilik vasitələrindəndir.

Azərbaycan dilində obrazlılıq imkanları çoxdur. Məsələ bunlardan istifadə etmək bacarığındadır. R.Rza şeirində el ədəbiyyatı ilə səsləşən parçalara sıx-sıx təsadüf edirik ki, bu da dildə xəlqiliyin başlıca təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir:

Baş vurmuşam ümmanlara
Dənizdə dürr axtarmışam.
Dəmir çarıq geymişəm ki,
Düzlər keçib, dağlar aşam.

(“Lenin”).

Bu kimi ifadələr xalqın təfəkkür tərzilə tamamilə həmahəngdir. Buna görə də bu qədər cəlbedicidir, duzludur, mənalıdır. R.Rzanın dili bütünlükdə xəlqidir. Etiraf olunmuş bir həqiqətdir ki, R.Rza qiymətli, dəyərlı, qüvvətli əsərlər müəllifidir. Bizcə, bunun səbəbi əsərlərində yüksək məzmunun yüksək forma ilə vəhdət təşkil etməsi – dilin bədii-poetik imkanlarından məharətlə istifadə olunmasıdır.

Şairin sözləri, ifadələri xalqdan gəlir:

Əğyar nədir, qadam ona

Ki, baş qoşa adam ona.
(“Bahar”).

Belə qardaş, belə
Xoş gəldin!

Gülə-gülə!
(“Xoş gəldin”)

Müqayisə ilə fərqləndirmə keyfiyyəti xalq dilində ta qədimlərdən bəri dərkətmə prosesində mühüm rol oynayır. Əlamətin son dərəcə yüksək, üstün olduğunu bildirmək üçün xalq müqayisədən geniş istifadə edir. Məsələn, gözəllər gözəli, şahlar şahı və s. “Birinci gözəl”, “ən gözəl”, “hamıdan gözəl” və sair də demək olar, lakin bunlar “gözəllər gözəli” ifadəsindəki şairanə keyfiyyəti, obrazlılığı verə bilməz.

Çörçil meydan sulayır
Azğınların azğını.

Bu kimi yeni fərdi ifadələr sənətkarın gərgin axtarışlarının bəhrəsidir. Şair xalqın ifadə tərzini, müqayisə formasını alıb, onu yeni məzmunlu sözlərə, ifadələrə tətbiq edir.

Bu canlar canı
Böyük can.
Bu toplar topu

Qara ağızlı nəhəng.

(“Lenin”).

R.Rza sözün əsil mənasında novator şairdir. O, sözləri neçə dəfə ölçüb-biçdikdən sonra şeirə salır. Özü də nə qədər müvəffəqiyyətlə! Dilimizdə olan hər hansı sözü yuxarıdakı şəkildə, həm də belə yerində işlətmək xüsusi ustalığ və məharət tələb edir.

Sadəlik və yığcamlıq R.Rza şeirinin başlıca məziyyətlərindəndir. Yığcamlıq tələbi bəzən çox mücərrəd şəkildə başa düşülür.

Halbuki bu məsələnin izaha heç bir ehtiyacı yoxdur. Yiğcamlıq – mümkün qədər, maksimum dərəcədə qısa yazmaq, yersiz olan heç bir ifadəyə, sözə, şəkilçiyə, hətta səsə yol verməmək deməkdir, atılması mümkün olanları atmaq deməkdir. Dil də öz tarixi inkişafı prosesində həmişə obyektiv olaraq yiğcamlığa, ixtisara meyl edir. El ədəbiyyatı nümunələri ən yiğcam parçalardır. Dilin tarixən dəyişmə və inkişaf qanunlarını çox gözəl bilən R.Rza həmin qanunlara istinad edir və bu əsasda yiğcam cümlələr işlədir. R.Rzanın şeir dilində aşağıdakı şəkildə ixtisar növlərini müəyyənləşdirmək mümkündür:

1)Şəkilçilər ixtisar edilir:

Xəbərlər müxtəlif(dir).

Xəbərlər çeşid-çeşid(dir).

(“O günlər”).

Lakin illər ağırıldı,

Günlər yaman uğursuz (idi).

(“Lenin”).

2) Müvazi işlənən cümlələrdə eyni sözlərdən ibarət olan xəbərlərdən biri və ya bir neçəsi ixtisar olunur. Bu yolla lazım olan, müəllifin nəzərə çarpdırmaq istədiyi başlıca, mərkəz söz vurğu qəbul edir, diqqət də həmin sözə cəlb olunur:

Analar sülh istəyir,

Ağalar dava.

(“Lenin”).

Cümlədə əsas vurğu “sülh” və “dava” sözləri üzərindədir. Həm də belə hallarda intonasiyanın da rolu böyükdür.

Neçə yüz il əvvəl

Qolları da varmış,

əlləri də

yəqin ki,

qulac-qulac telləri də.

(“Miloslu qız”).

Başı çiyində,
əlləri yanında,

bədəni ayaqlarının üstündə
dayananlara bax!
("Zəfər ilahəsi").

3)Sözlər ixtisar edilir. Burada da şairin məqsədi sözün bədii təsirini qüvvətləndirməkdir. Müəyyən sözlərin atılması, cümlənin bütün sözlərinin sona qədər deyilməməsi dinləyicidə emosional gərginliyi qüvvətləndirir. Məsələn, şair yazır:

O pis adam deyildi,
Nadan, avam deyildi...
Ancaq bir az şöhrətə...
Hələlik bu qədər yetər.
("Büdrəmə").

Ellipsis adlanan bu üsuldan R.Rza çox istifadə edir.

Nə qumlarda dəvə ləpirləri...
Nə havada zıncırov səsləri....
("Karvanımız gedəcək").

Ellipsisin işlədilməsi də canlı danışq dilinin iti sürəti ilə əlaqədardır. Şair burada da danışq intonasiyasına, tempinə əsaslanır. Bədii dildə xəbərlərin belə ixtisarı son sözlərin vurğusunu da qüvvətləndirir və nəzərə çarpdırır.

4) Cümlədə xəbər işlədilmir. Burada predmet və hadisələrin yalnız adı çəkilir, onların haqqında əlavə heç bir məlumat verilmir. Əşya və hadisənin mövcudluğu şəraiti, yeri, tarixi, qiyməti statik planda təsvir edilir:

Dəclə
Dəmir körpü
Hər tağı yüz qulac.
("Bağdad").

Ev böyük,
Divarlar hündür.

(“Divar daşı”).

Bayıl. Zindan. Səhər çağı.
Göy bulutsuz. Hava durğun.

(“Lenin”).

Əlbəttə, ayrılıqda götürdükdə bu cür söz və ifadələr hələ bir şey demir. Bunlar ardıcıl işlənmiş müxtəlif sözlərdir. Lakin bir neçə adlıq halda işlənən sözün, ifadənin müəyyən intonasiya ilə tələffüzü nəticəsində bir fikir, qənaət meydana gəlir. Ümumiyyətlə, adlıq cümlələrdə intonasiyanın çox böyük rolu vardır. Təsadüfi deyil ki, dilimizin ahənginə əsaslanmaqda prinsipial bir qətiyyət göstərən R.Rzanın şeirlərində belə adlıq cümlələr baş alıb gedir.

Müasir şeirdə adlıq cümlələrdən ən çox R.Rza istifadə et-sə də, bu cümlələrin şeirdə geniş işlənməsinin tarixi qədimdir. Nəsiminin, Vaqifin yalnız adlıq cümlələrdən ibarət bütöv şeirləri ol-duğu məlumdur.

5) R.Rzanın şeirlərində ixtisarin bir növü də tire işarəsi he-sabına əldə edilir. Burada da intonasiya mühüm rol oynayır. Müqay-yisə olunan əşya, hadisə adları arasında işlənən tiredən əvvəl müəy-yən fasilə olur, sonrakı hissə yenə yüksələn tonla tələffüz edilir:

Ay – sarışın kəndli qızı,
Yaşıl sular – yelləncək.
Nazlı-nazlı gülümsəyir
Dalğalara minərək.

(“Dnepr”).

Başında bulud – papaq,
Ayağında başmağı – güllər.
(“Eyfel qülləsi”).

Göründüyü kimi, yığcam yazmaq üçün şair durğu işarələ-rindən də istifadə edir. Əlbəttə, ümumən şeirimiz üçün bu hal da yeni deyildir. Klassik poeziyamızda ixtisarın bu növünə xüsusi əhəmiyyət verilirdi:

Ey Füzuli, qalmışam heyrətdə, bilmən neyləyim;

Dövr – zalim, bəxt – nəcəcam, tələb – çox, əmr – az.

Yaxud Füzulinin “Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bi-sükun” misrası ilə başlanan qəzəli başdan-başa belə ixtisar üzrə ya-zılmış, maksimum yığcamlıq əldə edilmişdir. Sabirdə də belədir:

Həmdəmin – xatirin sevən bir yar,

Həmqəmin – bir ay üzlü sadə nigər...

Deməli, Füzulidən başlamış Sabirə qədər, R.Rzaya qədər bütün görkəmli sənətkarlarımız bu üsula müraciət etmişlər. Lakin müasir dövrümüzdə bu yolu əsasən və ən çox R.Rza davam etdirir.

R.Rzanın dildə yığcamlığa, ixtisara meyl etməsi nəticəsi-dir ki, şeirləri metaforalar ilə zəngindir. Bu isə şairin fərdi üslubunu müəyyənləşdirmək üçün tədqiq olunmalı ciddi məsələdir.

Bəzi tədqiqatçılar metaforanı “ixtisar edilmiş təşbeh” he-sab edirlər. Metaforalar təşbehə nisbətən daha qüvvətli təsir yaradır. Burada maksimum yığcamlıq nəzəri cəlb edir. Bunlara görədir ki, R.Rzanın yaradıcılığında metaforalara geniş yer verilir.

Qoca bir xurma ağacı
başını qoyub **gəcənin sinəsinə**
yatıb sakit.

(“Ümid”).

Nur muncuqlar səpələndi
yorğun gözən **ləpələrin döşünə**

(“**Bayatıların nəğməsi**”).

Metafora şairin dünyagörüşü, fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti, istedadı ilə əlaqədar olur. Öz ideyalarını, fikirlərini, həyata baxışını

oxucuya çatdırmaqda R.Rzanın əlində metafora mühüm vasitədir. Onun dilindəki metaforaların əksəriyyəti yenidir, orijinaldır. Metaforalarında şairin yaradıcılıq zəhmətini, cəsarət və novatorluğunu görmək mümkündür. Bu bədii ifadə vasitəsinə çox müraciət edən sənətkarlar adətən ümumi ədəbi dilin zənginləşməsinə də çox xidmət edirlər. Şeirir təsir qüvvəsi də metaforanın yeniliyindən, “gözlənilməz” olmasından, habelə təbii və məntiqi olmasından çox asılıdır. R.Rzanın dilində köhnə müqəyyəd metaforalar azdır.

R.Rzanın çox sevdiyi bir üsul da ümumi, mücərrəd predmetlərə konkret məna verməsi, bunları əyaniləşdirməsidir. Məsələn, **səs, sükut** kimi sözləri əllə toxunulacaq dərəcədə konkretləşdirir:

Bu səs saxsı qab kimi
Sınır, tökülür ortalığa.
(“Ümid”).

Elə çıxın ki, sükut oyanmasın.
Qoyun o səssiz, o qaranlıq otaqda
Dincəlsin yalnızlıq və sükut.
(“Unutmayın”).

Hər bir metafora sözlərin ilkin, nominativ mənasından doğmalıdır. Xüsusilə mücərrəd anlayışları konkret bir şəkildə əks etdirmək üçün bu zəruridir. Sözün əsas mənası ilə əşyavi-məntiqi əlaqəsi olmayan metaforalar süni, dumanlı çıxır, obrazlılıq, ifadəlilik əvəzinə boş taqqılıtdan başqa bir şey olmur. Belə şeirlərdə gurultulu, “şirin” təmtəraqlı sözlər, hay-küy olur, lakin məna olmur. Sözlərin belə halda lüğəti mənası ölgünləşir, söz özü də bədii idrak vasitəsi kimi kəsərdən düşür. R.Rza belə metaforalarla dolan, daxilən boş olan şeirlərə bir “Nəzirə” adlı şeir həsr etmişdir. Şeir “məna bülüllərinə” ithaf olunur. (Oxucu C.Məmmədquluzadənin “Şeir bülülləri”ni xatırlayacaq!). Burada küy-kələklə dolu, tartan-partan yazıların müəllifləri kəskin şəkildə tənqid olunur. Haqlı da tənqid olunur. Doğrudan da **“saf kamalın ləkəsiz göyləri”, “camalının hüsnü dərin mənalar saçan”, “idrakın seyrəngahı”, “hünəridən nur alan vicdanlar”, “vicdanın bağçası”, “mənalar kitabından idrak gülü üzən”** və s. bu tipli məzmunuz, çürük ifadələr,

əslində heç bir şey ifadə etməyən mənə əlləməliyi bəzən metafora kimi təqdim oluna bilir.

Bu mənasız mənalar dolduqca şeirimizə,
Xeyli əziyyət verir həm qulağa, həm gözə.

R.Rza ruhən Sabirin varisidir. “Ey alnın ay...” şeirində böyük satirik həm də çeynənmiş, yıpranmış, həm də məzmunuz, mənasız metaforalar pərdəsi altında öz istedadsızlığını ört-basdır etmək istəyənləri lağa qoyurdu.

Beləliklə, sözü mənadan ayıran, onu süniləşdirənlərin əksinə olaraq R.Rzanın metaforalarında söz və mənə vəhdətdədir. Şair öz çəkil-qələmi ilə sözü öz yerinə daha möhkəm oturdur. Bu isə ümumiyyətlə, dilin məcazlar sisteminin zənginləşməsinə kömək edir; obrazlılıq da burada yaranır.

Mən deyəsən gəncliyimi
O ağacın kölgəsində
qoyub getdim

(“Mənim küçəm”).

Nəğməm öldü,
Ürəyimdə ağrısı diri qaldı.

(“Ölən nəğməm”).

Nə sözlərim sinsisin,
Nə şeirim boyat olsun.

(“Qəribədir dünyanın işi”).

R.Rza yeni sözlər işlətməsi ilə də müasir şeirimizdə başqalarından seçilir. Xüsusilə o, sözdüzəldici şəkilçilərin funksiyasını genişləndirməyə cəhd edir.

Təkrar və qoşa sözlərdən çox istifadə etməsi də şairin dilinin xəlqiliyinə sübutdur. Adətən belə sözlərin əsas qaynağı, beşiyi el ədəbiyyatı, xalq danışıq dili hesab olunur:

Gəzdim yurdu başdan-başa,
Şəhər-şəhər, oymaq-oymaq.
Minbiir kitab açıb baxdım,
Fəsil-fəsil, varaq-varaq.

Təkrar sözlər xüsusilə şeirdə o zaman yerinə düşür ki, müəllif hadisənin təkrarlandığını, uzun müddət davam etdiyini göstərməyi və ya topluluq, cəmlilik, şiddətləndirmə məqsədini izləmiş olsun.

Sözlərin təkrarlanması ilə bir sıra müxtəlif mənalar ifadə edilə bilər. Bu hal fərdi yaradıcılıq üçün çox geniş imkan yaradır. Məsələn, şair “çiçək-çiçək” təkrar sözü müxtəlif birləşmələrdə belə işlədir:

Qar yağır
Tökülür **çiçək-çiçək.**
(“Bir anlıq səadət”).

Nəğməsiz **çiçək-çiçək**
Süfrənizə tökülür.
(“Gələcək sizindir”).

Dodaqlarında açılınsın
Təbəssüm **çiçək-çiçək.**
(“Vaxt var ikən”).

Çöldə mülayim günəş
Ağacları **çiçək-çiçək,**
yarpaq-yarpaq
paylayırdı baharı.
(“Qayıtmadı”).

Adətən ümumi ədəbi dildə əsasən əşyanın və hərəkətin müəyyən əlamət-keyfiyyətini bildirən sözlər – epitetlər, sifət və zərflər təkrarlanır ki, belə sözlər də R.Rza şeirində az deyildir: **”Zolaq-zolaq”, “lopa-lopa”, “uzaq-uzaq”, “dərin-dərin”, “uzun-uzun”, “yığın-yığın”, “qalın-qalın”** və s. Ümumi ədəbi dilin bu kimi sözlərində özlüyündə heç bir emosional keyfiyyət yoxdur, lakin şair belə ümumi mənalı mücərrəd sözləri konkret şəraitdə obrazlı şəkildə elə işlədir ki, fikir, obraz tamamilə əyaniləşir.

Digər tərəfdən, R.Rza əlamətin adını deyil, əşya və hərəkətin öz adını ifadə edən sözləri təkrarlamağa daha çox meyl edir ki, müasir şeirimizdə bu meyl S.Vurğun yaradıcılığında da çox qüvvətli idi. Isimlərin təkrarlanmasında hər iki şairin novatorluğu qeyd edilməyə layiqdir. R.Rza şeirində tez-tez **“mənzil-mənzil”**(çapmaq), **“şülək-şülək”** (polad yollar), **“ada-ada”** (buruqlar), **“iynə-iynə”** (işıq), **“xırman-xırman”** (gül), **“bucaq-bucaq”** (gəzmək), **“zaman-zaman”** (görünmək), **“diyar-diyar”** (gəzmək), **“yarpaq-yarpaq”** (naxış), **“çəsmə-çəsmə”** (su), **“ölkə-ölkə”** (dolaşmaq), **“qatar-qatar”** (dalğa), **“meydan-meydan”** (çiçək) və sair kimi tam yeni şəkildə işlənmiş təkrarlar çoxdur. Şair ənənəvi sözdüzəltmə üsullarına, dil qanunlarına əsaslanmaqla yeni keyfiyyətli tərkiblər, birləşmələr yaradır. O, bu kimi təkrar sözlərin musiqisini müəyyənləşdirə bilir. Məsələn, karvanın getməsindəki ahəngi, addımlayan dəvələrin hərəkətindəki tənəsübü şair təkrarlar vasitəsilə çox gözəl təsvir etmişdir:

Üç gün susuz, üç gün ac,
Dəvələr udur yolları
Fərsəq-fərsəq, ağac-ağac...
Dörd gün susuz, dörd gün ac,
Dəvələr çeynəyir yolları
Addım-addım, qulac-qulac...
Yeddi gün susuz, yeddi gün ac,
Dəvələr gövşəyir yolları
ağır-ağır, yavaş-yavaş.

Nəinki sözlər, bütövlükdə tərkibin özü də təkrarlardan, müvazilikdən ibarətdir. Həm də hadisənin özü ilə həmahəngdir. R.Rza-nın şeirlərində belə təkrarlar çoxdur və demək lazımdır ki, kökü folklorla gedib çıxsada, bu kimi bir sıra sözləri yeni mühitdə, yeni əhatədə işlətməsi ilə müəllif bir novator sənətkar kimi hərəkət etmişdir. Düzdür, dilimizdə **dərin-dərin, yığın-yığın** və s. kimi külli miqdarda təkrar sözlər vardır və başqa şairlər kimi R.Rza da bunlardan istifadə etmişdir.

Lakin aşağıdakı misralarda işlədilmiş təkrar sözlər ədəbi-bədii dilimiz üçün tamamilə yenidir, şairin fərdi üslubu ilə bağlıdır.

Hər tərəfdə iz buraxır
Ölüm...ölüm...məzar...məzar...
Hər tərəf **adam...adam...**
Hara basan **adam....adam....**
Hara baxsan **şüar...şüar....**
(“Lenin”).

Bu cür təkrarların intonasiya etibarı ilə də əvvəlkilərdən fərqli olduğunu qeyd etməyə ehtiyac yoxdur. Xalq danışıq dili intonasiyası üzrə və xalq dilinə məxsus yığcamlıq əsasında qurulmuş bu misallar az sözlə çox şey deməyin nümunəsi hesab oluna bilər. Xalq dilinə əsaslanmaqla daim yeni ifadə imkanları arayan şairin bir müvəffəqiyyəti də elə burasındadır. R.Rza bu üsul ilə əsasən isim və feilləri təkrar edir. Feillərin təkrarı iş və hadisənin uzun müddət davam etdiyini, davamlılığını bildirir.

Suyun axır, axır,
Şəttülərəb!..

(“Şəttülərəb”)

İsimlərin təkrarı isə topluluq, təkidlilik, çoxluq ifadə etmək məqsədi daşıyır:

Geniş bir həyət,
Adam...adam....adam....
(“Kərbəla”).

Yollar, yollar, yollar uzun, kədərli.
(“İlk sətirlər”).

Alınız,
Redaktor, redaktor, redaktor.
(“İlk səfər”).

Ümumiyyətlə bədii dildə təkrarın növləri çoxdur. Anafora, epifora və s. Bunlardan əlavə, R.Rza anadiplosis (“calaq”) adlanan üsuldən də çox istifadə edir ki, bu üsula görə cümlə ya ifadənin son sözü sonrakı cümləyə ya ifadənin ilk sözü olur:

Yana-yana baxa bilir,
Baxa-baxa yandıra bilir.
(“Miloslu qız”).

Göy yerə yapışıb
Yer göyə.
(“O günlər”).

Karmeni gördüm,
Gördüm Karmeni.
(“Madrid”).

Klassik Azərbaycan şeirində sözün belə təkrarına Füzuli və Sabir yaradıcılığında daha çox rast gəlirik. R.Rzanın şeir dilinin tədqiqi göstərir ki, o, xalq bədii dilinin bir sıra müsbət keyfiyyətlərini müasir şəraitdə davam və inkişaf etdirən ən görkəmli şairlərimizdəndir. Sözlərin aşağıdakı şəkildə təkrarı xalq dili formalarının şeirə gətirilməsi nümunələridir. Belə nümunələr dilimizin möhkəm qrammatik quruluşunun dərinliklərindən gəlir.

Günü bu gün,
Gecəsi bu gecə
aydın olar nəticə.
(“O günlər”).

Gecə **uzandı uzandıqca,**
Səhər **ləngidi ləngədikcə.**
(“Ata”).

Bir ömür ki,
nə **soyuğu soyuqdur,** – donasan,
nə **istisi istidir**
Kül olunca yanasan.
(“Uzaq yollardan gələn”).

Bütün bu qeyd olunan xüsusiyyətlər başqa şairlərdə də az, ya çox şəkildə özünü göstərə bilər. Lakin bunlar R.Rza yaradıcılığında daha qabarıq, daha aydın şəkildə təzahür edir və şairin üslubunu müəyyənləşdirən amillərdən birinə çevrilir.

R.Rza yaradıcılığında intonasiyanın – səslənmənin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Şeirin “sərbəst” yazılışı da elə buna – tələffüz tərzinə xidmət edir. Tələffüzdə isə hətta səslərin, hecaların sıralanması ifadəlilik keyfiyyətini artırır. Şair sözlərdə, ifadələrdə bir ahəng, musiqilik yaratmaq üçün alliterasiyadan, təqlidi sözlərdən, sözlərin ritmik düzülüşündən və s. istifadə edir. Alliterasiya – yanaşı, ardıcıl gələn sözlərin eyni səslə başlanmasıdır. Məsələn, şairin aşağıdakı misralarına “S” ilə başlanan səslərin düzümü; “Salxım-salxım süd lampalı dirəklər” (“Mənim küçəm”). “Suya salxım sallamış o söyüdlər, iydlər” (“Vəfa”). “Saçlarını sulara sallayan salxım söyüdlər ağlasın” (“Unutmayın”) və s.

Alliterasiya xalq dilində, xalqın bədii yaradıcılığında da mühüm yer tutur. Bizim atalar sözü və məsələlərin çoxu alliterasiya üzrə qurulmuşdur. Qədim zamanlarda alliterasiya qafiyəni əvəz etmişdir (“Dədə Qorqud”da belədir). Bizim dilimiz iltisafidir: şəkilçilər sözün sonuna qoşulur. Buna görə də sözlərin əvvəlinə əsaslanan ahəngdarlıq xalq dilində çox geniş yer tutur.

Odur ki, xalq dilinin poetik keyfiyyətlərinə vəqif olan sənətkarlar adətən alliterasiyadan həvəslə istifadə edirlər. R.Rzanın işlətdiyi aşağıdakı ahəngdar ifadələr xalqdan gəlir:

Köpüklərin qatarı
dalğaların boynunda
düzüləndə düzüm-düzüm.
(“Balaca”).

Hansı yaradır səni
Göyüm-göyüm göynədir?!

(“Ana, dərdin nədir?”).

Şairin özünün alliterasiya üzrə yazdığı parçalar da çoxdur.
Elə ağlayır ki,
elə bil
qəlbinin tellərini
dəmir dişli daraqla
darayır ağır-ağır...
elə bil göz yaşları
qaynar qurğuşun damcılarıdır,
qəlbinə yağır.

(“Ana, dərdin nədir?”).

Alliterasiya şairin üslubunu ifadəli edir, şeirdə musiqi – söz musiqisi təsiri oyadır. Ona görə də bütün görkəmli sənətkarlarımız dilin – sözün bu cəhətini də nəzərdən qaçırmamışlar. Füzuli qəzəllərinin əksəriyyətində, Aşıq Ələsgərin, M.Ə.Sabirin bir sıra şeirləri, S.Vurğunun “Muğan”ında və başqa şeirlərində müəyyən parçalar belədir. M.Müşfiqin “Küləklər”, S.Rüstəmin “Çapayev” şeirləri başdan-başa belə səs emosionallığı təsiri ilə yazılmışdır. Sözlərdəki səslərin düzümü ilə obyektiv varlıq əyani şəkildə canlanır. “Küləklər”i oxuyanda adamı soyuq götürür, üşüyürsən. “Çapayev”i oxuyanda nal səsləri eşidirsən. Gənc şair X.Rzanın “Məhəbbət dastanı” poeməsindən qulağa atışma səsləri gəlir. R.Rzanın “İlk səfər” şeirini oxuduqda özünü vaqonda yol gedən təsəvvür edirsən. Əlbəttə, bütün bu əsərlərdə məzmun əsasdır. Ona görə də hamısı yaxşı təsir bağışlayır.

Deməli, səs təkrarları şeirə bir canlılıq, əyanilik verir, hadisənin özünü belə göstərə bilir. Buna görə də düzgün istifadə olunmuş belə təkrarlar gözəl bədiilik vasitəsi hesab edilir.

R.Rza şeirində səciyyəvi bir cəhət də müxtəlif semantik – mənə dairəsinə daxil olan sözlərin yanaşdırılması, ardıcıl işlədilməsidir:

Hər fərmanı qanun olan yerdə,
zölmün, çarın, buzun.

Şairin həmcins sözlər kimi bir sırada işlətdiyi bu sözlər başqa-başqa mənə qruplarına daxildir. Zölm – ictimai hadisə, çar – titul, vəzifə, buz – təbiət hadisəsidir. Həqiqi mənada bir-biri ilə qətiyyənlə əlaqədar olmayan bu sözlər ancaq məcazi-obrazlı mənada işləndikdə yanaşdırıla bilər, həmcins üzv ola bilər. Mənə və məzmununa görə yaxın olmayan belə sözlər ancaq şairin işlətdiyi obrazlı mənada yanaşı gələ bilər ki, təkcə sözləri bu şəkildə işlətmə məharəti şairin dildəki təbliği imkanlardan istifadə bacarığını göstərir:

Qapıdan salamsız-kələmsiz
Səs, soyuq soxulur.

(“İlk səfər”).

Qara saçlı bir qız
bilet və təbəssüm satır
içəri girənlərə.
(“Luvr”).

Təyyarəçi bombanı atdı
Onun yurduna –
Taleyinə, ömrünə, köyrək təbəssümünə.
(“Luvr”).

Müxtəlif mənə əhatəsinə daxil olan sözlərin ardıcıl işlədilməsi hallarına R.Rzadan əvvəl də şeirdə təsadüf olunurdu. Sabir şeirində həmin üsul satirik məqsəd daşıyır. Məsələn, Sabirin bir beytini əlaq:

Adı puldursa pulun, leyk özü can yonqarıdır,

Vermək olmur qohuma, qonşuya, qardaşa, ətə...

Burada ailə, qohumluq, bir sözlə, ictimai münasibətləri bildirən **qohum, qonşu, qardaş** sözləri leksik-semantik cəhətdən onlardan çox uzaq olan **ət** sözü ilə həmcinsləşdirilmişdir. Sabirin bir sıra sənətkarlıq xüsusiyyətlərini davam və inkişaf etdirən R.Rza bu üsuldan həm satirik məqsədlə, həm təbliği məqsədlə, həm də ümumi mənada istifadə edir.

Ərəbə bir qamış daxma qaldı,

bir də **dərdi, qəmi.**

(“Şəttülərəb”).

Bu təyyarədə bir **mənəm,**

Bir də beynimə qısılmış **heyrətim.**

(“Qəlbin dili”).

Düşmənlər – **əksinqilab,**

acıq, soyuq, yataıaq.

(“Lenin”).

Bu son misalda da ictimai və təbii hadisələr insanlara düşmən olmasına, zərərli olmasına əsasən ardıcıl sadalanmışdır. Bu, hələ azdır. Qeyd olunan misallardakı sözlər nə qədər uzaq mənə qruplarında olsa da, yenə müəyyən nitq hissəsi dairəsindən kənara çıxmır. Hamısı ad bildirən sözlərdir – isimlərdir. R.Rza çox böyük cəsarətlə, hətta müxtəlif nitq hissələrinə daxil olan sözləri də həmcinsləşdirir.

Gəlin sülhü qoruyaq

Körpələrin, güllərin,

Sənin, mənim, onların,

Minlərin, milyonların

Ömrü, həyatı üçün.

(“O iki dəfə öldü”).

Dilin ümumi qanunlarına əsasən bu kimi müxtəlif nitq his-sələrinə məxsus sözlər həmcins ola bilməz. Lakin bu, “dilin ümumi qanunlarına əsasən”dir. Bu qanunlar fərdi bacarığa, istedadla heç vaxt mane olmur. Söz sənətkarı üçün dildə imkanlar çoxdur.

Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə ikiüzlü cümlələrdə sadalama intonasiyası o qədər də bariz şəkildə üzə çıxmır. Belə cümlələr adi şəkildə – əvvəl səsin yüksəlməsi, sonra alçalması ilə tələffüz edilir. Sadalama intonasiyası o zaman qabarıq nəzərə çarpır ki, cümlənin həmcins üzvləri üç və daha artıq olsun. R.Rza şeirində də bu üçüzlülük çox geniş yer tutur. Şair bütün yaradıcılığı boyu üçüzlü həmcins sözlərdən müntəzəm istifadə edir ki, bu cəhət onun üslubu ilə bağlıdır:

Sümüklər bəndləndi,
Sümüklər kəməndləndi,
Sümüklər buraxmadı irəli.
(“Torpaq olmuş sümüklər”).

Bir yerdə “fit çala-çala, oxuya-oxuya, gülə-gülə” gəzməsindən (“Mənim küçəm”), başqa yerdə dostunun “gözləri intizar, könlü qubar, əlləri qabar” böyüməsindən (“Bir dostun xatirəsi”), üçüncü bir şeirdə “qəlbindəki ümid, giley, intizarın qaranlıqda qərç olmasından” (“Qayıtmadı”), daha başqa yerdə “ölümsüz, gözəl, müqəddəs heykəl”dən (“Səndə xalqın gücü var”) bəhs edən şair bu kimi müvazi üçlük üzrə qurduğu misralarda müxtəlif və yeni ifadələr yaradır. Məsələn:

**Dil dustağı,
Göz dustağı,
Fikir dustağı olanlar
saya gəlmir.
 (“Eyfel qülləsi”).**

Buradakı həmcins üzvlərdən yalnız “göz dustağı” ifadəsi ümumi ədəbi dildə var. O birilər isə şairin fərdi yaradıcılıq məhsuludur.

Biz, müəyyən keyfiyyətləri nəzərə çatdırmaq məqsədi ilə onlardan ayrı-ayrılıqda bəhs edirik. Əslində sənətkarın əsərlərində bu keyfiyyətlər təklidə, ayrı-ayrı deyil, bir neçəsi, hamısı və ya bir çoxu birlikdə, toplu şəkildə təzahür edir:

Mən ömrümün neçə ilini
Saat-saat,
gün-gün, ay-ay
daşlarının üstündə qoyub getmişəm.
(“Mənim küçəm”).

Bu parçada həm müvazilik – üçlük, həm təkrar sözlər, həm də obrazlılıq kimi R.Rza yaradıcılığına xas olan cəhətlər bir vəhdət halında çıxış etmişdir.

R.Rza şeirində cümlələrin quruluşunda səciyyəvi bir cəhət də bundan ibarətdir ki, əvvəlki cümlədə müəyyən bir fikir söylənir, məlumat verilir, sonrakı cümlədə isə əvvəlki fikir daha da şiddətləndirilir, qüvvətləndirilir:

Aylar sovuşur gedir,
Günü əsrə bərabər...
Vətən torpağı genişdir –
Qəlbim kimi.
(“Unutmayın”).

Əvvəlki cümlələrə əlavə edilən sonrakı cümlələr, ifadələr özlüyündə bitmiş bir fikir bildirən, tam mənalı olan əvvəlki cümlələrin mənasını dəqiqləşdirir, aydınlaşdırır, konkretləşdirir, dolğunlaşdırır. Əlavə ifadələr, cümlələr dilin ifadə vasitələrindəndir və həmişə fərqlənən müəyyən intonasiya ilə tələffüz olunur. Müvafiq intonasiyasız oxunduqda bu əlavə ifadələr, cümlələr öz bədii keyfiyyətindən məhrum olur. Əlavə söz və cümlələr obrazı, anlayışı daha artıq kəskin şəkildə nəzərə çatdırır:

Bir qar düşür ovcuma
Naxışlı bir qar

Gümüş ulduz kimi.

(“Bir anlıq səadət”).

R.Rza əlavələrdən həm də yığcamlıq, sözü az işlətmək məqsədilə çox istifadə edir:

....qanadlı heykəl görəcəksən
Mərmər bir qadın – başsız,
başsızdır deyəndə
sahibsizdir, düşünməyin siz.

Nə də ki, guya
başı var – beyinsiz.
(“Zəfər ilahəsi”).

R.Rza şeirinin diqqəti cəlb edən üslubi keyfiyyətlərindən biri də çoxlu həkimanə sözlərin, müəyyən şəxsin dilindən, bədii əsərlərdən və tarixi hadisələr ilə əlaqədar yayılmış məşhur ifadələrin geniş dairədə işlədilməsidir. Bu cəhətdən xalq şairi R.Rza ilə xalq şairi M.Ə.Sabir arasında yaxınlıq çoxdur. Sabir də hər hansı ifadəni, birləşməni, misranı alıb onlara yeni məna verirdi. R.Rza da belə edir.

Kür üstünün əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası yaxşı ki, yoxdur.
(“Bu günün həqiqəti”).

Vaqifin məşhur beyti belə dəyişdirilmişdir.

Nə qəm: nə qədər hürür
Hürsün alabaşlar.
(“Karvanımız gedəcək”).

İ.A.Krılovun məşhur “Fil və Alabaş”ı ilə əlaqədardır. Qafiyəsizliyi R.Rza şeirinə irad tuturlar. Əvvələn, demək lazımdır ki, müasir şeirimizdə orijinal, yeni qafiyələr axtarıb tapmaqda, onları

çox təbii şəkildə işlətməkdə R.Rza birincilər sırasında gedir. Məlum, deyilmiş qafiyələri təkrarlamaq sənətkarlıq hünəri deyildir. Şairin özü “qələmi küt” şairlərə müraciətlə dediyi kimi, “alan-salan”, “dan-aman”, “gəlsin-dincəlsin” və s. sözləri qafiyə kimi işlətmək bir bacarıq hesab olunmur. C.Cabbarlının Xosrəmmədi kimi, “bulvar-şalvar” tipli qafiyələri, şit sözləri işlətməkdənsə, heç işlətməmək məsləhətdir. Bir sıra üzdənirəq şeirlərdə özünü göstərən yüzlərlə, minlərlə “qafiyəsiz qafiyələri” əslində heç qafiyə adlandırmaq mümkün deyildir. “Sən-gəlmisən”, “yan-alandan”, “vur-soruşur” və s.

Azərbaycan dilinin ahəng qanununa müvafiq iki və dörd cür yazılan (və bütün) şəkilçilər söz kökünə qoşulur. Bu o deməkdir ki, eyni qrammatik formalı hər cür sözün eyni cür şəkilçisi olacaqdır. Odur ki, yuxarıdakı şəkildə kök ilə şəkilçinin, şəkilçi ilə şəkilçinin qafiyəsi əslində heç qafiyə deyildir. Əvvələn, qafiyə söz köklərində olmalıdır ki, bu prinsipi ən çox gözləyənlərdən biri R.Rzadır. Novator şair “yüz il əvvəl” olan qafiyələri belə yeni ruhda, yeni mənada işlədir. İkincisi, şeirdə qafiyə həlledici deyildir, lazımdır, olmalıdır, lakin əsas, zəruri deyildir. Qafiyə pərdəsi altında mənasız, məlum sözlər, yersiz, artıq ifadələr bəzən şeirə doldurulur. Məna, məzmun qafiyəyə tabe tutulur.

Sözü şairə verək. “Ümid” şeirində deyilir:

Həzin olur Bağdadda
Dəclə sahilinin aşımları.
Yaddaşımın qafiyəxansından
Salamsız, kələmsiz
düşdü kağıza bir qafiyə.

“Ağ şamları”.

Nəyin ağ şamları, atam?
Bağdadımmı?
Şamları niyə?
Axı, Bağdad küçələri,
Kəhrəba çıraqlarla doludur.
Qafiyəbazlığın elə
bu işi qorxuludur.

Qafiyə xatirinə görürsən şairə çox güzəştlər olunur. Qafiyə xatirinə söz şikəst olunur, məzmun korlanır, sözə səslər-şəkilçilər artırılır və əskildilir. Qafiyə xatirinə cümlələrin başına min bir oyun açılır, əcaib söz düzümləri meydana çıxır.

Bizim bütün görkəmli sənətkarlarımız həmişə şeiri qafiyədən asılı hesab edənlərə istehza etmişlər. H.Zərdabi, Ə.Haqqverdiyev (“Mirzə Səfər”), C.Məmmədquluzadə və s. qafiyəni əsas alanlara qarşı çıxmışlar.

C.Cabbarlının əsərlərində həmişə belələri mənfi planda təsvir olunmuşdur (Şərif və s.). xalqın münasibəti də belədir. Molla Nəsrəddin lətifələrində şairliyi ancaq qafiyəpərdazlıqdan ibarət birlənlər dönə-dönə lağa qoyulur və s. Hər qafiyələnmiş yazı şeir deyildir. Vaxtı ilə tibb və tarix kitablarını, qrammatika və lüğətləri də qafiyəli yazırdılar, ancaq onlar şeir deyildi.

Qafiyəsiz şeiri bəzən şeir hesab etmirlər. Lakin qafiyəsiz şeir tarixən də olmuş və vardır.

M.Ə.Sabir “Adətimiz daş idi dava günü” misrası ilə başlanan şeirini qafiyəsiz yazmışdır. Şeirdə qafiyə məsələsi tarixi kateqoriyadır. Bir sıra qədim xalqlarda son səsləri eyni, həmahəng sözlər deyil, ilk səsləri eyni olan sözlər qafiyə kimi işlədilir. Bu hal bizim də el ədəbiyyatında, atalar sözləri və məsəllərdə, nəhayət, dilin külli miqdarda tərkib və ifadələrində görmək mümkündür.

Yastı-yastı təpələr yastığıdır çobanın;
Yumru-yumru qayalar yumruğudur çobanın.

“Yastıq” və “yumruq” qafiyə deyil. Eyni hərflərlə başlanan sözlərin ardıcıl sıralanması qafiyəni əvəz etmiş, bir ahəng yaratmışdır. “Dədə Qorqud” dastanlarında da belədir: qafiyəni alliterasiya əvəz edir.

Qara qoç atlar əsən olsa qulun doğar,
Ağayıldı ağca qoyun əsən olsa quzu verər və s.

Dastanlarda belə eyni səsle başlayan sözlərin sıralanması nəticəsində alınan şeiriyyət əsas hesab olunur.

Xalq yaradıcılığında vəziyyət belə olmuşdur. Klassik şeirdə isə çox möhkəm qaydalar mövcud idi, qafiyəyə həddən artıq fikir verilir, şairin bütün məharəti də çoxlu sözləri əhatə edən qafiyələr tapmağa yönəlirdi və s. Klassizmin bir sıra formal cəhətlərini qəbul etməyənlər də indi nədənsə bu qafiyə aludəçiliyindən yaxa qurtara bilmirlər. Halbuki, diqqət yetirilsə, klassik şeirin öz inkişafı da qafiyə əsarətinə qarşı mübarizədə getmişdir (məsnəvidən qəzələ, müstəzada doğru).

Deməli, şeirdə qafiyə əsas deyil, əlavə, köməkçi vasitədir. Həmişə şeirimizdə qafiyə xatirinə dil, söz əziyyət çəkmişdir. Başqa sözlə, şeirin formasına onun materialı tabe tutulmuşdur. Hətta Füzulidə belə külli miqdarda azəri sözlərinin təhrif edilməsinə, ahənginin dəyişdirməsinə rast gəlirik.

R.Rza dilimizin təbiətindəki şeiriyyəti, ahəngi saxlamağa çalışır. Xalq şairi xalq dilinin poeziyasını mühafizə edir. Xalq tələffüzü, intonasiyası sözlərin mənasına çox rənglər vurur ki, bunu şair olduğu kimi verməyə çalışır.

Beləliklə, məsələ “xurcun qafiyələr”də deyildir. Şeiri nəsrədən fərqləndirən başqa məsələlərdir, forma deyil, məzundur, daha dərin və ciddi amillərdir. Burada bəzi terminləri dəqiqləşdirmək lazımdır. Bəzən sərbəst şeiri də “vəzn” hesab edirlər. R.Rzanın özü də “Şeir vəznə və məhəbbət haqqında dastan” şeirindən güründüyü kimi bu fikirdədir:

Soruşarsınız, sərbəst hanı,
Gəlib versin
vəzn və qafiyə meydanında
kamal imtahanı!

Burda qurtarıram vəzn söhbətini.

Həmin şeirin misraları birdən on altıya qədər hecalara əsasən yazılmışdır. Eyni şeirdə həm bir hecalı, həm on iki, həm on altı və s. hecalı misralar ardıcıl düzülmüşdür. Lakin bu vəznirmi? Sətrin uzun-qısalığının, hecaların az-çoxluğunun vəznə nə dəxli var? R.Rza bir şeirində Füzulinin bir misrasını belə işlədir:

Tutuşdu qəm oduna
Şad gördüyün könlüm.

Əslində bir olan misranın belə ikiye bölünməsi şeiri əruzluqdan çıxararmı? Yox... İndi R.Rzanın 1941-ci ildə yazdığı “Hilal” poemasından bir bəndi alaıq:

Oxucum, çölə çıxsaq biz səninlə bu zaman,
Görəcəyik yatmayıb yerdən göyə uzanan
Çınarın budaqları. Yel əsir yavaş-yavaş,
Bir tənə yumruğudur igid gözündə hər yaş.
Bu parçanı belə yazaq:

Oxucum,
çölə çıxsaq
biz səninlə bu zaman
görəcəyik yatmayıb
yerdən göyə uzanan çınarın budaqları.
Yel əsir yavaş-yavaş və s.

Misraların belə bölünməsi, şeirin vəznini – hecalığı pozurmu? Yox., deməli, “sərbəst vəzn” yoxdur. Şeirin sərbəst şəkildə yazılışı var. Belə yazılış isə oxumaq üçündür. Şairin ideyasının oxucuya asanlıqla çatdırılması üçündür. Şeirin tempini, sözlərin intonasiyasını oxucuya çatdırmaq üçündür.

R.Rzanın sərbəst şeiri dilin intonasiyasına əsaslanır. Burada nə kimi yeni keyfiyyətlər yarandığını məqalə boyu qeyd etmişik. Lakin “dilnin intonasiyası” dedikdə burada bir qanuniyyət varmı? Bəli, var!

Lügətdə düzülmüş sözlər bizə bir şey demir. Məfhumların adıdır – vəssəlam. Nitq prosesində bunlar canlanır, obrazlılıq, ekspressiya əldə edir. Nitqdə isə sözlər lügətdəki kimi ayrıca, tək-tək yaşamır, başqa sözlərlə müxtəlif və mürəkkəb əlaqələrə girməli olur, müəyyən tərkiblər, birləşmələr yaradır. Belə söz birləşmələri isə saysız-hesabsızdır.

Qrammatikalarda belə birləşmə qrupları qeyd olunur: birinci, ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələri, idarə, yanaşma,

uzlaşma əlaqələri üzrə qurulan birləşmələr, tabesiz söz birləşmələri, cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqəsi olmayan birləşmələr (xitab birləşmələri, ara sözlər, xüsusiləşmələr), əlavə söz birləşmələri, feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkibləri, qoşma birləşmələri və s. Bütün bu birləşmələr cümlə daxilində həm məzmun, həm də formaca fərqlənir, xüsusi intonasiya ilə səciyyələnir. Adətən, hər bir birləşmənin bir əsas vurğusu olur ki, bu vurğu birləşməni təşkil edən sözlərdən birinin üzərinə düşür, qalan üzvlər bu sözün ətrafında cəmlənir. Tələffüzdə vurğunun hansı söz üzərinə düşməsindən asılı olaraq birləşmələr müxtəlif mənalar verə bilər. Bu vurğunu, intonasiyanı oxucuya çatdırmaq üçün, müəllif hər birləşməni bir sətərə yerləşdirir. Beləliklə, R.Rza dilin ritmini şeirə gətirir. Dedik ki, cümlə müxtəlif kəmiyyətdə tərkiblərdən – birləşmələrdən ibarət olur. R.Rza şeiri də bu tərkiblərin ahənginə, ritminə, intonasiyasına əsaslanır. Onun şeirində bu ritm əsasdır. Şeirlərin ritmi müəyyən ölçü, tənəsüblük tələbinə müvafiqdir. Buna görə də R.Rza şeirini müəyyən ahəngsiz, fasiləsiz oxuduqda, onların şeiriyyətini tutmaq çətin olur. Elə bütün yaxşı şeirləri oxuyanda da belə olur. R.Rza öz şeirində müəyyən fasilə yaradır ki, bu da fikri sözün obrazlı mənasına cəlb etməyə imkan verir.

V.Mayakovski ritmi şeirin əsas gücü, əsas qüvvəsi hesab edirdi. Dilin ritmi, ahəngi, sözlərin vurğusu, intonasiya R.Rza şeirinin əsasıdır, bel sütünüdür.

R.Rza poetik dilin obrazlılığına xüsusi fikir verir, klassik Azərbaycan və rus şeir ənənələrini öyrənib, onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edir, şifahi xalq danışığı dilinin obrazlılığına əsaslanır, şeirə bir sadəlik, danışığı tonu gətirir.

Fikrimizi Nazim Hikmətin R.Rza haqqında “İzvestiya” qəzetində dərc olunmuş məqaləsindəki aşağıdakı sözlərlə bitiririk:

“Poeziyada novatorluq nədən ibarətdir? Bu suala təxminən belə cavab vermək olar: poetik forma və məzmunu yeni imkanlarla zənginləşdirməkdən. R.Rza da belə hərəkət edir. O, daima şeir dili ünsürlərini, vəzn və qafiyə ünsürlərini yeniləşdirir, zənginləşdirir. Həm də bunlar təkcə Azərbaycan şeiri üçün deyil, bütün sovet poeziyası üçün zənginlikdir, yenilikdir”.

“Azərbaycan” jurnalı, 1965-ci il, №7, səh. 160-169.

S.RƏHİMOVUN BƏDİİ ÜSLUBU VƏ “ŞAMO”NUN DİLİ HAQQINDA

Xalqın anladığı və tez qavradığı dil, sadə, dəqiq, sərrast və obrazlı dil xəlqiliyin əsas əlamətlərindəndir. Sadə yazı koloritli yazıdır. Yiğcamlıq da sadəlik ilə əlaqədardır. Xalq dilinin tükənməz xəzinəsinə tam sahib olan sənətkarlar ümumxalq dil vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə və onların üzərində işləməklə istifadə edirlər, xalqdan aldıkları söz və ifadələri qüvvətləndirir, onlara daha yüksək obrazlılıq çaları verirlər.

Savadlı yazmaq ilə bədii yazmaq anlayışları iki müxtəlif anlayışdır. Bədii əsər adına təqdim edilən çox gözəl savadlı yazılar olur ki, yüksək fikirlər ifadə edir, məntiqi cəhətdən qüvvətli çıxır, lakin oxucunu ələ ala bilmir, onun duyğusuna təsir edə bilmir, qəlbinə daxil ola bilmir. Bunları ona görə deyirik ki, bəzən “bədiiilik” anlayışı “savadlılıq” anlayışı ilə əvəz edilir. Belə savadlı yazılmış əsərlərdə məna, hadisə olur, lakin rəng, ətir olmur, maddi keyfiyyətlər olmur. Bədiiilik isə həmişə konkretlik, emosional təsir, obrazlılıq, dərin fikir tələb edir.

S.Rəhimovun dili obrazlıdır. Bədii əsərdə surətlər ümumiləşib tipikləşdiyi kimi, sözlərin mənaları da ilk nominativ mənadan uzaqlaşib ümumiləşir, yeni şərait ilə əlaqədar tipikləşir. Sözüün ilk lüğəti mənası yeni məna çalarları ilə zənginləşir. Xalq qüdrəti və əzəmətini, xalqın daxili qüvvəsini nümayiş etdirən Alo kişi: **“Əgər yaxşıca bir kirdarımız olsa, bu dünyanın özünü də paçalayıb yerə yıxarıq”** – deyə obrazlı bir şəkildə danışıq.

Sənətkarın tendensiyalılığı üçün obrazlı dil çox geniş imkan yaradır. Hansı bir gözlüklə baxılmasından, nə niyyətlə yanaşılmasından asılı olaraq obyektiv hadisə və predmeti müxtəlif tərzdə mənalandırmaq mümkündür. Sözüün əsil – nominativ mənasında belə imkan yoxdur. Odur ki, obrazlılıq məcazi məna ilə daha çox bağlıdır. Görkəmli inqilabçı Mərdan Mərdanzadədən bəhs olunan bir yerdə yazıçı yazır: **“Qayıqçılar Mərdan Mərdanzadəni dövrəyə**

alib qüvvətli yumruq kimi toplandılar”. Oxucu inanır ki, bu qüvvətli yumruq köhnə quruluşun başına (S.Rəhimov deyərdi “kəlləsinə”) endiriləcəkdir. Obrazlı dil subyektiv mənalar üçün, hadisəni subyektiv şəkildə qiymətləndirmək üçün meydan açır. Sənətkar sözdən ideyasına müvafiq istifadə edə bilər.

Konkret, fərdi hadisələri ümumiləşdirmək obrazlı dil vasitəsilə mümkün olur. Burada söz öz obyektiv kommunikativ mənasında deyil, yazıçının işlətdiyi mənada çıxış edir. Sözüün ümumi mənası burada kənara çəkilir, bəzən hətta yada düşür. Müəllif yazır:

“Ancaq bütün məhrumiyyətlərə, fəlakət-faciələrə baxmayaraq, mərd mübarizlər həbsxananı bünövrədən söküb-tökürlər, qaçırarlar, yuxarıda həbsxanalar üstündə qərar tutan, üç yüz illik səltənəti titrədirlər. Mərdan da xalqlar həbsxanasını söküb, ayaqlar altına tökənlərdəndir”.

Obrazlı məna əsas mənadan törəyir və ona istinad edir. Söz nə qədər öz kökündən uzaqlaşsa da, əsas məna ilə əlaqəsini tam qıra bilməz (çox nadir halda omonim yaranar), ondan tamamilə ayrıla bilməz. Əks təqdirdə bədii dili heç anlamaq olmaz. Deməli, obrazlı dil ümumi dilin çox mürəkkəb şəkllə salınmış şəkildir.

Bədii dildə sözlər arasında əlaqə xaricən məntiqsiz görünür, sanki ağıla sığmır. Bədii söz əsərin ümumi fonunda anlaşıla bilər, məntiqə sığısa bilər.

Bədii əsər hadisələri sadəcə nağıl etmək deyil ki, hər bir az-çox savadı olan adam qələm götürüb müəyyən hadisəni, əhvalatı ardıcıl şəkildə yazmaqla “yazıçı” ola. Bunun qanunları çox mürəkkəbdir. Bir dəfə obrazlı işlənmiş söz bütün əsər boyu öz təsirini göstərir. Ona görə deyirlər ki, əsər oxucunu başqa aləmə çəkib aparır, həmin əsərlə, buradakı hadisələrlə, tiplərlə yaşadır. “Şamo” da müsavətin bir “**quru zabit**”indən bəhs olunur. Müəllif “**quru zabitin “qurquru qurumağ”ından**” “quru əllər”indən, “**quru duruş**”undan bəhs edir. Şamo deyir: “Bax, bu **quru** adamlar, hər şeyi də özləri kimi **qurudur**”. “Qarabağı **qurudub** Bakıya əl atıb”. Beləliklə, müəllifin epiteti ilə surətlərin epiteti qaynayıb-qarışır, birbirinə qovuşur, söz mənaca daha da mürəkkəbləşir. Ona görə də bədii əsərdə sözüün “obrazlı-estetik transformasiyası” (V.V.Vinoq-

radov) mühüm yer tutur. Müəllif yazır: **”Diki diviziya” zabiti quru zabitin üstünə açılışdı**”. Az sonra **”Diki diviziya” quru zabiti yaxaladı**” . (Mətdənən kənarında bu “diki diviziya”nın bir şəxs olduğu kimi ağına gələr?). Quru zabit deyir: **”Sən haqlısan, cənab “diki diviziya”** və s. Müəllif və tiplər tərəfindən söz o qədər mürəkkəbləşdirilir ki, artıq tamamilə yazıçının “öz fərdi sözü” olur. Belə fərdi mənalar S.Rəhimov dilində lap çoxdur və bütün əsər boyu səpələnir, tez-tez xatırlanır, təkrar olunur, bununla da həm oxucunun zehnində nəqş bağlayır, həm də bir növ rəmzə çevrilmiş olur. Yazıçı bu yolla hadisələr, predmetlər arasında rabitə yaradır, assosiasiya oyadır.

Əsərin müxtəlif hissələrində, fəsillərində, səhifələrində yayılmış və dönə-dönə xatırlanan **“ağyal mamaça”, “qaşıqqayıran dayılarına çəkmiş Həzi”, “telli-toqqalı, gümüş kəmərlı Göyərçin” “içi bəzəkli otaqça”, “əl boyda raport”, “xaşalqarın lələ”, “başıbağlı kağız”, “kürklü əsgər”** və s. ifadələr, obrazlar, tiplər unudulmur. Tez-tez təkrarlama nəticəsidir ki, məsələn, **“yasovulun ağ köynəyinin qırmızı sapla işlənmiş sırıqları”** göz qabağında çəkilir. Bu kimi təkrarlar həm də ümumiləşərək rəmzlərə çevrilir. Buna müəllifin öz ümumiləşdirmələri də az kömək etmir. Məsələn, əsərin müxtəlif səhifələrində tez-tez yada salınan ifadələr belədir: **”Yox, heç bir vaxt, Həsənqulu olsun, yaxud onun əmisi oğlu Hüseynqulu, muzdur olan bir kəs azarlaya bilməzdi”**. **“Demək, muzdur Həsənqulu və ya onun doğma əmisi oğlu Hüseynqulunun alınə... yıxılıb ölmək yazılıbdır”**. **“Gərək də Həsənqulu-Hüseynqulu anadangəlmə muzdur olsun”**. **“Həsənqulunun, ya bu Hüseynqulunun günü elə göy əsgiyə düyünlü gəlib keçir”**. **“Əmi uşağı Həsənqulu ilə Hüseynqulu Hümətənin bu döyüş nağıllarından doya bilmir”** və s.

S.Rəhimov şifahi dilin bir sıra səciiyyəvi xüsusiyyətlərindən müvəffəqiyyətlə istifadə edən sənətkarlardandır. Məlum olduğu üzrə, nitqin, danışığın sinkretik təbiəti əsasən şifahi dildə meydana çıxır. Dilin iradi-əqli və emosional-hissi cəhətləri burada qovuşmuş şəkildə olur. Odur ki, şifahi dilin emosional keyfiyyətlərini, intonasiyanı, səsin tonunu, sürətini, yüksəkliyini, mimikanı əks etdirmək həmişə bədii söz ustalarını (C. Məmmədquluzadə, Ə.Haq-

verdiyev və s.) məşğul edən məsələlərdəndir. Çünki şifahi dil yazıya köçürüləndə bir daha musiqi keyfiyyətlərini itirmiş olur. Ona görə də psixoloji həyəcanlar, fərdi intonasiya və tələffüz burada öz əksini çətin tapı bilər. Bu çətinliyin öhdəsindən müxtəlif sənətkarlar müxtəlif tərzdə gəlir. Burada yazıçı söz sırasını sərbəst şəkildə dəyişə bilər, ümumi imla qaydalarından belə subyektiv tərzdə istifadə edə bilər. Bütün bu normalar savadlılıq üçün zəruri olsa da, yazıçı tərəfindən bədiilik məqsədinə tabe etdirilir.

S.Rəhimov ifadəni konkretləşdirməkdə mühüm rolunu intonasiya məsələlərinə dialoqlarda xüsusi diqqət yetirir. Onun əsərlərində personajların çoxluğu məlumdur və bütün bunların – müxtəlif təbəqəli, təhsilli, yaşlı, xarakterli, əhval-ruhiyyəli adamların intonasiyasını, səsinə həssas sənətkar dəqiq əks etdirməyə çalışır ki, bu işdə ona həyat təcrübəsinin zənginliyi, təxəyyülünün canlılığı çox yardım edir.

Hirsi lənmiş Qədim deyir: “**Mirab Zülqədər...**” Xəbərçi arvad deyir: “**Sus, qız....Susss...**” “Leylək inandırmağa çalışanda deyir: “**Əzziz başınn üçünn**”. Maro anasına belə acıqlanır: “Maro uzada-uzada – “**Ma-la-la-ma**” – deyir. Bir-birinə hədə-qorxu gələnlər iki düşmən – knyaz ilə Mərdan cümlələrini belə bitirirlər: “**Cənab Mərdannn.... “cənab knyazzz!...**” və s. və i. a.

Başqa nitq hissələrindən emosionallıq yaratmaq üçün müxtəlif şəkildə istifadə olunursa, nidalar elə yaranışından emosionaldır. Bunlar emosiyaları, hissi, duyğuları ifadə edir. Müstəqim ifadə vasitəsi olan nidalar varlığa subyektiv münasibəti ifadə edir (C. Məmmədquluzadə, N.Vəzirov, H.Cavid, C.Cabbarlı və s. sənətkarların dramalarında nidaların bolluğu bir də bununla əlaqədardır), S. Rəhimovun əsərlərində nidaların çoxluğu həm də danışq dilinin iti sürətindən irəli gəlir. Danışq zamanı düşünməyə, fikirlərini yerli-yataqlı, bütün məntiqi təfərrüatı ilə ifadə etməyə imkan, vaxt yoxdur. Odur ki, ilk reaksiya nidalar vasitəsilə bildirilir. Nidalar həm də daha çox subyektiv dil faktıdır. Beləliklə, S.Rəhimov dilin psixoloji fərdi cəhətlərindən geniş şəkildə istifadə edir. Nidaların ifadə etdiyi zəngin emosional keyfiyyətlər – sevinc, şadlıq, dərd, kədər, qəm, qürur, təhsin, təsdiq, nəsihət, rica, əmr, çağırış, təhrik, heyrət, təəccüb, təəssüf, qorxu, etiraz, narazılıq, inam, qüdrət, müraciət, ar-

zu, xahiş, yalvarış, nifrət, qəzəb, söyüş, acıq, kinayə. əsəbilik, dəhşət, tərəddüd, qarğış, hədə və s. bildirən hisslər həssas müşahidəçi sənətkarın qələmində çox real təsvir olunur.

Dilimizin bütün nida sistemindən hərtərəfli istifadəyə dair S.Rəhimovun əsərlərindən çoxlu nümunələr göstərmək mümkündür. Adətən bu saydığımız hissləri bildirmək üçün həmin hissın adını çəkirlər: **sevinclə** dedi, **qəzəblə** dedi, **təəssüflə** dedi və s. Deməli, danışanın ifadə etdiyi fikrə nə kimi münasibət bəslədiyi müəllif tərəfindən izah olunur. Bu izah ona görə lazım gəlir ki, yazıda həmin münasibət – intonasiya vasitələri göstərilə bilmir.

S.Rəhimov bu kimi sözlərin tələffüzünü də qəti şəkildə dəqiqləşdirir, müəyyənləşdirir və bu yolla emosionallıq əldə edir. Sözlərin yazılışındakı bu dəyişiklik ona səbəb olur ki, oxucu sözü həm oxuyur, həm də sanki eşidir. Doğrudan da Heybətın “Zəngəzurlular-r-r-r-r!” xitabını eşitməmək mümkün deyildir. Buna görədir ki, S.Rəhimovun əsərlərində tiplər danışrlar. Bu danışqda sadəcə fikir ifadə olunmur. Burada bütün zəngin ifadə vasitələrinə malik insan səsi də eşidilir, əyanilik yaranır. Bu səs bəzən (kütləvi səhnələrdə) bütöv bir kütlənin səsidir.

Beləliklə, ahəng, intonasiya kimi dilin ekspressiv keyfiyyətləri ilə danışanın öz fikrinə münasibəti çox müstəqim şəkildə əks olunur. İntonasiya sözün leksik mənasını bəzən arxa plana atır, onu ikinci dərəcəli edir, bəzən də mənanı tam əvəz edir, daha çox inandırıcı olur və daha canlı çıxır.

S.Rəhimovun yaradıcılığında psixologizm çox qüvvətlidir və səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Dərin və hərtərəfli psixoloji təhlil, qəhrəmanların dili aləminə enə bilmə məharəti ilə seçilən, fərqlənən bu psixologizm passiv düşüncələr əsiri olmaq deyildir. S.Rəhimovun qəhrəmanları həyata fəal şəkildə müdaxilə edir. Yazıcının psixologizmə meyliyəndir ki, əsərlərində təhlil çoxdur. Qəhrəmanlar düşünür, daşınır, götür-qoy edir, müxtəlif ehtimallar irəli sürür, çətinlikləri nəzərdən keçirir. Elə müəllif özü də təsvirdən çox təhlilə meyl edir ki, bəzilərinə bu cəhət yorucu görünür.

Qəhrəmanlar çox mürəkkəb bir tarixi dövrdə yaşayır və fəaliyyət göstəriirlər. Dünya çox qarışıqdır. Yuxarıdan aşağı, aşağıdan yuxarı cəmiyyətin bütün silklərinin həyatında ciddi dəyişiklik-

lər baş verməkdədir. Hər kəs öz yolunu axtarır, hadisələrin gələcəyi və nəticəsi ilə maraqlanır, yaxın və uzaq məqsədlər üzə çıxır, ictimai və ailəvi məsələlər bir-birinə qarışıbdır. Hadisələrin dərininə, daxilinə enmək, səbəb və nəticənin əlaqəsini dərk etmək, mürəkkəb vəziyyətdən baş çıxarmaq, qərara gəlib hərəkət etmək tələb olunur. Dialoq və monoloqlarda xəbəri **“gərək”**, **“vacib”**, **“lazım”** kimi sözlərlə ifadə olunan cümlələrə tez-tez rast gəlinir. **“Məşəllərin hamısını işə salmaq lazımdır”**. **“Zərbə endirmək gərəkdir”**. **“Üsullu hərəkət etmək vacibdir”** və s.

Lakin bunlardan daha çox xəbərləri tamamilə atılan elliptik cümlələr diqqəti cəlb edir ki, burada buraxılmış xəbərlər cümlələrin tipindən, quruluşundan asılı olaraq asanlıqla təsəvvür edilir. Bu halda mübtədanın ifadə etdiyi məna daha qabarıq tərzdə üzə çıxır. Həqiqətən, cümlədə sözlərin miqdarı azaldıqca ifadə daha təsirli və intonasiyaca zəngin olur. Budur, Şamo düşünür: **”Dövrəni kökündən dəyişdirmək, Həseyi köhnə yoldan çıxarıb, bax, bu təzə yola, çətin, ancaq aydın yola salmaq!...Adamları düşmənin üstünə qaldırmaq! Düşməni kol-kos dalından tək-tək dənləmək yox, yerli-dibli məhv etmək!”**

Əlbəttə, hər surət öz dünyagörüşünə, mövqeyinə görə müvafiq nəticələrə gəlir. Yasovul özlüyündə belə qərar çıxarır: **”Safonun yuvasına su calamaq. Safonun belini sındırmaq. Şamosunu əlindən almaq, onu ağlar qoymaq! Kürən atın ölümünə səbəb olan kahanın tüstüsünü kəsmək!”** Xosrov da düşünür: **”Bu nəhəng tonqalı mütləq yandırmaq, cəhənnəm tonqalını körükləyib alovlandırmaq!”** və s. Daha bir sıra surətlərin daxili nitqi belə qurulmuşdur.

Adətən qrammatikalarda nitqin iki növü göstərilir: vasitəli və vasitəsiz nitq. Lakin bədi dildə qəhrəmanların duyğu və düşüncələrini, mühakimələrini əks etdirən nitq növü də mövcuddur ki, burada həm vasitəsiz, həm də vasitəli nitq ünsürləri bir-irinə qovuşmuş şəkildə meydana çıxır. Başqa sözlə, qəhrəman düşünür, müəllif bu düşüncələri səciyyələndirir: **”Görünür Yusif Cəlal paşa özünə görə bir kəllədir. Sultanın isə əsla kəllədən xoşu gəlməzdi, o ki, belə bir buynuzlu kəllə ola? Kim olur-olsun, Sultanın qaradaşı, ya doğma oğlu, əgər onun kəlləsi görünsə, şübhəli deyildi-**

mi? Bəs axı, nə etmək? İki kəllə qaranlıqda olsa da, Sultana görünürdü”.

Bu cümələrdə (nitqdə) müəllifə məxsus olunan cəhət odur ki, fikirlər üçüncü şəxsin dilindəndir. (Düzdür, arada “Bəs axı nə etmək?” kimi cümlələr də var.). Tipə məxsus cəhət isə ifadələrin emosionallığı, sual cümlələri, aradakı qırıqlıq və s. hesab olunabilir. Bu “vasitəli-vasitəsiz nitq” növü həmişə qəhrəmanların daxili düşüncələri ilə bağlı olur və emosional keyfiyyətlidir. Müəllifin sözləri ilə qəhrəmanların sözləri o qədər qarışmış ki, bəzən hətta bunları ayırmaq, fərqləndirmək qeyri-mümkün olur. Hiss edilmədən müəllif nitqi tipin nitqinə (və əksinə) keçir.

Daxili nitqin bu növü bədii dilimiz üçün nisbətən yenidir. Dünya ədəbiyyatında isə bu üsul əsasən XIX əsrdən sonra yayılmışdır. Bu, daxili nitq adı ilə məlum olan hadisənin yeni şəkildə işlənmiş növüdür. Daxili nitq – psixoloji kateqoriyadır, bunun kommunikativ funksiyası yoxdur, yalnız fikri ifadə edir. Lakin sənətkar bu nitqi müəyyən qədər dəyişdirilir, ona kommunikativ funksiya verir. Burada personaj danışmır, sadəcə düşünür. Onun daxili aləmini, düşüncələrini müəllif açır. Bu nitq qəhrəmanın vasitəsiz nitqindən də, müəllifin vasitəli nitqindən də fərqlidir. Lakin hər iki nitqin ünsürləri burada vardır. Üslub cəhətindən belə nitqdə nida cümlələrinin, nidaların bolluğu, emosional təkrarlar, ekspressiv sözlər, ellipsis hadisəsi, fikirlər arasında sanki bir “qırıqlıq”, “əlaqəsizlik” və s. nəzərə çarpır. Bunların hamısı isə şifahi dil ilə əlaqədar hadisələrdir və əsərin dilini şifahi danışq dilinə çox, lap çox yaxınlaşdırır. Danışq dili sintaksisinin sintetik səciyyəsi, məlumdur ki, cümlənin müxtəlif ünsürlərini, bütöv hissələrini bir-iki sözə toplamağa imkan verir: **”Görək kim kim güc gələcəkdir?” “İş bu yola düşür, Göyərçinin qabağında aşılmaz bir dağ dayanırdı. Qayıtmaqmi, dönməkmi?.. Mümkün deyildi! Göyərçin başladı-ğı oyunu başa çatdırmalı idi. İkisindən biri: – Ya...ya!...Ayrı bir yol görünmürdü”.**

Müəllifin və tipin fikirləri qovuşmuş tərzdədir. Əvvəlki cümlə tipin, sonrakı müəllifin, yenə müəllifin və s. dilindən işlənmişdir. Müəllif bu yolla tipin duyğu və düşüncələrini oxucuya daha aydın, real şəkildə çatdırır. Bu nitq həmişə emosionaldır. Fikirlərin

məntiqi əlaqəsi bir növ çətin qavranılır, bunun üçün diqqət, gərgin diqqət tələb olunur.

Ardıcıl gələn cümlələr arasında məsafə çox böyük olur.

Bu məsələni bir qədər izah edək. S.Rəhimovun “Üzsüz qonaq” hekayəsində belə bir dialoq vardır:

– **Nə var, nə yox, Ocaqqulu?**

– **Sağlığın, Vəliyullah!**

– **Uşaqlar necədir?**

– **Hamısı ömrünə dua eləyir”.**

Lakin əsərin gedişindən məlum olur ki, Ocaqqulunun uşaqları Vəliyullahın ömrünə qətiyyənlə dua eləmir. Nəinki dua eləmir, heç bu qarınqulu Vəliyullahı görmək istəmirlər. Deməli, bu “sağlığın”, “ömrünə dua eləyir” və s. kimi sözlər danışığa məxsus ştamplardır ki, adətən müəyyən situasiya, şərait ilə əlaqədar həmişə işlədilir, bəzən də bunların daxili mənasına o qədər də fikir verilmir. Bir söz o biri sözü də çəkib gətirir. (Sabirdə: – **Nə xəbər var, Məşədi? – Sağlığın!**”). Ona görə də danışıq dilində bütün sözləri tələffüz etməyə o qədər də ehtiyac olmur. Sözlər bütün əlaqələri ilə, əhatə olunduğu başqa sözlərlə birlikdə deyilmir. Deyilməyənləri intonasiya və jest əvəz edir. Sözlər müəyyən assosiasiya üzrə bir-birinə bağlı olduğu üçün hamısının ifadəsinə ehtiyac qalmır. Müxtəlif assosiasiya rabitəsi tələffüzdə bir sərbəstlik yaradır. Evə daxil olmuş Safoya Usta Hümmət:”**Lap buraya, qoca, – dedi, – lap bizim ikimizin arasına! Yuxarı, yuxarı, lap buraya!**” Burada əlbəttə ki, **gəl, keç, otur** kimi sözlər atılmışdır. Xan öz gədələrindən birinə belə deyir:”– **Əmrinə əməl gədə! Yoxsa öz dilini dibindən!**” Burada da get”, “kəsəcəyəm” sözləri atılmışdır.

Sözlərin, birləşmələrin leksik məzmunu və sintaktik quruluşu atılmış sözləri bizə deyir. Odur ki, belə tərkiblərdə bəzi sözlərin işlənməsinin o qədər də əhəmiyyəti olmur: bütöv cümlənin ən zəruri sözləri tələffüz olunur. Burada hissini rolu çoxalır, sözün rolu (miqdarı) azalır.

Doğrudan da, hər dəfə fikir bütün tamlığı ilə, fikirlər arasındakı bütün qarşılıqlı əlaqələrin hamısını birer-birər göstərməklə ifadə edilsə, insanlar arasında mübadilə bu qədər asan olmaz. Mətn, şərait imkan verir ki, uzun, qollu-budaqlı mürəkkəb cümlələri yığ-

camlaşdırasan, bir-iki sözdən ibarət sadə cümlələr şəklinə salasan. Bu zaman sətirarası mənalar öz-özünə oxucuya aydın olur. Maro Gülsənəmi boşamaq haqqında belə düşünür: **”Bu mümkün deyil! Niyə? Mən ona bağlanmışammi? Nə ilə? Cəbi də yekəlib...Bəs nə ilə? Hətəmxanın ala təsbihi Safonun ala cöngəsilə tutacaqmı? Yox, heç bir zaman. Bəs nə olacaqdır?..Bəs nə etmək?! Mən kim ilə? Göyərçinləmi? Ya Gülsənəmləmi?”**

Maronun daxili monoloqundan alınmış bu parça daxili nitq üçün çox səciyyəvidir. Bu parçadakı “rabtəsizliyi” kənar edib, bütün məntiqi cəhətləri bərpa etsək usandırıcı çıxmazmı?

“Gülsənəmi boşamaq mümkün deyil! Niyə Gülsənəmi boşamaq mümkün deyil. Bəlkə mən Gülsənəmə bağlandığım üçün onu boşamaq mümkün deyil? Mən Gülsənəmə bağlanmışammi? Əgər mən Gülsənəmə bağlanmışamsa, bu bağlılıq nə ilədir? Niyə əsasən mən Gülsənəmə bağlanmışam... və s.

Bu cümlələr “norma”ya daha çox uyğundur və məntiqi olaraq daha düzdür, bütün hissələr bir-biri ilə əlaqədardır. Lakin şüur heç vaxt belə ləng işləmir. Danışan da fikri belə bütün təfərrüatı ilə ifadə etmir, bəlkə ayrı-ayrı parçalar şəklində, hissə-hissə deyir. Nəticədə bu kimi tərkiblər, əlaqədar birləşmələr öz şəklini dəyişir. Hissələrin hər biri müstəqil bir cümləyə çevrilir. Həm də yazıcının bu ifadə tərzində sözlər nə qədər azalmış olur. Sözlər azaldıqca hissə – emosiyanın rolu artır. Məlum olur ki, dildə məntiqi və hissi cəhətlər bədiilik nöqteyi-nəzərindən əks mütənəsidir.

Bu halda hissələr, cümlələr arasındakı əlaqələr duyulur, dərk olunur, lakin tələffüz olunmur. Oxucu isə bu əlaqələri özü bərpa etmək məcburiyyətində qalır, onun diqqəti bu qırılmış əlaqələri bərpaya cəlb olunur, gərginləşdirilir, fəallaşdırılır. Bütün əlaqələrin, sözlərin söylənməsi, ifadə olunması isə istər-istəməz oxucunu kütəşdirir.

Beləliklə, sətirarası mənalar yaranır. Hər sözü yerli-yerində deməyə ehtiyac yoxdur. Deyilməmiş sözün təsiri deyilmişdən qüvvətli olur. Deyilməmiş sözlər oxucunun zəhnini məşğul edir, onu müəllifin mühakiməsini davam etdirməyə təhrik edir. Elə az sözlə geniş, dərin fikir də burada ifadə olunur. Danışq dilinə xas olan belə sıçrayışlar, “qırıqlıq”, “əlaqəsizlik” bədii əsər üçün ona görə

müsbət keyfiyyətdir ki, geniş və yersiz təfərrüat yorucu, usandırıcı olur.

S.Rəhimovun üslubu üçün ümumi bir cəhət də yazıcının qoş sözlərə. təkrar sözlərə geniş yer verməsidir ki, bu tip sözlər onun dilində nisbətən yüksək faiz təşkil edir. Xüsusən əşya və hadisələri detallaşdırmaq və konkretləşdirmək məqsədi ilə yazıçı sinonim sözlərin birələməsinə çox müraciət edir ki, belə sözlərin kökü folklor ilə, el ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Məsələn, **1. Danışdıqca, söyüb-söyləndikcə yorulan, getdikcə gücdən, taqətdən düşən Nisabəyim giley-güzərə başlayır. 2. Bəli, bu əksinqilab qanunlarını şil-küt edən, meytələrini düz-düzənlərə, dağ-daşlara, kol-koslara səpələyən atəş idi.**

Xalq dastanları və nağıllarının lüğət tərkibində bu tip sözlərin xüsusi çəkisi çox yüksəkdir. Fikri daha konkret, aydın şəkildə və bütün detalları ilə ifadə etməkdə belə sözlərin rolu mühümdür. Bunların böyük bir qismi ümumxalq dilinin leksik materialıdır və sənətkar xalq dilinin bu cəhətindən də geniş istifadə edir.

Burada aşağıdakı məsələlər nəzəri cəlb edir.

Məlumdur ki, iki yaxın mənalı sözün – sinonimlərin qoşa işlənməsi nəticəsində bu birləşən sözlərin hər birindən müəyyən qədər fərqlənən yeni söz yaranmış olur. Bu yeni söz əvvəlki sözlərin təklidə hər birinə nisbətən daha geniş anlayış bildirir. Deməli, sinonimlərin birləşməsi ümumxalq dilinin və ayrıca bir əsərdə yazıçı dilinin lüğətinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır.

Xalq dilində yeni məfhumların mühüm qismi həmin ümumiləşdirici sözlərlə ifadə olunur ki, belə sözlərə sənətkarın çox meyl etməsi də onun fərdi üslubunun xəlqiliyi ilə əlaqədardır.

S.Rəhimovun əsərlərindəki yüzlərlə sinonimik birləşmələr xalq dilindən alınmışdır (**axtarıb-aramaq, din-iman, şəkk-şübhə, gözəl-göyçək, gəl-get** və s.).

Xalq yazıçısı xalq dilinin bu tendensiyasına müvafiq külli miqdarda yeni qoşa sözlər işlədir ki, onun üslubunun bu cəhəti bir sıra yazıçılara da təsir göstərməkdədir (İ.Hüseynov, B.Bayramov və s.).

Aşağıdakı tərkiblər tam fərdi tərzdə qurulmuş və ədəbi-bədii dilimiz üçün yeni olan birləşmələrdir: **səhihini-dürüstünü**

bilmək, uzaq-aralı gəzmək, asan-rəvan yol, güclü-gurultulu xor, ilıq-isti qürur, rütbə-mənsəb sahibi, əvvəlki fitrətinə-təbiətinə qayıdır, tərəqqi-inkişaf yolu, dönməz-dəyişməz iradə və s. və s. Çoxdur, lap çoxdur.

Dil riyaziyyat deyildir və bu kimi sözlərin məcmusu da arifmetik cəm deyildir. Burada kəmiyyətin keyfiyyətə keçdiyi aydın görünür. Burada yaranmış yeni anlayış sözlərin hər birinin təklikdə ifadə etdiyi anlayışların təkrarı deyildir. Bu yeni anlayış öz tamlığı və ifadəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bunlar artıq cümlənin həmcins sözləri deyildir və sadalanan həmcins üzvlərdən tələffüzü və hətta yazılışı ilə də fərqlənir. Bu yeni tip sözlər bir əsas (və ikinci dərəcəli vurğuya malikdir), həmcins üzvlərin isə hər birinin ayrıca vurğusu vardır. Həmcins üzvlər arasında vergül işarəsi qoyuluş, bu yeni mürəkkəb sözlər birləşdirici işarə – defis ilə bir-birinə bağlanılır. Semantik cəhətdən belə sözlər ümumiləşdirmə və qüvvətləndirmə əldə etməkdə mühüm rol oynayır.

Bu sözlərin bədii funksiyası belədir ki, sözlərin həmin tərzdə yeni quruluşunun özü diqqəti cəlb edir: həm ona görə cəlb edir ki, bu, yeni formadır; həm də ona görə ki, bunlar mənanı çox qüvvətləndirir. Fikri oxucuya tam çatdırmaq, onun yadda qalmasını möhkəmləndirmək üçün müəllif sanki onu bir neçə dəfə təkrar edir, lakin eyni sözlərlə yox, müxtəlif sözlərlə təkrar edir. Bu zaman nitqin sürəti istər-istəməz yavaşlayır, məzmununun dərk olunması nisbətən asanlaşır. Deməli, fikri tez çatdırmaq, onu oxucuya təlqin etmək məqsədi ilə yazıçı formaca müxtəlif, məzmunca bənzər, yaxın sözləri seçir və bu yol ilə yaranan anlayış həm genişləndirilir, həm də konkretləşdirilir. Müəllif sanki mətləbi daha dərindən dərk etmək üçün oxucuya vaxt qazandırır. Doğrudan da, xüsusən feillərin qoşalaşdırılması məfhumun qəti olaraq yadda qalmasına çox kömək edir. Məsələn: **Gəray bəyin səbir kasası aşib-daşmışdır, o daha hiddətlənib qəzəblənibdir. O daha dəyişib sərtləşibdir. Yollar ayrılıb seçilir, fərqlənib görüşür** və s.

Rus alimi Peşkovski göstərirdi ki, əsil bədii əsərdə üsluba etinasız olan dil faktı yoxdur, hər bir söz bədii obrazın yaranmasında iştirak edir.

Dil faktlarını seçib fərqləndirmə, məqsədə müvafiq və ye-

rintdə işlətmə işində S.Rəhimov xüsusilə fərqlənir. Sənətkar sanki sözü bütün qüvvəsini səfərbərliyə alır. Sözü əsas və əlavə mənaları, fərdi və estetik mənaları, tələffüz və intonasiya xüsusiyyətləri yazıçını həmişə məşğul edir. Sözdən maksimum istifadə etməyə çalışan yazıçı onu o qədər çək-çevirə salır, çevirir ki, bəzən adamın sözə “heyfi gəlir”. Sözdəki potensial enerjinin hamısını S.Rəhimov istismara buraxmağa çalışır. Həm də sənətkar həmişə xalq dilinə əsaslanır, bu dilin normalarına müvafiq tərkiblər, birləşmələr düzəldir.

Əşya və hərəkətin keyfiyyət və əlamətinin ən yüksək dərəcəsi ki, bundan sonrası yoxdur və ya çətin tapılır) yazıçıya intensivlik və emosionallıq yaratmaq üçün lazım olur. Əsərlərində bir qayda olaraq “qupquru qurumaq”, “sapsarı saralmaq”, “qapqara qaralmaq”, “gömgöy göyermək”, “bomboz bozarmaq”, “ağappaq ağarmaq” və s. kimi (sadəcə “qurumaq”, “saralmaq”...yox) birləşmələr diqqəti cəlb edir.

Hər bir əşyanın saysız miqdarda əlamətləri vardır. Əşya adları – isimlər çox geniş və konkret mənə həcmində malik sözlərdir. Sifətin mənə həcmi nisbətən bəsitdir. Sifət əşyanın ancaq bir əlamətini bildirir, bütün başqa əlamətlərdən sərf-nəzər edir. Odur ki, keyfiyyət sifətlərinin mənası məhdud və yayğındır. Hər bir **sifət** olan söz əşyanın səciyyəsinə göstərən müxtəlif əlamətlər məcmusundan ancaq birini əks etdirir ki, elə bu inikasin özündə bir subyektivizm, fərdilik mövcuddur.

Hər hansı əlamət və keyfiyyət həmişə başqa bənzər əlamət və keyfiyyətlər ilə müqayisədə qavranıla bilər. Təsədüfi deyil ki, dilimizdə sifətin müxtəlif dərəcələri vardır və bunların hər biri xüsusi şəkildə, çoxlu köməkçi sözlər – ədatlar, sözlərin birləşmə modelləri və s. kimi vasitələrlə düzəldilir və zəngin sinonim sırasına alınır.

S.Rəhimovun əsərləri sifət dərəcələri bəhsi üçün də zəngin material verir. Lakin bizi məsələnin üslub cəhəti məşğul edir. Bu cəhətdən maraqlıdır ki, sənətkar sifətin əşyavi-məntiqi mənasına bu mənə əsasında yaratdığı yeni subyektiv çalarlar əlavə edir və mövcud əlaməti, keyfiyyəti genişlənməyə, dərinləşdirməyə, modalıq əldə etməyə nail olur. Beləliklə, sifətlərdə emosional təsir qüvvə

vətləndirilir. Məs.: “aydından da aydın demək”, “işimiz çətin-dən də çətinidir”, “gözəldən də gözəl olsalar”, “Şamo oddan da od olacaqdır”, “çovğundan da çovğunlu dağlar”, “pisdən də pis”, “murdardan da murdar”, “acıdan da acı tale”, “qələmi itidən də iti idi”, “böyükdən böyük dahi”, “geridən də geriyə qalmaq”, “vəhşidən də vəhşi şahənşah” və s.

Əlbəttə, belə tərkiblər xalq dilindən gəlir və başqa sənətkarlarda da vardır. Məsələ bundadır ki, bu birləşmə növü S.Rəhimovun dilində bir sistem təşkil edir və ümumi üslub məqsədinə – yüksək dərəcədə intensivlik, şiddətləndiricilik mənası əldə etməyə xidmət edir.

“Bacım...zalımdan da zalım, allahsızdan da min pay al-lahsızdır”. Tipin dilindən aldığımız bu cümlədə hər iki tərkib mənfi mənadadır. “Zalım” mənfi mənalı sözdür. “Çox zalım”, “lap zalım” mənfiliyi bir qat (bəlkə bir neçə qat) da artırır. Bu mənfi keyfiyyət “zalımdan zalım” birləşməsində daha da çoxalmışdır. Buradakı “da” ədatı sanki lap son həddir (“zalımdan da zalım”). Sanki sonraya heç nə qalmır. Lakin belədirmi? Sonrakı tərkibdə “min pay” sözləri eyni qüvvədə olan birləşməni “min pay” da şiddətləndirmişdir. Bundan artıq intensivlik üçün dilimizin imkanı yoxdurmu? Əlbəttə, vardır, dilin imkanları hədsizdir və yəqin ki, sənətkar bunları da axtarıb tapmağa cəhd edir.

Beləliklə, sifətin mənasında belə keyfiyyət yaratma – çoxaltma, qüvvətləndirmə işində adətən subyektiv fərdi mənalər əşya-vi-məntiqi mənanı üstələyir, kölgələyir. Sözün məna hüdudu daha çox yaygınlaşır, söz daha az müəyyən olur və sənətkar üçün bu sözdən istifadə imkanı yaranır.

Yuxarıdakı tərkiblərdə həddən artıq şişirtmə-mübaligə də vardır və deməli, bunlar daha çox emosionaldır. S.Rəhimov bütün dil vasitələrindən əsas bir məqsədlə – son həddi-hüdudu təsvir etmək, göstərmək məqsədi ilə istifadə edir. Sözün ekspressiv gərginliyi “son həddə” çatır. Maksimal dərəcədə ekspressiv sözlər işlənir.

İsmlərin, sifətlərin, feillərin, zərf və nidaların müxtəlif tərzdə təkrarı ilə müəllif həmişə bir intensivlik bildirir, emosionallıq əldə edir.

Obrazlı dil müəyyən mənada qeyri-müəyyəndir. Xalq di-

lindən alınıb yazıcılarımızın çoxu tərəfindən işlənən bir cümləni qeyd edək: "Bir vur-çatlasın vardı ki, gəl görəsən". Obrazlı cümlədir, lakin dəqiq deyil, qeyri-müəyyəndir. Yaxşıya da, pisə də aid etmək olar. Mənaca yayğındır. Bədii dil üçün qeyri-müəyyən konturlar, çalarlar daha səciyyəvidir.

Olsun ki, bədii dildə "qeyri-müəyyənliyə" əks çıxanlar konkretlik tələb edirlər. Doğrudan da, obrazlı dil hissə təsir edir və konkretidir, məfhumlar abstraktdır, hissədən uzaqdır. Məfhum elmi üslubundur. S.Rəhimov üslubunun da başlıca xüsusiyyətlərindən biri dildə konkretliyə meyldir.

Bizim bütün görkəmli sənətkarlarımız (hətta klassik üslubda yazanlar da) həmişə təsvirdə konkretlik yaratmağa cəhd etmişlər. Məlumdur ki, dilimizdəki frazeoloji ifadələr konkret bir hadisə, əhvalat, iş, predmet və s. ilə əlaqədar yaranmış və ümumiləşərək kökündən – konkretlikdən uzaqlaşmışdır. Mücərrəd frazeoloji ifadələri konkretləşdirməyə Füzuli, M.F.Axundov, Sabir və s. sənətkarlar xüsusi fikir verirdilər. Bədiilikdə əsas tələblərdən biri olan konkretləşdirmə məsələsinə S.Rəhimov ayrıca əhəmiyyət verir. Yazıçı bu məqsədlə nida, intonasiya, epitet kimi ifadə vasitələrindən çox istifadə edir. Müəllif frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlərdən birini sinonimi ilə əvəz edir, ya da müəyyən dəqiqləşdirici sözlərlə bu birləşməni genişləndirir.

Qeyd olunan sözlər ümumi ifadəni dəqiqləşdirir. Belə yeni şəkildə qurulmuş frazeoloji ifadələr əvvəlki frazeologiya fonunda dərk olunur və buna görə də ikili məna yaranır, bu yeni birləşmələrin təsiri artır. "**İştahası bülövə çəkilmis ülgüc kimi tük aparır**" cümləsində ifadə sanki iki dəfə konkretləşdirilir. "**İştahası tük aparır**" ümumi ifadəsi "**ülgüc kimi**" dəqiqləşdirici söz vasitəsilə konkretləşir. "**İştahası ülgüc kimi tük aparır**" əvvəlkinə nisbətən konkretidir: "**Bülövə çəkilmis**" sözləri bu konkret ifadəni daha da əyaniləşdirir. "Birləşmənin obyektiv mənasını subyektiv tərəfə istiqamətləndirməklə" (V.V.Vinoqradov) çox böyük effekt əldə edilir, əyanilik yaranır. S.Rəhimov təsvirdə də, tiplərin nitqində də öz üslubunun bu cəhətini – konkretləşdirmə prinsipini daim nəzərdə tutur. Budur, Mərdan və qubernatorun mükəlliməsindən bir misal:

“– Cənab qubernator....Hər şeyi öz qısa arşımıyla ölçür!

- **Xeyr, mən öz qısa arşınımlla yox, əlahəzrətin dünyanın o biri ucuna çatan uzun arşını ilə ölçmək istəyirəm”.**

Bu parçada bədiilik nöqteyi-nəzərindən həm konkretləşdirmə, həm mübaliğə, həm obrazlı nitq və s. diqqəti cəlb edir ki, bunlar S.Rəhimov üslubunda addımbaşı nəzərə çarpan cəhətlərdir.

Obraz, ifadə konkret olduqca daha qüvvətli təsir oyadır. Konkretləşdirmə həmişə fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti ilə, istedad ilə bağlıdır. Burada sənətkarın söz ustalığı, təxəyyül zənginliyi xüsusilə nəzərə çarpır.

Məlumdur ki, atalar sözləri bir qayda olaraq konkret hadisələr ilə əlaqədar yaranıb, sonralar ümumiləşən ifadələrdir. S.Rəhimov artıq bu ümumiləşmiş ifadələrin özlərini yenidən konkretləşdirməyə ayrıca fikir verir. Bu hal sənətkarın başlıca yaradıcılıq prinsiplərindən birini təşkil edir. Hətta o dərəcədə ki, “Pəri çınqılı” hekayələr məcmuəsinə toplanmış on beş hekayənin hər biri bir ifadəni konkretləşdirmə prinsipi üzrə yazılmışdır. Həmin məcmuə 1959-cu ildə nəşr olunmuşdur. Bundan sonrakı müddət ərzində müəllif həmin üsulu daha da intensiv şəkildə davam etdirməkdədir.

“Mən folklordan olduğu kimi yox, bir mənəbə və məxəz kimi istifadə etmişəm” – deyərək sənətkar qətiyyənlə ifadələrin ibtidai kökünə, əslinə qayıtmır, bəlkə bunları yenidən, ideyasına müvafiq tərzdə mənalandırır.

Bədii əsərdə sözün emosional və sosial çalarları ön plana keçirilir. Tipikləşdirmə işində sözün sosial çaları mühüm rol oynayır. S.Rəhimovun əsərlərində müəyyən sözlər, ifadələr, hətta şəkilçilər fərdi nitq üçün leytmotiv olur. Məsələn, Molla Qafar kəlməbaşı “əzbəs”, “vəli” sözlərini işlədir və yeri düşdü-düşmədi farsca misralar, beytlər söyləyir. Əlbəttə, bu üslub keyfiyyəti yalnız S.Rəhimova xas deyildir, bizim realist ədəbiyyatımızda tarixən işlənib gələn bir xüsusiyyətdir ki, bu əsnə indi də davam və inkişaf etdirirlər. Bu halda müəyyən dil faktı elə bil ki, bir tipə təhkim edilir, onun nitqinin bütün ruhuna daxil olur. Əsərin əvvəlində Pası arvadın, sonralar isə Qızqayıt qarının dilində “**cığaz-ciyəz**” şəkilçisi diqqəti cəlb edir. Bu şəkilçiləri işlətməsi ilə müəyyən yaşlı qadınlara nitqini tipikləşdirmə hadisəsi bədii dilimizdə XIX əsrdən bəri çox yayılmışdır. M.F.Axundovun (Tükəz), Ə.Haqqverdiyevin (Gül-

pəri), C.Cabbarlının (Xanımnaz) tipləri də bu şəkildən istifadə edir. Lakin onların tipləri tərəfindən bir neçə dəfə işlənən, çox az sözə bitişən bu şəkili S.Rəhimovun tiplərinin az qala bütün isimlərinə qoşulur. Odur ki, məsələn, Qızqayıt qarının nitqi üçün belə cümlələr səciyyəvidir: **”Axırda Pascığazın çürük qozcuğazını da görmədim. Bu mənim hörmətiyəzimidir, balam? Bıy, bıy, bu nə işciyəzdir? Ay göydəki tanrı, sən mənim əməliyəzime bax barı...”**

Müəllif müxtəlif ictimai qrupların nümayəndələrini öz nitqləri ilə də səciyyələndirir. İctimai vəziyyəti, mədəniyyəti, dünyagörüşü ilə əlaqədar surətlərin danışq tərzı də fərqləndirilir. Yusif Cəlal paşa bir cür, Sultan başqa cür, Alo tamam ayrı cür danışır və s.

S.Rəhimovun əsərlərində müəyyən ərazi əhalisinin yerli dilinə məxsus sözlərin – şivə sözlərinin, dialektizmlərin də geniş yer tutduğu bir faktdır. Bəri bşdan deyək ki, dialekt və ədəbi dil sözləri arasındakı hüdud hələ də sabitləşdirilməmişdir, elmi əsaslarla hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Odur ki, bu həll bəzən şəxsın təhlilindən, dünyagörüşündən, həyat təcrübəsindən asılı olaraq subyektiv tərzdə izah olunur. S.Rəhimovun əsərlərində **kişlək, çöplük, ağnağaz, güzlük, yazlıq, köçəl, kərdiyar** və s. kimi çoxlu sözlərin çıxarışda izahı verilir. Lakin bunlara dialekt demək olmur.

Az-çox tanış olmadığın, eşitmədiyin bir sözə “dialekt sözüdür” demək kimsəni qane edə bilməz. Axı, heç kəs ümumxalq dilindəki bütün sözləri bilmir. Ayrı-ayrı fərdlərin söz ehtiyatı ümumi dilin lüğət tərkibinin çox cüzi bir hissəsini təşkil edir. Hazırda Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun lüğət şöbəsində mühafizə olunan kartotekada müasir dilimizdə işlənən 60 mindən çox söz toplanmışdır.

Deməli, sözün dialektə məxsus olub-omadığını subyektiv şəkildə müəyyən etmək mümkün deyildir. Yuxarıdakı kartotekaya əsasən Füzuli, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı dilinin lüğəti öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. İstər klassik, istərsə də müasir ədəbiyyatımızda dialekt sözlərdən istifadəyə görə S.Rəhimov birinci yerlərdən birini tutur. Dialektlərin çoxluğu xalq yazıçısının üslubunun səciyyəvi əlamətlərindən biri-

dir...

Bəzən bədii əsərdə dialektlərin işlədilməsinə qəti etiraz edənlər olur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dialektizmlərin yeri məhz bədii üslubdur. Bu kateqoriya sözlər ancaq bədii üslubda özünə yer tapa bilər, dilin başqa üslublarında yox. Və “dialektizm” anlayışı da bədii ədəbiyyatla əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Digər tərəfdən dialektizm anlayışı ancaq ədəbi dil ilə müqayisədə özünü doğruldur. Bu isə o deməkdir ki, dialektizm anlayışı milli ədəbi dilin formalaşdığı zamandan yaranmışdır. Doğrudan da Azərbaycan milli ədəbi dili təşəkkül tapdığı vaxtdan bəri bütün görkəmli sənətkarlarımızda dialekt sözlərinə az-çox rast gəlmək olur. M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Vurğun əsərlərində dialektizmlərin müəyyən yeri vardır.

Deməli, dialekt sözlərini bədii əsərdən tamamilə qovmaq tələbi əsassız tələbdir.

Kənd həyatından bəhs edən yazıçılar da, şairlər də əsərlərində varlığın real təsvirini vermək, əsərin dilini zənginləşdirmək və s. üçün dialekt sözlərdən istifadə edə bilərlər.

Bədii üslub dilin başqa üslublarına nisbətən çox zəngin və mürəkkəbdir. Bədii üslubda dialektizm də, professionalizm də, vulqarizm də, arxaizm də, neologizm də, bəzi başqa “izm”lər də işlənə bilər və işlənməlidir. Bunlarsız bədii əsərin dili quru olur, sxematik olur, emosional təsirdən məhrum olur.

Dialektizmləri işlətməkdə müxtəlif məqsədlər ola bilər. Surətlərin dilində dialekt sözlər işlətməklə onları gülüş hədəfi etmək, komik effekt yaratmaq olur (məsələn, Rəşid bəy Əfəndiyevin əsərləri). Bəzi sənətkarlar dialektizmlərdən etoqrafik təsvir üçün, kənd həyatının təsviri üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər (məsələn, Sanılı). S.Rəhimov təsvirin reallığı, surətlərin xarakterini açmaq, əsərin dilini zənginləşdirmək məqsədi ilə də dialekt sözlərinə geniş yer verir. Həm müəllifin təsvir dilində, həm də personajların dialoqlarında dialekt sözləri eyni məqsədi güdür. Yazıçı inqilabdan əvvəl kənd həyatının təsvirində dialekt sözlərinə nisbətən geniş yer verir. Müasir mövzuda yazılmış əsərlərdə belə sözlər cüzi miqdardadır. S.Rəhimovun təsvir dilində əsasən etnoqrafik dialektizmlər

mühüm yer tutur. Bunlar ümumi ədəbi dildə qarşılığı olmayan, məhdud dairədə işlənən əşya, hadisə adlarıdır. Bu sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar dəqiq və konkretidir. Müxtəlif adət-ənənə, geyim, ölçü, ot, xəstəlik adları buraya daxildir.

“(Kəlbəli) at ustalıqın da edər, gəmirçəyini kəsər, çərləyəndə yeddiqat qanı alar, pıçılğanını rahatca sağaldar, “su yemmə”sini, “naxuna”sını, “yelpiy”ini ayırd edərdi”.

Əlbəttə, bədii əsərdən hər hansı sözlər kimi dialekt sözlərini də təcrid edib öyrənmək olmaz. Çünki əsərin ümumi dil sisteminə, cümlələr və birləşmələr daxilində müəllif dialekt sözlərini də çox aydın mənada işlədir, anlaşılmazlığın qarşısını alır.

Molla Qafar və Hətəmxan borcluları hesablayırlar:

–Saleh, üç kəviz, kərbəlayı!

–Bu da altı kəviz, molla!

–Dado, üç gilə, əxəvi!

–Bu da bir kəviz, qardaş!

–Şətə qarı, altı dinəvic!

–Bu da bu tərəfdən olsun, – üç gilə!”

Burada qeyd olunmuş üç sözdən birini bilən oxucu üçün o biri sözlər də aydındır. Müəllif dialekt sözünü ədəbi dildəki söz ilə yanaşı işlədir: “Yaman ayıq olmusan, zarafatçı”. Dialekt sözlərinin bir qismi öz sinonimi ilə birləşdirilir və bu kimi qoşa szün tərkibində aydın mənada oxucuya çatdırılır. **“Zoğlayıb-zorpalamaq”, “cılxa-teyxa halında”, “cəsəmətli-şaqqavathı igid”** və s.

Leksik dialektizmlər qarşılığı ümumi ədəbi dildə olan sözlərdir. Bu sözlər ümumi ədəbi dil sözü ilə mütləq sinonim olur. Lakin yenə də leksik dialektizmlər dəyərli bədii təsvir vasitəsi hesab edilir. Ona görə bunlar bədii əsər üçün qiymətlidir ki, dialektizmlər öz müstəqim mənasını mühafizə etmiş sözlərdir. Müstəqim məna isə oxucu üçün yenidir, təzədir. Bu yenilik bədii dildə müəyyən emosional təsir oyatmağa səbəb olur.

Dialektizmlərin bir qismi sənətkarı obrazlılığına görə cəlb edir. Belə sözlərin “daxili” forması çox aydın və obrazlıdır: **çömçə-qurutmaz payız günü, çövkənbuynuz öküz, yortanlamaq, uçurlanmaq, alacankeş, dolanısaçaq, tapansaqqal, gümanaşək, micburun donuz, çalqamçı gəlmək, azanta, çalixmaq, yanixmaq** və s.

Yazıcının dialektizmə çox yer verməsi də şifahi danışiq dilinə əsaslanması ilə əlaqədardır. Düzdür ki, bədii əsərdə yazıcının ümumi üslubu ilə. əsərin janrı və ümumi mövzusu ilə əlaqədar dialekt sözləri, arxaik sözlər və s. işlənə bilər. lakin bunlar əsərin dilini ümumxalq dili normalarından uzaqlaşdırmamalıdır, əks halda əsərin oxucular tərəfindən anlaşılmaması qorxusu vardır. Təsadüfi deyil ki, S.Rəhimovun əsərlərində əsasən etnoqrafik və leksik dialektizmlər vardır. Fonetik, morfoloji və sintaktik dialektizmlərin bədii, emosional təsiri yoxdur. Buna görədir ki, S.Rəhimovun əsərlərində belə sözlər azdır. Yənə bir neçə yerdə Qarabağ şivəsində danışan tiplər təsvir olunur. Beləliklə, bu tiplərin ədəbi dildən fərqli bir şəkildə danışdığı qeyd edilmiş olur.

Dilin hər hansı üslub keyfiyyətindən düzgün, mütənasib şəkildə, müəyyən ölçü ilə istifadə etmədikdə həmişə əks təsir yaranır, bu keyfiyyət istər-istəməz öz keyfiyyətini itirir. Metafora bədii dil üçün ifadəlilik vasitəsidir. Mübaliğə də və s. Lakin müəyyən ölçü dairəsində. Təkrar emosionallıq yaradır. Həddən artıq olanda bu keyfiyyətdən məhrum olur. (Təsadüfi deyil ki, “təkrar” və “təkrir” terminləri fərqləndirilir). Bədii əsərdə dialektizm də, ictimai jarqon da həddində olmalıdır. Obrazlar da belə. **“Göyərçin...barmağını şahmar ilan başı kimi dik qaldırdı”**. Bu obrazlı, tendensiyalı fikir çox mənalıdır, emosionaldır. Lakin eyni obrazı, eyni sözləri Zərrintac xanım haqqında da, Paşa haqqında da, Müqim bəy haqqında da və s. deyəndə bezdirici çıxır. Bu isə göstərir ki, əsərin dili üzərində işlənilməyə ehtiyac vardır. Bu gözəl əsəri klassik sənət nümunəsi səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür. Layiqdir də.

Müasir dövrdə geniş xalq kütlələrini fərdi-psixoloji əhval-ruhiyyələr, proseslər, tək-tək şəxslərin xarakteri, taleyi kimi məsələlərdən daha çox tarixi hadisələr, ümumxalq tarixi, mühüm ictimai mənalı məsələlər məşğul edir. Qəhrəmanları bir və ya bir neçə nəfərdən ibarət roman bu məsələləri tamamilə əhatə edə bilmir. Çünki bir (və ya bir neçə) qəhrəman eyni zamanda hər yerdə, bütün hadisələrin içində ola bilməz. Epopeya yaratmaq meylinin bir səbəbi də budur.

“Şamo” epopeyadır. Burada ayrı-ayrı fərdlər ümumi ictimai axın fonunda, Azərbaycanda inqilabi mübarizələrin kəskinləş-

məsi fonunda təsvir edilir. Əsərin qəhrəmanları müxtəlif və bir-birinə zidd cəbhələrdə qarşı-qarşıya gələn ictimai qüvvələrdir.

Əsərin mərkəzində də məhz həmin ictimai qüvvələr durur. Odur ki, müxtəlif yerlərdə baş verən çox geniş məsələləri həll etmək üçün müəyyən tənasübü gözləmək həmişə lazım gəlir. Əlbəttə, ümumi mübarizələr fonunda qəhrəmanların fərdi həyatı, taleləri də təsvir olunmalıdır. Yenə də müəyyən tənasübü gözləməklə. “Şamo”da bəzən fərdlərin həyatının təsvirinə uymaq, hadisələri bütün təfəsilatı ilə, detalları ilə təsvirçilik də vardır və belə uzun-uzadı təsvirlər – detallar epopeya üçün o qədər əlverişli, əhəmiyyətli deyildir. Geniş detallar ümumi məzmunun qavranılmasına maneçilik törədə bilər.

Yazıçı ana dilinin üslubuna tam sahibdir. Xalq dili üslubuna o qədər sahibdir ki, bəzən bunu nümayiş etdirmək istədiyi hiss olunur.

Azərbaycan torpağının dərinliklərindən daim yeni-yeni neft təbəqələri axtarır-tapıb xalqın ixtiyarına verən neftçi kimi əsil sənətkar da daim yeni-yeni söz və ifadə təbəqələri alıb ümumi ədəbi dilimizə daxil edir, xalqın mənəvi sərvətinin artmasına çalışır.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1965-ci il, 6 noyabr, səh. 3-4

ŞEİR DİLİ

*

(SƏNƏTKARLIQ MƏSƏLƏLƏRİNİ MÜZAKİRƏ EDİRİK).

Bu il bir sıra şeir kitabları nəşr olunmuşdur. Müəlliflər məzmunca maraqlı, ideyaca dolğun, sənətkarlıq cəhətindən mükəmməl əsərlər yaratmağa cəhd edirlər. Kitabları vərəqlədikcə ayrı-ayrı müəlliflərin inkişaf yolunu, zövqünü və üslubunu da fərqləndirmək olur. Şeirin məzmunu və janrı ilə əlaqədar olaraq, hər müəllifin dil-üslub xüsusiyyətlərindən ayrıca bəhs etmək də mümkündür. Lakin bizi burada şeir dilimizin bəzi ümumi məsələləri maraqlandırır. Məqsədimiz öyrətmək, dərs vermək deyil, sadəcə, mövcud materialdan çıxış edərək, öz mülahizələrimizi söyləməkdir.

Nəsr əsərində əsas diqqət hadisələrə, taleilərə cəlb olunur, şeirdə isə bunlarla yanaşı, səslər, sözlər, birləşmələr, cümlə quruluşu, ifadə tərzii, bir sözlə, dil əsasdır. İngilis marksist ədəbiyyatşünası K.Koduell göstərir ki, “gözəl” üslub roman üçün əlverişli deyil, çünki belə üslub oxucunun fikrini hadisə və insan talelərindən uzaqlaşdırıb sözlərə cəlb edir. Şeirdə isə əsas diqqət sözlərin hissi çalarına cəlb olunur. Şeirdə ifadə olunmuş mətləbi nisbətən “kobud” şəkildə nağıl etmək də olar. Məsələn, Füzulinin “Leyli və Məcnun”unun, S.Vurğunun “Aygün”ünün məzmununu anlatmaq olar, lakin bu əsərlərin “daxili, gizli” gözəlliyini heç cür çatdırmaq olmaz. Gərə şeiri oxuyasan.

K.Koduell buna görə deyir ki, şeirdə əsas cəhət affektiv (hissi) cəhətdir və bu da sözlərlə assosiasiya olunur. Odur ki, şeirdə sözlə “oynamaq” səciyyəvi haldır.

Başqa sözlə, şeir dili öz estetik keyfiyyətləri ilə fərqlənir.

Hazırda estetik tərbiyə məsələsinə çox əhəmiyyət verilir. Bu işdə bədii sözün rolu xüsusilə böyükdür. Sözün estetik funksiyası müasir şerimizdə nisbətən zəifləmişdir. Yüksək ideyalı, dərin məzmunlu əsərlərdə bəzən estetik cəhət özünü göstərə bilmir, nəti-

cədə bədiilik alınmır.

Klassik şeirimizin və xalq şeirinin bir sıra keyfiyyətləri isə məhz estetik nöqtəyi-nəzərdən diqqəti cəlb edir ki, bunları öyrənmək, qiymətləndirmək şeir dilimizin ahəngdarlığı, bədiiliyi üçün çox lazımdır.

Şeir diliinin ahəngdarlığını, musiqililiyini təmin edən amillərdən biri alliterasiyadır – ardıcıl, yanaşı gələn sözlərdə samit səslərin təkrarlanmasıdır. Adətən bu təkrarlanan səslər sözlərin ilk səsləri olur. Məsələn:

Qalır **q**alalarda **q**anlı divarlar

(S.Tahir).

Mən **g**ücü **g**ələcək **g**ündən alıram

(S.Tahir).

Dərin **d**əryalarda **d**alğalar olur

(S.Əsəd).

Həştərxana **g**edən **g**əmi ləng olur

(A.Zeynallı).

Sındı körpə **l**əpələrin **l**ələkləri

(C.Novruz).

Baxdı səhərdən yağan **q**ar **q**alağına

(B.Adil).

Azərbaycan dili iltisəqi dildir. Bu o deməkdir ki, həmin dil-də daxili və ön şəkilçilər yoxdur. Bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər sözün sonuna qoşulur. Eyni söz kökünə müxtəlif şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə müxtəlif yeni sözlər alınır və belə eyni köklü sözlərin ardıcıl yanaşı düzümü tamamilə təbii ola bilər. Buradan isə məlum olur ki, şeirin musiqisi, alliterasiya üçün dilimizin özündə zəmin vardır. Yalnız söz üzərində işləmək, çalışmaq tələb olunur.

Yollar **y**olçuların **y**ol **y**oldaşdır

(C.Novruz).

Şair eyni kökü dörd şəklə salmışdır.

Şair T.Bayramın “Mənim partbiletim” şeirində mənalı fikir,

məzmun ilə yanaşı, yaxşı işlənmiş obrazlar da diqqəti cəlb edir.

Şeirdə alliterasiya məsələsinə dair digər şairlərdən də misallar çəkmək olar. Lakin ümumilikdə alındıqda müasir şeirimizdə bu məsələyə o qədər də diqqət verilmir. Estetik keyfiyyətə malik alliterasiya hadisəsi klassik şeirimizin – Nəsimi, Xətai, Kişvəri, xüsusilə də Füzuli şeirinin əsas xüsusiyyətlərindən olmuşdur. Diqqətlə fikir verdikdə məlum olur ki, Füzulinin hər bir qəzəli, beyti müəyyən səslərin alliterasiyası ilə əlaqədardır.

Xalq şeirində, xüsusilə XIX əsr aşıq şeirində, xalq dilində (idiomatik ifadələr, atalar sözləri, tapmacalar, bayatılar) alliterasiya əsas yer tutur.

Lakin şeirimizdə heç zaman mənə formanın qurbanı olmamışdır – alliterasiya sözün estetik cəhəti əlavə bir keyfiyyət kimi ikinci mənəni müşayiət etmişdir. Qədimlərdə isə alliterasiya qafiyənin əvəzində işlənmişdir. İndi də bəzi türkdilli xalqların şeirində alliterasiya əsasdır.

* * *

Bədii dil, xüsusilə şeir dili ənənə ilə sıx bağlı olur. Şeirimizdə klassik şeirimizin və xalq şeirinin ənənələrindən istifadə tələb edilir. Bu ənənələrdə sözün estetik keyfiyyətinə yüksək qiymət verildiyini görürük.

Estetik cəhətlərdən birini də sözün çoxmənalılığı və bundan istifadə məsələsi təşkil edir. Müasir şeirimizdə eyni misra və bənddə eyni sözün müxtəlif mənalarda təkrarlanmasına qismən rast gəlmək olur. M.Rahimin “İlan oynadan” şeirində deyilir:

Boynuna bir **ilan** dolaşmışsa da,
Lakin başqa **ilan** səni çalıbdır.

B.Adil şeirlərindən birində yazır:

Nə lalə **odlardı** çöllərimizi,
Nə qəlbi **odlardı** onu yığan qız

Ə.Kürçaylı “Elladanın nəvəsinə” müraciətlə deyir:

Keçmişinə layiq olan
Bu gününü yarat bu gün.

*

Sözün müxtəlif mənaları olur. Dilçilikdə bunlara ümumi və xüsusi mənə, sərbəst və bağlı mənə (idiomatik və frazeoloji mənə), ümumi və mətni mənə, obyektiv və subyektiv mənə, terminoloji mənə, məhəlli və professional mənə və s. deyilir.

Şeirdə eyni sözün bu kimi mənələrdə təkrarı çox maraqlı estetik effekt verə bilər. Lakin müasir şeirimizdə sözün müxtəlif mənələrdə deyil, eyni mənə təkrarı daha çox yayılmışdır. Belə təkrar isə yalnız pafos, həyəcan ifadəsi üçün işlənir və dərin təsiri olmur. Dilçilikdə sadəcə “psixoloji təkrarlar” hesab olunur.

Klassik şeirimiz üçün isə sözün müxtəlif mənələrdə təkrarı əsas yer tutur. Füzuli şeirində bir və ya bir neçə sözü təkrar edilməyən misra və ya beyt çətin tapılır. Bunlar poetik təkrarlardır və psixoloji təkrarlardan fərqli olaraq “mənə yükünə” də malikdirlər. Elə əslində şeir sözlərinin təkrarından törəmişdir (musiqinin özü də müxtəlif tənasüblü təkrarlardır).

Tədqiqatçıların (məsələn, Veselovski) göstərdiyinə görə şeir dili psixoloji təkrarlardan poetik təkrarlara doğru inkişaf etmişdir. Poetik təkrarlar isə ümumiləşmiş hökmlərin, hikmətli sözlər təsiri bağışlayan misra və beytlərin yaranmasına çox kömək edir. Şair B.Adil “Yüz il ömür elədi Aşiq Ələsgər” şeirini belə bitirir:

**Bir ömrün yüz yaşda çatdısa sonu,
Yüz ömrü sazında, sözündə qaldı.**

Sözün müxtəlif mənada təkrarı çox zaman yeni, “gözlənilməz” fikirlərin, mühakimələrin də söylənilməsinə səbəb olur. Poetiyada isə yenilik başlıca şərtlərdəndir.

Adları da eyni olan iki gənc və orijinal şairdən bir neçə misal göstərək:

Qaradağ

Qara dağ olsa da olmadı qarabaxt...

İki zərif **qanadında** min **qanadlıq** inam olar....

(Fikrət Sadıq).

Axşam da ki, **baş altımdır**

başı qarlı Qafqaz dağı

(Fikrət Qoca).

*

Əlbəttə, qeyd-şərt qoymadan klassik şeirin bütün estetik keyfiyyətlərini müasir şeirdən tələb etmək düzgün deyildir. Klassik şeirimizdə eyni ifadəni, cümləni müxtəlif mənalarda anlaşıla biləcək tərzdə qurmaq bir məharət sanılırdı ki, bəzən bu mənalar bir-birindən çox uzaq olurdu. Eyni cümləni müxtəlif tərzdə yozmaq olurdu. Bu xüsusiyyət xalq şeirinə də yad deyil, çoxlu bayatı, şeir şəklində atalar sözü göstərmək olar ki, bunlar eyni zamanda bir neçə mənada anlaşıla bilər.

Şeirdə ümumiləşdirmə daha səciyyəvidir. Lakin şeirdəki ümumiləşmə ilə elmi ümumiləşmənin çox mühüm fərqi burasındadır ki, bu ümumiləşdirmə şeirdə qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiqi, elmi dildə – müəyyən və dəqiq olur.

Obrazlı dil məsələsi də çox geniş və mürəkkəb anlayışdır. Bəzən obrazlı dil dedikdə yalnız məcazi mənəni (və ya məcazlar sistemini) nəzərdə tuturlar. Lakin tədqiqatçılar sübut edirlər ki, obrazlı dil şeirin (ümumiyyətlə bədii əsərin) bütün ünsürlərinin çox mürəkkəb əlaqəsi nəticəsində yaranır. Obrazlılıq məntiqi və hissi cəhətdən özünü göstərsə də, həmişə ifrat, son hədd müsbət keyfiyyətin əksinə çevrilir. Odur ki, şeir dilində “ölçü hissi” daim gözlənilməlidir.

Məntiqi obrazlılıq adətən çətin qavranılır, lakin dərk edildəndən sonra təsiri uzun müddət getmir. Klassik şeirimizdən çox nümunə gətirmək olar. M.Füzuli, H.Cavid, M.Müşfiq, S.Vurğun, R.Rza və s. şairlərimizdə məntiqi cəhətdən dəyərli, qiymətli fikirlər çoxdur, şeirləri əsasən intellektualdır. Şeir dili üçün məcazlar, metaforalar çox səciyyəvidir.

Lakin burada ölçü hissi gözlənməsə şeir tapmacaya çevrilə bilər. Hələ Aristotel göstərirdi ki “ tapmacalar – yaxşı tərtib olunmuş (düzəlmiş) metaforadır”.

Hissi obrazlılıq asan dərk olunur, emosiya ilə bağlı olur. Əsasən xalq şeiri, habelə qoşma şəklində yazılmış digər şeirlərdə bu hissi obrazlılıq başlıca yer tutur. Burada məcaz, metafora deyil, ritm, bölgü mühümdür.

Hissi obrazlı şeirlər dilimizin təbii inkişafı, təbii xüsusiyyətləri ilə daha çox bağlı olsa da dərin məna ifadə edə bilər. Məsələn:

Ağa Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm,
Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm...

Adətən hissə təsir üçün sözləri təkrarlayırlar ki, sözün ikinci dəfə təkrarı burada yeni bir məna ifadəsi üçün deyil, sadəcə emosiya ifadəsi üçündür. Hissi obrazlılığın qorxusu bundadır ki, “ölçü hissini” gözləmədikdə futurizmə qapılmaq mümkündür. Buradaca qeyd edək ki, istər simvolizm, istərsə də futurizm bir cərəyan kimi Azərbaycan sovet şərinə mövcud olmamış və mövcud deyildir.

Lakin ritm (ancaq ritm) xatirinə müasir şeir dilimizdə geniş miqyasda işlənən təkrarlar mövcuddur ki, bunların qarşısı alınmalıdır.

Şeir dilində məcazi mənalara geniş yer verilə bilər və şeir üçün müsbət hesab olunan bu cəhət nəsr dili üçün o qədər də faydalı hesab edilmir. Şair H.Hüseynzadə yazır:

Kiçilə-küçülə böyüyənləri
Böyüyə-böyüyə küçülən gördüm.

Sözün estetik mənası bir növ məntiqə sığmır. Burada məcazi məna irəli çıxır, əsas olur. İlk mənada “böyüyə-böyüyə küçilmək” nə dərəcədə mümkündür? Lakin Şir sözü estetik mənada işlədir və bunu oxucu da məhz şairin dediyi kimi mənada anlayır. Sanki şair və oxucu sözün bu yeni mənası haqqında öz aralarında razılığa gəlirlər, bir-birini çox gözəl başa düşürlər ki, buradan da hər

ikisinin arasında bir yaxınlıq yaranır.

Beləliklə, estetik söz əsasən məcazi mənalar ilə bağlıdır, buna “obrazlı söz” də deyilir. Müasir şeirimizdə obrazlı sözə aid misal çox gətirmək olar. C.Novruzun şeirlər kitabında elə birinci “Ürək” şeiri obrazlarına görə diqqəti cəlb edir.

Qəlbimin minlərlə guşələri var,
Bütün yer üzündə rişələri var.

T.Bayramın SSRİ xalq artisti Niyaziyə ithaf etdiyi “Azərbaycan dünya gəzir” şeiri də obrazlarla zəngindir.

Mənim musiqimin qaranquşuna,
Bənzərsən, dirijor paltarında sən.

Dirijor – qaranquş, təşbehi şeirimizdə işlənmişdir (R.Rza). T.Bayram bu obrazı daha da mürəkkəbləşdirmişdir. “Musiqi qaranquşu” – müjdəçi, şad xəbər gətirən, bahar (musiqi) müjdəçisi. Şeirimizdə yeni, obrazlı sözlər, misralar, parçalar çoxdur. Lakin bütün şeirlər haqqında bunu demək olmur. İstərdik ki, bədiilik, estetik keyfiyyət həmişə şairlərimin diqqət mərkəzində olsun.

Dilin bədiiliyi, obrazlılığı isə yalnız məcazi mənalardan ibarət deyildir. Əsərdə obrazlı sözlər, metafora, məcaz və s. olmaya da bilər, dil isə yenə də təsirli, dəyərli olar. Bir də qeyd edirik ki, məntiqi və ya hissi obrazlılıq tündləşən kimi, qatılan kimi ifadəlilikdən məhrum olur, bir növ “şirinliyindən acı dadır”.

Bəzən şeir dili haqqında çox ümumi mülahizələr söylənilir. Konkret olaraq şeiri və nəsr dilinin fərqi aydınlaşdırılmır. Halbuki nəsrə konkretləşdirmə üçün işlənilən çoxlu söz, ifadə və cümlələr şeirdə o qədər də əlverişli deyil, habelə şeirə xas olan paralelizm, ritm nəsrə əlverişli deyildir.

Şeirdə səslərin də, sözlərin müxtəlif mənalarının qarşılaşdırılmasının da əhəmiyyəti vardır. Şeir bir baxışla predmet və hadisəni verir, nəsr detallar ilə (nisbətən geniş detallar ilə) göstərir. Şeirdə “əlaqəli təsvir”, fikirlərin məntiqi ardıcılığı o qədər də tələb olunmur, burada sözlər, cümlələr arasında çox böyük zaman və

məkan uzaqlığı mümkündür, nəsrdə belə “sərbəstlik” yoxdur.

Lirik şeir elə əvvəldən, yaranışından adətən “əlaqəsiz”, uzaq misralardan təşkil olunur. Əslində iki misralıq (indi dörd misra) olan bayatıları götürün! Birinci və ikinci hissələr bir qayda olaraq müxtəlif məsələlərdən bəhs edir. Elə bu “uzaqları yaxınlaşdırmaqda” bir subyektivizm vardır.

Xalq söz sənətində, şeirdə hər şeydən əvvəl məna axtarır. Burada təkcə ahəng, ritm, estetikizm kifayət etmir. Aşığın sözü qurtaranda “yarım-yarım çağırır”. Bu ifadənin özündə bir məna axtarışı, mənalı fikir eşitmək duyğusu əks olunmuşdur.

Hər bir düzgün qurulmuş cümlə də müəyyən bir fikir ifadə edir. Lakin hər bir fikrə sənət əsəri, bədii söz demək mümkün deyildir. Vaxtilə H.Zərdabi “Ağacda oturub sərçə; Sən nə uzunsan, ey küçə” kimi şeirlərə atəş açmışdır. Məsələ onda deyil ki, buradakı cümlələr bir-biri ilə mənaca yaxın, əlaqədar deyildir. İş bundadır ki, burada dəyərli “şairanə” fikir yoxdur, oxucunu öyrədən, inkişaf etdirən, onu zehni və mənəvi cəhətdən kamilləşdirən heç bir şey yoxdur. Adətən, yaxşı sənətkarlar hər bir cümlədə, misrada nə isə dəyərli yeni bir şey söykəmiş olurlar. “Hər misra yeni şey deməlidir” (M.İsakovski).

F.Qoca gələcəyi təsəvvür edərkən deyir:

Şənlikdən yorulanlara
Yəqin ki, aptekdən
Reseptlə veriləcək qəm....
Qanunlar kəsməyəcək
Fikirələrə gedən yolları.

*

Dilin iki mühüm funksiyası vardır: a) dil ünsiyyət vasitəsidir; b) dil ifadə vasitəsidir. Dilçilikdə bunlara kommunikativ və ekspressiv funksiya deyilir.

Başqa sözlə, dil obyektiv və subyektiv momentlərin toplusudur. Obyektiv moment dilin iradi-əqli cəhəti ilə, subyektiv moment emosional-hissi cəhəti ilə bağlıdır. Dil də bu məntiqi və hissi momentlərdən ibarət ictimai hadisədir.

Dil məntiqi cəhətdən məfhumlarla (geniş mənada) daha çox əlaqədardır və abstraksiyaya meyl edir. Hissi cəhətdən isə geniş mənada obrazlarla daha çox əlaqədardır və konkretliyə meyl edir.

Marksizmə görə məntiqi cəhət əsasdır, mühümdür, üstünlük təşkil edir və hissi cəhət də məhz bu məntiqi cəhət əsasında mövcud ola bilər. Yəni hissə təsir üçün deyilmiş, söylənmiş söz o zaman daha qüvvətli, dolğun olar ki, bu söz məntiqi cəhətdən də dəyərlı, mənalı, qüvvətli olsun.

Yoxsa “hiss xətirinə”, “musiqilik xətirinə” hər cür çərən-pərən də söyləmək mümkündür. Hissi cəhətin bir üstünlüyü vardır ki, o, oxucuya çox tez təsir edir, necə deyərlər, “sözlər ağıza gəlməmiş ürəkdən xəbər verir. İndi təkəcə ürəyə, qəlbə təsir edən şeirlər deyil, həm də (lap daha çox) şüura təsir göstərən şeirlər tələb olunur. “Pravda” qəzetində (9 sentyabr, 1965-ci il) nəşr olunmuş böyük bir məqalədə intellektual əsərlər haqqında geniş söhbət gedir. Zəmanəmizdə bütün xalq kütlələrinin mədəni cəhətdən yüksəldilməsi tələb olunduğu bir vaxtda yalnız hissə, “instinktə” təsir edən şeirlər kifayət deyildir. İndi bədii sözdən dərin məna, qiymətli fikir gözlənilir, həmişəkindən daha artıq və daha çox gözlənilir. Xalq da həmişə bədii sözdə birinci olaraq məna aramışdır.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1965-ci il, 21 avqust, səh.4

HƏYATİ VƏ OBRAZLI DİL

Şair Balax Azəroğlunun şeir dili getdikcə daha artıq kamilləşməkdədir. O, klassik şeirimizin və xalq yaradıcılığının bir sıra keyfiyyətlərindən öyrənir, sənətkarlıq qabiliyyətini daha da inkişaf etdirməyə çalışır. Onun şeirlərində çağırış, müraciət məqsədi ilə, emosiya yaratmaq məqsədi ilə nidalardan, xitablardan, bədii suallardan geniş şəkildə istifadə olunur. Yüksək pafos və obrazlılıq Azəroğlunun şeir dilinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Coşqun xəyal, siyasi pafos, mübarizələrlə dolu qaynar həyat onun şeirinin məğzini təşkil edir. Şair **”azadlığın carçısı inqilab şairi”** olması ilə fəxr

edir.

Bəzən də həzin, incə, lirik bir ahəng onun şeirini süslədir. Ana torpağın dilbər guşələri, təbiət gözəlliyi şairi rıqqətə gətirir. Bu zaman Balas, bədii cəhətdən çox dəyərli, orijinal obrazlar yaradır, tablo çəkir. “Bu axşam çimməyin” şeirində deyilir:

**Gecə sakit, gecə lal,
Ətraf sükut içində.
Göyün atlas donunda
Gümüş rəngli neçə xal
Üzür bulud içində....**

Azərbaycan təbiəti, vətənin baharı, gülləri, dağları, çayları, axşamı, sabahı, quşları....şairi məftun edir. Şair Göy gölə müraciətlə deyir:

**Sinəndə rəqs edir nərgiz, yasəmən,
Elə bil gül açmış yaşıl bir çəmən....**

Təbiət gözəllikləri şairi ictimai həyat nöqtəyi-nəzərindən maraqlandırır. Şair “”təbiət xatirinə” təbiəti təsvir etmir. Onun bir çox şeirlərində gül, çiçək obrazı bir səadət rəmzi kimi işlədilir. Çiçəklər səadəti əks etdirir. “Təbrizdə May bayramı” şeirində şair 45-ci ildən bəhs edir. “Sol döşlərinin üstə qırmızı lalə taxılan” kəndlilər “axın-axın”, “dəstə-dəstə” şəhərə gəlir. Şair göstərir ki, bu lalələr “azadlıq yolunda sinəsindən vurulmuş igidlərin qanıdır”...

Bu hadisədən on il keçmişdir. Şair yazır:

**Təbrizin sinəsi yenə boyandı qana.
Elə bil
45-ci ildəki kəndlilərin
döşlərindən lalələr
səpildi xiyabana.**

Beləliklə şairin çox sevdiyi poetik obrazlar olan lalələr şairin ideyasını daha qabarıq və tendensiyalı ifadə etmək vasitəsi olur.

Azərbaycanlı təbii və ictimai obrazları, hadisələri müvəffəqiyyətlə birləşdirir, səadət rəmzi çiçəkləri səadət, azadlıq uğrunda aparılan mübarizələrlə bağlayır. Digər tərəfdən Azərbaycanlı lirik qəhrəmanı əsasən birinci şəxsdir, şairin özüdür. Müəllif və qəhrəman eyni şəxsdir. Bu qəhrəman isə həmişə xalqın, vətənin mənafeyi ilə yaşayır.

**Bahar yurdumuza gəldi bir xəzan
Sındı qızılgülün budağı, qardaş!
("Ürək sözləri").**

Təbiət hadisələrini belə mənalandırmaq məharəti obrazlı dil Azərbaycanlı əsas üslubi keyfiyyətlərindədir. Şair bəzən ötəri bir ştrixlə, kiçik bir əlavə ilə mənalı, obrazlı bir fikir tələq edir:

**Daşların üstüylə ağır-ağır
keçən duman,

hər yerə baş soxur

tiryəki ajan kimi.**

Bu misralarda ifadə olunmuş obrazlı fikir dildən məharətlə istifadə nəticəsidir. Son misranı atın! Quru təsvir qalacaq. Sadəcə məlumatdır: "**duman hər yerə baş soxur**". Lakin əlavə edilən "**tiryəki ajan kimi**" ifadəsi çox şey deyir: ajan istənilməyən, arzu olunmayan şeydir. Həm də İranda ajanların ("**tiryəki ajan**") kobudluğu, özbaşınalığı sərrast, tutarlı verilir. Tendensiyalı bədii dil, obrazlı dil şeir üçün zəruridir.

Həmin "Təbrizdə May bayramı" şeirində deyilir:

**Yolun hər yanı adamdır,
Bir də silahsız polis nəfəri.**

Şairin tendensiyası aydındır: "**polis nəfəri**" adam hesab olunmur. Şair sözlərin orijinal düzümü ilə təsvir obyektinə partiyalı

münasibətini açıq ifadə edir. Buradan da şeirlərinin ideya-tərbiyəvi və bədii-estetik təsiri aydınlaşır.

Dil qanunlarından, sözlərin birləşmə üsullarından tenden-siyalı şəkildə istifadə etməkdə Azəroğlu xüsusi məharət göstərir. “Açıq məktub”da şair yazır:

**Anasının sinəsi üstündə
yad ayaqlarını qucaqlayan
şah oğlu şahsan....
mən sadəcə bir əsgərəm.**

“**Şah oğlu şah**” ifadəsi ilə şair nə tutarlı zərbə vurmuşdur. Adətən sözün bu “**oğlu**” sözü ilə təkrarı həmişə mənfi çalara malikdir. Həmişə mənfi mənalı sözlər dildə belə təkrar edilir. Şair bununla da kifayətlənmir. Sonrakı misralarda bu ifadənin mənfi çalarlığı daha da konkretləşdirilir və şiddətləndirilir.

Bədii əsərdə dil yalnız obrazlılıq vasitəsi ilə deyildir. Tipikləşdirmə, janr, vəzn, qafiyə, ritm, kompozisiya və s. kimi məsələlər də dil ilə əlaqədardır.

Azəroğlu şeirində eyni söz, ifadə və misranın əsərin müxtəlif yerlərində təkrarlanması kompozisiya ilə bağlıdır. Bu cür təkrar əsərin müxtəlif hissələrini bir yerə toplamağa, bütöv vahid yaratmağa imkan verir ki, belə əsərdə ixtisar aparmaq qətiyyəən mümkün olmur. “Mənim doğma partiyam” şeirində şair 1945-ci ili xatırlayıb deyir:

**İndi on il keçir o gündən...
Fəqət
ömrümün bu on ilini
bu uzun yolu mən
asfalt üstündə gəzən
adamlar kimi keçmədim;
badə qaldırıb içmədim
azadlığın sağlığına.**

Bir az sonra:

**...Bir il azad yaşadım;
Asfalt küçələrdən də keçdim,
Azadlığın sağlığına badə də içdim.**

Şeirin kompozisiyasının bu şəkildə qurulması bir məvazilik yaradır. Ümumiyyətlə, şeirdə məvazilik isə çox zəruri məsələdir. Balasın bu cür məvazilik üzrə qurulmuş şeiri çoxdur və belə şeirlərdə daxili rabitə də çox qüvvətli olur. Məlum olduğu üzrə şeirin əsas ünsürlərindən biri olan qafiyədən də məqsəd, məvazilik yaratmaqdır.

Şeirdə qafiyənin bir vəzifəsi də ayrı-ayrı misraları, bəndləri bir-birinə bağlamaq, rabitələndirməkdir. Qafiyənin xarici əlamətlərindən biri də misraların təşkilinə xidmət etməkdir (misralar arasında isə daxili ümumiləşmə mütləq olmalıdır. Yoxsa “şeir” yox, sadəcə söz yığını alınar. Bu mənada Azəroğlunun şeirlərində kompozisiya ilə bağlı təkrarlar bir növ “qafiyə rolu” oynayır, şeirin müxtəlif parçalarını bir-biri ilə sıx şəkildə bağlayır. Bu üsul onun şeirləri üçün çox səciyyəvidir. Xüsusilə “Qanun”, “Açıq məktub”, “Elə oğul istəyir vətən...” və s. kimi qüvvətli şeirlərdə şair bu üsula müraciət edir və müvəffəq də olur. Deməli, ayrı-ayrı sözlər, ifadələr ancaq əsərin ümumi süjetinə qovuşduqda, əsərin ruhu ilə qaynayıb-qarışıqda obrazlılıq əmələ gətirir. Söz, əsərin ümumi mətni daxilində obrazlılıq imkanlarını üzə çıxarır. Burada sözdən obraz yaranır. Söz mətnin tərkibində fərdi şəkildə işlənilə bilər ki, fərdi üslub da buradan doğur.

B. Azəroğlu ümumiyyətlə həmcins söz və birləşmələrdən geniş istifadə edir. Dildə həmcins sözlər olduğu kimi, həmcins cümlələr də vardır və bunların hamısı şeir üçün zəruri olan ahəng, bölgü, məvazilik yaratmaqda əlverişli vəsaitdir. Ümumiyyətlə, həmcins üzvlər bölgü, müqayisə, təkid, təkrir, qarşılaşdırma, təzad, sadalama və s. məqsədlər üçün işlədilir. Bunların da hər birinin özünə məxsus intonasiyası olur.

“Ürək sözləri” şeirində oxuyuruq:
...Nədəndir bu olmuş **haqqım, qismətim**,

Dağılır əllərdə **varım, dövlətim?**
Yəqin az vurubdur **boran, qar** bizi,
Az soyub **şah** bizi, **hökmdar** bizi,
İndi də yadlara verilmiş fürsət
Çapıb talamağa etsin cəsarət...

1947-ci ildə yazılmış bu şeirdə həmcins sözlər ikiüzlüdür ki, bu hal Balaşın yaradıcılığının o dövrü üçün çox səciyyəvi idi. Belə ikiüzlü bölgüsü olan cümlələr el ədəbiyyatında da çoxdur və burada əsas məqsəd məvazilik yaratmaq, habelə mənəni şiddətləndirmək, qüvvətləndirməkdir. Yaradıcılığının son dövrlərində, xüsusilə sərbəst şeirlərində üçüzlü cümlələrə daha çox meyl edən şair yeni növ bölgüyə üstünlük verir. İndi müxtəlif hadisə, əhvalat və obrazları sadalama yolu ilə bir tərkibə toplamağa cəhd edir.

**Bir qələmim var,
bir bloknotum.
Bir də
üstü mavi xətlərlə yazılmış
boz cildli pasportum....**

(“Mənim pasportum”).

Başqa bir şeirdə nümayişə çıxanların “**sinələrində lalə, əllərində şüar, dillərində nəğmə**” mitinqdən qayıtmaları təsvir olunur (“Təbrizdə May bayramı”). Həmcins üzlərin bu yeni bölgüsü çox uzaq hadisələri bir şeirdə, həm də ardıcıl şəkildə əks etdirməyə imkan verir. Bu isə şeirin daxili qüvvəsini çox artırır, kiçik bir mətn daxilində çox şeydən bəhs etmək mümkün olur, yığcam yazmaq üçün də şərait yaranır.

Belə üçüzlü bölgüsü olan parçalar şeirdə yeni növ ritm yaradır, lazımi hissənin xüsusi şəkildə tələffüz edilməsini tələb edir, emosional təsiri qüvvətləndirir.

**Düşünürsən,
Fikirlər qızarmış dəmir tək**

**beynini yandırır,
əlini yandırır!
Dilinə alırsan nəfəsin od tutur,
dilini yandırır...**

(“Elə oğul istəyir vətən...”).

Oxucuya tamamilə aydındır ki, bu parçanın ikinci hissəsindəki “qılıncının odu” ifadəsi Səttarxana, “sözünün qüdrəti” Xiyabaniyə, “şeyrinin siqləti” Möcüzə aiddir. Həmcins üzvlərin belə bölgüsü klassik şeirimizdə də çox işləndirdi.

Söz sənəti ənənə ilə daha çox bağlıdır. Sənətkar özündən əvvəlki irsdən qidalanmasa, bu irs ilə boya-başa yetməsə əsil sənətkar olmaz. Ənənənin tam əsiri olmaq da yaramaz. Ənənəni inkişaf etdirmək, daha da təkmilləşdirmək sənətkar üçün çox zəruridir.

**Tehran. Çadralıdır o gözəl pəri,
Onun gül dodağı nə lalərəngdir!**
(“Tehran”).

Şəhəri “gözəl pəri” sözləri ilə səciyyələndirməyi S.Vurğunda (“Moskva”) görmüşük. Habelə “lalərəng” R.Rzaya məxsus neologizm idi (“Səhər buludları nə lalərəngdir!”). Sözlər, ifadələr əvvəldən mövcud olsa da, Balas onları yeni tərkiblərdə, yeni əlaqələrdə şeirə salmışdır.

Azəroğlu şeirində səciyyəvi bir cəhət də budur ki, təsvir olunacaq hadisə və predmetin məkanı və zamanı şeirin ilk misrasında qeyd olunur.

**Bahar gecəsidir....Hər tərəf səssiz –
Yatır inqilablar ocağı Təbriz.**

(“O. sən sözünü dedi”).

Moskvadır...Gecə yarı...
(“Böyük himn”).

Təsviri şeirlərin əksəriyyəti belə başlayır. Məsələn, “Nazim Hikmət”, “Arazın o tayında”, “Səni xatırladım” və s. şeirləri **“Gecədir...”** sözü ilə, “Qatarda” şeiri **“Bahar...Kırım düzənliyi...”** sözləri ilə, “Məhbus” şeiri **“Qışdır...Təbrizdə bərk qış”** sözləri ilə və s. başlanır. Əsasən statik təsvir üçün yararlı olan bu növ ifadə tərzini dinamikə də pozmur. Şair əvvəlcədən epik şəkildə təsvir edəcəyi yeri və vaxtı oxucunun nəzərinə çatdırır.

Azərbaycanın şeir dilindən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Onun yaradıcılığında bəhs edən Söhrab Tahir yazır: “...müəllif lirik şeirlərində “ey yar”, “nigar”, “dərbər” və s. bu kimi arxaik sözləri çox işlətməklə gözəl şeir dilini müəyyən qədər qüsurlu edir. Müasir Azərbaycan dilində bu sözləri əvəz edə bilən sözlərimiz az deyildir”.

Azərbaycanın şeirlərində dil qüsurları şəksiz vardır. Lakin bu göstərilənlər qüsurlu deyildir. Ona görə ki, həmin sözlər S.Tahirin hesab etdiyi kimi “arxaik” deyildir. Bu da “bu sözləri əvəz edə bilən sözlərimiz” hansılardır? Məlum deyil. Bu sözlər bu gün də yaşayır və öz yerini hələ ki, heç bir sözə təhvil verməyibdir. Azərbaycanın dilindəki qüsurlar – Cənubi Azərbaycan, xüsusilə Təbriz dialektində işlənilən və qarşılığı ümumi Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş olan sözlərə, formalara geniş yer verməsidir. Bir neçəsini qeyd edək: **yeriz** (yeriniz), **olmasaydız** (olmasaydınız), **nəyiz** (nəyiniz), **arxazda** (arxanızda), **cənabıza** (cənabınıza), **kürüdüzmü** (kürüdünüzümü), **dağılsaz** (dağılsanız), **geydiz** (geydiniz), **tablaşsan** (tablaşarsan), **qəlbizdə** (qəlbinizdə), **qanımdan** (qanınızdan), **istəsəz** (istəsəniz), **gəlsəz** (gəlsəniz), **oxuram** (oxuyaram) və s. Bu hal Cənubi Azərbaycan şeirlərinin bir çoxunda özünü göstərir. Hətta M.Möcüz kimi görkəmli bir sənətkarın şeirlərində belə sözlərin belə məhəlli forması üstünlük təşkil edir.

Bədii əsər hər şeydən əvvəl sabit qaydaları olan ədəbi dilə yazılmalıdır ki, onu bütün xalq başa düşsün, həm də ədəbi dil normalarına ciddi riayət etmək birinci növbədə söz sənətkarı üçün zəruridir. Azərbaycan sənətcə inkişaf edib irəlilədikcə, yaradıcılığı təkmilləşdikcə həmin formalardan da yaxasını xilas etməkdədir. Onun son bir neçə ildə yazdığı şeirlərində elə məhəlli formalar çox azalmışdır. Sözlərin məhəlli forması şeir dilinə həmişə ancaq zərər

vura bilər.

Təsvir obyektini ilə əlaqədar olaraq müəyyən kolorit yaratmaq üçün şairin işlətdiyi məhəlli sözlər çox zaman yerinə düşür. Bu cəhətdən onun aşağıdakı sözləri işlətməsi heç bir etiraz doğurmur: **vəzir, dərbar, karigər, həmsər, sərnizə, darğa, ajan, əfsər, karxana, əmniyyə, sərkar, çaxçur, müftəxor, elamiyyə məclisi** və s.

Balaş Azəroğlu öz yaradıcılığını gündən-günə kamilləşdirən bir şairdir. Onun bədii dil sahəsindəki axtarışları da bunu sübut edir.

Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1966-cı il, № 4, səh.23-32.

SÖZ SƏNƏTKARI VƏ DİL

Klassik sənətkarın bədii əsərlərinin dilini üç istiqamətdə tədqiq etmək mümkündür və lazımdır.

a)Ümumiyyətlə dil materialı kimi Azərbaycan dilinin qanun-qaydalarından bəhs edərkən hər hansı bir söz ustasının əsərindən misal gətirib öz fikrini əsaslandırmaq olar.

b)Hər bir şair və yazıçının dili öz dövrünün ədəbi dil xüsusiyyətlərini az-çox əks etdirir. Bu xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək, əvvəlki və sonrakı dövrlərdən fərqləndirmək və beləliklə, ədəbi dilin müəyyən dövrdəki ümumi səciyyəvi cəhətlərini meydana çıxarmaqla dil nöqtəyi-nəzərindən müəyyən nəticələrə gəlmək olar.

v)Sənətkarın üslubunu müəyyənləşdirmək, bədii dil xüsusiyyətlərini araşdırmaq məqsədi ilə əvvəlkilərdən keyfiyyətə fərqlənən tədqiqat aparmaq olar. Tədqiqat metodu da, kateqoriyaları da bir-birindən fərqlidir.

Bunları ona görə deyirik ki, filologiya elmində bu üç istiqamət hələ də qarışdırılır, nəticədə bir sıra əsərlərdə eklektizm özünü göstərir. Eklektizm isə, məlum olduğu üzrə, hər cür elmin, elmi sistemin düşmənidir.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərindən çıxış etməklə hər üç

istiqamətdə maraqlı mülahizələr söyləmək olar.

Azərbaycan dili müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı yerlərdə müxtəlif adamlar tərəfindən azərbaycanca deyilən və yazılan hər cür söz, ifadə və cümlələrin məcmusundan ibarətdir. Bu dilin müəyyən dövrdəki vəziyyətini öyrənmək, ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün ayrı-ayrı faktları toplamaq, ümumiləşdirmək lazım gəlir. Bu məqsədlə də sənətkarların dilində işlənmiş elə leksik-semantik, qrammatik və s. kateqoriyalar seçilib izah edilir ki, bunlar bütövlükdə həmin dövrün ədəbi-bədii dilinin vəziyyətini əks etdirmiş olsun. Ədəbi dil tarixçisi C.Məmmədquluzadənin dilini deyil, əslində onun dil materialları əsasında o dövrün ümumi ədəbi dilini tədqiq edir. Başqa sözlə, C.Məmmədquluzadə dilinin (yaxşı olar ki, burada “üslub” işlədək) tədqiqi bir şey, onun dilinə isnad etməklə həmin dövr Azərbaycan dilinin tədqiqi isə keyfiyyətcə fərqli olan başqa bir şeydir. Odur ki, yazıçının “dili” ilə “üslubunu” *fərqləndirmək zəruridir*.

XIX əsrdən formalaşmağa başlayan Azərbaycan milli ədəbi dilinin bir sıra qanun və qaydaları XX əsrin ilk rübündə də hələ tam sabitlik kəsb etməmişdi. Odur ki, həmin dövr ədəbi və bədii dilimizdə bir sıra müvazi formalar, sözdüzəltmə qaydaları və s. özünü göstərir. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində bəzi söz və ifadələrin varlığı da bununla izah oluna bilər. Bu cəhətdən yazıçının dili dövrünün ədəbi-bədii dilinin ümumi vəziyyətini əks etirir. Əsərlərində bir sıra sözlərin qarşılığı həmin sözlərin yanındaca mötərizədə yazılır. Məsələn:

1. Ayın gümüşü işığı (mahtab) İsfahan şəhərinə düşüb. 2. Bunların biri qabaqda (öndə) gedib, biri bir az dala (geri) qalırdı.

Dövrün ədəbi-bədii dilində olan bu ikilik keyfiyyəti yalnız C.Məmmədquluzadə üslubu ilə bağlı deyildir. Eyni vəziyyəti başqa görkəmli sənətkarların da (Ü.Hacıbəyov, Ə.B.Haqqverdiyev, N.Nərimanov və b.) əsərlərində müşahidə edirik. Müvazi-sinonim sözlərdən hansının ümumi milli ədəbi dildə möhkəmlənəcəyi, hansının dildən sıxışdırılacağı və ya fəaliyyət dairəsinin məhdudlaşdırılacağı hələ həll edilməmişdi. Bu məsələlər həm bədii, həm də ədəbi (hətta elmi, bir sözlə, ümumi-milli) dilimizdə lap 30-cu illərin sonlarına qədər mübahisəli şəkildə qalmaqda davam edirdi.

Əsrimizin əvvəllərində bu vəziyyət xüsusən prinsipial ixtilaflar törədirdi. Bir sıra “elmi” əsərlərdə sübut etməyə çalışırdılar ki, azəri dilinin bəzi sözləri məhz türk-osmanlı dillərində işlənən formalarda götürülsün. Azərbaycan xalq dilində işlənən sözlər isə ləhcə, şivə sözləri kimi ədəbi dilə gətirilməsin.

C.Məmmədquluzadə bu mülahizələri qətiyyətlə rədd edir və əməli fəaliyyətində məhz xalq danışığı sözlərini ön plana çəkirdi, həmin sözlərin müvazi-sinonimlərini isə o zaman mötərizədə qeyd edirdi. “Axırı gözdən itdi (qaib oldu)”. “Oğlan...cəld (çevik) atıldı”. “Bir dəstə qız çiyinlərində (omuzlarında) sənək gedirdilər”. “Günlərin bir günü payız (son bahar) mövsümü idi”.

Beləliklə, müəllifin hansı sözlərə üstünlük verdiyi göz qabağındadır. Maraqlıdır ki, ədib hətta surətlərin danışığında da eyni üsulu saxlayır. Məs.:

1.[Balasultan:] Məgər qulaqlarınız kardır? (sağırdır?) 2. [Balasultan:] – Quyu qazın, cəmdəyi (ləşi) salaq quyuya (“Kişmiş oyunu”).

Ümumi halda götürdükdə isə bu məsələnin C. Məmmədquluzadənin fərdi üslubuna dəxli yoxdur. Bunu “dövrün üslubu”, həmin dövrdə ədəbi dilin vəziyyəti ilə izah etmək olar.

Yenə dövr ilə, dil tarixi ilə əlaqədar bir fakt da belədir ki, ədibin dilində *-maqlıq (-məklik)* şəkilçisi geniş dairədə işlənir. “Eşşəyin itməkliyi”, “getməklik”, “görməklik” və s. Eyni forma S.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi və digər sənətkarlarda da vardır. Sonralar tərki olunmuş bu şəkilçilər müasir sənətkarların (məsələn, S.Rəhimov) dilində xüsusi keyfiyyət daşısa da, C.Məmmədquluzadə dilində ümumi ədəbi dil faktıdır.

C.Məmmədquluzadə bədii dilinin aydınlığı məsələsinə xüsusi fikir verirdi. Bununla belə, qətiyyətlə “loru”, məhəlli dildə yazmırdı. Müəyyən məhəlli (şivə) sözlərini işlədən kimi elə orada-cə onun izahını da qeyd edirdi. “Ayama” sözü haqqında müəllifin izahatı məşhurdur və bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Yaxud “ərov” sözünü cümlədə belə işlədir. “Ərov (yəni paltarın çirkli suyu) axıb gəlib qapının yanında göl durmuşdu”.

Bu cür mötərizələr, “yənilər” müəllifin təsvir dilində xüsusilə çoxdur.

Yalnız ilk böyük nəsr əsəri “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda “ba, bə” kimi şikəst edilmiş sözlərə rast gəlirik.

–Ba, bu yaxşı sözdü.

–Bə, niyə?

–Bə yetimlər necə olsun, bə sən necə olasan?

Tiplərin danışıq nöqteyi-nəzərindən bəlkə də bu fonetik dialektizmlər bir reallıq yaradır. Lakin eyni zamanda burada sözlər şikəst edilir, daha doğrusu, danışıq ünsürləri “yaradıcılıq süzgecindən keçmədən” ədəbi-bədii əsərə gətirilir. Ədib tezliklə bu dialektizmlərdən uzaqlaşmışdır. Sonrakı əsərlərinin heç birində bu kimi təhriflərə (şifahi dil təsiri ilə meydana çıxan təhriflərə) rast gəlmirik. Bu nöqtəni indi xüsusilə nəzərə çatdırmaq və xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ona görə ki, bir sıra müasir əsərlərimizdə – roman və hekayələrdə, povestlərdə, hətta oçerklərdə hazırda “ə, bə” tendensiyası özünü göstərir. Bu “ə, bə”lər bədii dilə heç bir şey qazandırmır. Heç bir “kolorit” bildirmir, dildə ancaq əlaqə kimi bir şeydir. Bədii əsərlərdə təsvir olunan savadlı və savadsız kolxozçu da, orta və ya ali təhsilli gənc də, ixtisas sahibi aqronom da, kolxoz sədri də, rayonun məsul işçiləri də “ə, bə” – deyə danışırlar. Bu gülünc və başlıcası qeyri-real deyilmi? Belə çıxır ki, müasir ziyalılar (əlbəttə, bu “koloritli yazı” cəhdi ilə bağlıdır) heç Novruzəli qədər də, Qasıməli qədər də danışıq qabiliyyətinə malik deyillər. Son dövrlərdə hətta təcrübəli qələm sahiblərinin də əsərlərində təəssüf ki, bu “ə, bə”lər geniş yayılmışdır.

Bunun lazım olmadığını C. Məmmədquluzadə kimi söz ustalarının təcrübəsi də sübut edir. C. Məmmədquluzadə şifahi dilə nə qədər böyük əhəmiyyət versə də, heç vaxt danışıq dilini naturalitəsinə əsərə daxil etmir, bəlkə buradakı ayrı-ayrı tipik xüsusiyyətlərdən surətlərin dilini fərdiləşdirmək üçün istifadə edir. Çünki bunsuz surətlər real, həyatı ola bilməz.

C.Məmmədquluzadənin tiplərinin əksəriyyəti avamdır, savadsızdır, “uşqol”, “uçitel” görməmiş kəndlilərdir, poçt qutusunun “sirrindən” başı çıxmıyan yazıq novruzəlilərdir, qasıməlilərdir, pərinisələrdir. Məlumdur ki, yaxşı danışıq qabiliyyəti də şəxsin mədəni inkişafı, dünyagörüşü, təhsil dərəcəsi və s. ilə əlaqədardır. Realist sənətkar bunu nəzərə alaraq tiplərin danışıq tərzinə xüsusi diqqət

qət yetirir. Avam kəndlilərin danışıqında müxtəlif artıq sözlər, təkrarlar özünü çox göstərir. Məs:

1.[Novruzəli:] – *Getdi girdi orada yekə dam-daş vardı ki, qapısına da qutu vurulubdu, getdi girdi ora* (“Poçt qurusu”).

2. [Məşədi Ağakəşi:] – A balam, getmirsən, getmə, *ta yalan niyə deyirsən?* Odu, xərməninizi Həsənəli döyür, *ta yalan niyə deyirsən?* (“Danabaş kəndinin məktəbi”).

3.[Məşədi Rza:] – *Elm elə bir şey deyil ki, öz-özünə gəlsin girsin adamın başına.* Elmi təhsil eləmək lazımdır, sümük sındırmaq lazımdır, yoxsa *elm elə bir şey deyil ki, öz-özünə gəlib girsin adamın başına* (“Danabaş kəndinin məktəbi”).

4.[Pərinisə:] Söz yox, paylamaz. *Mənim bəxtim harada idi ki, paylaşın.* Burada paylamadı ki, İranda, vətəninizdə paylaşın, yetişsin o kaftar arvadına. *Mənim bəxtim harada idi ki, burada paylaşın* (“İranda hüriyyəət”).

Avam kəndlilərin danışıq üslubunu səciyyələndirən belə təkrarlara, artıq sözlər işlətməyə, əsas məsələni qoyub xırda, ikinci dərəcəli və bəzən də başlıca məsələyə dəxli olmayan məsələlərdən bəhs etməyə aid çoxlu misal göstərmək mümkündür.

C.Məmmədquluzadənin təhkiyə dilində də konkretlik (obrazlılıq, emosionallıq) diqqəti cəlb edir. Burada konkretlik daha çox detallaşdırma ilə, əşya və prosesləri detallarına qədər təsvir etməklə yaranır. Ümumiləşmə də detalların təsvirindən əldə edilir. Detalların təsviri ilə əlaqədar müəllifin dilində təkrarlar – eyni sözlərin, ifdələrin təkrarı, eyni cümlə quruluşunun təkrarı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məsələn, aşağıdakı parçada “çıxdı” sözünün təkrarı kimi.

“...Hacı Namazalı özü *çıxdı*...Sonra bir kişi *çıxdı*...Sonra qılvanın giziri Cəlil bəy *çıxdı*. Bunlardan sonra Pirverdig bəy *çıxdı*. Qlavadan sonra bir rus böyüyü *çıxdı*. Bunun dalınca bir ayrısı *çıxdı*. Onun dalınca biri də *çıxdı*. Genə bir ayrısı *çıxdı*. Bunlardan sonra bir molla *çıxdı*, bu molladan sonra bir ayrı molla *çıxdı*, o molladan sonra daha bizim Danabaş kəndinin mollası Molla Həzrətqulu *çıxdı*. Mollalardan sonra Hacı Namazalının həyətindən genə adam *çıxdı*...Dəxi yadımda qalmadı...kim *çıxdı*” (“Danabaş kəndinin məktəbi”).

Belə təkrarlar, bu yeknəsəqlik qətiyyəən müəllifin qüdrət-sizliyini, söz tapmaqda acizliyini göstərmir, bəlkə müəllifin sənət-karlıq qabiliyyətini, detallaşdırma və konkretləşdirmə işində hansı vasitələrə daha çox müraciət etdiyini göstərir. Müəllifin şüurlu şəkildə eyni sözü belə təkrar işlətməsi onun üslubunun əsas və başlıca xüsusiyyətlərindənədir. Hər hansı bir bədii əsərini alsanız, həmin təkrarlama meylini görəcəksiniz. Bu təkrarlar müəllifin üslubuna xasdır və bu üslub ilə əlaqədardır.

Başqa bir misal:

“Bir az keşdi mahal hakimi *gəldi*, süd pristavı *gəldi*, iki uçitel *gəldi*, genə bir əfsər arvadı ilə *gəldi*, genə bir özgə həkim arvadı ilə *gəldi*” (“Qurbanəli bəy”).

Bu kimi təkrarlar təsviri konkretləşdirmək, bütün detalları göz önündə canlandırmaq ilə yanaşı, müəllifin dilini xalq danışıq dilinə çox yaxınlaşdırır (lakin heç bir zaman eyniyyət yaranmır).

“Ər və arvad məsləhəti bu yerə qoydular ki, xırda *otaqda* əziz qonaq üçün kravat qoysunlar ki, bu *otaq* yatmaq *otağı* olsun, həmin *otağa* yapışıqlı kiçik *otağa* yazı stolu qoysunlar, əziz qonağın yazı *otağı* olsun, böyük *otağa* fərş salıb zal və qonaq *otağı* eləsinlər, dördüncü *otaq* nahar *otağı* olsun, beşinci *otağı* özləri üçün yatmaq *otağı* eləsinlər və altıncı *otağı* kiçik oğlanlarına təyin etdilər” (“Usta Zeynal”).

Təsvirin obyektindən, şəraitdən asılı olaraq müəllif bu və ya digər sözü ön plana çəkir, onu dönə-dönə təkrarlayır.

“Danabaş kəndinin məktəbi” hekayəsində kəndlilərin dövlət adamlarından qorxusu ön plana çəkilməmişdir: “İndi mən bir şeyə təəccüb qalırım. Mən ona təəccüb qalırım ki, əgər mən *qorxurdum*, mən uşaq idim, mənə məzəmmət yapışmazdı. Mən bunu nə o vədə başa düşdüm, nə də indi başa düşürəm ki, hələ bu yekəlikdə kişilər nə səbəbə *qorxurdular*. Mənim yaxşı yadımdadır ki, Kərbəlayı Mirzəli də *qorxurdu*. Qasım əmi də *qorxurdu*, rəhmətlik dadaşım da *qorxurdu*, bir-iki cahıl-cuhul var idi, onlar da *qorxurdular*”.

Bir az sonra:

“Bir də ki, əgər dadaşım olmasaydı, mən o qədər *qorxmazdım*. Nə qədər ki, öz-özlüyümdə *qorxurdum*, bir o qədər də da-

daşım məni *qorxudurdu*; yəni o rəhmətlik də qəsd ilə eləmir, bilə-bilə məni *qorxutmurdu*. Ancaq o özü də başa düşmürdü ki, məni *qorxudur...*”.

Təkrarlar vasitəsilə təsvirdə konkretləşdirmə prosesini daha aydın görmək üçün belə bir misal göstərək. Ümumi və real bir hökm bildirən *”onu burada həmişə (və ya hər vaxt) görmək olar”* – cümləsini bir az konkretləşdirsək *“həmişə”* əvəzinə *“ilin hər fəslı”* də demək mümkündür. C.Məmmədquluzadə isə belə yazır: *”Məşə-dini burada yayda da görmək olar, qışda da, payızda və baharda da”*.

Deməli, ümumi məfhum əvəzinə bu məfhumu təşkil edən komponentlər sadalanır, məfhum detallar vasitəsi ilə oxucuya çatdırılır. Bu hələ azdır. Həmin cümlədən sonrakı abzasda eyni fikir təfərrüatla, genişliyi ilə, ətraflı tərzdə başqa vasitələrlə oxucunun gözü önündə canlandırılır.

“Gah vaxt yay fəslı küçə ilə keçən vaxt görürsən ki...ya bir özgə vaxt keçəndə görürsən..."

Qış fəslı məscidin qabağından keçəndə görürsən...

Ya bir vaxt keçəndə görürsən...("İranda hürriyyət").

Bu yerdə eyni söz və cümlələrin təkrarı çox mühüm obrazlıq (konkretlik) əhəmiyyəti kəsb edir. Müəllif sadəcə təsvir etmir, hadisələri, prosesləri sanki rəsm edir, göstərir.

Poetikada *“pilləli təkrarlar”* adlanan təsvirlərində də müəllif eyni üsuldan – eyni sözləri, cümlələri təkrarlama üsulundan bol-bol istifadə edir. Bədii ədəbiyyata folklordan (əsasən nağıl janrından) gələn *“pilləli təkrarlar”*ın mahiyyəti belədir ki, eyni iş, hadisə, əhvalat bir neçə (adətən üç) dəfə baş verir və bununla əlaqədar olaraq eyni sözlər, cümlələr də bir neçə dəfə təkrarlanır. Burada müxtəlif məqsədlər güdülür: hadisənin yadda qalması asanlaşır, əsas məsələyə diqqət cəlb olunur ki, bu məsələ adətən son mərhələdə meydana çıxır, əsas məsələ, qəhrəman şifirdilir, paralel təsvirlərdə bir müqayisə özünü göstərir və s.

Folklor janrının bu xüsusiyyətlərindən ədəbiyyatımızda ən çox və ən səmərəli şəkildə istifadə edən C.Məmmədquluzadədir. Lakin folkloru heç zaman yamsılamayan, ondan yaradıcı surətdə bəhrələnən sənətkarın hekayələrinin əksəriyyətində bu *“pilləli təs-*

virləri” (və bununla əlaqədar təkrarları) görmək mümkündür. Məs.: “Usta Zeynal”, “Poçt qutusu”, “Qurbanəli bəy”, “Quzu”, “Atlar dayandı” və s.

Bir misal göstərək. “Qurbanəli bəy” hekayəsində deyilir: ”Birdən qaçaqaç düşdü, dedilər “naçalnik gəlir”. Qlavalar çıxdılar qapıya, xanım çıxdı balkona, tulalar hücum çəkdiilər adamların üstünə və bir qədər keçdi guya qurbağanın gölünə daş atdılar, çünki bu gələn naçalnik deyilmiş”.

Bir abzas sonra: ”Birdən qaçaqaç düşdü, dedilər naçalnik gəlir”....(təxminən eyni sözlər, eyni təsvir...).

Sonrakı abzas: “Bir qədər keçdi, genə qaçaqaç düşdü; genə dedilər...(təxminən eyni təsvir....).

Bir neçə abzas sonra: ”Bir az keçdi, genə qaçaqaç düşdü”.

C.Məmmədquluzadənin özünün də etiraf etdiyi kimi, sənətkar “estetçilikdən” çox uzaq olmuşdur, söz onun üçün bir məqsəd deyil, vasitə idi. Söz bu əsas məqsədə tabe tutulurdu. Sözə “estetik” münasibətin (aludəçilik mənasında) nə kimi nəticə verəcəyi “Şeir bülbülləri” hekayəsində klassik şəkildə təsvir olunmuşdur. Lakin yazıçı bir bədii ifadə vasitəsi kimi sözdən çox məharətlə istifadə edirdi. Onun söz sənətkarlığı dönə-dönə tədqiq olunmağa layiqdir.

İş burasındadır ki, söz sənətinin əsas və başlıca vəzifələrindən biri konkretlik (konkret işə həmişə obrazlıdır, hissidir) əldə etməkdir və bu cəhətdən, bədii lövhələr, təsvirlər yaratmaq cəhətdən C.Məmmədquluzadə bütün ədəbiyyatımızda (bunu cəsarətlə demək olar) misilsiz bir sənətkardır.

Bəzən C.Məmmədquluzadə dilinin bir sıra keyfiyyətləri “xalq dilinə yaxınlaşmaq”, “xalqa yaxınlıq” ilə izah edilir. Bu fikri qəbul etməklə bərabər əlavə etmək lazımdır ki, sənətkar “xalq belə deyir” (və ya “deyirdi”), – deyər öz klassik üslubunu yaratmamışdır. Söz ustasını burada sözün üslubi-emosional təsiri daha çox maraqlandırır. Axı, xalq dilinin təbiətən şirin bir dil olduğunu, obrazlı və konkret olduğunu inkar etmək mümkün deyildir.

Danışıqda da (və bunun təsiri ilə süni dildə yazılmayan realist əsərlərdə də) sözlərin xüsusi təkrarlama üsulları mövcuddur və bütün görkəmli söz sənətkarları həmin üsullardan az və ya çox

istifadə etməklə dialoq nitqinin reallığını əldə edə bilməşlər.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərindəki dialoqlarda sözlün təkrarlanma üsulları bütün realist ədəbiyyatımız (xüsusən dram dili) üçün səciyyəvidir və bu üsullar M.F.Axundov, Ə.B.Haqqverdiyev, N.B.Vəzirov, N.Nərimanov, R.B.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, İ.V.Hacıbəyov, S.S.Axundov, C.Cabbarlı və b. sənətkarların dram əsərlərində diqqəti cəlb edir. Deməli, göstərəcəyimiz təkrar üsulları yalnız C.Məmmədquluzadə üslubu ilə bağlı deyil, bəlkə ümumiyyətlə dram dili (və daha geniş götürsək dialoq nitqi) üçün səciyyəvidir. Bu məsələyə diqqəti xüsusilə cəlb etmək istərdik. Çünki müasir ədəbiyyatımızda bəzi dram əsərlərinin dilində həmin təbiiliyi görmürük.

Dialoq nitqi danışanı və dinləyəni nəzərdə tutur. Dil təfəkkürlə, dərkətmə ilə əlaqədardır. Mübadilə heç də qeyri-şüuri, mexaniki tərzdə baş vermir. Danışanın dediyi fikrə müvafiq dinləyən də öz fikrini bildirməli olur. Odur ki, dinləyən fikrini ani olaraq demir, şüurda ölçüb-biçir, nizama salır və s. Bu arada düşünmək üçün, “fikrin inersiyasını” qırmaq üçün, öz fikrini-cavabını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə və ya sadəcə başa düşməmək üzündən, ya da ilk reaksiya olaraq dinləyən əvvəlcə danışanın müəyyən sözlərini təkrar edir. Nəticədə eyni söz, ifadə, cümlə ardıcıl gələn iki (bəzən də daha çox) replikada təkrarlanmış olur. Məs:

1.–Nəçərnik divanxanasını ki, *tanıyırsan?*

–Bəli, xan...*tanıyıram*, niyə *tanıyıram*.

2.–Qutuda özgə kağız *yox idi?*

–Necə ki, *yox idi?* Çox kağızlar vardı.

3.–Usta, bizim xozeyin *yaxşı adama* oxşuyur...

–*Yaxşı adam* olmağına *yaxşı adamdı...* (“Usta Zeynal”).

Ümumiyyətlə, dialoq nitqi üçün səciyyəvi olan bu təkrarlar sistemi dram əsərində təbii ki, özünü daha çox göstərir. Məsələn. “Anamın kitabı”ndan kiçik bir parça göstərək:

[Mirzə Məmmədəli:] ...Mən bu əmrə hərgiz razı ola bilmənəm.

[Rüstəmbəy:] Nə səbəbə razı ola bilmirsən? Xub, nə eybi var, razı olursan. Sən de, görək kimə verək?

[Mirzə Məmmədəli:] Mən nə bilim, kimə qismət olar, verərik.

[Rüstəmbəy:] Axır necə kimə qismət olar?

[Mirzə Məmmədəli:] Mənə qalırsa, Gülbaharı Mirzə Baxşəliyə verərik.

[Səməd Vahid:] Necə Mirzə Baxşəliyə? Müəllim Mirzə Baxşəliyə?

[Mirzə Məmməsdəli:] Bəli, haman Mirzə Baxşəliyə.

[Səməd Vahid:] Bən buna hərgiz razı olmam.

[Mirzə Məmmədəli:] Necə yəni razı olmazsan?... və s.

Söhbət belə təbii şəkildə davam edir. Təkrarlanan sözlər isə hadisələrin, mükəllimlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Əvvəl “*razı olmaq*”, “*sonra qismət olar verərik*”, sonra “*Mirzə Baxşəli*”, nəhayət yenə “*razı olmaq*” və s. ifadələri, dialoqları bir-birinə bağlayır, fikirlər arasında rabitə yaradır. Bəlkə də başqa üslublarda “artıq”, “sözçülük” kimi nəzərə çarpan belə təkrarlar dram dilinin (dialoqların) ən mühüm spesifik cəhətini təşkil edir. Bunsuz dialoq nitqi mütləq süni, qondarma təsiri yaradır. Böyük sənətkarın əsərlərində işlənmiş bütün dialoqlarda sözün bu kimi təkrarlanma üsullarını görmək mümkündür.

C.Məmmədquluzadənin dialoqlarında təkrarların nə qədər geniş işləndiyini göstərmək məqsədi ilə “Danabaş kəndinin məktəbi” komediyasının əvvəlini buraya köçürürük (remarkaları və bəzi mövzumuz ilə əlaqədar olmayan hissələri ixtisar edirik). Əsər belə başlayır:

“[Kabla Mirzalı:] Məşədi Ağakəşi,...bu saat kəndə...yüz də olmasa, bəlkə əlli atlı *gəldi*...

[Məşədi Ağakəşi:] Nə danışırsan?

[Kabla Mirzalı:] Sən öləsən, *naçəlnik də gəlib, silisçi də gəlib, qazı da gəlib, miravay sud gəlib, uşqol gəlib*...hələ bunlardan savay genə çox *adam gəlib*.

[Məşədi Ağakəşi:] A kişi, belə şey olmaz?

[Nuru:]*Nəçərnək gəlib* kəndə. Yəniyə da o qədər *böyük gəlib* ki, lap məəttəl qalmalı işdi...

[Məşədi Ağakəşi:]...Yəni axı kimdi *kəndə gələn*lər?

[Nuru:] ...Mən deyirəm Rusetdə nə qədər böyük adamlar var, hamısı *gəlib kəndə*. Bax, *naçəlnik də gəlib, pristav da gəlib, silisçi də gəlib, spextur da* (inspektor – *M.A.*),*qazı* da...Nə bilim, *uç-qoldu-nədi*, o da *gəlib*...

[Hümmətəli:] Nə xəbərdi? Deyirlər kəndə *ğoburnat gəlib*?

[Kabla Mirzalı:] Yox, *qoburnat* deyil, *nəçərniknən* çox böyük adamlar *gəlib*.

[Nuru:] Kabla Mirzalı, axı mən eşitdim ki, *ğoburnat* özü də *gəlib*.

[Kablla Miralı:] Xeyr, *ğoburnat* yalandı.

[Kabla Fətəli:] A kişi, bu nə xəbərdir? Deyirlər kəndə çox böyük *gəlib*?

[Nuru:] *Gəlib, gəlib*. Allah axırını xeyir eləsin.

[Kabla Fətəli:] Kabla Mirzalı, deyirlər kəndə *saldat qoyacaqlar*, ağlın nə kəsir?

[Kabla Mirzalı:] Vallah, məəttəl qalmışam.

[Məşədi Ağakişi:]...Bu böyüklər nədən ötrü kəndə *gəlsinlər*? Bəlkə *saldat tutacaqlar*?..

[Hümmətəli:] A kişi, yox, yox, *saldat söhbəti* yoxdur. Görəsən niyə *gəliblər*? *Saldat söhbəti* yoxdur.

[Məşədi Ağakişi:] Qorxuram *saldat tutmaq məsələsi* ola. Bə niyə ermənilərdən *tuturlar*?

[Kəblə Mirzalı:] A kişi, sən allah, boş-boş danışma; bilmədiyin sözü axı nə səbəbə danışsan? *Saldat-zad söhbəti yoxdu*; indi allah bilir *nəyə gəliblər*. *Saldat məsələsi yoxdu* və bir də və bir də *müsəlmanlardan saldat tuta bilməzlər*.

[Məşədi Ağakişi:] Yəni necə *tuta bilməzlər*?

[Kablla Mirzalı:] Xeyr, *tuta bilməzlər*; mən sənə deyirəm ki, *tuta bilməzlər*. Sən ermənilərə baxma ki, ermənidən *tuturlar*, erməni qorxaq bir millətdi. *Müsəlmandan tuta bilməzlər*. Xeyr, *tuta bilməzlər*..

[Məşədi Ağakişi:] Mən ona təəccüb eləmirəm ki, *nəçərnik*, yainki *pristav gəliblərkəndə*. Axı biz uşaq deyilik. Biz görmüşük ki, kəndə *nəçərnik də gəlib, pristav da gəlib, hətta ğoburnat da gəlib, silisçi də gəlib*, amma iş burasındadır ki, bu qədər adam niyə elə bir gündə *gəliblər*?

[Kabla Mirzalı:]..Mən deyirəm ki, burada *saldat-zad söhbəti yoxdur*; çünki axı bir dəqiqəliyə belə fərz edək ki, bəli, *saldat tutmaqdan ötrü gəliblər*; xub, bəs *qazı* niyə *gəlib*? Bəli, nə eybi var, tutaq ki, qazını da gətiriblər ki, camaatı dilə tutsun...Çox yaxşı. Bəs

silisçi niyə gəlib? Bəs spextır niyə gəlib? Uşqol niyə gəlib?..

[Hümmətəli:] *Xeyr, saldat tutmaqdan ötrü deyil...".*

Müəllifin başqa əsərlərindəki dialoqlarda da bu kimi təkrarları görmək mümkündür. Düzdür, belə təkrarlı dialoqlarda hadisələr nisbətən ləng inkişaf edir. Lakin yaddaqalma cəhətdən, obrazlılıq və konkretlik baxımından bədii dil üçün böyük əhəmiyyəti olan belə təkrarlar həm də müəllifin dilində realizmin nümunələri kimi maraqlıdır.

C.Məmmədquluzadə sözün estetik cəhətinə uyan deyildi, söz sənətkar üçün ancaq bir vasitə idi, fikrini təsirli, aydın bir tərzdə oxucuya çatdırmaq vasitəsi idi. Buna görədir ki, onun dilində istiarə, təşbeh və s. az, təkrarlar, sadə cümlələr isə çoxdur.

Onun dövründə – yeni dövrdə bədii dilin obrazlılığı, konkretliyi klassik ifadə üsulları ilə əldə edilmirdi; klassik ədəbiyyat üçün xas olan estetik normalar, istiarələr, mübaliğələr (hələ M.F.Axundov mübaliğəyə qarşı çıxır, “yalançının evi yıxılsın”, – deyə mübaliğə müəlliflərini tənqid edirdi), məcazlar sistemi yeni realist ədəbiyyat tərəfindən, xüsusən nəsrə özünə geniş yer tapa bilmirdi. Bədii ədəbiyyatda konkretlik əldə etmək üçün xalq dili, xalq üslubu əsas nümunə sayılır. Xalq dili isə öz təbiəti etibarilə konkretir və deməli, obrazlıdır. Daha çox ümumiləşməyə – mücərrədləşməyə cəhd edən ədəbi dil isə obrazlılıqdan da get-gedə uzaqlaşır.

Bədii əsərdə əsas olan konkretləşdirmə işinə bədii dildə iki üsulla nail olmaq mümkündür. Birincisi, ənənəvi bədii ifadə vasitələri, təsvir üsulları vasitəsilə: burada istiarə, epitet, mübaliğə və s. əsasdır. C.Məmmədquluzadə üslubuna bu cəhət o qədər də xas deyildir. Bu ifadə vasitələri daha çox klassik, “yüksək” ədəbi-bədii dildə özünü göstərir.

C.Məmmədquluzadə dilində ümumi, adi sözlər vasitəsilə konkretlik əldə edilir. Konkretliyin isə hissə təsiri həmişə qüvvətli-dir. Ənənəvi təsvir vasitələri ilə yaranan konkretlik qeyri-müəyyən və obrazlıdırsa, C. Məmmədquluzadə üslubunda konkretlik müəyyən və obrazlıdır. Elə buna görədir ki, ümumiyyətə klassik üsluba məxsus çoxmənalılıq C.Məmmədquluzadə üslubuna yaddır.

Ədibin tendensiyası, ideyası müəyyəndir, dili dəqiqdir.

Bu isə ümumiyyətlə bədii dilimiz üçün yeni məsələ olub, ideya aydınlığı, məqsəd aydınlığı demək idi. Beləliklə, C.Məmmədquluzadə dilində obrazlılıq dolayı yollarla – sözü müxtəlif məcazi mənalarda işlətməklə əldə edilmir, müəllif ümumxalq dilində ən adi, sadə sözlərin həqiqi, ilk mənasından istifadə etməklə obrazlı lövhələr, təsvirlər yaradır. O, dilimizin təbii ifadə tərzində, xalq dilində obrazlılıq imkanları tapırdı. Konkret məfhumları bildirən sözlərin çoxu adətən başqa dildən alınmır, dilimizin öz daxilində mövcuddur. Həmin tip sözlər vasitəsilə ədib əyanilik əldə edə bilirdi. Bu konkretlik və əyanilik isə bədii dil üçün əsas məsələdir. K.Fedin deyir: “Nasirlərə bir mühüm məsləhətim də budur. Ən çox konkretliyə cəhd edin. Predmet nə qədər dəqiq və konkret təsvir edilsə, obrazlılıq da o dərəcədə ifadəli olar, qüvvətli olar”.

C.Məmmədquluzadə məfhumun dəqiq və konkret şəkildə ifadəsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Sənətkarı ən çox sözlərin həqiqi mənası maraqlandırır. Elə buna görədir ki, yazıçı ara sözləri xüsusilə bol-bol işlədirdi. Üslubi cəhətdən neytral sözlərin birləşməsindən düzələn ifadələr və cümlələr məhz ara sözlər sayəsində əyanilik keyfiyyəti kəsb edirdi.

İş burasındadır ki, ara sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirdiyindən bu sözlərdə bir subyektivlik (emosionallıq) imkanı vardır. Bu cəhət bədii əsərin hissə təsirinə (bu isə bədii dil üçün əsasdır) çox yardım edir. Habelə ara sözlər müəllif ilə oxucunu çox yaxınlaşdırır, “dostlaşdırır”. Oxucu müəllifin gözlüyü ilə hadisələrə baxır, müəllifə şərik olur, onun fikirlərini qəbul edir.

C.Məmmədquluzadənin elə ilk nəsr əsərlərindən ara sözlərin bolluğu nəzərə çarpır. “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın elə ilk abzasları bu sözlərlə başlayır: *”müxtəsər”*, *“vəssəlam”*, *“qarəz”*, *“baş ağrısı da olur”*, *“mən deyirəm”*, *“yox, vallah, billah”*, *“bir də ki”*, *“xeyir”*, *“qoy hər kəs nə deyir desin”*, *“amma nə eləmək”* və s.

Hətta daha çox elmi üsluba xas olan *“əvvələn”*, *“sanıyan”*, *“birincisi”*, *“ikincisi”* kimi ara sözlər də müəllifə emosionallıq üçün lazım olurdu (bu cəhətdən müasir nəsrimizdə Ə.Vəliyevin təsvir dili maraqlıdır)..

Ara sözlər də müəllifin ümumi üslubi xüsusiyyəti ilə –

əyanilik, konkretlik meyli ilə bağlıdır. “Atlar dayandı” hekayəsində abzaslar elə başlayır:

“*Budur*, dağın dalından bir fayton gəlir...”

“*Budur*, uzaqdan bir avtomobil görsənir..”

“*Odur*, atlılar...görsənirlər”. “*Bax*, bir avtomobil gəlir”. “*Budur*, aşağıdan bir neçə atlı çapa-çapa gəlir”. “*Budur*, aşağıdan...iki atlı çapışır”. “*Budur*, iki fayton gəlir” və s.

C.Məmmədquluzadə sanki oxucuya “kömək etmir”, ona heç nə demir; istər mövzu, məzmun barədə, istər dil, danışq barədə. Hər iki cəhət əsərlərin özündən, hadisələrdən, sözlərin düzümündən doğur, aydınlaşır. Müəllif demir, lakin göstərir, təsvir edir, əyani olaraq oxucunun gözü qarşısında canlandırır. Bu əyanilik isə hər cür gurultudan, pafoslu sözlərdən daha artıq təsir oyadır. Müəllif demir ki, dörd nəfər ədib günün zəruri məsələlərini bir kənara qoyub, “on iki girvənkə balığı “yeyib qurtarana kimi “balıx”, yoxsa “balıq” deyilməlidir – ətrafında boşboğazlıq edirlər (“Sirkə”). Bunu təsvir edir, göstərir. Demir ki, “Yevropa davası” zamanı müsəlman ziyalıları oturub “nigarançılıq”dan bəhs edirlər. Özü də hansı nigarançılıq? Bu ziyalılar yuxulayırlar, yuxu görürlər, “lap ölüb gedirlər” və şükür ki, hamısı da salamat qalırlar. Ədib bunları nə qədər də mahiranə təsvir edir.

Təsvir edir ki, məclislərdə, yığıncaqlarda edilən “söhbətlər” nə qədər məzmunсуz, boş cəfəngiyatdır.

“Məşədi Zülfüqar mollara tərəf üzünü tutub soruşdu:

–Axund Molla Əhməd, bu ay gərək kəmyek ola. Molla da başını quranın cüzündən qalxızıb dedi:

–Bəli, gərək kəmyek ola.

Mən də Məşədi Zülfüqara tərəf çöndüm və dedim:

–Bəli, gərək kəmyek ola” (“Yuxu”).

Budur söhbətin məzmunu.

Başqa bir məclis. Küçədə “cərgə ilə çömbəlib” oturmuş kəndliləri ancaq bir məsələ maraqlandırır və bu məsələ ətrafında uzun-uzadı mübahisələr gedir: ziyarətdən gələnə “ziyarətin qəbul olsun”– deməyin əhəmiyyəti var, ya yox? (“Danabaş kəndinin əhvalatları”).

Usta Zeynal ilə Qurbanı burası məşğul edir ki, Muğdusi

Akop qıl körpüdən keçə bilməyəcək. Şeir bülbülləri də Hatəm-Tai ilə, İmral-Qeys ilə məşğuldurlar.

Ədib demir, lakin göstərir. Nəticə isə aydındır. Deyəcəyi budur: Ey həmvətənlər, zamanə dəyişib, həyat sürətlə irəliləyir, məhv olub sıradan çıxmaq istəmiriksə xalqımızın ictimai vəziyyətinə çarə aramalıyıq. İnqilablar dövründə bəsdir bu boşboğazlıq, bu cəfəngiyat...

Dil sənətkarlığı da belədir. Surətlərin nitqini oxucuya çatdırır, daha surət filan sözü nə tərzdə, nə şəkildə dedi – məsələsi sənətkarı cəlb etmir. Bu sözün, cümlənin ifadə tərzini isə fikrin məzmununu ilə əlaqədar olaraq aydındır. Bədii əsərlərdə “utana-utana dedi”, “qəzəblə dedi”, “sevinclə dedi” kimi əlavələr, artırmaqlar C. Məmmədquluzadə üslubuna xas deyildir. Aydın məsələdir ki, ifadə olunmuş cümlədəki sözlərdən bu ifadənin tərzini də müəyyənləşdirə bilər.

*Azərbaycan Dövlət Universiteti, “Elmi əsərlər”,
Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966-cı il, №4, səh.56-65.*

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN DİLİNDƏ TƏKRARLARIN ÜSLUBİ MÖVQEYİ

C.Məmmədquluzadə çox maraqlı üslub sahibidir. Onun yaradıcılığının ümumi üslubi keyfiyyətlərini dəqiq və elmi şəkildə müəyyənləşdirmək üçün sənətkarın dilində ayrı-ayrı kateqoriyalar geniş şərh olunmalıdır.

1.Xalq dilinə məxsus ifadə tərzində həmişə bir intensivlik, mənanı şiddətləndirmə meyli mövcuddur. Burada emosional momentlər məntiqi momentlərin üzərinə kölgə salır. Real məntiqi mənalara arxa plana çəkilib və çox zaman ciddi, tənqidi nəzərlə yanaşdıqda burada “qeyri-məntiqi” ifadələr, “uyğunsuz” tərkiblər müəyyənləşdirmək mümkündür. Məs.: *Qarı ağzın açıb göziün yumdu, göziün açıb ağzın yumdu* (“Nağıllar” kitabından).

Ümumi məndən məlum olur ki, bu “qarı” əsəbiləşibdir, qarğış edir. Buna görə də həmin cümlədə “*ağzın açıb göziün yum-*

du” ifadəsi bir obrazlı ifadə kimi ağla batır, məntiqi cəhətdən də tamamilə düzgündür. Məntiqi olaraq qarğımaq, söymək – danışmaq üçün “*ağzi açmaq*” zəruridir. “*Gözün yumdu*” da motivləşmiş ifadədir. Əsəbiləşib söyüş söyəndə, qarğıyanda gözünü yumanlar çox olur. Lakin ifadənin ikinci hissəsinin məsələyə nə dəxli? “*Gözün açıb ağzın yumdu*” – nə üçün deyilir? Bu son hissədən başlıca məqsəd əvvəlki obrazlı ifadənin məzmununu şiddətləndirməkdir. Yaxud :”*Altdan geyinib, üstədən qıfıllandı, üstədən geyinib, altdan qıfıllandı*” – cümləsində “*Üstədən geyinib altdan qıfıllandı*” ifadəsi ancaq əvvəlki hökmün təsirini qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə tərzi folklor üslubunun başlıca xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Hətta bunlar folklor üslubuna məxsus ştamplar, “folklor frazeologiyası” hesab olunur.

Söz sənətkarı xalq dilini sadəcə kopyalamaqla və ya ondan hazır şəkildə istifadə etməklə kifayətlənmir. Xalq dili ifadə tərzindən istifadə ilə yeni-yeni tərkiblər, ifadələr, cümlələr yaradan C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq məharətindən birini də bu cəhət təşkil edir. Bəs sənətkarın yaratdığı ifadələr ilə eyni quruluşlu (sintaktik cəhətdən) folklor frazeologiyasına məxsus ifadələr arasında fərq nədən ibarətdir? Başlıca fərq odur ki, folklor frazeologiyası əsasən emosionallıq, intensivlik məqsədi ilə işləndiyindən bunlar məntiqi-iradi cəhətdən özünü doğrulda bilmir. Sənətkarın dilində isə müvazi ifadələrin ikinci hissələri də məntiqi mənə daşıyır, əsaslandırılmış olur və “ağla batır”. Məs.: *Gülə-gülə oxumusunuz və oxuya-oxuya gülmüsünüz*. Obrazlılıq və intensivlik bu kimi tərkiblərdə (“tərsinə təkrar”larda) yenə qalır. Lakin bunların ikinci hissələri atıldıqda ifadə olunan fikrə xələl gələ bilər, məzmun keyfiyyətcə dəyişər. Halbuki “folklor frazeologiyası”na məxsus ifadələrin ikinci hissələri atıla bilər, keyfiyyətcə dəyişmə də yaranmaz.

C.Məmmədquluzadə bu kimi tərsinə təkrarlardan satirik məqsədlə istifadə edir və bu cəhətdən də onun satirik üslubu ədəbi-bədii dilimizdə xüsusi yer tutur. Ustad sənətkar mövcud (təkrarsız işlənən) bu və ya digər ifadəni ən gözlənilməz yerlərdə “tərsinə təkrarlayaraq” elə müvəffəqiyyətli işlədir ki, onun qabiliyyət, məharət və cəsarətinə heyran qalmamaq olmur. Bir neçə misal:

1.Allah cənab qazı ağa kimi millətpərəstlərin kölgəsini ba-

şımızın üstündən əskik eləməsin, yainki bizim başımızın üstünü bunların kölgəsindən əskik eləməsin.

Buradakı təkrarın birinci komponenti ümumi ədəbi-bədii dildə (hazırda qismən arxaik görünsə də) vardır və müəllif “*yainki*” sözünə qədər sanki həqiqətən dua edir. Lakin bu ikinci hissə məhz C.Məmmədquluzadə üslubuna xas olan iynəni çox ustalıqla batırmağa müəllifə kömək etmişdir. Buradakı satiradan başqa nə qədər dərin ictimai-siyasi məna ifadə edilmişdir! Bu yeni düzəlmiş təkrar (ikinci) komponentin yanında əvvəlki komponent çox sönük görünürmü?

2.Sonra da eşitdim ki, *Naxçıvan müsəlmanları*, yainki *müsəlman naxçıvanları* (çünki rəvayət müxtəlifdir: biri deyir *naxçıvan müsəlmanları*, biri deyir *müsəlman naxçıvanlıları*) bəli eşitdim ki...

3.İrənin indiki *övzai bu qərar ilədir* yainki *qərarı bu övzai ilədir* – hər nə cür desək olar; inanmırsan Osmanlıda il yarım veylələnib qayıdıb gələnin yazıçılarımızın məqalələrinə bax.

4.*Nə cəhətin səbəbindən ötrü və nə səbəbin cəhətindən ötrü?*

Fərdi, emosional çalarlar kommunikativ mənanı arxa plana atmışdır.

II. Qədimdən bəri şifahi xalq ədəbiyyatında (dastan və nəğmələrdə) canlı danışmaq dilində işlənilən gələnin təkrar növünün biri də belədir ki, eyni söz interpozisiyada “oğul” (və ya müvafiq tərzdə “qız”, “uşaq”, “bala”) sözü olmaqla təkrar edilir. Məs.: *Zalım oğlu zalım. Heyvan qızı heyvan. Quldur uşağı quldur. Axmaq balası axmaq* və s.

Bu kimi birləşmələr “*oğul*” (“*qız...*”) sözünün üçüncü şəxs nisbət şəkilçisi qəbul etməsi ilə düzəlir. Təkrar komponentlərin ikincisi fakültativ səciyyə daşıyır. Lakin bunların işlənməsi intensivlik yaratmaqda mühüm rol oynayır. Əsas məna “*A oğlu*” tərkibində ifadə olunur ki, burada “*A*” ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi, “*oğlu*” isə ikinci tərəfi olur. Bu birləşmələrə əlavə olunan ikinci “*A*” isə (“*A oğlu A*”) hər cür əlavə kimi əvvəlki mənanı şiddətləndirməyə xidmət edir.

Əsasən nominativ (adlandırma) funksiyası daşıyan bu təkrar tərzində emosional keyfiyyət də yüksəkdir və xalq dilində çox

işlək ifadələrdən olmuşdur. Klassik ədəbiyyatda (şeyrdə) bu kimi xalq ifadə tərzii özünə yer tuta bilməmişdir. Ədəbi-bədii dil xalq dilinə yaxınlaşdıqca bu tərkiblər yazılı dilə daha çox daxil olmağa başlayır. S.Ə.Şirvaninin (ancaq satiralarında), Ü.Hacıbəyov və N.B.Vəzirovun dramlarında, C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində həmin təkrar üsulu çox yayılmışdır.

C.Məmmədquluzadə üslubunda bu növ təkrarlar həm də kommunikativ məqsədə xidmət edir. Məs.:

1. Açı kitabı o *sırtıq qızı sırtıqların* qabağına.

2. Ancaq *kafir uşağı kafirlər* donuz ətindən əl çəkmirlər.

Göründüyü kimi, bu ifadə tərzii ancaq müraciət üçün işlənməklə bitmir, bunların funksiyası yalnız adlandırma («назывная функция») ilə bitmir. Bunlar da cümlə daxilində hər hansı digər söz birləşmələri kimi başqa sözlərlə müxtəlif qrammatik əlaqələrə girib, yeni sintaktik vahidlər yaradır, bu yeni yaranmış sintaktik vahidlərin tərkib ünsürünə çevrilir və s. Bütün bunlar isə həmin birləşmələrin geniş kommunikativ funksiyaya malik olduğunu göstərir. Bununla belə, göstərmək lazımdır ki, bu tip birləşmələr əsasən müraciət (vokativ), qarğış-söyüş məqsədi ilə işləndiyindən bunlarda kommunikativ funksiyadan çox ekspressiv-adlandırma funksiyası daha qüvvətlidir.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərindəki bir sıra təkrarlar da məhz həmin funksiyada işlənməmişdir. Məs.: *Köpək oğlu köpək. İt qızı it. Məhun oğlu məhun. Səfeh oğlu səfeh. Dəli oğlu dəli. Yezid oğlu Yezid. Ömər oğlu Ömər. Kafir oğlu kafir. Həyasız oğlu həyasız. Zalım oğlu zalım. Heyvan oğlu heyvan. Axmaq oğlu axmaq. Heyvan balası heyvan. Zəhrimar oğlu zəhrimar. Haramzada oğlu haramzada.*

C.Məmmədquluzadə bu kimi təkrarlı tərkiblərdən stilizasiya məqsədi ilə də geniş istifadə etmişdir. “Dəli yığıncağı”nda eyni mənfii tiplər güruhun mənsub məşədi və Hacılar (bunların xüsusi adlarında da bir yaxınlıq nəzərə çarpar) öz iç üzlerini, daxili məneviyyatlarını belə ifadə edirlər:

1.(Məşədi Hacı:) Cəhənnəm olun buradan, *köpək uşağı köpək!*

2.(Hacı İslam:)...A kişi, bu *məhun oğlu məhun* genə də bura-

dadır?

3.(Məşədi Hacı:) Hə, sözün nədi, *təbiət oğlu təbiət?* 4. (Hacı İslam:) *Məlun oğlu məlun...* 5. (Hacı Əbdüləzim:) ...*Bu məlun oğlu məlun dilini fərəğət qoymur.* 6. (Hacı Əbdüləzim:)...*Gör bu mürtəd oğlu mürtəd mənə nə deyir...**Bu farmasiyon oğlu farmasiyon gör nə deyir...*7. (Hacı Mədinə:)...*Həpənd oğlu həpənd...Babi oğlu babi...*

Bütün bu tiplər həmin sözləri eyni pərdədə və ardıcıl gələn dialoqlarda işlədir ki, burada sənətkarın həmin ifadə tərzindən stilizasiya məqsədi ilə istifadə etdiyini görmək mümkün deyildir.

III. Sənətkarın bədii üslubunda konkretlik əldə etmək məqsədi ilə bənzər hadisələr bir-birinin ardınca sadalanır və hər dəfə eyni sözlər təkrarlanır. Məs.:*Adət eləmişik bayramda sevinmək, şad olmaq və bir-birini təbrik etmək.* Uşaqlar da *adət edib bayramda sevinmək, şad olmaq və bir-birini təbrik etmək.*

Az qala bütün üzvləri eyni olan bu iki ardıcıl işlənmiş cümlələrin ümumiyyətlə quruluşunun düzgün olub-olmadığını bir kənara qoyub, diqqəti bu nöqtəyə cəlb edək ki, bunları bir cümlə ilə də əvəz etmək, deməli, yığcamlaşdırmaq mümkün idi. Lakin belə yığcamlaşdırma nəticəsində təsvir olunan konkretlik (bədiilik) deyil, ümumiləşmə alınardı ki, bu ümumiləşdirmə də sadəcə fikrin ifadəsinə xidmət edər və bu zaman heç bir obrazlılıqdan, bədiilikdən söhbət açmaq olmazdı.

Bu kimi təkrarlı cümlələrin bildirdiyi fikirləri qısa və yığcam şəkildə də (sözləri təkrarlamadan) ifadə etmək olar. Bir nümunə də qeyd edək:

Yaxşı işə də onlar yaxşı deyə bilərlər, pis işə də yaxşı deyə bilərlər. Onlar ağa qara deyə bilərlər, qaraya da ağ deyə bilərlər.

Bu fikirləri belə də demək olardı:”Onlar həm yaxşı, həm də pis işə yaxşı deyə bilərlər, ağa qara, qaraya da ağ deyə bilərlər”. Əlbəttə, bunu daha müxtəlif variantlarda və ya daha yığcam tərzdə ifadə etmək mümkündür. Lakin bu zaman C.Məmmədquluzadənin əldə etdiyi konkretlik, əyanilik də sönüb gedər. Ümumiyyətlə xalq dilindən (şifahi dildən) gələn bu təkrar üsulu C.Məmmədquluzadənin bütün bədii yazı manerası üçün, üslubu üçün çox səciyyəvidir.

Sənətkarın bütün bədii əsərlərində (hekayə, dram, felyeton, xatirə və s.) belə konkretləşdirici təkrarlara tez-tez rast gəlirik.

IV. Bədii üslubun monoloq nitqində – müəllifin təsvir dilində işlədilən təkrarların bir növü də belədir ki, bəzi sifətlər bütöv cümlə, mətn (və ya abzaslar) boyu təkrar-təkrar işlədilir, müxtəlif isimlərin əvvəlinə gəlməklə çox qabarıq tərzdə oxucunun nəzərinə müəyyən bir keyfiyyəti canlandırır. Nəsrimizdə bu təkrar üsulu C.Məmmədquluzadənin Xudayar bəyinin təsviri ilə başlanmışdır. Müəllif surətin bir sıra xarici əlamətlərini sadalayır və bu əlamətləri təkrarlayır, müxtəlif obyektlər eyni əlamət əsasında bir vahidə toplanılır. Məs.:

a)Xudayar bəyin boyu:”*Boyu ucadır, çox ucadır*. Bunun *ucalığından* ötrü keçən vaxtda Xudayar bəyə bir ayama deyirdilər”.

b)Dərisinin, gözlərinin, paltarının və s. rəngi:

“Bəli, boyu ucadır, saqqalı, qaşları *tünd qaradır*. Üzü də *qaradır, çox qaradır*. Gözləri *lap qaradır*, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: *papaq qara, gözlər qara, üz qara*”.

v)Xudayar bəyin burnu:”Burnu *əyridir:əyridir*, amma pis *əyridir*. *Əyri* də var, *əyri* də var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları *əyridir*, amma Xudayar bəyin burnu pis *əyridir*”.

Təsvir dilində belə təkrar üsulu boyaları tündləşdirmək üçün, tendensiyalı yazmaq üçün sonrakı (xüsusilə sovet dövrü) nəsrimizdə daha da davam və inkişaf etdirilmişdir.

Nəsr dilinə məxsus bu təkrarlar ilə obyektə tendensiyalı münasibət də ifadə edilir və məhz bu münasibəti də qabarıq nəzərə çatdırmaq məqsədi ilə obyektin – tipin bir sıra müxtəlif xüsusiyyət və əlamətləri eyni rəng ilə “rənglənir”. Təkrar ilə bu rənglər daha da qatı, daha da tünd çalarlar kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, belə təkrarlar məhz tiplərin – insanların təsvirində işlədilir.

C.Məmmədquluzadə bu kimi təkrarlardan daha çox satirik məqsədlə istifadə etmiş və onun bu xüsusiyyəti də sonrakı sənətkarlara təsir göstərmişdir.

Yuxarıdakı misallardan da göründüyü üzrə müxtəlif isimlərin əvvəlində eyni sifət – təyinlərin təkrarlanması ilə bu müxtəlif predmetlərdə ümumilik də, ümumi cəhət də (müqayisə, qarşılaşdır-

ma və s.) qeyd edilmiş olur.

Məs.: "Cəmi uzun saqqal, uzun əba, uzun papaq, uzun çubuq və uzun ətək... müsəlmanlar..." ifadəsində "uzun" təyinlərinin təkrarı vasitəsi ilə müxtəlif məfhumlar (saqqal, əba, papaq, çubuq, ətək) bir araya toplanmışdır. Burada məntiqi mühakimə nöqtəyi-nəzərindən mühakimə düz qurulmamışdır, bədən üzvünün (saqqal), adı paltarın (əba, papaq) və ya paltarın bir hissəsinin (ətək) adı ilə, onlar da əşya adı ilə (çubuq) yanaşı gəlmişdir. Bu məfhumların yanaşdırılmasında "uzun" sözünün təkrarı mühüm rol oynamış və yanaşı gələ bilməyən məfhumların yanaşdırılmasının özü artıq satirik məqsəd izləyir. Aşağıdakı misalda bu satirani daha aydın görmək olar.

...Görürsən ki, yazılıb "maşallah flan milyonçu, maşallah flan millətpərəst, maşallah flan xan, flan bəy, flan hacı, flan kərtənkələ..."

Sonuncu komponentə qədər bu tərkiblər ciddi planda düşünülə bilərdi. Lakin əvvəlkilərdən uzaq olan bu məfhum bura yanaşdırılan kimi satirik münasibət meydana çıxır, "kərtənkələ" məfhumundan əvvəlkilərə də pay düşür.

V. C. Məmmədquluzadənin nəsr dilinə gətirdiyi bir xüsusiyyət də belədir ki, əvvəl bir ümumi fikir bir cümlə ilə ifadə olunur. Sonra həmin fikir detalları ilə oxucuya çatdırılır, aydınlaşdırılır, izah olunur. Əslində bu kimi ifadə tərzii də xalqdan gəlir. Məs.:

Həmi şad oldular, həmi də qəmgin. Şad oldular ona görə ki, oğlanlarını tapmışdılar, qəmgin oldular ona görə ki, bir oğlanlarını Kəlləgözə vermişdilər ("Nağıllar" kitabından).

Əvvəlki cümlədə irəli sürülən fikir – ümumi fikir sonrakı cümlələrdə hissə-hissə, ayrı-ayrı, detalları ilə izah olunur. Bu zaman bir, hətta bir neçə abzasları birləşdirən böyük mətn parçaları bütöv vahid təşkil edir və bu vahiddəki müxtəlif fikirlərin bir yerə toplanmasına ilk cümlədəki sözlərin sonrakı təkrarıdır. (Bu yerdə *çünki, ondan ötrü ki, ona görə ki* və s. bağlayıcıların da az rolu yoxdur). Müasir dilimizdə geniş yayılan bu ifadə tərzii C. Məmmədquluzadənin çox sevdiyi priyomlardan idi. Məs.:

1...Məqalə yazmaq bir tərəfdən *çox çətindir*, bir tərəfdən də *çox asandır*. *Çətindir ondan ötrü ki...*(bir neçə abzas gəlir). Di-

gər tərəfdən də bir temaya inşa yazmaqdan *asan* bir şey yoxdur...(Yenə izahedici cümlələr, abzaslar gəlir).

2...O günləri mən həmi *xoşbəxt* idim, həmi də *bədbəxt*. *Bədbəxtliyim* ondan ötrü ki...(İzahat başlayır və bir neçə cümlə işlənir). *Xoşbəxtliyim* də o babətdən idi ki...(yenə izahlar, cümlələr).

3.Minlərcə meyit namazını qılmışam. *Şövq ilə də qılmışam*, *məcburən də qılmışam*.

Şövq ilə ona görə qılmışam ki...(İzahat).

Məcburi də ondan ötrü qılmışam ki...(İzahat).

VI. C.Məmmədquluzadənin dilindəki təkrarların bir qismi də spesifik mühakimə tərzilə əlaqədar özünü göstərir. Müxtəlif hadisələri, əhvalatları, şərtləri, səbəb və nəticələri, müqayisələri və s. bir sintaktik vahiddə işlədərkən yazıçı spesifik silsiləli cümlələrdən istifadə edir ki, bu müxtəlifliyin bir yerə, bir vahidə toplanmasında təkrarların əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, aşağıdakı silsilə cümlələrdə müxtəlif şərtlər və səbəblərin ifadəsi üçün təkrarlar mühüm rol oynayır.

1.Bəs mədəniyyət olmasa idi, hardan...bəy və xanlarımız Bakının yolunu *taniyacaq idilər* və *tanımasa idilər*, haradan naxoşluq *tapacaq idilər* və *tapmasa idilər* nə tövr olacaq idi.

2 (Kərbəlayı Məmmədəli pulu) axırda genə *göndərə bilmirdi*. Ondan ötrü *göndərə bilmirdi ki,...*bir dul arvad siğə eləmişdi.

Əlbəttə, bu tövr təkrarlar sənətkarı həm də konkretlik nöqtəyi-nəzərindən cəlb edirdi. Silsilə cümlələr xüsusilə müqayisə məqamında daha çox işlənir. Müqayisə olunan obyektlərin biri feilin təsdiq, digəri inkar forması ilə səciyyələndirilir və silsilə bu şəkildə bir sıra obyektləri əhatə edir. Məs.:

Vallah, adam utanır, amma İtaliya utanmır;

Molla Məhəmməd Lənkərani utanır, İtaliya utanmır;

Müsəlman qəzetlərinin pulları ilə ticarət edənlər utanırlar, İtaliya utanmır; Buxarada yəhudilər utanır, İtaliya utanmır; Astarada...Qalsın sonraya.

Paralelizminə və təsdiq-inkar formalarının qarşılaşdırılmasına əsasən bu kimi ifadə tərzinin xalqdan gəldiyini demək olar. Lakin belə silsilə şəklində davam edən sintaktik vahidlər fərdi üslub ilə bağlıdır. Həm də ona görə fərdi üslub ilə bağlıdır ki, sənət-

kar heç bir ümumiliyi olmayan, ən uzaq məfhumları ("adam" utanır, "İaliya" utanmır) və s. qarşılaşdırır, müqayisə edir.

VII. İş və hərəkətin bir dəfə deyil, bir neçə dəfə baş verdiyini, təkrarlandığını, çoxdəfəliliyini, uzun müddətliliyini bildirmək üçün feillər eyni şəkildə təkrarlanır. Məs.: (Gülzar) *baxdı, baxdı*, heç bir söz demədi (C.Cabbarlı). *Baxıb-baxıb* duriyorkən sitəmli gözlərinə (H.Cavid).

Göründüyü kimi, təkrar feillər həm təsriflənmiş şəkildə, həm də -ib...şəkilçili feili bağlama formasında çıxış edir. Bu iki qrup təkrar feillər müəyyən qədər bir-birindən fərqlənir. Təsriflənmiş feillərin təkrarı cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənə bildiyi halda, -ib...şəkilçili təkrarlar belə funksiyadan məhrumdur. Məs.: Əntiqə...bu sözləri təkrar edib *ağladı, ağladı* (Mir Cəlal).

Qalan bütün təsadüflərdə hər iki təkrar forması eyni qrammatik məzmunu malik olur. Məs.:

1. *Yanıb-yanıb* çox çəkmişəm odunu (Vidai).
2. *Axdı-axdı* sinəm üstə gölləni (Vidadi).

İlk baxışda belə də demək mümkündür ki, komponentləri təsriflənmiş feil formasında olan təkrarlar feilin bütün şəxs və zamanlarında işlənilə bilər. Lakin konkret axtarışlar, yoxlamalar göstərir ki, bu təkrarlar əsasən üçüncü (və bəzən də birinci) şəxsin təkini, habelə əsasən şühudi keçmiş (və bəzən də indiki) zamanı əhatə edir. Feilin qalan şəxs və zamanlarında işlənmiş belə təkrarlara aid misallar olduqca çətin tapılır. Başqa zamanlarda işlənə bilməməsi bu təkrarların ifadə etdiyi qrammatik məna ilə əlaqədardır. Bunlar iş və hərəkətin bitmədiyini, davam etdiyini, təkrarlandığını, uzun müddətliliyini və s. bildirirsə (hətta bunlar cümlənin əsas xəbəri vəzifəsində çox az işlənirlər), onda təbiidir ki, gələcək zaman şəkilçiləri ilə işlənə bilməzlər. Gələcəkdə olacaq bir iş və hadisənin bitib-bitməyəcəyi, uzunmüddətliliyi və s. haqqında indiki (danışılan) vaxtda məlumat vermək məntiqi cəhətdən də o qədər düzgün deyildir.

Eyni sözləri məzmununda az-çox gələcək zaman çaları olan digər feil formaları barəsində də söyləmək mümkündür. Odur ki, feilin əmr, məsdər, feili sifət, vacib, arzu, lazım və s. formalarında da belə təkrarlara rast gəlmirik.

Beləliklə, feilin yuxarıda göstərilən təkrarları haqqında aşağıdakı nəticələri söyləmək olar:

a)bu təkrarlar yalnız iki komponentdən ibarətdir;

b)komponentlər həm -ib... feili bağlama şəkliçisi formasında, həm də təsriflənmiş şəkildə olur; v) komponentlər arasına heç bir söz daxil ola bilmir;

q)əksər halda cümlə bu təkrarlar ilə bitmir və ya bunlar xəbər rolunda çox az çıxış edir;

ğ)bu təkrarların komponentləri həmişə eyni qrammatik formada işlədilir;

e) bütün bunların nəticəsində həmin təkrarlarda az-çox ümumiləşmə, abstraksiya özünü göstərir, bunlar bütöv bir tərkib kimi nəzərə çarpır, bəzən tərəflərini ixtisar etmək, atmaq (yəni təkrar yox, tək şəkildə işlətmək) mümkün olmur. “Mürəkkəb feil”, bəzən də “tərz” hesab edilir.

Bu təkrarlarda özünü göstərən həmin ciddi və sabit qrammatik keyfiyyətlər belə təkrarların məhz qrammatik bir hadisə kimi formalaşdığını sübut edir. Bütün bu məsələlər ümumi ədəbi dil faktıdır və üsluba heç bir aidiyyəti yoxdur. Hər hansı yazıçı kimi C.Məmməquluzadənin də əsərlərində bu kimi təkrarların işlənməsi onun fərdi üslubu ilə əlaqədar deyildir. Məs.:

Dedi, dedi və axırda bir yerdə dayandı. Sadıq çox danışır. *Deyir, deyir* və yorulmaq bilmir.

Göstərmək lazımdır ki, xalq dilində də (şifahi danışmaq dili və ya dialoq) bu təkrarlar yalnız ikikomponentli təkrarlardan ibarət olur. Burada sözü iki dəfədən artıq təkrarlamaq üçün vaxt yoxdur; bunun (praktik olaraq) mənası da yoxdur. Başqa sözlə, danışmaq dilində məsələnin ən əsas, başlıca, praktik cəhəti mühüm yer tutur. Söz iki dəfə təkrarlanıb keçilir və bu, kifayət hesab olunur. Çünki göstərilən qrammatik mənalara bu vasitə ilə ifadə edilə bilər. Yazılı dil və monoloq nitqində isə sözün təkrarı ikidən artıq komponentləri də əhatə edə bilər və bu cəhətdən C.Məmməquluzadənin dili xüsusi tədqiqata layiqdir. Sənətkar təkrar feilləri ikidən çox komponentlərə işlədir. Məs.:

1.Xülasə, *gedirlər, gedirlər, gedirlər* və bir qapıda dayanırlar.

2. *Baxırlar, baxırlar, baxırlar* və öz könuöllərində kim bilsin nələr söyləyirlər.

C.Məmmədquluzadə üslubunun bu cəhəti üzərində xüsusilə dayanmaq lazım gəlir. Əvvələn, ona görə ki, belə çoxkomponentli təkrarlar işlətməsi ilə o, bütün ədəbiyyatımızda fərqlənir, seçilir. Sonra, ona görə ki, adətən C.Məmmədquluzadə dilindən danışanlar sənətkarın şifahi dil qanunları üzrə, “xalq dilində” yazdığını qeyd etməklə kifayətlənirlər. C.Məmmədquluzadənin xalq danışıq dilinə əsaslandığını inkar etmirik. Lakin bu zaman həm də onun fərdi *yaradıcılıq, sənətkarlıq, yenilikçilik* keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması da lazımdır. Yalnız danışıq dilinə əsaslanmaqla, əlbəttə, fərdi üslubu olan belə böyük sima yetişə də bilməzdi. Əgər ümumi dilə məxsus ikikomponentli təkrarlar leksik-qrammatik kateqoriya (“mürəkkəb feil” və ya tərz”) kimi nəzərə çarpırsa, çoxkomponentli təkrarlar leksik kateqoriyalıqdan çox-çox uzaqlaşır. Burda intensivlik mənası da meydana çıxır və bu intensivlik qrammatik birləşmənin hüdudlarını dağdır. Odur ki, çoxkomponentli təkrarlar bütün şəxs və zamanlarda işlənə bilir. Başqa sözlə, leksik-qrammatik səciyyəli ifadələr əsasən iki dəfə təkrarlanan komponentlərdən təşkil edilir. Lakin bu təkrarlar intensivlik ifadə edən emosional vasitə kimi ikidən artıq komponentlər şəklində də çıxış edə bilir.

Bədii dil də elə bu xüsusiyyətinə görə – emosionallıq, intensivlik ifadə etmə xüsusiyyətinə görə ədəbi dilin digər üslublarından seçilir. Sanki təkrarlanan sözlərin miqdarı çoxaldığı nisbətdə intensivlik də artmış olur. Həqiqətən də belədir və yüksək dərəcədə intensivliyə cəhd edən C.Məmmədquluzadə üslubunda belə təkrarların çoxluğu da diqqəti cəlb edir.

Sənətkarın üslubunda bəzən belə təkrarlar oksimoron kimi işlədilir. Məs.:

Hökumət bir az *baxdı, baxdı, baxdı* və öz-özünə dedi.

C.Məmmədquluzadə üslubunda “əlavəli” və xüsusilə də “təkidli” təkrarlar çox geniş yayılmışdır. Əlavəli təkrarların xüsusiyyəti belədir ki, təkrarlanan ikinci komponent bilavasitə birincinin yanında işlənmir. Burada təkrar (ikinci) komponent təklilklə deyil, bütöv birləşmə tərkibində izah etdiyi sözə əlavə edilmiş olur. Mənaca da aydınlaşdırma, dəqiqləşdirmə, izah etmə və s. məqsədi

izləyir. Xaricən bunlara bənzəyən təkidli təkrarlar isə mənanı şiddətləndirməyə xidmət edir. Əlavəli təkrarların komponentləri əsasən cümlə üzvü ola bilən müstəqil nitq hissələrinə məxsus sözlərdən ibarətdir. Təkidli təkrarlar isə çox vaxt emosional çalara malik köməkçi nitq hissələrindən (nida, vokativ sözlər, modal sözlər, ədatlar və s.) ibarət olur. Bu kimi təkrarlar C.Məmmədquluzadənin xalq danışığı dilinə əsaslanan üslubu üçün daha çox səciyyəvidir. Məs.:

1.*Bax, bu gözüm üstə, bax bu gözüm üstə, bax bu gözüm üstə...*2.*İnşallah kəşf edəcəyəm, bu məsələni kəşf edəcəyəm, lap asan vəchlə kəşf edəcəyəm.*

Bu iki təkrar növləri arasında bir mühüm və əsas fərq budur ki, müstəqil alınmış (məndən xaricdə götürülmüş) cümlələrdə bir qayda olaraq əlavəli təkrarlar cümlənin sonunda işlənirsə, təkidli təkrarlar cümlənin hər yerində (ən çox əvvəlində və sonunda) gəlir.

Hələ əlavəli təkrarlar daha çox nəqli cümlələrdə işlənir, nitqin məntiqi cəhətləri ilə bağlıdır, əsasən qrammatik (sintaktik) keyfiyyətdir, obyektiv səciyyə daşıyır; təkidli təkrarlar isə ən çox nida və sual cümlələrində işlənir, nitqin emosional cəhəti ilə bağlıdır, əsasən üslubi keyfiyyətdir, daha çox subyektiv səciyyə daşıyır.

Buradan da bu iki təkrar növünün müxtəlif üslubi çalarları müəyyənləşir: a) əlavəli təkrarlar klassik şeirimizdə və ümumiyyətlə şeirlər təkidli təkrarlara nisbətən çox az yer tuta bilmişdir. Emosional cəhətdən şairlər üçün təkidli təkrarlar daha əlverişlidir. Burada hiss-həyəcan vermək, qətilik, mübarizlik, təkidlilik yaratmaq imkanı genişdir; b) ümumiyyətlə, bədii nəsrə əlavəli təkrarlar əsasən müəllifin təsvir dilində – monoloq nitqində təkidli təkrarlar isə əsasən tiplərin danışığında, personajların dilində – dialoq nitqində özünü göstərir; v) əlavəli təkrarlar daha çox təsviri-elmi üslub üçün, təkidli təkrarlar isə bədii və publisist üslub üçün səciyyəvidir.

Bütün bunları nəzərə aldıqda C. Məmmədquluzadənin bədii üslubunda (xüsusilə satira dilində) təkidli təkrarlara daha çox yer verməsinin səbəbi aydınlaşar. Təkidli təkrarlar “tərz” əmələ gətirən feil təkrarından da fərqlənir. Göstərilirdiyi kimi, “tərz” yaradan

təkrarlar feilin gələcək zaman, əmr, məsdər, feili sifət, vacib, arzu, lazım forma və ikinci şəxs şəkilçiləri ilə işlənmişdir. Lakin həmin zaman, şəkil və şəxs formalarında feillərin də dilimizdə təkrarı mövcuddur; lakin bu təkrarlar bir ümumi qrammatik məna deyil, tərz deyil, bəlkə təkidlilik, qətiyyət kimi üslubi mənalar yaratmağa xidmət edir. Məs.:

1.Bütün gücü ilə qocanı *sıxsın, sıxsın*, gərəksə canını da alsın. 2.Onları kəməndə salmaq, *boğmaq, boğmaq* lazımdır (S.Rəhimov).

Bu misallarda qeyd olunan təkrar feillərin birincisi üçüncü şəxs təkin əmr formasında, ikincisi isə məsdər formasındadır. Bu formalar “tərz” düzəldən təkrarlarda özünü göstərə bilmir. Burada uzunmüddətliklik, təkrarlılıq və ya davamlılıq tərz deyil, bəlkə möhkəmlik, bərklik (*sıxsın, sıxsın – bərk//möhkəm sıxsın*; *boğmaq, boğmaq – bərk, möhkəm boğmaq*) mənaları ifadə olunur və ya belə təkrarlarda heç bir qrammatik məna yoxdur, ümumiləşmə yoxdur. Fərdi istemal, emosional çalar daha üstündür.

Bu iki qrup təkrarların fərqi elmi şəkildə aydınlaşdırılmasa da stixiyalı şəkildə yazıda özünü istər-istəməz əks etdirir. Tərz bildirən təkrarlar əsasən defislə yazılır, təkidlilik ifadə edənlər isə həmişə ayrı (vergül işarəsi ilə) yazılır. Habelə tərz bildirən təkrarların komponentləri arasına heç bir söz daxil ola bilmir; bunlar həmişə yanaşı işlədilir. Təkidli təkrarların komponentləri isə cümlədə bir-birindən çox uzaq da düşə bilər. Məs.:

Oxucularımız dağılıb ta bir nəfər qalana kimi *yazacağım, yazacağım*. Həmin dairədə *yazacağım* ki, altı ildir *yazırım*.

Təkidli təkrarlar cümlədə o qədər də məna dəyişikliyi yaratmır. Bunlar nəinki feilin bütün şəxs, zaman və formalarında işlənir, həm də bütün nitq hissələrini də əhatə edə bilər. Cümlənin bütün üzvləri (habelə köməkçi sözlər də) təkidlənərək təkrarlana bilər.

Feillərdə ən çox təhrik mənası daşıyan əmr formaları bu şəkildə təkrarlanır. Təsadüfi deyil ki, xalqı oyanmağa, maarifə yayılmağa, fəaliyyətə çağırır. C.Məmmədquluzadənin publisist ruhda yazılmış əsərlərində belə təkrarlar xüsusilə nəzəri cəlb edir. Müraciət formasında işlənmiş bu təkrarlar təhrik, təkid mənası daşımaqla C.Məmmədquluzadə publisistikasının, publisist üslubunun

üzvi bir ünsürünü təşkil edir.

Sənətkar təkidli təkrarlar vasitəsi ilə müəyyən sözləri nəzərə çarpdırmağa, bu sözləri ümumi mətn daxilində daha qabarıq tərzdə verməyə müvəffəq olurdu.

Məs.: Müsəlmanlar az müddət *o qədər tərəqqi edəcək idilər, o qədər tərəqqi edəcək idilər, o qədər tərəqqi edəcək idilər* ki, qonşu hökumətlərə sədəmə yetirəcək idilər. 2.Kimdir etina edən sənin həcv və məsxərəyə? Sən ha *yaz, yaz, yaz, yaz, yaz, yaz!*...

Göründüyü kimi, təkidlilik bildirən bu misallarda da təkrarın sayı artdıqca intensivlik də çoxalır. Formaca bu göstərilən təkrarlara bənzəyən, lakin intonasiya və bununla əlaqədar məna çalarlığına görə fərqlənən daha bir sıra təkrar növlərinə C.Məmmədquluzadə əsərlərində rast gəlirik. Bunlar ən müxtəlif subyektiv – emosional mənalara ifadəsinə xidmət edir; laqeydlilik, əlacsızlıq, etinasızlıq, ümitsizlik, biganəlik, əhəmiyyət verməmə və s. çalarları bildirir. Bu tipli təkrarlarda intonasiya mühüm rol oynayır. Ona görə də bunlara “intonasiya ilə əlaqədar (bağlı) olan təkrarlar” deyirik. Məs.:

1.Yaxşı, *öldü, öldü*, nə eləmək, əcəldir, hamı öləcək.

2.Çünki əcəldir, *gəldi yetişdi, yetişdi*.

Bütün əvvəlki təkrarlarda komponentlər eyni intonasiya ilə tələffüz edilirdisə, bu təkrarlarda intonasiya müxtəlifliyi özünü göstərir. Birinci komponentlər yüksək tonla, ikincilər isə aşağı tonla tələffüz olunur. Belə ahəng müxtəlifliyi irəlidəki təkrarlara xas deyildir. Bu təkrarlarda intonasiya sanki qrammatikanı üstələyir və buna görə də ümumiləşmə mümkün olmur. “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda giley-güzar edən Məhəmməd həsən əmiyə arvadı öz adından belə cavab verir:

“Yaxşı-yaxşı, *bildilər, bildilər*”.

İntonasiya nəinki qrammatik formanı (birinci şəxsin təkində “bildim” şəklində işlənməli söz üçüncü şəxsin cəmində “bildilər” şəklində işlənməmişdir), həm də ümumiyyətlə feil təkrarına xas olan bütün mənalara (tərz, təkid, əlavə...) ləğv etmişdir, fərdi işlənilmə («употребление, а не значение») kəsb etmişdir.

Qeyd etməlidir ki, intonasiyanın bu xüsusiyyəti yalnız təkrarla əlaqədar deyil. ümumi keyfiyyətdir. Məsələn, həmin əsərin

başqa bir yerində yalan danışan qızına anası belə acıqlanır:”yaxşı, yaxşı, bildilər ta”. Deməli, bu intonasiya tək işlənən (eyni mövqedə) sözlərdə də özünü göstərir, yalnız təkrarla bağlı deyildir. Həmin tip təkrarlar isə intonasiya ilə bağlıdır.

VIII. Təkrarların bir qismi şifahi dilə məxsus (burada isə intonasiya mühüm rol oynayır) sinkretik ifadə tərzii kimi diqqəti cəlb edir. Məs.:

1...Amma buna hamı qail oldu ki, *vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət!*...

2.Bir yandan da elə *haman övrət-uşaq, haman övrət-uşaq, haman övrət-uşaq*...

Sinkretizmin başlıca xüsusiyyəti də belədir ki, bütöv cümlə əvəzinə birləşmələr, tək-tək sözlər işlənir və bu sözlər (birləşmələr) ən zəruri sözlər olur. Cümlə tamamilə “sıxılır”, üzvlər atılır, yalnız bir söz qalır. Söz isə əslində ümumilik bildirdiyindən nitq axınında müxtəlif assosiasiyalar əmələ gətirər və bədii üslub üçün də danışq dilinə məxsus bu ifadə tərzii çox maraqlıdır, dəyərli, obrazlılıq üçün əhəmiyyətlidir.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1966-cı il, 26 may, səh.4.

ORTA MƏKTƏBDƏ “ÖLÜLƏR” PYESİNİN DİL VƏ ÜSLUBUNUN TƏDRİSİNƏ DAİR

Dramaturgiyamızın şah əsərlərindən olan “Ölülər” pyesinin dili və üslubu bu vaxta kimi ətraflı şərh edilməmişdir. Bu hal isə həmin əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində müəyyən natamamlıq yaranmasına səbəb olur.

Realist sənətin başlıca xüsusiyyəti onun fərdiliyidir; sənətkarın mütləq fərdi üsluba malik olmasıdır. Deməli, hər bir realist sənətkarı öyrənmək, izah etmək, hər şeydən əvvəl, onun fərdi üslubunu öyrənmək deməkdir. Üslubun “canı” isə dildədir, dil ilə bağlıdır.

Bəzən təklif olunur ki, bədii əsərin dilini öyrənəndə omonimləri, sinonimləri və sair axtarıb izah etmək lazımdır. Lakin bu

yol ilə məhz fərdi üslubu aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Çünki eyni kateqoriyalara bütün və ya bir çox söz ustalarının əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Sənətkarın fərdi üslubuna o xüsusiyyətlər daxildir ki, bunlar həmin müəllifin bütün əsərlərində özünü göstər-məklə başqa müəlliflər üçün səciyyəvi deyildir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dilində nəzərə ilkin çarpan cə-hət söz sırasının “pozulmasıdır”, cümlədə sözlərin ədəbi dildəkin-dən fərqli şəkildə sıralanmasıdır. Lakin bu cəhəti müəllifin bədii di-li üçün qüsur saymaq olarmı? Qətiyyəən yox! Əsas məsələ ondadır ki, müəllif nə üçün, nə məqsədlə sözləri bu şəkildə sıralayıbdır? Bu məsələ müəllifin danışq dilinə, şifahi nitqə üstünlük verməsi ilə izah olunur. Bəs niyə şifahi dilə üstünlük verilir? Şifahi dil çox qüvvətli təsir gücünə malikdir və zəngin intonasiya ilə, ritm ilə əla-qədardır. Burada müəyyən sözü, ifadəni nəzərə çarpdırmaq, əsas diqqəti bu sözə yönəltmək üçün hər cür imkan vardır. Həm də ədə-bi dildəki söz sırasının başqa şəkil almasının özü də bir yenilikdir və hər cür yenilik kimi bu cəhət mütləq müəyyən emosiya oyatma-sına səbəb olur. Bu, dilin “gizlin imkanlarının” üzə çıxarılmasıdır. Beləliklə, bədii üslubda söz sırasını dəyişən müəllif dildə yeni ritm, yeni ahəng yaradır. Bu cəhətdən müəllifin dialoq nitqi xüsusilə diq-qəti cəlb edir. Dialoq nitqində ikinci mühüm cəhət bir növ “artıq, yersiz” görünən sözlərin, ifadələrin işlədilməsidir, təkrarlarıdır. Bu cəhət də müəllifin danışq dilini çox ustalıqla verə bilməsi məharəti ilə əlaqədardır. Aşağıda İsgəndərin öz anasına və Zeynəbə xitabla söylədiyi cümlələrdə belə təkrarlar qeyd olunmuşdur.

1.Dəxi bundan sonra ölsən də yaxanı qurtara bilməyəcək-sən; odu, Şeyx Nəsrullahdı, nədi, bu gün gəlir. Sən ölərsən, Şeyx yenə səni dirildər, xa-xa-xa...Dəxi bundan sonra ölmək ilə də yaxan qurtarmaz.

2.Hey, Zeynəb, vallah, fəndini duymuşam! Qonağın yolun-da bu qədər çalışırsan ki, ərin Kərbəlayı Novruzunu da diriltsin. Val-lahı fəndini duymuşam.

Cəlil Məmmədquluzadə üslubunda öyrənməli, istifadə et-məli cəhətlər çoxdur. Yazılı dildə belə təkrarlar bir səliqəsizlik, nöqsan hesab oluna bilər. Şifahi dildə isə bu, tamamilə təbiidir. Məhz belə təkrarlar olmayan nitq bəzən süni, yapma, qondarma gö-

rünür. Şifahi nitq hazırlaşmadan, götür-qoy etmədən ani olaraq qarşıya çıxan məsələlər ilə əlaqədar olaraq deyilən sözlərdir, cümlələrdir. Burada hər şeyi “səliqəli” tərzdə, yerli-yataqlı ifadə etmək mümkün olmur. Hissi cəhətlər – nitqdə qırıqlıq, rabitəsizlik, sözcülük, təkrarlar və s. olması təbiidir. Habelə hər personaj ən çox maraqlandığı, nəzərə çarpdırmaq istədiyi sözü hissini təsiri ilə təkrarlamağa olur. Müəyyən təəssüratla yaşayan, müxtəlif duyğular keçirən adamlar C.Məmmədquluzadənin bütün bədii əsərlərində (dram və hekayələrində) vardır və belə təkrarlar, demək olar ki, eyni vəziyyətdə olan bütün personajların nitqində təsadüf edilir.

Cəlil Məmmədquluzadə surətlərin nitqini bu şəkildə verməklə onların psixoloji əhval-ruhiyyəsini, həyəcanlarını ustalıqla oxucuya, tamaşaçıya çatdırır. Bir halda psixoloji vəziyyətlə əlaqədar olan belə təkrarlar başqa halda kinayə, eyham məqsədi izləyir, üçüncü halda surətin avamlığını, danışq qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olmasını dolayı yolla nəzərə çarpdırır. Dramaturgiyamızda eyni təbəqəyə məxsus tiplərin eyni sözləri, cümlələri işlətməsi və bu yol ilə də bir ümumiləşmə əldə edilməsi: “Molla İbrahimxəlil kimyagər” pyesindən başlanır. Orada meymunları təmsil edənlər adətən səhnəyə birlikdə çıxır və hamısı eyni cümləni təkrarlayırdı.

Cəlil Məmmədquluzadənin tipləri (ölüləri, dəliləri) ayrı-ayrılıqda səhnəyə gəlir, ayrıılıqda danışır, lakin yenə eyni sözləri danışır. Beləliklə, tiplərin ictimai mövqeyi, vəziyyəti ilə yanaşı, nitqlərində də bir yaxınlıq, eynilik yaranır. Bu tiplər müəyyən qrupun, zümrənin nümayəndələri kimi ümumiləşmiş olurlar. Nitqlərində, hərəkətlərində özünü göstərən paralelizm də buradan irəli gəlir.

Son pərdədə dəfələrlə bu sözlərin işləndiyini görürük:

“Yazdıracaqsan, yazdır, yazdırmırsan, çəkil kənara”. ”İstərəm yazdıraram, istəmərəm yazdırmaram”. “Xub, sən də get fikirləş” və s.

Bütün bu müvazilik, təkrarlar hadisələrin sürətini, inkişaf tempini zəiflədir, yavaşdır, eyni zamanda yadda qalmanı asanlaşdırır. Diqqətin bir məsələyə cəlb olunmasına, bəzən də komizmin qüvvətləndirilməsinə səbəb olur. Aşağıdakı səhnədə “dirilib” feili nə qədər təkrarlanır:

İsgəndər: Ata, nə xəbər?

Hacı Həsən: Deyirlər Kərbəlayı Fətullah **dirilib**.

İsgəndər: Necə, Kərbəlayı Fətullah **dirilib**?

Hacı Həsən: Hacı Rüstəm əminin oğlu Kərbəlayı Fətullah **dirilib**.

İsgəndər: O ki Xorasanda ölmüşdü?

Hacı Həsən: Hə, hə, həməən Kərbəlayı Fətullah.

İsgəndər: Necə yəni **dirilib**?

Hacı Həsən: **Dirilib** da! Necə **diriləcək**?

İsgəndər: Yəni lap **dirilib** qəbirdən çıxıb eşiyə?

Hacı Həsən: Hə, hə, **dirilib** və s.

Sonra səhnəyə tək-tək daxil olan Hacı Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım hər biri “deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib” – sualı ilə Hacı Həsənə müraciət edir və eyni cavabı alırlar.

Orta məktəbdə bu cəhətə diqqət yetirmək, dram janrının bu xüsusiyyətini şagirdlərə çatdırmaq lazımdır.

C.Məmmədquluzadənin tiplərinin dilində tez-tez “və” bağlayıcısından istifadə olunur. Bu xüsusiyyət yazılı dilin şifahi dilə təsiri kimi izah oluna bilər. Məsələn. Heydər ağanın dilində:

–Görək sözü nədi və bu teli kim vura bilər və belə yalanı kim düzəldə bilər.

Deyilə bilər ki, Heydər ağa ziyalıdır, “teleqrafçı”dır, hətta İsgəndər ona “elm dəryası” adı verib. Bu danışq tərzində onun səviyyəsinə müvafiqdir. Habelə Şeyx Əhmədinin dilində bu bağlayıcı onun nitqini bir növ təmtəraqlı edir.

–Hər kəs...bir-bir, növbə ilə və ədəb ilə desin və mən yazım bu kağıza və yetirim...

Hətta azarlı belə bu bağlayıcısız ötüşə bilmir.

–Nə qoyur gecə rahat olam və nə qoyur gündüz rahat olam.

C.Məmmədquluzadə həmişə danışq dilinə üstünlük vermiş və bu dilin zəngin xüsusiyyətlərinə daha çox əsaslanmışdır. Yazılı dildə nisbətən sabiq şəkil alan sözlər, formalar danışq dilində müxtəlif şəkillər ala bilər. Sənətkar bunu nəzərə alaraq tiplərin dilində bir sıra sözlərin təhrif olunmuş tərzini qeyd etmişdir. Məsələn, “yanı, vallah ağa, mən...bilmirəm..” (Kərbəlayı Fatmaxanım), “Sözünü oya-buyza atmaq lazım deyil” (Hacı Həsən). “Mən ölüm, incimə, həyə lotusan, incimə” (İsgəndər).

Nəhayət, “Ölülər” pyesində bir sıra dialektizmlər də diqqəti cəlb edir.

“Bəli, halla-hallaynan səni aparıb qatacaqlar bir kişinin yanına” (İsgəndər). “A səni əkib-doğan tünbətün düşsün” (Hacı Həsən).

C.Məmmədquluzadənin üslubunda bir cəhət də həmişə müəyyən ştrixlərin, eyhamların özünü göstərməsidir. Bəzən sanki təsadüfən deyilmiş ötəri bir ştrix çox dərin məna və əhəmiyyətə malik olur. Yuxarıdakı misalda İsgəndərin “Şeyx Nəsrullahdı, nədi bu gün gəlir” cümləsi onun Şeyxə münasibətini aydın göstərir. “Nədi”, “Bu nədi” elə əvvəldən Şeyxə hazırlanmış bir zərbədir. Bu, İsgəndərin zərbəsi. Başqa bir yerdə Əli bəy deyir: “Maşallah olsun Şeyxin elminə, malades!” Bu “malades” də müəllifin zərbəsi!..

Bədii əsərdə məcazi mənada, dolayısı ilə deyilən söz daha kəskin və təsirli olur. Konkret şəraitlə əlaqədar sözün mənasında dəyişiklik yaranması realist üslub üçün çox səciyyəvidir. Nəinki söz və ifadələr, hətta cümlələr də, bütövlükdə əsərin özü də dolayısı ilə fikri oxucuya çatdırır. Nə üçün əsərin adı “Ölülər”dir? Kimdir Ölülər? Burada doğrudan da ölülərdən bəhs olunur. Şeyx Nəsrullah “ölü dirildən”dir. Hətta əsərdə qəbiristanlıq səhnəsi də vardır. İş burasındadır ki, C.Məmmədquluzadə bir sənətkar, ədib, söz ustası olaraq heç vaxt sözünü müstəqim mənada söyləmir. Sözün həqiqi, ilkin, müstəqim mənasında bədilik yoxdur. Sənət həmişə sözün sonrakı, əlavə, ikinci məcazi mənası ilə maraqlı olur, təsirli olur. Sənətkarın məqsədi “ölü Ölülər”dən bəhs etmək deyildir, əsas məqsəd diri “Ölülər”dir, onların həyatı, zülmü, acınacaqlı vəziyyətidir. Beləliklə, bədii əsərdə söz iki planda alınır: həqiqi ümumxalq dilində işlənən mənada və fərdi, məcazi mənada. Orta məktəbdə əsərin təhlili zamanı bu cəhətlərə xüsusi diqqət verilməlidir. Çünki, C.Məmmədquluzadənin, demək olar ki, bütün bədii əsərlərində bu “ikilik” özünü göstərir.

BƏDİİ SÖZÜN ESTETİKASI

Müasir şeir dilimizdə estetik cəhət dedikdə hər kəsdən əvvəl S.Vurğunun dili göz önündə canlanır. Xüsusi tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, xalq şairi sözün estetik funksiyasını qoruyub saxlamağa çox cəhd etmişdir. Lakin heç zaman sırf “estetçilik” tərəfdarı olmamışdır. Sözün qüvvəsinə şairin inamı böyük idi.

S.Vurğun həmişə şeir dilini adi danışq dilindən yüksəyə qaldırmağı, romantikləşdirməyi tələb edirdi. Bununla belə canlı danışq dili onun şeirlərində əsas yer tutur.

Məlum olduğu kimi, uzun müddət bədii əsərlərimiz əsasən sosioloji planda tədqiq olunmuşdur. Şeirin dili, estetik keyfiyyətləri o qədər də diqqəti cəlb etməmişdir. Halbuki çox zəngin xüsusiyyətləri olan şeir dilinin tədqiqi bir sıra nəzəri və əməli məsələlərin aydınlaşdırılmasına yardım göstərirdi.

Şeir dilində fərdi üsluba malik olmaq başlıca şərtidir. Yaşlı şairlərimizdə bu fərdi üslubu müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyildir. S.Vurğunun, S.Rüstəmin, R.Rzanın, M.Rahimin şeir dili bir-birindən seçilir, fərqlənir. Bu fərqləri konkret şəkildə sadalamaq da mümkündür.

Nisbətən sonrakı nəslin nümayəndələrində isə (N.Xəzri, B.Vahabzadə və s.) fərdi üslubi keyfiyyətlər formalaşmaq üzrədir.

Realizmin əsas tələblərindən biri isə fərdi üslublar uğrunda mübarizədir.. Bədii dildə iki üslub fərqləndirilir: klassik dil və realist dil (romantik əsərlərin də dili realist dildir). Klassik şeir dilində bir ümumi klassik üslub var, bunun hamı üçün məcburi və bəzən də dəyişməz qanunları var. Bu qanunlar haqqında poetika kitablarında məlumat verilir. Realist şeir dilini isə ümumiləşdirmək o qədər də asan deyildir. Burada hər bir sənətkarın “öz dili” olmalıdır. Fərdi üslubu olmaq dərəcəsinə yüksəlmək isə hər kəsin işi deyildir; istedad və zəhmət lazımdır.

Dildəki sözlər, bütövlükdə dil özü – yaradıcılıq məhsuludur. Sözün özündə şeiriyət vardır. Dil, söz bəşərin qazandığı ən böyük nemətlərdəndir. M.Qorki deyirdi ki, hər bir insan yaradıcıdır,

hər kəsdə az-çox sənətkarlıq qabiliyyət vardır. Məsələ söz üzərində işləməkdə və bu qabiliyyəti inkişaf etdirməkdədir.

Şairin söz üzərində nə qədər zəhmət çəkdiyini müəyyən etmək o qədər də çətin deyildir. Şairin zəhməti mütləq öz müsbət bəhrəsini verəcəkdir.

Şeirdə müxtəlif hadisələr, predmetlər (hətta intonasiya) bir yerə toplanır; burada şairin hadisələrə fərdi, hissi münasibəti ifadə olunmalıdır.

**Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə huri-qılman.**
(Füzuli).

Şair ikinci misranı demədən də əhvalatı davam etdirə bilər. Lakin şeirdə şairin münasibəti, duyğu və hissləri öz əksini tapır. Bunun üçün isə bir hadisədən başqasına, bir fikirdən ikinci fikrə sıçrayışlar olur.

Şeir hadisənin təsvirindən daha çox hadisəyə subyektiv münasibətin təzahürüdür. Lirik şeirdə bəzən heç bir təsvir olmur. Obyektin müxtəlif əlamətləri fərdi nöqtəyi-nəzərdən sadalanır. Əşyanın saysız əlamətlərindən bir neçəsi (hamısı mümkün deyil) və həmin an üçün daha zəruri olmaları qeyd edilir. Belə şeirlər (yalnız epitetləri sadalama) bütün ədəbiyyatımız boyu özünü göstərmişdir. Xalq şairi R.Rzanın “Bakım” şairi də yalnız epitetlərdən mütəşəkkildir. Belə əsərlərdə şairin obyektə fərdi münasibəti daha qabarıq nəzərə çarpır.

Epitet şeirdə ciddi məsələdir. Epitetlər ya müəyyən anda diqqət cəlb olunmalı əlaməti bildirmək üçün, ya da bir baxımla bütöv haqqında təsəvvür yaratmaq üçün işlənilir. Vəznin, hecanın, qafiyənin xatirinə epitet işlətmək lazım deyil, formal-texniki tələblər dili özünə tabe etməməlidir; əksinə, dilə tabe olmalıdır. Epitet yeni olmalı və yerində deyilməlidir.

Babamın ağ sümükləri çürümüşdür bu torpaqda.

S.Vurgun “qara” (zənci) ilə təzad yaratmaq üçün “ağ” (sümük) sözündən istifadə etmişdir.

Epitetlər obyektə şairin fərdi münasibətini ifadə edən və daha çox subyektiv səciyyə daşıyan vasitədir. Həmin subyektiv münasibət (şeirdə mühüm əhəmiyyəti olan bu münasibət) başqa bə-

dii vasitələrlə də verilə bilər.

B.Vahabzadənin şeirlərində belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, şair ayrı-ayrı sözlərə fərdi məna verməyə daha çox həvəs göstərir. Bu mənalar isə sözün ümumi və obyektiv mənası deyildir. (Belə olsaydı şeirdən yox, lüğət tərtib etmək işindən danışardıq). Şair sözə məhz şairanə məna verir ki, əsil “şairanə sərbəstlik” də buradadır. Məsələn:

**Polad polad deyildir, o sınımayıb əyilsə.
Sən özünün deyilsən, Vətən sənin deyilsən...**

Sözün estetik mənası lüğətlərə düşmür. Lakin estetik məna daha qüvvətli təsir gücünə malikdir. R.Rzanın “Yer oğlu” şeirində deyilir:

**Ulduzlar aləmində sorsalar məndən,
Bütün insanlıq adından
İftixarla: Mən yer oğluyam – deyərəm;
Yerdə bir yerlər yeri var,
Ordanam, səhər oğluyam – deyərəm.**

Dilimizdə “yerlər yeri” ifadəsi yoxdur və ayrılıqda götürdükdə bu ifadə bizə heç nə demir. Şair isə mətn daxilində həmin sözlərlə “ən yaxşı, ən gözəl yer” mənasında SSRİ-ni nəzərdə tutmuşdur. Estetik sözlər işləndiyi tərkibdən kənara çıxan kimi anlaşılmaz bir şəkllə düşür, mənasızlaşır. Yalnız mətn daxilində qüvvəsini göstərə bilər. Odur ki, estetik sözlər həmin mətnlə, işləndiyi əsərlərlə əlaqəsini qıra bilmir. Başqa sözlə, müəyyən bir ifadəni, tərkibi eşidən kimi bu filankəsin (filan əsrin) dilində işlənmiş sözdür – deyirik. Halbuki estetik keyfiyyətdən məhrum sözləri milyon dəfə eşitsək də kimin sözü olduğu ilə maraqlanmırıq. Sənətin, sənətkarın qüvvəsi estetik söz ilə ölçülür.

Məşhur fransız dilçi alimi Ş.Balli göstərir ki, alim dili “simsəzlaşdırır”, onu daha çox məntiqi, mühakiməvi şəkllə salırsa, yazıçı, şair dili daha çox estetik məqsədlə dəyişir. Bədii dildə sözə estetik məzmun əlavə edilir.

Şeirdə bədiilik baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olan

“söz oyunu” da estetik məqsəd izləyir. Şair Qabilin “Yolda daşlar” şeiri belə bitir:

**Yoldaşlar hara?
Yolda daşlar hara?**

Sözlərin qarşılaşdırılması, müxtəlif şəklə salınması nəticəsində həmin sözlər artıq xüsusiləşir, yalnız şairə məxsus olur. “Yolda daşlar” ümumiyyətlə azəri dilinin, xalqın ifadəsidir (öz həqiqi, ilkin mənasında). Lakin bu şeirdə şair bürokrati “yolda daşlar” adlandırır ki, bu artıq müəllifin öz sözüdür. Şeirdə sözlər əlavə, məcazi məna almışdır və belə fərdi-estetik mənaların ümumi ədəbi dilə daxil olması imkanı vardır. Şair dili yalnız estetik mənalar ilə zənginləşdirə bilər. Sözlərin estetik keyfiyyəti əsasən məcazi mənalarda təzahür edir.

Marksizmə görə əşyanın adı olan özün həmin əşyanın təbiəti ilə heç bir müstəqim əlaqəsi yoxdur. Bu tezis çox mühüm dərəcəli elmi-fəlsəfi əhəmiyyəti vardır.

İnsanlar heç də həmişə bu əqidədə olmamışlar. Qədim insanlar söz ilə əşya arasında müstəqim əlaqə olduğu qənaətində idilər. Lakin elmin, fəlsəfənin sübut etdiyi kimi, söz əşyanın özü deyildir, heç məfhumun da özü deyildir, sadəcə məfhumun ifadəçisidir. Söz ilə əşyanın müstəqim əlaqəsi olsa idi onda “çörək”, “yemək” deməklə insan doyardı.

Əşyanın özü olmasa da, söz əşya ilə bilavasitə əlaqədardır və yalnız “təfəkkürün məhsulu” deyildir. Söz real həyat ilə bağlıdır. Odur ki, sözü real məzmunundan, öz mənasından tam uzaqlaşdırmaq mümkün deyildir.

Şeir dilimizin başlıca bir xüsusiyyəti sözlərin həm də real mənasını qoruyub saxlamaq, onun ləyaqətini mühafizə etməkdir. Bədii dildə obrazlar nə qədər mürəkkəb olsa da əsas məna bazasında meydana gəlir. Estetik məna sözlərin həqiqi mənasına istinad edir.

Sözlər dünyası estetik mənalar üçün çox geniş meydan açır. Odur ki, məsələn sözlərin miqdarında deyil, onu işlətmə qabiliyyətindədir.

Siz Əli Kərimin “Bomba üstündə ev” şeirini oxuyun. Söz-

lər, sözlərin düzülüş tərz, sözlərin mənası...hamısına diqqət yetirin. Bir alman bombası üstündə ev tikmişlər. Bu evdə adamlar yaşayır. Toy olur, uşaq doğurur. Şair bunu belə mənalandırır:

**Bomba – uşağın beşiyi,
Ölüm – dayəsi.
Səadətdən qorumaq istəyib uşağı,
O çəkir keşiyi.**

“Qorumaq” feili adətən mənfi mənalı sözlərlə işlənir. Ə.Kərimə qədər şeirimizdə “səadətdən qorumaq” ifadəsinə rast gəlməmişik. Şeirdə möhkəm məntiq vardır. Ölüm – deyə “səadətdən qoruyur”. Sözlər yeni bir həyat qazanır:

**Toy, bayram günləri
Oynayanların təpik zərbəsindən
Tərpənəndə evin divarları
Bomba başını qaldırır,
Partlamaq istəyib
Qurşun qəzəbini
Baxır altdan yuxarı...
Bomba özüldə deyilmiş,
Yoxsa göstərərmiş özünü;
Qoruyaq
dünyamızın özülünü.**

Sözlər şairin qələmində daha qüvvətli olur, daxili hərərətini, gərginliyini üzə çıxarır. Qüvvətli söz oxucunu məftun edir.

“Şairənə sərbəstlikdən” çox danışirlər. Doğrudan da nəsr dilinə məxsus möhkəm qrammatik qaydalar şeirdə bəzən pozula bilər. Məsələn, sözlər üzərində əməliyyat aparmağa, mənanaya xələl gəlmədən bəzi sözləri artırıb-əskiltməyə (“imalə”), bəzi sözlərin məhəlli formasını işlətməyə, sabit söz sırasını dəyişməyə və s. şeir imkan verir. Lakin bu sərbəstlikdən sui-istifadə etmək olmaz.

Poetik sərbəstlik o zaman müsbət nəticə verir ki, dildə mövcud olan tərkiblər yeni şəkildə tərtib olunsun, cümlə daxilində

bölgü yeni və fərdi şəkildə aparıla bilsin. İ.Səfərli “Bir dəstə açar” şeirində yazır:

**Köçənlər köçüb, köçməyənlərin
Başına gəlsin.**

Şeiri (əlbəttə, şeir kimi, yəni, şairin işlətdiyi, tələb etdiyi kimi) oxuyanda “köçməyənlərin” sözündən sonra fasilə edilməlidir. Nəsr dilində bu, mümkün deyildir. “Köçməyənlərin başına gəlsin” – bütöv bir tərkibdir, buradakı sözlər arasında fasilə olmaz, şeirin yazılışı da, misralar da az əhəmiyyətli deyildir.

Sərbəstlik adi danışiq ritmini dəyişmək, sözləri yeni ritmdə, bölgü və tənasübdə işlətməkdir.

Lakin şeir dilində hər hansı sərbəstlik sadəcə yenilik xatirinə olmamalıdır. Yeganə məqsəd ideya və məzmunun daha təsirli və obrazlı şəkildə ifadəsidir. Hər bir sərbəstlik də bu məqsədə xidmət etməlidir.

“Bakı” qəzeti, 1966-cı il, 4 fevral, səh.3

FƏRDİ ÜSLUB UĞRUNDA

Bədii ədəbiyyatımızın müasir inkişaf səviyyəsi fərdi üslub uğrunda mübarizə aparılmasını tələb edir. Fərdi üslub dil ilə daha çox bağlıdır. Söz sənətkarlığında dil mühüm yer tutur. Müasir bədii dilimizdə bir sıra qüsurlar nəzərə çarpır ki, onlar dilin fərdiləşdirməsinə maneçilik törədir.

Azərbaycan dilinin mürəkkəb cümlələri üzərində tədqiqat aparmış prof. Ə.Abdullayev göstərir ki, bəzi mürəkkəb cümlələrin ikinci hissəsinin nə tipdə olacağı elə birinci hissədən bilinir. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsindən məlum olur ki, budaq cümlə (şərt, zaman və i.a.) hansı növdə işlənməlidir. Odur ki, belə cümlələrin işlədilməsi bir sənətkarlıq sayıla bilməz. Belə cümlələrdə fərdi üslub da mümkün deyildir. Başqa sözlə, bu tip cümlələrin dildə işlənməsi bədiiyyətə xidmət etmir. “Bədii dildə geometrizm” adlanan və bir çox nəsr əsərlərində özünü göstərən belə ifadə tərzii müasir

şeir dilimizdə də geniş yer tutur (şeyrdə daha çox tabesiz birləşmələr şəklində):

Xəyala **gedirəm**, fikrə **gedirəm**...
Saraldı hər bağça, **saraldı** hər bağ...
Ayrı düşünən **zaman**, gen düşünən **zaman**....
Yerin şaxtasını, **yerin** qarını....
Ömrün hər şaxtası, **ömrün** hər günü.....
Düşünüb **dərindən**, duyub **dərindən**....

Bu kimi tərkiblərdə dilin, sözün qüvvəsi, enerjisi zəifləyir. Göstərilən məfhumlar bir-birinə çox yaxındır və bunları ifadə edən sözlər də yanaşı işlənir: fikir-xəyal, bağ-bağça, ayrı-gen, şaxta-qar, söz-söhbət, saat-gün, duyub-düşünmək... Bu məfhumları bir-birindən uzaqlaşdırmaqla bədii dil heç bir şey qazanmır. Əksinə, sözçülük yaranır.

Bu misraların müəlliflərini də konkret göstərmək olmur. İş burasındadır ki, eyni misraların hər birinə bir neçə müəllifdə rast gəlirik. Buna görə də kimsə deyə bilməz ki, bu misra mənimdir. Başqa sözlə, şeir dilində də “geometrizm” bədii dili simasızlaşdırır. Klassik sənətkarların isə hər hansı bircə misrasından da müəllifini təyin etmək olar. Müasir şeirimizdən belə “simasız” misralara aid onlarca, yüzlərlə və bəlkə daha çox (!) misal gətirmək mümkündür. Bütün misralar da eyni tipdə. Həm də burada təbii dil normalarını görmürük. “Təbiilik” isə bədii dildə (şeir dilində də) əsasdır.

Sən aylar, **sən** illər hökmdarısan...
Sözü gah çeynəyir, **sözü** gah udur...

Təbii deyildir, belə deməzlər. “Son hissəsi başlanğıc hissəyə nisbətən müəyyən edilə bilən ifadələrdən qətiyyətlə əl çəkin”. Akademik V.V.Vinoqradovun çox sevdiyi bu ifadə fransız yazıçısı Jül Renarın “Gündəlik” əsərindəndir.

Azərbaycan dili də başqa dillər sırasında müstəqil bir elmin – dilçilik elminin tədqiqat obyektidir. Bu dilin xüsusiyyətləri, zəruri qaydaları və dəyişmə, inkişaf yolları ən çox bədii əsərlərin

dilinə istinadən müəyyən edilir.

Azərbaycan dilini təkcə respublikamızda deyil, başqa yerlərdə də (Moskva, Leninqrad) tədqiq edirlər. Hətta bir sıra xarici ölkələrin alimləri də bədii əsərlərimizin dilinə əsasən ümumi Azərbaycan dili qanunları haqqında hökm verməli olurlar. Odur ki, bədii dildəki qüsurlar, “normativlik” cəhətindən buraxılan səhvlər elmdə yanlış nəticələrin çıxarılmasına səbəb ola bilər.

Son zamanlar bir sıra nəsr əsərlərindəki tiplərin nitqində “ə, bə” tendensiyası nəzərə çarpır. Bu “ə, bə”lər nəsr əsərlərinin ümumi azarı hesab oluna bilər. Bəzən bir əsərdə az qala bütün tiplər “ə, bə” siz keçinə bilmir. İndi gəl bir fransız, ya ingilis...tədqiqatçısını inandır ki, Azərbaycan dilində “ə, bə” yoxdur, bu dil norması deyildir, mədəni nitq əlaməti deyildir, dialektizmdir, məhəlliçilikdir və s. Habelə “ə, bə”lər bədii dilə heç bir estetik keyfiyyət qazandırmır. Daha çox fonetik (?) dialektizm hesab olunan “ə, bə”ləri mümkün qədər daha az işlətməyə və ya heç işlətməməyə çalışmaq lazımdır. Klassik sənətkarlarımızın dilində də “ə, bə” ya heç olmamış, ya da cüzi yer tutmuşdur. Ümumiyyətlə, fonetik dialektizmləri (dialektədə ədəbi dil özünün təhrif olunmuş şəkli) bədii əsərə gətirməyin mənası yoxdur. Bu üsul ilə heç bir fayda qazanılmır, bədii dili isə korlayır, vulqarlaşdırır.

Eyni sözü bədii əsərlərimizdə mübariz şəkildə özünü göstərən ikinci ümumi azar “**atayın, dədəyin, gözüyün, ayağyın...**” tipli fonetik dialektizmlər haqqında demək olar.

Ümumiyyətlə, son zamanlar danışq dili ünsürləri bədii dilimizdə əsas yer tutur: **gözləyəcəm, öyrənəcəm, olacam, ağzından süd iyisi gəlir, deyın** (“deyə” əvəzinə), **təkin** (“tək” əvəzinə), **tələsiyir** və s. Bəzən də bunun əksinə olur. Savadsız və qoca bir tipin dilində elə söz və ifadələr, cümlələr işləni ki, elə bil professor mühazirə oxuyur.

Bəzən bədii əsərlərin dilinə rəsmi, normativ qrammatik qaydalar nöqtəyi-nəzərindən irad tutmaq mümkün olmur. Bütün sözlər, ifadələr öz yerindədir, cümlələr tamamilə düzgün qurulmuşdur, durğu işarələrinə də əməl olunmuşdur və s. Lakin dil qurudur, emosiyadan məhrumdur, təsirsizdir. Müəllifin fərdi üslubu yoxdur. Üslub yoxdursa, sənətdən və sənətkardan danışmaq yersizdir,

mümkün deyildir. Bədii əsərin dili düzgün olmalıdır tələbi o demək deyildir ki, bu dil quru, rəsmi olsun. Dil məsələsi sənətdə çox mühüm məsələdir. Bədii dili “normativ” şəklə salmağın əhəmiyyəti yoxdur.

Bəzi redaktorlar əsərin dili üzərində işlərdən müəllifin bir sıra söz və ifadələrini, cümlələrini təshih edirlər, dəyişdirirlər və ya əsərdən kənar edirlər. Sənətkar bildiyi sözü, ifadəni, cümlə tipini işlədir. Müəyyən məqsəd daşıyarsa müəllifin sözünü, cümləsini, hətta vergülünü də dəyişmək lazım deyildir. Hər ifadənin, cümlənin müxtəlif variantları ola bilər və eyni fikri müxtəlif tərzdə, müxtəlif sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Elə bu müxtəlifliyin ola bilməsi imkanı bədii dilə redaktorun müdaxiləsini məhdudlaşdırmalıdır. Əks halda müəllifin bədii (fərdi) üslubu əvəzinə redaktorun yeknəsəq “üslubu” özünü göstərə bilər. Belə yeknəsəqlik, ştamplar isə bədii dildə hər cür “qüsurlar”dan daha pisdir. Bir də axı, bədii dil ancaq normativ çərçivə ilə məhdudlaşdırılırsa, bu dilin ümumi Azərbaycan dilinin inkişafına nə kimi yardımı ola bilər?

Ədəbi-bədii dilimizin inkişafında söz sənətkarlarının çox böyük rolu vardır. Dilçilərin belə rolu yoxdur. Dilçi yalnız faktlar üzərində tədqiqat aparır. Bu faktları yaradan, ümumi dilə gətirən isə söz sənətkarlarıdır. Dilimizdə meydana gələn yeni keyfiyyətlər onların nəzərinə hər kəsdən əvvəl çatır. Dildəki hər hansı dəyişmənin ilkin görəni, duyan həssas şairlərdir, yazıçılardır. Əsərlərinin dili üzərində işlərkən onların qarşılıqlarına çox maraqlı və mübahisəli məsələlər çıxır. Lakin bu məsələlər haqqında, dilimizin daxili xüsusiyyətləri haqqında, təəssüf ki, yazıçılarımız mətbuatda çıxış etmirlər.

Müasir bədii dilimiz öz rəngarəngliyi, yığcamlığı və dəqiqliyi ilə səciyyəlidir. Hazırda fərdi üslub uğrunda mübarizə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi bir zamanda yazıçı və şairlərimiz üslubsuzluğa səbəb olan hallar üzərində düşünməlidirlər.

Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1966-cı il, №2, səh. 87-91.

M.Adilov, Ə.Cavadov.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SUBSTANTİVLƏSMƏ

Orta, habelə ali məktəblərin qrammatika dərsliklərində, elmi qrammatikalarda cümlə üzvlərinin nitq hissələri ilə ifadəsindən və ya nitq hissələrinin cümlədəki ifadəsindən bəzən az, bəzən çox bəhs olunur. Dərsliklərdə, xüsusən elmi qrammatikalarda “mübtədanın nitq hissələri ilə ifadəsi”, “xəbərin nitq hissələri ilə ifadəsi” və s. bu kimi bölmələr ayırmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Çünki “hər hansı bir cümlə üzvü hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə oluna bildiyi kimi, hər hansı bir müstəqil nitq hissəsi də müvafiq funksional forma qəbul etməklə cümlənin hər hansı bir üzvü ola bilər”.¹

Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan dilində (və başqa türk dillərində) hər hansı bir nitq hissəsinə aid olan sözlər substantivləşmə və atributivləşmə hadisəsinə məruz qala bilər. Eyni fikri müxtəlif söz birləşmələri, habelə bir çox cümlələr haqqında da söyləmək olar. Beləliklə, lüğət tərkibində isim kateqoriyasına məxsus sözlərin artmasında substantivləşmə hadisəsi mühüm rol oynayır. Bu hadisə semantik sözdüzəltmə üsulu hesab olunur.

Substantivləşmə nədir? Maddi varlıqların adlarını bildirən isimlərin əlamətləri zəngin və hüdudsuz, mənası isə çox genişdir. Məsələn, sifət əşyanın yalnız bir əlamətini bildirir. İsim isə bir sıra məlum və naməlum əlamətlərin toplusudur. Ən müxtəlif əlamət və keyfiyyətlər isimlərdə bir yerə cəmləşdirilmiş olur. Odur ki, müxtəlif nitq hissələri ancaq ismi izah etməyə, aydınlaşdırmağa xidmət edir. Sifət ismin əlamət və keyfiyyətini (əlamət və keyfiyyət adını), feil hərəkətini (hərəkətin adını), say kəmiyyətini (kəmiyyət adını) bildirir. Zərflər feillər vasitəsi ilə isimlə əlaqədar olur. Əvəzlik ismin yerini tutur və s.

İsmin məna həcmində daxil olan bütün bu xüsusiyyət, əla-

---

¹ Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. II cild, М., 1952, səh.309.

mət, keyfiyyət və s.-dən birinin adı çəkilməklə, dinləyicidə hansı əşya haqqında söhbət getdiyini göstərmək mümkündür.¹

Belə hesab edək ki, qəfəslərə düzülmüş müxtəlif rəngli parçaları görən müştəri “bu qırmızılardan neçəyədir” – deyər satıcıdan soruşur. Bu cümləni deyən şəxs “qırmızı” sözü ilə qırmızı rəngdə olan əşyanı nəzərdə tutur. Lakin o, əşyanın adını deyil (ola bilsin heç bunun adını bilmir və ya başqa səbəblərdən dolayı), onun rənginin adını çəkir.

Əşya əvəzinə əlamətin bu şəkildə işlədilməsinə substantivləşmə deyilir.

Azərbaycan dilində substantivləşmə hadisəsi çox geniş yayılmışdır. Lakin geniş yayılmış bu dil hadisəsi bu vaxta qədər tədqiq olunmamışdır.

Leksik-qrammatik kateqoriyalar (nitq hissələri) kimi, substantivləşmə və atributlaşmadan ibarət olan “funksional-qrammatik kateqoriyalar” (N.A.Baskakov) da lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözləri əhatə edir. Bu o deməkdir ki, bütün nitq hissələrinə aid olan sözlər ya cümlədə müəyyən vəzifə daşımaqla, ya da xüsusi sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etməklə substantivləşə (və ya atributivləşə) bilər.

Sözün substantivləşməsi nəticəsində o, əşyalıq məzmunu kəsb edir, ismin bütün morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini qəbul edir.

1) *Ağların başına dünya dar oldu.* 2) *Bizdə nə ağlar var, nə də qaralar* (S.Vurğun).

Əslində sifət olan “ağ”, “qara” sözləri bu cümlələrdə substantivləşərək isim yerində işlənmişdir, yəni bu sözlər mənaca əşyalanmış, ismin formal əlamətini – hal və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etmişdir.

Bu kimi hallarda özünü göstərən söz ixtisarları substantivləşmə hadisəsinin mahiyyətindən doğur. Doğrudan da, əşyaya məxsus əlamətlərdən biri mücərrədlik nəticəsində əşyanı əvəz edirsə, əşyanın adı çəkilmirsə, həmin ad bildirən söz atılırsa, bu o deməkdir ki, bir və ya bir neçə söz ixtisar edilmiş olur. Lakin bu ixti-

---

¹Вах: О.Есперсен. Философия грамматики, М., 1958, сәh. 82.

sar fikir mübadiləsinə, kommunikativ dəqiqliyə xələl gətirmir. Atılmış, ixtisar edilmiş üzv asanlıqla bərpa edilə bilər. Bu kimi ixtisarlardan asanlıqlı və tez-tez dildə özünü göstərməsi bir neçə səbəbdən dolayı mümkündür.

Əvvəln, dildə hər bir söz başqası ilə o qədər qaynayıb qarışır, birləşmə o qədər adi, işlək və “mexaniki” olur ki, bu sözlərdən biri (və ya bir neçəsi) asanlıqla ixtisar edilir. Digər tərəfdən, substantivləşən sözlər daha çox insanların daxili və xarici əlamət və keyfiyyətlərini bildirdiyindən adətən belə birləşmələrin ikinci tərəfləri çox ümumi mənalı – *adam, şəxs, insan* kimi sözlərdən ibarət olur ki, bunları söyləməyə o qədər də ehtiyac qalmır.

1) *Qaçanlar baxmayır yıxılanlara.* 2) *Durur salamına saraydakılar* (S.Vurğun).

Burada qaçanlar sözü “qaçan adamlar”, yıxılanlar – “yıxılan adamlar”, saraydakılar isə “sarayda olan adamlar” əvəzində işlədilmişdir.

İnsan bildirən sözlərin atılması klassik və xalq ədəbiyyatında da özünü çox göstərir. Xüsusən “lı” şəkilçili sifətlər bütün poeziyamızda olduqca geniş yayılmışdır.

Qönçə lətafətli, lalə yüzlüsən; Məstanə baxışlu, xumar gözlüsən; Şirin hərəkətli, şəkər sözlüsən; Yoxdur yer üzündə misalın sənin (Mirzə Həsən).¹

Substantivləşmə hər hansı bir üslubla əlaqədar və ondan asılı deyildir. Obyektiv dil hadisəsidir. Lakin bu dil faktından da üslubi məqsəd üçün istifadə oluna bilər.

Daimi substantivləşmə xalq ifadələrində, atalar sözlərində, danışiq dilində daha çox özünü göstərir. Bu da danışiq dilinin ümumi meyli ilə – yığcamlıqla bağlıdır.

Qırxında öyrənən səksənində çalar (Atalar sözü); *Məmə yeyəndən pəpə yeyənə qədər; Bütün pəpə yeyənlə məmə yeyəni yığıb gətirsin* (Nağıllardan); *Arığın nə işi var cığırda, çaqqal onu cığırda* (Atalar sözü); *Quyruqlu pəyəyə, qılçıqlı quyuya girəndən sonra işlər çətinləşir* (Ə.Vəliyev).

---

¹ Azərb.SSR EA Respublika Əlyazmaları fondu, cümg b – 276, vərəq 8, inv.5339

Xüsusilə son misallardan göründüyü kimi, bu daimi substantivləşmə hadisəsi daha çox obrazlı dildən doğur. Müəyyən obrazlar (obrazlılıqda isə fərdilik həmişə qüvvətli olur) əşyanın yerinə keçir, zaman keçdikcə həmin mənada daha çox sabitləşir. Təsadüfi deyil ki, daimi substantivləşmə daha çox düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə təzahür edir. Məs.: *üçatılan/üçaçılan, günəbxan, pambıqyığan, toxumsəpən*.

Daimi substantivləşmənin əsasən motivləşmiş sözlərdə özünü göstərməsinin səbəbi aydındır. Belə sözlərin daxili forması fikrin dəqiq olmaması qorxusunun qarşısını alır.

Bəzi sözlər məhəlli dildə, müəyyən şərait, mühit daxilində, müəyyən jarqonda substantivləşmiş olur. Bakıda beşmərtəbə evlər çoxdursa da, bu söz (ilk beşmərtəbə) substantivləşərək məlum bir binanı bildirir. Bakı mollaları arasında vaxtilə çox məşhur olan “*Gilləmə yemisən, yoxsa ağtəpə?*” ifadəsində “gilləmə” küftəbozbaş, “ağtəpə” isə plov mənasında işlənmişdir. Bəzi adamlara “uzun”, “quru” kimi ləqəblər verilməsi məlumdur. Yaxud “*Yəqin yenə ağgözdən vurubsan*”. “*Qonaqlar ağgözdən içdikcə gözləri qızarır, qırmızıyanaqdan içdikcə sifətləri bozarırdı*” (Ə.Vəliyev). Ağgöz və qırmızıyanaq sözləri bu cümlələrdə öz həqiqi leksik mənasında deyil, şəraitlə bağlı olan, qismən fərdi (ona görə qismən ki, həqiqi mənada “fərdi” deyil) mənada işlənmişdir. Doğrudan da, “*lal*” deyilirsə, burada *adam* sözünün atıldığı aydındır. Çünki bu söz başqa varlıqla əlaqədar deyildir, ancaq *adam* sözü ilə işlənə bilərlər. Lakin “*Görünürdü ki, kəkilli ilə caynaqlı üz-üzə gəlməlidirlər*” (S.Rəhimov) – cümləsində “kəkilli” və “caynaqlı” sözlərindən sonra işlənməli olan atılmış sözlər məlum deyildir. “Kəkilli” sözü “*toyuq*”, “*fərə*” sözləri ilə (məcazi mənada “*oğlan*”, “*qız*” sözləri ilə də) birləşirsə, “*caynaqlı*” sözü də “*pişik*”, “*çalağan*”. “*quzğun*”, “*aslan*” sözləri ilə (məcazi mənada “*adam*” sözü ilə) də birləşər. Odur ki, yuxarıdakı misal hələ substantivləşən “kəkilli”, “caynaqlı” sözləri ilə dəqiq olaraq hansı əşyanı nəzərdə tutmağı bildirmir. S.Rəhimovun “Pəri çınqılı” hekayəsindən alınmış həmin misalda çalağan (caynaqlı sözündən sonra) və “toyuq” (kəkilli sözündən sonra) sözlərinin atıldığı əsərin ümumi məzmunundan aydınlaşır. Həmin hekayədə belə bir cümlə vardır: “*Caynaqlı çalağana görə*

hələ kəkilli toyuq çox sevinməli idi”.

Beləliklə, yalnız müəyyən sözün atıldığı məlum olan hallarda (mənsiz) yaranan substantivləşmə daimi (və ya sabit); mətn və ya şəraitlə müəyyənləşən sözlər müvəqqəti substantivləşmə adlanır.

Daimi substantivləşmiş sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur, yəni bir leksik vahid kimi özünü göstərir. Leksik yolla sözdüzəltmədən danışılarkən əsasən daimi substantivləşmiş sözlər nəzərdə tutulur.

S.Cəfərov yazır: ”Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yeni əmələ gələn leksik vahidlər (sözlər) əsasən hazır bir şəkildə dilə daxil olur və ya əmələ gələn yeni leksik vahidlər onun törədiyi ilk mənşəyindən öz məzmunu və hətta formalı etibarilə uzaqlaşır, yeni məzmunlu, yeni formalı bir söz kimi təşəkkül tapır”.¹

S.Cəfərov həmin məqaləsində qeyd edir ki, sifətlərdən isimlərin törəməsi və isimlərdən sifətlərin törəməsi hadisələri bu nitq hissələrindən birincinin – sifətin substantivləşməsi, ikincinin – ismin atributlaşması ilə əlaqədardır.

Əlamətin müvəqqəti substantivləşməsi mücərrədliyin, daimi substantivləşməsi isə konkretliyin nəticəsidir. Müvəqqəti substantivləşmiş söz konkret bir əşya ilə bağlı olmur. Əgər “*cavan*” sifəti substantivləşdikdə (daimi substantivləşir) insana aid olursa, “*zaldakılar*” sözü substantivləşdikdə müəyyən əşya ilə bağlanmır.

Doğrudan da, “*yaxşı*” sözü çox ümumidir. Ən müxtəlif əşyaların keyfiyyəti kimi işlədilə bilər. Lakin “*Qaydadır dünyadan yaxşı gedəndə; Dost dəsmal götürər, düşmən ağlayar*” (S.Vurğun), – dedikdə bu söz ancaq insana aid edilmişdir. Ona görə də sözün substantivləşməsi hesab olunur.

Sifətin substantivləşməsi sözün müxtəlif əlaqələrindən təcrid olunması dərəcəsiindən çox asılıdır. Sözlərin birləşmə qaydaları həmişə müəyyən hədd dairəsində olur. Bəzi sözlər çox az, bir-iki sözlə qrammatik əlaqəyə girdiyi halda. Başqaları nisbətən də

---

¹S.Cəfərov. Azərbaycan dilində sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesi, ADU-nun “Elmi əsərləri”, 1958 № 1, səh. 27.

çox sözlə bağlana bilir ki, bunlar da sözlərin ifadə etdiyi anlayışın genişliyi ilə, nə dərəcədə işlək olması ilə, qədim və ya yeni olması və s. ilə əlaqədardır. Semantika ilə sıx şəkildə bağlı olan substantivləşmə hadisəsinə hər bir ayrıca halda fərdi və konkret yanaşmaq lazım gəlir. Məsələn, saylar substantivləşdikdə çoxlu müxtəlif anlayış bildirir.

Qırxında öyrənən səksəmində çalar (Atalar sözü). *Əlli beşdən bu yana beş sədr dəyişilmişdir* (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti).

Birinci cümlədə qeyd olunan sözlərdən sonra – saydan sonra işlənilməli olan “*yaş*” sözü, ikinci cümlədə isə “*il*” sözü ixtisar edilmişdir.

Qaçay əllini haqlasa da çox qıvrıq görünürdü (Ə.Vəliyev).

“Əlli” sayı substantivləşərək ismə məxsus şəkilçilər qəbul edir.

“*Gəl*” *deyən anadan “get” eşidəndə; Övlad övlad olsa yas saxlamazmı* (H.Hüseynzadə).

Feillərin bir sıra formaları semantikasına görə, həm də funksional olaraq feillərdən ayrılıb ismə çevrilə bilir. Bunlar daha çox qoşa formada (və sinonim, antonim, korrelyativ mənada) olan feillərdir.

Təsvir dilində (mükalimədə yox) nidalar da adi hissi bildirməkdən çıxıb qrammatik anlayışlar bildirməyə keçir və bu zaman anlayış bildirir. Belə nidalar müxtəlif şəkilçilər qəbul edir, cümlədə başqa sözlərlə əlaqələndirilir, “əşya” söz hesab olunur.

Bir ah ilə verərdi min Bisütumu badə (Füzuli). *Nə ah, nə oğ deyir bu axır vaxtda* (S.Vurğun).

Substantivləşmə hadisəsindən danışarkən hər bir nitq hissəsinə ayrıca yanaşmaq lazımdır. Məsələn, sifətin substantivləşməsi bütün sifətlərə, sifətin bütün kateqoriyalarına aid deyildir. Nisbi sifətlərə nisbətən əsli sifətlər daha çox substantivləşməyə meyl edir. Çünki mücərrədlik əsli sifətlərə daha çox xasdır. *Qırmızı, qara, ağ* kimi sifətlər mücərrədlik nəticəsində əşyasız işlənir. Daha doğrusu, bu sözlərdən sonra təyin olunan əşyanın işlənməsi zəruri deyildir. Düzəltmə (nisbi) sifətlərdə abstraksiya zəifdir. *Qarlı, daşlı, susuz, burma* kimi nisbi sifətlər əşyasız işlənə bilmir.

Sifətin adi dərəcəsi substantivləşir. Azaltma və çoxaltma

dərəcəsinə işlənən sifətlər substantivləşmir. Çünki adi dərəcə isimləyə daha yaxındır.

Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin funksional qrammatik cəhətdən fərqlənməsi leksik-qrammatik cəhətdən fərqlənməyə nisbətən qədimdir.

Substantivləşmə hadisəsi adətən daha çox işlək olan sözlərdə özünü göstərir. Tez-tez bir yerdə təkrar olunan eyni yanaşı gələn bir neçə sözdən bəziləri atıla da bilər. Dilimizin qədim mənbələrindən bu hadisəyə dair külli miqdarda misal gətirmək mümkündür.

1) *Yeddi qız qardaşı ağ çıxardılar, qara donlar geydilər.* 2) *Banıçıqək qaralar geydi, ağ qaftanını çıxardı.* 3) *Dəli Dondar ağ çıxardı, qara geydi.*

“Dədə Qorqud” dastanlarında eyni səhifədən alınmış (səh. 53) bu cümlələrin birincisində “ağ”, ikincisində “qara” sözləri, üçüncüsündə isə hər iki söz substantiv formada işlənmişdir.

Substantivləşmə nəticəsində yaranmış bir çox sözlər lüğət tərkibində artıq elə müstəqilləşmişdir ki, burada ixtisar qətiyyəni bilinmir. Məs.: *qızartma, dolma, süzmə, yemək* və s.

Substantivləşmə ilə yeni sözlər yarandıqda köhnə sözlər də dildə qalır və yeniləri ilə müvazi işlənir. Beləliklə, dildə bu yolla da omonimlər yarana bilər. Bu məsələdən bəhs edən Z. Tağıyeva yazır: “Feilin və ya feili ismin əşyanın, ya hərəkətin adına keçməsi ilə omonimlər yarana bilər. Feildə olan iş, hərəkət substantivləşir, əşyanın, işin adı olur”. *Qaytarma, qarmaq, dolma, döşəmə* və s. sözlər misal olaraq verilir.¹

Substantivləşmə elə bir leksik-qrammatik kateoriyadır ki, bütün nitq hissələrini əhatə edir. Öz genişliyi etibarilə substantivləşmə ümumi qrammatik hadisə hesab olunan xəbərlilik, mənsubiyyət və hal kateqoriyasından heç də geri qalmır. Deməli, substantivləşmə əsas və ümumi qrammatik kateqoriyadır.

Substantivləşmə söz yaradıcılığını tədqiq etməkdə, nitq hissələrini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Substantivləşmə bir çox qrammatik hadisələrin açarıdır.

---

¹Bax: Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, (İctimai elmlər seriyası) №4, səh. 59

*V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun
Elmi əsərləri, XI seriya, 1966-cı il, №1, səh. 103-115.*

SİNTAKTİK-KONSTRUKTİV TƏKRARLARIN BİR NÖVÜ HAQQINDA

Sintaktik-konstruktiv təkrarlara “daxili üzvlü təkrarlar” da deyilir. Bunların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tabelilik əlaqəsi üzrə birləşən üzvlərin hər ikisi eyni sözdən ibarətdir. Başqa cür desək, eyni söz (və onun derivatları) cümlədə həm tabe olan, həm də tabe edən üzv kimi çıxış edir. Nəticədə “daxili obyektli”, “daxili subyektli”, “daxili adyektli” təkrar növləri yaranır ki, buradakı daxili üzvlər intensivlik bildirir. Məs.: Ov ovlamaq. Əkin əkmək. Tikiş tikmək. Gördüyünü görmək. Oxumağına oxumaq. Gələn gəldi. Gələndə gəlsin. Gələndə gələcək. Getsə getsin, qalsa qalsın.

Misallarda qeyd olunan təkrar növlərində tabe edən üzv kimi əsasən feillər işlənir, digər üzvlər isə bu feil-xəbərdən asılı olur. Asılı üzvlər feilin mənasını şiddətləndirməyə, intensivliyə xidmət edir, bunları başqa sözlərlə əvəz etmək mümkündür. Məs.: Ov ovlamaq – Quş (ceyran, ayı...) ovlamaq. Getsə getsin – İstəyir getsin...

Haqqında bəhs edəcəyimiz təkrarlar bütün bu qruplardan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Burada xəbər yerində tabeəddici üzv kimi feil deyil, adlar işlənir. Eyni ad (əsasən isim) təkrarlanaraq cümlənin həm mübtədası, həm xəbəri vəzifəsində çıxış edir. Bu komponentlərdən heç birini başqa sözlə əvəz etmək mümkün deyildir. Məs.:**Böyük böyükdür, kiçik kiçik.**

Bu kimi təkrarlarda intensivlikdən daha çox bir qətiyyət ifadə olunur. Məs.:

Ağbaşın şənindən yüz il yazsa da Hərdəmxəyal

Ağbaş Ağbaşdır, dəyişməz heyəti bundan sora (M.S.Ordu-badi).

[Yavər:] **Xanım xanımdır**, istər xan qızı olsun, istər kəndli (M.İbrahimov).

Beləliklə, dilimizdə mübtədə və xəbəri eyni sözdən ibarət olan təkrarlar xüsusi bir qrup təşkil edir. Məs.: **Pristav pristavdı. Qubernator** da qubernatordu (M.İbrahimov). **Hakim hakimdir, məmur da məmur** (S.Rəhimov). **Böyük böyükdür, kiçik də kiçik. Divan divandı, rəiyyət də rəiyyət.** AXI, **xan xandır** (S.Rəhimov). AXI, sən bil ki, **ilan ilandır**, Ovqan! (S.Rəhimov). **Əmr əmrdir**, vətəndaş Aydın (H.Mehdi).

Son üç cümlədə yalnız bir sözün bu şəkildə təkrarlanmasına baxmayaraq, əsasən və ən çox iki söz müvazi (paralel) olaraq təkrarlanır. Müəyyən situasiya və digər fərdi işlədilmədə bunların hər biri, həm də üç və daha çox sözlərin təkrarından ibarət növləri mümkündür. Məs.: [Əbdüləli bəy:] Yüz olsa, **gəda gədadır, bəy bəydir, rəiyyət də rəiyyətdir** (C.Cabbarlı).

Ümumi halda alındıqda bu tərkiblər ciddi desək, heç bir konkret, aydın fikir ifadə etmir, qeyri-müəyyən ifadələrdir. Heç bir dəqiq konturları yoxdur, tautologiyadır.

Bu cəhətdən Y.Əzimzadənin “Aprel səhəri” pyesində belə bir səhnə maraqlı doğurur.

Qəzəblənmiş zabıt Qurbanın inqilabçıların yerini və şəxsiyyətini soruşur. Qurbanın verdiyi qeyri-müəyyən cavablar isə onu daha da əsəbiləşdirir.

[Zabıt:] Müseyibin yerini söyləyin! Reyhan kimdir? Pyotr kimdir? Ruben kimdir?

[Qurban:] Bunu bilməyə nə var ki? **Reyhan – Reyhandır, Pyotr – Pyotrdur, Ruben də Rubendir.**

Maraqlı burasıdır ki, bu kimi qeyri-müəyyən ifadələrin emosional təsiri çox qüvvətli olur. Buna görə də bədii ədəbiyyatda belə ifadələr qüvvətli emosiya məqsədi ilə geniş şəkildə işlədilir. Məs.:

Ancaq, necə deyim,
Bəsti – Bəsti idi,
Sürəyya – Sürəyya! (R.Rza).

Konstruksiya bütövlükdə emosional olduğundandır ki, nominativ sözlər (hətta daxili forması “gizlin” olduğu halda) belə bu

şəkildə təkrarlanıb müəyyən obrazlılıq, ifadəlilik bildirə bilər.

Deməli, ümumi şəkildə bu ifadə tərzi tautologiyadan başqa bir şey ifadə etmir.

Göründüyü üzrə, yalnız xüsusi adlar deyil, ümumi adlar da belə işlədilir. Salamovun məşhur bir ifadəsini yada salaq: Adə, **erməni ermənidir** də, dahı bunun nə yaxşısı, nə yamanı (C.Cabbarlı). Oğlan da öldü, qız da. **Ölüm ölümdür**, nə qəm...(B.Vahabzadə). [Şəkərlinski:.. Necə olsa, **yerli yerlidir** (M.İbrahimov). **Soğan** hər necə olsa, yenə **soğandı**. Onun dadı acıdan başqa bir şey olmayacaqdı (M.İbrahimov). **Çörək – çörəkdir, su – su**; ancaq min ağızda min cür dadır (R.Rza).

Bu qeyri-müəyyənlik və paralelizm həmin növ təkrarların qədimliyinə, şübhəsiz ki, sübutdur. Bunların sonrakı inkişafı müxtəlif dəqiqləşdirici vasitələrin köməyi ilə dəqiqləşməyə doğru getmişdir. Yuxarıdakı tərkiblərdə heç bir konkret və dəqiq mənadan söhbət gedə bilmədiyi halda, sonrakı inkişaf kimi təsəvvür etdiyimiz **sözüm[üz] sözdür** tipli təkrarlarda müəyyən dəqiq məna da ifadə edilmiş olur. **Sözüm[üz] sözdür=Sözüm(üz)** əsil, həqiqi, doğru, ciddi...**sözdür** (“Mənim **sözüm sözdür**” – “Koroğlu”).

Məs.: Gəl, **sözüm sözdür**, etmə fəzlə maraq (H.Cavid).

Əvvəlki tərkiblərə nisbətən burada qismən də olsa (tam dəqiq olmasa da) müəyyənlik vardır. Belə təkrarla ifadə olunan məfhumda bir qətilik, üstünlük də özünü göstərir.

Xatırladaq ki, irəlidə qeyd olunan qeyri-müəyyən təkrarlarda paralelizm mühüm rol oynayır. **Sözüm[üz] sözdür** tipli təkrarlarda bu paralelizm yoxdur və ya fakültativ xarakter daşıyır. Habelə təsadüfi deyil ki, **sözüm[üz] sözdür** tipli ifadələr müasir dildə frazeoloji birləşmə səciyyəsinə malikdir.

Yuxarıdakı qeyri-müəyyən təkrarlardan bu sonuncular müəyyən dəqiqləşdirici ünsürlərə malik olması ilə də (birinci tərəf – “sözümüz” birinci şəxsi cəminin nisbət şəkilçisini qəbul etmişdir) fərqlənir. Belə qeyri-müəyyən ifadələrin dəqiqləşdirilməsi müxtəlif vasitələrin – şəkilçilərin, sözlərin köməyi ilə, müəyyən konstruksiyaların köməyi ilə və s. əldə edilə bilər. Məs.:

[Gülsabah:] **İnqilab** ona görə **inqilabdır** ki, o, əsrlərin sükutunu pozur (C.Cabbarlı).

Həmin dəqiqləşdirici ünsürləri aşağıdakı misallarda da görmək olar.

- 1.O zaman bəylərin **alqışı alqış, qarğışı qarğış** idi (DQ).
- 2.Qəribliyə getməz, kimin ki, **yarı yar** olsa (Kişvəvri).
- 3."Gəl" deyən anadan "get" eşidəndə **Övlad övlad** olsa yas saxlamazmı (H.Hüseynzadə).
4. **Yar yar** ikən əğyar olacaq oldu (SM, II).
5. Ancaq nəsib olsun, **qanı qan** olsun (SM, II).

Bu misallarda "**əsil, həqiqi...**" kimi məfhumlar ümumi şəkilə olsa da ifadə edilmişdir. Başqa sözlə, həmin tosiflərin ikinci tərəflərin əvvəlində olması təsəvvür edilir.

Alqışı alqış idi=Alqışı əsl, həqiqi ...**alqış idi** və s. Bu kimi tərkibləri inkarda işlətdikdə həmin məna ("**əsil, həqiqi...**") daha aydın üzə çıxmış olur.

Süd süd deyil, xalis sudur. **Qulaq qulaq deyil**, palazdır.

Əlbəttə, burada söhbət süddən, qulaqdan gedir, sudan, ya palazdan tox. **Süd süd deyil** =Əsil, yaxşı... **süd deyil**.

Başqa misallar:

[Yaxşı:] Doqquz aydır **günüm gün** deyil (C.Cabbarlı).

Corab deyil, **şəkildi, şəkil** (C.Gözəlov).

Bu son misal başqalarından fərqlənir. Bunun "corab corab deyil, şəkildir" variantı da mümkündür. Burada isə məntiqi vurğu "şəkil" sözünə düşmüş və bu öz daha qabarıq nəzərə çatdırılmışdır. Habelə: [Yavər:] Qız deyil, **pələngdir, pələng** (M.İbrahimov).

Belə tərkiblərdə ümumi şəkildə "əsil, həqiqi, yaxşı..." məfhumlarının ifadə olunduğunu S.Y.Malov da göstərmişdir. Aşağıdakı cümlənin tərcüməsində bunu görmək olar.Məs.:

...**И** **жәмә ил болты, будун жәмә будун болты** – **государство** стало (настоящим) **государством, народ** же стал (настоящим) **народом** (64, 56).

Buradakı qədim "jämä" özünün **da, də, dəki** mənalarında işləndiyini nəzərə alsaq, (məs.: il jämä, budun jämä, joq artacı ärti – el də, xalq da yox olardı; 64, 65). Yuxarıdakı təkrarların "alqışı alqış idi (və ya hər hansı başqa tipli, məs.: "**süd süd deyil**") tipli təkrarlardan başqa bir şey olmadığı aydınlaşar. Bu növ təkrarların isə "əsil.." kimi məna ifadə etdiyini müəllif mötərizədə

«настоящий» sözü ilə göstərmişdir¹.

Göstərilən qeyri-müəyyən ifadələrin dəqiqləşdirilməsində konkretləşdirici, dəqiqləşdirici sözlərin (ən çox əvəzliliklərin) mühüm rolu vardır. Bu sözlər xəbərlərin əvvəlinə gəlib onları təyin edir. Məs.:

1)Ümumi şəkildə işarə bildirən “o” əvəzliyi ifadənin dəqiqləşdirilməsi üçün işlədilir.

**Dəhşət o dəhşətdir, təhqir o təhqir,
Sərvət o sərvətdir, zəncir o zəncir** (M.Müşfiq).

Fəqət **dağlar o dağlardır** (S.Vurğun).

2)Eyni məqsədlə başqa əvəzliliklərin də işləndiyini müşahidə etmək mümkündür.

Uzunqulaq həmin **uzunqulaqdır** (S.Rəhimov). **Yol** həmin **yoldur**, **cığır** həmin **cığır** (C.Gözəlov). Bəli, molla **Fətiş** belə **Fətişdir** (C.Gözəlov). **Dövrən** həmin **dövrəndir**; **İran** həmin **İrandır** (B.Abbasadə).

Bütün bu kimi tərkiblərdə təkrarın birinci komponentləri mücərrəd halda işlənmişdir və ümumilik bildirir. Buna görədir ki, adətən belə tərkiblər ümumiləşmiş hökmlərin ifadəçisi olur, daha çox məsələ, həkimanə söz və s. kimi işlədilir.

Dəqiqləşdirici əvəzliliklər birinci komponentlərin də əvvəlinə gətirilə bilər. Məs:

1.[İmamyar:] Nə **yeməyi yeməkdir**, nə **yatmağı yatmaq** (C.Cabbarlı).

2.Qalmışdı mələlət içrə dün gün,

Nə **günü gün** idi, nə **dünü dün** (Füzuli).

İkinci tərəflərin əvvəlinə gətirilən dəqiqləşdirici sözlərin (əvəzliliklər və bir sıra başqa sözlər) təkrarlı konstruksiyanı konkretləşdirməsi xüsusi adlardan ibarət təkrarlarda daha aydın müşahidə edilir. Məs:

Şeyx Şəban belə **Şeyx Şəban** idi (Ə.Haqverdiyev).

Hüsü o Hüsüdür ki, heç yerdə işləmir (C.Gözəlov).

---

¹Вах: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1951.

Cəmil gördüyün **Cəmil** deyil (H.Cavid).

Dəvəçi qabaqkı **Dəvəçi** deyil (“Kirpi”). (Aşot:) Eh...**Qaya** başqa **Qaya** idi (Ə.Əlibəyli). **Rüstəm** elə bil ki, o **Rüstəm** deyil (B.Vahabzadə). Bəli, **molla Nisə** belə **molla Nisədir** (C.Gözəlov).

Göründüyü kimi, ikinci tərəfləri dəqiqləşdirən ünsür rolunda yalnız əvəzlik deyil, başqa nitq hissələrindən ibarət təyinlər də işlədilə bilər.

Aşağıdakı misallar buna aydın sübutdur.

At çox yaxşı **atdı** (“Koroğlu”). **Otaq** sadə bir **otaqdır**. Bir tərəfdə sandal, masa (R.Rza). **Məsələ** çox əhəmiyyətli **məsələdir** (C.Məmmədquluzadə). **Qüllə** adi **qüllə**, **Saat** adi **saatdır** (R.Rza).

Bu təkrarlar – konstruksiya ən müxtəlif şəkillərə düşə bilər. Ümumi prinsip isə eynidir, əvvəlki kimidir. Məs.: **İnək** harda olsa **inəkdir** (R.Rza).

Beləliklə, ikinci tərəflər birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində çıxış edən mürəkkəb xəbər olur. Habelə bu tərəf ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində də ola bilər. Məs.: **Qonaq** allah **qonağıdır** (C.Əmirov). **Məsələ** qonşu **məsələsi** deyil (C.Gözəlov). **Səs** onun **səsi** idi (Y.V.Çəmənəzəminli). **Dünya** ölüm-itim **dünyasıdır** (S.Şamilov).

[Gülüş:] Yox. Ata, **əsr** maşın **əsridir**, ondan qaçmaq olmaz (C.Cabbarlı). Təki **dərd** bülbül **dərdi** olsun (C.Gözəlov).

Belə tautoloji təkrarlar daha çox ümumi, qeyri-müəyyən hökmlərin ifadəsi üçün işlədilir.

İgid hər zaman **igiddir**, qardaşım (H.Cavid). Yox, bir gün-lük də olsa; **Həyat həyatdır** yenə (Ə.Cavad). **İgid** düşmən də olsa **igiddir**, **qorxaq** dost da olsa **qorxaqdır**, tülküdür (S.Rəhimov). Əvfinlə sevinməz könül əfsus; **Zalım** yenə **zalımdır** (H.Cavid).

[Qaya:] **Həyat** həmişə **həyatdır** (Ə.Əlibəyli).

Belə ümumiləşmiş hökmlərdə işlənən təkrar növləri konkret mətn, situasiya ilə əlaqədar deyildir.

Belə ümumiləşmiş hökmlərdə işlənən təkrar növləri konkret mətn, situasiya ilə əlaqədar deyildir. Lakin dilimizdə eyni formaya malik olan, mənacə isə konkret mətn ilə əlaqədar düzəlmiş təkrarlar da vardır. Məs.:

Doymuram ocağın hənirtisindən
Ev ata evidir, köz palıd **közü** (H.Hüseynzadə).

Burada heç bir ümumiləşmə yoxdur. Konkret situasiya ilə bağlı təkrarlardır. İkinci tərəflərin dəqiqləşdirici ünsürlər ilə izah olunmasına, aydınlaşmasına baxmayaraq yenə belə tərkiblərdə bir ümumilik, qeyri-müəyyənlik qalmış olur. Məsələn, “Səs onun səsi idi” (Y.Çəmənəzəminli) cümləsini iki şəkildə (kontekst, situasiya nəzərə alınmır) anlamaq olar.1) Eşidilən [konkret, dəqiq...] səs onun səsi idi; 2) Əsil (yaxşı, gözəl, tərifləyiq...) səs onun səsi idi.

Deməli, bu ifadələr göstərilən şəkildə – yalnız ikinci komponent dəqiqləşdikdə hələ öz əslindən – qeyri-müəyyənlikdən, çoxmənalılıqdan o qədər də uzaqlaşmamışdır. Bu komplekslər də yuxarıda göstərilən birinci komponentləri dəqiqlədirilmiş “**sözün[üz] sözdür**” tipli tərkiblər kimi “əsil, yaxşı...” mənalərini bildirə bilər.

Dəstə bizim **dəstədir**...(Uşaq oyununda deyilən ifadə).
Hökm onun **hökmüdür**, **fərman** onun **fərmanıdır** (Füzuli).

Beləliklə, istər birinci, istər ikinci tərəfi (yalnız bir tərəf) dəqiqləşdirilmiş ifadələrdə hələ də qeyri-müəyyənlik öz izlərini saxlamış olur.

Həmin tip təkrarlarda bu ikili xüsusiyyət – həm təsvir, həm də tərif olması bunların çox geniş yayılmasına və müxtəlif üslublarda işlənilməsinə səbəbdir.

Məs.: “**Mal** Qulam xanın **malıdır** cümləsi” (Ordubadi) həm təsvir kimi (malın Qulam xana məxsus olduğu haqqında məlumat verilir), həm də tərif kimi (əsil, yaxşı...mal Qulam xanın malıdır) anlaşıla və işlənilə bilər (müq.et: **mal** bu **malıdır**. **Əsər** filan **əsrədir** və s.).

Məs.: **Dəmlər** o **dəmlər** idi, **zaman** o **zaman** idi (C.Məmmədquluzadə) kimi cümlələrdə bir qeyri-dəqiqlik də ifadə olunduğundandır ki, burada emosionallıq-affektivlik qüvvətli şəkildə öz təsirini göstərir. Elə bu affektivliyin qüvvətli olması nəticəsidir ki, həmin tip təkrarlar olan ifadələri ciddi-məntiqi planda işlətmək və ya anlamaq mümkün deyildir. Doğrudan da, məntiqi olaraq “hər yetən gözələ gözəl demərəm” (Vaqif) ifadəsi bir mənasızlıq ifadə edə bilər. Necə yəni “gözələ gözəl demərəm?” Lakin nəzərə alınsa

ki, belə tərkiblər, əsasən affektiv keyfiyyətlə bağlıdır, onda həmin ifadənin tamamilə düzgün, “məntiqi” olduğu aydınlaşar. Habelə müq.ət:

Adam o adama deyərəm ki...(C.Məmmədquluzadə).

Bütün bu misallarda yalnız ikinci tərəflər konkretləşdirilmiş, dəqiqləşdirilmişdir. Birinci tərəflər isə yenə ümumilik, qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Lakin dilimizdə birinci tərəflərin də dəqiqləşdirilməsinə aid olduqca çox misallar göstərmək olar ki, burada da yenə əvəzliliklər mühüm yer tutur.

1)Birinci tərəfin dəqiqləşdirilməsində ən çox “bu” işarə əvəzliyindən istifadə olunur.

Məs.:Tutalım bu **iş** çox savab **işdir** (M.A.Əliyev). Bu **kitab** yaxşı **kitabdır** (Ordubadi). Bu **quş** çox əhəmiyyətli bir **quşdur**. Bu **durbin** tarixi **durbindir** (Ordubadi). Bu **qız** bir **qız** deyil, bir afətdir (Ə.Cavad). Bu **büsat** saqqal **büsatıdır** (R.Əfəndiyev). Bu **adam** süfrəmizin başında əyləşən **adam** idi (C.Gözəlov). Bu **yer** aslan **yeridir**, yırtıcı cahılları var (SM, II).

[Barat:] Bu **fikir** bizim **fikrimizdir** (C.Cabbarlı).

[İsak:] Bu **qan** tökülməli **qandır** (C.Cabbarlı).

2)Eyni vəzifədə həm də “o” işarə əvəzliyi işlədilər bilər. Məs.: O **illər** çox pis **illər** idi (Y.V.Çəmənəmənli).

3)Hər iki tərəfin dəqiqləşdirici ünsürləri yenə də əvəzliliklərdən (əsasən işarə əvəzliliklərindən) ibarət olur. Məs.: Bu **şadlıq** başqa **şadlıqdır** (S.Rəhimov). Bu **sümük** o **sümükdən** deyil (C.Gözəlov). Bu **zər** elə bir **zərdir** ki...(C.Gözəlov). Bu **əsgərlik** o **əsgərlikdən** deyil (Ə.Hacızadə). Bu **xına** o **xınadan** deyil (Atalar sözü). Bu **eşq** o **eşqdir** ki, Məcnunu qoydu avarə (Ü.Hacıbəyov). Əbdüli bəy: Bəlkə bu **Sevil** hələ o **Sevildir?** (C.Cabbarlı).

4)Dəqiqləşdirici ünsür kimi sual əvəzliliklərinin də rolu böyükdür. Məs.: İraq olsun yaman gözdən, nə xoş **saətdir** ol **saət** (Füzuli).

Görəsən mənə salam verən **oğlan** necə **oğlandı** (Ordubadi). Bu dolaşq **iş** nə **işdi** ki, danışırlar (C.Gözəlov). Nə **yaradır** ürəyinin **yarası**; Bu vaxtadək olmayıbdır çarası (Vaqif). Gör nə günə

qaldı; **Halı** necə **haldı**¹ (B.Abbaszadə). Bağışlayın, o **quş** nə **quşdur**? (C.Gözəlov). Ləpirindən bilinir **ayaq** necə **ayaqdır** (R.Rza).

5)Hər iki tərəfin təyinləri artıq tam dəqiq mənalı sözlər, söz birləşmələri və sairədən ibarət olur. Məs.:

Mahrunun gətirdiyi **xəbər** sarsıdıcı bir **xəbər** idi (Ordubadi). **Nəslim** ulu bir **nəsil** idi əvvəl (H.Cavid). Qırx birinci ilin **yayı** vətənimizdə fəlakətli bir **yay** idi (Mir Cəlal). Keçiqulaq **kəndi** adi **kənd** deyil (Ordubadi). Axırncı ilin **baharı** ayrı cürə təntənəli **bahar** oldu (S.Rəhimov). Sizin **buyruğunuz** allah **buyruğudu** (“Koroğlu”). Siğə qardaşlarının **sədaqəti sədaqət** olaraq qalırdı (S.Rəhimov). Usta Ağabalanın **saqqalı** gözəl **saqqaldı** (Y.V.Çəmənəmimli). Mənim **fikrim** doğru **fikirdir** (Ordubadi). Inanırdı ki, Salman görən **iş** möhkəm **işdir** (M.İbrahimov). [Gülsabah:] **Əsrimiz** dəmir **əsridir** (C.Cabbarlı). [Almas:] Məni **öz işim** ancaq **öz işimdir** (C.Cabbarlı).

Tərəflərin hər hansı birinin cümlə şəkli alması məsələnin mahiyyətini o qədər də dəyişdirmir.

Xotkar əmri ki, var, allah əmridi (“Koroğlu”).

Beləliklə, bu kimi təkrarlar, ümumdil sistemində ən müxtəlif və mürəkkəb dəyişmələrə məruz qalır, öz əslindən tanınmaz dərəcədə uzaqlaşır, yeni keyfiyyətlər və xüsusiyyətlər kəsb edir və s. İrəlində qeyd olunan **“sözüm[üz] sözdür”** tərkibi aşağıdakı cümlədə çox böyük dəyişikliyə məruz qalmışdır. Məs.:

Sən dayımın hər **sözünü söz eləmə** (R.Əfəndiyev).

Artıq bu misalda əvvəlki təkrar sistemi pozulmuş, yeni tipli təkrar yaranmışdır. Burada birinci komponent (...**sözünü**) indi cümlənin subyektı deyil, tamamlığı kimi çıxış etmişdir. Hələlə başqa misallar:

Hər yetən **gözələ gözəl demərəm** (Vaqif).

Bu **bağı bağ** eylərəm; **Üstünü çardağ** eylərəm (Bayatıdan).

Onların **işini** şeytan **işi** hesab edirdilər (Ə.Sultanlı).

Bunun **zənguləsinə** heç **zəngulə** çatmaz (N.Nərimanov).

Beləliklə, qeyri-müəyyənlik bildirən tавтологи təkrarların

---

¹Lakin deyək ki, “Halı bələd oldu özgə halə” (Füzuli) – kimi təkrarlar ümumdil faktı olmaqdan çox fərdi, emosional-estetik təkrarlardır.

komponentlərinin hər biri dəqiqləşdirici təyinlər ilə təyinlənmiş olur və fikir dəqiq, aydın şəkildə ifadə edilir. Burada çoxmənalılıqdan, yaygın mənalılıqdan dəqiq və sərrast mənalılığa doğru gedən inkişafı görməmək mümkün deyildir.

Təfəkkürün inkişafı dəqiqliyə doğru gedir. Dilin qrammatikası – qrammatik quruluş da təfəkkürlə əlaqədar dəqiqləşir. Artıq “bu kitab yaxşı kitabdır” tipli cümlələrdə heç bir qeyri-müəyyənlik, ikibaşlı məna yoxdur. Qrammatik quruluşun inkişafı nəticəsi olan bu kimi cümlələrin qrammatik təhlilində də həmin dəqiqliyin, məna bütövlüyünün mühafizə edilməsi zəruridir.

Və qeyd edək ki, məsələnin bu cəhəti tədqiqatçıların nəzərini özünə cəlb etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində (bizə məlum olduğun görə hətta türkologiyada) ilk dəfə bu tipli cümlələrin sintaktik təhlili haqqında elmi mülahizə yürüdən R.Rüstəmov olmuşdur. R.Rüstəmov bu kimi təkrar sözlərin ayrılıqda deyil, öz təyinlənləri ilə birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olduğu fikrini irəli sürmüşdür ki,¹ sonrakı tədqiqatçılar da həmin düzgün fikri qəbul etmişlər.²

R.Rüstəmovun təklif etdiyi qrammatik (sintaktik) təhlil metodunu qısa və əyani şəkildə belə göstərmək olar: “Bu kitab yaxşı kitabdır” – cümləsində “bu kitab” mübtəda, “yaxşı kitabdır” isə xəbər hesab edilməlidir. Başqa cür hər hansı təhlil natamamdır və fikir dəqiqliyinə xələl gətirə bilər. Bizcə, bu çox doğru fikirdir. Əlavə edək ki, eyni qanun həmin təkrar sözlərdən bu və ya digəri ixtisar olunduqda da (belə vəziyyət isə özünü çox göstərir) öz qüvvəsini saxlayır. “Bu yaxşı kitabdır” cümləsində “bu” – mübtəda, “yaxşı kitabdır” – xəbər olacaq. Habelə “Bu kitab yaxşıdır” cümləsində “bu kitab” mübtəda, “yaxşıdır” isə xəbər hesab edilməlidir.

Bütün bu hallarda xəbərlərin hansı tipdə (ismi və ya feili) və quruluşda (sadə və mürəkkəb) olmasının məsələyə dəxli yoxdur.

---

¹Bax: R.Rüstəmov. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin cümlə üzvü olması məsələsi (“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 5 aprel, 1956-cı il); habelə bax: “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (II hissə), Sintaksis, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1959, səh. 76 və 116.

²Bax: A.Ə.Aslanov. Söz birləşmələri (“Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” Bakı, 1961, səh. 35.

Xəbərlər ən müxtəlif şəkillərdə təzahür edə bilər.

Bu **sel** çox güclü **selə** oxşayır (S.Rəhimov).

Bu **aşığı** heç onlar görün **aşıqlardan** deyil (“Koroğlu”).

Muğansız ki, mənim **günüm** bir **gün** deyildir (Ə.Cavad).

Bu **kəbin** sayır **kəbinlərə** bənzəmən (Ordubadi). Kişinin **sözü** gerek bişmiş **söz** ola (S.Rəhimov). Bu **söhbət** bir lüzumsuz **söhbət** sanılırdı (C.Məmmədquluzadə). Ancaq bu **dönüş** geriyyə doğru bir **dönüş** olur (C.Gözəlov). Mənim **bələdçim** elə **bələdçidir** ki... (“Koroğlu”). Şeydanın **dərdi** çəkilir **dərdlərdən** deyil (H.Cavid).

Bununla belə, xəbərlərin inkarda olması və ya olmaması müəyyən xüsusiyyətlər ilə əlaqədardır. Xəbərləri təsdiq olan və heç bir konkretləşdirici üzvü olmayan tərkiblər nə qədər qeyri-müəyyən olsa da, yenə də ağlabatandır. **“Böyük böyükdür, kiçik kiçik”**. Bu kimi hallarda xəbər inkarda olduqda ifadə mütləq məcazi, obrazlı məna daşıyır. Məs.: Deyirlər, **çəpiş çəpiş deyilmiş**, bir ata bərabərmiş. **Çəpiş çəpiş deyildi**, ceyran balası idi (C.Gözəlov).

Baş baş deyil, saman çuvalıdır (Danışiq dilindən).

Uşaq uşaq deyil ki, od parçasıdır (Danışiq dilindən).

Bu **qız** da **qız olmadı**, başımıza bəla oldu (M.İbrahimov).

Əlbəttə, bu tipli təkrarlarda birinci komponentləri atmaq tamamilə mümkündür və bu zaman həmin obrazlılığa heç bir xələl gəlməyəcəkdir.

Nəticədə “uşaq deyil, od parçasıdır” tipli tərkiblər real məntiqi cəhətdən doğru görünməsə də (uşaq...od parçasıdır – qeyri-məntiqidir), burada emosionallıq və obrazlılıq əsas yer tutur. Obraz, müqayisə imkanı o qədər genişləyir ki, hər hansı sözü hər hansı sözün mübtədası və ya xəbəri kimi işlətmək olur və burda subyektiv momentlər üstünlük təşkil edir. Məhz obrazlı olduğundan ki, “Teyxa sudu bu süd” (DL, 374) kimi ifadələr heç bir çətinlik çəkmədən anlaşılır, hamı tərəfindən işlədilir. Yaxud: İbad: Onun böyük tikəsini qulağına döndərməsəm, bu **papaq papaq olmasın**, lap arvad ləçəyi olsun” (C.Cabbarlı).

Beləliklə, həmin təkrar tərzinin tendensiyalı bədii dil üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Sözün obyektiv mənası subyektiv mənaya tabe tutulur. Məsələn. R.Rza bir şeirində “əyri əllər”dən

bəhs edərkən yazır: "Belə **əllər əl deyil**; bir pəncədir, beş barmaq". Buradakı "əllər əl deyil..." ifadəsi ancaq məcazi mənada, emosional planda anlaşıla bilər. Həmin şeirdə şair yazır: "Mən döyüş bayrağını alovlardan keçirən **əllərə əl** deyirəm...".

Lakin "nə" inkar bildirən sözün iştirak etdiyi təkrar tərkiblərdə belə əməliyyat mümkün deyildir. Məcəzilik və obrazlılıq isə yenə də qalmaqda davam edir. Məs.: **Nə yazım yaz, nə də günüm gün** oldu (Ə.Cavad).

Nə vəhşilər kimi vəhşiyiz, nə mədənilər kimi mədəni (H.Cavid). **Nə kefli kimi keflidir, nə də ayıq kimi ayıq** (Ə.Sadıq). Artıq **nə Xuraman o Xuramandır, nə də Vaqif o Vaqifdir** (Q.Xəlilov). Düz bir il ruzigardır ki, Şahsənəmin **nə gecəsi gecədir, nə gündüzü gündüz** ("Aşırıq Qərib").

Belə dəqiqləşdirici sözlər – təyinlər bəzi təkrarlarda işlədilə bilmir. Bu da o zaman olur ki, təkrar konstruksiyalar şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edilsin. Məlumdur ki, ümumiyyətlə şəxs əvəzliliklərinin təyini ola bilmir.¹ Odur ki, aşağıdakı cümlələrdə qeyd olunan təkrarlar bir-birindən o qədər də uzaqlaşmır. Məs.:

1. Gər **mən mən isəm**, nəşən sən ey yar

Vər **sən sən isən**, nəyəm məni-zar (Füzuli).

2. Bizi aciz və kiçik sanma, xayr

Biz bizik, sən də sən! Aldanma, xayr (H.Cavid).

3. **Mən mənəmsə** milislik işim yoxdur (C.Gözəlov).

4. **Mən də mənəm...** (S.Vurğun).

5. Sən sanma ki, oldur ol, **mənəm mən**

Bir can ilə zindədir iki tən (Füzuli).

6. (Mahmud:) **Sən sən** olsaydın bir sənətin ucundan tutardım (M.İbrahimov).

Bu kimi qeyri-müəyyən tərkiblər intensivlik və qətilik bildirdiyindən bədii əsərlərdə xüsusilə çox işlənir. Namüəyyən çalarlar, qeyri-dəqiq konturlar eyhamlı, atmacalı, ikiüzlü danışıq üçün də imkan verir. C.Cabbarlının "Yaşar"ında İmamyarın replikaları belə təkrarlarla zəngindir. O, Toğrul haqqında Yaşara (aranı qızısdırmaq, intriqa salmaq məqsədi ilə) belə deyir:

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Azərtədrisnəşr, 1963, səh. 118.

“Yəni axtarsan, **o, o olsaydı**, heç gərək əvvəlindən sənin işüvi boynuna götürməyəydi”.

Bu kimi təkrarlardan birinci ya ikinci komponent çox asanlıqla atıla bilər. Lakin müasir dildə bunların atılıb-atılmaması hələ ki, ciddi qrammatik bir qayda şəklini almayıb, fakultativ səciyyə daşıyır.

Bu **dil** dünyada olan **dillərin** heç birinə bənzəyişi olmayan qəribə bir **dildir** (C.Gözəlov).

Eyni cümlədə eyni “dil” sözünün üç dəfə təkrar edilməməsi (“kəsrəti-təkrar”) üçün birinci “dil” sözü atıla da bilərdi (Bütöv cümləni də qısaltmaq olar:”Bu dünyada bənzəyişi olmayan qəribə bir dildir”. Hətta burada da “dünyada” sözü artıqdır və s.).

C.Gözəlov həmin cümlədən sonrakı cümlələrdə bu kimi ixtisarlar aparmış, “Bu nə dilidir?”, “Bu necə dildir?” (“Bu dil” əvəzinə) kimi cümlələr işlətməmişdir.

Belə ixtisarlara aşağıdakı cümlələrdə də aparmaq olardı.

Kimi bu **işə** baş tutan **iş** dedi, kimi də baş tutmayan **iş...**(S.Rəhimov). Bu **iş** şeytan **işi** deyil, bəlkə allah **işidir** (C.Gözəlov). Koroğlunun üç dəlisini tutmuşam. Bu **şadyanalıq** da onun **şadyanalığıdır** (“Koroğlu”).

Mariyanın **halı** acınacaq bir **hal**. Amma **şikar** pək yağlı **şikar** (H.Cavid).

Bu hadisənin əksi də müşahidə edilir. Yəni gözlənilən təkrar əvəzinə söz yalnız bir dəfə – xəbər vəzifəsində işlədilir.

Sərsəri basma eşq təriqinə bir dəfə Füzuli,

Ehtiyat eylə ki, qayət xətərnək səfərdir.

Cümlənin mübtədsı – “**bu səfər**” tərkibi atılmışdır. “**Bu** mənim qardaşımın **səsidir**” (İ.Hüseynov) – cümləsinin mübtədası olan “**bu**” əvəzliyi “**bu səs**” tərkibini əvəz etmişdir.

Habelə 1.Gəncliyin günəşi saralan deyil (S.Vurğun) – misalında günəş ixtisar edilmişdir. “Saralan günəş deyil”.

2.”Vədə verdin gəlmədin: Bu nə yaman dil oldu” (Bayatıdan) – misalında “**dil**” sözü (**Bu dul...**) atılmışdır.

Aşağıdakı cümlələrdə əlavə edilə bilən və ya atıla bilən sözlər qeyd olunmuşdur.

1. Mahrunun gətirdiyi xəbər sarsıdıcı bir xəbər idi (Ordubadi).

Təkrarlanan sözlərdən hər hansı biri atıla bilər.

2. Ay qəssab, bu **sümük** o **sümükdən** deyil. Bu [**sümük**] xalis atılmalı **sümükdür**. 3. Bu xına o **xınadan** deyil. Bu [xına] toy **xımasıdır** (C. Gözəlov).

Qeyd olunan sözlər həmin cümlələrə əlavə edilə bilər. Ümumiyyətlə belə artırıb əksiltmələr o zaman mümkün olur ki, təkrarlanan sözlər birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərkibində işlənsin. Məs.:

Qaşın göyçək **qaşdı**, gözəl (Aşıq Ələsgər).

Siz çəkən **zəhmət** nahaq **zəhmətdir** (N.B. Vəzirov).

Bu cümlələrdə qeyd olunan sözlərin hər ikisi birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfidir ki, bu və ya digəri işlədilməyə də bilər.¹ Lakin aşağıdakı birləşmələr birinci növ olmadığından qeyd olunan sözlərin heç birisi ixtisar oluna bilmir.

Dünya çəkişib-çarpışmaq **dünyasıdır** (H. Cavid).

Ana, mənim **dərdim** Novruz **dərdir** (Mahnıdan).

Belə tərkibdə ixtisar müəyyən dolaşılıq – ikibaşlılıq yara-da bilər. Odur ki, müəyyən məqsədlərlə belə ixtisar aparılır. Məs.: Məşədi İbad hambala belə deyir⁶ “Təki mənim də dərdim sənin kimi bir abbası olaydı”. “Bir abbası dərdi” olmalı idi. Lakin bu zaman həmin ifadənin bədii effekti də itərdi. Beləliklə həmin təkrar növü dil sistemində çox müxtəlif dəyişmələrə məruz qala bilər, komponentlərin miqdarı çoxala bilər və s. Aşağıdakı misallarda işlənilə bilən, lakin atılmış olan sözləri təxmini şəkildə “bərpa” edə-cəyik. Məs.:

1. (Ağamov:) Əsriyan, ehtiyatlı olun, mənim **səbrim** tükən-

---

¹Misallar çox gətirmək olar. Bu **fikir** təzə bir **fikir** deyil. Bu **söz** köhnə **sözdür**. Bu **söz** təzə bir **söz** deyil. Həqiqət, bu **məsələ** elə bir xırda **məsələ** deyil. Heç kəs xəyal etməsin ki, bu **məsələ** xırda **məsələdir**. Görən bu **işlər** nə **işdir**? Bu **kitab** elə bir **kitabdır** ki...və s. (C. Məmmədquluzadədən).

məz [səbr] deyildir. 2.(Eyvaz:) Bizim **vuruşumuz** millət **vuruşu** deyil, [bizim vuruşumuz] sinif **vuruşudur**. 3.(Eyvaz:) O **vuruş** bizim [vuruşumuz] deyil, o vuruş sizin [vuruşunuzdur]. O [vuruş] mədən **vuruşudur**, siz onu (o vuruşu) millət **vuruşuna** çevirmisiniz. 4. (Salamov:) Bu **buruqlar** mənim [buruqlarım] deyil, (bu buruqların) hamısı sizin (buruqlarınız)dır. 5. (Eyvaz:) Bizim **davamız** millət **davası** deyil, [bizim davamız] çörək **davasıdır**, (bizim davamız) azadlıq davasıdır. (Eyvaz:) Bu **qan** qardaş **qanıdır**, bu [qan] tarixi **qandır**. (Salamov:) Bu [dava] elə millət **davasıdır** (C.Cabbarlı).

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, xalq şeirində bu kimi təkrarlar çox geniş miqyasda işlədilməkdədir. Aşırıq şeiri tərifi işinə belə təkrarlara tez-tez müraciət edir. Məs.:

1.Mücrim Kərimin beş bəndlik müxəmməsinin hər bəndi bu nəqarət ilə qurtarır.

Əzəldən sultan **yeridir bu yerlər**

Qeysəri xaqan **yeridir bu yerlər** (SM, II) (Salman Mümtaz, El şairləri, II cild).

2.Bülbül adlı şairin qoşmasının bəndləri bu misralarla bitir.

a)Qaragözlüm gəzən **yerdi bu yerlər**.

b)Əlim yardan üzən **yerdi bu yerlər**.

v)Sağ əlilən üzən **yerdi bu yerlər**.

q)Qaşın, gözün süzən **yerdi bu yerlər**.

ğ)Qələm alıb yazan **yerdi bu yerlər** (SM, II) (Salman Mümtaz, El şairləri, II cild).

Bayatı janrının əsas və üslubi xüsusiyyətlərindən birini bu kimi təkrarlar təşkil edir. Folklor əsərlərinin dili hələ tədqiq olunmamışdır. Məlum olur ki, bayatılarda həmin təkrarlar geniş yayılmışdır. Məs.:

Bu **meşə meşə** deyil; Güllü bənövşə deyil...**Yarım** vəfalı **yardır**; Əlimi üzəmmənəm...Bu **gecə** xoş **gecədir**...Bu **səs** mənim

səsimdir... Bu **kədər** nə **kədərdir...****Gözlərin** ahu **gözü**; Dilin, ağzın bal dadır...**Gözün** ahu **gözüdü**; Bu **qaş** səndə nə **qaşdı?**..Bu **divan** xan **divanı**; Xan eylər qan divanı...Bu **təpə** daşdı **təpə**; Səndən kim aşdı təpə?...Bu **dərə** uzun **dərə**; Getdikcə uzun dərə... Bu **dərə** dərin **dərə**; suları sərin dərə....Bu **dərə** narın **dərə**, Torpağı narın dərə...Bu **dağlar**, qoşa **dağlar**...Bu **dağlar**, laçın **dağlar**...Bu **dağlar**, yalın **dağlar**...Bu **yer** ellər **yeridi**...**Yükümdür** dərd-qəm **yükü**; Yordu bu taylar məni...Dədəm **öyü**, yas **öyü**...**Saya** yaxşı **sayadır**; Yeri yurdu qayadır...

Bu misalların çoxunda ikinci komponentdən (adətən xəbər-dən) sonra işlədilməli olan -dır...xəbərlik şəkilçiləri atılmışdır.

Azərbaycan dilinin daxili xüsusiyyətləri ilə sıxı şəkildə bağlı olan bu təkrarlar klassik poeziyamızda da ən qüvvətli sənətkarların qələmində işlədilmişdir.

Məs.:1.Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır, **Hök**m onun **hökmü**, **fər**man onun **fərmanıdır**.

2.Mübarək **mülkdür** ol **mülk** viran olmasın, yarəb.

3.Kim gülüb güllər, könüllər açılan **çağdır** bu **çağ**.

4.İraq olun yaman gözdən nə xoş **saətdir** ol **saət** (Füzuli).

5.Dün ki, keçdi, danla qaib, bəs bu **dəm** xoş **dəmdurur** (Nəsimi).

Təkrarın bu növü klassik poeziyada Füzulinin dili üçün daha səciyyəvidir. Bu da dahi sənətkarın xalq ilə, azəri xalqının dili ilə dərinədən, çox dərinədən və təbii olaraq bağlandığını əyani şəkildə göstərir. Klassik şərq poeziyasının bütün incəliklərini bilən, bu poetik normalara müvafiq əsərlər yaradan böyük şair heç bir vaxt xalq dilindən uzaqlaşmır, süni, qondarma ifadələr, tərkiblər işlətmir.

Haqqında bəhs etdiyimiz təkrarların ən müxtəlif növlərini Füzuli dilində görmək olar:

1.Xoş **rahdurur** sənə gedən **rah**

2.Fərz elə ki, oldu **yar yarın**.

3.Gəh İbni Salamə **yar** olub **yar**.

4.Müşgülçə **xitabdır xitabın**.

5.Əmma **xələfin** əcəb **xələfidir**.

6.Üşşaq **təriqidir təriqin**.

7.Həsrət ələmi yaman ələmdir.

8. Bu **rövvə** nə **rövvəyi**-bərindir,

9. Bu **qövm** nə **qövm**-nazənindir?...

Sənətkar bəzi sözləri, ifdələri başqa dillərdən alsada, dilinin ümumi ruhu, sintaktik quruluşu, fikrini ifadə etmə tərzi xalq dilinin dərinliklərindən gəlir. Diqqəti bu da cəlb edir ki, hazırda bu kimi təkrarlı ifadə tərzi dialektlərdə özünü daha çox göstərir. DL (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti)-də sözlərin izahı üçün gətirilmiş misllərdə bu tipi təkrara malik cümlələr diqqəti cəlb edir. Məs.: Boz **at** çox cılıfır **atdı**. Bu **çit** lap yelapardı **çitdi**. Bizim bu **uşaq** çox təşər **uşağdı**. Dağal **adam** yaxşı **adam** döy. **Təci**x adam **təci**x iş tutar. Bizim **it** lanqı **itdi**. O itən **qoyun** manşır **qoyundu**. Bu **it** çox sühdül **itdi**.

Nəhayət, bu ifadə tərzi başqa türk dillərində də geniş yayılmışdır.

İmperatorun **Sarayı**, dünyanın en gəzəl **Sarayı** idi (“Yüzel masallar” – türkcə).

Əri ər bolanın ayalı şir bolar, **əri ər bolmadığın** ayalı qara yer bolar (türkməncə).

Ümumiyyətlə bu ifadələrin müəyyən qismi xüsusiləşərək yalnız bir formada işlənmiş və artıq frazeoloji ifadələr hesab olunur. Məs.: sözü[müz] sözdür. Fəlin fəl olsun...Ölmək ölməkdi, xırıldamaq nə deməkdi?

Bu təkrarların “geniş” ifadə üsulu ədəbi dilimizin digər üslublarına da xalq dilinin təsiri ilə daxil olmuşdur. Bədii üslubdan başqa, elmi üslubda da, ictimai-siyasi üslubda da bunları görmək mümkündür.

Ədəbi inkişaf **prosesi** mürəkkəb **prosesdir** (M.Məmməd-zadə).[Elmi məqalədən]. B.Abbas-zadənin **həyat yolu**...həqiqi bir vətəndaşın **həyat yoludur** (A.Zamanov) [Elmi-tənqidi məqalədən].

Bu təkrarların “yüksək dərəcədə” inkişaf etmiş formalrından biri də belədir ki, bunlar bəzən tabelui mürəkkəb cümlələrin təşkilində mühüm rol oynayır.

Heyvan ona görə **heyvandır** ki, hara çəkirsən gedər (Nəri-manov).

Bənövşə ona görə **Bənövşədir** ki...(M.Məmməd-zadə).

Əgər **yazıçı** öz oxucusunu həyəcanlandırmırsa, **yazıçı** de-

yildir. Əgər **dramaturq** tamaşaçını iradəsinə tabe edərək güldürür və ya ağlatmırsa, **dramaturq** deyildir (C.Cabbarlı).

Beləliklə, qeyd etdiyimiz təkrar üsulu dəyişilərək ən müxtəlif şəkillərə düşə bilər.

[İbad:] Zəmanə **arvad zəmanəsidir, arvad zəmanəsi** (C.Cabbarlı). Biçərə **Züleyxa** daha əvvəlki **Züleyxa** deyildi, dərd-qəmdən saralıb solmuşdu (C.Cabbarlı).

Bütün bunlardan sonra göstərmək lazımdır ki, həmin təkrar növü Azərbaycan dilinin daxili qanunları ilə sıxı şəkildə əlaqədardır. Başqa dillər üçün, xüsusilə rus dili üçün bu kimi təkrarlar səciyyəvi deyildir. Buna görə rus dilindən edilən tərcümə əsərlərinin dilində də belə təkrarlara rast gəlmirik. Təkcə bu təkrarları diqqət mərkəzində tutmaqla müəyyən əsərin orijinal və ya tərcümə olduğunu söyləmək mümkündür. Çünki Azərbaycan dilində yazılmış elə bir əsər yoxdur ki, orada elə təkrarlar işlədilməsin.

*Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (Məqalələr məcmuəsi).
Bakı, 1967-ci il, səh. 16-25*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏQLİDİ SÖZLƏR HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Azərbaycan dilində təqlidi sözlər üzərində bu vaxta kimi əsaslı tədqiqat aparılmamışdır. Yalnız təsadüfi, ötəri qeydlərə rast gəlik ki, bunlar da müxtəlif müəlliflərin bu və ya başqa məsələ ilə əlaqədar olaraq qarşıya çıxdıqda təqlidi sözlərə münasibətini müəyyənləşdirməyə imkan verə bilməz. Bununla belə hər halda bu məsələnin, qismən də olsa, nəzərdən keçirildiyini etiraf etmək lazımdır.

Bəzi elmi əsərlərdə, qrammatika kitablarında filan feil və ya isim “təqlidi sözdən düzəlmişdir” deyərək, bu sözlərin xüsusiyyətləri şərh edilməzdən sükutla keçilir. Nəticədə bu tip sözlərin əlamətləri, fonetik, morfoloji, semantik, sintaktik, üslubi və s. xüsusiyyətləri dil sistemində bunların yeri və s. məsələlər qaranlıq qalır. Halbuki tədrisdə əyanilik işində, bir sıra təbiət hadisələrini əyani

şəkildə qavramaq işində bu kimi sözlərin tədrisinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən Ə.Babazadənin 1933-cü idə orta məktəblər üçün nəşr olunmuş kitabındakı aşağıdakı misallar diqqəti cəlb edir: pişik *miyoldayır*, arı *dızıldayır*, güllə *vızıldayır*, siçan *şıqqıdayır*, sərçə *cikikildəyir*, ilan *fısildayır*, boru *ziğildayır*, küçük *zingildəyir*, toyuq *qaqqıldayır*, cücə *qırtıldayır*, qarğa *qarıldayır*, çay *şırıldayır*, cırırcırama *cırıldayır*, çəkiçlər *cingildəyir*.

Bu misallarda verilmiş feillər təqlidi sözlərdən düzəltdiyi üçün təqlidi feillər adlanır.

Bəzən ədəbiyyatda təqlidi sözlərlə bu sözlərdən müəyyən şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn isim və feillər qarışdırılır. Məlumdur ki, təqlidi sözlər canlı və cansız varlıqların çıxardığı müxtəlif səslərə təqliddən başqa bir şey deyildir. Bu sözlərdə konkretlik, əyanilik əsasdır, bunlarda məfhumilikdən («понятийность») daha çox hadisənin obrazlı şəkildə təxmini əksi birinci yeri tutur.¹ Halbuki bunlardan düzələn təqlidi isim və feillərdə məfhumilik üstün və əsasdır. Məsələn:

Əsgər – *Ədə, dayan...dayanmadı, part bir güllə....Bir də gördüm şarap yıxıldı yerə* (Ü.Hacıbəyov).

Burada *part* və *şarap* sözləri həmin hadisələrin (güllə atmaq, yerə yıxılmaq) baş verdiyi zaman çıxan səslərdir. Əlbəttə, yuxarıdakı hadisələr zamanı çıxan səslər tamamilə, eynilə belə deyildir. Təqlidi sözlər bu hadisələri nisbətən yaxın, təxmini² şəkildə əks etdirə bilər.

Türkologiyada son on ildə belə bir qəti fikir yaranmışdır

---

¹ Əlbəttə, xüsusən metaforik işləndikdə təqlidi sözlərdə də məfhumilik əsas olur. Bu sözlərin metaforik işlənməsi prosesi isə geniş yayılmışdır. Aşağıdakı misalları müqayisə etmək kifayətdir: 1) Güllə pəncərənin şüşəsini çilik-çilik elədi (H.Mehdi); 2) Sanki sümüklərim bu saat çilik-çilik olacaq (İ.Əfəndiyev); 3) Sınıq bir qəlbi niyə çilik-çilik elədiniz? (S.Qarayev).

² Ona görə “təxmini” ki, səsənin keyfiyyəti bir sıra şərtlərə bağlıdır. Əşyanın quruluşu, həcmi, keyfiyyəti, şərait və s. ilə əlaqədar olaraq bu əşyanın çıxardığı səslər də müxtəlif olur. İnsanın səs cihazı xarici aləmin bütün fiziki səslərini olduğu kimi verə bilmir. Odur ki, hər dilin fonetik sistemi ilə bəli olaraq obyektiv aləmin səsləri müxtəlif tərzdə, lakin həmişə “təxmini” şəkildə təqlid oluna bilər.

ki, təqlidi sözlər bütün başqa nitq hissələrindən fərqli fonetik, morfoloji, semantik-sintaktik və sözdüzəltmə (bura həm də əlavə etmək olar: üslubi) xüsusiyyətlərə malik olan leksik-qrammatik kateqoriyadır. Müxtəlif türk və ümumiyyətlə Altay dillərindəki təqlidi sözlərdən (qazax, qırğız¹, özbək², türkmən³, yakut⁴, buryat,⁵ evenk və mancur⁶, nanay⁷ və s.) bəhs edən bütün tədqiqatçılar təqlidi sözlərin xüsusi və spesifik səciyyəli nitq hissəsi olduğu fikrini möhkəm şəkildə irəli sürürlər⁸.

Azərbaycan dilindəki təqlidi sözləri, xüsusən düzəltmə təqlidi feilləri ətraflı şəkildə tədqiq edən E.V.Sevortyan da bu fikri qəti olaraq müdafiə edir.⁹

Təqlidi sözlərdə obrazlılıq, xüsusilə əyanilik çox qabarıq şəkildə təzahür edir. Buna görə də müasir dövrdə uşaq ədəbiyyatına məxsus əsərlərdə bu sözlər daha geniş şəkildə işlədilməkdədir.

---

¹ С.Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957

² С.Усманов. Междометия в современном узбекском языке. Автореф.канд.дисс., Ташкент, 1952.

³ М.Худайкулиев. Подражательные слова в туркменском языке. Автореф.канд.дисс., Л., 1959.

⁴ Л.Н.Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке. М.-Л., 1954.

⁵ Л.Шагдаров. Изобразительные слова в бурятском языке. Автореф.канд.дисс., Л., 1958; Ц.Б.Циденданбаев. Изобразительные слова в бурятском языке. Сб. «Филология история монгольских народов. Памяти акад. Б.Я.Владимирцова», М., 1958.

⁶ В.А.Горцевская. Изобразительные слова в эвенкийском и маньчжурском языках. Тюркологические исследования. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1963, сәh.177-189.

⁷ Т.И.Петрова. Образные слова в нанайском языке. «Изв.АН ССР», ОЛЯ, т.VII, 1948, вып 6, сәh.527-536; Т.И.Петрова. Образные слова, служащие для передачи световых и цветовых впечатлений в нанайском языке. «Уч.зап.Ленинградск.пед.инс.-та им.А.М.Герцена, Факультет народов Севера», т. 101, 1954, сәh.111-131.

⁸ Тəqlidi sözlərin başqa nitq hissələrindən, xüsusilə nidalardan fərqlənən xüsusiyyətləri “Təqlidi sözlər” (“Azərbaycan SSR EA Xəbərləri”, 1961№ 8) məqaləmizdə izah edilmişdir.

⁹ Вах: Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962, сәh.191.

A.Şaiqin. Ə.Seyidzadənin, R.Rzanın, X.Əlibəylinin uşaqlar üçün yazdıqları əsərlərdə belə sözlərə tez-tez rast gəlirik. Məsələn, A.Şaiqin əsərlərində bunları qeyd etdik:1) *Hop, hop, hop; Oynayaq top-top*; 2) *Siçan noğulu xırt-xırt ilə yeyirdi*; 3) *Cücə cik-cik deyə oxudu*; 4) *Ortasından qırıldı taxta şaraq*; 5) *Tarap-turup atlılar, Atları qanadlılar*; 6) *Xor-xor ilə yatdı*; 7) *Məstətan myo-myo edə-edə oxtək atıldı həyətə*; 8) *Taq-tuq, taq-tuq! İşdən bir qorxumuz yox*.

Uşaq ədəbiyyatında səciyyəvi bir cəhət də budur ki, təqlidi sözlərin təkrarı substantivləşmiş şəkildə işlənir, başqa sözlə desək, metaforik keyfiyyət alır. Bu hal da ən çox özünü A.Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə göstərir.

1) *Qarasu kəndində Qırt-qırt xanım adlı bir toyuq var idi...Qırt-qırt xanım qızı Cik-ciklə birlikdə kənddə qalırdı*; 2) *Bir gün siçan bəy dedi: – Ay tıq-tıq, şıq-şıq xanım*; 3) *Tıq-tıq razılıq verdi və s.*

Təqlidi sözlərdə emosional cəhətin güclü olması, qrammatik bağlılığın əsasən sabit olması bunların metaforik işlənməsinə səbəb olur ki, burada ixtisar prosesi özünü göstərir. Məsələn, *it kimi ulamaq* əvəzinə *ulamaq*, *öküz kimi böyürmək* əvəzinə *böyürmək* işlətməklə yaranan feili metaforalar geniş yayılmışdır. Həmçinin burada obyektə bəslənilən subyektiv münasibət çox qabarıq tərzdə özünü göstərir. “Burada insan yaşamışdır” povestində faşist saldatların danışığını *hart-hurt edə-edə...deyə* təsvir edən yazıçı S.Qədirzadənin tendensiyalılığı aydındır.

Yaxud “*qır-qır edir qarğa kimi*” – deyən avam qadının oxumağa münasibəti elə bu təqlidi sözlərdən aydın deyilmi? Təqlidi sözlərin əsasən bədii ədəbiyyatda işlənməsinin bir səbəbi də budur.

Dilimizdəki bəzi təqlidi sözlərin əsas tərkibi tam sabitləşməmişdir, bu kimi sözlər bir sıra variantlara malikdir. Məsələn, “*bu ilki sərçə bildirkinə cük-cük öyrədir*” atalar sözündəki *cük-cük* sözünə müxtəlif yerlərdə gah *cib-cib*, gah *cik-cik*, gah da *civ-civ* şəklində təsadüf olunur. Ə.Nəzminin bir şeirində *civildəşmaq* (*Ay cücələr, bəsdə, civildəşmayın*) sözünün işləndiyini nəzərə alsaq, yuxarıdakı sözün *civ-civ* variantının olduğu da aydınlaşır. Bütün bu söz-

lər eyni məna ifadə edir. Yaxud, saat işlədiyi zaman çıxan səs bir neçə şəkildə təsvir olunur: *Saat döyünür çık-çık...*(R.Rza); *Ancaq divardakı saat ...tıq-tıq vururdu* (C.Cabbarlı); *Çıq, çıq, çıq, çıq çıq-qıldayır saat* (Y.Həsənbəyov).

Bununla belə, hadisə, səs nə qədər müxtəlif və yaygın variantlı tərkiblərlə ifadə olunsa da, yenə müəyyən əhatədən, dairədən kənara çıxma bilməz; bu müxtəliflik hərc-mərclik deyildir. Yəni saatın səsini istənilədiyi kimi (məsələn, *xırp-xırp* şəklində) təqlid etmək mümkün deyildir.

V.Şıxlının “Xəcalət” hekayəsində saygacın səsi gah *çaq....çuk....çaq....çuk.....*, gah *şaq-şuq, şaq-şuq...*, gah da *şaq-şaraq....şaq-şaraq....*şəklində təsvir olunur.

Göründüyü kimi, eyni hadisə səs tərkibi, təkrarın miqdarı, hətta yazılışı (və deməli, intonasiyası) cəhətdən müxtəlif tərzdə təsvir olunur. Xoruz banladıqda çıxardığı səsi eyni müəllifin özü belə müxtəlif şəkildə təsvir edir: a) Pişnamaz dedi: *Quqqu*; Azañçı: *Quqquri-Qu!* b) Şadlığından xoruz *quqqu-riqu* banladı v)*Quqquliqu* səsi gəldi (misallar A.Şaiqin əsərlərindəndir).

Beləliklə, bu təbii səslərin artikulyasiyası tam dəqiq deyildir və buna görə də müxtəlif variantların mövcudluğu zəruridir. Təbiət səslərinin sözə – dil faktına çevrilməsi çox mürəkkəb prosesdir. Odur ki, eyni səslərin bir dil daxilində və ya müxtəlif dillərdə tamamilə müxtəlif şəkildə ifadə – işarə olunması müşahidə edilir.

Lakin bu xüsusiyyət bütün təqlidi sözlərə aid deyildir. Adətən, müəyyən hadisə, əşya və s. eyni tərkibə malik sözlə ifadə edilir. Məsələn, ürəyin işləməsi müxtəlif müəlliflərin əsərlərində eyni *tip-tip* sözü ilə təsvir olunur.

Ürək işləyir *tip-tip* (R.Rza); *Tip-tip-tip*. Həyəcanla döyündü iki ürək (R.Rza); Qız ürəyimi *tip-tip* döyündürürdü (S.Rəhman).

Hadisə və prosesin bitdiyini, qəflətən baş verdiyini bildirmək üçün *xırp* sözü işlənilir.

Trolleybus xırp dayandı (Mir Cəlal); *Gülöyşənin səsi xırp kəsildi* (S.Rəhman); *Turac... xırp yerə düşdü* (H.Mehdi); *Püstə arvad xırp yalan deyir* (S.S.Axundov); *Muzdur xırp oturdu* (S.Rəhimov); *Nəriman səsinə xırp kəsdi* (Mir Cəlal); *Dəzğah xırp dayanır* (M.İbrahimov).

Deməli, təqlidi sözlər başqa hər hansı sözlər kimi abit mənaya da malikdir. Həmişə eyni hadisənin ifadəsi üçün işlədilir (əlbəttə, bu sözlərin metaforik işlənməsini burada nəzərdə tutmuruq).

Təqlidi sözlərdə dəqiq mənə mətn və situasiya (şərait) ilə müəyyən olunur. *Lal Hüseyn nurç etdi* (M.İbrahimov) cümləsi hələ bizə heç nə demir. Çünki burada inkarını, təəccübünü, heyrətini, hədəmi, razılığını və s. ifadə olunduğu hələ tam aydın deyildir. Mətn bu sözlərin mənasını dəqiqləşdirir.

Bəzən eyni mənənin müxtəlif çalarları müxtəlif fonetik tərkibli sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, dilimizdə gülüşün müxtəlif çalarlıqlarını bildirmək üçün işlədilən təqlidi sözlərin heç də tam olmayan siyahısı budur: *xa, xa, xa, ha-ha-ha, hi, hi-hi-hi, ho-ho-ho, hi-hi-hi, hoh-hoh-hoh, hah-hah-hah, xi-xi-xi, qah-qah, qəh-qəh* və s. (və ya təsviri yolla: *hur-hur* (gülmək)//hırıldamaq), *xısın-xısın* gülmək, *qaqqanaq* çəkmək, *şaqqıldayıb* gülmək, *qəhqəhə* çəkmək və s.).

1) *Oturanlar qah-qah çəkib güldülər* (Mir Cəlal); 2) *Onlar qəh-qəh çəkдилər* (H.Mehdi); 3) *Bu xa-xa-xa-lar bir-birinə qarışırdı* (S.Rəhimov); 4) *Maarif müdiri hi m eləyib gülməsədi* (M.İbrahimov); 5) *Uşaqlar hi, hi, hi, hi edib açılışmağa başladılar: – Hi, hi, hi! Qaragöz* (M.İbrahimov); 6) *Dam yekəlikdə də çuval olar? Qah-qah-qah...* (C.Məmmədquluzadə); 7) *Qah-qah qəribə gülməlisən xanımın xərab* (Sabir).

M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanında Yarməmmədin bir iclas prosesində gülüşləri belə təsvir olunur:

1) *Yarməmməd ucadan güldü: – h o h o . . . h o h o . . .* 2) *Yarməmməd güldü: – H o , h o h o , h o h o . . .* (Bu gülüş dana böyürtüsünü andırırdı); 3) *Yarməmməd də h o , h o , h o edərək boylanıb qaqqıldadı.*

Bu müxtəlifliyin səbəbi aydındır. Şəxsin əhval-ruhiyyəsidən, mədəniyyətindən, yaşından, cinsindən, sağlamlığından, obyektə münasibətindən, səs tellərinin vəziyyətindən və sairədən asılı olaraq gülüşün növləri də müxtəlif şəkildə təzahür edir. Dilin hər hansı ifadəlilik vsitələri kimi, təqlidi sözləri də işlətməkdə fərdin və mətnin əhəmiyyəti mühümdür.

Təqlidi sözlər fikir mübadiləsində fəal iştirak edir. Nitqə “hazır şəkildə” daxil olur, hər dəfə nitq prosesində yenidən yaranır. Bu sözlər də babalardan nəsilərə keçir. Doğrudur, təqlidi sözlərin bir qismi fərdi yatradicılıq məhsuludur, bunların işlənməsində müxtəliflik ola bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, eyni hallar başqa-başqa nitq hissələrinə daxil olan sözlərdə də müşahidə edilir və burada təqlidi sözlərə heç bir “qeyri-adilik” irad tutmaq olmaz.

Təqlidi sözlər də yalnız Azərbaycan dilinə məxsus tələffüz normalarına tabe tutulur. Əlbəttə, təqlidi sözlərin çoxu çoxmənalıdır. Eyni səs tərkibi müxtəlif hadisələrin təqlidi üçün işlənilə bilər. Belə çoxmənalılıq isə dildə ekspressiv funksiya daşıyır. Bu sözlərin, əsasən, bədii ədəbiyyatda işlənməsinin bir səbəbi də buradan irəli gəlir. Lakin hər hansı başqa çoxmənalı sözlər kimi təqlidi sözlərin mənası da mətn daxilində dəqiqləşir, konkretləşir. Buna görə də həmin sözlər kommunikativ səciyyə də daşıyır. Bu son hal daha çox o zaman özünü göstərir ki, təqlidi sözlər metaforik işlənə. Metaforik işlənmə isə müasir dildə çox geniş yayılmışdır. Məsələn:

1) *Diaqonal şalvarı part-part getdi* (Ə.Vəliyev); 2) *Dəyəsən ki, tökülüb məktəbə qarğa, qəcalə; Cıqu, mığ, dığ səsinə az qala başım gicələ* (M.Ə.Möcüz); 3) *Həsənin evini dinqır-dinqır bürüdü* (S.Qarayev).

Mir Cəlal isə bir hekayəsinin adını “*Tıq, tıq, tıq...*” qoymuşdur.

Təqlidi sözlər əsasən adi məişət dilinə məxsus sözlərdir. Məhz bu cəhət bir sıra tarixi mənbələrdə həmin sözlərin öz əksini tapmamasına səbəb olmuşdur. Məsələn, başlıca olaraq hərbi-siyasi mövzuda yazılmış Orxon – Yenisey abidələrində¹ təqlidi sözlərə təsadüf olunmur. Klassik poeziyamızda da bunlara təsadüfdən-təsadüfə rast gəlirik. Halbuki şifahi ədəbiyyat nümunələrində, danışiq dili üslubunda yazılmış əsərlərdə, müxtəlif lüğət kitablarında təqlidi sözlərin müəyyən yer tutduğu məlumdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təqlidi sözlər və bunlardan düzələn isim və feillər diqqəti cəlb edir.

1) *Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən! Acı ayran tökü-*

¹ Вах:Б.М.Юнусалиев. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1960.

ləndə çap-çap içən. 2) Qanlı quyruq üzüb çap-çap udan! 3) Köpək Qazanın atının ayağına çp-çap düşər, sək-sək səkilər. 4) Söyləşdilər fısıf-fısıf. 5) Bıldır-bıldır gözünün yaşı rəvan oldu. 6) Gumbur-gumbur nağaralar döyüldü (bir neçə yerdə). 7) Beyrəyin qanı qaynadı, ədəblə yab-yab geri döndü. 8) Burcuq-burcuq tərləmiş. 9) Guppur-guppur davullar çalındı. 10) İt kimi gü-gü edən çirkin xırslı. 11) Qas-qas güldü. 12) Apul-apul yürüdü.

Bir neçə yerdə təqlidi sözlərin intensiv forması işlənmişdir: 1) *Yalab-yalab yalabıyan incə donlum!* 2) *Yıldır-yıldır yıldırır.*

Bu sözlərin bir qismi müasir dilimizdə arxaikləşmiş və ya başqa sözlərlə əvəz edilmişdir: *çap-çap, vaf-vaf, yab-yab, qas-qas, apul-apul, gü-gü, burcuq-burcuq //purcuq-purcuq, yalab-yalab, yıldır-yıldır, ögür-ögür* və s. Bunların bəziləri sonralar da ədəbiyyatda işlənmişdir. Məsələn:

Qonşular sanırlar evdə kimsəm ölmüş, bəs ki, mən,

Ökür-ökür ağlaram hər gecə vayı-vayılən.
(Kişvəri).¹

Dastanlarda təqlidi sözlərdən düzələn isim və feillər də çoxdur. Isimlər daha çox quş, heyvan və s. adları olan sözlərdən ibarət olur.² Məsələn, kəklik, durna, turac, qarğa, qırğı, ıldırım, ulduz, taraqqa (içərisində partlayıcı maddə olan fişəngə deyilir ki, keçmişdə şənlik vaxtı onu vurub çatladardılar).

Feillər isə müxtəlif növ və forma şəkilçiləri ilə işlənmişdir: 1) *Nə böyrərsən, nə bozlarsan, nə ağlarsan.* 2) *Bögür-*

---

¹ Tək-tək işlənsə də təqlidi sözlər klassik üslub üçün ümumiyyətlə səciyyəvi deyildir.

² Təqlidi sözlərdən quş, heyvan adları bildirən isimlər düzəldilməsi müxtəlif sistemli dillərə çox yayılmış hadisələrdir. Vax: М.Д.Степанова, И.И.Чернышева. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962, səh.58; С.С.Маслова-Лашанская. Из заметок по шведской лексикологии. «Уч. Зап. ЛГУ, серия филологических наук», вып. 42, Л., 1962, səh.24-25.

dü bəni atdan yerə saldı.3) Böyürə-böyürə ağladı. 4) Ağzınla burnundan qan şorladaydım.5) Qaraqoç atları kişnəşdirən...6) Gün kimi işılda, ulduz kimi parla.7) İtini ulatmayan, çətigünü mo vlatmayan alplar başı Qazan. 8) Canını xırlatğıl.

M.Kaşqarının lüğətində qeyd olunmuş təqlidi sözlərlə “Dədə Qorqud”dakı təqlidi sözlər uyğun gəlir. Bu lüğətdə təqlidi sözlərin izahı verilir, mətn daxilində işlənmə yeri qeyd olunur.¹V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun və b. lüğətlərində də təqlidi sözlər müəyyən yer tutur.

Dilin hər hansı səsindən müəyyən təəssürat yaratmaq üçün istifadə etmək mümkündür. Sözdəki müxtəlif səs birləşmələrinin köməyi ilə təbiətdə mövcud olan səsləri təqlid etmək mümkündür ki, buna *dolayı* və ya *bilavasitə, vasitəli* təqlid (*müstəqim, bilvasitə, vasitəsiz* təqliddən fərqləndirmək məqsədilə) demək olar.

Beləliklə, obyektiv aləmə xas səslər sözlərdə təkrarlanan eyni səslər vasitəsilə təqlid edilmiş olur.

M.Müşfiqin “Küləklər” şeirində *k, r* səslərinin alliterasiyası küləyin uğultusunu, əsdiyini göstərir. Əlbəttə, belə hallarda həmin səslərin özlüyündə heç bir mənası yoxdur, bunlar sadəcə olaraq şeirə musiqilik, ahəng vermiş olur.

Car çəkir çarların çaxnaşığı səsi (S.Vurğun) – misrasındakı *ç, c*-lərin mənası yoxdur. Bu kimi səs təkrarının bədii estetik əhəmiyyəti də o zaman ola bilər ki, o, məzmunla sıx əlaqədar olsun və müəyyən bir fikir ifadə etsin R.Rzanın “İlk səfər” şeirini oxuyan hər kəs müxtəlif səslərin təkrarı ilə qatarın hərəkətini, təkər səslərini təqlid etdiyini görməyə bilməz.

Qatarım fikrimi anlamış kimidir
Rəslərin tıq-tırıq səsiylə
Şeirimi teleqraf dilinə döndərir

¹ Bu barədə bir çox tədqiqatçılar ətraflı məlumat verirlər.

Məsələn:С.М.Мугаллибов. Морфология və лексика тарихиндан гысача очерк, Тошкент, 1959, səh. 218; С.Ахаллы. Махмуд Кашгарынын созлуги və туркмен дили, Ашгабат, 1958, səh. 61; А.М.Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов вв. из Восточного Туркестана Изд. АН СССР, М.-Л., 1961, səh. 178.

Göndərir:
Moskva yolunun nəğməsi
Şairin ilk səfər nəğməsi
Alınız:
Redaktor, redaktor, redaktor!

Qaç-a-qaça qatarım töyşüyür
Və deyir:
Mossskva, Mosskva!
Elə bil bağırır – Qarauuuul!
Qatarım deyəsən yorulub,
Əfsusssssss....

Səs təkrarı ilə dilin mənalı ünsürlərinin (söz, morfem) təkrarı arasında fərqlər vardır. Səs təkrarında yalnız musiqilik nəzərdə tutulursa, söz təkrarında məna da diqqət mərkəzində durur.

Əslində kommunikativ mənası olmayan səslərin köməyi ilə ancaq musiqilik yaradılır. Məna burada unudulan kimi belə şeirlər əmələ gəlir.

Чарари! Чурари!
Чурель! Чарель!
Чареса и чуреса

И чурайса и чаруйся (В.Хлебников).

Azərbaycan ədəbiyyatında belə şeirlər rast gəlmədiyimizdən futurusitlər üçün səciyyəvi olan bir misal gətirdik. Bu misralarda heç nə ifadə olunmamışdır, sadəcə müxtəlif şəkillərdə işlənmiş variantlarıdır, Futuruzmin izləri qismən Azərbaycan şeirində də özünü göstərmişdir. 30-cu illərdə belə şeirlər yazılırdı:

Bum-bum
Kaspi dənizinin qurudu
Tıxaclanan ağzı,
bum-bum.

Buradakı *bum-bum* səsləri leksik vahid – həqiqi söz deyildir. Çünki danışan və dinləyən üçün eyni dərəcədə aydın və ictimai-məqbul mənaya malik deyildir.

Futurizmin əsaslarından biri olan bu “ahəng-təqlidi” tamamilə mexaniki xarakter daşıyır.

Ümumi xüsusi əsasında meydana gəlsə hər bir xüsusi hadisəni ümumiyə aid etmək olmur. Ekpressiv keyfiyyətə malik təqlidi sözlərin bir dildə çoxluğu bu dilin bütövlükdə başqa dillərə nisbətən daha çox ekpressiv olduğu qənaətini doğurmamalıdır. Eksressiya üçün də hər dilin ümumi olduğu kimi, səciyyəvi keyfiyyətləri – xüsusiyyətləri də vardır. Bu cəhətdən amerikan dilçisi St.Ulmanın aşağıdakı fikri diqqəti cəlb edir. “Məlumdur ki, alman dili öz fonetik strukturu ilə motivləşmiş olan təqlidi sözlərlə olduqca zəngindir, halbuki belə sözlər fransız dilində çox azdır. Lakin bu dil alman dilindən heç də az ekpressiv deyildir”.¹

“Bakı” qəzeti, 1967-ci il, 24 iyul, səh. 3

HƏFTƏNİN GÜNLƏRİNİ NECƏ ADLANDIRMALI

Bütün xalqlarda olduğu kimi, azəri dilində də həftə günlərinin xüsusi adları vardır. Məsələn, bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, cümə axşamı, cümə, çərşənbə, bazar. Bu adları (sözləri) yadda saxlamaq çətin deyildir, orta məktəblərdə öyrətmək isə zəruri və lazımdır.

Xalq dilində, dialektlərdə günlərin başqa adları da vardır ki, bunları toplayıb öyrənmək dilçilərin işidir. Yuxarıda qeyd olunan sözlər isə ümumi ədəbi dilimizdə qəbul edilmiş normadır və bu o deməkdir ki, normaya əməl etmək hamının borcudur.

Müasir dövrümüzün, cəmiyyətimizin inkişaf xüsusiyyətlərindən biri də belədir ki, indi ana dilimizin hər sözü, ifadəsi uğrunda, tarixən inkişaf edib gələn dil sərəvətimiz uğrunda xüsusi qayğı tələb olunur. Marks göstərirdi ki, bir zaman insanlar dili də öz nəzarətləri altına alacaqlar. Yəni dildə hər hansı hərəc-mərcliyə yol verilməyəcəkdir.

---

¹ Ст.Ульман. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология. Сб. “Новое в лингвистике”, в. II, ИЛ, М., 1962, с.25.

Bu fikri ədəbi dilə məxsus gün adları haqqında da demək olar. Nədənsə son zamanlar danışıqda (xüsusən, ziyalılar arasında) gün adları əvəzinə rəqəmlərin işlədilməsi geniş bir hal almışdır: "üçüncü gün", "beşinci gün" və s. Şifahi danışıqda belə ifadə tərzinə bəlkə də yol vermək olar. Bəla burasındadır ki, bu ifadələr yazılı dilə də daxil olmağa başlayır. Bədii əsərlərdə, hətta qəzet yazılarında "həftənin üçüncü və dördüncü günləri" kimi ifadələrə yol verilir. Belə qondarmaçılıqla bütün ictimaiyyətimiz, mətbuatımız ciddi mübarizə aparmalıdır.

Dünyanın heç bir yerində, heç bir yerdə "üçüncü gün" tipli ifadələr yazıya düşməmiş, ümumi normaya çevrilməmişdir. Halbuki belə ifadələri hər bir dildə asanlıqla işlətmək olar. İş burasındadır ki, dilini, sözünün qayğısına qalan xalqlar da öz sözlərini yaratmağı üstün tuturlar.

Dil, söz təfəkkürlə bağlıdır, onu mexanikləşdirmək, rəqəmlərlə əvəz etmək dili də, mənəviyyatı da, fikri də qurudar və cılızlaşdırma bilər.

Görünür, günlərin belə adlandırılması məktəb təlimi nəticəsidir. İndi hamı məktəbdən keçib gəlir. Hələ də bəzi məktəblərdə dərs cədvəllərində günlərin əsil adı yerinə rəqəmlər yazılır. Buna son qoyulmalıdır. Maraqlıdır ki, öyrədilməsi çox zəruri olan gün adları orta məktəb dərsliliklərində də özünə yer tapmır. Halbuki, bu daha əhəmiyyətlidir. Şagird dəftərləri arxasında adətən "vurma cədvəli" çap olunur. Burada gün adlarını da yazmaq olmazmı? Bu adlar həmin cədvəldən heç də əhəmiyyətsiz deyildir.

Əsas məsələ sözdədir. Sözlərimizi unutmaq, atmaq olmaz. Bu sözlər babalardan irs qalmış Vətən qədər əziz olmalıdır.

“Elm və həyat” jurnalı, 1967-ci il, №6, səh. 22-23.

SÖZLƏRİN MƏNŞƏYİ

KARTOF

Kartof sözü Azərbaycan dilində XIX əsrdə işlənməyə başlamışdır. M.F.Axundovun 1850-ci idə yazdığı “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasında belə bir mükəlimə vardır: “Müsyö Jordan: (Mənim) ülum üçün göstərdiyim xidmət Germaniyanın məcməyi-üləması kartoflu azarını axtarıb tapdıqları cəhətlə vətənlərinə göstərdikləri xidmətdən əla və əfzəl olacaqdır.

Hatəmxiyan ağa: Həkim sahib, vallah başa düşmədim ki, nə danışdınız...Germani nədir, kartoflu kimdir, o niyə azarlamışdır...”

Göründüyü kimi, hələ kartof haqqında “kartoflu kimdir?” deyirlər. Lakin bu bitki çox sürətlə ütləviləşməkdə, yayılmaqda idi. XIX əsrin sonlarına doğru kartof o dərəcədə yayılmış idi ki, H.B.Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində kartofu əkib-becərmək üsullarından bəhs edirdi.

Kartofun qədim vətəni olan Cənubi Amerikada yerli hindular bu bitkiyə potato deyirdilər.

Kartof gətirilməmişdən əvvəl İtaliyada yerdombalanı var idi və buna trüffel deyilirdi. Kartof da formasına görə trüffelə bənzədiyindən buna İtaliyada tartüffolo adı verilmişdi. Sonralar bu söz alman dilinə keçərək kartoffel şəkli almış, XVII əsrdə almancadan rus dilinə kartofel şəklində, XIX əsrdə ruscadan azəri dilinə kartoflu şəklində keçmişdir. Amerika hindularının dilindəki potato sözü fransız dilinə keçərkən xalq etimologiyası təsiri ilə başqalaşmış pomdeter şəkli almışdır ki, bunun da hərfi mənası yeralması deməkdir. Bu məfhum fransızcadan hərfi tərcümə yolu ilə fars dilinə sib zəmin şəklində daxil olmuş, oradan da azəri dilinə hərfən tərcümə edilərək yeralması şəklində keçmişdir.

Azərbaycan dilində ruscadan alınmış kartof və farscadan tərcümə edilmiş yeralması əvvəllər müvazi şəkildə, sinonim kimi işlədilir. Sultan Məcid Qəniyev 19109-cu ildə nəşr etdirdiyi lüğətində kartof və yeralması sözlərini sinonim kimi yanaşı vermişdi.

Bəzən yeralması daha çox diqqəti cəlb etmiş, əsərlərə düşmüşdür. C.Məmmədquluzadə 1910-cu ildə yazdığı “Din” adlı felyetonunda kartof deyil, yeralması işlətməmişdir.

Dildə eyni mənalı iki söz uzun müddət yanaşı yaşayıb qala bilməz. Odur ki, bu sözlərin biri digərini sıxışdırmalı idi. Doğrudan da get-gedə kartof sözü yeralması sözünü ədəbi dildən sıxışdırıb çıxarmışdır. Yeralması yalnız bəzi dialektlərdə (Quba, Qazax və s.) qalır.

İKS

Riyaziyyatda çox geniş miqyasda işlədilən naməlum kəmiyyət *x* (iks) işarəsi dilimizdəki “şey” sözü ilə əlaqədardır. İlk baxışda bu fikir təəccüblü görünə bilər. Riyazi ədədlər adətən çox dəqiq olur, “şey” sözü isə qeyri-müəyyən məfhumu bildirir. Lakin nəzərə alaq ki, iks işarəsi də naməlum, qeyri-müəyyən ifadə edir.

X ilə “şey” sözünün əlaqəsinin tarixi belə olmuşdur. Vaxtı ilə Rentgen şəffaf predmetlərdən keçən şüaları taparaq onlara “iks şüa” adı vermişdi. İndi bunlar Rentgen şüaları adlanır.

1591-ci ildə fransız alimi Viet təklif etmişdi ki, cəbr elmində kəmiyyətlər (ədədlər) hərflərlə işarə olunsun. O, naməlum kəmiyyətləri saitlərlə, məlum kəmiyyətləri isə samitlərlə göstərirdi. XVII əsrin məşhur alimi Dekart isə məlum kəmiyyətləri əlifbanın ilk hərfləri ilə, naməlum kəmiyyətləri son hərflərlə göstərməyə başladı. Dekartın bu yeni təklifi elm aləmində geniş yayıldı və demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul edildi.

Ərəb riyaziyyatçıları naməlum kəmiyyətə “şey”, “şe” deyir və belə də yazırdılar. İspanlar bu sözü “şe” şəklində ərəblərdən almışdırlarsa da, bunu yazılışını dəyişərək latındakı *x* ilə əvəz etmişdilər, yəni ispanlar naməlum *x* şəklində yazıb, “şe” deyə oxuyur və tələffüz edirdilər.

Həmin *x* hərfi fransız dilində artıq “şe” deyil, *ks* şəklində oxunmağa başlamış və *iks* adlandırılmışdır. Dekart da 1637-ci ildə öz məşhur “Həndəsə” kitabına bu *x* hərfini **iks** adı ilə daxil etmişdir.

Hazırda bəzən naməlum şəxslərə də *x* deyirlər. Yəqin ki, çoxları “Mister X” kinofilminə tamaşa etmişdir.

DEDİ-QODU

Bu tərkibin birinci hissəsi aydındır: “demək” feilinin üçüncü şəxs təkinin şühudi keçmiş formasıdır. Bəs qodu nədir? Tədqiqatçılar bu sözü qovmaq feilinin, bəziləri isə qoymaq feilinin variantları hesab etmişlər. Əlbəttə, bu fikirlər səhvdir. Elə isə, bəs qodu nədir?

Qo ünsürü təkə qodu sözündə deyil, bəzi dialektlərimizdə və bəzi türk dillərində işlənən və ədəbi dilimiz üçün arxaik (köhnə) hesab edilən qonuşmaq feilində də özünü göstərir. Qonuşmaq sözü – danışmaq, söhbət etmək deməkdir.

Doğrudan da dilimizdə çox qədimlərdən işlənən və müxtəlif fonetik variantlara malik olan **qo** (qu, qıd, qır, ho...) sözü əslində de feilinə yaxın, bəlkə də lap eyni mənada çıxış etmişdir.

Bu fikri aşağıdakı faktlar da sübut edir:

“Kitabi-Dədə Qorqud” un sonunda verilmiş lügətdə **qu qılmaq** ifadəsi söz gəzdirmək şəklində izah edilmişdir. **Qu** yenə də söz ilə eyni mənadadır.

“Qu deyəndə qulaq tutulur” – atalar sözündə işlənən qu sözü də yenə söz mənasına gəlir. Qu deyəndə – yəni, söz deyəndə, danışanda...

Qa deyəndə ət, qu deyəndə su...Burada da qu söz kimi (heyvanlara aid olsa da) işlədilir.

“Bilmirəm nə qırıldırısan” tipli tərkiblərdəki qırılmaq feilinin kökü qır da bu qu(r) ilə bağlıdır. Məcəzi mənə daşıyan **qırılmaq** feili də həmişə söyləmək, söz danışmaq məfumlarını mənfi çalarlıq ilə ifadə edir.

Qırılmaq yalnız mənfi mənada işlənir. C.Cabbarlının “Yaşar” pyesində kəndlilərin anlamadığı elmi dildə danışan, qəliz terminlər işlədən Yaşara dostu Toğrul belə deyir: “Başına dönüm, daha çox da dərindən qırılmaq”.

Qo, qu, qı ünsürü xalq dilində çox geniş yayılmış qeyri-müəyyən mənəli tərkiblərdə də tez-tez nəzərə çarpır və həmişə də demək, söyləmək, söz danışmaq mənalarında işlənir: qır-zır, qıd-bıd, qıdı-bıdı, qıdır-vıdır....

Dedi-qodu əvəzinə bəzən dedi-dedi, bəzən də qodu-qodu,

qıdı-qıdı, qurdu-qurdu işlənilir. Məsələn: Dedi-dedi ev yıxar (MİR Cəlal); Qıdı-qıdı qurtarmaq bilmir (S.Rəhimov).

Göstərmək lazımdır ki, müasir dilimizdən tərک olunan arxaiк sözlərin onları əvəz edən sözlərin yanında (ikinci tərəfdə) qalması daha bir sıra birləşmələrdə özünü göstərir: söz-sov, qab-qacaq və s.

GÖYƏRÇİN, BİLDİRÇİN

Dilimizdə bir sıra quş adları eyni bir hecanın iki dəfə təkrar edilməsindən düzəlmişdir. Ququ (quşu), zıǵzıǵ (quşu), hophop, dıradıra (göycəqarǵa), cücü (müqayisə et: cücə və s.).

Bu kimi sözlərin ayrılıqda alınmış hissələri (təkrar edilmədən) müstəqil şəkildə dildə işlənir. Həmin hissələr çox zaman müvafiq quşun ötdüyü (oxuduǵu) zaman çıxardığı səs təqliddən başqa bir şey deyildir. Məsələn, quşun çıxardığı qu, qu...səslərinə əsasən ona **ququ** (quşu) adı verilmişdir.

Bunları qeyd etdikdən sonra göyərçin, bildirçin kimi sözlərə diqqət yetirək. Bu sözlərdəki “çin” hissəsi qədim dilimizdə “quş” mənasında işlənmiş, müasir dilimizdə isə köhnəlmişdir. Sıǵırçin sözündə həmin “çin-çin” hissəsi bu mənaya gəlir (“sıǵır” isə “inək” deməkdir). Deməli, göyərçin sözü belə bölünə bilər: göyər və çin. Buradakı göyər nədir? Bu sözün rəng bildirən göy ilə əlaqəsi yoxmu? Axı göyərçin göy rəngli quş, göyquş deməkdir. Hətta R.Rzanın bir şeirində oxuyuruq:

Göy göyərçin qanadlıdır

Bizim Bakı gecələri.

Lakin şair burada mənadan çox ahənginə görə göy və göyərçin sözlərini yanaşdırmışdır. Göyərçin göy rəngdə olduğu kimi, aǵ, qara və s. rənglərdə də ola bilər.

Göyərçin sözünün dialektlərimizdə və müxtəlif türk dillərində cürbəcür şəkilləri vardır (göyərçin, gögərçin, gügərçin, gövərçin, guvərçin, güyərçin, gögerçin və s.).

Dilçi-tədqiqatçıların müəyyən etdiyinə görə buradakı **ar-ər** hissələri şəkilçi **y,v, g** səsləri ilə bitişdirici ünsürdür. Sözün kökü **gö-gü** ünsüründən ibarətdir və həmin quşun səsinə təqlid olan ifadədir. Göyərçinlərin çıxardığı **gü, gü...** səsinə əsasən bu ifadə mey-

dana çıxmışdır. Beləliklə, göyərçin əslində gü, gü... edən (səsi çıxaran) quş mənasındadır.

Bildirçin sözü də eyni prinsiplə düzəlmişdir. Çin sözü quş deməkdir. **Bildir** hissəsindəki **ir** şəkilçidir. Bəs bild nədir? S.Rüstəmin bir şeirində oxuyuruq:

Tarlalarda bildirçinlər konsert verir: – bit, bilit.

Sözün əsl bit-bilit (bilt-bilit) şəklində də bərpa oluna bilər. **Bit** və ya **bilt** sözünün də həmin quşun çıxardığı səsə təqlid olduğunu anlamaq çətin deyildir. Beləliklə, bildirçin əslində bilt...bilt...edən (səs çıxaran) quş mənasındadır.

“Bakı” qəzeti, 1967-ci il, 31 may, səh.3.

BAĞIMIZ, GÜLÜMÜZ, DİLİMİZ

Deməli, həyatda da, poeziyada da güllərin çox böyük estetik əhəmiyyəti vardır. Gül bəzəkdir, zinətdir, şeirdir.

Güllərin idraki əhəmiyyəti də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Təsərrüfatın müxtəlif sahələrində, təbabətdə güllərdən çox bacarıqla istifadə edən filosof – xalq hər gülün müəyyən xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara ad vermişdir. Buna görə də gül adlarını bilməyin dərkətmə işində əhəmiyyəti böyükdür. Təəssüf ki, bəzi adamlar güllərin yalnız adını bilir, onların özlərini isə tanımırılar.

Bu isə təəssüf ediləcək haldır. Ona görə ki, burada söz ilə əşyanın arasındakı rabitə itmiş olur. Yalnız sözü eşitmək, onun əks etdirdiyi əşyanı real şəkildə tanımamaq ən nəhayət sözün də məhv olmasına aparıb çıxara bilər. Bu məsələ bir dilçi kimi məni çox düşündürür. Əşyadan ayrılmış sözün çox tez və asanlıqla ölüb getməsi mümkündür. Halbuki, bizim üçün ana dilinin hər bir sözü əzizdir və müqəddəsdir. Xalqın digər sərvətləri kimi, söz sərvətini də qoruyub saxlamaq, onu gələcək nəsillərə təqdim etmək zəruridir.

Güllü-çiçəkli respublikamızda bitən çoxlu dərman otları və güllər dünyanın bir çox tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Ana dilimizdə bu zəngin otların, güllərin hamısının adı olduğu halda, bunların çoxununmu adını bilirik?

Şəhərimizin park və bağlarındakı gülləri əkib becərməklə məşğul olan çoxlu işçi vardır. Qəribədir ki, bunların da bəziləri əkdici güllün adını bilmir. Çox vaxt belə bir söhbət olur:

–Nə əkirsən?

–“Gül!”

–Bu nə güldür?

–Güldür də.

Axı, ümumiyyətlə, gül yoxdur. Hər güllün öz adı var.

Təbiət dərslərində orta məktəb şagirdləri güllər ilə tanış olurlar. Lakin, görünür, bu hələ kifayət deyildir. Atalar sözündə deyildiyi kimi, yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək yaxşıdır.

Yaxşı olardı ki, əkilən güllərin yanında onların ana dilimizdəki adları yazılmış kiçik lövhəciklər basdırılsın. Bu halda uşaq da, böyük də istər-istəməz gülləri daha yaxşı tanıyar, daha çox sevir, daha dərindən zövq alar, öz biliyini artırmış olar. Bu cəhətdən Moskva, Leninqrad və bir sıra başqa şəhərlərin təcrübəsi diqqətə və öyrənilməyə layiqdir.

Təbiəti sevmək və dərk etmək işində uşaqlara və yeniyetmələrə kömək etmək istəyiriksə, gülləri onlara real şəkildə tanımaq məsələsinə biganə qalmamalıyıq.

Ümid edirik ki, əlaqədar təşkilatlar bu barədə müəyyən tədbirlər görəcəklər.

*“Kənd təsərrüfatı təqvim” – “Kənd həyatı” jurnalının nəşri,
1967-ci il, səh. 74-75.*

QARĞIDALI

Qarğıdalı bitkisi Avropa xalqlarına ilk dəfə X.Kolumbun səyahəti nəticəsində məlum olmuşdu. Kolumb Amerikadan qarğıdalı dənini gətirmişdi. Müəyyən edilmişdir ki, Kolumbun səfərindən təxminən min il əvvəl Amerika hindliləri qarğıdalıdan istifadə edirdilər.

XIX əsrə qədər Avropa xalqları qarğıdalıya o qədər də əhəmiyyət vermirdilər. Həsənbəy Zərdabi 1877-ci ildə “Əkinçi” qəzetində yazırdı ki, “1848-ci sənəyəcən Avropa əhli qarğıdalı iş-

lətməyirdi. Sonra onu heyvana yedirtməkdən ötrü və indi həm özləri yeməkdən ötrü gətirdirlər”.

H.Zərdabi qəzetdə dəfələrlə qarğıdalıdan bəhs edir, öz həmvətəninə onu əkib-becərmək üsullarını öyrədir, onun əhəmiyyətini sadə dillə başa salır, kütləviləşməsinə çalışırdı. O yazırdı:

“...Qarğıdalı, yəni peyğəmbər buğdası...ələflərin hamısından yaxşıdır, əvvəla, onun kökü dərinə getdiyinə yeri nə ki, gücdən salmayır, hətta dəni qüvvətli edir. Saniyə, onun həm başını, həm bəlimini at, mal yaxşı yeyir”.

Məlum olur ki, “qarğıdalı” sözü XIX əsrin ikinci yarısından dilimizdə işlənməyə başlamışdır. Tarixi çox qədim olmasa da bu sözün dilimizdə müxtəlif sinonimləri vardır: qarğıdalı, peyğəmbəri, məkə, məkə buğda, şorməzə buğda və s.

Danışıq dilində “qarğıdalı” ilə müvazi olaraq “peyğəmbəri” (və ya “peyğəmbəri buğdası” da işlədilir).

H.Zərdabi “Avropa əhli indi çox qarğıdalı, yəni peyğəmbəri buğdası əkir” – deyə yazırdı.

“Qarğıdalı” sözü bəzən şəkicə də təhrif edilir, “qarğıdalı”, “qarğundey”, “qardığalı” şəkillərində müxtəlif şivələrdə işlənir.

Bu sözün daxili quruluşu da maraqlıdır. Bu iki sözdən “qarğ” və “dal” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Dal” sözü müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Tarixi mənbələrdən və şivə materiallarından məlum olur ki, “dal” sözü “budaq” (“budağın böyüyü”) mənasına gəlir. Bu söz “dallı-budaqlı ağac” (“qol-budaq” sonradan meydana çıxmışdır) ifadələrində də qalır. Beləliklə, “qarğıdalı” sözü “qarğının budağı” mənasındadır.

“Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №1, səh.21-23.

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

Partiya və dövlət sənədlərində, məruzə və mühazirələrdə, söhbət zamanı bir sıra geniş yayılmış sözlər, ifadələr işlənməkdədir. “Qanadlı sözlər” deyə adlandırdığımız bu sözlərin və ifadələrin nə vaxt, hansı münasibətə yarandığı, ilk dəfə kimin tərəfindən işlədildiyi, hətta indi hansı məna daşdığı çoxumuza məlum deyildir. Elə buna görə də jurnalımızda bu cür ayrı-ayrı sözlər və ifadələr barədə qısa məlumat verməyi qərara almışıq.

DÖVLƏT – BİZİK

Elmi və siyasi ədəbiyyatda, təbliğat və təşviqatçılarımızın dilində bu ifadə SSRİ-də dövlət ilə xalqın birliyini, vəhdətini əks etdirir. Çünki Sovet dövlətinin mənafeyi xalqın mənafeyi keşiyində durmaqdan, ona xidmət etməkdən ibarətdir.

Bu ifadə ilk dəfə V.İ.Lenin tərəfindən işlədilmiş və dilimizə onun əsərlərindən yayılmışdır.

V.İ.Lenin 1922-ci ildə Kommunist Partiyasının XI qurultayına təqdim etdiyi RK (B) P Mərkəzi Komitəsinin Siyasi hesabatında deyilirdi:

“...Biz “dövlət” dedikdə, dövlət – bizik, proletariatdır, fəhlə sinfinin avanqardıdır” (V.İ.Lenin, Əsərləri, 33-cü cild, səh. 281).

GÖYLƏRƏ HÜCUM ETMƏK

İfadənin mənası belədir: əsrlər ərzində düzəlmiş, meydana gəlmiş “müqəddəs” təsisatı cəsarətlə rədd etmək, heç nədən qorxmamaq, hünərlə inqilabi mübarizə aparmaq.

İfadəni ilk dəfə K.Marks I İnternasionalın üzvü Lüdviq Kugelmana məktubunda (12 aprel, 1871-ci il) işlətmişdir” Hər necə olsa da, indiki Paris üsyanı, – onu köhnə cəmiyyətin canavarları,

donuzları və alçaq köpəkləri hətta boğsa da, – iyun üsyanı zamanından bəri partiyamızın ən şanlı bir igidliyidir. Qoy göylərə hücum etməyə hazır olan bu parisililərlə, Almaniya – Prussiya müqəddəs Roma imperiyasının əlaltılarını və onun kazarma, kilsə, yunkerlik, ən çoxu isə filisterlik iyi verən köhnə maskaradlarını müqayisə etsinlər” (K.Marks, F.Engels. Seçilmiş məktublar. Azərnəşr, 1955, səh. 277).

Həmin ifadəni V.İ.Lenin belə işlətmişdir:” Rusiyanın fəhlə sinfi artıq sübut etmiş və hələ dəfələrlə sübut edəcəkdir ki, o, “göylərə hücum etməyə” qabildir. (V.İ.Lenin, Əsərləri, 12-ci cild, səh. 105). V.İ.Lenin başqa bir yerdə yazırdı: ”Lakin Marks, öz təbircə “göylərə hücum edənlərin, yəni kommunarların qəhrəmanlığına ancaq valeh olmaqla kifayətlənmirdi” (V.İ.Lenin, “Dövlət və inqilab”, Azərnəşr, 1951, səh. 36).

DÖVRÜMÜZÜN ZƏKASI, VİCDANI VƏ ŞƏRƏFİ

Sov.İKP obrazlı şəkildə bu ifadə ilə bildirilir. V.İ.Lenin 1917-ci ildə yazdığı məşhur bir məqaləsində bolşeviklər partiyasını bu sözlərlə səciyyələndirmişdir. V.İ.Lenin yazırdı: “Şantajçıları rüsvay etməkdə səbatlı olaq. Ən kiçik şübhələri şüurlu fəhlələr məhkəməsinin, öz partiyamızın məhkəməsinin araşdırmasında təkid edək. Biz öz partiyamıza inanırıq, dövrümüzün zəkasını, vicdanını və şərəfini biz onda görürük, biz fəhlə sinfinin azadlıq hərəkatının yeganə rəhnini inqilabçı beynəlmiləçilərin beynəlxalq ittifaqında görürük” (V.İ.Lenin. Əsərləri, 25-ci cild, səh. 274). İfadə bu radan yayılmış və məhurluşmuşdur.

Sovet İttifaqı Kommunist partiyasının Programında deyilir: ”Partiya dövrümüzün, böyük inqilab dəyişikliklər edən Sovet xalqının zəkası, şərəfi və vicdanıdır”.

S.Vurğunun “Zamanın bayraqdarı” poemasında həmin fikir belə ifadə edilmişdir:

Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi,
Zehni, düşüncəsi, fikri, diləyi,
Bütün yer üzünün xoş gələcəyi,

Hər zövkü, səfası – partiyamızdır.

“Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №2, səh.31

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

CON BUL

Mənfi mənə daşıyan bu ad ingilis burjuaziyasına, burjua İngiltərəsinə verilmişdir.

İfadə bu mənada ingilis kraliçası Yelizavetanın saray həkimi olan Con Arbetnot tərəfindən yazılmış “Con Bulun tarixi” adlı siyasi satira ilə əlaqədar yayılmışdır. Həmin satirik əsərdə ispan və-rəsəliyi uğrunda gedən müharibələrdən (1701-1713) bəhs olunurdu. Bu müharibələrdə iştirak edən Con Bul İngiltərənin rəmzi kimi çıxış edirdi. İş burasındadır ki, Bul adı burada məcazi-rəmzi mənada işlədilmişdi. İngilis dilində *bull* sözü **öküz** deməkdir. Müəllif bu söz ilə ingilislərin tərsliyini və qüvvəsini nəzərə çatdırmaq istəyirdi. Həmən vaxtdan başlayaraq “Con Bul” da “Sam dayı” kimi mənfi mənə alaraq dünyaya yayılmışdır.

PARÇALA VƏ HÖKMRANLIQ ET

Dilimizdə bu ifadə bəzən “nifaq sal və hökm sür” şəklində işlədilir.

Qədim Roma senatının başlıca prinsipi belə olmuşdur. Çoxmillətli dövlətlərdə müxtəlif xalqlar arasında milli ədavət törətmək və bunu qızıqsdırmaq yolu ilə hakimiyyəti əldə saxlamaq, idarə etmək üsulu idi. Bizim zəmanəmizdə müasir imperialistlərin ən çox istifadə etdikləri siyasi üsullardandır.

Bu ifadənin yaranma tarixi və müəllif dəqiq şəkildə məlum deyildir. Bəziləri (Henrix Heyne) güman edirlər ki, bu sözlər Makedoniyalı İsgəndərin atası Filippin (e.ə.359-336) dilindən yayılmışdır. Başqaları göstərirlər ki, bu ifadənin müəllifi Makiavelli (1469 – 1527) olmuşdur. Prosper Merime bu ifadənin meydana çıx-

masını fransız kralı XI Lüdvikin (1423 – 1483) yürütdüyü siyasət ilə əlaqələndirir. Bir sıra ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərdə bu ifadə tərcümə edilmədən, əslində olduğu kimi, *Divide et impera* şəklində (latınca) işlədilir.

SAM DAYI

Bu ifadə həm tipik amerikalını – yankini, həm də Amerika Birləşmiş Ştatlarını bildirir.

İfadə XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində Amerika-da yaşamış Samuel Vilson adlı birisinin ləqəbindəndir. Yerli camaat ona “Sam dayı” ləqəbi vermişdi. İkinci amerikan-ingilis müharibəsində (1812 – 1824) S.Vilson ordunun təchizat orqanlarında ərzaq müfəttişi vəzifəsində işləyirdi. Qoşun üçün göndərilən ərzaq yeşiklərinin üzərinə Vilsonun göstərişi ilə (“U.S”, yəni United States – Birləşmiş Ştatlar) literi yapışdırırlardı. Amerikalılar (xüsusilə əsgərlər isə bu ixtisar edilmiş sözləri başqa şəkildə mənalandırırdılar. Onlar “”U.S.” ixtisarını Unele Sam, yəni Sam dayı deyə oxuyurdular. Həmin ifadə buradan yayılıb məşhurlaşmışdır.

“Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №3, səh.27

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

ŞƏRQDƏ İNQILAB

Bu ifadə V.İ.Leninə məxsusdur. Şərq ölkələrində əsrlərdən bəri hakim olan ərəb əlifbasını SSRİ-yə daxil olan Şərq respublikalarında latın əlifbası ilə əvəz etmək işinə V.İ.Lenin belə qiymət vermişdir.

S.Ağamalıoğlu bu barədə 1927-ci ildə demişdir:”...Köhnə əlifbanı yeni türk (Azərbaycan – red.) əlifbası ilə əvəz etmək tədbiri ən böyük milli-inqilabi vəzifədir. Bu barədə mən burada Lenin yoldaşın fikrini qeyd edəcəyəm. Ona edilən kiçik bir məruzədən

sonra o dedi ki, bu – Şərqdə inqilabdır”.

İfadə ədəbi-bədii dilimizdə çox geniş miqyasda işlədilməkdədir. S.Dağlının “Bahar oğlu” romanında belə bir epizod vardır: ”Redaktor ah çəkdi:

–Bircə bu əski ərəb əlifbasını da tezliklə ləğv edib yenisinə keçsəydik

Cəfərin gözləri güldü:

–Bu, bütün Şərqdə tam bir inqilab olar!”.

DAXMALARA SÜLH, SARAYLARA HƏRB

İfadə XVIII əsr burjua inqilabı zamanı inqilabi ordunun şüarı olmuşdur. İnqilabi fransız ordusu düşmən ölkələrə daxil olduqda orada feodal qaydalarını ləğv etməyi və hakimiyyəti xalq nümayəndələrinin ixtiyarına verməyi qərara almışdı.

Sonralar alman siyasi xadimi və yazıçısı Georq Büxer (1813- 1837) Hessen kəndlilərinə xitabən yazdığı “Hessen deputatı” adlı müraciətnaməsinə (1834) həmin ifadəni epiqraf seçmişdir. Çox yığcam və mənalı olan bu ifadəni XIX əsr inqilabçıları da işlədirdilər.

Böyük Oktyabr Sosialist inqilabı günlərində və inqilabdan sonra həmin şüardan xüsusilə çox istifadə olunurdu.

KÖHNƏ QVARDİYA

Müəyyən sahədə təcrübə əldə etmiş, imtahanlardan çıxmış xadimləri səciyyələndirmək üçün bu ifadədən istifadə edilir. İfadə belə yaranmışdır.

1807-ci ildə Napoleonun qoşun hissələrindən fransız qvardiyası “köhnə” və “gənc” olmaqla iki qismə ayrılmışdı. Köhnə qvardiyanın tərkibinə Napoleonun apardığı döyüşlərdə görkəmli rol oynamış əsgərlər və zabitər daxil idi. Əslində buradan meydana çıxan bu ifadə sonralar ümumiləşdirilərək bir sıra dillərdə işlədilməyə başlanmışdır.

V.İ.Lenin “Partiyaya yeni üzvlər qəbul etmək şərtləri haqqında” adlı məqaləsində (1922) yazmışdır:”...Hazırda partiyanın proletar siyasətini partiyanın tərkibi müəyyən etmir, köhnə partiya qvardiyası adlandırılıla biləcək çox nazik bir təbəqənin son dərəcə böyük, şəriksiz nüfuzu müəyyən edir (V.İ.Lenin, Əsərləri, 33-cü cild, səh. 258).

İfadə Azərbaycan dilinə V.İ.Leninin bu əsərindən daxil olmuşdur.

“Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №6, səh.27-28

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

DİZ ÜSTƏ YAŞAMAQDANSA, AYAQ ÜSTƏ ÖLMƏK YAXŞIDIR

Mərdliyə, mübarizəyə çağırış kimi səslənən bu məşhur ifadə İspaniya Kommunist Partiyasının və beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimlərindən Dolores İbarrurinin 1936-cı il sentyabrın 3-də Parisdə söylədiyi nitqində işlədilmiş və bundan sonra bir sıra dillərə, o cümlədən Azəri dilinə də daxil olmuşdur.

Bu ifadənin bir çox variantları vardır Onun ən qədim variantının müəllifi Roma tarixçisi Tatsit (eramızın 55-ci və 120-ci illəri arasında yaşamışdır) hesab olunur. Buna bənzər bir fikir “Kəlilə və Dimnə” əsərində (III əsr) işlədilmişdir. 837-ci ildə Bəzz qalasında qoşunu tarmar olmuş Azərbaycan xalq qəhrəmanı Babək çox kiçik bir dəstə ilə düşmən əlindən qurtara bilmişdi. Xəlifə Mötəsim, əgər üzə çıxarsa onu bağışlayacağını vəd etmişdi. Xəlifənin bu təklifinə Babək belə cavab vermişdi: “Qırx il zavallı qul kimi yaşamaqdansa, heç olmasa bir gün azad insan kimi yaşamaq şərəflidir”.

Sədinin “Gülüstan”ında bu fikir “Zillətlə yaşamaqdansa, izlətlə ölmək yaxşıdır” və A.Şaiqin “El oğlu” (1949) dramında isə “Qul kimi yaşamaqdansa, mərd kimi ölmək yaxşıdır” kimi işlənmişdir.

DƏYƏNƏK SİYASƏTİ

Başqa sözlə: zor işlətmək siyasəti deməkdir. Bəzən “böyük dəyənək siyasəti” də deyilir.

İfadə ABŞ prezidenti olmuş T.Ruzveltin (1858-1919) dilindən yayılmışdır və Latın Amerikasını dövlətlərinin daxili işlərinə ABŞ-ın açıq şəkildə müdaxiləni səciyələndirir.

BƏŞİNCİ KOLONNA

Bu ifadə azadlıq uğrunda çarpışan ölkədə düşmənin casus təşkilatları, arxada işləyən casuslar mənasında işlənir.

1936-cı ildə İspan xalqı əksinqilabçı generalılar ilə ölüm-dirim mübarizəsi aparırdı. Başda general Franko olmaqla əksinqilabçılar İspaniyanın paytaxtı Madrid üzərinə dörd kolonna ilə irəliləyirdilər. Onlar həm də öz beşinci kolonnaları ilə fəxr edirdilər. Respublikaçıların arxasında, hətta paytaxtın özündə geniş fəaliyyət göstərən casusları və onlara qoşulan satqınları da belə adlandırır-dılar. Bu satqınların – “beşinci kolonna”nın fəaliyyəti öz nəticəsini göstərdi.

Həmin ifadə o vaxtdan hərbi-siyasi termin kimi bir sıra dillərdə işlədilir.

“Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №9, səh.31

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

“UTOPIYA”

İngilis mütəfəkkiri Tomas Mor (1478-1535) 1516-cı ildə çap etdirdiyi kitabını uydurma adanın adı ilə “Utopiya” adlandırmışdı. Burada o, xəyali kommunizm cəmiyyətinin təsvirini vermişdir. Əsər 1789-cu ildə rus dilinə tərcümə olunmuşdur.

Əsərin adı sonralar müstəqil söz kimi işlənməyə başlayır. Utopiya sözü “olmayan, xəyali yer, yersiz” mənasını verir. Onu

Tomas Mor yunan dilinə məxsus topos “yer” sözüne dilimizdəki “siz” şəkilçisinə uyğun gələn “u” sözönlüyünü qoşmaqla düzəltmişdir. Geniş mənada, “utopiya” sözü real olmayan, həqiqətə çevrilə bilməyən arzunu, uydurmanı bildirir.

Bu sözə utopik sosializm ifadəsində də rast gəlirik. Utopik sosialistlər insanın insan tərəfindən istismarının səbəbini xüsusi mülkiyyətdə görürdülər və onun ictimai mülkiyyətlə əvəz olunmasını tələb edirdilər. Onların nəzəriyyəsində gələcək kommunizm cəmiyyətinin bir sıra xüsusiyyətləri (şəhərlə kənd, zehni əməklə fiziki əmək arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və s.) qabacadan izah olunurdu. Utopik sosialistlər burjua cəmiyyətini tənqid edir, zəhmətkeşlərin ağır istismarını görürdülər. Lakin sinfi mübarizəni, mövcud quruluşun zorla, silah gücünə yeni quruluşla əvəz olunması zərurətini inkar edirdilər. Onlar xalqdan uzaq durur, proletariatın tarixi rolunu qiymətləndirmirdilər.

“ŞOVİNİZM”

Sözün kökü “şovın” sayılır. O, qəsbkar Napoleon Bonapartın ən qatı sitayişçisi olan Şovinin adı ilə ifadə edilmişdir. Həmin ada “izm” şəkilçisinin qoşulmasından “şovinizm” sözü alınmışdır.

Şovinizm xalqlar arasında düşmənçiliyi qızıdırmaq, bir millətin mənafeyini bütün başqa millətlərin mənafeyinə qarşı qoymaq, başqa irqdən olan millətlərə qarşı nifrət hissi oyatmaq deməkdir. Şovinizm və millətçilik imperialistlərin ideologiyasıdır. Marksist-leninçi ideologiya isə şovinizmi və hər cür millətçiliyi pisləyir, proletar beynəlmillətçiliyini, bütün millətlərin tam bərabər hüquqluluğunu, xalqlar arasında dostluğu və qardaşlığı mühafizə və inkişaf etdirir.

“ANARXİYA”, “ANARXİZM”

Hər iki sözün kökü yunan dilindəki “arxis” – “rəis, hakim” sözü sayılır. Sözlüklüyü “an” qoşularaq ondan “anarxis” – “rəissiz, hakimiyyətsiz” sifəti yaranmışdır. Bu sifətdən də “anarxia” ismi düzəlmişdir. Anarxizm (rəissizlik, hakimiyyətsizlik) sözünün axırındakı “izm” şəkilçidir.

Anarxizm elmi sosializmə və proletar diktaturasına düşmən olan mürtəce xırda burjua axınıdır. Anarxistlər marksistlərin ən qəddar düşmənləri sayılırlar. Onlar “inqilab” pərdəsi altında gizlə-nərək fəhlə sinfinin birliyini parçalayır, zəhmətkeşlərin kapitalist quruluşuna qarşı mübarizəsini pozurlar. Marksizm-leninizm kommunizm uğrunda mübarizədə anarxizmi mürtəce cərəyan kimi kəskin pisləyir.

Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №14, səh.21

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

DAXMALARA SÜLH, SARAYLARA HƏRB

Bu ifadə 18-ci əsr Fransa burjua inqilabı zamanı ordunun şüarı olmuşdur. İfadənin müəllifi Fransa moralist yazıçısı Şamfor hesab olunur. Yiğcam və mənalı olan bu şüarı 19-cu əsr inqilabçıları da işlədirdilər.

Böyük Oktyabr sosialist inqilabı günlərində və inqilabdan sonra da həmin şüardan xüsusilə çox istifadə olunurdu. R.Rza “Lennin” poemasında yazır:

Bolşeviklərin saraylara hərb,
daxmalara sülh – deyən çağırışı
Hər kəsə xəbər verir
Məhv olub gedən qışı.

AYI XİDMƏTİ

Rus dilindən tərcümə yolu ilə dilimizə daxil olmuş bu ifadə xeyir əvəzinə zərər vermək, qaş qayıran yerdə göz tökmək mənasında işlədilir.

Bu ifadə rus dilinə N.A.Krılovun “Yolçu və ayı” təmsilindən yayılmışdır.

“Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №16, səh.30

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

SÜLH GÖYƏRÇİNİ

İndi hər yerdə işlədilən bu ifadə Ümumdünya Sülh Tərəfdarları Konqresinin fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq çox geniş yayılmışdır. Birinci konqresi 1949-cu il aprelin 20-25-də çağırılmış bu ümumdünya təşkilatı həmin vaxt dimdiyində zeytun budağı olan göyərçini özünə emblema seçmişdir. Bu şəkli fransız rəssamı, kommunist Pablo Pikasso çəkmişdir.

Göyərçin hələ qədim zamanlardan məşhurdur. Qədim dövrlərdə göyərçin – bərəkət, məhsuldarlıq, habelə sülh emblemi idi. Əfsanəyə görə Nuhun tufanının yatması haqqında ilk xəbəri dimdiyində zeytun budağı tutan göyərçin gətirmişdir.

LİNÇ MƏHKƏMƏSİ

Başqa sözlə, vəhşicəsinə, qəddarlıqla, amansız şəkildə cəza vermək, mərhəmətsiz divan tutmaq.

Bu ifadənin belə bir tarixçəsi var. XVIII əsrdə Amerikada Virjiniyanın cənub ştatı plantatoru olan Çarlz Linç adlı məhkəmə sədri mövcud qanunlara etina etməzmiş, əlinə keçən hər kəslə özü bildiyi kimi vəhşicəsinə rəftar edərmiş.

Müasir Amerikada zəncilərə və inqilabçı fəhlələrə divan tutmaq adəti olan linç məhkəməsi yenə də hökm sürür. Linç məh-

kəməsinə məruz qalan adamlar döyülür, daşqalaq edilir, şikəst hala salınır, yaxud diri-diri yandırılır.

Amerika məhkəmə və polisi linç məhkəməsi tərəfdarlarını nəinki cəzalandırmır, əksinə, çox vaxt onları himayə edir, onların qəddar, vəhşi hərəkətlərini hər vasitə ilə doğrultmağa çalışır.

Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №23, səh.22-23

NİYƏ BELƏ DEYİRİK MƏN SOVET VƏTƏNDAŞIYAM

SSRİ vətəndaşı olmağın doğurduğu iftixar və vüqar hissinin ifadəsi üçün işlədilir. İfadə şair V.Mayakovskinin məşhur “Sovet pasportu” şeiri ilə yayılmışdır. İfadə azəri dilinə şair R.Rzanın “Sovet pasportu”nun tərcüməsi ilə daxil olmuşdur.

GÜNƏŞ DAMLADA ƏKS EDƏN KİMİ

Bu ifadəni ilk dəfə rus şairi Q.R.Derjavin “Allah” adlı odasında işlətməmişdir. Azəri dilinə bu ifadə V.İ.Leninin “Təsadüfi qeydlər” (1901) məqaləsinin tərcüməsi ilə gəlmişdir. Həmən məqalədə deyilir: “Polisə tapşırılmış adamın həyatının dəyəri keşikçiyə tapşırılmış 50 şalvar və bir neçə çəkməlik malın dəyəri qədərdir. Bu orijinal “bərabərləşdirmə” polis dövlətimizin bütün quruluşunu, bir damcı su günəşi əks etdirdiyi kimi, əks etdirir” (Əsərləri, 4-cü cild, səh. 401).

BEYNƏLXALQ JANDARM

Azadlıq hərəkatının düşməni olan dövlətlərə verilən bu ad ilk dəfə XIX əsrin ortalarında yaranmışdır. O zaman Avropada baş verən azadlıq hərəkatlarını boğmaqda fəal iştirak edən çar Rusiyasının mütləqiyyət üsul-idarəsi belə adlandırılırdı.

Müasir dövrdə bu ad ABŞ-nın imperilaist dövlət üsulunu

ifadə etmək üçün işlədilir. 1960-cı ilin noyabrında qəbul edilmiş “Kommunist və fəhlə partiyaları nümayəndələri müşavirəsinin Bəyənətində deyilir:”Son illər ərzində beynəlxalq hadisələrin gedişi döən-döənə sübut etmişdir ki, Amerikada imperializmi dünya irticasının başlıca dayağıdır, beynəlxalq jandarmdır, bütün dünya xalqlarının düşmənidir”.

“Təşviqatçı” jurnalı, 1967-ci il, №24, səh.14-15

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

PROMETHEY

Humanizm – əzəmət, vüqar, böyüklük rəmzidir.

Yunan əsatirinə görə Prometey titanlardan biri olub, təbiətlə mübarizədə aciz qalan insanlara yazığı gəlmiş, göydən od oğurlayaraq insanlara od vermiş və ondan istifadə etməyi öyrətmişdir. Zevs bundan qəzəblənmiş və Prometeyi Qafqaz dağlarında qayaya zəncirləməyi od və dəmirçilik allahı Hefestə əmr etmişdir. Prometey çoxlu əzab çəkməli olmuşdur. K.Marks onu “ən alicənab müqəddəs sima və əzabkeş” hesab etmişdir.

“Prometey odu” ifadəsi də bu əfsanədən əmələ gəlmişdir ki, bu da insan qəlbində yanan müqəddəs od, elm, incəsənət, ictimai iş və sairədə yüksək məqsədlərə can atmaq, ehtiras mənası almışdır. “Prometey əzabı” isə sonsuz, nəhayətsiz, lakin mərdliklə çəkilən əzaba deyilir.

İfadə azəri dilinə marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin tərcüməsi ilə gəlmişdir.

MİLÇƏKDƏN FİL QAYIRMAQ

Yəni hər hansı cüzi, xırda işin, hadisənin əhəmiyyətini həddindən artıq şişirtmək. İfadə ilk dəfə qədim yunan satiriki Lukianın (e.ə. I əsr) “Milçəyin mədhi” əsərində işlənmiş və başqa dil-

lərə yayılmışdır.

İfadə azəri dilinə V.İ.Leninin əsərlərindən yayılmışdır. V.İ.Lenin bu ifadəni belə işlətmişdir: “Burjuaziyanın bizə qarşı mübarizə vasitələrindən biri vahimə yaymaqdır. Onlar bu işin ustasıdır və bunu unutmaq olmaz....Həm də onlar təkcə milçəyi şişirdib filə çevirməklə qalmırlar” (Əsərləri, 32-ci cild, səh.156).

YOL GÖSTƏRƏN ULDUZ

Məcəzi mənada işlədilir: rəhbər düzgün istiqamət verən ideya deməkdir. Kommunist və fəhlə partiyaları nümayəndələri müşavirəsinin (noyabr 1960-cı il) Bəyənətində deyilir:”Marksizmleninizm vahid böyük inqilabi nəzəriyyədir, sülh, azadlıq və yaxşı həyat uğrunda, ən ədalətli cəmiyyət olan kommunizm yaratmaq uğrunda gedən böyük vuruşmanın bütün mərhələlərində fəhlə sinfi və bütün dünya zəhmətkeşləri üçün yol göstərən ulduzdur”.

İfadə dənizçiliklə əlaqədar yaranmışdır. Dənizçilər kompasın kəşfindən əvvəl istiqaməti ulduzlarla müəyyən edirdilər. Onlar cəhətləri sabit, dəyişməz bir yerdə görünən Qütb ulduzuna əsasən müəyyənləşdirirdilər. Şimal qütbü üzərində yerləşən bu ulduza “yol göstərən ulduz” adı verilmişdir.

*“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1967-ci il, 3 avqust, səh.2-3
(Proqramlar haqqında söhbət)*

AZƏRİ DİLİNİN ELMİ ƏSASLARLA TƏDRİSİ UĞRUNDA

Məşhur fransız filosofu Büffon demişdir: “Dünyada iki çətin iş var: bunlardan biri qrammatika yazmaqdır, ikincisi lüğət tərtib etmək”. Orta məktəblərin xüsusiyyətlərini, təlim imkanlarını nəzərə alıqda, həmin məktəblər üçün dərslik yazmaq və ya proqram tərtib etməyin çətinliyi bir neçə qat çoxalmış olur. Təsədüfi deyil ki, azəri dili proqramı belə geniş miqyasda müzakirəyə təqdim edil-

mişdir. Məqsəd elmi və metodiki cəhətdən kamil bir proqrama nail olmaq və bu əsasda orta məktəblərdə ana dilinin tədrisi sahəsində də görkəmli nailiyyətlər əldə etməkdir.

Əlbəttə, layihə haqqında yürüdülecək fikirlər müəlliflərin fərdi mülahizələridir və bunların qəbul edilməsində israr olmaz. Lakin qədim bir latın misalında deyildiyi kimi, fikirlərin toqquşmasından həqiqət meydana gəlir. Bu mənada müzakirələrdə iştirak etməyi vacib bilirik.

Yeni layihədə nəzərə çarpan ümumi bir cəhət bir sıra mövzuların, bölmələrin təzəliyidir. Bir sıra mövzular isə nisbətən yeni aspektdə işıqlandırılmışdır. Bütün bunlar təbii hesab edilməlidir. Respublikamızda çox böyük dilçi alimlər ordusu yetişmişdir. İndi bizdə onlarca elmlər doktoru, çoxlu elmlər namizədi azəri dilini tədqiq etməklə məşğuldur. Dilçilik elmimizin başlıca nailiyyətlərinə istinad etməklə tərtib olunmuş bu layihədə bir sıra yeniləşmə, dəqiqləşmə halları müşahidə olunur. Hazırda minimum vaxt sərf etməklə daha çox bilik vermə tələbi diqqət mərkəzində durur. Yeni layihə bu tələbə cavab verə bilməsi ilə də fərqlənir. Burada dil dərslərini həyatla, artan tələbat ilə əlaqələndirmək cəhdi də müsbət qiymətləndirilməlidir. Orfoqrafiya və orfoepiyaya nisbətən daha çox yer verilmiş, nitq mədəniyyətinə diqqət yetirilmiş, lüğətlərdən istifadə məsələsi irəli sürülmüş, bədii dil və üslub məsələlərinə bölmə həsr edilmişdir və s.

Layihə ümumi şəkildə ədəbi-bədii dilimizin bütün xüsusiyyətlərini tam əhatə edirmi? Əlbəttə, etmir və bunu tələb etmək də olmaz.

Layihənin lap əvvəlindəki ikinci abzas bu sözlərlə qurtarır: "...azəri dilindən şagirdlərə veriləcək nəzəri biliklərin praktik dil vərdişləri ilə – nitq mədəniyyəti ilə sıx surətdə əlaqələndirilməsi proqram layihəsinin, əgər təbiri caizsə, baş xəttini təşkil edir".

Doğrudan da, layihəyə düzgün tələffüz və düzgün yazılış ilə əlaqədar bəzi bölmələr daxil edilmişdir. Lakin "nitq mədəniyyəti" məfhumu yalnız bunlardan ibarət deyildir. Bunlar nitq mədəniyyətinin yalnız bir cəhətini təşkil edir. Halbuki burda sözlərin cümlədə səhv düzümü, bir söz əvəzinə başqa söz işlədilməsi, sözün mənasının təhrif edilməsi, uydurma sözlər işlətmək (purizm), nitqdə

yersiz olaraq işlənən bəzi sözlərdən (şey, zad, demək və s.) istifadə, fikrin dəqiq ifadəsinə heç bir köməyi olmayan artıq sözlərə və ya yersiz təkrarlara yol verilməsi kimi nitq mədəniyyəti nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli məsələlər öz əksini tapmır. Habelə nitqdə dialektizmlərə, vulqarizmlərə qarşı mübarizə haqqında da bu sözləri demək olar. Nitq mədəniyyəti ayrılıqda götürülmüş qrammatikadan da, leksikologiyadan da, fonetikadan da geniş anlayışdır və gündəlik praktik məsələlərlə daha çox əlaqədardır. Odur ki, dilin artmaqda, inkişaf etməkdə olan cəhətləri nitq mədəniyyəti nöqtəyi-nəzərindən daha maraqlıdır. Müasir dilimizin inkişaf tendensiyası necədir? Hansı kateqoriyalar daha perspektivdir? Bunlardır nitq mədəniyyətini məşğul edən suallar.

Müasir dilimizdə intensiv şəkildə dəqiqləşmə prosesi gedir. Ayrı-ayrı kateqoriyalar diferensiallaşmış xüsusiləşir. Məsələn, hazırda ismin hallarının ifadə etdiyi mənaların (hər şəkilçi bir neçə mənə bildirir) dəqiqləşdirilməsində qoşmaların rolu çox artmışdır. Qoşmalar qoşulduğu hal şəkilçisinin yalnız bir (dəqiq) mənə daşımalarına səbəb olur. Lakin dəqiqləşmə ilə əlaqədar olan bu tendensiyanın mənfi cəhəti də var ki, müasir mətbuatda külli miqdarda qoşmalar yersiz olaraq işlənir.

Yaxud ikinci növ təyini söz birləşmələrini əlaq. Qeyri-müəyyənlik bildirən bu birləşmələr çoxmənalı şəkildə qavranılır ki, adətən bu hal dəqiqliyə xələl gətirir. Məsələn, “ana məhəbbəti” nə mənədadır?(Övladın anaya məhəbbəti, yoxsa ananın övlada məhəbbəti?). Belə qeyri-müəyyənlik nəticəsidir ki, eyni ifadə həm “həyat vəsiqəsi”, həm də “həyata vəsiqə” kimi işlənir.

Bütün bunlar tələb edir ki, dildə get-gedə geniş yer tutan xüsusiyyətlər daha əsaslı şəkildə təlim edilsin.

Düzgün danışmaq yazmaq qrammatika öyrədir. Nitq mədəniyyəti həm də yaxşı danışmaq və yazmaq təlimidir. Burası xüsusilə əhəmiyyətlidir. Nitq mədəniyyəti daha çətin və deməli, təlim edilməsi daha zəruridir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, layihənin özündə də səlis olmayan cümlələrə, yerində işlənməyən sözlərə, dolaşmaq fikirlərə təsadüf olunur. Əlbəttə, azəri dilinin proqram layihəsində bu cür xoşagəlməz hallara yol verilməməli idi.

* * *

Yeni layihə üslubiyat məsələlərinə nisbətən geniş yer verməsi ilə nəzəri cəlb edir. Müxtəlif siniflərdə keçilən bu və ya digər dərslər ilə əlaqədar az-çox üslubi hadisələr də xatırladılır. Nəhayət, səkkizinci sinifdə sistemli olaraq 20 saat dərslər yer verilir. Üslubiyatın digər dil dərslərindən sonra öyrədilməsi, prinsip etibarlı ilə tamamilə düzgündür. Məhz fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksisi əsaslı surətdə təlim edəndən sonra üslubi kateqoriyaları aydınlaşdırmaq və dərk etdirmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, vaxtı ilə yalnız sərf-nəhvi keçəndən sonra “Bəmi-bəyan”, “Fəsaht bəlağət” və s. kimi mövzular öyrədilirdi. Bu cəhətdən bir sıra üslubi kateqoriyaların aşağı siniflərdə keçilməsi (dördüncü sinifdə feil bəhsində, beşinci sinifdə əvəzlik bəhsində və s.) və bunların sistemsizliyi, bu işə vahid bir prinsipə riayət olunmaması etiraz doğurur. Yaxşı olar ki, üslubiyata məxsus bütün mövzular bir sinifdə (səkkizinci sinifdə) cəmlənsin. Əlbəttə, burada saat məsələsi də meydana çıxıb bilər. Xatırladaq ki, üslubiyat hazırda ən aktual, nəzəri və xüsusilə praktik əhəmiyyəti olan bir fəndir. Orta məktəb məzunlarının yazılarında digər dil xətalardan çox üslub qüsurları özünü göstərir.

Bunun başlıca səbəbi orta məktəblərdə bu vaxta kimi üslubiyata olan etinasızlıqdır. Ona görə də yeni proqramda bu naqisliyə son qoyulmalıdır. Bizcə, səkkizinci sinifdə bütün dil dərslərini üslubiyata həsr etmək lazımdır. Layihədə “Dil haqqında ümumi məlumat” bəhsinə 6 saat vaxt verilir ki, bu bəhs orta məktəbdə keçməyin məna və əhəmiyyəti yoxdur. Əvvələn, 6 saata göstərilən mövzuları tədris etmək, özü də orta məktəbdə tədris etmək qətiyyəni mümkün deyildir. Yazının və dilin mənşəyi, azəri əlifbasının tarixi, dil qohumluğu, mədəniyyətinin inkişafında dilin rolu, ədəbi dil və dialektlər. Bunları dərk etmək 6 saatın işi deyildir. Hələ hər şeydən səthi, cılız bilik almaqdansa, konkret mövzuları dərinləndirən və əsaslı öyrənmək daha xeyirlidir.

Səkkizinci sinifdə “Leksika, fonetika, qrammatika və yazı qaydaları üzrə keçilmişlərin ümumiləşdirilməsi və sistemə salınması” bəhsinə ayrılmış 24 saati də üslubiyata vermək olardı. Beləliklə, bu fənn daha dolğun şəkildə tədris edilə bilər.

Layihədə “Üslubiyyat” mövzusunun bölmələri natamam və dolaşıqdır. “Dilin danışıq, əməli-kütləvi və bədii üslubları” (səh. 29) şəklində verilmiş bölgüdə məntiq görmürük. “Danışıq və “bə-dii” üslubları qarşılaşdırmaq və ya yanaşdırmaq doğru olmaz. Üslubları belə qruplaşdırmağı təklif edirik: danışıq dili – kitab dili, yazılı dil – şifahi dil. Çünki həm danışıq, həm kitab dili yazılı da ola bilər, şifahi də və əksinə. “Bədii üslub” isə başqa bölgüyə daxildir (elmi dil, ictimai-siyasi dil, bədii dil və s.). Bədii dil anlayışına danışıq dili də, kitab dili də və s. daxildir. Bütün bunlar göstərir ki, bizim fikrimizcə, “Üslubiyyat” bölməsinə yenidən baxılmalıdır.

* * *

Məlumdur ki, dərslilər proqram əsasında yazılır, proqram dərslər əsasında tutulmur. Ona görə də layihədəki bəzi terminlərə diqqətli cəlb edirik. Ardıcıl cümlələrdə gah “böyük hərf”, gah da “baş hərf” terminləri işlənir ki, bunlardan yalnız biri qəbul edilməlidir.

Adətən qrammatikalarda (dilimizin qaydalarına müvafiq olaraq) “feilin indiki zamanı”, feilin gələcək zamanı” tipli birləşmə şəkilli terminlər işlənir. Layihədə isə bu terminlər belə getmişdir: “indiki zaman feilləri”, “nəqli və şühudi keçmiş zaman feilləri”, “indiki və gələcək zaman feilləri” və s. Bunlar tərcüməyə bənzəyir!

“Ədəbi dilimizin tələffüz qaydaları” ifadəsi də etiraz doğurur. Burada ya “dilimizin” sözü artıqdır, ya da “dilimizin ədəbi tələffüz qaydaları” şəklində işlədilməlidir. Səsin, sözün, cümlənin “tələffüz qaydaları” olur ki, hələ bunlar dili təşkil etmir. Layihədə nitqin ifadə vasitələri belə sadalanır: bədii təyinlər, bənzətmələr, müqayisə, mübaligələr, üslubi fiqurlar, perifraza, təkrir, giperbola, inversiya və s. (səh. 29). Əvvələn, nə üçün bu terminlərin bəziləri tək, başqaları cəm haldadır? (müqayisə, mübaligələr). Sonra buradakı “mübaligə” (“lər” artıqdır) termini elə giperbola (heç olmasa “hiperbola” yazıla idi!) deməkdir. Biri Şərqə, digəri Avropaya məxsus olub eyni üslubi hadisəni bildirdiyindən bunların yalnız birini seçmək vacibdir.

Layihədə “indiki, keçmiş və gələcək zaman feili sifətləri”ndən bəhs olunur. Feili sifət düzəldən **an-ən** şəkilçisi zaman bildirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, zaman şəkilçisini öyrənən şagird

bu yerdə dolaşa bilər. Bir də feili sifət şəkilçilərini mütləq bir zamana bağlamaq zəruri və elmi deyildir.

Feili bağlamalar belə bölünür: “hərəkətin tərzini tamamlayan feili bağlamalar”, “hərəkəti zamana görə tamamlayan feili bağlamalar”. Terminlər aydın deyildir. “Hərəkəti zaman görə tamamlamaq” nə deməkdir? Şagirdə aydın, anlaşılıq, səlis terminlər təqdim olunmalıdır. Digər tərəfdən, feili bağlamalarımız heç də belə diferensiasiya olunmayıbdır. Feili bağlama həm zaman (“zamana görə tamamlayan yox”), həm də eyni zamanda hal-vəziyyət (habelə səbəb, tərz-hərəkət və s.) mənalara bildirə bilər. Orta məktəbdə feili bağlamanın ümumi qrammatik əlamətini tədris etməklə kifayətlənmək mümkündür. Məna bölgüsünə cəhd göstərməyə ehtiyac yoxdur.

Bir də elmi qrammatikanın əldə etdiyi bütün nailiyyətləri orta məktəb həzm edə bilməz. Odur ki, hər şeyi orta məktəbə gətirmək zəruri deyildir.

* * *

Bəhslərin siniflər üzrə bölgüsündə “uşaqların yaş və bilik səviyyəsinin” nəzərə alındığı göstərilir. Lakin leksikadan dördüncü sinifdə “Sözün çoxmənalılığı”. “Omonimlər”, “sabit söz birləşmələri”, beşinci sinifdə isə “Köhnəlmiş sözlər”, “neologizmlər” və s. tədris olunur. Çoxmənalılıq çətindir, yoxsa neologizm? Omonim çətindir, köhnəlmiş sözlər?

Həm də dördüncü sinifdə öyrədilən çoxmənalılıq, sinonimlər, antonimlər, omonimlər haqqında izahat verilmədiyi halda, “Azəri dili lüğət tərkibinin zənginliyi haqqında ümumi anlayış” bəhsi verilir, “Xalis azəri sözləri və ərəb-fars, Avropa mənşəli sözlər haqqında” bölgü başlayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, lüğət tərkibinin zənginliyini bu sonuncular deyil (bunlar sadəcə miqdarı bildirir, zənginlik keyfiyyətlə bağlı məsələdir), məhz yuxarıda qeyd olunan çoxmənalılıq və s. göstərir.

Layihədə sadəcə mürəkkəbə prinsipi əsas olmalıdır. Ümumi mənzərə belədir ki, yuxarı siniflərə getdikcə mövzuların miqdarı azalır. Görünür bu vəziyyət dil dərslərinə ayrılan saatların miqdarı ilə əlaqədardır. Lakin saatların tənəsübü qətiyyən belə bir vəziyyəti doğrulda bilməz ki, məsələn, dördüncü sinifdə həm sin-

taksis və durğu işarələri, həm morfologiya v orfoqrafiya, həm fonetika, həm leksika, yenə morfologiya və orfoqrafiya bölmələri tədris olunsun. Tutaq ki, yeddinci sinifdə sintaksisin yalnız bir hissəsi öyrədilsin. Hansı ağırdır? Sadədən mürəkkəbə olmadı. Ümumiyyətlə, dördüncü sinfin proqramında material çox və çətinidir. Bu sinfin şagirdinə “bağlayıcılı və bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr”, mürəkkəb cümlədə vergülün işlənməsi, sözün çoxmənalılığı, feilin üslubi xüsusiyyətləri və s. kimi mövzuları öyrətmək nə dərəcədə mümkündür?

* * *

Bir sıra zəruri-idraki olmayan bəhslərin atılmasını və ya ümumiləşdirilməsini, yığcamlaşdırılmasını təklif edirik.

“İsmin cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik vəzifəsində işlədilməsi. İsm cümlədə xitab yerində işlənməsi”. Bu bəhs proqramdan çıxarılsa yaxşıdır. Dərketmə işində heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Hər hansı nitq hissəsi cümlədə mahiyyət etibarını ilə hər hansı üzv yerində (vəzifəsində) işləyə bilər və deməli, belə bölmələr əslində heç bir şey öyrətmir. Bu sözləri “Sifətin cümlədə təyin və xəbər vəzifəsində işlənməsi” və “Feilin cümlədə xəbər vəzifəsində işlənməsi” bəhsləri haqqında da demək mümkündür. Dilimizdə istər sifət, istərsə də feil başqa vəzifələrdə də işlənir. Bəs nə üçün bunlardan bəhs olunmur? Yaxşı ki bəhs olunmur və bu bəhs olunanlar da atılmalıdır. Maraqlıdır ki, layihədə digər nitq hissələrinin (say, əvəzlik, zərf) cümlədə vəzifəsindən danışılır. Bizcə, bu daha doğrudur.

Layihədə belə bölmələr verilmişdir: “Sadə və mürəkkəb mübtədalar”, “Sadə və mürəkkəb xəbərlər”, “Sadə və mürəkkəb tamamlıqlar”, “Sadə və mürəkkəb təyinlər”, “Sadə və mürəkkəb zərfliklər”. Bu bölmələri ya tamamilə atmaq, ya da ümumiyyətlə “Cümlənin sadə və mürəkkəb üzvləri” başlığı ilə birləşdirmək mümkündür. Tamamilə atmaq da olar.

Bu cür artıq bölmələr əvəzinə dilin qrammatik quruluşunu öyrənməkdə və cümlə təhlilində müstəsna əhəmiyyəti olan sintaktik əlaqələrdən (uzlaşma, idarə, yanaşma) bəhs açmaq vacibdir. Bunlarsız sintaktik təhlil yoxdur. Bu əlaqələrin öyrədilməsi cümlənin quruluşunu düzgün dərk etməyə, forma və məzmun vəhdətini

anlamağa yardım göstərir. Bunları öyrətməyin nitq mədəniyyəti və üslubiyyat nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyəti böyükdür.

Layihədə bu əlaqələr öyrədilmədiyi halda, bu haqda müxtəlif yerlərdə bölmələr açılmışdır. Məsələn, yeddinci sinifdə: “Həmcins mübtədalarla xəbər üzlaşması; dördüncü sinifdə “Feilin cümlədə xəbər vəzifəsində işlənməsi və kəmiyyətə görə mübtədə ilə üzlaşib-üzlaşmaması” və s.

Nəhayət, qeyd edək ki, dördüncü sinifdə verilmiş “Sözlərin cümlədə əlaqəsi” başlığı ilə nəzərdə nə tutulduğu aydın deyildir. Bu, sintaktik əlaqələdirsə (üzlaşma və s.) onda dördüncü sinif üçün ağır olar. Yuxarı siniflərdə isə zəruridir.

Başqa təkliflərim: proqramda hər yerdə “ara sözlər və ara cümlələr” (təkcə “ara sözlər” yox) işlədilməlidir. Sintaksis bəhsinə ənənəvi “Təyini söz birləşmələri” (hər üç növü) daxil edilməlidir. Dördüncü sinifdə “Feillərdən və sifətlərdən düzələn isimlər”, “isim və feillərdən düzələn sifətlər” əvəzinə sadəcə “düzəltmə isim” və “düzəltmə sifətlər” yazılmalıdır. Belə məhdudlaşdırma yalnız dolaşığı və əzbərçiliyə səbəb ola bilər. Beşinci sinifdə “yer adı bildirən xüsusi isimlərdən ümumi isimlərin düzəldilməsi” bəhsini ya tamamilə atmaq, ya da buraya həm də “insan adı” sözlərini (yer və insan adı bildirən...) əlavə etmək zəruridir. Habelə bu bəhsi “Morfologiya” “İsim” bəhsində deyil, “Leksika” bəhsində keçmək lazımdır. Bu hadisə leksik-semantik hadisədir. “Sayların isim kimi hallanması” bölməsi (bəs “cəmlənməsi” niyə yoxdur?) verilsə, belə bölmələr sifət, əvəzlik bəhslərində də olmalıdır.

Sistemlilik tədris işində çox vacibdir.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967-ci il, № 3-4, səh. 93-103.

SOVET DÖVRÜ ƏDƏBİ-BƏDİİ DİLİMİZDƏ İSİMLƏRİN TAM TƏKRARININ İNKİŞAFINA DAİR

Azərbaycan dili Sovet hakimiyyəti illərində çox böyük inkişaf və təkmilləşmə yolu keçmişdir. Bir sıra kateqoriyalar tamamilə yeni yaranmış, bəziləri isə daxilən diferensiallaşaraq müəyyən funksiyada sabitləşmişdir. Belə diferensiallaşma yolu ilə sabitləşən kateqoriyalardan biri də isimlərin tam təkrarıdır.

Qrammatika kitablarında isimlərin tam təkrarı haqqında öləri məlumat verilir. M.Hüseynzadənin əsərində “iki eyni ismin adlıq halda təkrarı ilə” zərflə düzəltdiyi göstərilir *qat-qat, lay-lay, dil-dil, dəstə-dəstə* sözləri misal çəkilir.¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda isə “bəzi isimlərin təkrarı” ilə zərflə düzəltdiyindən danışılıb, belə misallar çəkilir: *maddə-maddə, damcı-damcı, təkrar-təkrar, dəstə-dəstə, addım-addım, parça-parça, bölük-bölük, salxım-salxım, batman-batman, misqal-misqal, qarış-qarış*.²

Lakin bunlar çox yayılmış olan və zəngin xüsusiyyətlərə malik isimlərin tam təkrarı haqqında kifayət deyildir.

Bəzi tədqiqatçılar isimlərin tam təkrarı ilə yeni bir leksik vahid əmələ gəldiyini qəbul etmirlər. Əlbəttə, belə halda onlar başqa dillərin meyarı ilə türk dillərinə və o cümlədən, Azərbaycan dilinə, bu dillərin qanunlarına yanaşırlar. İsmi təkrarı hər şeydən əvvəl və ən çox zərflə yaradır. Söz bir leksik-qrammatik kateqoriyadan çıxıb başqa kateqoriyaya daxil olur ki, təkcə bu fakt ismi təkrarının sözdüzəltmə vasitəsi olduğunu, şəksiz sübut edir. Məlum olduğu üzrə, sözdüzəldici şəkilçi olduğuna şübhə edilməyən şəkilçilərin əksəriyyəti də dildə məhz belə xüsusiyyətə malik olub, bir nitq hissəsinə məxsus sözdən başqa nitq hissəsinə məxsus söz düzəldir.

---

¹Bax: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Azərtədrisnəşr, 1963, səh. 205.

²Azərbaycan dilinin qrammatikası. Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960, səh. 234-235.

Məsələn, *qabarlı allər* tərkibindəki *qabarlı* sözünün sifət olduğunu hamı təsdiq edir. *Qabar* sözünə *-li...* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulub yeni leksik-qrammatik mənalı bir söz – sifət yaranmışdır. Həmin mənanı təkrar tərzində ifadə etdikdə isə niyə bu təkrarla düzəlmiş yeni bir söz hesab edilməsin? Məs.:

Yenə əllərimiz *qabar-qabardır* (S.Vurğun); *Dama-dama* parçadan paltar geyib (Ə.Əbülhəsən).

Təyin yerində işlənmiş bütün bu kimi isim təkrarları adətən sözdüzəldici hesab olunan *-li...*şəkilçisinə sinonim məna ifadə edir. Məs.: *yamaq-yamaq(-yamaqlı)* paltar, *naxış-naxış(naxışlı), mil-mil(milli), xal-xal(xallı)*. Burada fərq orasındadır ki, təkrar vasitəsilə bir müxtəliflik də ifadə olunur. Məs.: *mil-mil parça* – *müxtəlif milləri olan* parça, *yamaq-yamaq paltar* – *müxtəlif yamaqları olan* paltar mənasındadır.

Təkrar isimlərin sözdüzəltmə vasitəsi olduğu bir də onunla sübut edilir ki, bu üsul (isimlərin təkrar edilməsi) bütün isimlərə xas deyildir. Yəni ixtiyari olaraq hər cür ismi təkrarlamaq və faktik olaraq bir cümlədə işlətmək mümkün deyildir. Demək, ismin bu təkrar kateqoriyası ümumi ismi kateqoriya deyil, müəyyən qrup isimlərə xasdır. Burada tam qrammatik ümumiləşmə yoxdur. Eyni nitq hissəsinə məxsus bütün sözləri əhatə edə bilmədiyindən ismin təkrarı yalnız sözdəyişmə vasitəsi yox, sözdüzəltmə vasitəsi kimi də izah olunmalıdır.

Nəhayət göstərmək lazımdır ki, ismin təkrarı ilə nəinki zərflər, həm də yeni leksik mənalı isimlər də düzəldilir.

Bununla belə, təkrar həm də qrammatik kateqoriya kimi şərh oluna bilər. Zərf əmələ gətirsələr də, təkrarlanan isimlərdə semantik cəhətdən əsasən cəmlilik kateqoriyası özünü aydın şəkildə büruzə verir.

Sırf qrammatik cəmlilik kateqoriyasından fərqli olaraq, buradakı cəmlilik bir növ hissələrinə bölünmüş, ayrılmış tərzdə, distribut kimi meydana çıxır.

İsimlərin təkrarında belə cəmlilik mövcud olduğundandır ki, ismin hər cür təkrarının əvvəlinə say sözləri gətirilə bilmir. Çünki bu təkrarın özündə qeyri-müəyyən miqdar ifadə edilmiş olur.

Dilimizdə bir sıra kvantitativ və kvalitativ isimlər təkrar

olunur və bu təkrar sözlər özlərindən sonra gələn isimlərin təyini kimi çıxış edir. Məs.:

Bəxşayişi *tümən-tümən*, haqq-hesab *dinar-dinar* (S.Rəhimov). Bəxşiş *xalvar-xalvar*, hesab *dinar-dinar* (Atalar sözü). *Eşelon-eşelon* soldat gedir (S.Rəhimov).

Toplu mənalı isimlərin əvvəlinə gələn bu təkrarlardan sonra həmin təyinlənən isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir. Çünki bu isimlər semantik cəhətdən distributdur, hissələrə bölünür.

Lakin təkrar sözlərdən sonra gələn isimlər həmin əşyanın müxtəlif növlərini, tiplərini bildirmək məqsədi ilə cəm şəkilçisini qəbul edə də bilər. Məs.:

Tovla-tovla şahbaz atlar...(DQ¹); *Qatar-qatar* dəvələr (DQ).

Habelə müəyyən intensivlik bildirmək məqsədi ilə də təyinlənən isimlər cəm şəkilçisi ilə işlənir. Məs.: Göyün bir qatında *dirək-dirək* dayanıb, bəzən *sütun-sütun*, bəzən də *həlqə-həlqə*, *burum-burum* çıxan tüstülərindən *lay-lay*, *bölük-bölük* buludlar yaranır (V.Babanlı).

İsimplərin tam təkrarının dilimizdə tarixi çox qədimdir, istər xalq dilində, istərsə də klassik üslubda çox geniş yayılmışdır.

Xalq dilinə məxsus bu növ təkrarların klassik şeir dilinə daxil olması da diqqəti cəlb edir. Bu cəhətdən klassik şeirimizdə hər əsrdən və hamıdan çox xalq dilinə meyl edən Füzulinin dili xüsusilə seçilir. Şairin dilində tez-tez işlənən *zərrə-zərrə*, *qatraqatraq*, *parə-parə*, *ləhzə-ləhzə* kimi təkrarlar xalq dilinin təsiri ilə izah edilə bilər.

Habelə diqqəti belə bir cəhət də cəlb edir ki, klassik dildə bu kimi təkrarlar daha çox təyin kimi işləndiyi halda, müasir dilimizdə bunların zərflik funksiyasında işlədilməsi halları nisbətən çoxalmaqdadır.²

İsimplər çox müxtəlif leksik söz qruplarını əhatə edir. Bu

---

¹Qeyd. Məqalədə verilən şərti ixtisarların şərhə belədir: DQ – Kitabi-Dədə Qorqud, Azərənşr, 1962; DL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, OL – Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 1960; SM – Salman Mümtaz. El şairləri, I (1963) və II (1937) cildlər.

²Müəllifin bu fikri Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti üzərində işlərkən (1954-1964-cü illərdə) apardığı müşahidələrə əsaslanır.

qrupların heç də hamısı təkrar oluna bilmir. Məsələn, abstrakt isimlərin təkrarına təsadüfdən-təsadüfə rast gəlmək olar. Əsasən konkret isimlər təkrarlanır. Qohumluq münasibəti bildirən (*ata, ana, dayı, bibi, baba, nənə, bacı, qardaş* və s.) sözlər də təkrarlanmır (burada oyun adı – *xala-xala* və bəzi vokativ sözlər – *bacı-bacı//bacılı-bacılı, daydayı//dayı-dayı* nəzərə alınmır). Sonra, termin sözlərin təkrarına da təsadüf edilmir.

Təkrarlanan sözlərin özləri də eyni qrupa məxsus sözlər deyil və eyni mənalar yaratmır. İsmın təkrarı müxtəlif və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir.

S.S.Mayzel birinci tərəfi ikinci tərəfdəki ismə məxsus ölçü, dərəcə, cins və s.-ni bildirən birinci növ təyini söz birləşmələrindən bəhs edərək birinci tərəflərin mənasına əsasən bunları üç qismə bölür: a) numerativlər; bunlar dəqiq ölçü vahidini bildirir və forma haqqında heç bir təsəvvür yaratmır. Məs.: *kiloqram, metr, hektar, ədəd, dənə*; b) kvantitativlər: bunlar qeyri-dəqiq ölçü vahidini bildirir və forma ilə mütləq assosiasiya yaradır. Məs.: *bardaq, stəkan, yığın, şüşə, araba*. Həm numerativ, həm də kvantitativlərdən əvvəl sayın işlədilməsi zəruridir; v) kvalitativlər; bunlar *dərəcə, qism, biçim, növ, çeşid, sıra, tərz* kimi atribut sözlərdən ibarətdir.¹

Azərbaycan dilində kvantitativ və numerativlər say ilə isim arasında (üç *kiloqram* qənd, beş *araba* ot), kvalitativlər isə işarə əvəzliyi və qeyri-müəyyən əvəzlik ilə isim arasında (hər *çeşid* meyvə, *bu dərəcə* soyuq) işlənir.

Bu sözlərin təkrarlanmasında – tək və təkrar formaları arasında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Əvvələn, bu sözlərin təkrar forması geniş yayılmışdır. OL-də bu sözlər qeyd olunmuşdur (burada haqqında danışdığımız ismi təkrarlar nəzərdə tutulur): *ətək-ətək, sıra-sıra, taya-taya, tay-tay, təpə-təpə* (müq.ət:Üçtəpə), *addım-addım, alay-alay, bənd-bənd, qarış-qarış, qatar-qatar, qat-qat, bölük-bölük, qəlpə-qəlpə, qaşığı-qaşığı, qədəh-qədəh, qədəm-qədəm, dərz-dərz, ovuc-ovuc, otaq-otaq, parça-parça, gilə-gilə, laxta-laxta, ləpə-ləpə, kom-kom, növ-növ, para-para,*

¹ С.С.Майзель. Изафет в турецком языке. Изд.во АН СССР, М.-Л., 1957, səh.50-51.

dənə-dənə, saf-saf, sıra-sıra, tikə-tikə, tala-tala, çala-çala, hissə-hissə, cərgə-cərgə, cəld-cəld, cüt-cüt, şələ-şələ.

Sonra, tək işlənən numerativ və kvantitativlərdən əvvəl say sözlərinin gəlməsi vacibdirsə, təkrar zamanı buna ehtiyac qalmır.

Nəhayət, numerativ sözlərin təkrarına ya heç təsadüf edilmir, ya da çox az təsadüf olunur. Bunlardan əsasən köhnə (tarixən nisbətən qədim) və ya çox işlənən sözlər təkrarlana bilir. Məs.: *girvənkə-girvənkə, misqal-misqal, qram-qram, xalvar-xalvar, ton-ton* və s. (müq.ət: *kilometr-kilometr, hektar-hektar...*).

Numerativlərin təkrarlanmağa o qədər də meyl etməməsinin səbəbi aydındır; bunlar nisbətən dəqiq və müəyyən ölçü vahidini bildirirsə, bunları qeyri-müəyyən (ismin təkrarı isə adətən qeyri-müəyyən cəmlilik, topluluq bildirir) miqdar bildirən ölçüyə çevirməyə heç bir ehtiyac qalmır.

Kvantitativlərdə isə vəziyyət başqadır. Bunlar qeyri-dəqiq, qeyri-müəyyən ölçü vahidini ifadə etdikləri üçün təkrarlanmağa da çox meyl edirlər ki, burada əvvəlki qeyri-müəyyənlik mənası daha da çoxalmış olur və beləliklə, kəmiyyətə bir intensivlik yaranır. Məs.: Fındıq dəriləndə *çuval-çuval* qulluğunuza gətirərim (M.F.Axundov).

Bu təkrar növünü $A+A=A_n$ və ya $A+A=A\text{-larla}$ (bir neçə A , qeyri-müəyyən miqdarda A) formulu ilə göstərmək mümkündür.

Ümumiyyətlə bu təkrarların əsasını təşkil edən sözlərin meydana gəlməsi və formalaşması xalqın həyat tərzini, tarixi və etnoqrafiyası ilə sıx şəkildə əlaqədardır.

Bütün bu kimi sözlər təkrarlandıqda qeyri-müəyyən miqdar (A və ya $A\text{-larla}$) bildirir. Bu üsulla qeyri-müəyyən miqdar ifadə etmə ən çox müasir dildə, həm də müasir ədəbi dildə özünü göstərir.

Ölçü adı bildirən sözlərin təkrar forması tək formadan törəmiş, bu tək formalar isə konkret həyat şəraiti, iqtisadi amillər, təsərrüfat tərzini nəticəsində meydana gəlmişdir. Sonralar bu təkrar modeli ümumiləşərək və artıq məcazi mənalı (əvvəlki sözlərdə bu cəhət – məcazilik yoxdur) sözləri də ehtiva edərək daha geniş əhatəyə malik olmuşdur. Yəni metaforik işləmə bilən çoxlu söz də belə

kvantitativ sözlərə xas olan tərzdə təkrarlanmağa başlamışdır. İndi bu təkrarlar ölçülməsi heç mümkün olmayan sözlərə də aid edilə bilər (doğrudur, bu cəhət əsasən bədii dilə xasdır, ümumxalq dili üçün o qədər də səciyyəvi deyildir. Lakin bu sözlərin bədii dildə yaranması belə dilin inkişaf tendensiyası ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən bədii və ümumxalq dillərinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi, birinin digərinə təsir etdiyi faktı da şübhəsizdir). Məs.:

Qalaq-qalaq fəlsəfə, *qucaq-qucaq* iqtisad (Ə.Cavad); Ömrümü *parça-parça, tikə-tikə* qoparddı (R.Rza); Gözlərindən nur tökülür *qucaq-qucaq, ətək-ətək* (S.Vurğun); *Sicim-sicim* söz yığını yazanlar da var (S.Vurğun); Dinir *kəlmə-kəlmə* bir tutu kimi (S.Vurğun).

Bu sözlərin əvvəlki mənadan uzaqlaşdığı göz qabağında-dır. Artıq burada müstəqim ölçü yoxdur, ölçüdən çox obraz, obrazlılıq vardır. Ona görədir ki, bunların tək forması işlənə bilmir, işlənsə də heç bir məna ifadə etmir. Məs: *Qalaq-qalaq fəlsəfə, qucaq-qucaq iqtisad* əvəzinə *bir qalaq fəlsəfə, iki qucaq iqtisad* işlətmək mümkün deyildir, dildə belə tərkiblər yoxdur.

Bu yuxarıdakı mənada işlənmə – metaforikləşmə müasir dil üçün də səciyyəvidir. İrəlidə təkrarların tarixən təyinlik funksiyasından zərflik funksiyasına doğru inkişaf etdiyindən bəhs olunmuşdur. Həmin sözlərin belə inkişafı məhz metaforikləşmə ilə əlaqədardır. Yaranma zəminindən uzaqlaşmış olan – metaforikləşən bu təkrarlar cümlə daxilində sərbəst mövqe qazana bilmiş və həm də ən çox zərflik kimi işlənilməyə başlamışdır.

Müasir dilimizdə bir sıra (və ən çox) keyfiyyət bildirən isimlər (və ya substantivləşmiş sifətlər) təkrarlanaraq iş və hərəkətin tərzini bildirməyə xidmət edir ki, bunların $A+A=A_n$ formulundan fərqli $A+A=A-casına$ (*A kimi, tərzində*) formulu ilə göstərmək olar: *Axmaq-axmaq=axmaqcasına, uşaq-uşaq=uşaqcasına*.

Lakin metafora semantik kateqoriyadır və burada o qədər də geniş ümumiləşdirmə mümkün deyildir. Odur ki, məsələn, *kəllə-kəllə, təkəş-təkəş* (yerimək) kimi sözləri bu formula yerləşdirmək olursa, *Salxım-salxım mən uduram Vətənimin havasını* (S.Rüstəm) – misalındakı *salxım-salxım* sözü bu qəlibə yerləşməyəcəkdir. Buradakı təkrar *salxım üzümü udduğum kimi* əvəzində işlənmiş meta-

foradır. Demək, sözlərin ilk leksik mənalalarının da təkrarda müəyyən əhəmiyyəti vardır və bu təkrarla düzələn mənalər da bu ilk mənalər ilə bağlıdır.

Müasir bədii dilimizdə ismin təkrarlanma imkanlarından çox zaman metafora düzəltmək məqsədi ilə istifadə olunur. Məs.: Üfüqlərə *nəğmə-nəğmə* yayıldı insanın qalib səsi (R.Rza); Coşur *dalğa-dalğa*, ucalır *dağ-dağ* (S.Vurğun).

Bu təkrarları $A+A=A$ kimi formulu ilə göstərmək olar. Bu sözlərin yuxarıda göstərilən numerativlər ilə və s. ($A+A=A_n$) heç bir əlaqəsi qalmamışdır. Bunlar indiki halda artıq $A+A=A$ -casına tipli təkrarlar ilə də əlaqədar deyildir. Bunlar daha çox təşbehlərin yığcam forması – metaforik yol ilə düzəlmiş poetik sözlərdir¹ (təsadüfi deyil ki, nəsr əsərlərinə nisbətən həmin sözlər şeirdə daha çox özünü göstərir).

Müqayisə üçün iki cümlə göstərək: 1) *Xırman-xırman* gül görmüşəm, *meydan-meydan çiçək* (R.Rza) – misalında qeyd olunan sözlər kvantitativlərdir və bunların əvvəlinə say əlavə edib tək şəkildə də işlətmək mümkündür: *bir xırman gül, bir meşə çiçək*; və ya bunların (təkrarların) əvəzinə tək sözlərlə qoşmasını da əlavə etməklə eyni mənanı vermək mümkündür: *xırmanlarla, meşələrlə* söyləmək olar.

2) Lakin deyək: Dodaqlarında açılsın təbəssüm *çiçək-çiçək* (R.Rza) – cümləsindəki *çiçək-çiçək* sözünün tək forması say ilə işlənməz (*bir çiçək təbəssüm* tipli tərkiblər dildə yoxdur) və ya bunu *çiçəklərlə* tərkibi ilə əvəz etmək olmaz. Bu *çiçək-çiçək* sözü *çiçək kimi* ifadəsi yerində işlənmiş metaforadır və təsadüfi deyil ki, bədii dildə ümumiyyətlə metaforaları çox işlətməsi ilə fərqlənən sənətkarların – S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rzanın şeirlərində belə təkrarlar bir üslubi xüsusiyyət kimi nəzərə çarpır.

Müasir şeir üslubunda həmin tip metaforalara meyl etməsinə görə R.Rzanın dili fərqlənir. R.Rza fərdi “ixtira” üçün geniş meydan açan bu təkrarlardan bədii vasitə kimi çox istifadə edir. Məs.: *Şəfəq-şəfəq* parıldılar... Budaqların *qotaz-qotaz* sallanıb suya.

---

¹Elə buna görə də həmin tip sözlərin (poetik – fərdi sözlərin) əksəriyyəti lüğətlərdə (bax: OL) özünə yer tuta bilmir.

Məlumdur ki, ümumiyyətlə metafora yaratmaq yaradıcılıq əməyi və qabiliyyəti ilə bağlıdır. R.Rzanın “Lenin” poemasında belə fərdi – təkrarla düzəlmiş metaforalar xüsusilə çoxdur. Buna inanmaq üçün poemanın hər hansı bir yerindən bir parça oxumaq kifayətdir.

Nə qədər geniş yayılmış olsa da, bu son təkrar növləri də ($A+A-A$ -casına və $A+A=A$ kimi) bütün isiimləri, hətta eyni qrupa məxsus sözləri də tam əhatə edə bilmir. Məsələn, M.S.Ordubadinin tez-tez işlətdiyi *qazı-qazı* sözü bir leksik vahid kimi formalaşsa da, buna yaxın olan, eyni qrupa məxsus *molla, seyid, axund, əfəndi, şeyx* və s. kimi sözlər bu s.şəkildə təkrarlana bilmir.

İsmin tam təkrarının bir qismi də interpozisiyada *ba, bə* bitişdirici ünsürü olan təkrara bənzəyir və semantik cəhətdən eyni mənanı ifadə edir. Məs.: OL-dən: *dağ-dağ, oba-oba, ocaq-ocaq, oymaq-oymaq, gül-gül, baca-baca, pəncə-pəncə, maddə-maddə, cümlə-cümlə, kəlmə-kəlmə, nöqtə-nöqtə...*

Bu növ təkrarları $A+A=A$ ($ba//bə$) A formulu ilə göstərmək olar. Dilimizdə A ($ba//bə$) A tərkibinin müxtəlif mənalarından yalnız bir neçəsi $A+A$ təkrarının həmin növünə uyğun gəlir. Məsələn, *nöqtə-nöqtə, maddə-maddə, cümlə-cümlə, heca-heca* kimi sözlər *nöqtəbənnöqtə, maddəbamaddə, cümləbəncümlə* kimi sözlərə mənaca sinonimdir və burada $A+A$ formulu həm də A -lar üzrə formuluна bərabər olur. Başqa sözlə, $maddə-maddə=maddəbmaddə=mad-dələr üzrə$. Bu halda $A+A=A$ ($ba//bə$) $A=A$ -lar üzrə olur.

Bu növ təkrarlar işin gedişində, baş vermə prosesində bir növ ardıcılıq, müəyyən növbə və nizamı da ifadə edir. Məs.: *sətir-sətir, qat-qat, qrup-qrup, ailə-ailə, dəstə-dəstə* və s.

İkinci tərəfdən, bu təkrarların bir qismi də tam başqa səciyyə daşıyır. Məsələn. S.Vurğundan bir neçə misal göstərək:

Hər zövqü də *nəsil-nəsil* bir irs qalır. *Kənd-kənd, şəhər-şəhər* gəzəcək adı. *Qapı-qapı* yer axtarır təzə xəbərlər. Yaşayacaq *nəsil-nəsil* o hər zaman.

Burada qeyd olunan sözlər – *nəsil-nəsil* və s. həm $A(ba//bə)$ (*nəsil-nəsil-nəsilbənnəsil*), həm də A -dan A -ya (*nəsil-nəsil-nəsildən-nəslə*), yəni $A+A=A$ ($ba//bə$) $A=A$ -dan A -ya olur.

Dil mexaniki-riyazi kateqoriya deyil, dil təfəkkür kateqori-

yasıdır, həm də təfəkkürün mürəkkəb kateqoriyasıdır. Odur ki, riyaziyyat qanunları dil qanunlarına uyğun deyildir. Riyaziyyata görə (və formal məntiqə görə) bir tərəfdən $A+A=A$ ($ba//b\bar{a}$) $A=A-lar$ üzrə, ikinci tərəfdən də $A+A=A$ ($ba//b\bar{a}$) $A=A-dan$ $A-ya$ düsturları verilmişsə, onda qeyd-şərtsiz $A-lar$ üzrə tərkibi $A-dan$ $A-ya$ tərkibinə bərabərdir. Lakin dildə belə mexaniki nəticələr nəinki özünü doğrulda bilmir, hətta burada yaranan yeni vahidlər çox uzaq, heç əlaqəsi olmayan mənalara ifadə edir. Məs.: *Ailə-ailə* yerləşmək (S.Dağlı) – ifadəsindəki *ailə-ailə* sözü *ailələr üzrə* ($A-lar$ üzrə) mənasını bildirir. Riyazi tənəsübə əsasən bu təkrar həm də *ailədən ailəyə* ($A-dan$ $A-ya$) mənasını ifadə etməli idi. Halbuki həmin söz bu mənaya heç yaxın düşmür.

Zaman adlarını bildiren isimlərin (bəzən bunları “zaman zərfi” adlandırırırlar) təkrarı da xüsusi bir qrup təşkil edir. Əvvəlcə, belə sözlər nisbətən azdır. Məs.: *axşam-axşam*, *səhər-səhər*, *sabah-sabah*, *gün-gün*, *il-il*, *ay-ay*, *həftə-həftə*, *zaman-zaman*, *əsr-əsr*, *fəsil-fəsil* və s.

Bu kimi sözlər *həftələr boyu*, *əslər boyu* mənasını ifadə edir. Başqa sözlə, $A+A=A-lar$ boyu.

Bu sözlərdən ən çox işlək olanlar *axşam*, *sabah*, *səhər* sözlərinin təkrarıdır ki, bu təkrar intensivlik yaradır və *axşam vaxtı*, *səhər vaxtı*...mənalərini ifadə edir. Başqa sözlə, $A+A=A$ vaxtı olur. Məs.:

Üzə gülmür *axşam-axşam*, *səhər-səhər* (S.Vurğun).

Yalnız bu üç sözün təkrarı xalq dilində geniş işlədilir. Qalan sözlərin təkrarı isə ancaq ədəbi-bədii dilə xasdır.

İsmnin tam təkrarının bütün bu növlərindən fərqlənən bir növü də “frazeoloji-bağlı təkrarlar” (termin şərtidir) adlandırılırlar. Belə təkrarlar ancaq müəyyən frazeoloji tərkiblərin daxilində mövcuddur, yəni bunlar semantik-qrammatik cəhətdən sərbəst deyildir. Məsələn, *dil-dil* (ötmək), (tükləri) *biz-biz* (olmaq), *cırmaq-cırmaq* (etmək), *qabar-qabar* (olmaq) və s. bu kimi frazeoloji birləşmələrin əksərinin bir sözdən – feildən ibarət sinonimləri olur. Məs.: *Qabar-qabar* (olmaq)=*qabarlamaq*, *cırmaq-cırmaq* (etmək) =*cırmaqılmaq* və s.

Frazeoloji tərkiblər öz sinonimləri olan neytral feillərdən

öz obrazlılığı və intensivliyi ilə fərqlənir. Odur ki, bədii ədəbiyyatda belə təkrirlərə çox yer verilir.

Demək, təkrarlanan isimlər cümlədə atributiv vəzifə daşıyır, leksik-morfoloji təbiəti ilə əsasən zərflərə çevrilir. Bunların bəziləri hətta təkrarlanmadan (tək formada) dildə heç mövcud ola bilmir və s. Deməli, ismin təkrarı qrammatik kateqoriyalar olan toplusluq, kəmiyyət – cəmlilik və intensivlik bildirmək ilə yanaşı, həm də yeni leksik-qrammatik vahidlər əmələ gətirir. Başqa sözlə, ismin təkrarı sözdüzəltmə vasitəsi kimi özünü göstərir.

Azərbaycan dilində ismin tam təkrarı ilə keyfiyyətcə fərqli olan bir çox sözlər yaranır ki, bunlardan uşaq oyun adları diqqəti cəlb edir. Həm də belə sözlər yalnız Azərbaycan dilinə xas deyildir. Başqa türk dillərində də oyun adlarının təkrar ilə düzəldilməsi faktları məlumdur.

Heç bir şəkilçi qəbul etmədən ismin təkrarı ilə yeni mənalı isim düzəldilməsi – bu qədim sözdüzəltmə üsulu Azərbaycan dilində daha çox vahidləri əhatə edir. OL-də aşağıdakı sözlər qeyd və təsbit olunmuşdur: *ağac-ağac, ayaq-ayaq, at-at, daş-daş, evcik-evcik, qaz-qaz, qıy-qıy, qıt-qıt, qodu-qodu, qoz-qoz, quda-quda, mazi-mazi, maça-maça, mərə-mərə, kos-kos, gəlin-gəlin, turna-turna, üzük-üzük, xala-xala, xan-xan, hoppa-hoppa*.

Göründüyü kimi, təkrar nəticəsində yaranan bu kimi isimlər təkrarın əsasını təşkil edən sözlərdən tamamilə fərqlənən yeni məna bildirir. Bu isimlər ayrılıqda müəyyən bir əşya adı bildirirsə, yeni birləşmələr həmin əşyalarla əlaqədar olan oyun adlarını ifadə edir. Bu oyunda ya adları çəkilən həmin əşyalar bilavasitə bir oyun vəsaiti kimi iştirak edir (*üzük-üzük, qoz-qoz, daş-daş* və s.), ya da metaforik olaraq – bənzətmə, funksional əsasda (*xala-xala, at-at, xan-xan* və s.) təkrarlanır.

Həmin təkrarların qrammatik xüsusiyyəti belədir ki, bunlar hər hansı isimlərdən fərqli olaraq heç bir şəkilçi qəbul etmir – hallanmır, cəmlənmir, nisbət şəkilçisi ilə işlənmir. Bunlar heç bir dəyişməyə məruz qalmadan dildə nominal birləşmələr kimi yaşayır. Nəzəri cəhətdən bunları dəyişdirib işlətmək (başqa isimlər kimi) mümkün olsa da, real şəkildə belə vəziyyət müşahidə olunmur. Bu kimi təkrarlar dil sistemində adətən *oyun* sözü ilə birləşərək ikinci

növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəklində işlədilir. Adətən sözdəyişdirici şəkilçiləri də həmin ikinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi – nisbət şəkilçisi ilə işlənən *oyun* sözü (*oyunu//oynu*) qəbul etməli olur. Bu *oyun* ixtisar edildiyi hallarda isə yenə bu təkrarlar nominativ şəkildə işlədilir.

Bu kimi oyun adlarının hər biri səciyyəvi məzmununa malikdir və bəzən də yerli-məhəlli səciyyəvidir. Bəziləri ancaq bir rayon, bir şəhər daxilində qalıb, başqa yerlərə yayıla bilmir.

Həmin söz qrupları leksikanın ümumi dəyişmə və inkişaf qanunlarına müvafiq dəyişmələrə məruz qalır. Bir sıra oyun adları istemaldan çıxır, başqaları dilə daxil olur, bəziləri məhdud dairədə işlənir, fərdi şəkildə düzəldilir və s.

Nəhayət qeyd edək ki, isim və sifətlərin tam təkrarında bir ahəng, ritm mühafizə olunmaqdadır. Həssas və qüdrətli sənətkarlar bu ritmi daha yaxşı duyur və öz əsərlərində təsvir olunan hadisə ilə ahəngdar bir şəkildə əlaqələndirirlər. Bu cəhətdən Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının dili bütün klassik şeirimizdə seçilir.

Təsadüfi deyil ki, aşağıdakı parçanı oxuyanda hadisənin özünü də görmüş kimi oluruq. Şair sadəcə məlumat vermir, o, bu məlumatı obrazlara bürünmüş halda təqdim edir. Bu da azdır. Şair əşya və hadisənin hərəkət ritmini də şeirə daxil edir ki, burada sözlərin təkrarı mühüm rol oynayır.

Giryan-giryan qılırdı seyran

Heyran-heyran gəzərdi hər an.

Dərin məzmun, yüksək, son dərəcə yüksək emosionallıq ilə yanaşı, Füzuli şeirinin musiqiliyi də hər kəsi məftun edir. Şair bu kimi təkrar sözlərin musiqisini çox düzgün müəyyən etmişdir.

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə aşağıdakı tipli təkrarlar geniş yayılmaqdadır.

Hər tərəf *adam...adam..hara* baxsan *şüar-şüar...*(R.Rza).

Bunlar ən çox intonasiya ilə əlaqədardır və bunları şərti olaraq “intonasiya ilə əlaqədar təkrarlar” adlandırmaq olar.

Bu təkrarlar sözün məzmununda heç bir leksik-semantik dəyişmə əmələ gətirə bilmir, sözdə ancaq kəmiyyət dəyişikliyi yaradır. Bu təkrarlardan məqsəd ancaq hiss-həyəcan oyatmaq, diqqəti

cəlb etmək, təsiri qüvvətləndirmək və s.dir.

Beləliklə, ismin tam təkrarı çox geniş miqyasda sözləri əhatə edir. Ümumiyyətlə hansı isimlərin təkrara məruz qaldığını söyləmək çətindir. Bu fikir hər şeydən əvvəl sadə isimlərə aiddir. Mürəkkəb isimlər bir qayda olaraq təkrar edilmir. Düzəltmə isimlərin təkrara məruz qalmasına əsasən aşağıdakı qruplarını müəyyən-ləşdirmək mümkündür:

a)-*q, -k, -aq, -ək* şəkilçisi ilə düzələn feili isimlər təkrarlanır. Məs.: *daraq-daraq, deşik-deşik, didik-didik, dəlik-dəlik, oyuq-oyuq//ovuq-ovuq, qalaq-qalaq, qazıq-qazıq, qaysaq-qaysaq, zolaq-zolaq, saçaq-saçaq...*

Yuxarıdakı misallarda göstərilən *qaysaq* sözünün kökü feili *qaysa*-dan çox *qaysı* tərzində işlənir (habelə *qafımaq//kifsi-mək*). *Zolaq* və *saçaq* sözlərinin kökü sintetik sözlər – feili və ismi omonimlərdir. Həmin şəkilçili təkrar sözlərin (təkinin) kökü bəzən heç feil olmur. Məs.: *dilik-dilik, lümək-lümək* kimi....

b)-*m, -m, -im, -um, -üm* şəkilçisi ilə düzələn feili isimlər təkrar olunur. Məs.: *doğram-doğram, çeynəm-çeynəm, dişləm-diş-ləm, dolam-dolam* (dolam-dolam sözü bunun intensiv variantıdır), *bölüm-bölüm, buğum-buğum, burum-burum, udum-udum...*

Bəzən bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərin kökü müstəqil şə-kildə dildə yaşayır. Məsələn, *salxım-salxım* təkrarını təşkil edən *salxım* sözü müasir Azərbaycan dilində kök və şəkilçilərə ayrılı-bilmir.

v) *-n, -ın, -in, -un, -ün* şəkilçili feili isimlər təkrarlanır. Məs.: *axın-axın, düyün-düyün, yığın-yığın, tığın-tığın* (Ol).

Bundan fərqli bir qrup da belədir ki, həmin şəkilçi isimlə-rə qoşulmaqla təkrar əmələ gəlir. Məs.: *dizin-dizin, için-için, oğ-run-oğrun...*

Feildən düzələn isimlər tək də işlənə bilirsə (lakin bu halda mütləq say ilə: məsələn, *bir yığın adam*), bu sonuncular – isimlə-rdən düzələn isimlərin tərəfləri müasir dildə ayrılıqda işlənə bilmir. Tarixən isə bunların da tək işlənməsinə aid nümunələr göstərmək olar. Məs.: Buğa *dizin* çəkdi (DQ). Buradakı şəkilçilər qədim “instruktiv” halın müasir dildə qalıqından başqa bir şey deyildir.

İsmin bu təkrar növünə yaxın bir təkrar növü də (bəzən

bunlar qrammatikalarda qarışdırılır) feil kökünə müəyyən şəkilçilərin əlavəsi ilə düzələn və intensiv forma düzəldən təkrarlardır. Bu təkrarların çoxu *-im, -im, -um, -üm, -m* şəkilçisi ilə düzəlir. Məs.: *əzim-əzim, eşim-eşim, ovum-ovum//oyum-oyum, əsim-əsim, yolum-yolum, itim-itim, qıvrım-qıvrım, dağım-dağım, matdım-matdım, ilim-ilim, xoşum-xoşum* (bax:OL).

Bunların bəziləri heç feil kökündən düzəlməmişdir (məs.: *xoşum-xoşum*); bəziləri müasir dildə kök və şəkilçiyə ayrılı bilmir. Məs.: *ilim-ilim* (*il* sözü müstəqil olaraq işlənmir), *matdım-matdım* (əsl *mat-mat*; *matdım-matdım* bunun intensiv formasıdır). Çox azı isə təklikdə – o da tərkib daxilində işlənilir; məsələn, *qıvrımsaç, qıvrımbaş* kimi.

Sözlərin bu təkrarı eyni köklü təsriflənən və ya təsriflənməyən feil ilə birlikdə işlənilir və adətən həmin feilin mənasını intensivləşdirmək məqsədi güdür.

Məs.: Məni *doğram-doğram doğrayardılar* (Səfərdər); *Qaynam-qaynam qaynamağa* başladı (S.Rəhman); Camış balasını *yalam-yalam yalamağa* başladı. *Üşüm-üşüm üşüyür* (S.Rəhimov); Bulud göydə *düzüm-düzüm düzülür* (SM, I).

Qeyd olunan şəkilçi həm təqlidi söz kökünə, həm də məfhumu feil kökünə qoşula bilir. Məs.: *Hərim-hərim hərlənir* (S.Rəhimov); *Uçum-uçum uçunurdu* (S.Rəhimov).

Adətən bu təkrarlar müstəqil cümlə üzvü təşkil etmir, kökündən düzəldikləri feil ilə birlikdə bir tərkib əmələ gətirir. Burada intensivlikdən əlavə, uzunmüddətlik, təkrarlılıq çalarları da nəzərə çarpır.

Bu kimi təkrarları irəlidə haqqında bəhs olunan *-im...şəkilçisi* ilə düzəlmiş isimlərin təkrarından fərqləndirmək lazımdır. *-im...şəkilçilər* qəbul etmiş bir sıra numerativ sözlər – isimlər təkrarlanıb qeyri-müəyyən miqdar bildirir və bəzən hətta bunlar daha kökündən düzəldikləri feillər ilə birlikdə işlənə bilir. Məs.: *udum-udum udmaq* – dedikdə burda təkrarlanan *udum* sözü bu təkrardan əvvəl müstəqil bir isim kimi düzəlmiş (*ud* feil kökündən *-um* sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş), yalnız bundan sonra təkrar şəkildə işlədilmişdir. *Bir udum su* (çay) və s. tərkiblərdə bu söz tək formadır.

Yuxarıda göstərilən və yalnız feilin intensiv formasını əmələ gətirən sözlərdə isə belə xüsusiyyət – tək formada işlənilmə qabiliyyəti yoxdur. Ayrı-ayrı hallarda bu təkrarlar da “öz” feilindən ayrılıb, başqa feillər işlənsə də, yenə bunlar “öz” feilləri ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, bu cür intensivlik yaradan təkrarlar lüğətlərə də düşür. Çünki, demək olar ki, bütün əsli feil köklərini bu şəkildə işlətmək mümkündür.

Bəzən feillərə *-im...*, *-m* şəkilçisini qoşmaqla düzələn tək sözlərə çox nadir olsa da təsadüf edirik.

Qurban əti tək ətimizi *doğram* edəcək (Ü.Hacıbəyov).

Lakin belə tək forma səciyyəvi deyildir. Ola bilər ki, şeir, musiqi (ritm) tələbinə görə sənətkar sözü tək şəkildə işlətməmişdir.

Bütün bu kimi təkrar tərkiblər feil ilə (ya “öz” feili, ya da başqa – köməkçi feil ilə, hər halda feil ilə) işlənir. Bəzən isə bunlar metaforikləşərək bu funksiyadan az-çox uzaqlaşır, feildən ayrılır, substantiv və atributiv səciyyə kəsb edir. Məs.:

Güllələrdən, süngülərdən *deşim-deşim* bayraqlıyam (S.Rüstəm). Müq.et: *deşim-deşim deşilmək (olmaq, eləmək)*. Buradan da həmin tip sözlərin sifətə və ismə çevrilməsi prosesi başlayır.

Bununla belə həmin tip sözlərin qətiyyətlə leksik vahidlər olmadığını söyləmək lazım gəlir. Çünki bunlar sözlərin leksik mənasında heç bir dəyişiklik yaratmır.

Bəzən bu şəkildə olan sözlər – intensivlik yaradan tərkiblər ilə eyni şəkilçilərdən düzəlmiş kvantitativ isimlər fonetik tərkib etibarlı ilə eyni olur. Bu halda belə tərkiblərə omonim kimi yanaşmaq lazım gəlir. Məsələn, *büküm-büküm bükmək* ifadəsini iki şəkildə) *büküm* sözü *bükmək* feilinin kökündən düzəlmiş (müq.et: *büküb-bükmələmək*) intensiv formanın bir komponentidir: b) *büküm* sözü feildən düzələn kvantitativ (müq.et: *büküm-büküm* yuxa, S.Rəhimov) isimdir – kimi anlamaq olar. Ola bilsin ki, bu kimi dolaşılıqlığın – omonimlərin qarşısını almaq üçün sonuncu tərkib *bükmə-bükmə* (Bax:OL) şəklini almışdır. *Büküm-büküm* OL-ə düşməmişdir.

Dilimizdə *-im...* ilə yanaşı başqa şəkilçilər də eyni funksiyada işlədilir. Bunlar *-im...* şəkilçisinə nisbətən özünü daha az göstərir. Bura *-ır ... və -il...* şəkilçilərini aid etmək olar.

Mışıl-mışıl mışıldamaq. Gözləri qayır-qayır qaynayır.

Bəzən də ədəbiyyatda tam fərdi şəkildə düzəldilmiş təkrarlar diqqəti cəlb edir. Məs.: Göyərçin *yırğın-yırğın yırğalandı* (S.Rəhimov).

Göstərilən forma *-ın...* şəkli ilə düzəlmişdir ki, bu forma dilimizdə yoxdur.

Xalq danışığı dilinin bədii yazılı ədəbiyyata ümumi təsiri ilə əlaqədar belə ifadələr də yazılı dilə daxil olmağa başlamışdır. Müasir dilimizdə də xalq danışığı dilinə daha çox əsaslanan sənətkarların bədii dilində həmin ifadə tərzini geniş yer tutur. Bu cəhətdən S.Rəhimovun, R.Rzanın bədii dili xüsusilə seçilir.

Bu kimi intensivlik bildirən təkrarların xüsusiyyətlərindən:(a) feilin kökündən düzəlir, b) feilin kökünə müəyyən şəkilçilər əlavəsi ilə düzəlir, v) belə düzəlmiş söz iki dəfə təkrar olunur) biri olmadıqda həmin təkrarlar mümkün deyildir. S.Rəhimovun bu cümləsində isə həmin xüsusiyyətlər yoxdur: *hap-haplaman* qart köpəklər hürüşüb-hürüşdülər.

Təkrar hissə feildən (feil kökündən) deyil, bəlkə feil bu *hap*-dan düzəlmişdir. Özü də *hap* sözü bir dəfə işlənmişdir. Dilimizdə belə üsul yoxdur.

Bütün bunlardan sonra isimlərin heç bir morfoloji əlamət olmadan meydana gələn təkrarlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Leksik təkrarlar. Buraya əsasən uşaq oyun adları əmələ gətirən təkrarları daxil etmək olar.

2) Morfoloji təkrarlar. Bu qrupa heç bir leksik vahid yaratmayan, sadəcə kəmiyyət artımını bildirən təkrarlar daxildir.

3) Leksik-morfoloji təkrarlar. Burada həm yeni nitq hissəsi (adətən zərf) əmələ gətirən, həm də kəmiyyət modifikasiyası yaradan təkrarlar nəzərdə tutulur.

4) İntensivlik məqsədi ilə düzəlmiş təkrarlar.

Göründüyü kimi, bütün bu təkrarların hər biri üsluba müxtəlif münasibət bəsləyir. Lakin bütün qrupların (başqa hər hansı dil vahidləri kimi) üslub ilə müəyyən əlaqəsi vardır. Odur ki, “üslubi leksik təkrarlar”, “üslubi morfoloji təkrarlar” və s. terminlərin işlədilməsinin zəruriliyi aydınlaşmış olur.

“Üslubi” dedikdə də iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır.

1) Müəyyən qrupa məxsus sözlər fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi meydana gəlmişdir. Bunlar yalnız həmin müəllif tərəfindən işlənir. Onun bu və ya digər əsərinin, ya da bütövlükdə yaradıcılığının üslubunu müəyyənləşdirən üzvi hissələrdən biri olur. Belə təkrarlar sərrast və düzgün işləndikdə, qüvvətli qələmdən çıxdıqda, başqa söz sənətkarlarına da, son nəhayətdə, ümumi dilə də az-çox təsir göstərir və ya əksinə, belə fərdi təkrarlar səhv olur, yalnız bir əsərdə qalır və s.

2) Xalq dilinə məxsus bu təkrarlardan hansı sənətkarın daha çox istifadə etməsi məsələsi də maraqlıdır. Lakin burada fərdi yaradıcılıq o qədər də qüvvətli təzahür etmir. Burada zəhmət çəkmək də – söz üzərində işləmək də o qədər lazım olar. Xalq dilindən hətə şəkildə istifadə olunur və s.

Nəhayət, qeyd edək ki, ismin tam təkrarının bütün bu göstərilən növləri sintaksis ilə əlaqədar deyildir. Sintaktik təkrarlar sözdəyişdirici şəkilçilərin fəal iştirak etdiyi təkrarlardır. Dildə sintaktik-leksik, sintaktik-morfoloji və s. təkrarların olduğu məlumdur. Burada isə qeyd edək ki, interpozisiyada *ba//bə* ünsürü işlənmiş təkrara bənzəyən bəzi ismi tam təkrarları həm də “sintaktik-leksik təkrar” adlandırmaq olardı.

C.Məmmədquluzadə (Məqalələr, xatirələr). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967-ci il, səh. 195-205.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ SÖZ USTASIDIR

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bədii dil məsələsi çox mühüm siyasi-ictimai bir məna və əhəmiyyət kəsb etmiş, bir sıra mübahisə və münaqişələrin törəməsinə səbəb olmuşdur. Dövrün irəli sürdüyü məsələlərə, realist ədəbiyyatın tələblərinə cavab verə bilməyən klassik dil və onun bədii ifadə klassik bədii dilin ifadə vasitələri konkret milli dilin ruhuna o qədər də uyğun deyildi. Şairanə sözlər, köhnə epitet və metaforalar indi əsasən tərsinə bir funksiyada – satirik şeirdə işlənməyə başlamışdı. L.N.Tolstoyun “şairanədir – demək alınmadır” prinsipi özünü doğruldurdu. İndi

küllü miqdarda şairənə olmayan xalq sözləri, ifadələri ədəbi-bədii dilə axırdı. Bu sözlər özləri ilə birlikdə ədəbiyyata yeni bir ruh – reallıq, əyanilik, “kobudluq” gətirirdi.

Xalq dilinin, şifahi danışığı ünsürlərinin bütün xüsusiyyətlərini (hətta kobudluğunu da) bədii dilə gətirməkdə C.Məmmədquluzadənin müstəsna xidmətləri vardır. Bədii dilinin leksikası, sintaksisi, ahəngi, intonasiyası tamamilə xalq dilinə əsaslanırdı.

Bədii dilimizdə klassik üsluba məxsus təmtəraq, dəbdəbəli dil, zəncirvari təşbehlər tərک olunmaq üzrə idi. İndi söz hər cür bəzək-düzəkdən azad edilərək özünün əsil varlığını, mahiyyətini təzahür etdirirdi. Söz sərt siniflər mübarizəsində əsas silaha çevrilmişdi. Real aləmin, ictimai mühitin özü “yüksək üslub” üçün heç bir zəmin vermirdi. Vətəndaşlıq borcu, vətən və xalqın taleyi sənətkarı hər şeydən artıq cəlb edirdi. C.Məmmədquluzadə çox yaxşı bilirdi ki, “gözlə üslub”, metaforalar, bənzətmələr v s. oxucunun diqqətini istər-istəməz real həyatdan ayırır. Əsas fikir sözlərin estetik funksiyasına cəlb edilir. Halbuki realist ədəbiyyatda başlıca məqsəd heç də estetiklik deyil, real varlığın təsviridir. Klassik ədəbiyyatda real aləm kölgədə qalırdı. Oxucunun bütün dərkətmə qabiliyyəti sözləri (və yalnız sözləri) qavramağa yönəlmiş olurdu. Söz, reallıqdan uzaqlaşmış söz bir növ gözə girirdi.

C.Məmmədquluzadənin realist üslubunda söz tam mənada aid olduğu məfhum ilə uyğundur. Burada bir söz deyilib başqa bir söz (məfhum) nəzərdə tutulmur. Söz müstəqim mənada işlənir. Sözüün dəqiq mənası bəzən lap əsas olurdu. Aşağıdakı parçada hətta tam dəqiq saylar da bədiilik keyfiyyəti qazanmışdır.

Əvvəllər Kərbəlayı Məmmədəli fəhləlik elərdi və *iki-üç* ayda bir *üç-dörd* manat xərclik və *altı-yeddi* arşın çit göndərərdi evinə. *Keçən il* erməni-müsəlman davası düşəndə Kərbəlayı Məmmədəli getmişdi vətənə *beş-on* manat pul da aparmışdı. Amma *səkkiz* aydır ki, evindən çıxıb gəlib, indiyədək ancaq *bir dəfə* Ərəblərə anasına *iki manat* göndərüb ki, evdə xərclik eləsinlər. *İki dəfə* anası və arvadı sifariş eləyiblər və *iki dəfə* kağız göndəriblər ki, xərclikdən yana korluqları var, Kərbəlayı Məmmədəlidən *bir az* pul istəyiblər. Bu sifarişlərin və kağızın cavabında Kərbəlayı Məmmədəli *bir dəfə* kağız göndərüb və *bir dəfə* də sifariş eləyib ki, buralar şu-

luqdur və iş-zad *o qədər* yoxdur... (“İranda hürriyyət”).

Bəzən C.Məmmədquluzadənin “ədəbi dil normalarına müvafiq” yazmadığını deyirlər. Burası təbiidir və “ədəbi dil” ilə “bədiil dil” (bədiil ədəbiyyat dili) məfhumlarını qarışdırmaq lazım deyildir. Bədiil dil tamamilə ədəbi dil hesab oluna bilməz və habelə ədəbi dil heç də yalnız bədiil dildən ibarət deyildir. Elmi dil də. publisist dil, ictimai rəsmi dil...bütün bunlar da ədəbi dilə daxildir. Bədiil dildə isə ədəbi dildən kənarda qalan ünsürlər – məhəlli, dialekt dili, vulqar söz və ifadələr və s. də işlənə bilər. Ədəbi dil daha çox normativ və rəsmi dildir. Bədiil dil daha çox mütəhərrik, dəyişkən, elastiki və fərdi dildir. Burada fərdin sərbəst hərəkəti üçün hər cür şərait vardır. Bu dil daha canlı və dialektik xüsusiyyətlərə malikdir.

C.Məmmədquluzadənin bədiil dili adı məişət, danışiq dilini xatırladır. Şifahi dil burada bütün xüsusiyyətləri ilə çıxış edir. Heç olmasa söz sırasını götürək: Ədəbi dildə söz sırası nisbətən sabit qaydalara malikdir. Bu sıranın pozulması qüsur hesab olunur. Ədəbi dil mühakimələr dilidir.

Danışıq dilində belə rəsmiyyət yoxdur, danışiq hissələr ilə daha çox bağlıdır. Burada intonasiya mühüm və əsasdır. Müəyyən, səciyyəvi intonasiyasız heç bir cümlə yoxdur. Canlı intonasiya sözlərin sabit sırasının dəyişməsinə, ən müxtəlif şəkillərdə sıralanmaya səbəb olur. Hissin təsiri ilə bu və ya digər sözü daha qabarıq tərzdə nəzərə çatdırmaq, başqalarına ikinci dərəcəli yer vermək lazım gəlir. Beləliklə, şifahi dil söz sırasına görə də daha zəngindir və məhz burada xalq dilinin bütün imkanlarını meydana çıxarmaq olar.

Digər tərəfdən, adi, vərdiş halı almış, rəsmi söz sırası oxucuya da *o qədər* təsir göstərmir. İnsan təfəkküründə sözlər adətən bir-biri ilə həmişə müəyyən bir assosiasiya yaradır. Odur ki, bəzən ifadənin əvvəlindən bilinir ki, bunun sonrakı hissəsi necə təşkil olunacaqdır və s. Deməli, burada fərdi yaradıcılıq imkanı da azdır. Cümlədə söz sırasından yeni şəkildə – danışiq dilinə müvafiq istifadə etməyi C.Məmmədquluzadə bir sənətkar həssaslığı ilə dərk edir, öz üslubunu canlı xalq dilinin zənginliklərinə uyğunlaşdırır. Bunun özü üslubda bir yenilikdir.

Yeni olduğu üçün də bu üslub, ifadə tərzini daha çox diqqəti cəlb etməli idi. Bu isə müəllifə çox lazım idi. Donmuş, kütləşmiş

zehinləri oyatmaq, onları fəallaşdırmaq, düşündürmək müəllifə çox lazım idi. “Mən bu sözləri yazıram ki, siz oxuyub fikir edəsiniz, yazıram ki, fikir edəsiniz, yazıram ki, fikir edəsiniz” – deyən müəllif öz üslubu, yazı manerası ilə istər-istəməz oxucunu düşünməyə vadar edirdi.

Deməli, müəllif söz sırasını dəyişmək ilə yazısının hissi təsirini artırmağa, nitqin avtomatizminin qarşısını almağa, dilin zənginliklərindən maksimum istifadə etməyə nail ola bilirdi.

Şifahi dilə əsaslandığı üçün müəllifin təsviri cümlələrində çoxlu ellipsi hadisəsinə rast gəlirik.

“Gecəni yatıb səhər durdum gördüm ki, xalam evində qiymətdir: çalan, çağırın, oynayan, deyən və gülən” (“Toy”).

“...Birdən görürsən ki, səhranın ortasında, təmiz və saf havada, quşların və heyvanların içindəsən. Əkinlər, sular, ağaclar və yarpaqlar...”

Qeyd olunan yarımçıq cümlələrdə ən zəruri sözlər işlədilir. Bunların əlamət və xüsusiyyətlərindən danışılımmır. Burada intonasiya çox mühüm yer tutur. Məhz intonasiya sayəsində belə sözlər cümlə funksiyası daşıya bilir. Şifahi danışq dilinə əsaslanan müəllif uzun-uzadı təsvirlər əvəzinə tək-tək sözləri işlətməklə məqsədinə nail ola bilirdi.

C.Məmmədquluzadənin təsvir dilində ən artıq nəzərə çarpan cəhət sənətkarın təfərrüata meyl etməsidir. Hətta, bəzən bu təfərrüat artıq da görünə bilər. Məsələn, aşağıdakı təsvirdə əsas məsələyə sanki dəxli olmayan sözləri, cümlələri qeyd etmək mümkündür. Lakin nəzərə aldıqda ki, təfərrüatlı təsvir sənətkarı konkretlik yaratmaq vasitəsi kimi cəlb edir, onda heç bir artıqlıq, yersizlik haqqında söhbət belə ola bilməz.

Bir saatdan sonra həyətdə bir yüklü ulaq girdi. Üstü-başı kəci ilə tozlanmış ulaqçı, ustanın şagirdi hərəsi bir tərəfdən yükün çuvallarını qucaqlayıb, ulağın üstündən götürüb gətirdilər otağa və kəci boşaltdılar yerə. Ulaqçı çuvalları ulağın üstünə atıb heyvanın ombasından bir dəyənək endirib həyətdən çıxdı. Usta Zeynal çubuğu çəkib külünü boşaltdı və durdu ayağa, yarım mahuddan tikilmiş geyməsinə çıxardı, bükdü qoydu bir səmtə və Muğdusunin arvadından ələk istədi. Arvad ələyi gətirəndən sonra Qurban oturdu

evin bir küncündə və başladı kəci ələməyi... (“Usta Zeynal”).

Belə təfərrüat nəyə lazımdır?? Ulaqçının “üst-başının” kəc ilə tozlanmış olduğunun, çuvalları ulağın üstünə atmasının. Hətta heyvanın ombasından bir dəyənək endirməsinin və bütün digər detalların təsviri nə üçündür? Şübhəsiz ki, sənətkar məhz konkretlik məqsədi izləyir.

Demək olar ki, bütün digər təsvirlərindəki təfərrüatdan da məqsəd konkret lövhələr yaratmaqdır.

C.Məmmədquluzadənin realist üslubunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri – təsvirdə dəqiqlik və detalların üstün yer tutmasıdır. Həyatdan uzaq, mücərrəd və dəbdəbəli sözlər, cümlələr onun üslubuna yaddır. Real lövhələr əsasdır. Burada ümumi hökmlər, mətnlə və məqsədlə əlaqəsi olmayan yersiz söz və cümlələr yoxdur. Müəllif detallara çox əhəmiyyət verir və ümumi təsəvvür də bu detallardan doğur.

“Xan çönüb qaçdı qonaqlara tərəf, genə qayıtdı Məmməd-hüseynə tərəf, əlini saldı cibindən bir kağız üçlük çıxartdı. Pulu genə istədi cibinə qoya. Sonra istədi Məmmədhüseynə verə, genə istədi cibinə qoya, axırda atdı Məmmədhüseynə və qaçdı içəri”.

“Quzu” hekayəsindən alınmış bu kiçik təsvirdə verilən detallar nəyə lazımdır? Müəllif xanın əhval-ruhiyyəsini və xarakterini, onun şüurunda gedən mübarizəni (pulu verimmi, verməyimmi?) çox gözəl psixoloji ustalıqla açmışdır, həm də məhz detalların sayəsində açmışdır.

C.Məmmədquluzadə xüsusiyyətlərini, detalları təsvir etməklə çox zaman bir ümumiləşmə əldə edirdi ki, bu da sənətkarlıqda mühüm məsələdir.

“Allah bərəkət versin: yaxşı sənətdir, müsəlman aləmində heç sənət o mərtəbədə rəvac deyil, nə qədər ki, özlərlə məktub yazmaq. Anadolu məscidlərinin qapılarından keçmək mümkün deyil, o tərəfi, bu tərəfi müsəlmanlar tutub doluşurlar bir, ya iki mollanın başına ki, kağız yazdırırsınlar. Habelə Tehran, Təbriz, İrəvan, Tiflis, Bakı, ya qeyriləri... (“İranda hürriyyət”).

Müəllif konkret bir detalı, bir yeri, bir şəxsi, bir hadisəni təsvir etməklə. Adətən çox böyük ümumiləşdirmələr əldə edirdi. Yalnız bir hadisə detalları ilə, təfərrüatı ilə göz önündə canlanır və

bundan ümumi nəticə çıxarılır. Oxucunun ümumi nəticə çıxarmasına da müəllif çox yardım edir. C.Məmmədquluzadə öz fikrini da çox dolaylı yollarla, sətiraltı işarələr, ştrixlər ilə oxucuya aşılamağa çalışır. Elə buna görədir ki, oxucunun düşünməsinə, duymasına müəllif çox ümid bəsləyir. Sözləri daha çox dolayısı ilə, ikibaşlı tərzdə söyləyir.

“Taxıl həkimi” hekayəsində təsvir olunur ki, kəndə gəlmiş taxıl həkimi “bir az əqrəbə, “bir az qırxayağa”. “bir az danadışiyyə”, “bir az da astaqoza” oxşayan bir bəcəyi kənddə spirt tapılmadığından bir stəkan “arağın içinə saldı”. Müəllif yazır:

“Həkimin bəyənətinə görə taxıl çöplərini qırıb yerə tökən bu qurd imiş.

Ay zalım oğlu!!!!”

Ay zalım oğlu! İlk baxışda bu ifadənin həkimin, yoxsa qurdun ünvanına deyildiyi məlum olmur. Həkimə aiddirsə, nə (mənfə, ya müsbət?) mənadadır? Hekayədən məlum olur ki, kənddə çox yaxşı taxıl əmələ gəlmişdi, lakin sünbüllər “nədənsə qırılıb düşür”. Həkim də bu “nədənsə”ni müəyyən etmək, kəndlilərə məhz praktik kömək göstərmək üçün kəndə gəlir. Praktik kömək əvəzinə həkim kəndlilər üçün real əhəmiyyəti və mənası olmayan məsələlərdən bəhs edir. Kəndlilər onun söhbətinə qulaq asır və gülürdülər. Müəllif yazır: “Ancaq mən bircə şeyi başa düşmədim ki, aya onların bu zahiri gülməkləri ürəklərinin şadlığının əlaməti idi, ya qeyri bir şeyin, qeyri bir hissənin əlaməti idi”.

“Yaxşı bişirilmiş” kababı yeyib, “Qarakənd şərabi”ni içəndən sonra həkim çıxıb gedir. Həkimin qurdu isə araq şüşəsinin içində kənddə qalır. “Və axırda Həsənbəy məcbur olur haman şüşənin içindəki araqı ilə və qurdu ilə götürüb tullasın çölə”.

Beləliklə, “zalım oğlu” sözünün mənası aydın olur.

Nəticə: Söz sənəti, sənətkarlıq hər kəsin işi deyildir. Sənətin sirtinə vaqif olmaq gərəkdir. Yoxsa az-çox savadı olan hər kəs müəyyən bir hadisəni, əhvalatı qələmə ala bilər, yazıb anlada bilər. Lakin bu hələ sənətkarlıq, söz ustalığı deyildir. Söz ustasının xüsusi imzası, yazı ədası olmalıdır. C.Məmmədquluzadə realist ədəbiyyatımızda fərdi üslubu ilə fərqlənən nəhəng simalardandır. Dilində hər söz, ifadə müəyyən məqsəd – məhz bədii məqsəd izləyir. Üslu-

bunun səciyyəvi xüsusiyyəti özü, fikri dolayısı ilə və obrazlı şəkildə oxucuya çatdırmaqdır.

Sənətkarın üslubi keyfiyyətləri həm nəsr, həm də dram əsərlərinə eyni qüvvədə təzahür edir. Klassik ədəbiyyata məxsus üslubdan fərqlənən bu yeni realist üslub öz qüvvəsini, hərarətini xalqdan, xalq dilindən alırdı. Klassik ədəbiyyatda “janr üslubu” (məsələn, qəzəl üslubu, qəsidə üslubu və s.) hakim olursa, realist ədəbiyyatda şəxsiyyətin, fərdi sənətkarlığın rolu yüksəlmiş olur. Bütün görkəmli realist sənətkarların dili, üslubu bir-birindən fərqlənir. Burada fərdi üslub əsasdır.

C.Məmmədquluzadənin fərdi üslubu istər yazıçının təsvir dilində, istərsə də tiplərin nitqində aydın şəkildə fərqlənir, seçilir. Həm dram, həm də nəsr əsərlərində tiplərin nitqi bununla səciyyələnir ki, şəraitdən, əhval-ruhiyyədən, mədəni inkişaf səviyyəsindən və s. asılı olaraq ayrı-ayrı personajlar bir çox artıq, yersiz kimi görünən söz və ifadələr işlədirlər.

Məsələn, Usta Zeynalın danışığı tərzindən bir nümunə göstərək:

– Xozeyin, heç eybi yoxdur, nə eybi var?! Bu saat Qurban şeyləri götürər. Nə eybi var?!

Qeyd olunan söz və ifadələrin bir hissəsi adi, rəsmi nitq nöqtəyi-nəzərindən artıqdır. Lakin bədiilik nöqtəyi-nəzərindən bunların işlədilməsi tamamilə təbiidir. Bəs bədi əhəmiyyəti nədir? Odur ki, elə bu artıqlığın özü danışanı, onun vəziyyətini çox düzgün və realistcəsinə səciyyələndirir. Başqa sözlə, bu sözlərin “artıq” olması onların əsas üslubi effektidir.

Bu cəhət müəllifin bütün yaradıcılığına xasdır və ədəbiyyatımız tarixində əsasən C.Məmmədquluzadə üslubunda özünü göstərir. “Danabaş kəndinin məktəbi” pyesində avam Kabla Mirzalinın belə “artıq” sözlər işlətməsi nə qədər də realdır!

“Xeyr, *tuta bilməzlər*; Mən sənə deyirəm ki, *tuta bilməzlər*. Sən ermənilərə baxma, ermənidən *tuturlar*...amma müsəlmandan *tuta bilməzlər*. Xeyr, *tuta bilməzlər*”.

Belə artıq sözlər müəllifin dilə etinasızlığı nəticəsi deyildir. Dilin, sözün qədrini bilməkdə və ondan səmərəli istifadə etməkdə C.Məmmədquluzadə bütün realist ədəbiyyatımıza bir nümunə ola

bilər. Sənətkar hekayə üçün, dram üçün, bütövlükdə əsər üçün ən zəruri olan söz, ifadə və cümlələri dialoqda işlədir. Onun dialoqlarında qətiyyəni artıq söz yoxdur. C.Məmmədqluzadənin dialoqlarının dil xüsusiyyətləri öyrənilməyə, istifadə olunmağa layiqdir. Hər bir istedadlı sənətkar olduğu kimi, C.Məmmədqluzadənin də əsərlərindəki tiplər öz nitqləri ilə səciyyələnirlər. Cəmiyyətin müxtəlif ictimai qrup və təbəqələrinin nümayəndələri öz nitqləri ilə başqalarından fərqlənir. Bu isə onların nitqini fərdiləşdirmə imkanı yaradır.

C.Məmmədqluzadə dialoq nitqinin təbiiliyinə xüsusi fikir verirdi. Bu da ciddi, sənətkarlıq ilə əlaqədar bir məsələdir. Real həyatda, adi danışmada olduğu kimi, müəllifin əsərlərində də hər sonrakı replikada əvvəlki replikadakı sözlərdən biri və ya bir neçəsi iştirak edir. Beləliklə, bütövlükdə detallar bir vəhdət təşkil edir ki, bu topludan, vahiddən hər hansı tipin sözlərini qoparmaq mümkün deyildir. Söz sözü çəkib gətirir. Məsələn, müəllifin çox da məşhur olmayan “Yığıncaq” pyesindən bir səhnə:

(Cabbar:) Həsənəli yoldaş, sən ağzının *danışığını* bilmirsən...

(Həsənəli:) Hələ mən *danışırım*, Qurban danışır. Pəs sənə kim söz verdi, sən Qurbana vəkillik eləməyi başladın?

(Cabbar:) Necə kim söz verdi? Mən özüm söz verdim.

(Həsənəli:) Sən çox danışsan, sənənin də səsini *alaram*.

(Cabbar:) Necə *ala bilərsən*? Heç vaxt *ala bilməzsən*.

Bu parçada təkrar olunmuş sözlərə fikir verin. Sonradan danışan bir qayda olaraq əvvəlkinin bu və digər sözünü təkrar edir. Bu üslub ədibin bütün əsərlərində özünü göstərir və bədii dilinin realizmini səciyyələndirən əsas amillərdən biri hesab olunur. Burada dərin və əyani psixoloji təhlil, tipin dolayısı ilə səciyyələndirilməsi kimi sənətkarlıq məsələləri də diqqəti cəlb edirlər. Beləliklə, sənətkarın ustalığına, dilinin təbiiliyinə və realizminə heyran qalmamaq mümkün deyildir. Bizi burada maraqlandıran o deyil ki, tiplərin nitqi necədir, nəyi ifadə edir və s. Burada bizi valeh edən cəhət məhz sənətkarlıqdır. “Usta Zeynal” da təsvir olunan hadisə ən müxtəlif şəkillərdə verilə bilər. Çətin ki, bir başqası da C.Məmmədqluzadə qədər lakonikliyə və obrazlılığa nail ola bilər. Demək, bədii əsərdə hadisədən başqa dil, söz də əsasdır. Bədii söz əsil sə-

nətkarlıqdır. Hadisələri nəql etmək bir hünər deyil.

Ümumiyyətlə, dil konkretlikdən, əyanılıkdən mücərrədliyə, qeyri-müəyyənlikdən dəqiqliyə doğru inkişaf edir. Obrazlı dilə daha çox meyl edən bədii üslub isə bir növ bu inkişafın əksinə bir mövqe tutur. Bədii dil həmişə konkretliyə meyl edir. Çünki konkret lövhələr, təsvirlər insan hissində daha çox təsir göstərə bilər.

Başqa sözlə, dilin iki başlıca funksiyasından biri olan emosional funksiya bədii dildə daha üstün rol oynamağa cəhd edir. Lakin, əlbəttə, burada da kommunikativ funksiya əsasdır, aparıcıdır, birincilik təşkil edir. Əks halda bədii söz sənəti yalnız bir oyun, əyləncə olub qalardı. Bununla belə, bədii dildə emosional funksiya üçün çox geniş meydan açılır.

İzah edək. Dilin iki cəhəti var: əqli-iradi və emosional-hissi, əqli və ya məntiqi) cəhətdən dil daha çox məfhumlarla əlaqədardır. Hissi (və ya affektiv) cəhət dedikdə isə obrazların mühüm rolu nəzərdə tutulur. Bədii dil üçün bütün başqa üslublara (elmi dil, ictimai-siyasi dil) nisbətən obrazlılığa və deməli, konkretliyə çox meyl göstərir. Hətta, bəzən bədii üslubda emosional momentlər məntiqi momentləri üstələyir.

Bu cəhətdən C. Məmmədqızuluzadənin felyeton dili diqqəti cəlb edir.

Aşağıdakı cümlədə həmcins cümlə üzvü kimi sadalanan sözlərin (məfhumların) sıralanması, yanaşdırılması, məntiqi qanunlar nöqtəyi-nəzərindən düzgün hesab edilə bilməz. Lakin emosionallıq məqsədi ilə belə bölgü bədii dildə tamamilə mümkündür.

Səbəb nədir ki, baş yaranlarımız hamısı ibarətdir məhz gəddə-güdələrdən, baqqallardan və çaqqallardan...

Sənətkarın satirik üslubunun başlıca xüsusiyyəti budur: çox ciddi məsələlərdən danışıldığı yerə gözlənilmədən məntiqi rabitə qırılır, başqa üsluba, başqa məqsədə xidmət edən sözlərin bəzən də ahəngdar düzümü başlayır.

...Min-min manatlar xərcləyirlər qonaqlıqlara, şöhrət ehsanlarına, qara neftə, püstə badama, bərişna və madama, sözü bir dəfə deyərlər adama!..

Sənətkarın mollaəsrəddinliyi burada təzahür etmirmi? Güllüş, zarafat, "lağlağı" içərisində ictimai-siyasi məsələlərə toxunmaq.

Bütün varlığı ilə, yana-yana, yandıra-yandıra, ağılada-ağılada, güldürə-güldürə çox mühüm məsələləri həll etməyə çalışmaq. Məhz bu yol ilə də oxucunu ələ almaq, öz təbliği fikirlərinə şərik etmək, onu ayılmaq...

Yuxarıda yazdığımız beş məktəbin adları belədir: biri İttihadı-İraniyan, biri İttifaqı-Azərbaycan, biri İqbalı-Salyan, biri İstiqbalı-Lənkəran, biri Xali-Canan, biri də Bali-Əmirhacıyan.

Sadalamanın özündə (sayların miqdarında) də bir məntiqsizlik vardır: “beş məktəb” deyilib, altısı sadalanır...

Başqa bir misal:

Viran olub vətənimiz, elimiz, itib gedib dinimiz, həm dilimiz, əzilib əngimiz, sınıb belimiz, bəs biz ağlamayaq, kimlər ağlasın?!..

C.Məmmədquluzadənin söz sənətkarlığının öyrənilməsi, üslubunun izah edilməsi hazırda xüsusilə aktual əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bunsuz sənətkarın irsinin tədqiqi tam hesab edilə bilməz.

Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. – Материалы IX Всесоюзного координационного совещания. Изд-во АН Азербайджанской ССР, Баку, 1968, с. 94-102.

РОЛЬ ПЕРЕВОДОВ В ОБОГАЩЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ФРАЗЕОЛОГИЗМАМИ

1. Присущие слову лексико-семантические законы относятся также к фразеологии, где можно выделять такие языковые явления, как синонимия, омонимия, полисемантизм, архаизмы, жаргонизмы и т.д.

2. Обогащение азербайджанского языка фразеологизмами идет по двум линиям: а) внутри самого языка, собственными ресурсами; б) в результате перевода фразеологизмов из других языков.

3. Историю возникновения того или иного

фразеологического оборота следует в каждом отдельном случае индивидуально, определяя, является ли тот или иной оборот переводом, или же создан по законам родного языка, внутри этого языка. Тем не менее, можно указать на ряд общих признаков, свидетельствующих о том, что фразеологические сочетания не следует причислять к заимствованиям (вернее, к переводам).

А. Фразеологические сочетания, связанные с национально-историческими, этнографическими реалиями. Напр.: *İsfahan lotusu* (досл. исфаганский сорвиголова) – смысленный, сообразительный человек. *İt ili* (досл. собачий год) – одиннадцатый год двенадцатилетнего тюркского цикла; фиг. старое, давно забытое время, незапамятные времена. *Koroğlu arşını* (досл. Кероглы) – мера длины, намного превышающая стандартную, обычную. *Moltanı dili* – язык огнепоклонников, переселившихся в Баку из г. Мултан в Индии; фиг. непонятная речь. *Hamam suyu ilə özünə dost tutmaq* (досл. завоевать дружбу банной водой); фиг. без всяких затрат завоевать доверие, дружбу.

О выражении *parağını göyә atmaq* (досл. бросать свою шапку в воздух) – *радоваться* В.А.Гордлевский пишет: «Забывая, что они мусулмане (у которых голова должна постоянно быть прикрыта), огузы от радости кидают шапки («кюлахи») в воздух. Впрочем, это, может быть, «линейная речь», типическое выражение радости (и буквальное толкование было бы неверно), подобно тому, бросанье шапки оземь означает отчаяние».¹

Б. Гармония, рифма, ритмико-меодическая структура, паралелизм, повтор, аллитерация и т.д. в словах, составляющих то или иное фразеологическое сочетание, также свидетельствует об оригинальности оборота. Например, *Az aşım, ağrımaz başım* (досл. мала моя каша, не будет болеть моя голова) – в смысле не хотеть иметь забот. *Ucunu tutub ucuzluğa getmək* (досл. взять за конец, идти к дешевизне) – продолжать

¹ В.А.Гордлевский. Избр. сочинения, т. 1, М., 1960, стр. 85.

без конца (разговор, спор, дело). *Armud ağzıma, sapı Savalana* (досл. груша мне в рот, черенок хоть к (горе) Савалану) – лишь бы мне было хорошо, а остальное мне не касается (а до остального мне дела нет).

С этой точки зрения, можно определить, являются ли некоторые сочетания кальками из других языков или же оригиналом. Напр., персидский вариант выражения *bu qulaqdan alır, o qulaqdan salır* (досл. берет с одного уха, роняет с другого) соответствует русскому выражению: *в одно ухо выпускает, из другого выпускает*. Звучит он так:

آزاین گوش میگیرد، آزان گوش در میاورد

«Ритмическая организованность, двучленность азербайджанской пословицы позволяют предположить, что она¹ является оригинальной, а персидская пословица – перевод».

В. Обороты, объясняемые только внутренними законами, грамматическим строем азербайджанского языка.

Выражения *göz kirəsi, qulaq kirəsi* – образованы по аналогии с историческим выражением *mdiş kirəsi*.

О персидском эквиваленте азербайджанского выражения *bundan Fatıya tuman olmaz* آزان حرفها برای فاطی تنبان исследователь персидского фольклора Х.Г.Кероглы пишет: «Аналогичная пословица существует а Азербайджанском языке. Возможно, что приведенный вариант – перевод с азербайджанского, так как у перцов имена сокращаются крайне редко, а у азербайджанцев такие сокращения, как , *Fatma – Fati, Hüseyin – Hüsi, Məhəmməd – Məmi* очень распространены».²

Азербайджанский язык обогащается, в основном, именными фразеологическими оборотами т. н. определительными словосочетаниями (изафетами) второго типа. Изафетами же III типа, вообще, в нашем языке фразеологические сочетания не образуются. Это объясняется

---

¹ Персидские пословицы и поговорки, сост. Х.Г.Кероглы, М., 1961, стр. 41.

² Персидские пословицы и поговорки, сост. Х.Г.Кероглы, М., 1961, стр. 41.

тем обстоятельством, что последним присуща более высокая грамматическая абстракция, чем остальным. Как известно, все разновидности типа изафета имеют один общий семантический признак: они всегда содержат в себе понятие принадлежности (в широком смысле), тогда как изафеты II типа можно назвать сочетаниями лексического порядка, или лексическими словосочетаниями. Как правило, все фразеологические сочетания по модели III типа азербайджанского изафета, являющиеся исключительно грамматическими сочетаниями в нашем языке, это кальки из других языков. Например: *Salehin dəvəsi (naqeyi Saleh)* – верблюд Салеха; *Musanın əsası (əsayı Musa)* – трость Моисея; *Süleymanın üzüyü* – кольцо Соломона; *Davidun səsi (ləhni Davud)* – голос Давида; *Rəxin kişnərtisi* – ржание Рахша; *Nuhun tufanı* – поток Ноя; *Nuhun gəmisini (gəştiyi Nuh)* – ноев ковчег; *İsanın süfrəsi* – скатерть Иисуса и т.д.

Г. Семантически немотивированные с точки зрения современного языка выражения. Например: *Çörək ağacı* (досл. хлебное дерево) – источник наживы. *Süd gölü* (досл. молочное озеро) – изобилие. *İt dəftəri* – (досл. собачья тетрадь, – его им не фигурирует даже в собачьей тетради, т.е.нигде). *Dil otu* (досл. трава для языка) [досл. есть траву языка, т.е. чересчур много говорить, болтать.] *Qədir ağacı*(досл. дерево цены, стоимости) – шутка в значении «поставить памятник». *Su aşısı*(досл. водяной плов//плов из воды) собственно ничего. *Şeytan fəhləsi*– рабочий шайтана (*şeytan fəhləsi kimi işləmək*). – ср. в русском *Суизфов труд*, т.е. [попусту заниматься безрезультатной и долгой работой.] *Cin atına minmək* — лошадь джинна, [*cin atına minmək* досл. сесть на лошадь джинна т.е. рассердиться, разгневаться]. *İlan (ilan dili çıxarmaq)* (досл. высунуть змеиный язык – настойчиво умолять, просить).

Д. Выражения, являющиеся общими для всех тюркских языков или имеющиеся в некоторых из них.

В этих выражениях основная идея и смысл являются общими, но в разных языках они отличаются некоторыми частными деталями. Напр., по азербайджански *yorğanına görə ayaq uzatmaq* – (досл. по одеялу протягивать ноги); по татарски

tüſə qenə kürə ayaağın suzunu (по длине тюфяка); по туркменски опять *yorğanına görə ayaq uzat*. Или по азербайджански: *yüz ölç, bir biç* – сто аз отмерь, один раз отрежь; по татарски: – *kırık kat ülçə, ber kat kis* сорок раз отмерь; по туркменски: *yedi ölçə-de, bir kes* – семь раз.

Вообще сравнение фразеологии тюркских языков может дать очень интересные результаты. Поэтому фразеологические словари отдельных языков ценны и для нас. К таковым относятся «Русско-татарский фразеологический словарь» (Казань, 1959) Н.Б.Борхановой и Л.П.Махмутовой, «Крылатые слова на узбекском языке» (Ташкент, 1961), Ш.Шамаксудова и С.Долимова, а также «Краткий фразеологический словарь русского и туркменского языков» (Ашхабад, 1963).

Большинство фразеологических сочетаний этих словарей встречается и в азербайджанском языке.

Е. Выражения, встречающиеся в древних памятниках. Можно указать ряд выражений из книги проф. С.Е.Малова «Памятники древнетюркской письменности», которые относятся только тюркским языкам. Или из словаря М.Кашгарского *m"эw"эjcilkinä э"uäkkä жүк ri"каp* (1, 286) – если верблюд встряхнется, то это груз для осла. *Эwgäri бузагу öкүз болмас* (1, 417) – домашнему теленку не быть быком.

Из дастанов “Дедем Коркуд”: *Göy irağ, yer qa-tı* (досл.небо далеко, земля тверда) – никто не помогает, положение критическое. *Çörək basmaq* (*Beyrək ətməyini basma-dı*) – (досл. наступить на хлеб) – забыть доброе дело. *Sözünü iki eləmək* (досл. чье-либо одно слово делать двумя). – послушаться, не исполнить. *Oğlan olmaq* (– *Dədə! Oğlanmısan, qızımısan? Də-də:– Oğlanam! – dedi*). (досл. быть мальчиком) – иметь в каком-нибудь деле успех, вернуться с успехом.

Одну из интересных областей фразеологии составляют т.н. крылатые слова. Значительная часть крылатых слов в литературный язык перешла из художественных произведений или же из фольклора. Напр.: *Hacı Qara* (*hacıqaralıq etmək*) – скряга (скряжничать). *Usta Zeynal* – синоним апатичности. *Mə-*

şədi İbad kimi özündən çıxmaq – раздражаться без всякой причины, по мелочам. *Meymunu yada saltamaq* (досл. не вспоминать обезьяну). *Tülküdən qorxan Əhməd* (Ахмед, который боится лисы) – (о трусе). *Novruz dərdi* – горе Новруза (о желании жениться или выйти замуж). *Kərəm kimi yanmaq* – гореть как Керем (сильно влюбиться). *Arada bitən tikan kolu* – куст колочки, который растет посередине (помеха).

Широко употребительные выражения созданы такими мастерами слова как М.Ф.Ахундов, Наджафбек Везиров, Джалил Маммедкулузаде, М.А.Сабир, Дж. Джаббарлы, С.Вургун и др.

С этой точки зрения следует особо отметить роль великого азербайджанского композитора и драматурга Уз. Гаджибекова. Его роль в создании и введении в азербайджанский язык многих крылатых слов можно сравнить с ролью Грибоедова в русском языке, Гете – в немецком, Шекспира – в английском.

Вместе с тем в азербайджанском литературном или же устном, разговорном языке употреблялись многие арабские и персидские слова в виде варваризмов.

Следует отметить, что не один из этих варваризмов не укоренился в общенародном азербайджанском языке, лишь некоторые из них прижились в калькированном виде. Напр.: *Göz qəbin aynasıdır* – глаза зеркало души. *Zər qədrini zərgər bilər* – цену золота может оценить ювелир. *İncəlib iynə gözündən keçmək* – став тонким, пройти через угольное ушко (т.е. очень похудеть, исхдать). *Ölüb ölümdən qurtarmaq* (досл. умереть и спастись от смерти, т.е. еле-еле спастись).

Авторство и первоисточник таких афоризмов и сентенций вызывает сомнений в тех случаях, когда можно говорить калькированиия таковых из других языков. Например, *zəmanə sənə saz olmasa, sən zəmanəyə saz ol* – если время к тебе не приспасабливается, то ты приспасабливайся к нему *تانسازد زمانه باتو توبساز* есть калька из стиха персидского поэта в. XI Мас’уди. Или же выражение: *cahilə ən yaxşı cavab – susmaqdır* (лучший ответ невежде – молчание) является калькой

из персидского памятника в. XI «Габуснаме» جواب ابله ان خاموشى است которая в свою очередь восходит к арабскому афоризму-أسكت عن الا حمق جوابه

В некоторых языках встречаются очень близкие по значению фразеологические сочетания – поговорки, афоризмы. Азербайджанское выражение *El bir olsa, dağ oynadar yerindən* (Т.Аббас) – «Если народ объединится, то может сдвинуть гору с места» в образном смысле полностью соответствует персидскому-با-تفقاك جهان ميتوان گرفت – при единодушии можно покорить мир и татарскому – если мир плонет, озеро образуется.

Н.Нариманов в 1906 г. (в газете «Хаят») писал: «Эти поговорки народ создает в силу в практической жизни в соответствии с эпохой, со временем. Иногда эти поговорки бывают одинаковыми для нескольких наций...Напр., у грузин и тюрков (азербайджанцев – М.А.) есть много поговорок одинакового значения. Даже несколько поговорок русских употребляются в том же значении, что и у нас. Напр., *Yağışdan çıxdıq, yağmura düş-dük* – в русском языке звучит так: *Из огня да в полымя.*

Ввиду того, что в каждом языке существуют точные эквиваленты таких выражений, нет надобности их переводить. Азербайджанское *bir gül ilə bahar olmaz* соответствует русскому: *одна ласточка весны не делает*, и поэтому не приходится калькировать последнее.

В языке каждого народа утвердились некоторые выражения, калькируемые в исключительных случаях; они связаны с национально-историческими условиями жизни их носителей. Например, о стройной девушке русские говорят «стройна как береза», азербайджанцы – *sərv kimi // sərv ağacı kimi* (стройна как тополь) немцы – *sie ist schlan wie eine Tanne* (стройна как ель).

Иногда и такие сравнительно устойчивые обороты переходят из одного языка в другой. До XX в. в нашем языке сравнительно устойчивый оборот *tutu kimi, tutuquşu kimi* (как попугай) употреблялся как синоним красноречия, под влиянием же русского языка этот оборот получил еще одно значение, частично противоположное прежнему: «человек, повторяющий

чужие мысли, не имеющий своего мнения» (Толковый словарь русского языка под ред. проф. Д.Н.Ушакова).

Широко употребительны в азербайджанском языке выражения, являющейся общими для многих народов и восходящие, в основном, к таким религиозным книгам как Библия, Евангелие, Коран и др. Напр., *Göz qəlbin aynasıdır* – глаза зеркало души. *Göz bəbəyi kimi qorumaq* – беречь как зеницу ока. *Aliq təri ilə* – в поте лица. *Daşlar dilə gəlir* – камни возопиют. *Qurd quzu ilə otlayır* – волк пасется вместе с ягненком.

Выражения, связанные с религиозно-историческими и восточными мифологическими образами, так широко представленные в классической литературе (вплоть до XX в.), теперь вообще стали неупотребительными. Например: *Abi-kövsər (kövsər suyu)* – вода источника в раю; *divi-səfid* – белый див (самый сильный из дивов, обитающих в Мазандране); *leylətül-qədr* – ночь, когда появился Коран; *əhli Kufə (Kufə xalqı)* – жители города Куфы (о ненадежном городе); *Nuşirəvan ədaləti* – справедливость Нуширавана; *suri İsrəfil* – рог архангела и т.

Теперь большая часть таких религиозно-мифологических выражений вышла из употребления, стала поэтическими архаизмами, а другая часть получила новое, общественно-политическое значение, которое уже не ассоциируется с первоначальными.

С XIX в. через посредство русского языка начинается процесс проникновения в азербайджанский язык, наряду с другими лексическими единицами, и фразеологических оборотов. Эти новые для азербайджанского языка сочетания входят в язык или в результате переводов классиков русской литературы, или же устно-разговорным путем. Уже в газетах “*Kəşkül*”, “*Əkinçi*” (XIX в.) встречаются сочетания типа: *at gücü* – лошадиная сила; *mədən suları* – минеральные воды; *vaxt dövlətdir* – время – золото; *zindəganlıq cəngi* – борьба за существование и т. д.

Еще в 1876 г. В газете “*Əkinçi*” (№21) давалось широкое объяснение таким словам, как *авгур*, *смех авгура*. В трудах передовых интеллигентов, писателей и ученых (Г.Зардаби, Ф.Кочарли, Дж.Маммедкулузаде, Н.Нариманов, А.Сиххат и др.),

которые жили и творили в конце XIX в. и в первые десятилетия XX в., встречаю определенное количество фразеологических сочетаний, калькированных с русского языка. Выражение из «Ревизора» – «Александр Македонский был герой, но зачем же стулья ломать» Дж. Маммедкулузаде в 1910 г. употребляет в своем фельетоне так: *İskəndəri-Ruminin böyükliyiünü tərif edə-edə stulları sındırmayalar.*

Роль русского языка в обогащении азербайджанской фразеологии особенно возрастает в советское время, когда калькированные фразеологические сочетания проникают во все стили азербайджанского языка, обогащая его фразеологический фонд не только количественно, но и качественно.

Через посредство русского языка в словарный состав ряда языков вошли многие фразеологические сочетания, имеющие сближению наций, взаимопониманию, созданию общекоммунистическую культуру.

Посредством русского языка в азербайджанский язык проникла некоторая часть интернационального слоя фразеологии, которая, употребляется, в основном, в литературном языке. Например: *Avgi tövlələri* – авгиевые конюшни; *Rubikonu keçmək* – перейти Рубикон; *Axilles dabanı* – Ахиллесова пята; *Homer gülüşü* – Гомерический хозот; *Herkules sütunları* – Геркулесов столбы; *panurq sürüsü* – панургово стадо; *sağlam bədəndə sağlam ruh* – в здоровом теле – здоровый дух; *pulun qouu yoxdur* – деньги не пахнут; *öz kölgəsindən qorxmaq* – бояться своей тени; *qırmızı xətkimi keçmək* – проходить красной нитью.

В деле образного, выразительного построения речи неопределимую роль играет правильное и четкое употребление фразеологических сочетаний. Недаром в коммунистической пропаганде столь серьезное значение использованию фразеологизмов. Благодаря перевода произведений В.И.Ленина, широко применявшего своих политико-публицистических трудах фразеологические сочетания (крылатые слова), в азербайджанский литературный язык вошло много сочетаний подобного типа. Например: *köhnə qvardiya* – старая гвардия; – *ikiüzlü Yanus* – двуликий Янус; *qızıl əsr* – золотой век; *fil və alabaş* – слон и моська;

göylərə hücum etmək – штурмовать небо; *Hannibal andı* – аннибалова клятва; *günəş damlada əks edən kimi* – как солнце в малой капле воды. Известное количество крылатых слов создано и очень удачно и метко употреблено самим В.И.Лениным. Эти выражения вошли во многие языки мира, в том числе и в азербайджанский язык. Теперь в трудах (имеются в виду, в основном литературно-художественные произведения) азербайджанских авторов часто встречаются такие ленинские выражения, как: *böyük təşəbbüs*– великий почин; *oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq*– учиться, учиться и еще раз учиться; *az olsun, yaxşı olsun* – лучше меньше, да лучше; *çatmaq və ötmək* – догнать и перегнать; *dövlət bizik* – государство это мы; *dövriümüzün zəkası, şə-rəfi, vicdanı* – ум, честь и совесть нашей эпохи; *kommunizm məktəbi* – школа коммунизма; *kommunizm – sovet hakimiyyəti üstəgəl bütün ölkənin elektriklişdirilməsidir* – коммунизм есть советская власть плюс электрификация всей страны; *inqilabi ibarə* – революционная фраза; *bir addım irəli, iki addım geri* – шаг вперед, два шага назад; *kim kimi?*– кто кого?

Все эти выражения через прессу, агитацию и школу быстро распространяются среди широких слоев населения и начинают усваиваться ими.

К сожалению, иногда при переводе подобных выражений наблюдаютя оплошности.

Например, выражение «квасной патриотизм», как известно, означает «преклонение перед отсталыми формами жизни и быта своей страны, огульное восхваление всего своего и порицание всего чужого». ¹ Между тем, как это выражение переведено в газете «Коммунист» (7. III. 1964) – в переводе на русский язык означает «патриотизм с квасом» или «патриотизм, содержащий квас»

Под термином «фразеология» мы понимаем совокупность всех видов устойчивых словосочетаний, выполняющих в языке как экспрессивную, так и назывные функции. Фразеология второго ряда, т.е. неафористические

---

¹ Словарь русского языка, М., 1958, т. II, стр. 56.

сочетания проникают в азербайджанский язык путем калькирования. Сюда относятся многочисленные наименования – термины, употребляемые в разных сферах науки и техники. Например: *ağırlıq mərkəzi* – центр тяжести; *dəmir yolu* – железная дорога; *üfiq parıltısı* – зарница; *sinfi mübarizə* – классовая борьба; *öz müqəddəratını təyin etmə* – самоопределение и т. д.

Основную массу фразеологии в языке прессы (т.н. фразеологических штампов) которая выработалась, в основном, в годы Советской власти, составляют выражения, переведенные с русского языка. Напр.: *məhsuldarlığı artırmaq* – повысить урожайность, продуктивность, производительность; *nöqsanları aş-kara çıxarmaq* – выявить недостатки, ошибки; *tapşırığı artıqlaması ilə yerinə yetirmək* – перевыполнить задание; *diqqət mərkəzində olmaq* – быть в центре внимания; *nəzərinə çatdırmaq* – довести до сведения.

Почти нет такого номера газеты «Коммунист», где бы подобные выражения не встречались десятками. В современном литературно-художественном языке явно выделяется и имеет широкое распространение газетно-журнальная фразеология, это объясняется все увеличивающейся ролью публицистического стиля в литературном языке.

Во всех подобных номинативно-терминологических выражениях (сюда можно было бы включить и аббревиатуры) отсутствует образность и эмоциональность.

Таким образом, словарный состав всех стилей азербайджанского языка (художественный, научный, публицистический, общественно-политический, устно-разговорный) интенсивно обогащается фразеологизмами, вошедшими через посредство с русского и других языков.

“Bakı” qəzeti, 1968-ci il, 12 oktyabr, səh. 3.

“AZƏRİ”, YOXSA “AZƏR”?

XX əsrdə dilçilik elminin ən böyük kəşflərindən biri dilin bir sistem təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək məsələsidir. Dil sistem təşkil edir. Dilin sabitliyini də, əsrlərə boyu ciddi dəyişikliyə uğramamağını da, dildə heç bir hərc-mərcliyə yol verilməməyini də bu amil şərtləndirir.

Dillərin özünə xas olan daxili qanunlarından biri də onların hər birində yığıclaşma, ixtisar prosesi baş verir; dil vahidlərindən mümkün olduqca səslər, şəkilçilər, sözlər, birləşmələr və s. atılır. Məsələn, “kinofilm” əvəzinə film, “metropoliten” əvəzinə “metro” və s. işlədilir.

Son zamanlar mətbuatda və ümumiyyətlə ədəbi dilimizdə “Azərbaycan” əvəzinə “azəri” sözündən çox istifadə olunur. “Azərbaycan” sözünü müəyyən hallarda qısaltmaq müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən, habelə dilin ümumi qanunları nöqtəyi-nəzərindən mümkünür və hətta vacibdir. Lakin bu zaman heç bir subyektivizmə hərc-mərcliyə yol vermək düzgün deyildir. Bunları ona görə deyirik ki, müxtəlif mətbuat orqanlarında, hətta eyni qəzet və jurnalda gah “azəri”, gah “azər” şəklində qısaltmalara tez-tez təsadüf edirik. Məsələn, “Təşviqatçı” jurnalının eni nömrəsindən (1967 №22) misallar veririk:

“Bu o vaxt idi ki, **AZƏRİ QIZLAR** incəsənət aləminə gəlməkdən çəkinirdilər” (səh.25)...”. “Bu gün kamala çatan yüzlərlə **AZƏRİ QIZLARI** incəsənət aləminə qədəm qoyub” (səh.25). Hansı düzdür? “Azəri qızlar yoxsa “azəri qızları”? “Azəri qızlar” dilimizə məxsus birinci növ təyini söz birləşməsidir ki, bunun da birinci sözü, “azəri” sifətdir. “Azəri qızları” dilimizə məxsus ikinci növ təyini söz birləşməsidir ki, bunun da birinci tərəfi (“azəri”) heç cür sifət ola bilməz, deməli, isimdir.

Məsələ bundadır ki, bütün xalqların adları məhz isimdir: rus, erməni, gürcü və s. halbuki “azəri” sözü bizim dilimizdə isim kimi işlənmə bilməz, buradakı son “i” ünsürü həmin sözün sifət oldu-

ğunu açıq-aydın göstərir.

Bir çox dolaşılıq da buradan gəlir. Həmin “i” ünsürünün işlədilməsi dilimizin daxili quruluşuna yaddır, yabançıdır.

“Azəri xalqı”, “azəri dili” (?) və s.

Dilimizdə belə qanun yoxdur. Birləşmənin birinci sözü sifət olduqda, ikinci söz nisbət şəkilçisi qəbul edə bilməz. Buna görə də müvafiq misalları azər xalqı, azər dili, azər övladı, azər qızı və s. kimi işlətmək lazımdır. Müvafiq birləşmələr bəzən yuxarıdakı şəkildə sünüləşdirilsə də, xalq dilində, ədəbiyyatımızda tarixən belə hallarda “azər” sözü sabitləşib qalmışdır. Bunu xüsusi adlarda müşahidə etmək çətin deyildir. S.Vurğunun qəhrəmanı Azər baba (müqayisə et: Azəri (?) baba adlanır). Şairin adı Azəroğludur (müqayisə et: Azəri? (oğlu).

Şair Azəroğlu “Arazın şəfəqləri” şeirində yazır:

Çayın sahilinə enməmiş hələ
Bir azər qızını uzaqdan gördüm.

Dilimizdə “Azər” xüsusi ad kimi geniş yayılmışdır. Biz “azər” işlətməklə habelə elmi-tarixi cəhətdən meydana çıxan bilən müəyyən qüsuru da ləğv etmiş olarıq.

*Azərbaycan Dövlət Universiteti, “Elmi əsərlər”,
Dil və ədəbiyyat seriyası, 1968-ci il, №6, səh.16-23.*

BƏDİİ DİLDƏ REALİZM

(M.B.Vaqifin qoşmaları haqqında)

Bir məsələnin dəqiqləşdirilməsi zəruridir. Qəbul olunmuş ümumi fikrə görə Vaqif realist sənətkardır. Milli ədəbi dilimizin yaranma, formalaşma tarixini isə adətən XIX əsrə bağlayırlar. Bu iki mülahizə bir-biri ilə uyuşmur və biri digərini rədd edir.

Tədqiqatçı-nəzəriyyəçilərin ümumi qənaəti belədir ki, hər hansı xalqın ədəbiyyat tarixində realizm bir bədii metod olaraq mil-

li ədəbi dilin əmələ gəlməsindən əvvəl yarana bilməz. Realizm ya milli ədəbi dil normalarının yaranması ilə bir sırada (eyni vaxtda), ya da milli ədəbi dil normalarından sonra meydana gələ bilər. Bu fikir bir çox xalqların ədəbiyyat tarixinin təhlili nəticəsində qəbul olunmuş və elmdə sabitləşmişdir.¹

Belə olduqda, ikisindən biridir; ya milli ədəbi dilimizin yaranma tarixini daha qədimlərdən hesablamaq, ya da Vaqifi realist hesab etməmək lazım gəlir. Əlbətdə, ikinci ehtimal yanlışdır. Vaqif realist sənətkardır. Deməli, milli ədəbi dilimizin yaranma tarixi XVIII əsrdən hesab olunmalıdır. Yalnız milli dil fonunda Vaqif dilindəki dialektizmləri aydınlaşdırmaq olar. Şair Qazax- Qarabağ dialektinə məxsus çoxlu söz, forma, birləşmələr işlədir. Bədii dildə dialektizm anlayışı milli dil anlayışı ilə əlaqədardır. Milli dil əmələ gəlməzdən yaşamış-yaratmış şairlərin əsərlərində dialektizmlərdən danışmaq yersizdir. Füzuli, Xətai hansı dialektə mənsubdur? Heç bir dialektə. Onlar ümumxalq dilində yazırdılar. Hər hansı realist sənətkar isə eyni zamanda bir dialektin nümayəndəsidir. Dialekt milli dillə müqayisədə təzahür edir, anlaşılır.

Vaqif dilinin realizmi yalnız dialektizmlərdən istifadə ilə məhdudlaşmışdır. Onun dilində klassik estetikanın tələbi ilə bir zamanlar şeirdə hakim olan üslub məhdudluğunu görmürük. Füzulilərin dilində “əzim-əzim əzmək”, “ilim-ilim itmək”, “cır-cır çıxırmaq” kimi danışq dili ünsürlərinə rast gəlmirik. Vaqif şeirində dialektizmlər, xalq danışq dili ünsürləri, hətta vulqarizmlər özünü tez-tez göstərir.

Qoşmalarında Qazax—Qarabağ şivələrinə məxsus sözlərdən bir neçəsini qeyd edirik:

Sən gəlnədin **deyin** yasa batmışam.

Havalanıb dəxi **əndirməz** bizə...

Ta ki, **həkdən düşə**, titrəyə başı..

---

¹ Вах: В.В.Виноградов. О языке художественной литературы, М.,1959, стр 466

Nə *qayım* durubdur ol sərvi-qamət...

Məxləsi *ki*, yoxdur onda bir ləzzət...

Habelə, *xudayı, çüdayı, kinayı, ləbiyin, indən* belə kimi fonetik dialektizmləri də bura aid etmək olar.

Hadisənin, işin davamlılığını, uzun müddət ərzində baş verdiyini bildirmək üçün xalq dilində müvafiq fellər təkrarlanıb işlədilir. Vaqif xalq dilinin bu xüsusiyyətindən həm də bir ahəngdarlıq məqsədi ilə istifadə etmişdir. Məsələn, öldüm—öldüm (dirildim), yanıb-yanıb, süzülər, süzülər və s.

Oturub — oturub yönu O YANA,

Durub — durub yeriməyin nədəndir.

Maraqlıdır ki, dilimizin təkrarlar sistemindən ümumiyyətlə ən çox istifadə edən Füzulinin əsərlərində belə təkrarlar yox mənziləsindədir. Vaqif üslubunda xalq dilinin bu ifadə tərzini geniş yer tutur.

Şairin dilində sıx-sıx işlənən müxtəlif modal sözlər ha, **kü**, habelə **təki/təkin, tarı, ilən, nola, bəndivan, çəkər**, tov, qıy, tüksüz, **lala, mət, var əndamı, yetişməzsən havlara, ağırlıq** satar kimi yüzlərlə söz və formalar da dilinin xəlqiliyinə sübutdur.

Yeri gəlmişkən Vaqifin qoşmalarından müəyyən arxaizmləri də xatırlatmaq olar.

Ünümdən titrədi tamam vilayət....

Nə **gözəl** *doğubsan anadan, Pəri...*

Can mülkünə verməm saçının *dəngin...*

Mən incəlib *yengi aya* dönmüşəm....

Bununla belə, Vaqif göydən düşməmişdi. Ümumiyyətlə dil çox ləng dəyişir, bədii dil isə daha ləng. Zamanının oğlu olan Vaqif də klassik poeziyanın bədii dil xüsusiyyətlərindən az bəhrələnməmişdir. Bəzən Vaqif dilindən bəhs edərkən bu “dil” məfhumunu aydın, anlaşılıq, sadə və s. təyinlər ilə bəzəyirlər. Əslində isə Vaqif şeirinə məxsus dil xüsusiyyətlərini, şairin üslubunu müəyyən etmək çox çətinlik obyektin özündə olan ikilik ilə bağlıdır. Vaqifin dilini başdan-başa real dil nümunəsi kimi qələmə vermək düzgün deyildir. Çox alim, dərin məlumat və savad sahibi olan sə-

nətkar birdən-birə bütün klassik dil ənənələrindən xilas ola bilməzdi (çoqları hələ indi də xilas ola bilməmişdir). Demək istəyirəm ki, Vaqifdə realizm güclü olduğu kimi, klassik şeir dilinə xas cəhətlər də hələ çox güclüdür.

Müqayisə, müqayisə... Vaqifi geniş mənada müqayisə şairi də adlandırmaq olar. Yaradıcılığında müqayisə çox mühüm, bəlkə də əsas yer tutur. Lakin buradaca bir məsələyə diqqət yetirilməlidir: müqayisə fikri fəaliyyətin əsası kimi dərk etmə işində əsas, mühüm mərhələdir. Hadisə və predmetləri müqayisə edə bilmək qabiliyyəti təfəkkürün inkişafıdır.

Bədii dildə müqayisə isə bundan fərqlidir. Vaqif şeirindəki (Füzulidə də belədir, Xətayidə də belədir) müqayisə dərk etmədən çox, estetik məqsəd daşıyır. Az qala bütün ifadə vasitələri, bütün dil, bütün şeir müqayisəyə xidmət edir. Özü də məfhumlar və əşya və hadisələr deyil, yalnız sözlər müqayisədə iştirak edir. Burada adi bənzətmələrdən başlamış lap qəliz metaforalara qədər müqayisənin ən müxtəlif növlərinə rast gəlirik.

Bütün bu müqayisələrdən məqsəd təsvir obyektini konkretləşdirmək və beləliklə də sözün təsirini qüvvətləndirməkdir. Hər söz özlüyündə ümumilik bildirir və mücərrəddir. Müstəqim işlənmiş mücərrəd söz, hissə bir o qədər də təsir göstərə bilmir, yalnız obyektiv faktı əks etdirir. Ona görə də şair sözü müstəqim demir, müxtəlif və dolaylı vasitələrə əl atır. Məsələn, “sən gözəlsən” əvəzinə belə deyir:

Cəmalından mələk xəcalət çəkər,

Hüsnün eylər aya, günə lağ gəlin.

«Gözəllik sirinə vaqif» (M. Müşfiq) olan Vaqif –vaqiflər üçün başqa çıxış yolu yox idi. Təsvir obyektini məhdud — çox məhdud olduğu üçün fikir, diqqət istər-istəməz bu obyektədən daha çox sözlərin estetik xüsusiyyətlərinə cəlb edilməli olur. Müxtəlif, bəzən real, bəzən əcaib - qəribə bənzətmələr baş alıb gedir.

Şair eyni söz ilə əlaqədar müxtəlif bədii təyinlərdən və metaforalardan bol-bol istifadə edir ki, bunlardan bir neçəsini aşağıda qeyd edirik.

1) *Göz (çəşm, didə, eyn)* ilə əlaqədar işlətdiyi a) təyinlər: ala, xumar, şux, sürməli, məstanə, gıryan, siyah, qara; b) metafora-

lar: cəllad, can alan, cadu, laçın, şər, nərgis, yağlı, afət, şahanə, qaynar, sitəmkar.

2) *Üz (ruxsar, camal, sima, liqa, sifət, üzər, çöhrə)* ilə əlaqədar işlətdiyi a) təyinlər: göyçək, gözəl, ağ, xoş, gen, dəyirmi, xallı; b) metaforalar: günəş, gümüş, kül, qəmər, ay, mah, huri, mələk, lələ, ənvər, gün, şəhlayı, münəvvər, Kəbə, tərlan.

3) *Saç (zülfi, tel, mu/muy, kiysu, birçək, tük)* ilə əlaqədar işlətdiyi ay təyinlər: qara, siyah, gireh-gireh, həlqə-həlqə, nəmli, sıgallı, həlqə, bir qulac, nazik, gözəl; b) metaforalar: yasəmən, pərişan, reyhan, müşki-ənbər, müşkinab, ənbər, bənəfşə, sünbül, səməniyli, səhabi, şahmar, kəmənd, bulut, durna, tər cıgalı, tər, müənbər, pəri, pürtab,

4) *Ağız (dəhan)* ilə əlaqədar işlətdiyi a) təyinlər: nazik, xeyir, süzlü; b) metaforalar: Şəkər, qönçə, piyalə, sədəf, püstə, ballı, şirin, Zəm-Zəm, nabat, qənd.

5) *Dodaq (ləb)* ilə əlaqədar işlətdiyi a) təyinlər: yeməli, nazik; b) metaforalar: şəkər, şirik, ləli-Yəmən, qənd, bal, mərcan, qönçə, ərğəvan, püstə, nabat, qaymaq, süsən, kül.

6) *Qaş (əbrü)* ilə əlaqədar işlətdiyi a) təyinlər: qara, əyri, uzun, tağ-tağ, vəsməli, sürməli; b) metaforalar: kaman, yay, zülfüqar, çəkili yay, qələm, ay, qiblə, hilal, cəllad, məddi-ayət.

7) *Boy (qamət, qədd)* ilə əlaqədar işlətdiyi a) təyinlər: gözəl, uzun, düz; b) metaforalar: sərv, sürahi, sərv-xuraman, tuba, mina, növrəstə, bəstə, yay.

8) *Sinə ilə* əlaqədar işlətdiyi a) təyinlər: ağ, tər, kök; b) metaforalar: səmən, mərmər, meydan, şirin, topğun.

9) *Yanaq ilə* əlaqədar işlətdiyi a) təyinlər: al, xallı; b) metaforalar: lələ, alma, gül, gülgəz, bənəfşə.

Azərbaycan dilində adlıq halda işlənmiş iki isim yanaşı gələrsə, birinci ikincisinin təyini vəzifəsində çıxış etməli olur. Ona görə də metaforaların əksəriyyəti təyin funksiyası daşıyır: qələm qaş, cəllad küz, bulut zülf.

Ümumiyyətlə hər bir təyin subyektiv mülahizələrlə əlaqədar işlədir. Əşyanın əlamətləri sonsuzdur. Eyni əşyanı ən müxtəlif şəkillərdə təyinləmək olar, əhval-ruhiyyə, yaş, mədəni və iqtisadi inkişaf, ictimai-siyasi baxış və s. nöqtəyi-nəzərindən eyni əşyaya münasibətdən dəyişə bilər. Hər bir təyin isə münasibət-

dən doğur. Şair əşyanı istədiyi, gördüyü tərzdə mənalandırır və bununla da sözün obyektiv məzmununa müdaxilə etməyə, onu subyektiv cəhətə istiqamətləndirməyə cəhd göstərir.

Göründüyü üzrə, Vaqif şeirində Azərbaycan dilindəki yüzlərlə isimlər isim mənasında yox, təyin-sifət kimi funksional mənada çıxış edir. Əslində bu zaman sözün zəngin mənə həcmi olduqca bəsitləşdirilir, sadələşdirilir. Sənətkarı məsələnin bu cəhəti çox az məşğul edir. Şair istədiyi intibaları, təəssüratı yarada bilmişsə, bu onun üçün bəsdir. “Sərv boy” deməklə şair obraz yaradır, boyun ucalığını dolayısı ilə — obrazlı tərzdə, deməli, daha təsirli şəkildə təsəvvürdə canlandırma bilir. Lakin sərv ağacının əlaməti yalnız ucalığı və ya mütənasibliyi ilə məhdudlaşmır. Bu bitkinin çox müxtəlif və daha zəngin, daha xeyirli keyfiyyət və xüsusiyyətləri də vardır. Söz sənətkarı məfhumların yalnız estetik xüsusiyyətləri ilə maraqlanır. Bir az da kəskin desək, real əşyadan daha çox ümumiləşdirilmiş məfhum ilə maraqlanır.

Məlumdur ki, söz (əsasən) məfhumun ifadəçisidir və məfhum vasitəsi ilə də real varlığa bağlıdır. Ona görə də real aləmdəki əşya və hadisələr söz vasitəsi ilə əks etdirilir. Deməli, hər sözün real istinad nöqtəsi mövcuddur. Söz bu istinad nöqtəsindən çox uzaqlaşa bilər, mücərrədləşə bilər, məcazi işləyə bilər, lakin onunla tam əlaqəsini kəsə bilməz. Nitq mübadiləsinin zəruriliyi, adamların bir-birini başa düşmə ehtiyacı sözün tam sərbəstliyinin qarşısını almış olur. Hər kəs istənilən sözü istənilən mənada işlədə bilməz. Danışan fərdlərə nisbətən söz ixtiyarı deyildir. Hər sözün dalında real varlıq, real məfhumlar durur ki, bunlardan sərf-nəzər etmək mümkün deyildir.

Klassik poeziyamızda isə məfhumlardan, real varlıqdan sərf-nəzər edilirdi. əsas diqqət yalnız və yalnız sözün özünə cəlb olunurdu. Bir söz deyilib, başqa bir söz başa düşülürdü. Belə hallar, Vaqifdə də az deyildir.

Bir görəydim sənin gül cəmalını

Cadu gözlərini, yay *hılalını*.

“Hilal” — yeni ay, aypara mənası bildirir, şair isə onu «gözəlin qaşını» mənasında işlədir.

Gecələr gözlərim xəbə görməmək
Ol siyah nərgisi-məstanəndir.

«Nərgiz» məlum gülün adıdır. Oxucu burada həmin sözü gül deyil, «göz» mənasında başa düşməlidir.

Tapmacadan da qəlizdir. Tapmacada, heç olmasa axtarılan məfhumun az-çox bəzi əlamətləri göstərilir. Burda o da yoxdur. Aşağıda qeyd olunan sözlərdə də vəziyyət belədir.

Qoyaydın əməydim *qəndin, nəbatın...*
Qoynundakı qoşa *narı* görəydim....
Ağ əlin ki, dəyər o *mişk-naba...*
Yüz can olur əyri baxsan *hilala...*

Məfhumlar müstəqim tərzdə deyil, dolayısı ilə ifadə olunur. Diqqət də yalnız sözlərin leksik mənasına yox, estetik keyfiyyətlərinə cəlb olunur. Bu estetizm bütün klassik şeirimizə xasdır və bu yerdə Vaqifdə heç bir orijinallıq yoxdur. Beləliklə, müqayisələr Vaqif şeirində ən mühüm, ən əsas dil xüsusiyyətlərindəndir. Lakin qərribə burasıdır ki, Vaqifin bədii dil tariximizdəki mövqeyini bu müqayisələr müəyyən etmir. Ümumiyyətlə, də müqayisə şeir üçün o qədər də əsas məsələ deyildir. Şeiri müqayisəsiz də yazmağın mümkün olduğunu elə Vaqifin qoşmalarından görmək mümkündür.

Bir zaman havada qanad saxlayın.
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiniz?
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar!

Burada heç bir poetik müqayisə yoxdur. (Biz ümumi dilə məxsus müqayisə — metaforaları nəzərdə tutmuruq. Çünki ümumi dildə olan metaforalar ayrı-ayrı şəxslərin, o cümlədən Vaqifin dili — üslubu ilə bağlı deyil, ümumxalq malıdır). Lakin çox gözəl şeiriyyət vardır. Ümumiyyətlə, də müqayisə kimsənin şairlik qabiliyyəti

yətini sübut etmir. Vaqifin mövqeyi müqayisə işlətməsi ilə deyil, aşağıdakı amillər ilə müəyyənləşdirilə bilər.

a) Sənətkar əsrlərlə əruz ilə əlaqələndirilmiş, əruzun qəliblərinə uyğunlaşdırılmış müqayisələri əruzun inhisarından xilas etdi, bu kimi ifadə tərzlərini heca vəznli şeirdə də işlətməyin mümkün olduğunu sübut etdi. Burası çox ciddi məsələ idi. Dövlər ərzində azər dilinin qanunları əruzun formal ştamplarına tabe tutulurdu. Halbuki əruz vəznində bir şamp halı almış ifadə tərzləri indi yeni şəraitdə işlədilir.

b) Şairin özünün yaratdığı, Vaqifə məxsusluğu çox uzaqdan məlum olan külli miqdarda müqayisə növləri şeir dilimizin, onun bədii ifadələr xəzinəsinin zənginləşməsinə çox güclü təkan vermişdir. Deməli, Vaqif yeni müqayisə növləri yaratmaqda novatorcasına hərəkət etmişdir.

Qoşmaların lüğət tərkibindəki müxtəlif «semantik sahə»lərə məxsus sözlərin işlənmə miqdarı təxminən bu şəkildədir:

a) səma cisimləri: *gün* (11), *günəş* (10), *ay* (18), *mah* (5), *hılal* (6), *xurşid* (1), *qəmər* (2).

b) Bitki və meyvə adları: *bənəfşə* (21), *qönçə* (11), *gül*¹ (71), *tuba* (90), *lalə* (23), *sənubər* (10), *sünbül* (6), *sərv* (15), *yasəmən* (8), *nar* (9), *şümşad* (8), *səmən* (7), *nərgis* (5), *reyhan* (5), *süsən* (4).

Habelə: *heyva*, *turunç*, *ər-ər*, *narınç*, *püstə*, *səndəl*, *şamama*, *kışmış*, *şüyüt*, *tərə*, *darı*, *qızılgül*, *alma*, *nəsrin*.

v) quş və heyvan adları: *sona* (20), *bülbül* (22), *şahbaz* (9), *pərvanə* (8), *maral* (9), *tərlan* (8), *laçın* (7), *durna* (9).

Habelə: *tuti*, *kəlik*, *sar*, *qırğı*, *tavus*, *taz*, *fil*, *ördək*, *qaraçay*, *ceyran*, *qəzal*, *ahu*, *ilan*, *şahmar*//*şahimar*.

q) müxtəlif şirniyyat adları: *bal* (14), *qənd* (II), *nəbat*//*nabat* (8), *şəkər*//*şəkkər* (24).

Habelə: *şərbət*, *noğul*, *şəhd*, *qəndab*.

ğ) ictimai zümrə, vəzifə adları: *şah* (15), *cəllad* (17), *qul* (9), *sultan* (7), *sərvər* (6), *padşah*//*padişah* (6).

---

¹ Burada bu sözlə əlaqədar olan gülzar, güləb, güldərg, gülşən\\gülüşən, gülüstan kimi sözlər daxil deyildir.

Habelə: *qulam, sərdar, xan, qeysər, qazı, xoryat, səlatın, molla*.

d) din ilə əlaqədar adlar: *mələk//mələik//məlayik* (32), *pəri* (17), *qurban* (26), *cənnət* (14), *sənəm* (12), *huri* (12).

Habelə: *qılman, behişt, damu, qiyamət, din, din-iman, məşhər, mələkzadə, pərinaz, pərizad, hurizadə, sədəqə, fələk, dua, ilahi, xuda, Allah, tarı, haram, mehrab, mənbar, fəriştə; pərvərdigar, caduğər, qibləgah, qiblə, cadu, namaz, iman, heykəl*.

v) müxtəlif minerallar və daş-qaş adları: *mərmər* (10), *mina* (15), *sədəf* (6), *billur//büllur* (7), *cəvahir//cəvahir* (6), *gövhər* (5).

Habelə: *almaz//almas, dürdanə, inci, qızıl, gümüş, əşrəfi, zər, altun, mirvari//mirvarı, mərcan, yaqut, dür//dürr, ləl*.

Bütün bu göstərilən söz qrupları qoşmalarda əsasən müqayisəyə — estetik məqsədə xidmət edir. Sözlər öz həqiqi mənasında deyil, məcazi mənada işlədilir, müqayisə—bənzətmə, metafora vasitəsi olur. Yalnız bir-iki söz (darı, şuyüt, tərə və s.) real mənadadır. Əslən real olan məfhumlar şair qələminin qüdrəti ilə reallıqdan yüksəkliyə qaldırılır, şairanələşdirilir, bədii vasitəyə çevrilir.

Şairin əsərlərində elə söz qrupları da vardır ki, bunlar həqiqi, ilkin mənada işlənilib real varlıqları əks etdirir. Bunlar hər şeydən əvvəl geyim, yemək, alət adlarıdır. Məsələn,

a) geyim və bəzək adları: *çarqat, qəsabə, libas, toqqa, bacü-bənd, kətan, qolbağ, çalma, bazbənd, sərəndaz, qotaz, ləçək, kələğay//kələğayı// kalağay/kalağayı, fulfül, həmayil, kəmə, atəklilik, üzülük, tirməşal, cuna, nımtənə, köynək, pırahən, tənə, xatəm, məst, başmaq, küləh, cığa//cıqqa, yaxa, düymə, niqab, ayna//ayınə, daraq, şana//şanə, üzük, yaşmaq*.

Habelə: *vəsmə, sürmə, həna, kirşan*.

b) Ev əşyası, alət, müxəlləfat adları: *cam, qolyan, piyalə, ox, iynə, qılinc, sürəhi, tiğ, çıraq, şəm, beşik, müjgan, xədəik, kəmənd, xəncər, qəmə, çatı, çuval*.

v) yemək-içmək ilə əlaqədar sözlər: *qaymaq, kəbab, mum, düğü, yağ, ət, motal, axta, zoğal, mixək, hil, su, cad, şərəb, çaxır, çərək*.

Vaqifin realizmi ana dili sözlərinin şeirə axmasına geniş yol açdı. Şeirdə real əşyalar mühüm yer tuturdu. Bu real əşyaların

adları isə ana dilində əsrlər boyu işlənib gəlirdi. İndi bu sözlər digər “şairanə” sinonimləri ilə bir hüquqda, bəzən isə bir az da artıq hüquqda şeirə daxil olurdu. Bu vəziyyət Vaqif şeirində sinonim sözlərin artımını, çoxluğunu təmin edirdi. Və demək lazımdır ki, lüğətində sinonimlərin çoxluğu etibarilə Vaqif şeiri ümumən ədəbiyyatımızda ayrıca mövqə tutur. Şair eyni semantik sahəyə malik olan *atr//ətir* (6), *mu/y/* (5), *ənbər//əmbər* (22), *müşk/mişk* (9) sözlərlə yanaşı dəfələrlə *qoxu* (0), *iy* (3) kimi sözlərdən də istifadə edir. Qoşmalarda *hicran* (5), *fəraq* (5) ilə yanaşı *ayrılıq* (7) da işlənir və göründüyü üzrə daha çox işlənir.

Ümumiyyətlə, Vaqif dilində sinonim məsələsi xüsusi tədqiqata möhtacdır. Maraqlıdır ki, sinonimlər daha çox real məfhum adları ilə əlaqədardır. Qoşmalarda başlıca təsvir —tərif obyektı real insan – gözəldir, onun geyimidir, davranışındır, onun şairi məftun edən əzalarıdır. Bunlar isə həmişə realistcəsinə mədh olunur. Başqa sözlə, şairin əsasən subyektiv və mücərrəd arzuları, duyğuları daha çox mücərrəd ifadə vasitələri ilə təsvir edilir. Bu yerdə *dərd*, *qəm*, *zülm*, *sitəm*, *hüsn*, *həsrət*, *cövr*, *ləzzət*, *xəyal* və s. kimi mücərrəd sözlərdən bol-bol istifadə olunur.

Şairin diqqəti real obyektə yönələn kimi, sözlər də reallaşır, konkretləşir. Real obyektin — insanın bədən üzvlərinin adları həmişə ilkin, həqiqi mənadadır və bu sözlərin işlənmə tezliyi, miqdarı digər bütün söz qruplarının hamısından çoxdur. Şairin dilində realizm bu yerdə təzahür edir. Konkret misallardan vəziyyət aydın olur.

- a) Göz —139, çeşm — 11, didə — 2 ,eyn — I (cəmi: 153),
- b) Üz — 101, cəmal//camal — 40, didar — 8, sima — 5, rüxsar — 5, sifət — 3, rüx – 1, çöhrə—1, liqa —1(cəmi: 165)¹,
- v) Zülf —79, tel — 40, saç—16. mü(y) —10, birçək—6, kiysu — 1 (cəmi: 142),
- q) Dodaq — 25, ləb — 29 (cəmi: 54) q
- ğ) Baş — 64, sər — 3 (cəmi: 67);
- d) Ağız — 24, dəhan/dəhən — 17 (cəmi: 41);
- e) Qaş — 76, əbru —1 (cəmi: 77);

¹ Yanaq \38\ , gülüzar \5\ sözləri də buraya daxil ola bilərlər.

Qalan bədən üzvləri və onların hissələrini bildirən sözlər aşağıdakı miqdardadır: əl — 39, ayaq — 16, sinə — 38, bağır — 33, buxaq — 27, əndam — 18, kərdən — 47, boy — 29, bədən — 26, qədd — 25, qamət — 28, məmə — 15, kirpik — 24, bel — 9, ciyər/cigər — 10, çənə — 6, güş — 6, qulaq — 7, dil — 22, zəban — 2, diş — 12, dəndən — 1, qol — 8, diz — 4, baldır — 4, boyun — 5, bud — 1, topuq — 3, bilək — 7, bazu — 3, zənəxdən — 21, xal — 23, döş — 3, hörük — 3 və s.

Vaqif qoşmalarında mücərrəd sözlərin əksəriyyəti alınmadır. "Sənətkar bəzən lıq, lik, luq, lük şəkilçisi vasitəsi ilə isimlərdən (ayrılıq, adamlıq, aşnalıq, qardaşlıq, fitnəlik, bəndəlik, dirlik), ış, iş, uş, üş şəkilçisi vasitəsi ilə feillərdən (baxış, yeriş, oturuş, duruş, gülüş, gəziş, sallanış) mücərrəd sözlər düzəldib işlədir.

Konkretlik bildirən bədən üzvləri adları içərisində doğma sözlər öz alınma sinonimlərinə nisbətən daha çox işlək olub daha çox yer tutur. Bədii dilimizdə, Vaqifin tarixi xidməti burasındadır.

Şairin "əbədi obraz"lardan istifadə ilə yazılan əsərlərində realizm çox zəif şəkildə təzahür etdiyi halda, milli peyzaja, etnoqrafik ünsürlərə üstünlük verdiyi şeirlər sırf real şeirlərdir. Kür qırağından, yaşılbaş sonalardan, safiyələrdən, mədinələrdən, pərilərdən, fatimələrdən və s. bəhs edən şeirlərdə real məfhumlar da bol-bol işlənməkdədir. Bu yerlərdə sözlər ilkin, həqiqi, real mənasında bərqərar olur. «Bayram oldu heç bilmirəm neyləyim» — ən adi danışmaq cümləsidir və belə adi cümlələri şeir eləmək yalnız realist şairlərdə müşahidə edilir.

Vətənin doğma mənzərələri, milli yer adları, milli-etnoqrafik adlar yalnız realist əsərlərdə özünə bir sistem şəklində yer tapmış olur. Klassik poeziyamızda həmin tip sözlər, demək olar ki, yoxdur.

Ümumiyyətlə, söz, dil obyektiv mahiyyətə malikdir və «mən»lərdən asılı deyildir. Bədii söz ustaları isə dili öz «mən»inə tabe etməyə cəhd göstərir, onu subyektə doğru istiqamətləndirirlər. Burada hər şey kimi, dil də «mən»ə xidmət edir. Ona görədir ki, bədii dildə təyinlər mühüm yer tutur. Axı hər bir təyin subyektivdir. Bunlar əşyanın külli miqdarda əlamətlərindən yalnız birini göstərir və elə buna görə də natamamdır, naqisdir. Bu natamam bütöv-

lükdə əşyanın yerində işlətdikdə isə söz də fərdiləşir. «Hər yetən gözələ gözəl demərəm». Necə yəni «gözələ gözəl demərəm?». Burada sözü işlətməkdə bir hərcmərclik yaranırmı? Yaranmır. İş bundadır ki, bədii söz bizi öz aləminə, obrazlar, hisslər aləminə çəkib aparır. Biz şairanə bir mühitə düşürük və sözlərdən də adət etmədiyimiz, görmədiyimiz, eşitmədiyimiz mənaları, deməli ümumi dilə xas olmayan mənaları gözləyirik. Aşağıda qeyd olunan ifadələr ümumxalq Azərbaycan dilinə məxsus deyildir.

Vaqif deyir, çox *peşmana yetişdim*,
İndən belə ölsəm *arzu çəkmənəm...*
Dərya tək axıban *çaya dönmüşəm..*
Bilməm kimə deyim *dərdim neçəsi...*

Eyni fikri şairin işlətdiyi, yaratdığı ayrı-ayrı leksik vahidlər — sözlər haqqında da yürütmək mümkündür.

Şəkər gülüşündən *çanlar təzəli...*
Həsrətin çəkməkdən canımız *üzük...*
Nə dəydi könlünə nədən *bulandın—*
Bağrı qızıl qanın *ağuşəsidir...*
Ona söz yox, hər nə desəm *yaraşı...*

Diqqət edilsə, bunlar daha çox estetik—formal (qafiyə) məqsəd izləyən söz və formalarıdır. Buraya *qoxuşlar, yanışmadıq, tanışmadıq* kimi fərdi formaları da aid etmək olar.

Elə buna görədir ki, sənətkarın işlətdiyi söz ümumi mətnə bağlı olur, bunu mətndən ayırmaq, konkret işləndiyi şəraitdən çəkib ayırmaq mümkün olmur. Mətndən ayrılmış sözdə poeziya da yoxdur. Konkret mətn ilə bağlanmış realist şeiri bir mətn şəklində (ya bütöv şeirin özü, ya da bir və ya bir neçə bəndi) əzbərləmək lazım gəlir. Misralar bir-birindən ayrılmır. Klassik şeirin isə hər misrasını mətndən ayıraraq müxtəlif vəziyyətlə əlaqədar işlətmək adi hallardandır.

M. İbrahimov «Realist lirika» («Kommunist» qəzeti, 22-XI-1968). məqaləsində yazır: «Vaqifin qoşmalarında elə məlahət, elə

gözəllik və elə musiqi vardır ki, onları yarımçıq oxumaq mümkün deyil». (Kursiv bizimdir, — M. A.).

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1968-ci il, 1 iyun, səh.6.

**Hər tərəfdə quran toy-büsat mənəm,
Ulduzlarla edən ixtilat mənəm.
Mənim azadlığım qucağa sığmaz
Yer mənəm, göy mənəm, kainat mənəm.**
(M.Müşfiq. “Duyğu yarpaqları”).

**Ah, mən gündən-günə bu gözəlləşən
İşıqlı dünyadan necə əl çəkim??
Bu yerlə çarpışan, göylə əlləşən
Dostdan, aşınadan necə əl çəkim?**
(M,Müşfiq.”Həyat sevgisi”).

SÖZ VURĞUNU

Bədii ədəbiyyat çox zaman söz sənəti kimi səciyyələndirilir. M.Qorki deyirdi ki, söz sənətkarlığı qabiliyyəti bir rüşeym halında hamıda vardır. Bu qabiliyyəti səbr və inadla inkişaf etdirənlər əsil sənətkar ola bilərlər. Söz sənəti əlavə məşğuliyyət, əyləncə deyildir. Yalnız bütün varlığını, beynin və ürəyin bütün qüvvəsini səfərbərliyə almaqla sənət meydanına girmək olar. Həm də bütün əvvəlki söz ustalarının yaradıcılıq yollarını, fərdi üslubi xüsusiyyətlərini, sənətkarlıq üsullarını dərinləndirərək, mənimsəmək lazım gəlir.

Bu cəhətdən M.Müşfiqin dil və üslubunu tədqiq etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii ədəbiyyatda dil yalnız utilitar məqsəd izləmir, bununla yanaşı, həm də bədii vasitə olur. Odur ki, sənətkarı sözün həqiqi mənasından daha çox dolayı, məcazi mənaları cəlb edir. Hər bir sənətdə ümumiləşdirmə, konkret detallardan sərf-nəzər etmə qanunu vardır ki, bu ümumiləşdirmə bütün tək-tək hadisə və əş-

yaları da ehtiva etmiş olur. Sənətin qüvvəsi bundadır ki, konkret əlamətlərdən sərf-nəzər edən sənətkar obyektə istədiyi şəkildə mənalandıra bilər, oxucu və tamaşaçıya istədiyi, nəzərdə tutduğu məqsədi aşılaya bilər. Konkret obyektlərdən uzaqlaşan, ümumiləşdirilməyə meyl edən sənətkar artıq bir növ müəllim olur, məqsədini başqasına təlqin edə bilər.

Adı, praktiki dil bədii ədəbiyyatın dilindən, şeir dilindən fərqlənir. Bədii sözün başlıca xüsusiyyəti məhz onun bədiiliyidir, estetik məqsəd izləməsidir. Ona görədir ki, bədii söz daha mənalı olur: Şeirdə dilin məntiqi keyfiyyətləri bədii keyfiyyətlərə güzəştə getməli olur.

Sanki göylərdə uçan quş **kimiyəm**
Sanki yerdən uçurulmuş **kimiyəm....**
Sanki bir sel **kimi** axmaqda şəhər.
(“Oktyabr gecəsi”).

Bir sintaqma daxilində iki eyni bənzətmə adatının işlədilməsi məntiqi cəhətdən məqbul deyil. Burada “sanki” və “kimi” sözlərindən biri artıqdır. Rəsmi dil nöqtəyi-nəzərindən artıq olan belə sözlər bədii üslubda müəyyən məqsəd izləyir. Coşğun duyğular, hisslər qarşısında sözün məntiqi cəhəti kölgədə qalır. Şair sira-yətəddici duyğularını doğru ifadə edir. Ümumiyyətlə də dilimizdə eyni mənanı ifadə edən ünsürlərin eyni tərkibdə, yanaşı işlədilməsi adi hallardandır.

Bəzən “xalq dili, “danışq dili” ifadələrinə həddən artıq aludəçilik göstərirlər. Danışq dilindən fərqli olaraq bədii söz həm də şərti sözdür. Bədii ədəbiyyatdakı söz həm danışq dilindəki funksiyaya (kommunikativ funksiyaya), həm də bədiilik funksiyasına malikdir. Odur ki, bədii dildə bir sıra səcyyəvi ifadə vasitələri ola bilər. M.Müşfiqin “Körpü” şeirindən aldığımız aşağıdakı parça bu cəhətdən diqqətəlayiqdir:

*Mən bir darğın zamana bir xoş dövrənin,
Mən bir xarabalıqla bir gülüstanın,
Mən xəzanla baharın, qocayla gəncin,*

*Mən ölümlə həyatın, qəmlə sevincin
Arasında qurulmuş böyük körpüyəm.*

Buradakı təkrarlar danışıq dilində, nəsr dilində çətin ki, işlənsin. Deməli, şeir dili nəsr dilindən bir də səciyyəvi təkrarlar ilə fərqlənir. Şeirdə ritm, intonasiya xatirinə adi nitqdən fərqli ifadələr mümkündür:

Bizi fabrik, bizi zavod, bizi kolxoz
bir yığnağa toplamış...
(“Üçdən birə”).

Şair çox dəqiq məfhumları şeirə quru şəkildə gətirmir. “Fabrik”, “zavod” tipli sözlər çox dəqiqdir və hər hansı emosionallıqdan, obrazlılıqdan məhrumdur. Sənətkar “bizi” sözlərini təkrarlaşdırmaqla bu sözlərə yeni ahəng gətirir, yəni dolayısı ilə obrazlılıq yaratmağa çalışır. Adətən belə ritm xatirinə işlənən təkrarlar şeir üslubunu dilin başqa üslublarından fərqləndirir. Müşfiq şeirində belə təkrarlar çoxdur.

Müşfiq söz, sənət vurğunu idi. O, daim öyrənirdi. Yeni söz, yeni ifadə üçün yorulmadan axtarışlar aparırdı. “Şimşəklərdən qələm, sellərdən üslub” alan sənətkar dilin yalnız məntiqi qanunları ilə məhdudlaşmış qala bilmirdi. Qrammatik çərçivə şair ilhamı qarşısında aciz və sönük görünürdü.

Mən neçin bu zaman coşub-daşmayım,
Ürəkdən həyata yaxınlaşmayım.
Ki, bir gənc şairə lazım olan **hər**,
Hər dürlü mənşərə burda əks edər.
(“Bəyaz çöllər”).

Bu parçada təkrarlanan “hər” sözünə fikir verin. Qrammatika belə təkrarı sevmir. Sözün belə təkrarı yalnız şeirdə ola bilər.

Gürcüstan dağları düşündə **bir yol**
Bir yol ki, upuzun, bir yol ki, qıvrıq.
(“Həsərtli qarı”).

Bədii dilin, bədii sözün başlıca fəqləndirici keyfiyyətlərindən biri obrazlılıqdır. Klassik poeziyamızda obrazlılıq məfhumla bağlıdır; məfhumlar obrazlı tərzdə ifadə edilir. Realist şeirdə isə predmetin, prosesin obrazlılığı əsasdır. Belə şeirdə obrazlılığın müstəqil, bilavasitə ifadəsi diqqəti cəlb edir. Buna görədir ki, realist poeziyamızda təqlidi sözlər, vurğular, intonasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik şeirdə də sözün əsas tərkibi ilə onun ifadə etdiyi varlıq arasındakı əlaqəyə diqqət yetirilirdi. Ahəngi-təqlidi deyilən bu hadisə Müşfiq şeirində də özünü göstərir. “Çoban” poemasında oxuyuruq:

**Çox yünüldü arzusu
Bu qərib çobanımın.**

“Yüngül” sözündəki “g” səsinin atılması ilə sanki sözün özü də yüngülləşdirilir. Sözün səs tərkibi varlığın özü ilə həmahəng bir şəkil alır ki, bu vəziyyət həm də klassik şeirimizə xasdır:

**Nazik bədən ilə bərgi gülsən,
Amma nə deyim ikən yünülsən.**
(Füzuli).

**Xəbərdar olgilən, mina deyil, saqi, könüldür bu,
Ağır qiymətlidir, hərçənd gövhər tək yünüldür.**
(Qövsü).

Bütün başqa söz qruplarına nisbətən təqlidi sözlər əşyaya, “predmetə” daha yaxındır. Odur ki, təqlidi sözlər müstəqim ifadə vasitəsi olur. Bu sözlər daha real və deməli, daha obrazlıdır. M.Ə.Sabirdən başlayaraq dilimizdə təqlidi sözlərin xüsusi çəkisi artmaqda idi. Bu sözlər klassik poeziyamızda az işlədilmişdir. Sovet dövrü şeirimizdə M.Müşfiq belə sözlərə xüsusi meyl göstərmişdir. Əsərlərində işlətdiyi parıl-parıl, pırıl-pırıl, şırıl-şırıl kimi külli miqdarda təqlidi sözlər şairin müstəqim obrazlılığa nail olmasına yardım edirdi. Xüsusilə real təbiət hadisələrini qələmə alarkən şair, təqlidi sözlərin rol və əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirə bilirdi.

Müşfiqin dili bu yerdə daha sərt və daha “kobud” olurdu:

**İldırımlar şaqqıldayır şaraq-şaraq,
Quşlar uçur yuvasına firl-firil,
Şırıldayır novalçalar şiril-şiril.**

(“Yağış yağarkən”).

Sözlər elə seçilmişdir ki, mənanı dərk etməklə yanaşı, şeiri oxuduqca real hadisəni əyani şəkildə qavramaq da mümkündür. İntonasiyası, sözlərin düzülüşü və təkrarlanması da şeirin bədii dəyərinə müəyyən təsir göstərir. M.Müşfiqin şeirlərində təkrarlanan feillərdə semantikaca da bir sanbal, vüsət, sürət hərəkət vardır. İntonasiya bütün sözlərin siqlətini bir vahidə toplaya bilər. Beləliklə, bir yerə cəmlənmiş feillərin ümumi qüvvəsi böyük obrazlılıq təsiri bağışlayır. Sözlər ilə ifadə olunan məzmun daha ahəngdar şəkildə birləşmişdir. Müşfiq poeziyasını səciyyələndirən bu ahəngdarlıq yaratmaq keyfiyyəti sonrakı şeirimizə də təsir göstərmişdir. Eyni məqsədlə Müşfiq şeirində sözün müxtəlif formalarda təkrarlandığını da görürük. Şeir üçün səciyyəvi olan sinonim sıralanması da müstəqim obrazlılıq vasitələrindəndir və buna Müşfiq irsində çox rast gəlirik.

Şeir dilinin musiqiliyini təmin edən cəhətlərdən biri də alliterasiyadır. Ardıcıl gələn sözlərin ilk səslərinin eyni və yaxın olması nəticəsində xoş bir ahəng əldə edilir:

**Yolların yolçusu – teleqraf telləri;
Ellərin elçisi – teleqraf telləri.**
(“Teleqraf telləri”).

Yanaşı gələn sözlərin ilk hissələri eyni olub (yol, tel) musiqi yaratmaqda mühüm rol oynayır. Bu beytdə “l” səsinin çoxlu təkrarı da diqqəti cəlb edir. Aşağıdakı beytdə isə “car”, “ar”, “yol” ünsürlərinin alliterasiyası vardır:

**Çaparaq çargahın divardan divara
Yolçunu yolundan eyləmiş avara.
("Tar").**

Şeir dilində səslərin ahəngdarlığına nail olmaq klassik ədəbiyyatımızdan, qüdrətli xalq sənətkarlarından qalma ənənədir. Füzuli şeiri özü musiqidir. Aşıq Ələsgər şeirini musiqisiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Zəngin azəri şeirini dərindən öyrənmiş, sözün poetik sirlərinə mükəmməl sahib olmuş Müşfiq ənənədən novatorcasına istifadənin gözəl nümunələrini yarada bilmişdir. Belə bir faktı qeyd etmək zəruridir ki, 30-cu illərdə şeirin səs tərkibi etibarlı ilə ahəngdarlığına xüsusi əhəmiyyət verməsinə görə M.Müşfiq bütün poeziyamızda fərqlənirdi.

**Coş dəniz, coşqun dəniz!
Daş dəniz, daşqın dəniz!
Aşqın dəniz!
Şaşqın dəniz!...**

("Ağ dənizdə fırtına").

Səslərin ahəngi bir təlatüm, fırtına təsiri bağışlayır.

Müşfiq şeirini ahəngsiz təsəvvür etmək olmur. Klassik şeirdə ahəngdarlıq əsasən sırf estetik məqsəd izləyirsə, Müşfiqdə bu, sənətkarın realizmi ilə əlaqədardır. Müşfiq klassik şeirimizin, xalq şeirinin ənənələrini davam və inkişaf etdirməklə yanaşı, özü də sonrakı poeziyamıza təsir göstərə bilmişdir. İstər ayrı-ayrı ifadələri, misraları, istərsə də sözdən istifadə üsulları özündən sonra gələn şairlərin yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır.

Şeir həmişə subyektivdir. Ona görə də emosiya şeirin zəruri tərkib hissəsidir. Şeirdə fərdi-emosional cəhətlərin rolu, həm də dərk etmə nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilə bilər.

Şeirdə emosiya həm də metaforlar vasitəsilə ifadə edilir. Müşfiq şeiri fərdi-poetik metaforlar ilə zəngindir:

İnsan – cocuq, həyat ona əyləncə.

(“Öyrənmişəm”).

Mən bir yazı quşu, biyaban daşı.

(“Azadlıq dastanı”).

Şairin metaforlarındakı məntiq, ardıcılıq diqqəti cəlb edir.

Müşfiq xalqdan öyrənirdi. Xalq ədəbiyyatında mənanı şidətləndirmək üçün müəyyən sözlər əkinə sıralanmaqla bir də təkrar olunur. Şair xalq dilinə məxsus bu formadan məharətlə istifadə edir:

Hər səhər, hər axşam, hər axşam, hər səhər...

(“Küləklər”).

O dəm, o saat, o gün, o saat, o dəm...

(“O zaman ki”)

Məşhur bir fikrə görə elmi dildə yenilik əsasən leksika sahəsində özünü göstərirsə (hər bir yeni elmi kəşf ilə əlaqədar yeni-yeni terminlər düzəldilmiş olur), bədii söz ustaları daha çox sintaksis sahəsində fəaliyyət göstərir və yenilik yaradırlar.

Söz sənətkarları mövcud sözləri yeni və orijinal şəkildə əlaqələndirməklə özləri yeni ifadələr yaradırlar ki, bu cəhət sənətkarın yaradıcılıq qabiliyyətini əks etdirməklə bərabər, onun ideyası ilə də əlaqədar olur. Ona görədir ki, bədii dil tendensiyalıdır. Ustad şairlər fərdi obrazlar vasitəsilə dolayı tərzdə öz münasibətlərini də ifadə etmiş olurlar. Müşfiq yazır:

**Bu yeni il
dünyamızı çevirməkçün**

bir istinad nöqtəsi.

Bu illərin əlindədir

Kapitalizmin noxtası.

(“Son”).

Sözün məcazi mənası o vaxt anlaşıla bilər ki, öz həqiqi mənası ilə də əlaqəsini mühafizə etmiş olsun. “Noxta” sözü adətən “at”, ümumiyyətlə heyvan sözü ilə assosiasiya yaradır. Əgər bunla-

rın yerinə hər hansı başqa söz, məsələn, “kapitalizm” işlənmişsə, deməli, bu sonuncu yuxarıdakılar ilə eyniləşdirilmişdir.

Müşfiq köhnə ənənəvi obrazlı, ifadə və sözləri daxilən dəyişməyə, yeni həyatın tələblərinə uyğunlaşdırmağa böyük əhəmiyyət verirdi. Sözləri, onların mənalarını müasirləşdirmək, “bizimkiləşdirmək” meylı ümumiyyətlə o dövr üçün xarakter məsələ idi.

Müşfiqin hər yaxşı şeri ədəbiyyatımızda yenilik kimi qarşılanırdı. Biz onun poeziyasına məxsus bəzi keyfiyyətdən yalnız izah məqsədi ilə, ayrı-ayrılıqda bəhs etdik. Əslində isə, Müşfiq yaradıcılığında bütün bu xüsusiyyətlər birlikdə, küll halında meydana çıxır.

*Azərbaycan Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat seriyası,
1968-ci il, №1, səh.56-67.*

ƏLAVƏLİ TƏKRARLAR

Əlavəli təkrarların mahiyyəti belədir ki, hər hansı sintaqmın birinci sözü təkrar şəklində bu sintaqmın tərkibinə daxil olmaqla eyni tipli qrammatik (sintaktik) və ya leksik-qrammatik vahid əmələ gətirir. Azəri dilində əlavəli təkrarların bir sıra növləri vardır ki, burada bunların yalnız ikisindən bəhs edəcəyik. Əlavəli təkrar vasitəsilə düzəlmiş modellərdən biri ikinci tərəfi “bir” sözü ilə ifadə olunan üçüncü növ təyini söz birləşmələridir ki, bunların birinci tərəfi təkrarlanır.

Bu üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfləri nisbət şəkilçiləri birqat, yaxud ikiqat ola bilər (“biri//birisi”). Birinci tərəf təkrarlanmadan da, yəni əlavəli təkrar iştirak etmədən də bu tərkiblərdə – ifadə tərzində müəyyən emosional moment vardır, yəni danışanın mənfi münasibəti bildirilə bilər. Məs.: *Axmağın biri. Səfəhin birisi. Uşağın biridir* və s.

Bütün bu hallarda müəyyən keyfiyyət bildiren sözlər birləşmənin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Özü də bu keyfiyyət daha çox insanlara aid edilir. İnsanın xarici və daha çox daxili qüsurları

ifadə edilir. Adətən birinci tərəflər substantivləşmiş olur.

İkinci tərəfdə işlənən “bir” sözü də öz adi lüğəti mənasında – hecanın ilk vahidi mənasında çıxış etmir. Bu söz birləşmələrin birinci tərəflərindəki sözlərdə ifadə olunmuş və substantivləşmiş mənfəi keyfiyyəti şiddətləndirməyə xidmət edir. Deməli, tərkiblərdə işlənən “bir” sözü artıq say deyil, ədat hesab olunmalıdır. Ədatlar isə adətən köməkçi nitq hissələri sırasına daxil edilir. Belə olduqda, ikinci tərəfi “bir” ilə ifadə olunan bu kimi tərkibləri söz birləşməsi (yaxud “təyini söz birləşməsi”) hesab etmək düzgün deyildir.

Məlumdur ki, lüğət tərkibindəki bütün sözlər əsas və köməkçi nitq hissələri olmaqla iki qismə ayrılır.

Köməkçi nitq hissələrini təşkil edən sözlər əsas nitq hissələri arasında qrammatik-sintaktik əlaqələrin ifadəsinə xidmət edir, ya da sözlərə, ifadə və cümlələrə müəyyən emosional-subyektiv çalarlıq verir. Odur ki, bu sonuncuların (köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin) əsas nitq hissələrini təşkil edən sözlərlə birləşməsi söz birləşməsi hesab edilmir. Çünki söz birləşməsi təşkil edən komponentlərin hər biri müstəqil nitq hissəsinə aid olmalıdır.

“Ən azı iki əsas (köməkçi yox) nitq hissəsinə daxil olan sözlərin birləşməsindən düzələn qrammatik vahidə söz birləşməsi deyilir”.¹

Dilimizdə həmin göstərilən funksiyada (“gədənin biri”) işlənən “bir” sözü artıq öz məzmunun dəyişmiş olur, lakin formal xüsusiyyət (üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi say da ola bilər) hələ də özünü mühafizə etdirməkdədir. Başqa sözlə, söz öz əslindən uzaqlaşsa da, bu və ya başqa cəhətdən öz əslilə əlaqəsini saxlayır.

Mənaca bu birləşmələr, tərkibindəki sözləri həqiqi mənada işlənən və ikinci tərəfi “biri/si” olan üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən fərqlidir. Müəyyən faktı bildirən üçüncü növ təyini söz birləşmələrində heç bir emosiya yoxdur; burada sözlər öz həqiqi mənasında işlənir. “*Kitabın biri yoxdur*” (çatmır, itmişdir, xoşuma gəlir, bir mandatdır və s.) – dedikdə, burada heç bir emosional (intonasiya və situasiya nəzərdə tutulmur) cəhət yoxdur. Lakin:

---

¹ Грамматика русского языка, т.1, Изд.АН СССР, М., 1952, səh. 10.

1. *Gədənin birisi* mənə köyə almaq istəyir (Ü.Hacıbəyov)..

2. Paşa bəyin atası...əlləri, dodaqları əsən bir kişi idi.. *Tamahkarın birisi* (Ə.Vəliyev) – cümlələrində qeyd olunan ifadələr vasitəsi ilə obyektiv faktdan əlavə, müəllifin həmin obyektə münasibəti də ifadə olunur.

Morfoloji cəhətdən də hər iki birləşmə tipi bir-birindən fərqlidir.

“*Kitabın biri*” tipli birləşmələrin birinci tərəfini müxtəlif şəkildə dəyişdirmək – hal, nisbət, kəmiyyət şəkilçiləri ilə işlətmək mümkün olduğu halda, “*axmağın biri*” tipli tərkiblərdə belə əməliyyat mümkün deyildir. Başqa sözlə, “*kitabın biri*” işlətdiyimiz kimi, “*kitablardan biri*”, “*kitabların biri*”, “*kitabımızın biri*”, “*kitablarımızın biri*” və s. söyləmək mümkündür, lakin “*axmağın biri*”, “*gicin biri*”... tərkiblərini bu şəkildə dəyişmək mümkün deyildir. Mümkün olsa da – dəyişdirilsə də, sözlər – tərkib əvvəlki mənasını saxlaya bilməyəcəkdir.

Sintaktik cəhətdən də hər iki birləşmə tipi bir-birindən fərqlənir. “*Kitabın biri*” tipli birləşmələrin ikinci tərəfləri say olduğu üçün və konkret say mənasında işləndiyi üçün bütöv tərkibin əvvəlinə “bir” say (və ya ədatını) əlavə etmək mümkün deyildir. “*Kitabın biri*” ifadəsi mənaca elə “*bir kitab*” ifadəsinə bərabərdir.”*Bir kitabın biri*” ifadəsi ola bilməz.

Belə tərkiblərin əvvəlinə “bir” sayından başqa saylar artırıla bilər. Məs.: *Üç qızın biri. İki nəfərin biri.*

Ümumiyyətlə ədəbi dildə işlənilməyən və ya çox az işlənən bu ifadə tərzinə xalq danışığı dilində daha çox rast gəlirik. Məs.:

(Süleyman:) Mərhum Mürsəl *bir gözəl kişilərin birisiydi* (Ü.Hacıbəyov).

Deməli, “*kitabın biri*” tipli tərkiblərin əvvəlinə “bir” say sözü gətirilməz. Lakin “*axmağın biri*” kimi birləşmələrin önünə bu say əlavə edilə bilər. Məs.:

Sən bir keçəlin biri...onu sənə verməzlər (“Nağıllar”).

Burada “*keçəlin biri*” tərkibinin əvvəlinə “bir” sözü artırılmışdır.

Habelə :”...*bir gədənin birisi* mənə göyə olmaq istə-

yir” (Ü.Hacıbəyov).

Nəhayət və bizim üçün ən mühüm bir fərq də odur ki, üçüncü növ təyini söz birləşməsi olan tərkiblərin birinci komponentləri həmin tərkibə bir əlavə kimi təkrarən işlədilə bilmir. Yəni “kitabın biri kitab” və s. deyilməz. Haqqında danışdığımız birləşmələrdə isə birinci tərəflər təkrarlanır – əlavə kimi birləşməyə daxil olur, əlamətin və keyfiyyətin yüksək dərəcəsinə bildirir. Məs.: *Uşağın biri uşaq. Gədənin biri gədə. İtin biri it. Oğrunun biri oğru. Müftəxorun biri müftəxor.*

Həm də göstərmək lazımdır ki, adətən keyfiyyət bildirən isimlər bu mövqedə işlədilir və təkrarlanır. Həm də bu sözlərin real və nominativ mənası deyil, əlavə, məcazi mənaları təkrarlanmada iştirak edir. Məhz buna görə də bu təkrar üsulu ilə obyektə subyektiv münasibət – əsasən mənfə münasibət bildirilir. Məs.:

Hər kəsin acığı tutur, dərhal deyir: “*Çobanın biri çoban*” (Ə.Vəliyev).

Lakin heç vaxt deyilməz: *Gözəlin biri gözəl. Şahın biri şah. Alimin biri alim.*

Deməli, ekspressiv-emosional (və ya emosional) cəhət nəinki sözlərdə, intonasiyada, həm də sözlərin əlaqələnməsi, birləşməsi qaydalarında mövcuddur. Dilimizdə bu keyfiyyət o qədər qüvvətlidir ki, ən neytral sözlər – xüsusi adlar belə (burada məcazi və mənfə mənə almış *Şümürün biri Şümür, Yezidin biri Yezid* və s. kimi ifadələri nəzərdə tuturuq)¹ bu qayda üzrə işləndikdə mənfə çalarlıq – emosionallıq kəsb edir.

N.Gəncəlinin “Yanmış planetin sərvəti” pyesində əsəbiləşməkdə olan Fatma burada iştirak edən Qulama belə deyir: “Yox də, sizdən soruşuram, o boyda kişi toyuqdur? *Qulamın biri Qulam! Danışğını bil*”.

Əslində Qulam sözündə heç bir ekspressiya yoxdur, bu söz emosionallıqdan məhrum nominativ sözdür. Lakin həmin tərə-

---

¹“Əflatunun biri(dir)” tərkibində (Ədəbiyyatda belə tərkibə rast gəlmədik. İşlənə bilməsinə isə şübhə etmirik) işlənən “Əflatun” ismi də həmin məcazi mənəli sözün ifadə etdiyi geniş məfhumdan ancaq mənfə cəhətləri (çoxbilmişlik – biclik əks etdirir). Müsbət keyfiyyətlərdən isə (Əflatun böyük alimdir, məşhur şəxsdir və s.) sərf-nəzər edilir.

kibdə mənfi keyfiyyət kəsb etmişdir. Müəlif obrazın psixoloji həyəcanlarını yaxşı verə bilmişdir.

Burada sözlərin leksik mənası – kommunikativ funksiyası arxa plana keçmiş, söz və bütövlükdə birləşmə emosionallığa xidmət etmişdir.

Habelə “zad” sözü dilimizdə ən mücərrəd və qeyri-müəyyən sözlərdəndir, özlüyündə heç bir emosional çalara malik deyildir. (Müq. et: “Zaddir” – şeydir, “Zad oldu” və s.). Lakin “Gözün aydın” operettasında əsəbiləşən Əlimərdan kişi “Zadın biri zad” sözləri ilə heç olmasa mənfi münasibətini bildirmiş olur. Yaxud C. Cabbarlının Xosrəmmədi acıqlandığı adamları “tezinin biri tez” deyərək təhqir edir. Deməli, quruluşun özündə subyektivlik və bədiilik imkanı vardır.

Ümumiyyətlə isə bu kimi təkrarların əsasında başlıca olaraq məcazi mənalı mənfi sözlər durur. Məs.: *Donuzun biri donuz. Heyvanın biri heyvan. Öküzün biri öküz. Ayının biri ay. Canavarın biri canavar. Bayquşun biri bayquş* və s.

Misal çox göstərmək olar: *tülkü, çaqqal, camış, supa, qo-
duq, eşşək, köpək, it* və s. kimi heyvan adları, habelə *iblis, şey-
tan...* tipli sözlər də belə təkrarlanır. Bu birləşmələrin də məhəlli forma və variantları mövcud ola bilər Məs.: *Ləndəhorun biri ləndə-
hor. Fəfiyin biri fəfix* (DL).

Bu kimi təkrarların əsasında duran sözlər əsasən insanlar ilə əlaqələndirilir və insanın daha çox daxili, mənəvi qüsurlarını ifadə edir. Məs.: *Gədənin biri gədə. Qanmazın biri qanmaz. Həyasızın biri həyasız. Acgözün biri acgöz.*

Habelə *qorxaq, yaltaq, axmaq, səfeh, gic, maymaq, key, heyvərə, yava, köpəkoğlu, acgöz, ağgöz* (və bir sıra vulqar sözlər) və s. sözlər də belə təkrarlanır Yuxarıdan bəri göstərilən bütün misallar obyektiv məfhumları ifadə edən sözlərdir.

İnsanın xarici qüsurlarının adı çəkildəndə də daha çox mənəvi keyfiyyətlər nəzərdə tutulur. “*Qoturun biri qotur*” ifadəsində “*qotur*” sözü öz həqiqi mənasında işlədilmir (habelə *keçəl, kor* və s.).

Bu ifadə tərzinə, əsasən, danışq dilində çox rast olunur. Bədii ədəbiyyatda da surətlərin dilində işlədilir, təsvir dilində yox.

Bir neçə misal göstərək:

1. *Nadürüstün biri nadürüst. Acgözün biri acgöz. Kaftarın biri kaftar. Utanmazın biri utanmaz* (S.Rüstəmin “Durna” musiqili komediyasından). 2. *Ləçərin biri ləçər. Gədənin biri gədə. Axmağın birisi axmaq. Qanmazın biri qanmaz. Fərsizin biri fərsiz* (S.Rəhimovun “Şamo” romanından).

Əslində bu kimi ifadələrdən təhqir – söyüş, qarğış məqamında istifadə olunur. Lakin bunlar həm də kommunikativ səciyyə daşıyır və bu zaman təkrarlanan ikinci sözün müxtəlif qrammatik vasitələr ilə cümənin digər üzvlərinin bağlandığını görmək olur. Məs.:

(Göyərçin:) *Olardım yazığın biri yazıq....Mırdarın biri mırdarın sir-sifətinə bax ha* (S.Rəhimov).

Beləliklə, “*axmağın biri*” və s. kimi ifadələr leksik-üslubi, “*kitabın biri*” tipli ifadələr sırf qrammatik birləşmələrdir. “*Axmağın biri*” tipli tərkiblərdə ən çox keyfiyyət bildirən və çox vaxt sayılması mümkün olmayan məfhum adları işlədilsə, “*kitabın biri*” kimi birləşmələrdə tək-tək sayılması mümkün olan nisbətən konkret mənalı isimlər işlədilir. “*Kitabın biri*” tipli birləşmələrdə qrammatik abstraksiya yüksəkdir, sayılması mümkün olan bütün isimlər (nəinki isimlər, hətta substantivləşən hər bir söz) bunların birinci tərəfi ola bilər. “*Axmağın biri* tipli birləşmələrdə abstraksiya birinci tərəflərinin lüğəvi və üslubi məzmunu ilə əlaqədar olaraq nisbətən məhduddur, qabaqdakılar qədər yüksək və ya geniş deyildir.

Yəni istənilən sözləri deyil, yalnız məhdud qrup (lüğəti məna və üslubi çalarına əsasən məhdud qrup) sözləri belə tərkiblərdə işlətmək mümkündür. Deməli, burada leksik (“leksik-stilistik”) abstraksiyadan danışmaq olar, qrammatik abstraksiyadan yox.

Nəhayət, qeyd edək ki, bəzən “*biri*” yerində “*yekəsi*, “*bö-yüyü*” (?) kimi sözlər işlədilir.

(Gülcəmal:) *Avaranın yekəsi avara* (M.İbrahimov).

Qədimdən bəri şifahi xalq ədəbiyyatında (dastan və nağılların dilində) canlı danışmaq dilində işlənilən gələcək təkrar növünün biri də belədir ki, eyni söz interpozisiyada nisbət şəkildə qəbul etmiş “oğul” sözü olmaqla təkrar edilir. Məs.:

Bu *zalım oğlu zalım* uşaqları öldürəcək (“Koroğlu”). Ə, *lə-*

vənd oğlu ləvənd! Sən nə hətərən-pətərən sözlər danışırısan? (Ə.Vəliyev). Əl çək, *çərənçi oğlu, çərənçi!* (M.İbrahimov). Hanı o *oğru oğlu oğru?* (C.Əmirov).

Bu birləşmələrdəki sözlər III şəxs nisbət şəkilçisi qəbul etmiş “oğul” sözünün təkrarı ilə düzəlmişdir. Bunların bəzilərində təkrar sözün gəlməsi fakultativ səciyyə daşıyır. Bu söz işlənmə də bilər, işlənməyə də.

Məsələn, “zalım oğlu zalım”, “ləvənd oğlu ləvənd” kimi tərkiblərdə təkrar olunan ikinci “zalım”, “ləvənd” sözləri atıla da bilər. “Zalım oğlu da, “ləvənd oğlu” da təxminən eyni mənanı bildirir. Lakin bu sözlərin təkrarı intensivlik anlayışı yaratmaqda mühüm rol oynayır.

Bəzi sözlər isə atıla bilir, bunların təkrar edilməsi zəruridir. Məsələn, “*çərənçi oğlu çərənçi*”, “*oğru oğlu oğru*” kimi.

Əsas məna “A oğlu” tərkibində ifadə olunur. Həmin tərkib isə ikinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşaraq təzahür edir. Burada “A” – birləşmənin birinci tərəfi, “oğlu” – ikinci tərəfi kimi çıxış edir. Birinci tərəf (A) bütöv tərkibə (A oğlu) əlavə edilərək təkrarlanmaqla həmin tərkiblər yaradılır. Ümumiyyətlə əlavələrin bir xüsusiyyəti də mənanı qüvvətləndirməkdən ibarət olduğu kimi, buradakı əlavə olunan – təkrar sözlər də əvvəlki mənanı şiddətləndirməyə xidmət edir.

“Oğlu” sözü müvafiq şəkildə “qızı” ilə də əvəz edilə bilər. Lakin bu vəziyyətə nisbətən az təsadüf olunur. Məs.: *Məlun qızı məlun. İtin qızı it* (C.Məmmədquluzadə). Köhnə də təzəyə *heyvan qızı heyvan* deyəcək (“Molla Nəsrəddin”, 1908, №25, səh. 2). *Yezid qızı yezid* (“Koroğlu”). *Ay natərəs qızı natərəs* (“Azərb. nağ.”). *Naxırçı qızı naxırçı. Ölü qızı ölü*, bəyəm çörək yemək asandır (S.Rəhimov).

“Qızı” ilə işlənən sözlərin bir qismi təkrar olunmur. Məs.: *Tünbətün qızı. Görbagor qızı* (Bu sözlər ancaq “qızı” sözü vasitəsilə birləşmə düzəldir).

“Oğlu” (“qızı”) yerində yaxın mənalı başqa sözlər də – *balası, uşağı* işlənə bilər. Bu kimi tərkiblər də nisbətən azdır. Məs.: *Heyvan balası heyvan* (C.Məmmədquluzadə). *Ay zalım balası zalım. Məni sən aldatdın* (Ü.Hacıbəyov). (Mustafa bəy:) *Heyvan*

uşağı heyvan! Nə halal qanırlar, nə haram (Ə.Haqqverdiyev). Peyrov ona oldu əhli-Təbriz; O vel uşağı vel ələllayı (SM). Pəzəvəng balası pəzəvəng. Quldur uşağı quldur. Zəhlətökən uşağı zəhlətökən. Zülmkar uşağı zülmkar. Fərsiz uşağı fərsiz. Başa düşdünmü, küt balası küt (S.Rəhimov). Sital uşağı sital, lap zəhləmizi tökdünüz (Y.V.Çəmənəzəminli).

Bütün bu birləşmələrdə təkrarın birinci tərəfi həm də müəyyən ziyəlik hal şəkilçisi qəbul edə bilər. Məs.: Çıx burdan, *axmaqın balası axmaq* (M.Məmmədov). *İtin qızı it* (C.Məmmədquluzadə). *Karın qızı kar. Həyasızın qızı həyasız* (S.Rəhimov). Adını deməyəm eldən ayıbdır; *Filankəsin qızı filan* oynasın (Vaqif). Hacı Əhməd: Adə, *zalımın qızı zalım*, oğul nədir? Sən burada mənim özümü öldürürsən (C.Cabbarlı).

Müəyyənlilik forması ifadəni konkretləşdirir və beləliklə, daha təsirli edir, mənanı qüvvətləndirir. Bu mənanı daha da qüvvətləndirmək üçün xüsusilə danışq dilində araya bir sıra sözlər əlavə edilir və “bir neçə mərtəbəli” söyüşlər yaranır. Məs.: əclaf oğlunun qızı əclaf – kimi. Lakin yazılı ədəbiyyat üçün bu səciyyəvi deyildir.

İfadə olunan fikirdən, məzmunundan asılı olaraq istər təkrarın ikinci komponenti, istərsə də interpozisiyada işlənən sözlər cəm şəkilçisi də qəbul edə bilər. İnterpozisiyadakı söz cəm şəkilçisi qəbul etdikdə ikinci komponent də mütləq cəmdə işlənməli olur. Məs.: *axmaq oğlanları axmaqlar*.

İnterpozisiyadakı söz başqa heç bir şəkilçi qəbul edə bilmir. Hər cür sözdəyişdirici şəkiçilər əlavə kimi işlənən təkrar sözə qoşulur. Bu fikir cəm şəkilçilərinə də aiddir.

Deməli, nisbətən çox işlənən forma belədir ki, interpozisiyadakı söz təkdə qalır, əsasən ikinci – təkrarlanan əlavə söz cəmdə işlədilir. Məs.:

Aç kitabı o *sırtıq qızı sırtıqların* qabağına (C.Məmmədquluzadə). Nə sən. nə mən. Biz *ər oğlu ərləriz*; Gücdə, sadırışda həp bərabəriz (H.Cavid)...Ancaq *kafir uşağı kafirlər* donuz ətindən əl çəkmirlər (C.Məmmədquluzadə).

Misallardan görüldüyü kimi, bu ifadə tərzi kommunikativ məqsədə xidmət edə bilər. Yəni bu ifadə tərzi ancaq müraciət üçün işlənməklə qalmır, bunların funksiyası yalnız adlandırma ilə

bitmir. Bunlar da cümlə daxilində hər hansı digər söz birləşmələri kimi başqa sözlərlə müxtəlif qrammatik əlaqələrə girib, yeni sintaktik vahidlər yaradır, bu yeni yaranmış vahidlərin tərkib ünsürünə çevrilir və s. Bütün bunlar isə həmin birləşmələrin geniş kommunikativ funksiyaya malik olduğunu göstərir. Məs.:

(Məşədi İbad:) *Mürtəd oğlu mürtədi* yıxıb ağzına-ağzına vurasan (Ü.Hacıbəyov). (Pul) *Çox tacir oğlu taciri* həmmal eləyib. *Köpək oğlu köpəkdən* quru zəhmət çəkirəm. Eşitdim söhbətin Molla Əlinin; *Danışdığın dəli oğlu dəlinin* (SM).

Həmin birləşmələrin ikinci tərəfləri ismin müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul etməklə bütöv birləşmələr cümlənin müxtəlif üzvü kimi çıxış edir.

Bununla belə göstərmək lazımdır ki, bu tip birləşmələr əsasən müraciət (vokativ), qarğış məqsədi ilə işləndiyindən bunlarda kommunikativ funksiyadan çox “ekspressiv adlandırma” funksiyası daha qüvvətlidir.

Müasir bədii ədəbiyyatda xüsusi peronajların dilində geniş işlənən “A oğlu A” tipli təkrar tipinə dair nümunələrə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında (B., 1962) bir neçə yerdə rast gəlirik. Məs.: *Hey, donuz oğlu donuz*, – deyirdi. *Qavat oğlu qavat*. (Yalınçıq:) *Mərə, qavat oğlu dəli qavat*.

Bu təkrar üsulu xalq dilində həmişə çox işlək olan üsullardan biri olmuşdur. Klassik ədəbiyyatda isə bu kimi xalq ifadə tərzii özünə yer tuta bilməmişdir. “Koroğlu” dastanlarından (B., 1959) aşağıdakı misalları göstərmək olar.

Ay əfəl oğlu əfəl. Kafir oğlu kafir. Heyvərə oğlu heyvərə. Ömrünün axırınacan *qul oğlu qulsan*.¹

Bu təkrar üsulunun dialekt variantları da çoxdur. Məs.: *Fasıx qızı fasıx* (DL). Bir oyan; *Ey zipo balası zipo* (B.Abbasadə).

---

¹“Koroğlu” kitabında verilmiş aşağıdakı beytdə qeyd olunan tərkib təkrar deyildir.

Çaqqal əniyi qurd olmaz.

Yenə *qurd oğlu qurd* olu.

Şeirir məzmunundan da görüldüyü kimi burada “qurd oğlu” və “qurd olu” ayrı-ayrı sintaqmlardır. Lakin, məsələn, “qul oğlu qul” kimi tərkiblər isə bir sintaqmdır.

Habelə müxtəlif dialektlərdə daha başqa sözlərin işlədilməsi mümkündür. Məs.: 1.(Mərdan bəy:) Adə, bu *həyasız yiyəsi, həyasız*. Ha, ha, ha...! Mənim mənzilimdən qonşu qızına qaş-göz eləyir. 2. (Şəfiqə:)...Dur kaftar burdan! *Həyasız diyəsi həyasız!* (R.Əfəndiyev).

Ədəbi-bədii dil xalq dilinə yaxınlaşdıqca bu tərkiblər yazılı dilə daha çox daxil olmağa başlayır. Ü.Hacıbəyov və N.B.Vəzirovun dramlarında, C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində, S.Rəhimovun bədii nəsrində həmin ifadə tərzii ox geniş yayılmışdır. Hətta sənətkarlar bədii tip yaratmaq, nitqi fərdiləşdirmək məqsədi ilə bu kimi tərkiblərə müraciət edirlər. Məsələn, “Arşın mal alan”da Sultan bəyin dili bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. O, öz qızı Gülçöhrəyə “axmaq qızı axmaq” deyərə açıqlanır. Əsgər haqqında isə tez-tez “*Qudurğan oğlu qudurğan*”, “*zalım oğlu arşınmallçı*”, “*Şeytan oğlu şeytan işə pərxaşlıq saldı*”, “*Mərdimazar oğlu mərdimazar*” haryandan gəldi isə işi korladı” kimi sözlər işlədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, N.B.Vəzirovun “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” pyesində Bayraməli bəyin də dili Sultan bəyin dilinə yaxındır və bunun da sevdiyi ifadələr belədir: “*Heyvan oğlu heyvan*”, “*Murdar oğlu murdar*”, “*Qotur oğlu qotur*”, “*Bişüür oğlu bişüür*”, “*Nadürüst oğlu nadürüst*”.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərindən misallar gətirək:

Köpək oğlu köpək. Supa oğlu supa. İtin qızı it. Məlun qızı məlun. Səfeh oğlu səfeh. Dəli oğlu dəli. Yezid oğlu Yezid. Ömər oğlu Ömər. Kafir oğlu kafir. Həyasız oğlu həyasız. Zalım oğlu zalım. Heyvan oğlu heyvan. Axmaq balası axmaq. Heyvan balası heyvan. Zəhrimar oğlu zəhrimar. Haramzada oğlu haramzada.

C.Məmmədquluzadə də həmin tərkiblərdən bədii əsərdə stilizasiya məqsədi ilə geniş istifadə etmişdir. “Dəli yığıncağı”nda eyni mənfi tiplər güruhuna mənsub Məşədi və hacılar (bunların öz xüsusi adlarında da bir yaxınlıq diqqətə çarpır, öz iç üzlerini, daxililə mənəviyyatlarını belə ifadə edirlər:

1.(Məşədi Hacı:) Cəhənnəm olun burdan, *köpək uşağı köpək!* 2. (Hacı İslam:)...A kişi, bu *məlun oğlu məlun* genə də buradadır?. 3. (Məşədi Hacı:) Hə, sözün nədi, *təbiət oğlu təbiət?* 4.(Hacı İslam:) *Məlun oğlu məlun*. 5. (Hacı Əbdüləzim:)...Bu *məlun oğlu*

məlun dilini fərağat qoymur. 6.(Hacı Əbdüləzim:)...Gör bu mürtəd oğlu mürtəd mənə nə deyir...bu *farmasyon oğlu farmasyon* gör nə deyir...7. (Hacı Mədinə:)...*Həpənd oğlu həpənd*....8.(Hacı Mədinə:)...*Babi oğlu babi*...

Bütün bu tiplər həmin sözləri eyni pərdədə və ardıcıl gələn dialoqlarda işlədir ki, burada sənətkarın həmin ifadə tərzindən stili-zasiya məqsədi ilə istifadə etdiyini görməmək mümkün deyildir.

C.Cabbarlınının “Dönüş” dramında Xosrəmmədin tez-tez işlətdiyi “Eh, əclaf oğlu əclaf”, “tezis oğlu tezis” ifadələri də eyni stilizasiya məqsədi daşıyır.

Klassik ədəbiyyatımızda isə danışmaq dilindən gələn bu ifadə tərzini özünü lap az göstərir. Görünür ki, burada janrın, mövzunun da az əhəmiyyəti yoxdur. Eyni sənətkarın mütəlif əsərlərində bu kimi tərkiblərin olub-olmaması (işlənib-ışlənməməsi) də yenə janr ilə, mövzu və məzmun ilə (vəzn ilə yox) əlaqədardır.

S.Ə.Şirvaninin qəzəllərində (və ümumiyyətlə qəzəl janrında) belə tərkiblər yoxdur. satirik əsərlərində, həcvlərində isə tez-tez işlədilir. Məs.:

*Ay qoduq oğlu qoduq, şairə sən atdın ayaq.
Bu əvam oğlu əvam harda görüb fəsli kitab.
Nə köpək oğlu köpəkdir o qəssab Bağır.*

Əlbəttə, bu kimi tərkiblərin təkrarlanmayan variantları da (irəlidə qeyd etdiyimiz kimi) dildə mövcuddur. Üslubi cəhətdən bəddii dildə bunların da işlədilməsi danışmaq dilinin, xalq dilinin təsiri ilə bağlıdır. Yenə S.Əzimdən:

*Dedi, hər nalçəkən oğlu nə rəvadır ola bəg.
Bu ləvənd oğlunun aya nə sayaqdır şanı.
Köpək oğlu çıxırın dayça kimi tullanı.*

Burada qeyd olunan tərkiblərə də həmin birinci komponentləri əlavə etməklə təkrar yaratmaq mümkündür. Lakin ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində qurulan və ikinci tərəfi “oğlu” (müvafiq şəkildə “qızı”, “balası”, “uşağı”) sözündən ibarət olan bü-

tün tərkiblərdə belə əməliyyat aparmaq mümkün olmur. Məs.: *əmi oğlu, dayı oğlu, bacı oğlu, insan oğlu*¹...

İş burasındadır ki, bu kimi tərkiblər tam obyektiv mahiyyət daşıyır. Özlüyündə bunlarda effektiv cəhət yoxdur Nominal birləşmələrdir. İstər müsbət, istərsə də mənfi səciyyəli sözlərə qoşulub işlənilə bilər. Və bu kimi həqiqi mənalı birləşmələrdən bir sıra xüsusi isimlər – mürəkkəb sözlər yaranır ki, bunlar tam nominal tərkiblərdir. Yenə S.Əzimdən:

Eldar oğlu nəçidir, bəs nə qələt eləyir o.
Qaraqaş oğlu ki, heç bəy döyüdü bəy dedilər.
Nənəş oğlu gətirib bir bəyə Şirvanda pənah.

Belə mürəkkəb söz olan xüsusi adlar dilimizdə çoxdur və bunlarda “ qiymətləndirici” momentin olduğunu kimsə deyə bilməz.²Məs.:Həsənoğlu. Dəmirçioğlu, Kürdoğlu. Giziroğlu, Əlləzoğlu, Səmədoğlu, Qocaoğlu. Keşişoğlu, DQ-da : Yalançı oğlu Yalınçıq, (Koroğlu kor kişinin oğlu olduğuna Koroğlu deyildir. Xalq gözəl demişdir: Çoxları atasının gözünü tökdü ki, ona Koroğlu desinlər. Lakin bunlara Koroğlu demədilər. Dedilər – “kor kişinin oğlu”. Bu sonuncu ifadə isə qiymətləndirici mənaya malikdir).

Xüsusi ad kimi – mürəkkəb isim kimi işlənən bu birləşmələr ilə eyni şəkllə malik söz birləşmələrinin müəyyən fərqləri vardır.

Məlum olduğu üzrə söz birləşmələri həmin birləşmələrin tərkibindəki sözlər arasında olan əlaqələri bildirir. Məs.: *Vəli Hacı oğlu, Əli Məmməd oğlu* və s. birləşmələrində yalnız həmin şəxslər deyil, habelə bu şəxslərin həm də kimin oğlu olduğu göstərilir. Biz bu şəxslərin həm adını həm də kimin oğlu olduğunu öyrənirik. Lakin, məsələn, “Kürdoğlu”, “Əlləzoğlu”, “Həsənoğlu” sözlərində

---

¹“İnsan” mənası daşıyan perifrastik ifadədir.

²Həmin sözlərdən sənətkarların üslubi məqsədlə istifadəsini nəzərə almırıq. Bu sözlərdə obyektiv olaraq affektiv cəhətin yoxluğunu deyirik. Məs.: *Dağ oğlu dağ* (S.Rəhimovun “Şamo” sunda).

yanız bu şəxslərin adı vardır. Burada münasibət yoxdur. *Kürdoğlu* adlı şəxs “kürd”ün (xüsusi ya ümumi mənada) *oğlu* olmaya da bilər. Deməli, bunlar tam formalaşmış mürəkkəb sözlərdir.

Digər tərəfdən *Hacı oğlu*...tipli birləşmələri üçüncü növ təyini söz birləşməni şəklində də (*Hacının oğlu*) işlətmək mümkündürsə, lakin *Kürdoğlu*...kimi mürəkkəb sözləri *Kürdün oğlu*...şəklinə salmaq mümkün deyildir.

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin fərqi bu sönucuların müəyyənlik bildirməsindən ibarətdir. Ona görə də ümumiləşdirmə bildirən bu model üzrə əmələ gələn ikinci növ söz birləşməsi şəklindəki xüsusi adları bir də müəyyən şəkllə salmaq mümkün deyildir.

Lakin ümumi adlarda belə əməliyyat mümkündür. Məs.: həm “it oğlu”, həm də “itin oğlu” eyni mənənin müxtəlif çalarlarını bildirdiyindən bunları istənilən vaxt istənilən şəkildə işlətmək mümkündür.

Tərkibin birinci ünsürləri – komponentləri təkrarlıdıqda da eyni xüsusiyyət qalır. Əvvələn, bu halda (təkrar zamanı) həqiqi mənada deyil, daha çox məcazi mənada işlənilir.

Məs.: “Şamo” romanında “Ərəbzəngi” ləqəbli qadın deyir: “*Mən ər oğlu ərəm*”, həqiqi mənada heç olmasa “*ər qızı ərəm*” deməli idi. Yaxud, [“Ölü qızı ölü” (S.Rəhimov) – deyə xitab olunan şəxs qətiyyən ölü – həqiqi mənada ölü deyildir].

Elə bu məcaziliyə görədir ki. həqiqi mənada “ağla batmayan” tərkiblər yaranır. Məs.:

Sən *tilsim qızı tilsim*, biçərə qocanı yenəmi əfsunlamaq istəyirsən (S.Rəhimov).

S.M.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsərində qəhrəman deyir: “...Bu müxəmməsi mən oxuduqca keşiş qızı keşiş elə çəm-xəm ilə qulaq asırdı ki...”.

Söhbət rus qızı Sofyadan gedir. Lakin məlum olur ki, Sofya *keşiş* deyil, habelə *keşiş qızı* da deyil.

Deməli, təkrarlanan “keşiş” sözləri leksik-semantik mənada deyil, sadəcə ekspressiv-emosional mənada işlənmişdir.

İkincisi, burada hətta xüsusi isimlər də nominativ mənada ola bilməz. Məs.: *Ömər oğlu Ömər. Şümür oğlu Şümür. Yezid oğlu*

Yezid. Sən Əbucəhl oğlu Əbucəhl burada söz güləşdirirsən.

S.Rəhimovun əsərlərindən alınmış bu tərkiblərdə təkrarlanan xüsusi adlar da artıq ümumiləşdirildiyi üçün, məcazi mənə aldığı üçün təkrarlana bilməzlər. Həqiqi mənadan belə uzaqlaşma isə həmin tərkiblərin affektiv xüsusiyyət kəsb etməsinə səbəb olur. Burada “qiymətləndirici” moment çox qüvvətlidir.

Bədii ədəbiyyatda bəzən üslubu məqsədlə belə çox yayılmamış xüsusi adları da həmin şəkildə təkrarlamaq cəhdi müşahidə olunur. Adətən belə sözlər (xüsusi adlar) ikinci dəfə təkrarlandığında artıq xüsusi ad deyil, “qiymətləndirici” çalara malik ümumi ad kimi işlədilər bilər. Sözü xüsusi və ümumi mənalarının belə orijinal şəkildə birləşməsinə B.Abbaszaadənin (hambal) aşağıdakı beytində görmək mümkündür:

Yazmadıq hər nə qədər yazdı kəlam eylədi tul
Biri Neştər, biri hambal, o *Füzul oğlu füzul*.

Burada qeyd olunan birləşmənin birinci tərəfindəki Füzul xüsusi mənada (Neştər, hambal sözləri ilə həmcins mənada), digəri isə “füzul” ümumi mənada işlədilmişdir.

Göstərmək lazımdır ki, bir qayda olaraq əsasən mənfi mənalı sözlər belə təkrarlanır və nəticədə meydana gələn tərkibin özü də əsasən mənfi mənə bildirir.¹

Məs.:

Görürsən də, necə *səhlənkar oğlu səhlənkar*dır bu Sərrafzaadə (S.Rəhimov). *Qolçomaq oğlu qolçomaq* (C.Cabbarlı). Hanı medal, ay *himar oğlu himar?* (SM).

İlk mənasında heç bir emosional çaları olmayan, ən neytral sözlər də belə təkrarlandığında müəyyən effekt qazanır. “Şamo” da şovinst knyazın işlətdiyi “tatar oğlu tatar” ifadəsi bu knyazın nə-

---

¹ Məsələn, tam mücərrəd olan “flan” sözü təkrarlandığında – “flanın qızı flan” (C.Məmmədquluzadə) yaranan tərkibin ümumi mənası mənfidir.

zərdə tutduğu şəxsə və ümumiyyətlə, tatar xalqına münasibətini aydın şəkildə göstərir.

C.Məmmədquluzadə bir felyetonunda (1908) Aşın adlı birisinin “..Rusiya müsəlmanları osmanlı hökumətinin Qafqaza daxil olmağına çox şadırlar” sözlərinə cavab olaraq yazırdı: “..Bütün İrəvan quberniyasında analarımız uşaqlarına acıqlanıb söyəndə deyirlər:”Ay osmanlı oğlu osmanlı”.

Belə subyektiv qiymətləndirmə imkanı olduğundandır ki, bu kimi tərkibləri daha da qüvvətləndirmək mümkündür. Məs.: aşağıdakı cümlədə olduğu kimi:

Düz altı ay bu *canavar oğlunu* axtardım, bu *vəhşi oğlu vəhşini!* Bu *quduz köpəyi* (S.Rəhimov).

Eyni cümlədə eyni obyektə bu kimi bir neçə ifadə tərzinin aid edilməsi təsiri qat-qat artırmış olur.

Əlbəttə, həmin tərkiblər heç də həmişə belə mənfi çaları yaratmır. Təkrar ilə ifadə olunan mənə ümumi mətndən, şəraitdən, tələffüz tonu və intonasiyadan asılı olaraq müxtəlif çalara malik ola bilər. Burada qəzəb, nifrət, zarafat, intim duyğular, hüsn-təvəccöh və s. ola bilər. Məsələn, “zalım oğlu zalım” ifadəsi aşağıdakı cümlələrin birincisində müsbət, ikincisində mənfi çalara malikdir. 1. Bunu yazan Məşədi Molla Həsəndir. *Zalım oğlu zalım* yazdığı kağızı heç kəs oxuya bilməz. Çünki Məşədi Molla Həsən doğrudan da dərin molladı (C.Məmmədquluzadə). 2. Bu *zalım oğlu zalım* uşaqları öldürəcək (“Koroğlu”).

Yaxud C.Məmmədquluzadənin Məhəmməd Həsən əmi eşək üçün ağlayan oğluna təskinlik verəndə: “...ağlama dur, *dəli oğlu dəli*” ifadəsini işlədir ki, burada da mənfi çalar yoxdur. Halbuki, sözün öz leksik mənasında mənfi emosional çalarlıq mövcuddur. Əlbəttə, bunların (ayrılıqda) həm də müsbət çalarda işlənilə bildiyini nəzərə almırıq. Məs.: ay zalım, ay dəli (daha çox danışıq dilində) və s. Lakin bu müsbət çalarlar intonasiya və şəraitdən asılı olduğundan sözün obyektiv mənasına daxil ola bilmir. Bunlardakı həmin mənalar “işlənilmə”(«употребление») ilə bağlıdır.

Ayrılıqda işləyəndə də hər cür çalarlıqdan məhrum olan sözlər də bu kimi tərkiblər daxilində mənfi mənə qazanmış olur və bütün birləşmənin mənası mənfiləşir. Məsələn, “Şamo” romanında

cavan bir oğlan öz rəqibini – arabaçı vəzifəsində işləyən başqa bir oğlanı “arabaçı oğlu arabaçı” – deyər təhqir etmək istəyir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin forma az da olsa həqiqi mənada işlənmiş sözləri də əhatə edə bilər. Ü.Hacıbəyovun “Şah Abbas və Xurşid banu” operasında həqiqətən odunçu olan ata həqiqətən odunçu olan oğlanlarına “..Siz də odunçu oğlu odunçusunuz” – deyir ki, burada artıq heç bir emosional çalarlıq ifadə edilmir, obyektiv fakt haqqında məlumat verilir.

Çox nadir hallarda müsbət çalarlı sözlər də bu şəkildə təkrarlanıb işlədilir. Məs.: Meydanda igidlər mərdi; Qabaqda *ər oğlu ərdi* (“Koroğlu”). Bilirəm doğrudan *ər oğlu ərsən* (S.Vurğun).

Bəzən bu tərkiblər tam mücərrəd mənə kəsb etmiş olur. Məs.: Səni məndən ayrı salan; *Filan oğlu filan* oldu. Hacı Nəsir vəslinə müştəqdir; Bir də *filan oğlu filan* əskinas (SM). Sən olasan *qal oğlu qal*, kərbəlayı¹ (SM). O *qal oğlu qaldır* ki, hələ də qalır (S.Rəhimov). Yoxsa “*yat oğlu yat*” olub yatarsan (S.Rəhimov).

Bu ifadələr bütövlükdə mücərrədləşmişdir. Ona görə də bütün başqalarından fərqli olaraq bunların ancaq birinci tərəfi (təkrarsız; – ikinci tərəf olmadan) işlənilə bilmir. Məsələn, dilimizdə “yat oğlu”, “qal oğlu” kimi tərkiblər ayrıca işlənə bilmir. Lakin tutaq ki, həm “Moltanı oğlu”, həm də “moltanı oğlu moltanı” işlənilə bilər. Belə mücərrədləşmənin nəticəsidir ki, yuxarıdakı misallar başqa dillərə çox çətin tərcümə olunur. Həmin misallar adətən eyni kökdən düzəlmiş feillərlə işlənir və bu feillərin intensivliyini ifadə edir. Məs.: *Qal oğlu qal olub qalmaq. Yat oğlu yat olub yatmaq.*

Həmin birləşmələrin bu xüsusiyyəti – mücərrəd sözləri də əhatə edə bilmə xüsusiyyəti sənətkarların nəzərindən yayınmamışdır. Bu üsul ilə düzəlmiş fərdi tərkiblərə bədii ədəbiyyatda tez-tez rast gəlmək mümkündür. Məs.:

1.Oxuyun bir qızıl kitabam mən; *İnqilab oğlu inqilabam* mən (S.Rüstəm). 2. “Mehman” əsərində təsvir olunur ki, qanunsuz həbs olunmuş adamları həbsdə saxlamaq üçün əsas olmadığını de-

---

¹İrəlində göstərilən kimi “oğlu” özünün bu kimi təkrarı ilə mürəkkəb söz düzəlməz. OL- daxil edilmiş “qal oğlu qal” tipdə yazılışı fərdi – uydurma hesab edirik. Faktik olaraq belə yazılışa rast gəlmədik.

yəndə RİK sədri Kamilov “Mən ölüm bu əsas oğlu əsası burax get-sin” cavabını verir.

Deməli, haqqında danışdığımız bu tərkiblərdə emosional cəhət qüvvətlidir. Bu isə o deməkdir ki, belə birləşmələr bütövlük-də (ayrı-ayrı sözlərin burada rolu yoxdur) emosional çalara malik-dir. Ona görə də hətta ən müsbət mənalı sözlərə belə müəyyən məqsədlə mənfi çalar vermək olur.

(Məşədi Süleyman:) Ədə, həpənd, bu da sənə dağdakı oldu? *Bolşovoy oğlu bolşovoy* (Mir Cəlal).

Bu quruluş tipinin həmin xüsusiyyəti fərdi yaradıcılıq üçün, “bədii kəşf” üçün əlverişli imkan verir. Bədii dildə tendensiyalılıq vasitələrindən biri də bu kimi tərkiblərdir. Dilimizdə “*Şah oğlu şah*” ifadəsi neytraldır (hətta deyək ki, qismən müsbət çalarlıdır)¹. Lakin bu ifadəni B.Azəroğlu “Açıq məkub” şeirində belə işlədir.

Sən şah oğlu şahsan

Mən sadəcə əsgər
azadlıq əsgəri.

Həmin şeirdə bir az sonra deyilir:

– Anasının sinəsi üstündə

yad ayaqlarını qucaqlayan

şah oğlu şahsan...

mən sadə bir əsgərəm.

“*Şah oğlu şah*” ifadəsinə şair tutarlı zərbə vurmuşdur. Adətən sözün bu “oğlu” ilə təkrarı mənfi çalara malikdir. Şair dilin daxili məntiqindən irəli gələn qanunlara müvafiq olaraq həmin tərkibi çox müvəffəqiyyətlə işlədə bilmişdir.

Belə fərdi, yeni mənalara gənc yazıçı Əfqanın işlətdiyi “absrakt oğu abstrakt” ifadəsi də misal ola bilər.

Bu ifadə tərzi bədii üslub çərçivəsindən kənara çıxmır. İctimai-siyasi və elmi üslubda işlənmir. Bədii əsərlərdə də sənətkarın fərdi üslubundan, tipləri danışdırma manerasından asılı olaraq bu kimi ifadələr az ya çox işlədilir. Canlı xalq dilinə daha çox əsasla-

---

¹Əslində heç belə ifadə yoxdur.

nan sənətkarların dilində bu kimi tərkiblər mühüm yer tutur. S.Rəhimovun “Şamo-” sunun 1-ci cildindən aşağıdakı misalları göstərmək olar: Çoban oğlu çoban (209); it oğlu it (87); həyasız qızı həyasız (38); zəli oğlu zəli (111); arabaçı oğlu arabaçı (480); yat oğlu yat (416); nankor oğlu nankor (490); arvad oğlu arvad (82); gədə oğlu gədə (88); zəhlətökən uşağı zəhlətökən (88); Şümür oğlu Şümür (146); naxırçı qızı naxırçı (190); daşnak oğlu daşnak (205); zorbaqarın oğlu zorbaqarın (221); füzul oğlu füzul (238); öküz oğlu öküz (242); azğın oğlu azğın (529); şuğul oğlu şuğul (529); xortdan oğlu xortdan (530); zorba oğlu zorba (544); dağ oğlu dağ (544); kaftar oğlu kaftar (551); saqqal oğlu saqqal 9552); dürrək oğlu dürrək (565); əfəndi oğlu əfəndi (575); pəzəvəng balası pəzəvəng (582); azanta oğlu azanta (609); həpənd oğlu həpənd (627); naqqal oğlu naqqal (627); sarsaq oğlu sarsaq (628); karın qızı kar (626); qudur uşağı quldur (738); gövür oğlu gövür (760); ac-yalavac oğlu ac-yalavac (763); qanmaz oğlu qanmaz (760).

Nəhayət, göstərmək lazımdır ki, bu təkrar növü də müxtəlif tərzdə dəyişdirilə, mürəkkəbləşdirə bilər, cürbəcür variantlar, şəkillər kəsb edə bilər. Məs.: (Salamov:) Adə, köpəy oğlu, dığa köpəy oğlu, mənim üstümə gorda çəkirsən? (C.Cabbarlı).

Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1969-cu il, səh.119-132.

SOVET DÖVRÜ ŞEİR DİLİMİZİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.Partiya və xalq bədii əsərdən dərin ideyalılıq və yüksək sənətkarlıq tələb edir. Sənətkarlıq məsələsində bədii dil birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. K.Fedinin dediyi kimi, “yazıçı sənətkarlığı haqqında söhbətə dildən başlamaq lazımdır. Dil həmişə əsərin əsas materialı olaraq qalır. Bədii ədəbiyyat söz sənətidir...Pis dilə malik yaxşı əsər ola bilməz”.

Azərbaycan sovet şeiri ümumiyyətlə şeirimizin inkişafı və təbii davamıdır. Şeirimiz özünün ən zəruri ünsürünü – Azərbaycan-

cən şeir dilini tamamilə saxlayır və inkişaf etdirir. Lakin bəzi keyfiyyətlərinə görə əvvəlki şeirdən fərqlənir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə şeirimizdə yeni bir dövr açılmış oldu. İnkilabın ilk illərindən yeni bədii metod uğrunda mübarizə başlandı, həyatı mücərrəd və sxematik şəkildə təsvir etmək meylləri qəti surətdə pislənilirdi və təsvirdə konkretlik, reallıq meylləri daha da güvvələndi.

İnkilabdan sonra dilimizdə başlıca dəyişiklik yeni həyat tərzi, münasibətlərlə əlaqədar yeni söz və ifadələrin əmələ gəlməsi oldu. Şeirimizdə üslub məhdudluğu tamamilə aradan qaldırıldı. İndi şairlərimizin söz diapazonu olduqca genişlənməyə, həyatın hər hansı sahəsindən olan sözlər şeirə daxil olmağa başladı. Əlbəttə, bütün dövrlərdə olduğu kimi, sovet dövründə də şeirimizin lüğəti ümumxalq dili sözlərinə əsaslanır.

Sovet dövrü şeirimizin lüğəti istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət etibarilə çox zənginləşmişdir. Bunun başlıca səbəbi şeirin mövzu zənginliyi kəsb etməsidir.

Mövzu cəhətdən müasir şeirimiz, XIX əsr, hətta XX əsrin əvvəllərində yaranan şeirə nisbətən əlvan və rəngarəng olub, daha geniş məsələləri əhatə edir. Çünki siyasi və mədəni cəhətdən çox irəli getmiş xalqımızı maraqlandıran, düşündürən məsələlər çoxalmışdır. Mövzu ictimai səciyyə kəsb etdikcə şeirimizin dili də, xüsusilə lüğət tərkibi buna müvafiq şəkildə dəyişmişdir.

Dünyada bir sıra ümumbəşəri mövzular vardır. Məhəbbət, zəhmət, ədalət, humanizm, beynəlmilətçilik, vətən, xüsusilə müasir dövrdə sülh mövzusu bunlardandır. Qədim dövrlərdən bəri bu mövzularda az-çox sənət əsərləri yaradılmış, bunlar epitetlər, metaforalar və s. bədii təsvir vasitələri ilə təyinlənmişdir. Sovet dövründə zəmanə ilə ayaqlaşmayan, köhnə təyinlərin çoxu (daha çox dini, ərəb-fars mənşəli sözlər) atılmış, bir qisminin də daxili mənası məfhumların yeni təbiətinə müvafiq şəkildə dəyişdirilmişdir. Bundan başqa, sovet dövründə tamamilə yeni mövzular da meydana çıxmışdır ki, bunlar yeni təsvir vasitələri tələb edir. Artıq yarım əsrə yaxındır ki, ədəbiyyatda, şeirdə Lenin mövzusu ümumbəşəri hesab olunur. Xalq şairi S.Vurğunun dediyi kimi:

Əsrlər keçdikcə Lenin hər zaman
Bəşərin ən böyük istedadıdır.

Sovet dövründə yaşayan şairlərimizin ən yaxşı, ideya və bədii cəhətdən mükəmməl əsərləri Leninə həsr olunmuşdur.

Xalq şairi R.Rza:

Çox ağırdır böyük sənət imtahanı,
Hanı ona layiq olan sözlər, hanı?

–deyə sənətə “sığışmayan bir sənətkar” haqqında yeni söz deməyə çalışan şairlərimizin axtarıqlarını ümumiləşdirici bir şəkildə ifadə etmişdir.

3.Yeni şeirdən dini damğası olan sözlər, ifadələr sıxışdırılır, arxaikləşdirilir. Bunlar ancaq həmin anlayışları inkar edəndə şeirdə işlənə bilər.

Artıq nə molla var, nə cin, nə şeytan,
Nə yumruq, nə qamçı, nə nökrər. nə xan (S.Vurğun).

Şeir dilimizdə bəzi arxaik sözlər yaşamaqdadır. Dilçiliyə dair yazılmış elmi əsərlərdə arxaik söz hesab olunan ün (səs), suç (günah), dal (budaq), sayrı (xəstə) və s. kimi sözlərə şeirdə tez-tez rast gəlirik. Bu sözlərin müasir dildə sinonimləri vardır. Lakin fikri qüvvətləndirmək, təntənəli üsluba üstünlük vermək məqsədi ilə, ya da sadəcə vəzn, qafiyə xatirinə bu sözlərdən istifadə olunmaqdadır.

5.Müasir şeirin bir xüsusiyyəti də ləhcə-şivə təsirindən xilas olmasıdır. Lüğət və qrammatikasına, frazeologiyasına görə Vaqif, Zakir, Seyid Əzim, Sabir şeirində məhəlli-şivə ünsürləri çoxdur. İndi bu ünsürlər çox azdır, şeir tam ədəbi dil normalarına əsaslanır. Lakin ədəbi dil normaları heç də hər cür şivə ünsürünün ləğv olunması demək deyildir. Bu proses çox mürəkkəb və ziddiyyətlidir. İndi şivə ilə əlaqəsi olan, müəyyən şivə nümayəndəsi olan ziyalılar istər-istəməz ədəbi dilə məhəlli xüsusiyyətlər də gətirirlər.

5.Yeni dövr şeirimizdə yenə **gül, bülbül, canan** və s. qalsa da, şeirin bütün və ya başlıca mahiyyətini təşkil etmir. Bütün əv-

vəlki şeirimizdə *sərvqamət, huriliqa, mələksima, pəripeykər, həsrət, intizar* və s. kimi sözlərə sıx-sıx təsadüf olunursa, “köhnə sözə qələm çəkib təzəsini yazan” müasir şeirimizdə *vətən. ana, partiya, zəhmət, əmək, bahar, sülh* kimi əzəmətli və müqəddəs sözləri daha üstün yer tutur. Şairlərimiz yeni məna verən, şeirdə yeni olan sözləri ənənəvi şairanə sözlərlə müqayisə edərək ikincilərin yeni insanı təsvir etməyə yaramadığını göstərir. Çünki həyat bunu tələb edir. Təsadüfi deyil ki, C.Cabbarlının “Dönüş”ündə gənc Gülsabah qocaman ədib Qüdrətin şeirində işlənən “*altun saç*”, “*şahənə baxış*” kimi “bu günün təbiri olmayan” ifadələrə etiraz edir, çünki “*artıq nə şah var, nə də onun baxışı*”. “*Nəbzi poladdan, damarları dəmirdən*” olan yeni əsrdə “*huri-qılmana*” yalnız parodiya şəklində yazılmış əsərlərdə rast gəlmək olar.

Yeni poeziyanın başlıca xüsusiyyəti odur ki, o, köhnə, vaxtı keçmiş, donmuş hər şeyi atır, şeirimizin tarixində olan qabaqcıl demokratik ənənələri saxlayır və inkişaf etdirir.

5.Sovet dövründə bütün maddi nemətlər kimi, mədəni həyatın taleyi də xalqın sərəncamına verilmişdir. Bir tərəfdən kütləvi savadlanma, ikinci tərəfdən şeir dilindəki sadələşmə ixtiyarını öz əlinə almış xalqımızın mənəvi simasının oyanmasına, canlanmasına, həm yeni yaranmaqda olan, həm də əsrlərcə tarixi olan şeirin xalq tərəfindən əxz edilməsinə çox yardım etmişdir. Kütləvi təhsil və artan siyasi şüurluluq nəticəsində xalqımızın mədəni səviyyəsi yüksəlməyə başladı. Ölkəmizdə elm, texnika və mədəniyyətin sürətli inkişafı adamların ictimai şüur dairəsinin genişlənməsinə təkan verdi.

Hazırda, əqli əməklə fiziki əmək arasındakı fərqlər aradan qaldırıldığı bir zamanda adamların mədəni səviyyə etibarilə fərqləri də silinməkdədir. İndi ictimai həyatın, istehsalın hər hansı sahəsində çalışan sovet adamı bütün ölkənin mənafeyi ilə yaşayır.

Bununla əlaqədar olaraq istehsalatın və elmin müxtəlif sahələrində meydana çıxan külli miqdarda terminlər, ixtisas sözləri geniş oxucu kütlələri tərəfindən asanlıqla anlaşılır, mənimsənilir. Şairlərimiz bu həqiqətə aşına olduqları üçündür ki, bəzən tamamilə yeni, dilə təzəcə daxil olmuş sözləri şeirə cəsarətlə gətirirlər.

“Ekskavator sözü yoxdur Sarvanımın öz dilində” – deyən

şair tam yeni bir sözü bədii dilə, şeirə gətirməkdə novatorluq etmişdir.

S.Vurğun, M.Müşfiq, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli kimi görkəmli sənətkarlarımızın şeirlərində yüzlərcə ictimai-siyasi, professional sözlər vardır. Ümumiyyətlə, terminlərdə ekspressiya, obrazlılıq imkanı çox sönük olur. Odur ki, konkret və mənalı, ancaq elmi əsərlər üçün səciyyəvi olan terminləri şeirə salmaq xüsusilə çətindir. Lakin şair qələmi nələr etməz!

S.Vurğun heç bir şairənə keyfiyyəti olmayan dəqiq terminlərə belə yüksək poetik əlvanlıq verirdi:

Hər sadə, mürəkkəb cümləmizin də
Əzəl mübtədası partiyamızdır.

Əslində heç bir poetik məziyyəti olmayan, sərf elmi anlayışları bildirən sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, mübtəda kimi qrammatik terminlər burada qüvvətli bir məntiq üzrə şairənə sözlərə çevrilir, şairin qələmində bədii obraz yaradan vasitə olur. Xalq şairi “mübtəda” sözünün həm terminoloji-qrammatik mənasını almış, bunu poetik yüksəkliyə qaldırmış, həm də bu sözün göstərilən terminoloji mənasından istifadə edərkən ona (*mübtəda* sözünə) əlavə məna incəliyi – cümlədə rəhbər qüvvə, aparıcı, öncül qüvvə mənası vermişdir.

Elmi terminlər şairənə keyfiyyət alıb, siyasi məna kəsb edir. Şeirimizdə terminlərin poetik məziyyətlərinin aşkar edilib üzə çıxarılması klassiklərimizdən başlayıb gələn bir prosesdir. Elmi terminlərin poetikləşdirilməsində Nəsimi, Füzuli, S.Ə.Şirvani, Sabir ənənəsi yaşamaqdadır.

Yeni dövrdə şeir həyata, istehsalata yaxınlaşdıqca daha çox terminləri bədii dilə çəkib gətirir. Lakin müasir şeir dilimizdə məhdud dairədə işlənən terminlər çox azdır. Çünki şairlərimiz ancaq yayılmış, hamıya aydın ola biləcək terminləri seçib işlədirlər.

7. Sovet dövrü şeirimiz zəngin lüğət ehtiyatına, söz xəzinəsinə malikdir. Bu fikir ümumiyyətlə şeir dilimizə aid edilsə də, ayrı-ayrı şairlərin lüğəti ilə müqayisədə özünü doğrultmur. Bizim çox zəngin söz ehtiyatına malik olan M.Füzuli, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani,

M.Ə.Sabir kimi klassiklərimiz vardır. Müasir şairlərdən işlətdiyi sözlərin çoxluğuna görə S.Vurgun, R.Rza, S.Rüstəm, M.Rahim, O.Sarıvəlli xüsusilə seçilir. Lakin şeirdə sözün miqdarı o qədər də əhəmiyyətli məsələ deyildir. Həyatının 53 ilini sözlərin həyatı ilə bağlayan məşhur rus leksikoqrafı Vladimir Dal yazırdı ki, söz bolluğu hələ şairin dilinin zənginliyinə dəlalət etmir. Sənətkarın bu sözləri nə dərəcədə ifadəli, tutarlı, sərrast və mənalı tərzdə işlədə bilməsi məsələsi daha maraqlıdır. Sənətkar sözün məna həcmindən düzgün istifadə etməyi bacarmalı, sözün hansı mənasının nə zaman və hansı şəraitdə, nə münasibətlə işlənməsinin məqsədə daha uyğun olacağını bilməlidir.

Klassik şeirdə bir cəhət də sözün əşyavi mənasının zəifləməsidir. Əsrlərlə təkrarlanan yeknəsəq epitetlər sözü əsas mənasından çox uzaqlaşdırırdı. Isimlər öz mənasında – əşya adı mənasında deyil, sifət – təyin mənasında işlədilirdi. *Gül yanaq, bal dodaq, ya-səmən tel, mərmər sinə, sərv qamət, ənbər zülf* və s. kimi külli miqdarda tərkiblərdə təyinlər məcaziləşərək isim deyil, bir növ nisbi sifətlərə çevrilmişlər. Habelə *pəri, sənəm, tikan, xar, dost, ləl, gövhər, yaqut, zümrüd, inci, şəkər, kaman, mehrab, mənbar, Kəbə, Misir, huri, qılman, Məkkə, Mədinə* və s. külli miqdarda sözlər əşyavi sözlər kimi deyil, keyfiyyət bildirən sözlər kimi işlədilirdi. Sifətlərə ümumiyyətlə çox yer verilirdi ki, bu da şeirin ümumi mövzusu və məzmunu ilə əlaqədar məsələ idi. Təsvir obyektini məhdud olduğundan müxtəlif bənzətmələr, təşbehlər çox geniş yayılmışdı. Nəticədə şeir dilimiz metaforalar ilə olduqca zənginləşirdi.

İsimlərin sifət vəzifəsində işlənməsinin bir cəhəti də var ki, burada isimlərin daxili qüvvəsindən, məna həcmindən maksimum istifadə edilmirdi. Sözün daxili ehtiyatı bəzən istifadəsiz qalırdı.

Klassik şeirimizdə ciddi qaydalar mövcud idi. Sözlər müəyyən qayda və nizamla düzülürdü. Odur ki, sözün misrada, beytdə yeri, işlənmə keyfiyyətində yeknəsəqlik meydana gəlmişdi. Bu yeknəsəqlik şeir dilində bir geometrizm yaradırdı. Buna görə də söz bütün qüvvəsi ilə sərbəst şəkildə ən müxtəlif tərkiblərdə işlənmə bilmirdi. Isimlər bir çox müxtəlif əlamətlərə malik olduğu halda bu mürəkkəb əlamətlərin yalnız biri (və ya bir neçəsi, hər halda cüzi

hissəsi) ön plana çəkilir, qalan əlamətlər unudulurdu. Məsələn, do-dağa *ləl*, *qönçə*, *innab* və s. deyilirdisə, burada bu isimlərin ancaq bir əlaməti nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, isimlərin təyin kimi işlədilməsi sözün geniş mənasının daralmasına səbəb olurdu. Söz real əşyadan uzaq idi.

Müasir şeirimizdə isə isimlər öz ismi mənasında daha çox işlədilir, sifətlər köməkçi rol oynayır. R.Rzanın sərbəst şeiri mətn daxilində sözlərin bir-birindən ayrılı bilməsinə, müstəqilləşməsinə, semantik sanbal almasına və xüsusi vurğu ilə tələffüz edilməsinə imkan verir. Burada sözün mənacə dəyəri də artır. Bu da şeirdə gərginlik yaradır, sanki hər söz xüsusiləşir, özünə xüsusi diqqət cəlb edir.

Elə bil göz yaşları
Sözün yolunu kəsdi.
Töküldü damla-damla...
Dərd nələr, nələr etmir
adamlar... (“Qızılgül olmayaydı”).

Son misranı təşkil edən “adamlar” sözü əvvəlki misralardakı 7-8 hecalı cümlələrlə sanki bərabər qüvvə kəsb etmişdir. Adi bir sözün belə qüvvə alması, müstəqilləşməsi onun tələffüz tonuna da təsir göstərir. Məntiqi vurğunu öz üzərinə götürmüş “adamlar” sözünə xüsusi diqqət vermək lazım gəlir.

R.Rza sözün müxtəlif mənalı olduğuna xüsusi diqqət yetirdiyi üçün onu həmişə tam dəqiq mənada işlətməyə çalışır.

8. Müasir şeirimiz həyata, varlığa daha çox bağlıdır. Ona görə də şeir dilində konkret anlayışları ifadə edən sözlərin daha çox olduğu təbiidir. Şairlərimiz tamamilə real faktlardan qidalandıqları üçün hətta mücərrəd sözləri konkretləşdirməyə cəhd edirlər. Ayıq və aydın təfəkkür realizmə daha çox meyl edir. S.Vurğunun çox yüksək pafosla yazdığı, hətta ilk baxışda tam romantik ismi nəzərə çarpan şeirlərində mücərrəd anlayışlar konkret mənə qazanır. “Dörd söz” şeirinin sonu belə qurtarır:

Yaşasın Məhəbbət dediyim pəri!
Yaşasın Səadət, o yaz səhəri!
Yaşasın anamız müqəddəs Vətən!
Oyansın səhərlər Zəfər səcindən!

Əslində mücərrəd olan *Məhəbbət, Səadət, Zəfər* sözlərinə şair çox dəqiq və konkret məna verir. Bunu ondan görmək olar ki, şair həmin sözləri konkret metaforalar və ya əlavələrlə işlədir. “Məhəbbət dediyim pəri!”, “Səadət, o yaz səhəri!”. Digər tərəfdən bu sözlərin baş hərflərlə yazılması onların son dərəcə konkretləşməsinə kömək edir.

Eyni vəziyyəti daha geniş şəkildə R.Rza şeirlərində görürük. R.Rzanın dəqiq təfəkkürü üçün konkretlik daha çox səciyyəvidir. Onun “Din, Ümid, İnam”, “Dördümüzün söhbəti” və daha bir sıra şeirlərində mücərrəd anlayışları konkretləşdirmə meyli qüvvətlidir. Şeirimizdə həmişə say bildirən sözlər əsasən çox ümumi mənada işlədilmişdir. Beş, yeddi, on, yüz, min və s. Bu kimi saylar konkretlikdən daha çox ümumiyyətlə kəmiyyəti, çoxluğu, qeyri-müəyyən miqdarı bildirir. R.Rza isə həm də ən konkret rəqəmləri şeirə gətirir. “Təsadüfi rəqəmlər və insan səsi”, “Namərdlik” və s. şeirlərində söz əsil, konkret mənasında işlədilir. R.Rza realistdir. İki diferli “qaza minib ova çıxan “ovçulardan” bəhs dən şair yazır:

Şığıdı maşın –
nəhəng bir ley
Təkərlər hərləndi.
50-60
Ayaqlar açıldı, büküldü.
Toz qopdu
Torpaq töküldü
Təkərlər yedi yeri
70-80.
Ayaqlar yerə dəydi qalxdı
Təkərlər coşdu
Əqrəb sürüşdü
85-90.
İndi ayır ayaqlarını

Fəlakət kimi gələn
Bu təkərlərdən qoçaqsan!
Sürət əqrəbi haqladı yüzü....

Bu parçadakı bir çox digər sözlər kimi sayılar da konkret mənədadır. Sözlərin çox mühüm qismi obrazlı deyildir. Lakin şeir qüvvətli təsir bağışlayır. Onu oxuduqca hadisəni görmüş kimi olursan. Şair belə təsvirlərdə sözlərin konkret mənəsinə üstünlük verir. Sanki obrazlı mənə bu sürəti qavramağa, dərk etməyə mane ola bilər. Doğrudan da obrazlı sözü dərk etmək üçün vaxt, düşünmək lazımdır. Lakin hadisələrin çox sürətlə dəyişdiyi yuxarıdakı təsvirdə fikirləşmək üçün vaxt azdır. Texnika əsrindəki sürəti, hərəkəti təsvir etmək üçün konkret sayılar şairə zəruri olmuşdur. Mücərrəd sözlərə konkret mənə vermək R.Rza şeirinin başlıca üslubi məziyyətlərindəndir.

Sevinc üç otaq dolusu
İşıq yeddi pəncərə.

Şeirdə sözləri adi yerindən oynatmağı, başqa, yeni tərkiblərdə işlətməyi Sabir də çox sevirdi. Bu meyl H.Caviddə, C.Cabbarlıda, M.Müşfiqdə, S.Vurğunda da qüvvətli idi. R.Rza bu sahədə daha çox qətiyyət və cəsarət göstərir. Burada şairin yaradıcılıq zəhmətini, söz üzərində gərgin əməyini görməmək insafsızlıq olardı.

Ənənəvi hazır ifadələr çox səthi təsir buraxır, oxucunun diqqətindən kənarda qalır. Lakin bizim üçün yeni olan ifadələr, tərkiblər nəzəri cəlb edir, bunların üzərində düşünməyə, müəllifin fikrini tutmağa çalışırıq. Sözü ənənəvi mənədən fərqli yeni mətndə işlətməyin əhəmiyyəti də burasındadır. Müəllifin təsvir obyektinə fərdi münasibəti də burada məlum olur.

9.Sovet dövrü şeir dilimizdə əlvanlıq, rəngrənglik daha çoxdur, burada ümumxalq dilinin bütün zəngin bədii keyfiyyətlərindən daha səmərəli istifadə meyli nəzərə çarpır. Şairlərimiz üsluba daha çox siyasi cəhətdən yanaşır, sözün siyasi mənəsinə üstünlük verirlər. Şeirimizdə qədimdən bəri öz adı lüğəvi mənəsində iş-

lənib gələn külli miqdarda sözlər indi əsasən ictimai-siyasi mənalara kəsb etmişdir. Məsələn, Füzuli şeirində “inqilab” sözü öz adı, ümumi mənasında (dəyişiklik, çevriliş) çıxış edir

Məni qərarım ilə qoymaz oldun, ey gərdun,
Yeridir ahim ilə verəm inqilab sana.

Müasir şeirimizdə isə bu söz başlıca olaraq “dövlət hakimiyyətinin hakim sinfin əlindən alınıb, başqa sinfin, ictimai cəhətdən qabaqcıl olan sinfin əlinə keçməsi” mənasında işlənilməkdədir. Bütün əlavə mənalara da buradan törəyir.

Beləliklə, sözdə ictimai mənalara ümumi mənalara üstələməkdədir. Sözü mənada belə ciddi dəyişiklik onun qrammatik keyfiyyətlərinə də təsir göstərir, söz yeni mühitə düşür, yeni sözlərlə birləşə bilər. *İnqilabın beşiyi, inqilab dalğaları, inqilab ordusu, inqilabın bəhrələri, inqilab bayrağı, inqilab rəngi, inqilab alovu, inqilab seli, inqilab ocağı, inqilab atası, inqilab oğlu* və s. külli miqdarda yeni birləşmələr klassik şeirdə yox idi.

S.Vurğun partiyaya “*inqilab qüdrətli*” sözləri ilə səciyyələndirərkən bu sözə tam yeni məcazi-metaforik məna da əlavə edir.

Söz yeni məzmun kəsb edir, daha çox siyasi-ictimai mənada işlənir. Sovet şairləri sözün mənasına belə fəal təsir etməklə oxucu təfəkküründə həmin sözə yeni münasibəti möhkəmləndirirlər. Bu isə çox mühüm ictimai əhəmiyyəti olan bir məsələdir. Qədimdən bəri mövcud olan, sabitləşən mənalara yerindən oynatmaq, lazım olanları daha qabarıq vermək, sözləri inqilablaşdırmaq, bizimkiləşdirmək çox mühüm məsələdir. İdeya mübarizəsində sözün rolu böyükdür. Söz daha əzəmətli olmuşdur.

Söz uğrunda mübarizə müasir şeirimizin başlıca keyfiyyətlərindən biridir. Ən ümumi sözlərdə belə yeni tərəvət hiss edilir. Əlbəttə, dildə yenilik dedikdə heç də köhnə keyfiyyətlərin bərdən-birə inkar edilməsi nəzərdə tutulmur. Dildə dəyişmə tədrici yolla gedir. Buna görə də yeni və köhnə-ənənəvi xüsusiyyətlər yanaşı yaşamaqda davam edir. İlk baxışda tamamilə neytral görünən “*biz*” sözünü alaq.

a) Bizə ah atəşinin yandığı ondan bilinir
Ki, çiraq eylədi rövşən şəbi-hicranımıza.

Ustad Füzulinin əsərində bu əvəzlik müəyyən fərdi, aşıqı ifadə edir.

b) Bizim bu dünyada nə malımız var...

Vaqif şeirində yenə fərdi (və ya çox olsa bir ailəni) ifadə edir.

v) Dövlətliyi, əlbəttə, şərəfət də bizimdir,

Əmlak bizimdirsə, əyalət də bizimdir,

Divan bizim, ərbabi-hökumət də bizimdir...

Sabirin məşhur satirasında bu söz müəyyən qrupu, təbəqəni əhatə edir.

q) Tarix proletar ad verdi bizə...

S.Vurğunun dilində bu söz bütöv bir sinfi ifadə edir.

Sözə yeni, əlavə ictimai siyasi mənalar verilməsi ənənəsi şeirimizdə əsasən Sabir ilə başlayır. Sabir ənənəsi bütün müasir şeirimiz üçün bu mənada örnəkdir. Sabirin şeir dilində novatorluğu da əsasən buradan başlanır. Müasir şeirimizdə sözün semantikasi daha da dolğunlaşır, təbiəti dəyişir. S.Vurğun sözün emosional təsirini daha da qüvvətləndirmişdir

Sözlərə yeni mənə, yeni rəng vermək, sözün mənasında belə dəyişiklik yaratmaq ümumiyyətlə mollaəsrəddinçilər ənənəsidir ki, bu ənənənin təsirini bütün ədəbiyyatımızda görmək lazımdır.

Klassik Azərbaycan şeiri çox görkəmli söz ustaları yetirmişdi. Füzulilər sözün cövhərini çəkmişdilər. Lakin bu daha çox sözün estetik cəhətinə aid idi. Azəri dili sözlərinin zəngin daxili məzmunu hələ tam istifadəyə verilməmişdi. Sovet dövrü şeirimizin istər köhnə qvardiyaya məxsus nümayəndələri (S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Müşfiq, R.Rza, M.Rahim və b.), istərsə də nisbətən gənc nümayəndələri (B.Vahabzadə, İ.Səfərli, N.Xəzri, Ə.Kürçaylı, B.Adil, Qabil və b.) sözün ideya ilə, ictimai həyatla əlaqədar cəhətlərinə daha çox diqqət yetirirlər.

10. Görkəmli söz ustaları həmişə ana dilinin sırf spesifik, milli keyfiyyətləri ilə bağlı olan tərkiblərə, ifadələrə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Cümlədə sözün yerləşdirilməsi, məntiqi vurğu, misranın hissələrə bölünməsi kimi məsələlərə Füzuli müstəsna diq-

qətlə yanaşırdı. Ümumiyyətlə klassik şeirimizdə sözün çoxmənalılığı əsasında qurulmuş maraqlı şeirlər çoxdur. Eyni söz, birləşmə, cümlə quruluşu eyni tərkibdə müxtəlif mənaların ifadəçisi kimi işlədilirdi.

Çıxma, yarım gecələr əğyar tənindən saqın,
Sən məhi-övcü-mələhətsən, bu nöqsandır sana...

Füzuli beytin birinci misrasındakı “yarım” sözünü bir neçə mənada işlətmişdir. 1) şair yarına müraciət edir: ey yar (yarım) çıxma! 2) sən yarım (yəni yarımçıq), naqis çıxma; 3) gecə yarısı (“yarım gecələr”) çıxma.

Akad.V.V.Vinoqradovun dediyi kimi, eyni formal qrammatik vahidin müxtəlif məzmun ifadə edə bilməsi milli dil üslubiyatı üçün çox maraqlı məsələdir. Klassik şeirimizdə dilin bu cəhətinə ən çox diqqət yetirən şair Füzuli idi.

Zülfü kimi ayağın qoymaz öpəm nigarım...

Bu misranı bir neçə mənada anlamaq olar: 1) nigarın zülfü onun ayağını öpür (yəni zülfün uzunluğu da nəzərə alın bilər), lakin nigar qoymur ki, şair də onun ayağını öpsün; 2) həm nigar özü, həm də zülfü şairi qoymur ki, nigarın ayağını öpsün; 3) nigar şairi həm zülfünü, həm də ayağını öpməyə qoymur; 4) şair nigarın zülfünü öpür, ayağını öpməyə isə nigarı qoymur...

Sözün, ifadənin bir neçə mənası eyni zamanda özünü göstərir. oxucunun diqqəti qəsdən bir neçə mənaya cəlb olunur. Bunun üçün müəllif müəyyən sözün başqaları ilə cümlə daxilində əlaqələnməsinin spesifik üsullarından istifadə edir.

Xaki-rahindən məni qaldıra bilməz sayə tək,
Qılsa gərdun afitabın hər şüain bir kəmənd...

Qeyd etməliyik ki, çoxmənalılıq keyfiyyəti yalnız Füzuliyə aid bədii üslub vasitəsi deyil. Bu keyfiyyət ən çox daha qabarıq şəkildə Füzuli şeirində nəzərə çarpsa da, klassik şeirin daha bir sıra

nümayəndələri klassik poetikada *tövriyə* (və ya *eyham*) adlanan həmin üsuldən geniş istifadə etmişlər (bir növ söz oyununu xatırladan bu poetik üsula Avropada *zevqma* deyilir).

Habelə bizim şifahi xalq ədəbiyyatımızda – bayatılarda, atalar sözlərində belə çoxmənalılığa aid nümunələr çoxdur.

Beləliklə, intonasiya, vurğu, söz sırası və s. asılı olaraq şairin seçdiyi sözlər cümlənin ümumi məzmununa təsir göstərir və müxtəlif mənada anlaşılacaq müxtəlif fikirlərin bir misraya, beytə toplanmasına imkan verirdi. Bu, az sözlə çox şey deməyin, söyləməyin spesifik nümunələrindəndir. Lakin bir cəhəti nəzərə almaq zəruridir. Bu kimi hallarda sözün estetik (abstrakt-estetik) təsiri (mənası) ön plana çəkilirdi. Müasir şeirdə isə ideya istiqaməti, fikrin dəqiqliyi və konkretliyi əsas götürülür. Buna görə də söz yalnız bir mənada (dolayı ya müstəqim mənada) işlədilir. Müasir partiyalı sənətkarı məqsəd aydınlığı, fikrin oxucuya düzgün çatması məsələsi daha çox məşğul edir. Əlbəttə, sırf texniki məsələlərin də müəyyən rolu vardır. Klassik şairlər durğu işarələrindən istifadə edə bilmirdilər. Məlum olduğu üzrə bu işarələr dəqiqlik və konkretlik işində köməkçi vasitədir.

Beləliklə, klassik şeirdə sözlərin ilk, əsas mənası sürüşüb əldən çıxır, qeyri-müəyyənlik, qeyri-dəqiqlik, çoxmənalılıq yaranırdı. Sözün mənası çox yaygın idi. Təşbehlər sözün özünü əvəz edirdi. Məsələn, çox zaman şeirdə “üz” sözü işlədilmirdi, *ay* (“göstərdi ayını”), *gül, lalə, atəş, səmən, qiblə* və s. sözlər onu əvəz edirdi. Yaxud “*dodaq*” əvəzinə *ləl, qönçə, innab, şəkər...*, “*göz*” əvəzinə *badam, nərgiz, ahu, cadu, qatıl* və s. demək kifayət edirdi. Başqa sözlər də belə. Buna görə də sinonimlər həddindən artıq idi. Ən uzaq, heç bir əlaqəsi olmatyan sözlər sinonimləşdirilirdi. Çünki əsas mənadan uzaqlaşan sözü istənilən tərəfə çəkmək mümkündür. Diqqət yetirilsin ki, “*göz*” mənasına gələn *nərgiz, ahu, qatıl* kimi həqiqi, əsil mənada çox uzaq sözlər bir-birinə sinonim münasibətdə işlədilirdi.

Müasir şeirdə təsvir obyektini mücərrəd insan, onun əzaları deyil, konkret zəhmətkeş insandır və onun əməyidir.

Sovet şairinin məqsədi mücərrəd lirika yaratmaq deyildir. İndi məqsəd lirikadan başqa və lirika fonunda yeni sovet adamları-

nın, kommunizm qurucusunun surətini yaratmaqdır.

Burada bir məsələ də diqqəti cəlb edir. Əsrlər boyu inkişaf prosesində şeir dilimizə çoxlu ərəb-fars sözləri daxil olmuşdu ki, bunu da yalnız assimilyasiya siyasəti ilə izah edirlər. lakin bədii dilimizdə çoxlu sinonimlərin meydana gəlməsi, qarşılığı olan sözlərin başqa dillərdən alınmış işlənməsi (məsələn, *gözlük, eynək, çeşmə* kimi) həm də klassik şeirin estetik məqsədləri ilə bağlı olmuşdur. Vəzn, qafiyə, alliterasiya və s. xatirinə eyni mənalı və müxtəlif formalı sözlər şeirdə özünə çox geniş yer tapa bilirdi. Sovet dövründə ümumən bədii, xüsusilə şeir dilimiz belə artıq, gərəksiz çoxvariantlılıqdan xilas olmuşdur. Bu işdə söz sənətkarlarının xidməti böyükdür.

11. Dahi Füzulinin bədii dili ümumi Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bir hissəsini, həm də dəyərli və mühüm hissəsini təşkil edir. Böyük sənətkar əsasən Azərbaycan xalqının və bu xalqın yetirdiyi sənətkarların əsrlərinin təsiri ilə yetişib kamilləşdiyi kimi, özü də sonrakı ədəbiyyata, ədəbi dilə çox qüvvətli təsir göstərmişdir. Ondan sonrakı bütün qabaqcıl poeziyamız Füzuli irsindən, Füzuli məktəbindən qidalanmışdır. Sonrakı şair və yazıçılar bəzən Füzulinin beytlərini, misralarını, ifadələrini bütünlükdə alıb işlətməmiş, bəzən də onun ifadə tərzindən, üslub xüsusiyyətlərindən geniş istifadə etmişdir. Bu proses bu gün də davam etməkdədir.

Füzuli canlı danışmaq dili vasitələrini poetik yüksəkliyə qaldırmağı, adi məişətdə işlənən sözlərə, ifadələrə yüksək poetik mənə, rəng verə bilməyi bacaran mahir bir sənətkar idi.

Onun əsrlərində bir-birinin ya tamamilə eyni, ya da bir və ya iki sözlə fərqlənən misralara tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, “Leyli və Məcnun” poemasında aşağıdakı misralar bir neçə yerdə özünü göstərir, təkrar olunur.

Faş oldu bu macərə cəhanə...
Söyləşməyə qalmaq məcalım.....
Rüsvay gərək həmişə aşiq...
Bilmən ki, nölür işim sərəncam...və s.

Müəyyən misraların eyni və ya qismən dəyişmiş şəkildə müxtəlif yerlərdə işlədilməsi S.Vurğun şeiri üçün də səciyyəvidir. Hər iki sənətkarın belə tez-tez müraciət etdiyi misralar məzmunca da çox dəyərli, mənalı olur, dillərə düşür, məşhurlaşır. “Aygün” poemasından alınmış aşağıdakı misralara S.Vurğunun başqa əsərlərində də rast gəlirik.

Yaxşılıq insana bir adət olsun...
Buludlar kişnədi, göylər ağladı...
Başımdan tüstülər, dumanlar qalxdı...
Xəyalım dünyanı salama gəlir...
Daşda çiçək açar insan hünəri.... və s.

13.Ümumiyyətlə, müasir şeir dilimizin əsas xüsusiyyəti konkretlik, aydınlıq və müasirlikdir. Klassik şeirdə olan ifadə üsulları, köhnə həyatla bağlı təşbeh və müqayisələr indi tərک edilmişdir. Daha çox Füzuli dili üçün səciyyəvi bir cəhət bu idi ki, feilin müəyyən zaman formaları perifrastik yolla – təsviri yolla, yəni şəkilçilərin köməyi ilə deyil, müstəqil sözlərin köməyi ilə verilirdi. Məsələn:

Tədbiri qəm etmək **olmaz oldu**
Gəldim, geri getmək **olmaz oldu...**
Bildim ki, gər **olmaz olsa** Leyli
Mümkün deyil olmağı təsəlli...
Gündüz **olur oldu** pasibanı....

Bu üsul müasir şeir və ümumiyyətlə ədəbi-bədii dilimizdə özünü nisbətən az göstərir.

Perifrastik ifadələr şeir dilinə təntənəli, dəbdəbəli, “yüksək üsluba məxsus” çalarlıq verirdi. Aydınır ki, realist şeirdə buna ehtiyac yoxdur.

Klassik şeirdə külli miqdarda dini, əfsanəvi, əsatiri adlar bədiilik vasitəsi hesab olunurdu. Bəziləri müstəsna olmaqla, demək olar, bunların hamısı müasir şeirdən sıxışdırılmışdır. Şeirdə daha çox tarixi, elmi əhəmiyyəti olan adlara rast gəlirik. Şeirə bir sıra beynəlmiləl adlar da gəlir. Bu isə mühüm məsələdir. Müştərək,

ümumi adlar da dünya dillərinin bir-birinə yaxınlaşmasında az rol oynamır. Əsil şairənə söz xalqdadır. Həm klassik, həm də müasir şeirimizdə yorulmadan, dönmədən xalq dilini, xalq həyatını öyrənən, xalqın təfəkkür tərzinə, ifadə tərzinə əsaslanan sənətkarlar daha çox müvəffəq olur. Xalq ən böyük müəllimdir. Şair özündən əvvəlki böyük söz ustalarının üslubunu mənimsəmədikcə, onları öyrənmədikcə həqiqi şair ola bilməz. Müsbət ənənələri davam və inkişaf etdirmək müasir şeirimiz üçün çox səciyyəvidir. Lakin ənənəyə bağlılıq təqlidçilik demək deyildir. Təqlidçilik heç bir zaman müsbət nəticə verməmişdir.

Xalq həyatına, yeni dünya qurucusuna çox yaxınlaşmış müasir şeirimizdə məqsəd sadəcə müşahidə deyil, kütlələrə fəal təsir göstərməkdir. Ona görə də xəlqilik, partiyalılıq prinsipini əsas tutan müasir sənətkarın əsərində söz müəyyən istiqamətə yönəldilir. Müasir bədii dilin taleyini də məhz bu cəhət təyin edir, müəyyənləşdirir.

Bədii dil də ümumi metodla əlaqədardır. Bədii yaradıcılıq prosesi çox mürəkkəbdir. S.Vurğunun da, R.Rzanın da elə vaxtları olub ki, öz əsas üslublarından – realizmdən uzaqlaşblar. Bu zaman hər iki şairin bədii dilinin də real təsiri zəifləmiş, ümumi, qeyri-müəyyən sözlər, ifadələr mənənin dərk edilməsinə, anlaşılmasına mane olmuş, şair öz məqsədinə çata bilməmişdir.

Bunlar axtarışdan irəli gələn qüsurlardır. Mətbuatda düzgün olaraq R.Rzanın “Rənglər” şeirlər silsiləsi tənqid olundu. Doğrudan da bu şeirləri R.Rza üslubu üçün qətiyyəən səciyyəvi hesab etmək olmaz. Şairin üslubunu bu “Rənglər” təşkil etmir. “Rənglər” göstərir ki, şair partiyalılıq və xəlqilik məsələlərindən (bədiilik R.Rzada çox qüvvətlidir) az da olsa uzaqlaşan kimi mütləq müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacaqdır.

R.Rza bir şair kimi obrazlı təfəkkür sahibidir. Bədiilik üçün zəruri olan bu obrazlı təfəkkürün bir qorxusu da var ki, o da ümumi kütlə tərəfindən anlaşılmaamaqdır. R.Rza öz sənətinə uyğun olaraq çox qabarıq lövhələr çəkir, kəskin sıçrayışlar edir ki, bəzən onun üçün çox aydın olan subyektiv mülahizələr oxucu üçün qaralıq qalır. Sənət isə aydın olmalıdır. Şair oxucu ilə hesablaşmalı, bədii dilin aydınlığı qayğısına qalmalıdır.

“Bakı” qəzeti, 1969-cu il, 19 iyun, səh. 3.

ŞƏXS ADLARI HAQQINDA

Respublikamızda xüsusi şəxs adlarını öyrənən elm – antroponimika (və ya onomastika) o qədər də inkişaf etməmişdir. Yenicə doğulmuş körpəyə hansı ad verməli? Bu, bütün valideynləri düşündürən suallardandır.

Bəziləri öz valideynlərinin və ya başqa bir əzizinin adını seçir, digərləri eşidib xoşladıkları adları xatırlayırlar və s. Bəzən də yaradıcılıq fantaziyası işə düşür, “ən” orijinal adlar düzəldilir. Fərdi zövqlər, fərdi mülahizələr əsas alınır.

Fərdi xüsusiyyətlərin rolu mühüm olsa da, antroponimika bir elmdir və bu elm şəxs adları haqqında obyektiv qanunları müəyyənləşdirməklə məşğul olur. Bu elmin yaranmasında dilçilər ilə yanaşı, tarixçilər, etnoqraflar, ədəbiyyatçılar, coğrafiya mütəxəssisləri də fəaliyyət göstərməlidirlər.

Şəxs adları haqqında dilçilik nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakıları söyləmək olar. Dil fəaliyyətdir, fəaliyyətin donuq nəticəsi deyildir. Fəaliyyət prosesində adlar obyektiv dil qanunları əsasında daim dəyişilə bilər, tərkibindəki müəyyən səsləri ata bilər, başqa səslərlə əvəz edilə bilər, əlavə səslər qəbul edə bilər və s. Bu mənada ümumi göstəriş vermək, “adları yalnız filan şəkildə işlədin” tələbini irəli sürmək mümkün və doğru deyildir. Bu yol dilin obyektiv dəyişilmə qanunlarına maneçilik törədir, sükunət və durğunluğa səbəb ola bilər. Göstəriş belə olmamalıdır ki, filan şəkildə olan ad bütün sənədlərdə yalnız bu şəkildə işlədilsin. Məsələn, eyni sözün formaları olan Bəhyəddin, Məhyəddin adlarının hər hansı birini seçib işlədərkən bunları qarışdırmaq lazımdır. Eyni ad yalnız sabit formada işlədilməlidir. Məsələn, Məhyəddin sözünün Mühəddin-Məhəddin-Mehyəddin-Mühəddin-Mühiddin şəkillərinə salmaq yalnız savadsızlıqdan irəli gələ bilər. Əslində xüsusi adların çox böyük bir qismi ümumi sözlər əsasında meydana gəlmişdir. Həmin sözlərin xüsusi ad mənasında işlənilməsində isə sabit ədəbi normalara əhəmiyyət verilmir. Odur ki, tez-tez belə variantlara rast gəlinir:

Bulud-Bulut, Qılınc-Qılıc-Qılış, Qəmbər-Qənbər, Ovçu-Ovçı-Avçı-Afçı, Zəhmət-Zühmət, Nemət-Nəmət-Nəhmət, Pəhləvan-Pəlvan, Gülövş-Güloyşə-Gülevşə, Nəcibə-Nəcimə-Nəcmə...

Xüsusi adların orfoqrafiyasını nizama salmaq olduqca vacibdir. Bu mücərrəd nəzəri-elmi məsələ olmayıb, həyatımızın tələb etdiyi ən zəruri, əməli əhəmiyyəti olan məsələdir. Müxtəlif mənbələrdən toplanılmış aşağıdakı misallardan aydın olur ki, adların yazılışı məsələsi özbaşına buraxılmışdır.

Bünyad-Binyad-Bünyat-Binyət, Qeybəli-Qeybalı-Qaybalı, Davud-David-David, Eyyub-Eyub-Əyyub-Əyub, Zülü-Zili-Zilli, Yusif-Yusub-Usub, Gülümahlı-Gülmahlı-Gülməli, Mütəllim-Mütəllib-Mütəllif, Səraxan-Sərxan-Sarıxan-Saruxan, Ürfan-İrfan-Urffan, Şahbəddin-Şabəddin-Şaməddin, Zilhiccə-Zülhiccə-Zülhüccə-Zülhəccə, Zinət-Zinyət, Ziyət.

Belə misallar çoxdur. Bu misallardan göründüyü kimi, xüsusi adların lüğətini tərtib etmək, imla prinsiplərini müəyyənləşdirmək zəruridir. Adların yazılışı və tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsi başqa dillər üçün (məsələn, rus dili üçün) nə qədər zəruridirsə, bizim dilimiz üçün daha artıq, daha çox zəruridir.

Məlumdur ki, adlar tək-tək fərdləri, ayrı-ayrı şəxsləri başqalarından fərqləndirmək üçün işlədilən dil vahididir. Bizim dilimizdə tarixən çox böyük dövr müddətində belə fərqləndirici vahidlər yalnız şəxsin öz adı olmuşdur. Rus dilində isə şəxsin adı ilə yanaşı, adətən ata adı da, fəmiyyəti da işlədilərək fərqləndiricilik vəzifəsi daşmışdır. Təsədüfi deyildir ki, bizdə şəxs adları sayca daha çoxdur. Azərbaycanda fəmiyyəti keçən əsrdən işlədilir və yalnız Sovet hakimiyyəti illərində kütləvi xarakter almışdır. Deməli, tarixən yeganə fərqləndirici dil vahidi adlar olmuşdur. Elə buna görə də adların miqdarı dilimizdə çoxdur və burada təəccüblü bir şey də yoxdur. Adların bu çoxluğunun qarşıya çıxardığı çətinliklər də az deyil. Mənə nə kimi sözlərdən ad düzəltmək olar? Bu adları necə yazmalı? Həmin dillərin fonetik-orfoepik normalarına tabe edilərək müxtəlifləşdirilir. Dilimizdə işlənən Yusif adı müxtəlif xalqlarda İosif, İosip, Jozef, Yuzef və s. şəkillər almışdır. Sözlərdən ad düzəltmək olar? Bu adları necə yazmalı?

Nəzəri olaraq hər hansı ümumi isim xüsusi ad kimi işlənə

bilər. Lakin real həyatda əslində belə olmur. Ad seçmək, övlada ad qoymaq tarixi-estetik xüsusiyyətlər ilə əlaqədardır. Adların ahəngdarlığı, tələffüzə asanlığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tarixən adlar da milli xüsusiyyətləri əks etdirir. Şəxsin yalnız adını bilməklə onun milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmalıdır. Bu çox zəruridir. Əks halda çoxlu “simasız” adlar yayıla bilər. Belə adlara qarşı bütün dillərdə mübarizə aparılır. İvan adını eşidərkən biz rus xalqının nümayəndəsini təsəvvür edirik, “Con Bul” ingilis xalqının, “Arakel” erməni xalqının nümayəndəsi kimi təsəvvür olunur.

Bəs Traktor, Amnist, Vaqon, Stil kimi adlar hansı xalqa mənsubdur? Heç bir xalqa. Bunlar simasız adlar olduğu üçün adətən müsbət qiymətləndirilmir. Bəzn mənşəcə eyni olan adlar da müxtəlif dillərdə qəbul olunarkən həmin dillərin fonetik-orfoepik normalarına tabe edilərək müxtəlifləşdirilir. Dilimizdə işlənən Yusif adı müxtəlif xalqlarda İosif, İosip, Jozef, Yuzef və s. şəkillər almışdır. Burada yalnız “Yusif” azərbaycandır, qalanları yox.

Ad işarədir. Xüsusi ad ümumiləşmiş anlayış ifadə etmir və buna görə də digər sözlərdən seçilib ayrılır. Əslində tam şərti işarə olan xüsusi ad əks etdirdiyi əşya ilə qətiyyənlə əlaqədar deyildir.

Məhz buna görədir ki, başqa dillərdən xüsusi ad alıb işlətmək heç bir çətinlik törətmir. Bəzən dilimizdə çox yayılmış və ərəb dili sözləri əsasında düzəlmiş xüsusi adları yalnız din ilə, islam ruhanilərinin fəaliyyəti ilə bağlayırlar. Bu fikir tam deyil və məsələni birtərəfli işıqlandırır. Daxili forması və mənası xalqa aydın olmayan ərəb sözləri xüsusi ad üçün çox əlverişli olmuşdur. Belə sözlər mənaca neytraldır, heç bir emosiya ilə bağlı deyildir. Bu cəhət isə ad üçün mühümdür, əsasdır. Ad yalnız şəxsi ifadə edir, onun hər hansı bir əlamətini nəzərə çatdırmır. Ad da sözdür, səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sözdür. Söz isə ənənə ilə bağlıdır. Söz öz əsli ilə, kökü ilə bağlı olmalıdır. Əks halda ünsiyyət mümkün olmaz. Biz nə üçün “su” deyirik, həmin məfhumu başqa şəkildə adlandırmırıq? Ona görə ki, bizdən əvvəlki nəsillər, babalarımız belə demişlər. Söz, babalar ilə nəvələri bir-birinə bağlayan ən mühüm ictimai hadisədir. Dildə ənənənin təsiri böyükdür. Bu təsiri xüsusi ad-

larda da görmək mümkündür. Babalardan irs qalmış adlar o qədər də diqqəti cəlb etmir. Belə adlara adət etdiyimizdən bunlar bizə çox təbii görünür. Lakin burası da var ki, ənənəvi adların bir çoxu iki, bəzən də üç sözün birləşməsindən düzəldilirdi.

Dilin obyektiv xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, dil sadəliyə, sadələşməyə meyl edir. Adların sadələşdirilməsi meylli bizim dövrümüzdə xüsusilə qüvvətlənmişdir. İndiki nəslin adları içərisində ikimərtəbəli mürəkkəb adlar əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Ənənəvi adların bir qismi də din ilə əlaqədar idi. Müasir dövrdə belə adlar da xeyli azalmışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə xalqımız böyük azadlıqlar əldə etdi. Ad məsələsində (ad qoymaqda) ruhanilərin rolu heçə endirildi. Geniş xalq təbəqələri ad seçməkdə tam müstəqillik əldə edir. Lakin bundan tək-tək hallarda olsa da sui-istifadə meyilləri meydana çıxdı. Ad məsələsi ilə əlaqədar geniş tədqiqat və təbliğat-izahat işi aparılmadığından əcayib-qərayib adlar artıb törəməyə başladı: İznayış, Vaqon, Soyuz, Voyna, Amnist, Stil, Kotlet, Hökumət, Məşğulat, Müsibət, İclas, Afris və s.

Nə üçün belə adlar lazım deyildir? Əvvələn, bunlar ənənə ilə bağlı deyildir, nənələr və babalar belə adlar işlətmirdilər. İkincisi, bunlar üçün əsas olan ümumi isimlər məlumdur. Bu isə ona səbəb olur ki, belə adlar istər-istəməz xoşagəlməz təəssürat oyadır. Əslində ad insanda mənfi assosiasiya yaratmamalıdır. Üçüncü və mühüm cəhət isə odur ki, dildə heç bir söz, o cümədən xüsusi ad ayrılıqda işlənmir. bütöv bir sistem təşkil edən dilin hər bir vahidi bütün başqa vahidlərlə əlaqələrə girir, müxtəlif və mürəkkəb münasibətlər fonunda təzahür edir. “Çıxış etmək üçün söz Voynaya verilir”, “İznayışın anadan olmasının əlli illiyi”, “Mühazirəni professor Müsibət oxuyacaqdır” və s. Deməli, ad məsələsi sadəcə şəxsi, fərdi məsələ deyil, çox mühüm ictimai əhəmiyyətli məsələdir.

V.İ.Lenin hər bir evdar qadının dövləti idarə etmək səviyyəsinə qədər yüksələ biləcəyini çox böyük uzaqgörənliklə söyləyirdi. Bizim cəmiyyətdə hər kəs ən müxtəlif sənət sahəsində inkişaf edib irəliləyə bilər. Valideynlər ad seçəndə bunları nəzərə almalıdırlar. Vaqon adlı şəxs bir balet ustası olarsa? Afris adlı şəxs sabah

məsul bir işçi olarsa? Kotlet adlı şəxs rəhbər vəzifəyə yüksəlsə? Bəziləri özünə çəkmə alanda daha çox götür-qoy edir, nəinki uşağa ad seçəndə. Sosialist cəmiyyətimizdəki müxtəlif fəxri peşələr, vəzifələr, sənətlər ilə həmin peşə və vəzifələrdə çalışanların adları arasında uyğunsuzluq olmamalıdır, belə uyğunsuzluqlara yol verilməməlidir. Körpəyə məhz körpə olduğu üçün İba, İbi, İdi, İzi, Məzi, Mərti, İsab və s. kimi “körpələşdirilmiş” adlar yalnız ailə daxilində verilsə, yenə də bağışlanıla bilər. Rəsmi sənədlərdə isə həmin sözlərin tam şəkillərini təsbit etmək zəruridir. Körpə böyüyəcək, tezliklə ailədən kənara çıxacaq, bəlkə də respublikada, dünyada tanınacaq. Qoy körpələrimiz bütöv adla, ahəngdar adla, dilimizin qaynaqlarından qopub gələn adla adlandırılınsınlar.

*Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri,
1969-cu il, № 4, səh.43-46.
M.Adilov, C.Məmmədli.*

QƏZET DİLİ İLƏ BƏDİİ DİLİN FƏRQİNƏ DAİR

Azərbaycan dili aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir: ədəbi dil, bədii dil, xalq danışığı dili, dialektlər. Ədəbi dil anlayışı elmi dil, mətbuat dili, rəsmi idarə dili, ədəbi danışığı dili kimi funksional üslubları əhatə edir.

Göründüyü kimi, əslində mətbuat dili ilə bədii dilin kəşiyi, görüşdüyü nöqtə yoxdur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ümumi, vahid Azərbaycan dilinin tərkib hissələri bir-biri ilə qarışıqlıqlı əlaqə və münasibətdə olub, biri digərinə aramsız şəkildə təsir göstərməkdədir. Bunun nəticəsidir ki, bəzi hallarda mətbuat dilinin bədiiyi prinsipini də irəli sürürlər. Bədii dilə aludə olan elə adamlar da tapılır ki, mətbuat üslubunu bədii olmamaqda təqsirləndirirlər. Belələri, hər üslubun öz məqsədi, öz xüsusiyyəti olduğunu nəzərə almaq istəmirlər.

Qəzet kütləvi kommunikasiya vasitələrinə (radio, televiziya, kino ilə bir sırada) daxildir. Elə bu cəhət də onun dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Hər bir nitq aktında iki qütb vardır: deyən (danışan) və din-

ləyən (eşidən). Hər hansı bir üslubda bu qütblərin biri daha üstün rol oynayır. Məsələn, bədii üslub üçün deyən (danışan) əsasdır. Bu deyən üçün əsas məqsəd öz fikrini ifadə etməkdir. Həmin fikri başqaları nə dərəcədə başa düşəcək, anlayacaq? Burası ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Hər kəs ö şəxsi qabiliyyətinə, savad dərəcəsinə müvafiq şəkildə dərk edə bilər, nəticə çıxara bilər.

Qəzet üslubunda isə dinləyən əsasdır, mühümdür və bütün diqqət ona yönəlir ki, müəyyən fikir, ideya, qayə hamı tərəfindən eyni şəkildə və dəqiq başa düşülsün. Bu fərq qəzet üslubunda neytral sözlərin, dəqiq terminlərin, qəliblənmiş ifadələrin, bədii üslubda isə emosional söz və ifadələrin, yaygın çalarlara malik sözlərin, fərdi – qondarma sözlərin və s. daha üstün yer tutmasına səbəb olur.

Həm qəzet dili, həm də bədii dil ümumiləşdirməyə, ümumi nəticələr çıxarmağa meyl edir. Lakin həmin məqsədə nail olma üsulları məsələsində bu iki üslub bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bədii dildə bütün əsas diqqət sözün özünə, onun estetik xüsusiyyətlərinə yönəlir, ümumiləşmə də yalnız estetik üsullar ilə əldə edilir. Qəzet dilində diqqət sözdən daha çox bu sözün əks etdirdiyi obyektlərə (əşya, hadisə və s.) istiqamətlənmiş olur. Müxtəlif obyekt adları sadalanmaqla ümumilik yaranır, müəyyən qənaət, nəticə hasil olur. Odur ki, qəzet dilində çoxlu xüsusi adların (şəxs, vəzifə, idarə-müəssisə, yer adları və s.) işlədilməsi təbiidir. Çox zaman bu adlar mürəkkəb tərkiblərdən ibarət olub, eyni ifadə daxilində bir neçəsi birgə çıxış edir. Qəzet dilində söz ilkin mənasında və kommunikativ funksiyada işlənir. Burada müəllifin ifadə etdiyi hadisələrə (əşyalara, faktlara) münasibəti birbaşa və müstəqimdir. Bu cəhət də qəzet üslubunu bədii üslubdan fərqləndirir. Çünki bədii üslubda müəllifin münasibəti açıq və müstəqim yolla deyil, dolay yollarla ifadə edilmiş olur. Burada hadisələrə müəllif qiymət vermir, bəlkə məhz müəllifin köməyi ilə oxucu göstərilən fakta qiymət verməli, nəticə çıxarmalı olur. Qəzet dilində isə nəticəni oxucuya müəllif təqdim edir.

Bədii dil əslində şərti dildir, incəsənət formalarından biridir. Burada müəllifin mətnə, hadisələrə müdaxilə etməsi çox nadir hallarda mümkün olur, ümumiyyətlə isə belə müdaxilə bədii üslub üçün səciyyəvi deyildir. Qəzet dilində isə müəllifin hadisələrə mü-

daxiləsi yeganə zəruri məsələdir. Müəllifin varlığı, ideyası, məqsədi, onun zəngin hiss və duyğuları burada bilavasitə əks etdirilmiş olur. Bu mənada qəzet dili subyektiv xüsusiyyətləri ilə seçilir, fərqlənir. Bədii dil obrazlı dildir. Qəzet dilinin qüvvəsi, qüdrəti obrazlar ilə ölçülmür. Burada əsas məsələ mühakimələrin məntiqi olmasında, dil vahidlərindən bacarıqla istifadə edilməsində, fikrin inandırıcılığındadır. Oxucunu inandırmaq, öz fikrinə, qayəsinə şərik etmək, onu ələ almaq əsasdır. Lakin aşağıdakı şəkildə yazılar verən qəzet, çətin ki, həmin məqsədə nail ola.

“Yığıncığımızdan məqsəd müəllimlərin əldə etdikləri ilk müvəffəqiyyət və habelə çatışmazlıqlar da qarşıya çıxır. Bu da konkret pedaqoji və metodik əməyə ehtiyacları olduğunu öyrənməkdir”.

Bədii dil də emosional, ifadəli və təsirli olmağa cəhd edir, qəzet dili də. Lakin bu məqsədə nail olma yolları hər iki üslub üçün başqa-başqadır. Bu üslubların hər ikisi eyni ümumi materialdan – sözdən istifadə edir, lakin həmin istifadənin üsulları müxtəlif olur.

Qəzet açıq tərzdə təbliğat aparır, oxucunu inandırmaya çalışır. Qəzet üslubunun yeganə vəzifəsi inandırmayaqdan ibarətdir. Söz burada bilavasitə inandırıcılıq vəzifəsi kəsb edir. Bədii dildə isə söz obraz yaratmaq, təsvir etmək, varlığı (obrazlarda) əks etdirmək məqsədi ilə işlənir və buna görə də çox zaman inandırma funksiyasına malik olur.

Qəzet dilində də məcazlardan istifadə edilir. Bundan məqsəd dəqiqlik, sərrastlıq, emosionallıq əldə etməkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qəzetdə məcazlar sistemindən bədii dilə nisbətən həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə fərqli şəkildə (az) istifadə olunur. Ona görə ki, məcazlarla dolu olan nitq adətən gec və çətinliklə qavranılır, gec dərk olunur. Qəzetdə yalnız hamıya məlum olan, hamı tərəfindən işlənən aydın və sadə metaforalar işlənilə bilər. Fərdi, dəbdəbəli və mürəkkəb metaforaların qəzetdə özünə yer tutması qüsur hesab olunur. Odur ki, aşağıdakı tərzdə ifadə üsulu qəzet üçün səciyyəvi deyildir. Burada dəqiqlik, aydınlıq yoxdur:

“Cəfər Cabbarlının əsərlərində sözün bütün istilik və soyuqluq dərəcəsi, onun məhəbbət və nifrət tutumu çox gözəl ifadə (!) olunmuşdur”.

Adətən terminlərin metaforikcəsinə işlənməsi, yəni müəyyən sahəyə aid olan bu və ya digər terminin başqa sahə ilə əlaqədar yazıda özünü göstərməsi daha çox müşahidə edilir. Obrazlı dildə yazmaq çətindir. Buna görədir ki, obrazlılığı ilə səciyyəolənən bədii dildə məhz sənətkarlar yaza bilir. Əslində heç bir obrazda dəqiqlik yoxdur. Elə buna görə də dəqiqliyə cəhd edən mətbuat (və elmi dilində) obrazlılıq özünü çox az göstərir. Qəzet dilinin bu mühüm prinsipini düzgün təsəvvür etməyən bəzi müəlliflər quraşdırma, əcaib ifadələri öz yazılarına doldururlar. Odur ki, qəzetlərdə belə cümlələr az olmur.

“Müəllim elə əsərləri seçməlidir ki, onda (?) müasirlik (?) qüvvətli olsun, bu günkü həyatımızın təsvir və tərənnümü yüksək bədiiliklə, sənətkarlıqla verilmiş olsun”.

“Təsvir və tərənnüm” nə cür “verilə” bilər? Belə təmtəraq, “obrazlılıq” nəyə lazımdır? Digər bir “obrazlılıq” misal:

“Elə bir bayram, elə bir tarixi gün olmaz ki, şagirdlərimiz bu əzəmətli heykəlin ətrafına canlı əklil qoymasınlar”.

Belə əcaib “obrazlılıq”ları qəzetlərdən kənarlaşdırmaq zəruridir:

“Elə bir nur ki, qaranlıqları işıqlandırır, qəlblərə ilham verir, yanmaq eşqi ilə çırpınan diləkləri (?) arzusuna çatdırır”.

Qəzet dilində ən başlıca qüsurlardan biri sözcülükdür, artıq, əlavə sözlərin deyilməsi, ümumi fikirlər söylənməsidir. Məsələn, “Fiziki tərbiyə” adlı bir məqalədə ardıcıl gələn iki kiçik abzas belə başlayır:

Birinci abzas. “Baza cəhətdən bütün işlərin qaydada olduğunu söyləmək olmaz...”

İkinci abzas. “Uşaq-gənclər idman məktəblərində bütün işlərin qaydada olduğunu söyləmək olmaz”.

Sonrakı abzasda isə: “...dərslərini lazımi səviyyədə qurduğunu söyləmək çətindir”.

Müəllifin söz yoxsulluğu göz qabağındadır. Biiz burada diqqəti başqa məsələyə – yazıda çox ümumi və yaygın olan ifadələrin işlədilməsinə cəlb etmək istərdik. Əlbəttə, belə yazıları oxumazlar.

Bədii üslubda nitqin fərdiləşdirilməsi birinci dərəcəli əhə-

miyyəyə malikdir. Həm əsərdə iştirak edən surətlərin nitqi, həm də müəllifin təsvir dili öz fərdi xüsusiyyətləri ilə fərqləndirilir. Bu üslub fərdidir. Qəzet dili isə bütövlükdə ümumidir, hər cür fərdilikdən uzaqdır, fərdi xüsusiyyətlər fəvqündədir. Burada hazır qəliblər, məlum ifadə tərzii üstünlük təşkil edir. Nitq avtomatlaşdırılmış olur. “Qəzet sözləri” ifadəsinin özü göstərir ki, bu sözlər bir növ rəmzlərə, simvollara, siqnallara çevrilmiş sözlərdir. “Orijinallıq etmək”, sözü fərdi mənada işlətmək, “yeni” tərkiblərə meyl etmək qəzet üslubunda adətən çox tez nəzərə çarpır və təbii olaraq, etiraz doğurur. Aşağıda qeyd edilən ifadə kimi:

“Günlər o qədər mənalı keçir ki, təqvimin nə vaxt boşaldığını hiss (?) etmirik”.

Qəzet dili bütün xalq kütləsi tərəfindən asanlıqla anlaşılmalıdır. O, bütün xalqa məlumat verir, bütün xalqa təsir göstərir. Odur ki, qəzet dili daha çox, bütün üslublardan daha artıq ictimai dəyəərə malik olur. Yəni, bütün cəmiyyət üzvləri tərəfindən məqbul görülən söz və ifadələr qəzetdə yer tuta bilər. Başqa sözlə, ədəbi dil normalarına qəzetdə xüsusilə sadıq qalmaq gərəkdir.

Qəzet dili ədəbi dildir və burada bədii dilə, canlı xalq danışığı dilinə məxsus sərbəstlik yoxdur. Ədəbi dil (deməli, həm də qəzet dili) ümumiləşmiş, normalaşmış qanunlara tabedir. Danışığı dilinin qüsurlarını ədəbi dilə gətirmək yaramaz. Ədəbi dilimizdə həftənin günləri belə adlanır: bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar. Bütün qəzetlər həmin gün adlarını öz nömrələrində müvafiq şəkildə hər dəfə qeyd edirlər. Mətnlərdə isə bəzən gün adlarını, sözlər, rəqəmlərlə əvəz edirlər ki, bununla ciddi mübarizə aparılmalıdır.

“Həftənin I, III və V günlərini şagirdlər səbirsizliklə gözləyirlər”.

“Kitabxananın musiqi şöbəsi həftənin 2-ci, 3-cü və 6-cı günləri saat 12-dən işləyir. Kitabxana həftənin birinci günləri bağlı olur”.

Bizim babalarımız, ələsgərlərimiz isə deyirdilər: “Çərşənbə günündə, çeşmə başında...” Babalar üçüncü gün yox, çərşənbə günü deyiblər. Babaların ruhuna hörmət edib onların ruhunu yaşatmaq bizim borcumuzdur. AXI, dil nəsilləri bir-birinə bağlayan əsas

vasitədir.

Danışiq dili obrazlarla zəngin dildir və hər şeydən çox məhz bu xüsusiyyətinə görə həmişə söz sənətkarlarının qidalandığı mənbədir, belə də olaraq qalır. Qəzet yazılarında da danışiq dilinə əsaslanmaq, bundan mümkün qədər çox və səmərəli istifadə etmək gərəkdir. Lakin danışiq dilinə məxsus bu və ya digər xüsusiyyəti ədəbi dilə (qəzet dilinə) gətirərkən çox ehtiyatlı olmaq tələb edilir. Çünki canlı danışiq dili bütün obrazlılığı, emosionallığı ilə bərabər səhvlərdən də xali deyildir. Danışiq dilinin öz xüsusiyyətləri var və ədəbi dil üçün nöqsan sayılan bir sıra nitq vahidlərinə burada yer verilir. Qəzet dilində belə vahidlərə yer olmamalıdır. Yuxarıdakı şəkildə, gün adları əvəzinə rəqəmlərin işlədilməsi qəzet dili üçün çox böyük nöqsan hesab edilməlidir. Niyə?

Dil, öz xalqının varlığı ilə, mənlisi ilə bağlıdır və milli səciyyəlidir. Hər sözün dalında müəyyən tarixçə durur. Rəqəmlərdə milli sifət yoxdur. Rəqəmlərdə millətlərə, xalqlara məxsus olan heç bir milli keyfiyyət yoxdur. İndiki halda rəqəmlər mücərrəd təfəkkürlə əlaqədardır və hər cür emosiyadan məhrumdur. Təbii dil, sözlər isə həm təfəkkür ilə, həm də (bəzən daha çox) emosiya ilə, insan hissələri ilə bağlıdır. Rəqəmlər dili, sözü əvəz edə bilməz və etməməlidir.

Danışiq dilindən irəli gələn bir qüsür də bəzi ixtisarların qəzet dilində də səhv işlədilməsidir.

“Partkomumuz Ağaməli Məmmədov da gözəl insandır”.

Partkom – partiya komitəsi deməkdir və ayrıca bir fərd komitəni əvəz edə bilməz. Bədii dildə müxtəlif məqsədlər üçün danışiq dili ünsürləri özünə yer tapa bilər. Qəzet dilində əsas məqsəd dəqiqlikdir, normativlikdir. “Partkom” sözünün canlı şəxsə aid edilməsi ədəbi dil üçün məqbul deyildir. Halbuki danışiq dilinin təsiri ilə bu ifadə tərzii qəzetlərə yol almaqdadır. Bununla mübarizə aparılmalıdır. Danışiq dilindən kor-koranə istifadə yaramaz. Yuxarıdakı misala qəzetlərimizdə tez-tez rast gəlmək mümkündür.

“...Partkom Məmməd dayının təkrar-təkrar dediyi sözləri xatırlayırsan”.

Bədii dildə (xüsusilə şeir dilində) bəzi elə xüsusiyyətlər olur ki, bunları ədəbi dilə gətirmək yaramaz. Bədii dildə sözün,

cümlənin işlədilməsində, ifadə tərzində müəyyən dərəcədə sərbəstliyə yol verilir. Burada fərdilik əsasdır və bu danışan fərd ümumi normalara tabe olmaya da bilər. Ədəbi dildə dinləyən fərdlər əsasdır və məhz onların xatirinə dil normaları gözlənilməlidir.

Həmçinin ifadələrdə (sadalama, qarşılaşdırma, mənalı təbəsisiz cümlələrdə) tərkibin birinin mübtədası şəxs əvəzliyi olduqda, xəbərlər müştərək ola bilməz. Oudur ki, bu əvəzlik ilə bağlı xəbər nə atıla bilər, nə də zaman və şəxs şəkilçilərindən məhrum edilə bilər. Ədəbi dildə aşağıdakı tipli cümlələr işlətmək qrammatik cəhətdən səhvdir. Qrammatik cəhətdən səhv cümlə mətbuatda işlənməməlidir.

“Mən acgözlüklə ətrafa baxır, Aslan mənim arxamda dayanıb başını yana əyir, hər şeyə fikir verirdi”.

Eyni sözləri aşağıdakı cümlələr haqqında da demək olar.

“Gərək əlin təmiz, dilin şirin, özün cəld olasan”.

“Mən şəxsən bundan sonra həmişə və hər yerdə Tallini və onun sakinlərini dərin hörmət hissi ilə yad edəcək, həm də bu vaxt qəlbimdə bu sözlər təkrar olunacaqdır”.

“Ancaq biz dəvəquşu deyilik ki, dimdiyimizi torpağa soxub, arxamızda nə baş verdiyindən xəbərimiz olmasın”.

“Özümüzü çox pis hiss edir, bərk ağrıları olurdu”.

Qəzet dili ilə bədii dil arasında bunlardan başqa daha bir sıra köklü fərqlər vardır. Məhz buna görə də qəzet yazılarının dili və üslubuna daha ciddi fikir vermək, burada dəqiqliyə, müstəqilliyə cəhd etmək vacib şərtlərdəndir.

*“Nitq mədəniyyəti məsələləri”,
Bakı, “Elm”, 1969-cu il, səh. 23-42.*

MƏTBUAT (QƏZET) DİLİ HAQQINDA

Azərbaycanda qəzet nəşr olunan gündən onun dili məsələsi həmişə alimlərin, yazıçıların, ziyalıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Hələ 1875-ci ildə M.F.Axundov “Əkinçi” qəzetinin redaktoru H.Zərdabiyə bir məktubunda yazmışdı ki, sizin qəzetin əsas məziyyətlərindən biri də üslubun gözəlliyi, məlumatın incə və aydın təsviri, orfoqrafiyanın düzgünlüyü olmalıdır, çünki qəzetiniz başqa məqsədlərlə yanaşı, Azərbaycan yazısını qüsurlardan təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır.

Böyük mütəfəkkirin qəzet dili haqqındakı həmin dəyərli fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Qəzet dili haqqında H.Zərdabinin, S.Ə.Şirvaninin, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Ü.Hacıbəyovun, N.Nərimanovun, F.Köçərlinin, C.Cabbarlının və başqa görkəmli simalarının çox doğru, düzgün mülahizələri vardır ki, bu mülahizələri toplamaq, ümumiləşdirmək zəruridir.

Sovet hakimiyyəti illərində ictimai həyatın fəal iştirakçısına çevrilmiş geniş xalq kütlələrinin mətbuatla əlaqəsi çox artmışdır. Mətbuat hər kəsin üzünə açıqdır. Həqiqi söz azadlığı əldə etmiş sovet adamı öz arzu və istəyini, fikir və düşüncəsini mətbuat vasitəsilə nümayiş etdirə bilir. Bütün bunlar isə qəzetlərin dilində öz əksini tapmaya bilməz. Ümumxalq dilinin əsas xüsusiyyətlərinə aid nümunələri qəzetlərdən istənilən qədər toplamaq mümkündür. Həm də qəzet dilində – onun qrammatik, leksik, fonetik sistemində daimi bir dəyişmə, təkmilləşmə müşahidə edilir ki, bu da bizim həyatımız üçün çox səciyyəvidir. Görünməmiş bir sürətlə inkişaf edən ictimai həyat, elm, texnika dildə də aramsız dəyişmələrin baş verməsinə səbəb olur. Dövrümüzdə yeni yaranan külli miqdarda sözlər məhz qəzet vasitəsilə ümumi ədəbi dilə keçmişdir ki, bunların bir çoxunun dəqiq tarixlərini göstərmək mümkündür. “Süni peyk” ifadəsinin yarandığı günlər hamının yadındadır. “Radio” 20-ci illərdə dilimizə daxil olmuşdur. 1921-ci ildə “istirahət evi” termini yaran-

mışdır. Habelə “beşillik” (929), “zərbəçi” (1929), “staxanovçu” (1935(və s. sözlərin də qəzet vasitəsilə ədəbi dilə keçdiyi qeyd olunmalıdır.¹

İndi xüsusilə dəqiq elmlər sahəsində insan zəkası yeni-yeni kəşflər, ixtiralar edir. Fizika, kimya, riyaziyyat, biologiya və s. elmlər çox böyük sürətlə irəliləyir. Digər tərəfdən, xalqın mədəniyyəti də inkişaf edir və bununla əlaqədar həmin elmlərə məxsus terminlər məhdud çərçivədən çıxır, ümumxalq sözünə çevrilir ki, bu işdə mətbuatın, xüsusilə qəzetlərin müstəsna rolu vardır. Zəmanəmizdə yaranan bir çox sözlərin əsasən qəzet vasitəsilə ümumi ədəbi dilə gəldiyini görürük.

Ümumiyyətlə, son zamanlarda ədəbi dilimizdə meydana gələn yeni sözlərin əsasən mürəkkəb söz şəklində olması diqqəti cəlb edir. Nədənsə, dilimizin zəngin sözdüzəldici şəkildən nisbətən az istifadə olunur.

Bu kimi sözlərin qəzetlərdən ədəbi dilə keçməsi göstərir ki, dilin zənginləşmə və inkişafında mətbuat işçilərinin zəhməti çox böyükdür, şərəflidir. Bəzən heç bir lüğətə, kitaba düşməmiş sözlər qəzetdə özünə yer tapır. Məsələn: yunşünas (“Komm.”, 29/VIII).

Maraqlıdır ki, müasir dilimizdə çox işlək olan **düzəliş** (“Təshih” əvəzinə) və **bildiriş** («Извещание» sözünün qaşılığı kimi) sözlərini mətbuata, ədəbi dilə C.Cabbarlı qəzet vasitəsilə gətirmişdir (Bax: S.Dağlı, “Bahar oğlu”).

Demək, ədəbi dilimizin inkişaf etdirilməsində, onun düzgün və təmiz olmasında mətbuat çox böyük rol oynayır. Əlbəttə, qəzetlərin dili haqqında ümumi hökmlər vermək çox çətindir. Nəinki ayrı-ayrı qəzetlər, hətta tək-tək müəlliflər belə ümumi ədəbi dildən – onun qrammatik, leksik, üslubu vasitələrindən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. Bununla belə, bəzi ümumi meylləri qeyd etmək mümkündür. Elə qəzet var ki, daha çox yazılı-kitab dilinə meyl edir, tabeli mürəkkəb cümlələrə, kitab dilinə məxsus sözlərə, sadə cümlələrə üstünlük verir (məsələn, “Kommunist” qəzeti). Elə qəzet də vardır ki, şifahi danışmaq ünsürləri onda daha çoxdur; müx-

---

¹Bax: Русский язык и советское общество (проспект). Алма-Ата, 1962, səh 4.

təsər, sadə cümlələr, yarımçıq cümlələr, dialoqlar və s. (məsələn, “Azərbaycan gəncləri” qəzeti). Əlbəttə, hər qəzet öz oxucularının bilik səviyyəsinə, təhsilinə, dünyagörüşünə müvafiq sözlər, terminlər işlədir. Məs.: “Azərbaycan müəllimi”nin dili “Azərbaycan pioneri”nin dili ilə eyni deyildir və eyni ola da bilməz. Sonuncunun dili daha sadə və canlıdır.

Qəzet üslubu özünü əsasən başlıqlarda (sərlövhə), qəzet məlumatlarında, elanlarda göstərir. Bundan başqa, qəzetlərdə publisist üslubda yazılan məqalələr, daha çox bədii üslubda yazılan oçerklər, elmi üslubda yazılan müxtəlif məsləhətlər, cavablar və s. də nəşr olunur. Buna görə də bütün bu üslubların təsiri qəzet dilində müşahidə oluna bilər. Elmi üslubla əlaqədar müxtəlif sahələrə aid terminlər, bədii üslubla əlaqədar obrazlı söz və ifadələr qəzetlərimizdə çox yer tutur. Bundan başqa, qəzetlərimizdə danışq dili ilə kitab dili ünsürlərinin birləşdirilməsi meyli çox qüvvətlənmişdir.

Oxucunun diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə başlıqlar bəzən çox iri hərflərlə çap edilir və bir neçə mərtəbəli olur. Əvvəl bütün səhifə üçün ümumi başlıq, sonra mövzular üzrə ümumi başlıq. Sonra hər məqalənin başlığı. Başlıqlar ümumi məzmunu ən yığcam və cəlbedici şəkildə ifadə edir. Başlıqlar ən çox adlıq cümlələr şəklində olur. Bəzən cümlələr qırılır, ya yarımçıq qalır, buraxılan sözlər əvəzinə çox nöqtə işlənir. Məsələn: “Məni fərəhləndirən budur ki...”, “Əməklə, ancaq əməklə...” (“Komm.”, 29/VIII).¹ Bəzən başlıq kimi işlənən cümlənin xəbərləri feilin **malı-məli** şəkilçisini qəbul edir ki, bu da qəzetlərin təşkiledicilik, istiqamətvericilik meyindən, kütlələri səfərbər etmək məqsədindən irəli gəlir.

Başlıqlarda bağlayıcı, qoşma, nida kimi köməkçi nitq hissələrinə çox az təsadüf olunur. Mürəkkəb cümlələrin qəzet başlığı olması çox nadir hadisələrdəndir.

Bəzi başlıqlar ən məşhur ifadələrdən, görkəmli şairlərin

---

¹ Bundan sonra qəzetlərin adları aşağıdakı şəkildə ixtisar ediləcəkdir: “Komm.” – “Kommunist”, “Ədəb. və inc.” – “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərb.gənc.” – “Azərbaycan gəncləri”, “Azərb.müəll.” – “Azərbaycan müəllimi”, “Azərb. pion.” – “Azərbaycan pioneri”, “Azərb. bədən tərbi.” – “Azərbaycan bədən tərbiyəçisi”. Misallar 1962-ci ildə nəşr olunmuş qəzetlərdən alınmışdır.

çox yayılmış misra və beytlərindən ibarət olur. Məs.:

El gücü, sel gücü (“Azərb.gənc.”, 7/IX).

Hər kim yüz il yaşamasa,

Təqsir onun özündədir (“Komm.”, 31/IX).

Nə xoşbəxtdir bar yetirib dərənlər (“Azərb.gənc.”, 12/IX).

17 oktyabr tarixli “Kommunist” qəzetində aşağıdakı bənd iri hərflərlə ikinci və üçüncü səhifənin ümumi başlığı kimi verilmişdir.

Partiya! Eşqindən qüvvət alaraq
Hər gün bir əsrə boy atırıq biz,
Bayrağın altında zəfər çalaraq
Ərzin baharını yaradırıq biz.

Yaxud “Abşeron”da (4/X) bütün üçüncü səhifə üçün verilmiş başlıq budur:

Neft işində qazandığın hər zəfər
Xalqımızın sülh işinə köməkdir.

Belə ümumi başlıq altında yazılar da bir-birinə məzmunca yaxın olur, eyni məsələdən bəhs edir.

Qəzet məlumatları adətən çox qısa yazılır, cəmi bir neçə cümlə, yaxud abzasdan ibarət olur. Bu məlumatların mövzusu məhdud olduğundan eyni ifadə tərzini, eyni şəkildə qurulmuş cümlələrə geniş yer verilir. Nəticədə qəzet ştapları yaranır ki, başqa əsərlərdə (məsələn, bədii əsərlərdə) bunları gördükdə “bu ki, qəzet dilində yazılmışdır” – deyirlər. Demək, ümumi ədəbi dil sistemində qəzet üslubuna məxsus ifadələr xüsusiləşir, öz keyfiyyətləri ilə seçilir. Belə ifadələrdən bir neçəsini qeyd edək: *bol məhsul yetişdirmək, tapşırığı artıqlaması ilə yerinə yetirmək, yarışı genişləndirmək, mütəşəkkil hazırlaşmaq, vədə əməl etmək, nümunəvi təşkil etmək, yüksək əmək nümunəsi göstərmək, hasilatı artırmaq, qərara almaq, irəlidə getmək, ciddi diqqət vermək, diqqət mərkəzində durmaq, tədbir görmək, nöqsanları aşkara çıxarmaq, yaxından kömək etmək,*

müvəffəqiyyətlərə nail olmaq, məhsuldarlığı artırmaq, öhdəçiliyə əməl etmək, artırmağa nail olmaq, söz vermək, hazırlıq görmək və s. eyni və ya bənzər hadisələr haqqında yazılarda bütün bu söz və ifadələr tez-tez işlənir.

Qəzet məlumatları quru, rəsmi dildə yazılır. Bir qayda olaraq, bu məlumatlarda obrazlılıq, emosionallıq yaradan dil vasitələrinə – epitet, metafora, inversiya, nida, sual və s. yer verilmir. Lakin bədii parçalar, oçerklər, felyetonlar, hekayələr bədii dildə yazılır və bunlar əsasən bədiilik tələblərinə cavab verir. Məsələn, Ə.Əyylisi və F.Qocanın “Azərbaycan gəncləri”ndə (19/X) çıxmış oçerkinin dili bədiidir, obrazlıdır, yaxşı təsir bağışlayır. Buradakı sadə və təsirli cümlələr oxucunu çəkib aparır.

Qəzet üslubunun tərkib hissələrindən birini də elanların dili təşkil edir. Elan dili əsasən qısa, yığcam və aydın olur. Lakin bəzi tərcümə edilmiş elanlar haqqında bunu demək mümkün deyildir. Süni, quraşdırma cümlələr artıq gərəksiz sözlər elanlarda baş alıb gedir. Məsələn, “Azərb.gənc.” qəzetində (7/IX) biri kolxozçular və sovxoz işçiləri üçün, igəri məktəblilər üçün iki elan verilmişdir. Burada oxuyuruq: **”Pambıq qurudan binaları tikilərdən, pambıq saxlanan yerlərdən və digər yanacaq materialları anbarlarından kənardə yerləşdirmək lazımdır”**. Bu cümlə haqqında nə demək olar? 1) **”Pambıq qurudan binaları...kənardə yerləşdirmək...”** Binanı nə cür **”yerləşdirmək”** olar? 2) **”Yanacaq materialları anbarlarından kənardə”** nə deməkdir? Ehtimal ki, “uzaqda”, “aralı” demək istənilir. 3) **”Pambıq saxlanan yerlərdən və digər yanacaq materialları anbarlarından”** ifadəsi səhvdir. Belə bölgü olmaz. “Digər” sözü atılsa ifadə düzgün şəkil alar.

Yenə oxuyuruq: **”...Qızdırıcı sistemin vəziyyəti üzərində müntəzəm surətdə nəzarət etməlidir”**. Görünür, mütərcim hərfi tərcüməyə aludə olmuşdur. Biz bu cümləni dəyişirik: **”Qızdırıcı sistemin vəziyyətinə müntəzəm nəzarət etməlidir”**.

Elanda məktəblilərə müraciətlə deyilir:

1) **”Dəmiryol nəqliyyatında əsas qaydaları unutmayın”**
”Nəqliyyatında olan” – olmalı idi. Yoxsa məna dəqiq deyildir.

2) **”Piyadalar üçün müəyyən olunmuş yerə çatmadan dəmir yolunu keçməyin.”**

Bunu qısa və aydın deyək. **“Dəmir yolunu piyadalar üçün müəyyən olunmuş yerdən keçin”**.

Misallar çoxdur. Yonulmamış, dilimizə uyğun, müvafiq olmayan ifadə tərzli elanlarda çoxdur. Elanda deyilir: **“Avtomatlardan qazlı su içmək çox rahat və xoşagələndir”** (“Bakı”, 25/IX). Dilimizdə mübtədasi məsdər, xəbəri feili sifətlə ifadə olunan cümlə tipi yoxdur. Odur ki, belə cümlələr çox yöndəmsiz çıxır.

Ümumiyyətlə, dilimizdə qəzet yarandığı ilk gündən kalka üsulu ilə tərcümə mənfə nəticə vermişdir. N.Vəzirov hələ **“Əkinçi”** də (1875) yazırdı: **“Məst olan çəkməçi danışığı”**. İfadə kalkadır. Ona görə də əslindəki məna incəliyini bizdə mühafizə edə bilmir. Elanda deyilir: **“Filial”**ın ünvanı: Politexnik institutu binasının qabağı”. (“Bakı”, 12/IX). Binanın qabağında filial ola bilməz.

Qəzetlərdə dərc olunan kiçik oçerklərdə dialoqların verilməsi diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, müxtəlif şəxslərin danışığı, söhbəti, mübahisəsi müəyyən məna əlaqəsi üzrə rabitələnin və ya müəllifin sözləri ilə bir-birinə bağlanır.

Müəllifin işlətdiyi əlavə sözlər mümkün qədər az olmalı, lüzumsuz təkrara çevrilməməlidir. Xüsusilə ən çox yayılmış **“deyə”** sözü bir çox yazılarda artıq görünür. V.Osmanovun bir məqaləsində (**“Azərb.gənc.31/XI**) replikalardan sonra bu sözlər işlədilmişdir: **“deyə nəzərlərini... gəzdirdi”**, **“deyə...cavab verdi”**, **“deyə o, atasını fikrindən daşıdırmağa çalışırdı”**, **“deyə... zarafat elədilər”**, **“deyə... fikrini təsdiqlədi”**, **“deyə... oğluna döndü”**.

Belə yeknəsəqliyin qarşısını almaq olmazmı? **“deyə səsləndi”**, **“deyə dilləndi”**, **“deyə müraciət etdi”** (“Komm.”, 25/X) və s. əvəzinə sadəcə olaraq **“səsləndi”**, **“dilləndi”**, **“müraciət etdi”** də demək olar və mənaya heç bir xələl gəlməz. H.Hüseynovun **“Dostlar yarışirlar”** oçerkində (“Komm.”, 23/X) hətta belə cümlə getmişdir: **“Rza pambığı çəkib dilləndi: – Götür, Zəhra bacı, 75 kiloqramdır, – dedi”**. Burada **“dedi”** nəyə lazımdır?

Deyirik ki, Azərbaycan dili zəngindir. Eyni əşya, üçün yaxın mənalı müxtəlif sözlər vardır. **“Demək”** sözünün də dilində onlarla sinonimi var. Bəs onda dilimizin zənginliyi nə üçündür? Jurnalist, yazıçı bu zənginlikdən istifadə etmədikdə belə yeknəsəq-

lik yaranır.¹

H.Hüseynovun “deyə”lərini qeyd edirik: ”deyə... müraciət etdi”, “dedi”. “deyə...soruşdu”, ”dedi”, “deyə o, danışmağa başladı”, “deyə...dilləndi”, “dedi”. “deyə...müraciət etdi”, “deyə...gülümsündü”, “deyə Rza cavab verdi”, “deyə qadın gülümsündü”, “deyə... soruşdu”, “deyə o qadına cavab verdi”, “sədr dedi”, “o dedi”, “deyə cavab verdi”.

İndi də “Azərbaycan gəncləri”ndəki “Bağban qızlar” adlı məqalədə olan “deyə”ləri qeyd edək: “deyə fikirləşdi”, “deyə Füzuzə sözə başladı”, “deyə Firuzə ərinə söz atdı”, “deyə soruşdu”, “deyə Füzuzə utana-utana cavab verdi”, “deyə Firuzə qətiyyətlə bildirdi”, “deyə Firuzə dilləndi”, “deyə...etiraz etdi”, “deyə Firuzə gülümsündü”, “deyə Firuzə soruşdu” və s. (4/XI).

Maraqlıdır ki, adətən bu “deyə”lər eyni sözlərlə işlənir. “Deyə soruşmaq”, “deyə cavab vermək”, “deyə söz açmaq” və s. və i.a. Məqalənin dili şablon olmasın deyə “deyə”ləri azaltmaq və ya başqa sözlərlə əvəz etmək olar.

Əlbəttə, oçerklərin hamısının dili belə deyildir. Bəzi dialoqlar heç bir əlavə söz işlətmədən qeyd olunur və beləliklə, əsərin dilində bir yığcamlıq yaranır.

Məlum olduğu üzrə, publisistikada və bədii ədəbiyyatda surətlərin danışığından sonra müəllifin qeyd etdiyi əlavələr tamamilə və ya qismən atıla bilər. Çünki bu əlavələr oxucunun fikrini

---

¹Bu cəhətdən xalq dilindən öyrənmək faydasız olmaz. Xalq danışığı dilində, dastanlarda da dialoqlar geniş yer tutur. Lakin dialoqların verilməsində belə yeknəsəqlik yoxdur. Eyni ifadə tərzindən qaçmaq və dili daha obrazlı etmək məqsədilə xalq dilində müxtəlif vasitələrə əl atılır. Burada da “dedi” və “deyə”lər var.. lakin nisbət etibrilə çox azdır. Bunlar ya ixtisar olunur, deyilmir, atılır, ya da, məsələn, “Koroğlu” dastanlarından aldığımız aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi, başqa ifadə tərzilə əvəz olunur. “Özün atdı Qıratın ayaqlarının altına ki”, “məclisi dağıtdı ki”, “atın başını çəkdi ki”, “mehtəri çağırdı ki”, “çıxdı anasının yanına ki”, “özün verdi baqqal dükanına ki”, “durdu ayağa ki”, “çağırdı ki”, “tutdu yaxasından ki”, “özünü yetirdi ki”, “vəziri göndərdi ki”, “bir təhər sakitləşdirdi ki”, “qışqırdı ki”, “hökm elədi ki”, “adamlarına hay vurdu ki”, “üzünü tutdu elçiyə ki”, “sözü bu oldu ki”, “işarə elədilər ki”, “başladı ki”, “əl elədi ki, “başı lovlı gəldi ki” və s. və i.a. Bütün bunlardan sonra vasitəsiz nitq başlanır.

yayıdırır, replikalar arasındakı qeydlərə cəlb edir. Oxucu isə bu ara sözlərdən daha çox, məsələn, əvvəlki suala verilən cavab ilə maraqlanır. Daha bu cavabın “təəccüblə” (“təəccüblə dedi”), “gülə-gülə” (“gülə-gülə dedi”) və s. olması ilə yox. Cavabın nə keyfiyyətdə, intonasiyada olduğu qoy replikanın özündən doğsun.

Yeknəsəq, yorucu ifadə tərzəi tək-cə oşerklərdə deyil, bəzi az-çox elmi səciyyəli məqalələrdə də müşahidə olunur. M.F.Axundov haqqında Z.Məmmədovun kiçik bir məqaləsində (“Azərbay.mül.”, 27/X) cümlələr belə başlayır və bitir:

“Axundov göstərir ki...”, “Axundov deyirdi ki...”, “Axundov göstərirdi ki...”, “Axundov göstərir ki...”, *O (yəni Axundov – M.A.) göstərir ki...*, “Axundov göstərirdi ki...”, “Axundov...göstərmişdir”, “Axundov göstərirdi ki...”, “Axundov...ürək acısı ilə göstərirdi ki...”, “Axundov...göstərmişdir”, “Axundov...yazırdı ki...”, “Axundov...görmüşdür”, *O (yəni Axundov – M.A.) göstərir ki...*¹

Görürsünüz, adam necə yorulur. Fikir nə qədər dəyəri, qiymətli olsa da, dili ağır, bezikdirici bir yazını oxumaq çətinidir. Bu cəhət – yəni dilin aydınlığı, rəngarəngliyi, mənalılığı qəzetə yazı verən hər kəsin nəzərində olmalıdır. Yuxarıda təkrar-təkrar, dönə-dönə qeyd olunan “**Axundov**” və “**göstərmək**” sözləri üçün dildə çoxlu sinonimlər vardır. Görünür ki, bəzi müəlliflər sözü axtarıb tapmaq zəhmətini qəbul etmək istəmirlər, yazılarının oxunaqlı olması qayğısına qalmırlar. Redaksiya işçiləri də bəzən müəllifin avtoritetinə, ümumi erudisiyasına arxayın olub, onun yazısı üzərində işləmirlər.

Dil kasıblığı, söz məhdudluğu müxtəlif yazılarda müxtəlif şəkildə özünü göstərir. “Bakı” qəzetində (9/V) kiçik bir məqalədə oxuyuruq: “**Lakin bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki...**”, “**lakin bunu qeyd etmək lazımdır ki...**”, “**unutmamaq lazımdır ki...**” və s. habelə “Kommunist” qəzetində (29/VIII) M.Dadaşovun

---

¹Professor Ə.Seyidovun “M.F.Axundovun pedaqoji görüşləri” məqaləsində (“Azərbay. məktəbi” jurnalı, 1962 №10, səh. 16-24) 135 dəfə “M.F.Axundov” sözü işlənmişdir. Əsasən hamısı da mübtədə rolunda. Bəzən də hər cümlə bir abzasdır. Abzaslar da həmin “M.F.Axundov” sözü ilə başlanır. Bu isə o deməkdir ki, cümlələr hamısı eyni quruluşdadır, yeknəsəqdir, cansızdır, yorucudur.

məqaləsində: “qeyd etmək lazımdır ki...”, “lakin məsələ burasındadır ki...”, “məhz buna görədir ki...” və s. “Bakı” (12/IX) qəzetində “Lakin yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ev muzeyində (kimin? – M.A.) bərpa...ləng gedir”.

Artıq sözlərdir. Artıq sözlərdir və bunları məqalədən atanda dil daha mənalı, konkret olur. Təcrübə göstərir ki, bu cür artıq sözlər məhz söz ehtiyatının azlığı üzündən əsərlərdə özünə yer tapır. Elə bu cür sözləri nəzərə alaraq A.P.Çexov deyirdi ki, əsəri yazıb qurtarandan sonra əvvəlini və axırını ixtisar etməlidir. Böyük sənətkar yığcamlığın istedad ilə bağlı olduğunu göstərirdi.

Məqalə bitəndən sonra onu dəfələrlə oxumaq lazımdır. Həm də ciddi bir tənqidi nəzərlə. Öz yazısına tələbkarlıqla yanaşmaq bu deməkdir. Özünə tələbkar olmadıqda qəzetin hörmətini gözləməlidir. Kiçik bir “Tələbələr yubileyə hazırlaşır” məqaləsində (“Azərb.gənc.”) 21 dəfə “bu” sözü və derivatları işlədilmişdir. Yaxud X.Məmmədovun 4 abzaslıq kiçik bir məqaləsində (“Komm.”, 23/VIII) cümlələr belə bitir.

1)...əmək məhsuldarlığını orta hesabla 20 faiz yüksəltmişdir.
2)...məhsuldarlığı artırır 3) ...briqada əmək məhsuldarlığını 20 faiz artırmışdır. 4)...tökmə sexində də əmək məhsuldarlığı getdikcə artır.
5)...əmək məhsuldarlığını 30 faiz yüksəltmişdir.

Bu beş cümlədə beş dəfə “məhsuldarlıq”, 4 dəfə “əmək”, 3 dəfə “faiz”, 3 dəfə “artmaq”, 2 dəfə “yüksəltmək” sözləri işlədilmişdir. Azərbaycan dilində daha başqa sözlər yoxdurmu?

“Qohumlar manqası” məqaləsinin sonunda (“Azərb.gənc.”, 2/XI) ardıcıl gələn üç cümlə eyni tərzdə başlayır: “Manqanın üzvləri bir gündə 12 kiloqramdan çox pambıq yığmışdılar”, “manqanın üzvləri indiyədək dövlətə 60 tondan çox “ağ qızıl” vermişlər”, “manqanın üzvləri bu günlər daha yaxşı işləyirlər”.

Ümumiyyətlə, hansı sözlərin daha çox təkrarlandığını demək çətindir. Hər məqalənin müəllifi müəyyən sözlərə aludə olub, sözü sağa-sola paylayır. Halbuki sözə qənaət edilməlidir. Söz çox işləyəndə kəsərdən düşür. N.Hacıyevanın (“Bakı”, 31/VIII) məqaləsində oxuyuruq: “məktəblərin böyük əksəriyyəti”, “şagirdlərin böyük əməyi”, “...böyük maraqla yiyələnirlər” və s.

Bəzən təmtəraqlı cümlələr içərisində sözün əsas məzmunu, mənası itib batır. Belə cümləni oxuyursan, müəllifin fikrini heç cür qavraya bilmirsən. oxuyuruq: 1) **”Əməyi sevmək, məqsədə nail olmaq üçün inadla məşq etmək yüksək nəticələr üçün əsas yarıdır”** (“Azərb. bədən tərb., 6/XI). Aydın deyildir.

2) **”Yazıçının, şairin, dramaturqun, tənqidçinin sənətkarlığı yalnız anadangəlmə istedadla kifayətlənib dar çərçivədə qala bilməz”** (“Azərb.gənc.”, 12/IX). Aydın deyildir.

3) Z.Məmmədov yazır: **”(M.F.Axundov) elmi təfəkkürün inkişafını irəlilədir”** (“Azərb.müə.”, 1/XI). Aydın deyildir. “İnkişaf”ı necə “irəlilətmək” olar?

Oxuyuruq: **”Hovuzun hər iki tərəfində təzə çiçəklər əkilmişdir”**. Hovuzun sağ tərəfində... və s. (“Bakı”, 12/XI). Niyə **”Hər iki tərəf?” Hovuzun neçə tərəfi var? “Hovuzun sağ tərəfi”** haradır?

Qəzetdə oxuyuruq: **”Tiflis mühitində, mədəni millətlər arasında çalışan, böyük rus realist ədəbiyyatı ilə tanış olan gənc ədib qəzəl, qəsidə ədəbiyyatının xalq üçün, müasir ədəbiyyat üçün xeyirsiz olduğunu göstərərək 1871-ci ildə yazmışdır”**. (“Bakı”, 26/X). Söhbət M.F.Axundov haqqında gedir. M.F.Axundov isə 1871-ci ildə “gənc” ədib ola bilməzdi. Görünür, bəzən uzun cümlə qurmaq cəhdləri müəyyən dolaşıqlıq yardır. Əlbəttə, məqaləni qəzet işçiləri redaktə edirlər. Belə uyğunsuzluqlara da nəzər yetirilməlidir.

“Kommunist” qəzetində (10/XI) partiya iclasının gedişindən bəhs edilir. Partiya iclasının isə sədri olar. Lakin məqalədə deyilir: **”Yenə sual vardırımı? – deyə kim isə soruşdu”**. **”Kim isə”** yox; iclasın sədri soruşa bilər.

Çoxmənalılıq, ikibaşlı sözlər ancaq bədii dildə müəyyən effekt verə bilər. Elmi və publisist dildə, xüsusən qəzetdə isə müxtəlif mənə verə bilən söz və ifadələr olmamalıdır. Söz dəqiq və bir mənada işlənməli, ondan başqa mənə çıxarılmamalıdır. “Bakı” qəzetində oxuyuruq: **...partiya təşkilatları neftçilərin siyasi maarifinin hər yerdə belə yaxşı təşkil edilməsinə nail olmamışlar”** (14/III). İki cür anlamaq olar hər yerdə nail olmamışlar; b) bəzi yerlərdə nail olmuşlar, bəzi yerlərdə isə nail olmamışlar.

Vaxtı ilə M.Qorki fəhlə-kəndli müxbirlərə müraciətlə demişdi: "...hər sözə düzgün məna verin, bütün məktublarınızı aydın və təbii yazın".

Bu aşağıdakı sadə cümlədə "hər sözə düzgün məna" verilməmişdir. Ona görə də məna aydın deyildir. "**1963-cü il həyatımızın astanasındadır**" ("Azərb.müəl.", 7/XII).

Bəzən sözün dəqiq olmasına fikir verilmir, söz öz mənasından uzaqlaşdırılır. Mənadən ayrılan söz isə heç bir şey ifadə etmir və ya mənanı dolaşdırır. Televizorda diktör deyir (8/XI) "**Hava guruldayacaq**". "**Guruldamaq**" feili dilimizdə həmişə "**göy**" ilə bağlıdır, "**hava**" ilə yox.

T.Rəcəbli yazır: "**Cürbəcür dildə səslər eşidilir**" ("Bakı", 1/III). "**Dil**" üçün "**cürbəcür**" yox, "**müxtəlif**" deyilməli idi. Müxtəlif dildə söz eşidilir, səs yox. Dillərin müxtəlifliyi üçün sözlər əsasdır.

"Bakı" qəzetində (12/III) oxuyuruq: "Briqadamız bu il 90 hektar qarğıdalı və 10 hektar şəkər çuğunduru əkəcəkdir." "**90 hektar sahədə**", "**10 hektar sahədə**" olmalıdır. "Sahədə" sözləri atılmış, məna dolaşdırılmışdır. "**90 hektar qarğıdalı**" olmaz.

Futboldan bəhs edən bir yazıda deyilir: "...**heç-heçə titrək bir üstünlükdür**" ("Bakı", 20/IX). "**Titrək**" sözünün belə mənası yoxdur, bu məna sünidir.

H.Razi "...**sənətkara hörmət eşqi**" ("Azərb.müəl.", 17/10) ifadəsi ilə nə demək istəyir? Sözü belə süni qondarma tərkiblərdə işlətməklə quru hay-küydən başqa heç nə əldə etmirik. Buna sözün canını almaq, sözü məhv etmək deyərlər. Ən yaxşı yazmaq təbii yazmaqdır, bəzək-düzəksiz yazmaqdır, sözü dəqiq məna-da işlətməkdir.

Sözün ixtisar edilməsi nəticəsində yaranmış dolaşiq, səhv cümlələr çoxdur.

1)"**Qarşıda usta normasını yerinə yetirmək dururdu**" ("Azərb.bədən tər.", 6/XI). "**Yerinə yetirmək**" vəzifəsi" olmalı idi.

2)"**Biz planı yox öhdəçiliyimizi də yerinə yetirəcəyik**" ("Azərb.gənc.21/IX).

Dilin bəzi qanunları riyazi formullara bənzəyir. Bunları

pozmaq olmur. Yuxarıdakı cümlədə “yalnız” sözünün (“yalnız planı yox”) buraxıldığı açıq-aşkar hiss olunur.

3) **“Payız-qış aylarında çayları keçmək daha çətinləşir”** (“Azərb.gənc.”, 21/IX). **“Daha”** sözü ancaq sifətlərin əvvəlində tək işlənər, feillərin əvvəlində **“daha da”** şəklində olmalıdır. Sifətin öz məzmununda müqayisə var, **“daha”** sözü müqayisəni şiddətləndirir. Feildə müqayisə yoxdur, **“da”** ədatı sanki müqayisə yaratmağa xidmət edir.

4) **“Bu il əkin sahələrini daha qayğı ilə becərəcək”** (“Bakı”, 5/III).

Burada da **“daha da”** olmalı idi.

Qəzet ən kütləvi orqandır. Bütün xalq, xalqın bütün nümayəndələri qəzeti oxuyur. Odur ki, qəzetin dilində məhdud məhəlli sözlərə qətiyyəən yer vermək olmaz. Təəssüf ki, bəzi oçerklərdə məhəlli sözlər, ifadələr özünə yer tapır. Əmirəliyev yazır: **“Bir az dinməz oturdular. Ancaq səbirləri tutmadı”** (“Komm.”, 12/XI). **“Səbri tutmaq”** ifadəsi ədəbi dildə yoxdur. **“Səbri çatmadı”** olar.

“Azərb.gənc.” qəzetində oxuyuruq: **“Onlar can-başla çalışsalar, idarə heyəti də onların hörmətini gətirər”** (21/IX). **“Hörmətini gətirər”** məhəlli ifadədir. Deyə bilərlər ki, tipin, obrazın dilində işlədilmişdir. Bəli, obrazın dilindəndir. Bəs bu cür şivədə danışan obraz kimdir? – Ali təhsilli kolxoz sədri. Deməli, bəzən “yerli kolorit” bəhanəsi ilə oçerklərə gətirilən şivə sözləri əsərin realizminə mənfi təsir edir. Niyə məktəb görmüş, orta təhsilli kolxozçu gənclər, hər gün radio dinləyən, televiziya baxan, mətbuatı müntəzəm izləyən, iclaslarda, konfrans və qurultaylarda dil-dil ötüb çıxış edən bu adamlar oçerklərdə şivə sözləri işlədir? V. Osmanovun bir məqaləsində oxuyuruq: **“Mən siznən tamam şərikəm, – deyə, zootexnik onun fikrini təsdiqlədi”** (“Azərb.gənc.”, 31/X). Qoy bu kənd ziyalısı zootexnik **“siznən”** yox, **“sizinlə”** desin. On da az savadlılar da onun danışığı tərzini mənimsəyərlər. Yaxud kolxoz-sovxoz istehsalat idarəsinin təşkilatçı müfəttişi deyir: **“...Elmiraya etibar eləmirlər... Düm nahaq”** (“Azərb.gənc.”, 24/VIII). **“Nahaq”** sözünün əvvəlində **“düm”** ədatının gətirilməsi ancaq dialektdə ola bilər. V. Osmanov yazır: **“Körpələrdən ötrü burnu-**

mun ucu tutur” – deyə Nazim əmi bildirdi” (“Azərb.gənc.”, 31/X). Burada **“tutur”** əvəzinə **“göynəyir”** deyilməlidir.

Qəzetlərdə tez-tez işlədilən **“paylayacam”, “alacam, “baxacam”, “gözlüyün”, “dədəyin”** və s. formalar da dialektizmlərdir və bunlardan qaçılmalıdır.

Lakin şivə xüsusiyyətlərinin qəzet dilinə təsiri bir başqadır, şifahi danışığın təsiri bir başqa. Son zamanlar qəzet dilini danışiq dilinə yaxınlaşdırmaq meylı qüvvətlənmişdir. Danışıq dilinə məxsus ayrı-ayrı söz və ifadələr qəzet yazılarına gətirilir, bununla da yazıçı ilə oxucu arasında yaxınlıq, mehribanlıq yaranır, bir-birini duymaq, başa düşmək daha asanlaşır. **“Di gəl ki, bu imkanlardan istifadə olunmur”** (“Komm.”, 19/IX). **“Sən demə, briqadanın üzvləri nəzərdə tutublarmış”** (“Azərb.gənc.”, 10/X). **“Bax, səbəblərdən biri də budur”. “Bax, bu adamlarla yaxşı iş aparıl-sa...”** (“Azərb. gənc.”, 19/X). Qeyd olunan sözlər danışıq dilinə məxsusdur. Bəzən bu cür sözləri işlətməkdə ifrata varırlar, tənəsü-bü gözləmirlər. “Azərb. pioneri” qəzetinin bir nömrəsində (2/IX) işlənmiş **“axı”** sözünün çoxluğu diqqəti cəlb edir. Birinci səhifədə baş məqalədə və üç kiçik məqalədə bu **“axı”**nı bir neçə dəfə görürük. Ümumiyyətlə, bu qəzetdə **“axı”lara** meyl var.

Müasir qəzet dilində daha çox özünü göstərən bir məəlni də qeyd etmək istəyirik ki, bu da danışıq dilinin təsiri ilə izah oluna bilər.

İkinci şəxsin tək və cəmində işləndikdə nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin (**mış, miş, muş, müş**) son **“ş”** səsi atılır. Məsələn:

1) **“Sən...günəşin ilk şüalarını görmüsənmi?...seyr etmiş-sənmi?”** (“Komm.”, 6/XI).

2) Qəzetdə iri hərflərlə elan verilir: **“Sən “Azərbaycan gəncləri” qəzetinə abunə yazılmışsınız?”** (“Azərb.gənc.”, 19/X).

3) **“Elə yaxşı ki, özünüz gəlib çıxmısınız”** (“Ədəb. və inc.”, 15/IX).

Əlbəttə, bütün yazılarda belə deyildir. Bəzən hətta eyni müəllifin yazısında həm **“ş”** ilə, həm də **“ş”süz** işlənən feilər vardır. Ə.Əmirəliyevin bir məqaləsindən (“Komm.”, 19/X) misallar verək:

a) **“Ş”** ilə: 1) **“...213 ton pambıq satmışsınız”**. 2) **“...100 ton pambıq satmağı qət etmişsiniz”**.

b)“Ş”sız:1) “Çox sağ olun, yaxşı işləmişiniz”.2) “söz vermişən i...” 3) “...170 tonu haqlamısən”.

Ədəbi dildə əmələ gəlmiş bu ikili vəziyyət qrammatikalarda öz əksini tapmalıdır. Beləliklə, qəzet dilinin tədqiqi bir sıra ümumi ədəbi dil qanunları haqqında irəli sürülmüş mülahizələrin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək üçün də zəruridir. Bir sıra elmi məqalələrdə, dissertasiyalarda “**qırım**, “**ün**” kimi sözlərin arxaik, məhəlli olduğu qeyd edilir. Lakin danışıq dilindən alınmış bu sözlər qəzetlərdə, habelə bədii əsərlərdə yaşamaqdadır. Məs.: “**Ceyranov kətibin qırımını görüb artıq dillənmədi**” (Komm.”, 15/XI).

Son dövrlərdə ədəbi dilimizdə meydana gələn, sabitləşməkdə olan yeni keyfiyyətləri qəzet yazılarında da müşahidə edirik. Qrammatika öyrədir ki, xəbər mübtədə ilə uzlaşmasında belə bir qayda var: cəmdə olan mübtədə cansız əşyaları bildirərsə, xəbər həmişə tək formada olur. “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda (II hissə, Sintaksis, Bakı, 1989, səh. 9) belə deyilir: “**Əgər mübtədə cansız əşyadırsa, cəm olsa belə...xəbər həmişə tək olur; əks halda xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşır**”. Bu qəti hökm təcrübədə özünü doğrultmur. İstər müasir elmi, bədii dilimizdə, istərsə də qəzet dilində bu normanın artıq pozulmaqda olduğunu göstərən yüzlərlə misal göstərmək mümkündür. Yəni cansız əşyaları bildirən mübtədə cəmdə işləndikdə, xəbər həm cəm, həm də tək formada ola bilər. “Kommunist” qəzetində (17/X) ardıcıl gələn iki cümləni qeyd edək: “**Bu quyular hasilatın artmasında mühüm rol oynamışlar**”. “**Dənizdə bütün quyular əsasən fantan üsulu ilə işləyir**”. Hər iki cümlənin mübtədası (**quyular**) eyni sözdür, eyni cəm formasındadır. Birinci cümlənin xəbəri (**rol oynamışlar**) cəmdə, ikincinin xəbəri isə (**işləyir**) təkdədir. Yaxud “Bakı” qəzetindəki (16/X) bir elanda oxuyuruq: “**Avtobuslar qış hərəkət cədvəli ilə işləyirlər**”. Bunun dalınca isə: “**...avtobuslar...yola düşür**”. Yaxud: “**Qəzetlər...böyük foto-şəkillər dərc edirlər**” (“Bakı”, 3/IX).

Deməli, ümumi ədəbi dilimizdə yaranmaqda olan dil normalarına qəzetlərimiz biganə deyillər.

Lakin uzlaşmanın açıq-aşkar pozulmasından irəli gələn qüsurlar da nəzərə çarpır. “**Çalğıcılar dəstəsi çala-çala, oxuya-oxuya hərəkət edirdilər**” (“Azərb.gənc.”, 10/X). Mübtədə təkdədir

(çalğıcılar dəstəsi), xəbər (hərəkət edirdilər) nə üçün cəmdə işlədilmişdir? “Dəstəsi” deyil, “dəstələri” olsa idi, xəbər də cəmdə ola bilərdi. Dəstədə ancaq məzmunca çoxluq-topluluq var, lakin qrammatik cəmlilik yoxdur.¹ Ona görə də xəbər tək olmalıdır. Bu cümlədə **“hərəkət edirdilər”** sözünün dəqiq olmadığını hələ demirik. Bu çox ümumi sözdür. Əvəzinə **“irəlləyirdilər”**, **“gedirdilər”** və s. demək lazım idi.

Yaxud: **“...26 Bakı komissarının vəhşicəsinə güllələndiklərinin 44-cü ildönümünə həsr olunmuş xüsusi toplanış keçirilmişdir”** (“Azərb.gənc.”, 21/IX).

“26 Bakı komissarı adına meydan”, **“26 Bakı komissarı rayonu”** demək olar və bu ifadələr qəzetdəki həmin məqalədə də var. Lakin **“26 Bakı komissarının ....güllələndikləri”** ifadəsində uzlaşma pozulmuşdur. Burada fərdləri küll halında deyil, bir-bir nəzərdə tutmaq zəruridir və buna görə də cümlədə **“komissarı”** sözü cəm şəklində (**“26 Bakı komissarlarının.... güllələndikləri”**) işlədilməlidir.

Qrammatik uzlaşmada belə bir qayda da vardır ki, əlavə sözlər öz izah etdikləri, aydınlaşdırdıqları sözlər ilə eyni formada olmalıdır. Əks halda fikir dolaşığı yaranır. “Azərb. pioneri”ndə oxuyuruq: **“Uşaqlar metal və kağız qırıntılarını topladılar. Hamiləri – V.İ.Lenin adına maşınqayırma zavodunun həyətini səliqəyə saldılar”** (23/X). Burada **“hamiləri”** sözü yiyəlik halda olmalı idi. Çünki onu izah edən **“V.İ.Lenin adına maşınqayırma zavodu”** ifadəsi yiyəlik haldadır. Yuxarıdakı cümlədə isə nə deyil-dişi çətin anlaşılır.

Qəzetin dili asanlıqla başa düşülməlidir. Bunun üçün də, birinci növbədə, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanmasına diqqət yet-

---

¹Yalnız klassik bədii dildə bəzi tək formalı mübtədalar xəbərin cəmdə işlənməsinə səbəb olur ki, bu halda mübtədə olan sözün semantikasını (qrammatik forması yox) əsas alınır. Məsələn:

1)Var olanı **xəlf** yox **sanırlar**; Yox varlığına aldanırlar (Füzuli); 2)Həcəri öpməyə **xəlf** deməzlər hacı (S.Ə.Şirvani); 3)Məni gördükdə **xəlf** söylədilər (S.Ə.Şirvani).

tirmək lazımdır.

Dilimizdə təyini söz birləşmələri (izafət) çox geniş yayılmışdır. Eyni cümlədə bir neçə belə birləşmə ola bilər. Bir neçə misal göstərik:

1) **“...qarğıdalıçılar məktəbinin gənclərin qabaqcıl təcrübəyə yiyələnmələrində çox rolu olmuşdur”** (“Azərb gənc.”, 10/X). **“Qarğıdalıçılar məktəbinin“** ifadəsi **“yiyələnmələrində”** sözündən sonra işlənsə, məna daha tez aydınlaşmazmı? Həm də ardicil gələn sözlərlə eyni şəkilçilərin olması bir ağırlıq törədir.

2) **“Baxışov direktorun məktəbin müəllimindən... pul tutduğunu da yazır”** (“Azərb.müəl.”, 25/X). **“Direktorun”** sözü **“müəllimindən”** sonra olmalı idi.

3) **“Onların trubaburların hazırlanmasında tətbiq etdikləri təkmilləşdirmələr”** (“Azərb. gənc.”, 19/X). **“Onların”** sözü **“tətbiq”**dən əvvəl keçirilməli idi.

4) **“İnsanların təbiətin obyektiv qanunları haqqında elmi biliyə malik olmaması...”** (“Azərb.müəl.”, 1/XI).

“İnsanların” sözü **“elmi”** sözünün qabağında olmalı idi.

Sözün yeri dəyişməklə məzmununda da əsaslı dəyişiklik yaranır. **“...kolxozumuza qonaq gəlmişdilər. Onlar bizim manqanın sahələrini də gəzdilər”** (“Komm.”, 20/VIII) yazan müəllif demək istəyir ki, **“bizim manqanın da sahələrini gəzdilər”**. Bir **“də”** sözü mənada nə böyük fərq əmələ gətirir.

Sözün sırası düzgün olduqda yığcam yazmaq imkanı yaranır, artıq sözlər özünə yer tapa bilmir. Oxuyuruq: **“Şirxanın anası vəfat edərkən onun cəmi bir yaşı vardı”** (“Azərb.bədən tərb.”, 6/XI). Kimin yaşı? **“Onun”** sözü kimi əvəz edir? İndi cümlədə söz sırasını azacıq dəyişək: **“Anası vəfat edərkən Şirxanın cəmi bir yaşı vardı”** həm məna dəqiqləşdi, həm də artıq olan **“onun”** sözü atıldı. Elə redaksiya işçiləri də qəzet dilinin dəqiq və yığcam olmasına çalışmırmı? **“Bakı”** qəzetində (2/XI) getmiş **“sənəti aqronom olan 40 yaşlı xəstə N...”** ifadəsi əvəzinə **“40 yaşlı xəstə aqronom N...”** da demək olardı? Nə qazanırıq? **“Sənəti”** və **“olan”** sözlərini artıq olduğu üçün atırıq, fikri daha tez çatdırırıq. Bir ifadədən iki söz qazanırıqsa, bütün qəzətdə nə qədər yer boşalar? Yaxud: **“Xüsusi hazırlığa malik olmayan müəllimlər”** (“Azərb.müəl.”, 1/XI)

əvəzinə “**Xüsusi hazırlığı olmayan müəllimlər**” ifadəsi daha yığcam deyilmi? Təəssüf ki, bəzən dilin yığcamlığı qayğısına qalmırlar, artıq sözlərə yol açırlar. Ona görə də söz kəsərdən, qiymətdən düşür. Aşağıdakı misallarda artıq sözləri qeyd edirik:

1) “**Bizim şəfəq**”in yaradıldığı gündən artıq bir ay **VAXT keçir**” (“Bakı”, 19/X). 2) “**Biz əsas diqqəti kombinatı bu kəirdən çıxarmağa DOĞRU yönəldirik**” (“Bakı”, 19/X). 3) “**Yeni yazanlarla çox vacib OLAN bir məsələ haqqında fikir mübadiləsi etmək**” (“Azərb.gənc.”, 12/IX). 4) **Birinci OLARAQ** rastıma çıxan sovxozun briqadiri...oldu (Komm.”, 19/X).5) “**Adamın ürəyi fərəh HİSSİ ilə dolur**” (“Azərb. pion”, 7/XI).

Qəetlərdə xüsusi ilə “**qarşı**” sözündən sui-istifadə olunur. “**Böyüyə hörmət**” əvəzinə “**böyüyə qarşı hörmət**”, “**kitaba həvəsi var**” əvəzinə “**kitaba qarşı həvəsi var**” və s. kimi artıq “**qarşı**”lar çoxdur və bu “**qarşı**”lara qarşı mübarizə aparılmalıdır.

“**Qiymət verməkdə...şagirdin həmin fənnə Qarşı münasibətini nəzərə almaq lazımdır**” (“Azərb.müəll.”, 5/XII).

Xalqın dili həmişə yığcam olur. Xalq heç bir artıq sözü, şəkilçini dildə saxlamır. Xalq ifadələri yarandığı qədim dövrlərdən bəri yonulub, büllurlaşıb bizə gəlib çatmışdır. Bu dərin mənalı yığcam ifadələr bəzən qəzetlərdə artıq sözlərlə yüklənir. Bir-iki misal:

1) “**Xalqın hikmətli məsəlini gəlişi gözəl olsun deyə xatırlatmadım**” (“Azərb.gənc.2/XI). “**Gəlişi gözəl olsun deyə**” ifadəsi *gəlişigözəl* sözü ilə əvəzlənə bilər ki, bu, xalqda da belədir. 2) “**Murtuz kişi xalaxətrin qalmasını deyə dilləndi**” (yənə orada). “**Deyə**” sözü artıqdır.

Bəzi mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələrin xəbərləri feilin müxtəlif şəkillərində işlədilir ki, bu hal qrammatik və məntiqi cəhətdən bir uyğunsuzluq yaranmasına səbəb olur.

2) “**Qubadlı rayonuna...1000 manat məbləğində mükafat verilir və qabaqcıl kolxoza satmaq üçün bir yük avtomobili ayrılmışdır**” (“Komm.”, 24 /XII). Xəbərlər müxtəlif zamanlardadır (“**verilir**”, “**ayrılmışdır**”). “**Və**” bağlayıcısını atmaqla həmin fikri iki müstəqil cümlədə ifadə etmək olmazmı? Onsuz da burada iki müstəqil fikir vardır.

3) “**Doğrusu, buraya su çəkilməsə, bu il biz məhsul üzü**

görməyəcəkdik” (“Azərb.gənc.”, 10/X). Feillərin forması ilə əlaqədar olaraq cümlə düz qurulmamışdır. **“Çəkilməsə”** – feilin şərt formasındadır. Şərt formasının öz məzmunu isə gələcək zamanla bağlıdır. Buna görə də cümlənin əsas xəbəri gələcək zamanda işlədilməli idi. Halbuki bu cümlədə “görməyəcəkdir” xəbərindəki “idi” hissəciyi işi keçmiş zamana bağlamışdır. 4) **“Bir neçə gün idi ki...pioner və oktyabryatlar 26 Bakı komissarı adına meydançaya axışılar”** (“Azərb.gənc.”, 21/IX). **“Bir neçə gün idi...axışılar”** ifadəsində zamanca bir ziddiyyət var. Əvvəlki ifadə hadisəni keçmişə bağlayır, sonrakı feil isə indiki zaman formasındadır. Ya **“bir neçə gündür”**, ya da **“axışıldılar”** olmalıdır.

Bəzən abzasların, cümlələrin bir-birindən ayrılmasında heç bir prinsip gözlənilmir. Məsələn: **“Dinmədim, onun dediklərində bir həqiqət vardı”** (“Ədəb və inc.”, 15/IX) misalı istər semantik-üslubi, istərsə də qrammatik-sintaktik cəhətdən iki hissədir. Lakin cümlələr ayrılmır. Halbuki bu şəkildə cümlə intonasiyaya da sığmır. **“Yeni yaşayış binaları istifadəyə verilir, qəsəbənin əhalisi artır, bütün ailələrdə isə uşaqlar vardır”** (“Azərb.müə.”, 5/XII) – cümləsini təşkil edən tərkib üzvlərinin hər biri müstəqil cümlədir və müstəqil də işlənəlməlidir.

Ədəbi dilimizdə qarşılıqlı olan əcnəbi sözlərin işlədilməsinə qəzetlərdə hələ də rast gəlirik. Z.Babayev “Zaqladanın yanında” məqaləsində (“Azərb.gənc.”, 23/IX) yazır: **“Xataya qayıtdıq”**. **“Xata”** əvəzinə dilimizdə **koma, daxma** sözləri vardır.

İmzada **“Təqaüdcü Əlibala”** yazılmış məqalədə **“pensiyanı alan günü”** ifadəsi (“Azərb.gənc.”, 12/XII) işlədilir. Biri işlədilməli: **“təqaüd”,** ya **“pensiya”**.¹

Sayların yazılışında bəzən səhvlər buraxılır. H.Razinin məqaləsində belə bir ifadə getmişdir: **“Tbilisinin XV əsrlik tarixi olsa da...”**(“Azərb.gənc.”, 21/IX) Roma rəqəmi ilə yazılmış XV – on beşinci deməkdir.

Yaxud: **“...229 adamın 90-nı müxtəlif bəhanələrlə şəhərdə qalmış”** (“Azərb.müə.”, 10/X).

---

¹Müasir ədəbi dilimizdə bu sözlər arasında artıq qəti diffensiasiya vardır. “Təqaüd” ancaq “stipendiya” mənasında işlədilir.

Orfoqrafiyaya etinasızlıq nəticəsində bəzən bir söz tamamilə başqa söz şəkli alır və müəllifin fikri təhrif olunur.

1) **“Azərbaycan dramaturgiyasına ədəbi şöhrət qazandırmış humanist yazıçı...** (“Azərb.müəl.”, 27/X). **“Əbədi”** əvəzinə **“ədəbi”** getmişdir.

2) **“...komandirin belə səsle danışmasını eşidirdi”** (“Azərb.pion.”, 6/XI). **“Danışmasını”** söz səhv getmişdir.

Yadda saxlamalıdır ki, təbliği-elmi əhəmiyyətindən başqa qəzetin bir də təlimi əhəmiyyəti vardır. Geniş oxucu kütləsi qəzetə möhkəm inanır, qəzətdəki orfoqrafiyanın, durğu işarələrinin düzgünlüyünə şübhə etmir. Odur ki, bu məsələlərə xüsusi fikir verilməlidir. **“Pulsiz retsep”** deyə qəzet (“Azərb.gənc.”, 23/IX) başlıq yazırsa, gəl əzsavadlı oxucunu inandır ki, **“resept”** olmalıdır.

Qəzetlər cəmiyyətin maddi sərvətini dağıdanlara, əliəyri-lərə, az zəhmət çəkməklə çox qazanc əldə etmək istəyənlərə və s. qarşı mübarizədə həmişə xalqa ən yaxın köməkçi olublar. Qoy qəzetlər həm də xalqın mənəvi sərvətinin – dilinin keşiyində dursunlar, dilimizin səlisliliyi, rəvanlığı, aydınlığı, yığcamlığı, təmizliyi və təsirilliyi uğrunda mübarizənin önündə getsinlər.

“Müxbir” jurnalı, 1969-cu il, №1, səh.20-23.

MƏTBUAT DİLİ HAQQINDA SÖHBƏTLƏR

Müasir dövrdə geniş xalq kütləsinin ideya-siyasi tərbiyəsində qəzetin rolu həmişəkindən daha çox artdığı kimi, qəzet dilindən tələb olunan sadəlik və aydınlıq prinsipi də xüsusi aktualıq kəsb edir.

Demək lazımdır ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbi dilinin qəzet üslubu tamamilə formalaşmış və sabitləşmişdir. Bu isə dilimizin zənginləşməsi deməkdir.

Qeyd olunan nəcib işdə — ədəbi dildə qəzet üslubunun qolbudaq atıb inkişaf etməsində bizim jurnalistlərimizin, mətbuat işçilərimin, fəhlə-kəndli müxbirlərimizin gərgin əməyi, yaradıcılıq qabiliyyəti mühüm rol oynamışdır.

Sovet hakimiyyətinin illik illərindən Azərbaycan mətbuat işçiləri partiyasının qəzet dili barəsindəki göstərişlərini əldə rəhbər tutaraq qəzet üslubunun partiyalılığı, xəlqiliyi uğrunda mübarizədə çox fəal iştirak etmişlər. Hazırda bu ənənə davam və inkişaf etdirilməkdədir.

Partiya sənədlərində dəfələrlə göstərilmişdir ki, qəzet dili kütləvi oxucunun anlama biləcəyi şəkildə olmalı, burada qəliz və anlaşılmaz sözlərdən, ifadələrdən qaçılmalıdır.

Fikrin aydın və anlaşılıqlı olmasına maneçilik törədən, mənə dolaşılıqlığı yaradan heç bir səliqəsiz yazı qəzet səhifələrinə düşməməlidir.

Bununla əlaqədar olaraq filoloji elmlər doktoru, professor Musa Adilovun məqaləsini dərc edirik Məqalədə gətirilən misallar qəzet və jurnallardan, fəhlə-kəndli müxbirlərin məqalə və məktublarından götürülmüşdür.

BİRİNCİ MƏQALƏ

SÖZÜ MƏNADAN AYIRMAQ OLMAZ

Kommunist mətbuatında sözün öz mənasına müvafiq işlədilməsinə, dildə dəqiqlik məsələsinə çox böyük əhəmiyyət verilir. Məqsəd partiya və hökumətin qərarlarını, daxili və xarici siyasətdəki mövqeyini geniş xalq kütlələrinə tam aydınlığı ilə çatdırmaqdan ibarətdir. Odur ki, cümlədə hər cür mənə dolaşılıqlığı, sözün yerinə düşməməsi bu əsas məqsədə mane ola bildiyi üçün belə qüsurlarla ciddi mübarizə aparılmalıdır.

Qəzetlərdə ən çox nəzərə çarpan dil xətası sözün mənaya müvafiq işlədilməməsidir. Məsələn:

“Orta məktəbin son sinfi ilə ali məktəbin ilk kursu arasında ən çox üç aylıq qısa vaxt müddəti vardır”.

“Vaxt müddəti” birləşməsi dildə yoxdur. Bu sözlərin birini işlətmək mümkün idi. (“Qısa vaxt”, “Qısa müddət”).

“Biz elmi-pedaqoji məsələləri də maraqla oxuyuruq”.

“Məsələ” mücərrəd sözdür, “oxumaq” feili isə adətən konkret sözlərlə yanaşı işlədilir. Məsələni oxumazlar.

“Bu müsabiqədə hələlik Əbdürrəhimov da sən sözünü deməmişdir və öz komandasının “Spartak” ilə oyununda yəqin ki, mübarizələrini davam etdirməyə çalışacaqdır”.

“Mübarizələrini” sözü yerinə düşməmişdir.

“Qəlbi öz xalqının taleyi ilə yanan ziyalılarımız...” ifadəsi düzgün deyildir. “Taleyin yanması” birləşməsi ola bilməz.

“Mən Bakının ən uca yerində durub buradan, quş baxışından nəinki paytaxtımı, nəinki Azərbaycanı, bütün Vətən torpağını seyr edirəm”.

“Quş baxışından”. Belə deməzlər. Səhvdir. “Quşbaxışı” sözü vardır, lakin bu sözü həmin cümlədə işlətmək düzgün deyildir. Çünki “quşbaxışı” “seyr etmək” olmaz.

“...Süni köçürmə yolu ilə samurun yayılması haləsi tamamilə bərpa edilmiş...”

Burada söz sırasının qüsurlu olması və bununla əlaqədar fikrin dolaşmış ifadə edilməsi bir yana dursun, “halə” sözünün də mənası təhrif edilmişdir. Lügətlərdə ərəb sözü “halə” ayın ətrafında bəzən görünən parlaq dairə kimi şərh olunur.

“Bu kino-teatrlar şagirdlərin estetik tərbiyəsi sahəsində böyük rol oynayır”.

“Tərbiyəsi sahəsində” yerinə “tərbiyəsində” işlətməklə sözcüliyin də qarşısı alınmalıdır.

“Bu günkü kəndimizin mənzərəsi tanınmaz dərəcədə dəyişmişdir”.

“Bu günkü” ifadəsi ya atılmalı, ya da “bu gün” şəklində işlədilməlidir.

“Dərnək məşğələlərinin otaqları elə yerləşməlidirlər ki...”

“Otaq” necə “yerləşə” bilər? cansızlar üçün kəmiyyətə uzlaşma zəruri deyildir.

“Salon müstəsna edilməklə binanın ümumi hündürlüyü 3 metrə bərabər olmalıdır”.

Burada “müstəsna” yox, “istisna” sözü işlədilə bilər.

“Şumun maya dəyəri isə 3 manat 43 qəpiyə qarşı 3 manat 22 qəpik olub”.

“Qarşı” sözünün bu mənası dilimizə yaddır. Bu sözün yerinə “əvəzinə”, “yerinə” sözləri işlədilə bilər.

GURULTULU İBARƏLƏR LAZIM DEYİL

V.İ.Lenin mümkün qədər sadə dildə yazmağı tövsiyə edir, hər cür yalançı pafos, dəbdəbəlilik əleyhinə çıxır, gurultulu ibarələrdən qaçmağı məsləhət görürdü. Bəzən belə hallar müşahidə edilir; sadə və aydın deyilə bilən ən adi fikir təmtəraqlı bir şəkildə oxucuya təqdim edilir. Məsələn:

“Tarixi abidələr karxana işçilərinin dağıdıcı fəaliyyətinə məruz qalır”.

Müəllif demək istəyir ki, karxana işçiləri tarixi abidələri dağıdır. Təəssüf ki, bəzən müəlliflərin “demək istədikləri” bir şey olur, dedikləri isə bir başqa şey. Yersiz gurultu buradan meydana gəlir.

“Təmir işlərində onun fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək olar”.

“Fəaliyyət” təntənəli sözdür və “təmir işləri” ilə əlaqədar edildikdə cılızlaşır.

Bəzə ön yazılarda konkretlik görmürük. Məsələn, “Fəallar böyük qüvvədir” başlığı ilə getmiş kiçik bir məqalədən bir neçə misal götürək:

1. **Bir inkar edilməz faktı fərhlə qeyd edək ki, son illərdə qəsəbəmiz böyümüş və gözəlləşmişdir”.**

2. Qəsəbənin bütün küçələri, həyətləri yoxlanmış, **görüləcək təmizlik və abadlıq işlərinə dair konkret təkliflər hazırlanmış...”**

3. Maarif daimi komissiyasının üzvləri və fəalları valideynlərlə müntəzəm əlaqə saxlayır, **məktəblərdə tədris proqramının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün lazımı şərait yaradırlar.**

Qeyd olunan ifadələr konkret məzmununa malik deyildir və atla bilər.

Ümumi sözlərin axını bəzi yazıları tamamilə predmetsizləşdirir.

“Ölkəmizdə qocalıb pensiyaya çıxmaq şöhrət, şərəf işi sayılır”.

Bu cümlədəki fikir məntiqi cəhətdən də, təbliği cəhətdən də, insafla desək, hər cəhətdən düzgün deyil.

Predmetsizlikdəndir ki, bəzi hallarda cümlənin əvvəli ilə axırı bağlanmır, konkret və dəqiq bir fikir ifadə edilmir.

Müəllifin deməyə, yazmağa dəqiq bir materialı olmadığı üçün sözcülük özünə yol açır.

Sözlər az, fikir aydın olmalıdır. İfadə vasitələri çoxdur. Bunlardan daha yığcam, daha aydın olanlarını seçmək lazımdır.

UZLAŞMA QANUNLARINA DİQQƏT

Qəzet dilində ən çox yayılmış qrammatik qüsurluq uzlaşma qanunlarının pozulmasıdır. Dilimizin qrammatik quruluşuna müvafiq olaraq şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma qaydalarına əməl edilməlidir. Mübtədasi cəmdə, xəbəri təkdə işlənmiş aşağıdakı cümlədə kəmiyyətə uzlaşma pozulubdur:

“Müəllimlər şənbə günü həmin uşaqların ata və analarını məktəbə çağırırdı”.

Mübtədasi tək, xəbəri cəm olan aşağıdakı cümlədə də kəmiyyətə uzlaşma pozulubdur.

“Bu, “Neftçi”nin heç bir xəttinin mövsümü kifayətləndirici səviyyədə keçirmədiyini göstərən faktlardır və onları (?) inkar etmək mümkün deyildir”.

Mübtədə və xəbər cümlənin iki başlıca mərkəzini təşkil edir. Odur ki, bu mərkəzlər arasında uzlaşmanın hər cür pozulması halları çox tez nəzərə çarpır.

Lakin uzlaşma bu göstərilənlə məhdudlaşmır. Dilimizdə bir söz birləşməsi təşkil edən vahidlər arasında da kəmiyyət uzlaşması

nəzərdən qaçmamalıdır.

“...Təcili olaraq respublikanın bir neçə şəhərlərində ixtisaslaşdırılmış basketbol məktəbi yaradılsın”.

“Bir neçə” birləşməsindən sonra “şəhər” sözünün cəmdə işlədilməsinə ehtiyac yoxdur.

Söz birləşməsinin tərəfləri arasında daxili uzlaşmaya az diqqət yetirilməsi də qəzet dilində çox yayılan qüsurlardandır.

“Dövlət onlara vəsait verir ki, qocalığını rahat keçirsin”.

Olmalı idi: “...qocalıqlarını rahat keçirsinlər”.

Eyni məqalədə bu daxili uzlaşmanın pozulmasına aid daha bir sıra misallar gətirmək olar:

“Çox ailələr var ki, gənc ər və arvad, hər ikisi işləyir və uşaq bağçasının köməyi ilə balacalar da özləri tərbiyə verir, hələ üstəlik təqaüdə çıxmış ata və anasına kömək də göstərirlər”.

Burada “öz” sözü “ər və arvad” ifadəsini əvəz etdiyi üçün cəmdə işlənmişdir. Bu halda daxili uzlaşmaya riayət edilmişdir. Lakin “özləri” ilə “ata-anasına” arasında kəmiyyətcə uzlaşma yoxdur və buna görə də cümlə Azərbaycan dili cümləsinə oxşamır.

Uzlaşma məsələsi ilə əlaqədar bir cəhəti də nəzərə almaq, məna uzlaşmasına da diqqət yetirmək gərəkdir. Məna uzlaşması qrammatik uzlaşmadan daha artıq əhəmiyyətə malikdir. Qrammatik uzlaşmanın pozulması məna dəyişikliyinə səbəb olur, üslubi qüsür əmələ gətirir. Mənaca uzlaşmanın pozulması bütövlükdə cümləni anlaşılmaz edir. Anlaşılmaz tərzdə yazmaq isə oxucunu çaşbaş salır. Aşağıdakı təmtəraqlı cümlə kimi:

“Vaqif şeirində həyatın realistcəsinə təsviri ilə insanın təbii meyl və ehtiraslarının canlı poetik ifadəsi daim bir-birini tamamlayır və üzvi əlaqədə göstərilir.”

Bütün qrammatik qaydalar kimi, uzlaşma da bir məqsədə – dilin ünsiyyət vasitəsi kimi öz vəzifəsini yerinə yetirməsi məqsədinə xidmət edir. Odur ki, uzlaşma pozulduqda dil öz vəzifəsini yerinə yetirə bilmir.

“Müxbir” jurnalı, 1969-cu il, №2, səh.14-15.

MƏTBUAT DİLİ HAQQINDA SÖHBƏTLƏR

İKİNCİ MƏQALƏ

SÖZÇÜLÜK VƏ SÜNİLİK ƏLEYHİNƏ

Qəzet dilində qüsurlar kimi nəzərə çarpan cəhətlərdən biri də artıq, gərəksiz dil vahidlərinə çox yer verilməsidir.

“S.Quliyev elmi və sənaye-istehsalat fəsa-liyyəti ilə yanaşı olaraq, eyni zamanda pedaqoji iş də aparmaqdadır”.

Bu cümlədən “olaraq” sözünü atmaq olar. “Eyni zamanda” və “də” ifadələrindən biri atılmalıdır. Dildə yığcamlıq, səlislik əldə etmək üçün atılması mümkün olan hər hansı vahidi – söz birləşmə-sini, sözü, şəkilçini yazıdan çıxartmaq lazımdır.

Ən təbii dil xalq dilidir. Xalq dilində heç bir sünilik olmur. Ona görə olmur ki, xalq dili heç bir artıq ünsürə yol vermir, sözçülük xalq dilinə yaddır.

“Kommunist Mirzağa Kərimov 20 ildir ki, fermada çalışır. O, heyvanlara qulluğu yüksək zootexniki qaydada aparır, başqa yoldaşlarına da yaxından kömək edir, malabaxanlar, sağıcılar bir çox sahədə (?) onunla məsləhətləşirlər”.

Dili süniləşdirmək, xalq dilindən uzaqlaşdırmaq kimə lazımdır? “Heyvanlara qulluğu yüksək zootexniki qaydada aparır” birləşməsinin başqa variantı da mümkündür. “Heyvanlara yüksək zootexniki qaydada qulluq edir”. Ümumiyyətlə “aparmaq” feilin həmin mənası kənardan gəlmişdir. Təəssüf ki, bu məna daha çox işlək olmuşdur. Ona görə də təəssüf ki, belə dəqiq olmayan mənalar aydınlığa xələl gətirir.

Eyni məqalədən aldığımız aşağıdakı parçada fikirlər dolaşır:

“Tənəklər bir mövsümün varlığı olan yarpaqlarla vidalaşmışlar...cavan tənəklər elə bil soyuqdan üç üşüyürmüş kimi bir-birilərinə sarılıb. Bəli, ilk baharın göyərtiyi yaşıllığı payız çoxdan soldurub”.

Burada məşhur bir fikri xatırlatmaq istərdik: əgər yazan şəxs öz dilinin aydın və dəqiq olması üçün zəhmətə qatlaşmaq istəmirsə, oxucu nəyə görə belə yazını anlamaq, dərk etmək zəhmətinə qatlaşmalıdır?

QƏZET DİLİ ƏDƏBİ DİLDİR

Burada loru danışmaq ünsürlərinə yer yoxdur. Ədəbi dil sabit və elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydalara malik dildir.

Loru danışmaq dilində tam bir sərbəstlik və bununla əlaqədar hərc-mərclik ola bilər. Elə buna görə də adətən bu dili ədəbi dilə qarşı qoyurlar. Ədəbi dildə həftənin günlərinə müəyyən adlar verilmişdir. Şifahi nitqdə çox zaman gün adlarını rəqəmlərlə əvəz edirlər ki, bu ifadə tərzini qəzetə gətirmək yanlış hərəkətdir.

“Ona həftənin birinci günü olduğunu xatırlatdıq”.

“Həftənin birinci günü” ifadəsi “bazar günü” əvəzinə işlədilmişdir.

Süni, alınma sözlərə ədəbi dildə yer verilməməlidir. Bu sadə və hamıya aydın prinsipə bəzi müxbirlərimiz nədənsə riayət etmirlər. Nədənsə aşağıdakı şəkildə yazılar qəzetlərə yol açır.

“Traktorçu...maşının xodunu aldı”.

Ümumiyyətlə (və əsasən) “xodunu almaq” ifadəsi əvəzinə sürətini azaltmaq, yavaşıtmaq, saxlamaq və s. sözlərdən istifadə etmək mümkündür.

“Dünən iki ras sizə gəlmişdim”.

“...Sonra naxallıqdan əl çəkib keçdi romantikaya”.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində “ras” və “naxallıq” sözləri yoxdur.

CÜMLƏDƏ SÖZLƏR DÜZGÜN SIRALANMALIDIR

Fikrin aydın ifadəsi üçün cümlədə sözlərin düzgün sıralanması çox vacibdir. Nəzərə alınmalıdır ki, təbliğatın təsir dərəcəsi fikrin aydınlığından çox asılıdır.

“Frunzenin silahsız salona girməsi igidlikdən daha çox komandirin öz əsgərlərinin etibarını qazanması üçün işlətdiyi ən təsirli və psixoloji üsul idi”.

Cümlədə sözlər sərrast yerləşdirilmədiyindən fikri qavramaq çətinidir. Halbuki “silahsız” sözünü “salona” sözündən sonra, “komandiri” sözünü də “üçün” sözündən sonra işlətməklə cümlə aydınlıq və tez anlaşılma cəhətindən çox qazana bilərdi.

Başqa bir misal:

“Hazırda ölkəmizin V.İ.Leninin anadan olmasının 100 illiyinə böyük hazırlıq gördüyü bir zamanda..”

“Ölkəmizin” sözünü “böyük” sözünün əvvəlinə gətirməklə ifadəni səlisləşdirmək mümkündür.

BAŞQA NÖQSANLAR

Üç cəhətə diqqət yetirək:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin təkmilləşməsində, hər cür yabançı dil ünsürlərindən təmizlənməsində mətbuat çox mütərəqqi rol oynamışdır. Vaxtı ilə ədəbi dilimizdə çox işlənən ərəb-fars dillərinə məxsus tərkiblər, ifadə vasitələri artıq arxaizm kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, “kamali-məmnuniyyətlə” və ya “kəməli-ehtram ilə” tipli təmtəraqlı ifadə tərzinin işlənmə dairəsi çox məhdudlaşdırılmışdır (əsasən toy dəvətnamələrində işlənilir). Bu ifadə tərzini mümkün qədər azəriləşdirmək meyli qüvvətlənmişdir: a) bəzi ifadələrin bir ünsürü ləğv edilməklə sadələşmə əldə edilir: “Kəməli-səliqə ilə” əvəzinə “səliqə ilə”, b) başqaları bütövlükdə atılır, əvəzində başqa bir sadə söz işlədilir; “nöqtəyi-nəzər” əvəzinə “baxım”, v) digər bir qrup birləşmələr hələ də sabitləşməmişdir: “nəzir-diqqətlə”

əvəzinə M.S.Ordiubadinin əsərlərində “nəzər diqqəti ilə”, “diqqəti nəzəri ilə”, “diqqətlə” və s. variantlara rast gəlirik.

Qəzetdə inkarlıq bildirən “qeyri” sözü ilə düzəlmiş alınma tərkiblərin qol-budaq atmasına qarşı mübarizə aparılmalıdır. Təəssüf ki, mətbuat işçiləri bu cəhətə az diqqət yetirirlər. “Qeyri-bərabər, “qeyri-sərrast”, “qeyri-qanuni”, “qeyri-mümkündür”, “qeyri-normal”, “qeyri-həmcins”, “qeyri-məhdud”, “qeyri-müntəzəmlik”. “qeyri-sabit” və s. tərkiblər işlədirlər.

Göstərilən tərkiblər əvəzinə dilimizə xas vasitələrdən istifadə etmək mümkündür qanunsuz (qeyri-qanuni), mümkün deyildir (qeyri-mümkündür), sabit olmayan (qeyri-sabit) və s.

“Bir saat sonra qeyri-səmtdən, qeyri-marşrutla gələn qatar...”.

2.Aşağıdakı tipli qüsurların səliqəsizlikdən meydana gəldiyinə şübhə yoxdur.

“Birdən-birə iki quyu” bu sözlər gecə də onun xəyalından çıxmamışdı”.

Hər cümlə bir fikir bildirir. Cümlənin sonunda nöqtə qoyulur. Sonrakı cümlənin ilk sözü böyük hərflə yazılır və s.

“Buna görə də onların sağlamlığı kəşiyində durmalı, məktəbliləri səmimi ailəmizdə kollektivçilik, dostluq və yoldaşlıq ruhunda tərbiyə etməliyik”.

Dolaşılıq səliqəsizlikdən doğmuşdur.

3.Qəzet yazılarında abzaslar bəzən düzgün müəyyənləşdirilmir. Hər abzas nisbətən bütöv və bitkin fikir ifadə etməlidir. Yeni fikrə keçdikdə, söhbətin obyektinə dəyişdikdə abzas da yenilənməlidir. Aşağıdakı parçada abzaslar düzgün ayrılmamışdır.

Əvvəlki abzasın son cümləsi ikinci abzasa qoşulmalı idi:

“Artıq il başa çatır. Qabaqcıl təsərrüfətlərdə olduğu kimi, Nizami adına kolxozda da beşilliyin üçüncü ilində görülən işlərə ilk yekun vurulur. Biz idarədə artelin sədri Bilal Mahmudov yoldaşla görüşdük.

Söhbət zamanı o bildirdi ki, heyvandarlıqda qazanılan qələbənin başlıca sirri taxılçılığa

böyük diqqət yetirilməsidir”.

Qoy bizim müxbirlər və mətbuat işçiləri ana dilimizin səlisliyi, aydınlığı və dəqiqliyi qayğısına qalsınlar.

REDAKSİYADAN: Filoloji elmlər doktoru, professor M.Adilovun “Mətbuat dili haqqında söhbətlər” məqaləsini dərc etməkdə məqsəd budur ki, müxbirlərimizin nəzərini Azərbaycan dilinin təmizliyini qoruyub saxlamaq məsələsinə cəlb edək. Yazıların dili üzərində ciddi işləmək lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, dilimizə yad olan ifadələr qəzet və jurnallarımızın səhifələrini, radio və televiziya verilişlərini doldurmasın. Azərbaycan dili bulaq kimi təmiz və şəffafdır. Onu bulandırmayaq!

“Təşviqatçı” jurnalı, 1969-cu il, “№17, səh.23-27.

SÖZÜN QÜVVƏSİ

Azərbaycan dilində təbliğat imkanları elmi cəhətdən işlənilməmiş, əsaslandırılmamışdır. Odur ki, bir sıra təbliğatçıların və təşviqatçıların dilində müəyyən nöqsan cəhətlər özünü göstərir. Bakıda və bəzi rayonlarda bir sıra təbliğatçıların mühazirələrini dinlədikdən sonra aşağıdakı qeydləri etməyi vacib bilirəm.

Kommunizm quruculuğu dövründə canlı sözün rol və əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Adamlarımızı böyük vəzifələrin yerinə yetirilməsinə səfərbərliyə almaqda, böyük nailiyyətlərimiz təbliğ etməkdə, nəhayət burjuaziya təbliğatına qarşı sinfi mübarizə əhəmiyyəti daşıyan ideoloji mübarizədə söz ən kəskin silahdır. Bu silahı saz saxlamaq, qorumaq və ondan səmərəli istifadə etmək zəruridir. Kommunizm təbliğatı sözün doğru, dəqiq mənasına çox böyük əhəmiyyət verir. Geniş xalq kütlələrinə həqiqəti demək, hadisələrin mahiyyətini açmaq üçün sözün düzgün işlədilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Kapitalizm cəmiyyətində söz də əziyyət çəkir, sıxışdırılır, hörmətdən, nüfuzdan düşür. Həqiqətin gözünə dik baxmaqdan qor-

xan kapitalın məddahları sözü öz mənasından ayırmağa, onu dəfn etməyə çalışırlar. Hazırda neopozivistlərin fikrinə görə Vətən, millət, bəşəriyyət, qanun, kommunizm, kütlə, əmək, kapital, faşizm və s. kimi külli miqdarda sözlər guya mənadan məhrumdur. Guya sözlər fikrimizi düzgün ifadə edə bilmir və buna görə də adamlar bir-birini düzgün başa düşə bilmir.

Amerika milyonçusu Harriman bir dəfə “kapitalizm” sözünün ləğv olunmasını təklif etmişdir. Ancaq məlumdur ki, ləğv olunmalı “kapitalizm” sözü deyil, kapitalizmin özüdür. Mövcud varlıq dərk olunarsa söz də öz-özünə ölüb gedəcəkdir.

Bizim cəmiyyətimizdə sözün bütün qüvvəsi, daxili gücü xalqa xidmət etməyə doğru yönəlmişdir. Sözün faydalı iş əmsalını artırmaq, onun bütün daxili imkanlarından istifadə etmək işində təbliğatımızın, mətbuatımızın çox böyük rolu olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində sözün həm də ictimai-siyasi qüvvəsi bütün parlaqlığı ilə təzahür etməyə başlamışdır. Odur ki, söz daha real olmuşdur, daha çox sanbal, siqlət kəsb etmişdir. Elə söz uğrunda mübarizənin səciyyəvi bir cəhəti də bundadır. Əsrlərlə işlənilib gələn çoxlu sözləri müasirləşdirmək, onları daha çox ictimai-siyasi mənada işlətmək.

Dil materialının özündə obyektiv surətdə çoxmənalılıq mövcuddur. Təbliğat dili isə öz dəqiqliyi ilə, aydın mənalı olması ilə səciyyələnir. Odur ki, təbliğatçı və təşviqatçı, siyasi məlumatçı öz nitqində dil materialının müqavimətini qırmalı, çoxmənalılığın qarşısını almalı olur. Çünki onun sözündən ikibaşlı məna çıxarmalıdır. (əlbəttə, zəruri hallarda təbliğatçının atmacalı, eyhamlı nitqi daha təsirli olur).

Dilimizdəki ikinci növ təyini söz birləşmələrinin əksərində çoxmənalılıq vardır. Məsələn, “ana məhəbbəti” ifadəsini iki şəkildə anlamaq olar: 2) ananın övlada məhəbbəti, 2) övladın anaya məhəbbəti.

Müasir dilimiz daha çox dəqiqləşməyə doğru inkişaf edir. Odur ki, dilimizdə bir sıra dəqiqləşdirici ünsürlərin – şəkilçilərin və xüsusilə qoşmaların rolu çox artmışdır. Bu dəqiqliyə meylin nəticəsidir ki bəzi təbliğatçıların nitqi canlı xalq dilindən çox uzaqlaşmış olur. Xalq ifadələri (idiomlar, obrazlı tərkiblər və s.) ilə zəngin olan

nitqə malik təbliğətçi və təşviqətçiyə az rast gəlirik.

Dəqiqlik meylinin nəticədir ki, bəzi təbliğətçilərin nitqi rəqəmlərlə dolu olur. Özlüyündə rəqəmləri nəzərə çatdırmaq, əlbəttə, yaxşıdır. Dinləyici bu rəqəmlər əsasında təsərrüfatın, həyatın müəyyən sahəsi haqqında konkret bilik, məlumat əldə edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, təbliğətin vəzifəsi və məqsədi heç də quru məlumat verməkdən, sadəcə rəqəmləri sadalamaqdan ibarət deyildir. Bunun üçün xüsusi orqanlar vardır. Təbliğətçi faktı qeyd etməklə yanaşı və bundan daha çox bu faktı izah etmək, mənalandırmaq, bu faktdan nəticə çıxarmaq üzərində düşünməlidir. Dinləyicinin yalnız zehninə deyil, qəlbinə, ürəyinə təsir etmək, onun hiss və duyğularını da hərəkətə gətirmək gərəkdir. Rəqəmlərin isə özlüyündə belə səfərbəredici təsiri olmur. Rəqəmlərdən lap zəruri hallarda istifadə etmək olar. Həm də qeyd olunan rəqəmlərin əhəmiyyəti əyani misallar ilə aydınlaşdırılırsa, onların mənası izah edilərsə natiq öz məqsədinə çatmış olar.

Hər bir natiq qarşısındakı auditoriyanı, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə alaraq öz nitqini qurur. Digər tərəfdən mövzunun xarakteri də təbliğətçinin-təşviqətçinin dilinə öz təsirini göstərir. Zəmanəmizin səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, hazırda elm, texnika misli görünməmiş bir sürətlə inkişaf edir, əvvəllər məlum olmayan yeni-yeni sahələr meydana gəlir, mövcud elmi kateqoriyalar, anlayışlar getdikcə daha çox dərinləşdirilir və dəqiqləşdirilir. Buna müvafiq olaraq daim yeni-yeni terminlər meydana çıxır, bu terminlər daha çox səciyyəvi və yalnız mütəxəssislərin anladığı məna qazanır. Başqa sözlə, terminlər xüsusiləşir. Təbliğətçi belə terminlərdən mümkün qədər qaçmalı, kütlə ilə aydın şəkildə danışmalıdır. Lakin burada söhbət “qəliz terminlərdən” gedir. Zəmanəmizin ikinci bir səciyyəvi cəhəti də vardır: xalqın dünyagörüşü çox zənginləşmişdir, indi hər kəs bütün elmlərdən az-çox məlumata malikdir. Həyatımızda baş verən əzəmətli dəyişikliklər terminlərin bir çoxunun ümumiləşməsinə, demokratikləşməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də bütün kütləyə xidmət edə bilən terminlər təbliğətçinin nitqində özünə yer tuta bilər.

Burada bir məsələni də xatırladaq. Dilimizin inkişafı sadəliyə, sadələşməyə, ədəbi dilin kütləviləşməsinə doğrudur. Nitqdə

fərqlənməyə çalışmağın, dəbdəbəli, təmtəraqlı ifadələr işlətməyin heç bir məna və əhəmiyyəti yoxdur. Ən böyük məziyyət sadəlikdir, kütlə ilə yaxınlıqdır. Hələ də nəzəri-diqqət, kamali-səliqə, kamali-ehtram, kamali-məmnuniyyət və s. kimi gurultulu ifadələrə meyl edənlər olur. Şifahi nitqin təbiiliyində bir sıra üstünlüklər vardır. Burada artıq, yersiz sözlərə, məzmunu tez və asan qavramağa mane olan çox böyük, qollu-budaqlı mürəkkəb cümlələrə bacardıqca az yer verilməlidir. Əsas məzmunu, fikrin məğzini bildirən bir neçə söz ilə kifayətlənmək mümkündür. Deyilməyən, atılmış olan ikinci dərəcəli ünsürləri intonasiya və mimika da əvəz edə bilər.

Nitqdə ən kobud və tez nəzərə çarpan qüsurlardan biri “demək”, “belə ki”, “həmçinin”, “deməli” və s. kimi ara sözlərinin işlədilməsidir.

Bizim dilimizdə çıxış edən natiq öz nitqinin ahəngdarlığını təmin edə bilmək üçün hər cür imkanlara malikdir. Dilimizə sait səslərin miqdarı bir sıra dillərdə olduğundan çoxdur. Həm də sait səslərin fonetik sistemdəki mövqeyi nəzərə alınmalıdır: dilimizə məxsus olan sözlərdə bir neçə samitin yanaşı gəlməsi hadisəsi yoxdur. İki samit yanaşı gəldikdə də bunlardan biri sonor səsdən ibarət olur və s. Dilin səs sistemindəki bu tənəsüb – saitlərin və sonorların geniş yer tutması ahəngdar nitq üçün çox əlverişli şərait yaratmış olur.

Dilin daha çox estetik cəhətləri ilə bağlı olan bu ahəngdarlıq məsələsi bütün klassik poeziyamızda həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik poeziyanın estetik normaları ümumi Azərbaycan milli ədəbi dilinə də müəyyən təsir göstərmişdir. Odur ki, təbliği nitqin də şeirliyi ilə, musiqi ilə zəngin olmasına dilin özündə çox yaxşı zəmin vardır. Buna görə də ana dilimizin daxili xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla qurulan nitqin istər aydınlıq, istərsə də estetik təsir cəhətdən əhəmiyyəti daha böyükdür.

İntonasiyanı dilin canı hesab edirlər. Müəyyən intonasiyada tələffüz edilməyən dil vahidi ruhsuz bir varlıqdır, ölüdür. Sözlər, birləşmə və cümlələr yalnız intonasiya sayəsində canlanır, ətə-qana dolur, dəqiq və konkret məna kəsb edir. Deməli, həm məntiqi-iddra ki, həm də bədii-emosional nöqtəyi-nəzərdən intonasiyanın əhəmiyyəti misilsizdir. Vurğu, fasilə, nitqin tempi, səsin tonu, uzunlu-

ğu, ucalığı diqqət yetirilməli məsələlərdir.

İntonasiya sözün də, cümlənin də bir neçə mənada anlaşılmasına səbəb ola bilər. Mənanı dəqiq ifadə etməkdə, habelə natiqin hissələrini, söylədiyi fikrə münasibətini bildirməkdə intonasiya mühüm vasitədir. Adətən cümlələr bir sıra ifadələrin, tərkiblərin məcmusundan tərtib olunur. Odur ki, cümləni, oradakı bütün sözləri birbaşa, fasiləsiz tələffüz etmək yaramaz. Nəinki bütövlükdə nitqi monoton şəkildə qurmaq yaramaz, hətta tək-tək cümlələri də eyni tonda söyləmək qüsur hesab olunur. Monotonluq dinləyicini yorur, diqqətini kütləşdirir, hissə təsir göstərə bilmir. Hər bir cümlə iki ünsürdən ibarət olduğu üçün hər cümlədə müxtəlif (yüksələn və enən) intonasiya özünü göstərməlidir. Biz hələ cümlənin daxilindəki bölünməni demirik. Məna və qrammatik cəhətdən bir vahid təşkil edən hər söz birləşməsi eyni zamanda intonasiya ilə fərqlənməlidir.

Şifahi nitqdə, təbliğatçıların – siyasi məlumatçıların dilində ən çox qüsur bu intonasiya məsələləri ilə əlaqədar özünü göstərir. Buna xüsusi fikir verilməlidir. Savadlılıq dərəcəsi düzgün yazmaq ilə müəyyən edilməməlidir. Yazı da şifahi nitqin mədəniliyinə, ədəbiliyinə xidmət göstərir. Bəzən çox düzgün yazan, sözləri ədəbi şəkildə tələffüz edən təbliğatçının da nitqi nə isə “quru” çıxır, təsirsiz olur. İntonasiya dilin şeiriyyəti, musiqisidir. Buna əhəmiyyət verməmək olmaz. Həm də hər bir konkret mətnin, şəraitin tələbi ilə dəyişən intonasiya nitqin mütəhərriqliyinə səbəb olur ki, təkcə bu cəhətinə görə dinləyicini ələ almaqda mühüm rol oynayır.

Atom əsrində bütün xalqların bir-birinə yaxınlaşması prosesi qüvvətlənmişdir. Dünyanın lap o başında özünü göstərən hər hansı hadisədən çox tezliklə bütün xalqlar xəbər tutmuş olur. Beynəlxalq aləmdən, fəlsəfədən, tarixdən bəhs edən təbliğatçı isə külli miqdarda yer adlarını, müxtəlif xalq adlarını, bu xalqlara məxsus adam adlarını tələffüz etməli olur. Burada düzgün tələffüzə nail olmaq gərəkdir. Çünki sonra həmin sözləri dinləyicilər də eşitdikləri tərzdə tələffüz edəcəklər. Bir sıra adlarda vurğunun düzgün tələffüzü özü də savadlılıq əlamətidir. Vurğuda səhv etməklə isə “sağlam zövqü təhqir etmək” olar.

Təbliğatçı söz sənətkarıdır. Söz ideoloji mübarizə silahıdır.

Təbliğatçının dili ideologiya ilə əlaqədardır.

Nitqin gözəlliyini təmin edən amillərdən ən mühümü danışanın zəngin lüğət ehtiyatına malik olmasıdır. Şəxsin söz ehtiyatı müntəzəm mütaliədən, müşahidədən asılıdır. Xüsusilə lüğətlər ilə məşğul olmaq, sözün dəqiq məna və funksiyalarını lüğətlər üzrə aydınlaşdırmağı bacarmaq gərəkdir.

Adi savadlı adam 1-2 min söz bilir, nisbətən çox oxumuş daha kamil şəxslərin bildiyi sözlərin miqdarı 5-6 mindən yuxarı deyildir. Ümumi Azərbaycan dilindəki sözlər isə 100 minə qədərdir. Deməli, hər kəs dilin bütün zənginliklərinə sahib deyildir. Öyrənmək, dili, sözü, söz sənətkarlığını öyrənmək zəruridir.

Mənasını dəqiq və dürüst bilmədən bu və ya digər sözü işlətmək lazım deyildir. Bəziləri sözü səhv mənada cümləyə elə daxil edir ki, təkcə bununla da özünün hazırlıq dərəcəsini büruzə vermiş olur. Sözü səhv mənada işlədən təbliğatçının nitqi məzmunca da yüksək ola bilməz.

Kommunist təbliğatı özünün doğruluğu ilə, həqiqəti xalqa çatdırması ilə fərqlənir. Sözün ən başlıca gözəlliyi mənaya müvafiq gəlməsi ilə müəyyən edilir. Nitq gözəl olmalıdır. Lakin sadəcə gözəllik kifayət deyildir. Nitqin obrazlılığı, ahəngdarlığı dərin məzmun ilə, yüksək ideya ilə birləşəndə əhəmiyyət kəsb edir.

Nitqin təsirliliyi, obrazlılığı üçün müəyyən sitatlardan, atalar sözlərindən, idiomatik ifadələrdən istifadə etmək zəruridir. Lakin ölçü hissini gözləmək şərti ilə. Yalnız zəruri hallarda sitatlara, başqalarının fikirlərinə yer vermək olar. Özü də bu zaman sitatın əslini olduğu kimi, dəqiq şəkildə söyləməlidir.

Atalar sözləri və məsəllərdən istifadə edərkən xalqın bu ifadələrini nitqin canına hopdurmaq lazımdır, ümumi məzmun və ifadə forması ilə üzvi şəkildə əlaqələndirmək lazımdır. Bunu ona görə deyirik ki, bəziləri həmin ifadələri bir sıra ara sözləri ilə müşayiət etmədən ötüşə bilmirlər. Müəyyən bir xalq ifadəsini işlədərkən onun əvvəldən “atalar deyib ki”, “atalar demişkən”, “necə deyirlər” və s. tipli əlavə, artıq sözlər işlədirlər. Belə halda həmin xalq ifadəsi nitqin daxilində sanki fərqləndirilir, ayrıca nəzərə çarpdırılmış olur, dinləyici də asanlıqla bu ifadənin kənardan gəldiyini duyur və ya hiss edir. Sanki bu ifadələrin ümumi nitqdə “yad” olduğu

yada salınır.

Xalq kütlələrinin çox irəlilədiyi, inkişaf etdiyi müasir dövürümüzdə təbliğatçı olmaq, ümumiyyətlə, öyrədə bilmək qabiliyyətinə malik olmaq çox çətindir. Nəinki ölkəmizin və dünyanın bütün mühüm siyasi-ictimai, iqtisadi, elmi yeniliklərindən xəbərdar olmaq, həm də bədii ədəbiyyatın kamil mütaliəçisi olmaq lazı gəlir. Bu həm auditoriyanın səviyyəsindən üstün olmaq tələbi ilə bağlıdır, həm də təbliğatçının bilavasitə öz işi ilə – təbliğatın səviyyəsini yüksəltmək prinsipi ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, təbliğatçı öz mövzusu ilə əlaqədar müəyyən bədii əsərləri, ayrı-ayrı surətləri xatırlamaqla, yeri düşəndə müəyyən şeir parçalarını oxumaqla da sözünün təsir qüvvəsini artırabilir. Xatırladaq ki, V.İ.Leninin öz çıxışlarında bədii əsərlərdən misallar çəkmək bacarığı təbliğatçılarımız üçün bir nümunə olmalıdır. V.İ.Leninin əsərlərində rus və dünya yazıçılarından alınmış minə qədər bədii misallar vardır.

Nitqin ifadəli və təsirli çıxması üçün bir sıra qabaqcıl dillərdə geniş yayılmış frazeoloji ifadələrdən, hikmətli sözlərdən istifadə etmək olar. Kommunist təbliğat üsulu üçün çox səciyyəvi olan bu cəhəti V.İ.Leninin, M.İ.Kalininin, S.M.Kirovun və başqa marksistlərin çıxışlarından öyrənmək zəruridir. Məsələn, V.İ.Lenin Axilles dabanı (zəif yeri, zəif cəhəti), ikiüzlü Yanus (ikiüzlü, etibarsız), Herkules sütunları (dünyanın o başı), Avgi tövləsi (natəmiz, çirkli yer), sonuncu mogikan (on nümayəndə) və s. tipli beynəlxalq ifadələrdən çox istifadə edirdi.

Bu kimi ifadələri öz yerində, sərrast işlətməklə təbliğatçı öz sözünün təsirini qat-qat artırmış olur. Bu işin bir müsbət cəhəti də ondadır ki, dinləyicilər də bunları mənimsəmiş olar. Məsələn, Azərbaycanlı bəhs edərkən “Şərqi qapısı” ifadəsini işlədən təşviqatçı sözarası bu ifadənin mənşəyindən, əmələ gəlmə tarixindən də məlumat verə bilər. Ağamalıoğlunun xatirələrindən məlum olduğu üzrə respublikamızı ilk dəfə V.İ.Lenin bu obrazlı sözlərlə səciyyələndirmişdir. Respublikamızda təbliğatçıların təkmiləşməsinə kömək edəcək bu kimi obrazlı ifadələr toplanıb nəşr olunmuşdur. Bunu nəzərə alaraq “Təşviqatçı” jurnalı 1967-ci ildən başlayaraq öz səhifələrində belə ifadələrin izahını verməkdədir. Jurnalın bu təşəbbüsü

alqışa layiqdir. Burada təbliğatçılara kömək edəcək hikmətli sözlər, atalar sözləri, obrazlı ifadələr çox çap olunur. Jurnalı müntəzəm izləmək lazımdır.

Obrazlı nitqin çox böyük təsir qüvvəsi vardır. Əslində ən böyük zəkalar da, dahilər də obrazlı tərzdə ifadə etməyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Məsələn, “İnqilab tarixin lokomotividir”, “Hər bir köhnə cəmiyyət yenisi ilə hamilə olanda cəbr onun üçün mamaça olur” (K.Marks.). Xalqımız ən əziz, ən müqəddəs məfhum və fikirləri konkret və obrazlı şəkildə ifadə etməyi sevir. Obrazlı sözlər isə daha dəyərli, daha qiymətlidir. Əzəmətli kommünizm ideallarını təbliğ edən natiqin nitqi də məzmunu müvafiq gəlməklə yanaşı, ilhamlı, şairanə olmalıdır.

S.Vurğunun bu sözlərində mühüm bir həqiqət vardır: ”Yüksək və zəngin dil mədəniyyəti olmadan böyük fikirləri və hissləri ifadə etmək, həm də füsunkar bir təsirlə ifadə etmək mümkün deyildir”.

“Bakı” qəzeti, 1969-cu il, 30 avqust, səh.3..

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

DİL VƏ TARİXİ HADİSƏLƏR

Dil xalqın həyatında baş verən çox mühüm tarixi-ictimai hadisələrin izlərini mühafizə edib saxlayır. Odur ki, tarix, etnoqrafiya, folklor, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya elmlərinin mütəxəssisləri tədqiqatlar apararkən dil faktlarından da istifadə edirlər. Bununla belə, dildəki müəyyən ifadələri araşdırmaq, onların mənşəyini izah etmək birinci növbədə dilçi-mütəxəssislərin borcudur. Bu, bir də ona görə zəruridir ki, hazırda bəzi xarici diçilik cərəyanları dil hadisələrinin izahında tarixi-ictimai amillərin rolunu tamamilə inkar etməyə cəhd göstərirlər. Onlar dilçilik elminin obyektini “özlüyündə götürülmüş və özü üçün tədqiq edilən dil” şəklində müəyyənləşdirirlər. Bu isə fəlsəfi dildə “şey özündə” və “şey özü üçün” şüarının dilçiliyə tət-

biqindən başqa bir şey deyildir. Odur ki, sovet dilçilik elmi ictimai-tarixi hadisələrin dildə mühüm rol oynadığını qətiyyətlə sübut edir. Aşağıdakı bir neçə misal bu son fikrin düzgünlüyünə sübutdur.

“İSFAHAN LOTUSU”

Həddən artıq kələkbaz, hiyləgər adamlara “İsfahan lotusu” deyilir. B ifadənin əmələ gəlməsi şah Abbas hakimiyyəti illərində İsfahan şəhərinin dövlət mərkəzi elan edilməsi ilə, onun həm ərazi, həm də iqtisadi-siyasi cəhətdən böyüməsi ilə əlaqədar olmuşdur. O vaxtkı şəraitdə İsfahanın genişlənməsi lotu-potunun, fırılacaq ünsürlərin çoxalmasına səbəb olmuşdu. Bu ünsürlər İsfahan şəhərinə və ətraf mahallara yayularaq, yerli əhaliyə çox əziyyət verirdilər, xalqı çapıb-talayırdılar. Digər tərəfdən, çoxdan bəri ölkənin mərkəzi Təbrizin Şah Abbas dövründə nüfuzdan salınmasına, paytaxtın fars şəhəri olan İsfahana köçürülməsinə qarşı Azərbaycan xalqının mənfəi münasibətini bildirən bu ifadə hələ o zamanlar geniş şəkildə işlədilir. İsfahan lotuları haqqında müxtəlif rəvayətlər yaranır və yayılırdı. Bu rəvayətlərin izlərini Azərbaycan nağıl və dastanlarında görmək mümkündür.

Bədii ədəbiyyatda İsfahan lotularının ümumiləşdirilmiş nümayəndələrindən biri C. Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesindəki Şeyx Nəsrullahdır.

“ŞAMAXI BATAN KİMİ BATIB

Bu ifadə adətən yumoristik tərzdə, “işi düz gətirməyib, vəziyyəti ağırlaşdırıb” mənasında işlədilir.

Şamaxı və onun ətrafındakı yerlər Azərbaycanın ən çox zəlzələlər baş verən rayonlarından. Tarix boyu çox güclü zəlzələlər nəticəsində burada tez-tez dağıntılar baş vermişdir ki, bu fakt da həmin ifadənin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, tarixi mənbələrdə aşağıdakı məlumatlar vardır: “1667-ci ildə zəlzələdən bir çox bina uçmuş, səksən min adam ölmüşdür”. “1669-cu ildə çox güclü zəlzələ şəhəri tamamilə dağıtmışdır”. “1828-ci ildə

zəlzələ nəticəsində şəhər özü və ətraf kəndlər çox böyük zərər çəkmişdir". "1902-ci ildə dəhşətli zəlzələ şəhəri yerlə yeksan etmişdir" və s.

Bütün bu faktlar xalq arasında (xüsusilə şifahi danışiq dilində) yuxarıdakı ifadənin geniş miqyasda işlədilməsinə əsas vermişdir.

“ÖLMƏK İSTƏYİRSƏN, GET MAZANDARANA”.

Xəzər dənizinin cənub sahilində yerləşən Mazandaran keçilməz meşələr və dağlar ilə əhatə edilmiş məşhur yerdir. Havası rütubətli və yağmurludur. Torpağı münbit, meyvəsi boldur.

Orta əsrlərdə Təbəristan (qədim yunan mənbələrində “tapir” və ya “tapur” kimi qeyd olunurdu) adlanan bu yer xüsusən yadellilər üçün alınmaz bir istehkam idi (qədimdə Mazandaranın gah şərqinə, gah cənub-şərqinə, gah da bütün Mazandarana Təbəristan deyilirdi).

Çox qorxulu yer olan Mazandaran qədimdən bəri gah “Divlər ölkəsi”, gah ən dəhşətli div olan “ Ağ divin məkanı” və s. adlandırılmışdır. Tarixi əfsanələrə görə (“Şahnamə”də təsvir edildiyi kimi) Keykavus Mazandarana qoşun çəkmiş, lakin Ağ div onu əsir tutaraq gözlərini kor etmişdi....

“Avesta”da “Mazan divləri”ndən bəhs olunur. “Mazan” sözünün Mazandarani bildirdiyi ehtimal edilə bilər.

M.F.Axundov “Aldanmış kəvakib” əsərində yazmışdır: “Dördüncü otağın divarlarında “Şahnamə”də yazılan İranın qədim pəhləvanlarının və Mazandaran divlərinin surəti yazılmışdı ki, bir-biri ilə cəng edirdilər”.

Əfsanə və rəvayətlərdən fərqli olaraq ifadənin yaranması tarixi real hadisələrlə əlaqədardır. Mövqeyinin möhkəmliyi, əhəlinin mətanət və cəsarətliyi ilə məşhur olan Mazandaran ərəblərin islam dinini yaymaq üçün apardıqları müharibələrdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Hökumət mərkəzlərindən uzaq, istiqalyyətlilik və azadlıqsevər xalqı olan Mazandaran islam hərəkətinə

əks çıxanlar üçün bir istinadgaha çevrilmişdi. Şərqdən möhkəm sədlər və istehkamlarla əhatə olunmuş Mazandarani ərəb qoşunları yalnız yüz illik mübarizədən sonra işğal edə bilmişdilər. Mazandarani əhalisi uzun müddət Azərbaycandakı Babək hərəkətinə qoşularaq Abbasilər sülaləsinə qarşı açıq çıxış etmişdir. Azərbaycanda olduğu kimi, Mazandaranda da islam dini ən qüvvətli müqavimətə rast gəlmişdi. Mazandarani üstünə gedən qoşunlar əksərən məğlub olardılar. Yuxarıdakı ifadə də məhz bu tarixi hadisələrə işarə kimi meydana gəlmişdir.

“BURADA MƏNƏM, BAĞDADDA KOR XƏLİFƏ”

Bu ifadə özündən bədgüman, müştəbeh adamlar haqqında işlədilir. Bəs nə üçün məhz “kor xəlifə”? Buradakı əsas kinayə və istehza həmin “kor” kəlməsində ifadə olunmuşdur.

Məlumdur ki, X əsrin əvvəllərindən başlayaraq xilafət üstündə gedən mübarizələr nəticəsində bir sıra xəlifələr məğlub edilir, gözləri çıxarılırdı. Bunlardan birincisi Əl-Qahir idi. Könüllü surətdə taxtdan əl çəkməyi üçün o, kor edilmiş və bundan sonra 17 il dilənçi vəziyyətində yaşamışdı. Başqa bir xəlifə Əl-Mütəkki kor edildəndən sonra 24 il yaşamışdır. Ondan sonra taxta çıxmış Əl-Müştəfi də kor edilmişdi və s.

*“Nüq mədəniyyəti məsələləri”,
Bakı, “Elm”, 1969-cu il, səh. 90-116.*

TƏBLİĞATÇININ DİLİ HAQQINDA

Geniş xalq kütlələri qarşısında oxunan məruzə və mühazirələrin keyfiyyəti təbliğatçını, mühazirəçini həmişə düşündürən məsələlərdəndir. Mühazirənin yüksək keyfiyyətdə olması üçün onun ideya-nəzəri məzmunu ilə yanaşı, nətiqin yüksək dil mədəniyyətinə malik olması da əsas şərtidir. Çünki mühazirə elmi cəhətdən nə qədər məzmunlu, mövzucu nə qədər aktual olsa da, yaxşı danışmaq qabiliyyətindən məhrum bir nətiq əsla müvəffəqiyyət qaza-

na bilməz, öz dinləyicisini razı sala bilməz. Mühazirəçinin müvəffəqiyyəti həm də dili yaxşı bilməsindən, yüksək nitq mədəniyyətinə sahib olmasından asılıdır. Mühazirəçinin dili sadə, aydın, səlis, dəqiq və obrazlı olmalıdır. Bununla belə, şifahi nitqin formalarından biri olan mühazirənin bəzi spesifik dil xüsusiyyətləri də vardır ki, bunları təxminən aşağıdakı şəkildə xülasə etmək olar.

Məlumdur ki, şifahi ədəbi dilimiz ancaq Sovet hakimiyyəti illərində sabit bir şəkil almışdır. Xalq ancaq bu dövrdə həqiqi söz azadlığı əldə etmiş, iclaslarda, yığıncaqlarda danışmaq hüququ qazanmışdır. Geniş xalq kütlələri arasında aparılan təbliğat və təşviqat işi, bütün xalqın ictimai həyata cəlb olunması ümumi şifahi ədəbi dilin də yayılmasına təkan vermişdir. Əlbəttə, bu işdə kütləvi savadlanmanın da böyük rolu vardır. Ə.Vəliyev inqilabdan sonrakı ilk dövrlərdən bəhs edərkən deyir ki, iclasların bir faydası vardı ki, həm təzə söz eşidirdik, həm də natiqlik öyrənirdik.

Ədəbi tələffüzdə intonasiyanın rolu mühümdür. ədəbi dil-də qrammatik qaydalar kimi intonasiya da – hamı üçün vahid olmalıdır. Bəzən sözləri çox düzgün tələffüz edən, cümlələri düzgün quran adamın intonasiyasında şivə keyfiyyətləri qalır. Bəzən yalnız intonasiyasına görə danışanın naxçıvanlı, şəkili, qazaxlı, qubalı və s. olduğunu səhv etmədən müəyyənləşdirmək mümkündür. Lakin həmin şəxs ola bilsin ki, yazısında şivə əlamətinə yol vermir. Danışq dilinin yazı dilinə nisbətən bir üstünlüyü də elə intonasiya ilə əlaqədardır. Müəyyən intonasiyanı heç bir yazı ilə qeyd etmək olmur. Danışqda düzgün fasilənin, düzgün təqtilərin, ahəngin rolu böyükdür. Hələ vurğunu demirik. Hər sözün özünə məxsus vurğusu vardır. Vurğunun yeri dəyişdirildikdə sözün mənası da dəyişmiş olur. Məsələn: *sabah* (bu gün yox, sabah) və *sabáh* (səhər tezdən), *yalnız* (ancaq) və *yalnız* (tək), *cümlə*(bütün) və *cümlə'*(qrammatik termin), *bálaca* (körpə uşaq) və *balacá* (azacıq). *gözlə* (göz ilə) və *gözlə'* (gözləmək), *qaçaraq*, *çaparaq* (feili bağlama kimi) və *qaçararaq*, *çapararaq* (zərf kimi) və s. sözlərdə vurğunun yeri mənə fərqi yaradır.

Vurğu və intonasiya ifadələrin də, cümlələrin də müxtəlif mənə almasına səbəb olur. “Haraya çatdı” ifadəsi sual tərzində və ya adi intonasiyada işlənməsindən asılı olaraq çox böyük mənə fər-

qi alır. Yaxud məşhur “*heyf, bir sən bilmədin ki, başa saldım daşı mən*” misrası intonasiya fərfinə görə bir neçə mənada anlaşıla bilər: a) daşı başa saldım, səni yox (sən bilmədin ki...), b) daşı başa salduğımı sən bilmədin, v) mən başıma daş salduğumu sən bilmədin. Sözdə bir hecanın başqa hecalara nisbətən, cümlədə isə bir söz və ya ifadənin başqa söz və ifadələrə nisbətən yüksək tələffüz edilməsinə vurğu deyilir. Şifahi nitqdə vurğunun çox mühüm rolu vardır. Vurğu sözün, hətta cümlənin mənasında müəyyən dəyişiklik yarada bilər.

Müəyyən tərkibin söz birləşməsi (sintaktik vahid) və ya mürəkkəb söz (leksik vahid) olduğu əsasən vurğudan asılıdır. *Qara ciyər və qaraciyər, ağsaqqal və ağ saqqal* kimi tərkiblərin fərqləndirilməsində vurğu başlıca meyardır. Həmin birləşmələrdə hər söz öz vurğusunu saxlayırsa bir məna, sözlərin ikisi bir vurğuda deyilsə başqa məna ifadə olunur. Deməli, vurğu istər mənanın, istərsə də qrammatik formanın müəyyənləşdirilməsində fərqləndirici keyfiyyət daşıyır. Belə nümunələrdən çox göstərmək olar. Məs.: *beşilik və beş illik, gözügöy və gözü göy, əliaçıq və əli açıq, acı dil və acı dil, ağciyər və ağ ciyər* və s. Ümumiyyətlə, vurğu dilimizin qrammatik quruluşunda mühüm rol oynayır. Birinci tərəfi sifətlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələrində vurğu adətən təyinlənən sözün üzərinə düşür. Birinci tərəfin vurğusu zəifləyir. *Qara qaş, sarı saç, qara göz, gül yanacaq* və s.

Ona görə bu sözlər çox asanlıqla birləşib bir mürəkkəb söz əmələ gətirə bilər: *qaraqaş, sarısaç, qaragöz, gülyanaq* və s.

Lakin yuxarıdakı birləşmələrin ikinci tərəfləri də dəqiqləşdirici funksiya daşıyarsa, bunlar xüsusən “*li, li, lu, li*” şəkiçisini qəbul edib yeni bir məfhumun təyininə çevrilsə, o vurğunu da öz üzərinə götürür. Fikrimizi misallarla izah edək:

“*Gödək ömürlü, soyuq üzlü, ağ xalatlq qış günü köçünü sürüyüb aradan çıxır, uzun sözlü, qara yapıncılı gecə meydana girirdi*” (Ə.Vəliyev).

Burada *gödək ömürlü, soyuq üzlü, ağ xalatlq* və s. birləşmələrdə vurğu birinci sözlərin üzərinə düşür. Birinci sözlərin belə müstəqilləşməsi onların ikincilərlə birləşməsinə – birlikdə yazılan bir mürəkkəb sifətə çevrilməsinə mane olur.

Rus dilinin təsiri ilə dilimizdə bir sıra omonimlər yaradılmışdır ki, bunların tələffüzü, vurğusu xüsusilə düzgün olmalıdır. Əslində isim və nisbi sifət şəklində olan bu sözlər dilimizdə formaca qətiyyənlə fərqlənir. Məsələn, *akadémiç* (rusca академик) və *akademik* rusca (академический) başqa-başqa şəkillərdə tələffüz olunmalıdır. Habelə *kómiç* (rusca комик) və *komi'k* (rusca комический) və s. Bu sözlərin hər biri başqa-başqa məfhumları bildirir. *Botánik* – *botanik*, *dialéktik* – *dialektik*, *klássik* – *klassik*, *lirik* – *lirik*, *méxanik* – *mexanik* *práktik* – *praktik*, *empirik* – *empirik* və s. sözlərdə də belədir. Deməli, vurğu məna müxtəlifliyi yaranmasına səbəb olur.

Dilimizin sözlərində vurğu, əsasən son hecanın üzərinə düşür (əlbəttə, sözlərin sonuna qoşulan və vurğu qəbul etməyən bəzi şəkilçilər nəzərdə tutulmur). Odur ki, dilimizə keçib vətəndaşlıq hüquq qazanmış xarici mənşəli özlərdə vurğu bəzən düzgün tələffüz olunmur. Məs.: *akademi'ya*, *ope'ra*, *astrónom*, *di'aloq*, *kilómetr*, *maqázin*, *monóloq*, *nekróloq* və s. sözlərdə vurğu göstərdiryimiz kimi olmamalıdır.

Belə sözlərdə vurğunun yerinə xüsusi fikir verilməlidir. Bunların bəzilərində vurğunun yerini qeyd edək. *Avtóbus*, *akadémiya*, *apostróf*, *anonim*, *astronóm burjuaziya*, *qastronómiya*, *qrenadér*, *demokrátiya*, *departáment*, *desimétr*, *dialóq*, *dramaturgiya*, *kilometr*, *kinematoqrafiya*, *kómpas*, *heróqlif*, *import*, *kauçúk*, *leki-kóqraf*, *maqázin*, *meteoróloq*, *monolóq*, *monumént*, *nekrolóq*, *partér*, *paraliç*, *portfél*, *postamént*, *pseudonim*, *psixóloq*, *revolvér*, *roman*, *sanitari'ya*, *santimétr*, *silos*, *stenoqrafiya*, *terror*, *faksimile*, *farfór*, *fórum*, *éskkurs*, *ekspért*, *epiqraf*, *epilóq*....

Dilimizdə müəyyən sözlər vardır ki, onlar müstəqil işlənmir və vurğu qəbul etmir. Vurğu ayrı-ayrı sözlərin deyil, bir anlayış bildirən söz qrupunun üzərinə düşür və burda vurğunun təşkil edicilik funksiyası meydana çıxır. Məsələn, *mənə görə*, *onun üçün*, *evə kimi*, *sənin qədər* və s. tərkiblərdə ikinci sözlər vurğusuzdur. Belə birləşmələrdə ümumi vurğu olur ki, bu vurğu mənaca və formaca sözləri bir qrupa toplanır və buna *ritmik qruplar* deyilir. Deməli, vurğu müəyyən tərkibdə və ya cümlədə ən əsas sözü qeyd edir ki, bütün fikrin anı, mahiyyəti bu sözdə olur.

Cümlədə vurğunun məna cəhəti odur ki, diqqəti həmin vurğulu sözə cəlb etsin, bu sözü daha qabarıq nəzərə çatdırsın.

Şifahi dilin bir sıra səciyyəvi cəhətləri vardır ki, bunlar onu yazılı dildən fərqləndirir. Burada aydın tələffüzü, düzgün intonasiası və fasilələrin dəqiq, sərrast sıralanmasını xatırlatmaq istəyirik. Nitqin sürəti, səs tonunun müxtəlifliyi də öz təsirini göstərir.

Bernard Şou göstərirdi ki, “bəli”, “yox” sözləri bircə şəkilə yazılır, lakin onları əlli cür ahənglə demək olar. Doğrudan da, nitqdə ahəngin xüsusi yeri vardır. Ahəng dilin ekspressiv keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Bəzən *nə* deyilməsi ilə deyil, *necə* deyilməsi ilə maraqlanırlar. Burada sözün leksik mənası ikinci dərəcəli rol oynayır. İlk növbədə ahəngin təsiri dinləyicini öz hökmü altına alır. Müəyyən müddətdən sonra isə sözün əsil leksik mənası dərk olunur. Məsələn, əslində antifaşist olan hər kəsə qəflətən və yüksək ahənglə “sən antifaşistsən” dedikdə, ilk növbədə etiraz edəcəkdir. Lakin sözün mənasını dərk edərək məmnun qalacaqdır (əlbəttə, burada “faşist” sözünün mənfi mənası və “anti” hissəsinin inkar (-mənfi) olması da müəyyən psixoloji vəziyyətə səbəb ola bilər. Axı, “anti-marksist”, “antikommunist” kimi sözlərdə “anti”nin yaratdığı məna mənfidir).

Ahəng bəzən mənanı əvəz edə bilər.

M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasında Məstəli şah:

Dağdəğaha fətəndi
Tübbəl - kəra kərəndi,
Tübbəl – kümüm kümü ha
Biyəndi, yəndi-yəndi

– deyə oxuyur və heybətli səslə divləri çağırır. Əslində isə bu hoqqabaz həmin sözlərlə heç bir şey ifadə etmir. Lakin müəllifin qeyd etdiyi kimi, “heybətli səs” onun imdadına yetişir və avam qadınları öz cadugərliyinə inandırır.

Bir fransız komik aktyoru müsamirələrin birində elə bir səslə “danışır” ki, tamaşaçılar – bütün salon ağlayır. Lakin aktyor konkret heç nə deməmiş imiş, sadəcə əlifbanı təşkil edən hərfləri

sırası ilə sadalayıbmiş.

Nitqdə tonun, ahəng və intonasiyanın mühüm əhəmiyyəti olduğunu bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər dönə-dönə qeyd etmişlər.

Məşhur natiq A.F.Koni göstərir ki, ucadan, aydın və sər-rast danışmaq lazımdır. Səsin tonunda inam, qüvvət, güc hiss olun-malı, vaiz tonu olmamalıdır, bu, böyüklər üçün lazım deyil, gənclər üçün darıxdırıcıdır. Öz məsləkinə dərin etiqad, öz qüvvəsinə inam hissi səsin tonunun da qüvvəsini, təsirini artırır.

Yazıçı H.Mehdi Sov.İKP XXII qurultayında Dolors İbar-rurinin çıxışından bəhs edərək yazır:”Dolores İbarruri hansı dildə danışır-danışsın, fərqi yoxdur, onun inqilabi ehtirası eyni dərəcədə qüvvətli təsir buraxacaqdır. Yox, ispan dilinin özündə nə isə xitabət kürsüsü üçün yaranmış bir ahəngdarlıq vardır. İnqilabi ehtiras da buna əlavə olunanda radio vasitəsilə verilən tərcüməni yox, elə is-pancanı dinləmək istəyirsən, sanki hər şeyi başa düşürsən və ya nit-qin nə cür bir fikir təlqin etdiyini bütün varlığımla duyursan”. Bu sözlərdə mənalı bir həqiqət ifadə olunmuşdur. Məlumdur ki, into-nasiya iki cəhətlə bağlıdır: nitiqn iradi-emosional və məntiqi-əqli cəhətləri. Emosional cəhət budur ki, intonasiya insanın psixi-fizio-loji təbiətindən asılıdır və buna görə də ümumi səciyyəyə malikdir. Bütün dillər üçün, insanlar üçün eynidir, müştərəkdir. Odur ki, baş-qa dildə nitqin məzmununu ancaq intonasiyaya əsasən hiss etmək olar.

Məntiqi cəhət budur ki, intonasiya hər bir konkret dilin fon-etik və xüsusən qrammatik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır, buna görə də müxtəlif şəkildə təzahür edir.

V.A.Boqoroditski göstərirdi ki, hər dilin özünə məxsus in-tonasiyası olur, hətta eyni dilin şivələri intonasiyaya görə bir-birin-dən fərqlənir. Məsələn, məhz intonasiyasına görə danışanın şəkili-mi, qubalımı, naxçıvanlımı və s... olduğunu çox asanlıqla müəy-yənləşdirmək mümkündür. Bu vəziyyət isə həmin şəxsin ədəbi dil-də danışmadığını (başqa qrammatik qanunlara nə qədər əməl etmiş olsa da) sübut edir.

Ümumi ədəbi dilin formalaşmasında vahid intonasiyanın çox böyük əhəmiyyəti vardır. İnsanın təhsili, tərbiyəsi, peşəsi, yaşı, inkişaf dərəcəsi, temperamentindən asılı olaraq müxtəlif fərdi into-

nasiya da ola bilər. Lakin vahid ədəbi dil üçün intonasiya qanunlarına hamı əməl etməlidir. Cümlədə intonasiyanın rolu çox böyükdür. Cümlədəki sözləri canlandıran, mənalandıran, nitqi ifadəli, emosional edən vasitə intonasiyadır. Hər hansı tərkibin, sözün, söz birləşməsinin cümlə şəkli ala bilməsi üçün predikativlik və intonasiyanın mövcudluğu zəruridir. Bu məsələni ona görə xatırladıq ki, uzun müddət cümlələri ancaq formal cəhətdən tədqiq etmişlər, cümlədə intonasiyanın roluna əhəmiyyət verməmişlər və nəticədə şifahi danışığı dilindən, təcrübədən uzaq müddəalar irəli sürmüşlər.

Lakin məlumdur ki, hər bir cümlədə intonasiya vardır. Cümlə heç vaxt intonasiyasız olmur. İntonasiyasız cümlə quru sxemdir, abstraksiyadır, cansız-qansız tərkibdir. Nitqi canlandıran və mənalandıran ancaq intonasiyadır. İntonasiya hətta çox vaxt sözün lüğəti mənasını üstələyir. Külli miqdarda faktlardan məlumdur ki, intonasiya hətta sözün zidd mənalara daşmasına səbəb olur (məsələn, “*yaxşı*”, “*yaman*”, “*zalım*” və s. kimi sözlər müxtəlif və əks mənalara ifadə edə bilər). Hər cümlə tipinin spesifik intonasiyası vardır. Lakin məsələ burasındadır ki, bəzi cümlələrdə bu intonasiya daha aydın şəkildə təzahür etdiyi halda, başqa cümlələrdə nisbətən örtülü, ili, qapalı şəkildə yaşayır.

Hazırda sovet dilçiliyi intonasiyanın cümlədə rolunu, yerini çox düzgün müəyyənləşdirir. Akademik V. Vinqradovun dedi-yi kimi, cümlə nəinki varlıq haqqında məlumat verir, həm də danışanın bu varlığa münasibətini bildirir.

Elmi ədəbiyyatda intonasiyanın bir çox növü qeyd olunur: sual, nida, təəccüb, çağırış, təsdiq, inandırma, müsbət, bəyəndirmə, nəsihət, təhsin, xahiş, yalvarış, dəvət, rica, əmr, müqayisə, qarşılaşdırma, tələffüz, sadalama, təsviri, nəqli, bölgü, öyüdverici, istək, arzu, müraciət, məsləhət, təskinlik...

Dildə intonasiyanın dörd əsas funksiyası vardır:

a) danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. Cümlədə zəruri söz xüsusi vurğu ilə tələffüz olunur.

b) cümlənin müxtəlif hissələrini bir vahiddə birləşdirir. Buradan da onun birləşdirici funksiyası meydana çıxır.

v) modallıq bildirir, yəni nəqli, əmr, nida və sual cümlələrini fərqləndirir.

q) başlıcası da cümləni müəyyən hissələrə bölür ki, bu hissələrə təqti (sintaqma) deyilir.

Təqti bir sözdən və ya bir neçə sözün qrammatik tərkib, mənə və intonasiya əsasında birləşməsindən ibarət sintaktik vahiddir ki, birnəfəsə tələffüz olunur. Təqti əsasən cümlənin hissəsi olsa da, bəzən o, cümlənin eyni də olur.

“Bir atanı oğlunun gələcəyi nə qədər məşğul edirsə, biz müəllimləri də hər şagirdin müqəddəratı və gələcək bəxtiyarlığı bir o qədər düşündürür” (A.Şaiq). Bu cümlədə aşağıdakı təqtilər vardır: *bir atanı; oğlunun gələcəyi; nə qədər məşğul edirsə; biz müəllimləri də; hər şagirdin müqəddəratı və gələcək bəxtiyarlığı; bir o qədər düşündürür.*

Hər təqtinin daxilində müəyyən zəruri sözlər vurğu qəbul edir və başqa sözləri öz ətrafına toplayır. Vurğulu söz həmin təqtinin əsası, mərkəzi olur və əsasən tərkibin sonuncu sözü kimi işlənir. Məs.: *“oğlunun gələcəyi”* və ya *“biz müəllimləri də”* təqtilərindən vurğu *gələcəyi* və *müəllimləri* sözlərinin üzərindədir.

Eyni zamanda cümləni təşkil edən təqtilərdən biri (və ya bir neçəsi) qalanlarına nisbətən yüksək vurğu ilə tələffüz olunur. Təqtinin vurğusu son söz üzərində olmadıqda ümumiyyətlə cümlənin məntiqi vurğusu olur. Məsələn, yuxarıdakı misalda *“nə qədər məşğul edirsə”* və *“bir o qədər düşündürür”* təqtilərinin vurğunu son söz üzərində deyil, bütün cümlənin məntiqi vurğusu *“nə qədər”*, *“o qədər”* sözləri üzərinə düşmüşdür.

Cümlələri təqtilər üzrə tələffüz etməklə həmin ifadələr bir növ təhlil olunur, onların mahiyyəti aydın və qabarıq tərzdə nəzərə çatdırılır. Sözləri təqtilər üzrə qruplaşdırmağın hansı sözün hansı sözə aid olduğunu müəyyən etməkdə, bütöv cümlənin (fikrin) hansı hissələrdən təşkil edildiyini anlamaqda köməyi çox olur. Müxtəlif təqtilərdən düzəldilmiş cümləni birnəfəsə söyləmək olmaz. Dinləyici belə tələffüz edilmiş fikri qavramaqda çox çətinlik çəkir. Çünki təqti cümlə daxilində aparılan mexaniki bölgü deyil, bəlkə dilin məntiqi cəhəti ilə, fikrin məntiqi ilə əlaqədar qurulmuş tərkib hissələridir. Cümləni təqtilər üzrə qurmaqla fikrin mahiyyətini çatdırmaq mümkündür. Bu zaman nəticə öz nitqini təhlil etməli olur, aydınlıq və dəqiqlik tələblərinə cavab verə bilər.

Hər təqtiyə daxil olan sözlər bir məntiqi vurğu ilə, bunların arasında qətiyyənlə fasilə edilmədən tələffüz edilməlidir. Məs.: "Kuba xalqının azadlıq işinə tərəfdar olduğunu bildirir" – cümləsində üç qrammatik söz birləşməsi vardır və bu cümlə üç təqti üzrə tələffüz oluna bilər: "Kuba xalqının azadlıq işinə", "tərəfdar olduğunu", "bildirir". Odur ki, müəlliminin bu cümləni "Kuba xalqının" fasilə, "azadlıq işinə" fasilə və s. oxuması səhvdir. Belə təqtiləri əsaslanmayan mexaniki bölgü üzrə tələffüz cümlənin ümumi məzmununun qavranılmasına əngəl törədir. Buna görədir ki, eyni mətni (hətta şeiri də) müxtəlif adamlar oxuduqda oyanan təəssürat həmin mətnə, fikrə münasibət də müxtəlif olur. Təqtilər dilin ümumi ritmində mühüm rol oynayır. Aşağıdakı misalda verilmiş üç cümlənin hər biri iki təqtidən ibarətdir.

"O həm gülür, həm də ağlayırdı. Göz yaşları içində bu gülüş nə idi – qış ayazında donmuş bahar çiçəklərimi? Qəhqəhə odunda bu hıçqırığ nə idi – yay günəşi ilə yanmış payız yarpaqlarımı?" (S.Dağlı).

Hər təqtidən sonra fasilə edilir. Təqtilərin və fasilələrin düzgün sıralanması nitqdə bir ritm yaradır. Bu cür ritmik danışan şəxsin nitqi qulağa xoş gəlir. Təsirli olur, şeir təsiri bağışlayır. Elə əslində də şeirlə nəsr arasındakı məsafə bu ritmlər ilə müəyyənləşdirilir. S.Hüseynin aşağıdakı cümlələrini şeir kimi oxumaq olmazmı?

"Mənə bir ümitsizlik hakim olurdu. Bizim gələcəyimiz nə olacaqdı?"

İstər nəsr olsun, istər şeir, fərqi yoxdur, cümlənin sonunda səs alçalır. (Əlbəttə, müəllimə yeri gəldikcə şeir parçalarından da istifadə olunur). Bəzən şeiri düz oxumurlar. Sözü, səsi uzadırlar ki, bu, ədəbi tələffüzü korlamaqdan başqa bir şey deyildir.

Təqtilərə bəzən ritmik qruplar da deyilir. Belə bütöv bir vurğuda deyilən ritmik qruplar dilimizdə hədsiz-hesabsızdır. Bura qrammatik söz birləşmələri, müxtəlif frazeoloji birləşmələr, bir məna verən nominativ adlar, bir sıra mürəkkəb idarə, müəssisə, təşkilat adları, terminlər və s. daxildir.

Cümlədəki təqtilər arasında məntiqi fasilələr zəruridir. Fasilə vasitəsilə bir təqtinin tərkibindəki sözlər bir-biri ilə əlaqələndirilir.

dirilir, habelə fasilə müxtəlif təqtilərin daxilindəki sözləri bir-birindən ayırır.

Deməli, təqtinin xarici əlaməti fasilə hesab olunur. Bunun funksiyası isə sözləri müxtəlif tərkiblərdə birləşdirməkdir. Lakin fasilə təkcə təqtiləri ayırmaq üçün deyildir. Sükut, mənalı sükut bəzən daha çox təsirli olur. Buna görə də elədə hallar olur ki, məntiqi və qrammatik cəhətdən fasilə mümkün olmadıqda belə, yenə də fasilə edilir. Məsələn, yazıçı İ.Hüseynovun əsərlərindən aldığımız iki cümləni qeyd edək:

1. Zəlimxan Zümrüdə baxdı və...birdən-birə ürək ağrısı ilə başa düşdü (“Teleqram”).*2. Yavarışlı pıçılı əşidildi və...və həmin dəqiqə də Gülbəniz qəbahət etdiyini başa düşdü* (“Kabus”).

Əslində “və” dən sonra ümumiyyətlə fasilə mümkün deyildir. Lakin bu müəyyən psixoloji vəziyyətin təsvirində işə yararır; hiss-həyəcan oyadır, danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini bildirir və s.

Deməli, intonasiya və fasilənin də söz kimi emosional təsiri vardır. Fasilə ilə bir-birindən ayrılan təqtilər cümlənin tərkibində müəyyən bölgü, ritm, ahəng yaradır. Bütün bunlar dilin musiqisini təşkil edir. On görə də düzün danışan adamın nitqi də ahəngdar çıxır, dinləyiciyə xoş təsir bağışlayır. Belə nitq hətta musiqi kimi səslənir. Sanki şeir oxunur.

Əks halda, yəni düzgün tələffüz qaydaları pozulduqda, nitq başa düşülmür və ya hətta səhv başa düşülür. “*O, hərdənbir oynayan uşaqlara baxırdı*” cümləsində “*hərdənbir*” sözündən sonra fasilə edilib-edilməməsindən asılı olaraq müxtəlif məna çıxır. Beləliklə, nitqdə intonasiyanın əhəmiyyəti böyükdür. Nitqin məqsədi dinləyicini səfərbər etmək, onu inandırmaq, fəallaşdırmaqdır. Bunun üçün də dinləyicinin qəlbini ələ almaq, onda hiss-həyəcan oyatmağı bacarmaq tələb olunur. Odur ki, nətiq sadəcə quru faktları rəsmi şəkildə sadalamaqla kifayətlənməməlidir. Dildə çox qüvvətli təsiri olan intonasiya vasitələrindən də yaxşı istifadə etməyi bacarmalıdır. Ən görkəmli sənətkarlarımız dilimizin intonasiya vasitələrinə həmişə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Tarixən ədəbiyyatımız inkişaf etdikcə, dildə xəlqiliyə, realizmə yaxınlaşdıqca canlı intonasiya şeirdə mühüm yer tutmağa başlamışdır.

Klassik şeir çərçivələri içərisində Füzuli xalq ahəngini əruzaya gətirmişdir və ya bu vəznəni şifahi danışmaq dilinə tabe edərək bilməmişdir. Dahi şairin əsərlərində şifahi dilin müxtəlif intonasiya vasitələri təbii, canlı şəkildə saxlanmışdır, əruzun tələbinə görə bunların qol-qabırğası sınınmamışdır, burada dilimizin intonasiyası sünüləşdirilməmişdir.

Əruzla yazan M.Ə.Sabirin dili ancaq şifahi dilin intonasiyası əsasında. “Əsasında” demək azdır, bəlkə lap bu intonasiyanın özüdür. Danışmaq ahəngi şeirə dönmüşdür. Bir sıra nəsr əsərləri şeirdən daha çox sevilir və xoşa gəlir. Yaxşı oxunur. Başlıca səbəblərdən biri də buradakı intonasiyadır.

Cümlənin, fikrin ümumi məzmununu intonasiyadan asılı olaraq müxtəlif şəkildə qavranıla bilər. Qarşılaşdırma ahəngində iki cümlə üzvü və ya cümlə iştirak edir ki, bunlarda iştirak edən və qarşılaşdırılan sözlərin ikisi də vurğulu olur. Lakin bu vurğuların biri (adətən birincisi) yüksək tonla tələffüz olunur. Beləliklə, qarşılaşdırılan fikirlər, şəxslər, əşyalar, hadisələr, xüsusilə nəzərə çatdırılır.

“Üst mərtəbədəkilərin də, altdakıların da qarnı ağrıyırdı. Bəylə xanım gülməkdən qarınlarını tuturdular. Atamla anam dizlərini qarınlarına söykəyib bərk qucaqlamışdılar. Bəylə xanım ona gülürdü ki, mən boşqab əvəzinə test gətirmişəm. Atamla anam ona görə qara geymişdi ki, hara gedirdikə, üzümüz danlanırdı. Üstdakıların hiriltisi kəsilmir, altdakıların ah-ufu otağa sığmırdı” (Ə.Vəliyev).

Bu cümlədə *üst mərtəbədəkilər – altdakılar; bəylə – xanım, atamla – anam* tərkibləri bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Qarşılaşdırılan tərəflər arasında müəyyən qədər fasilə edilir. Qarşılaşdırmada eyni cinsli söz və ifadələr bir-birindən uzaq olan növlərə bölünür.

Sadalama ahəngi qarşılaşdırma ahəngindən fərqlidir. Əvvələn, qarşılaşdırılan cümlə üzvü (və ya cümlələr) bir qayda olaraq iki hissədən ibarət olur. Sadalamada isə ikidən daha çox cümlə üzvü iştirak edir. Başqa sözlə, üç və daha çox həmcins üzv olduqda sadalama ahəngi daha aydın şəkildə təzahür edir. Digər tərəfdən, qarşılaşdırmada müxtəlif (əvvəl yüksələn, sonra alçalan) intonasiya varsa, sadalama zamanı həmcins üzvlər eyni ahənglə tələffüz olu-

nur. Lakin bu sadalanan sözlər cümlədə əsas vurğunu öz üzərinə götürür. Sadalanan üzvlərin hamısı birlikdə bir ritmik qrup təşkil edir, axıra qədər eyni ahənglə tələffüz olunur. Lakin bu sadalamada iştirak edən sözlər də müəyyən tərkiblər (əsasən məna yaxınlığına görə) yarıdır və tələffüzə fərqlənir.

“Cəmiyyətlə açıq, gizli, kobud, incə, pərdəli, pərdəsi, soyuq, qızğın vuruşmada Minaxanım bərkimişdi. Yeriməyi, qaçmağı, atılmağı, dingildəməyi, batmağı, çıxmağı, pusquda durmağı öyrənmişdi” (M.İbrahimov).

Hər iki cümlədəki həmcins üzvlər qrupu bir təqti təşkil edir, eyni sadalama ahəngində tələffüz olunur. Lakin birinci təqtinin daxilində müəyyən ritmik qruplar da vardır ki, bunlar daha sıx birləşmələr yaratmışdır. Yanaşı gələn mənaca zidd sözlər bir-birinə o qədər yaxındır ki, bunlar hətta bir vurğuda – birnəfəsə deyilir: *açıq – gizli, kobud – incə; pərdəli – pərdəsiz; soyuq – qızğın*. Demək, sadalamada mənaca belə toplu birləşmələr yaranması üçün geniş imkan vardır və başqa şəraitdə belə sözlər arasında defis işarəsi qoyulur.

Sadalama ahəngi yalnız həmcins üzvlərə xas deyildir. Cümlələr də, abzaslar da, bəndlər də (rəsmi sənədlərdə, elmi əsərlərdə və s.) bu ahənglə tələffüz olunur. Sadalama ahəngində emosional cəhət, dinləyicinin (və oxucunun) hissinə təsir məsələsi diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Sadalamada bir sıra nizam, səliqə vardır ki, bu da yadda qalmanı asanlaşdırır, şeir kimi təsirli olur.

“Oğullar var ki, gündə bir pəncə taxılı biçir. İgidlər var ki, bir gündə yüz bağ otu lay qoyur, xorumlayır, bağlayır. Cavanlar var ki, qaçarağına köhlən at çatmır. Qızlar var ki, tər qönçə misalındadır, sifətinə baxmaq olmur. Gəlinlər var ki, yenicə açılmış güllə oxşayır, deyirsən bəs qüdrətin qələmi ilə çəkilib. Arvadlar var ki, elə bil həmənlənmiş qızılıdır, yanağına baxdıqca baxmaq istəyirsən. Kişilər var ki, danışanda ağızlarından məna, mərifət tökülür” (Ə.Vəliyev).

İntonasiyanın belə müvaziliyi nəticəsində müəyyən ritm yaranmış olur. Eyni cümlənin müstəqil cümlə, yoxsa cümlənin həmcins üzvü olması da ahəngdən, sözlər (cümlələr) arasındakı fasilədən asılıdır.

“Ayaz duruxdu, udqundu. Çaydan içib boğazını islatdı. Dəsmalını çıxarıb dodaqlarını sildi. Haçandan-haçana dedi”(Ə.Vəliyev).

Yaxın, çox yaxın mənə bağlılığı olan bu cümlələr yalnız fasilə vasitəsilə müstəqilləşmişdir. Fasiləni qısaltmaqla bunları cümlənin həmcins üzvləri kimi də tələffüz etmək mümkündür.

Sadalama tabesizlik əlaqəsi üzrə qurulan həmcins üzvlər və tabesiz cümlələrdə təzahür edir. Ahəngdən, tələffüzdən asılı olaraq eyni bir tərkib müxtəlif mənalar ifadə edə bilər.

“Çayını içib işə yollandı” – tərkibini iki cür anlamaq olar ki, burada ahəng, sözün deyilişi əsasdır. 1. *Çayını içdi və (bundan sonra) işə yollandı*. Bu halda cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində düşmüş olur. 2. *Çayını içdi və (həm də) işə yollandı* (yəni iki iş sadalanır). Burada sadalama vardır.

Ümumiyyətlə, bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələri bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən tələffüz etmək və dinləyiciyə düzgün çatdırmaq həmişə çətindir. Burada intonasiya lap birinci dərəcəli rol oynayır. Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr elə tələffüz olunmalıdır ki, tərkib hissələrinin bir-biri ilə əlaqəsi aydın hiss olunsun. Bunlar qrammatikalarda “mənə əlaqələri” adlanır.

İntonasiya ilə əlaqədar bir məsələ də ara sözlərin və ara cümlələrin tələffüzüdür. Ara cümlələr daxil edildiyi cümlənin ümumi ahənginin dəyişməsinə səbəb olur. Məs.:

“Nişanlı qız körpə qardaşını qucağına alıb bulağa endi”. Bu, vahid ahəngi olan bir cümlədir. Lakin bunu ara cümlə ilə işlədək: *“Nişanlı qız körpə qardaşını (onun bir qardaşı vardı) qucağına alıb bulağa endi”* (Ə.Vəliyev).

İkinci cümləyə daxil olmuş ara cümlə əvvəlki cümlənin ahəngini dəyişdirir. Çünki əlavə olunan bu cümlə əvvəlki cümlə tonunda tələffüz olunmur. Burada səsin tonu qismən alçalır. Həm də ara söz və ara cümlələr nisbətən sürətlə deyilir.

“Müəllimlərimizin heç birində (o cümlədən mən də) bu keyfiyyətlər lazımı yüksəklikdə deyildi” (Ə.Vəliyev).

Mənasına görə isə ara sözlər və cümlələr izah – aydınlaşdırma məqsədi güdür, müəllifin fərdi münasibətini bildirir və s.

Dilimizdə sual cümlələri üç vasitə ilə düzəlir:

a) sual şəkilçilər ilə; b) sual bildirən sözlər – sual əvəzlilikləri ilə; v) intonasiya ilə.

Sual şəkilçiləri – *mi, mi, mu, mü* əsasən cümlənin xəbərinə qoşulur, lakin cümlənin hər hansı üzvü ilə də işlənə bilər. Bu şəkilçilər adətən cümlədə məntiqi vurğu qəbul edən sözlərə bitişir. Məsələn: “*Xəzəri aramağa başlasınmı? Deməzlərimi, qız, sən burada nə axtarırsan? Mərdanın üzünə çıxmaq mı olardı? Nüsxəni bərpamı etmək olardı?*” (S.Rəhimov).

Sual sözləri *kim, nə, necə, neçə, hansı, hara, nə vaxt* (və bunların müxtəlif formaları, habelə bunlar vasitəsilə düzələn müxtəlif birləşmələr məzmun və məqsədindən asılı olaraq cümlədə əsas vurğunu qəbul edə bilər, etməyə də.

Sual cümləsi heç bir qrammatik vasitə olmadan yalnız intonasiya əsasında tələffüz oluna bilər. Belə hallarda intonasiya cümlədəki qrammatik əlamətləri (şəkilçi, söz, söz birləşməsi) əvəz etmiş olur.

Deməli, intonasiya bu kimi qrammatik vasitələrlə eyni hüquqa malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sual sözü və şəkilçisi ilə işlənmiş cümlələrdə bunlarsız işlənən cümlələrdəkinə nisbətən intonasiya daha zəif olur. Müqayisə üçün “*kitabı oxudunmu?*”, “*kitabı oxudun*” cümlələrini göstərmək olar. İkinci cümlədə sual intonasiyası daha qüvvətli şəkildə meydana çıxır.

Ümumiyyətlə, intonasiya tələffüz olunan dil faktına (sual şəkilçisi, sual sözü və s.) tərs mütənəsibdir. Cümlədə sual bildirən şəkilçilər, sözlər az olduğu nisbətdə intonasiyanın rolu artır və əksinə, cümlələrin birləşib, bir mürəkkəb sintaktik vahid əmələ gətirməsi ancaq birləşdirici intonasiya əsasında mümkün olur. Xüsusilə bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən müxtəlif növ cümlələrin bir vahiddə birləşdirilə bilməsinə səbəb yalnız intonasiyadır.

Səslərin tələffüzü düzgün olmalıdır. Əlifbamımızdakı “*k*” hərfinin iki adı vardır, yəni bu hərflər iki cür – həm *ka* kimi (alınma sözlərdə), həm də *ke* kimi (ən çox azəri sözlərində) tələffüz olunur. Televizorda diktör Yuqoslaviya filmi “*Vanda Kosu axtarın*” haqqında danışanda “*Kosu*” sözünü azəricədə olan “*kos*” kimi tələffüz etdi ki, bu hal müsbət hesab oluna bilməz.

Sözlər aydın tələffüz edilməlidir, ayrı-ayrı səsləri, hecaları udmaq olmaz. Bəzən radio və televiziya verilişlərində “ənənələr”, “müvəffəqiyyət” kimi sözlər (“ənənələr”, “məfəqiyyət”) səhv tələffüz edilir. 1962-ci il oktyabrın 24-də televiziya diktorunun danışığında belə nöqsanlar müəyyən etdik: a) ”Amerika imperialistləri”; b) ”fitnəkarlıq hərəkatları”, “təcavüzkarlıq hərəkatları” (Fitnəkar, təcavüzkar hərəkatlar daha düzdür); v) ardıcıl gələn üç cümlə təxminən eyni sözlərlə başlayırdı:”Oktyabr kolxozunun üzvləri”, “briqadanın üzvləri”, “kolxozun üzvləri” (cümlələrin belə yeknəsəq quruluşu dilə etinasız münasibətdən irəli gəlir).

Təəssüf ki, əsərlərimizdə əsasən yazılı dilin qanunları tətbiq olunur, şifahi dil isə kənarında qalır. Mədəni nitq məsələlərindən az bəhs olunur. Hər kəs yazıda səhv buraxırsa, ifadəni düz qurmursa, onu savadsız hesab edirlər. Lakin danışıda sözün səhv deyilişinə, cümlənin yöndəmsizliyinə irad tutan az olur. Halbuki lap ali təhsilli bəzi yoldaşların danışığında “əyə”, “alə”, “gedirsüz”, “alajam”, “dədəyin”, “gözüyün” və s. kimi tələffüzə təsadüf olunur. Belə danışığ özü savadsızlıq əlaməti deyilmi? Belə çıxır ki, ədəbi dil normalarını öyrənmək ancaq yazmaq üçün lazım imiş. Bəs şifahi ədəbi dil? Düzdür, şifahi ədəbi dildə yazılı ədəbi dildən fərqlənən müəyyən keyfiyyətlər mövcuddur. Məs.: *oxuyarsınız, yazmalsıyanız, gedəcəkiniz* və s. feillərdəki “*sınız, siniz, sunuz, süünüz*” şəkilçiləri danışıda “*sız, siz, suz, süz*” şəkillərinə düşür. Son dövrlərdə yazılmış bədii əsərlərdə də bu hal geniş yayılmışdır. Deməli, yazılı dil ilə tələffüzdə fərqlər yaranmaqdadır. Yazıda nə qədər təbii görünsə də, danışıda bunların işlədilməsi üslubi cəhətdən özünü doğrulda bilmir. Hətta bəzən “*sınız-miniz...*” deyə xalq bu şəkilçilərə mənfi münasibətini də bildirir. Təbiidir ki, şifahi dil ilə yazılı dilin fərqi ola bilər.

XVIII əsr fransız yazıçısı Buffon deyirdi ki, kim eyni ilə danışdığı şəkildə yazırsa, o, əla danışmış olsa da, pis yazmış hesab olunur.

Bununla belə, ədəbi dilin müəyyən sabit normaları vardır ki, istər danışıda, istərsə də yazıda onlara əməl edilməlidir.

Sözünün asanlıqla anlaşılması, başa düşülməsi üçün hər kəsin dili dəqiq və aydın olmalıdır. Dilin dəqiqliyi odur ki, bu dil

danışanın və yazanın ifadə etmək istədiyi fikrə tam müvafiq gəlsin. Dildə aydınlıq odur ki, oxucu və ya dinləyici fikri çətinlik çəkmədən anlasın, asanlıqla başa düşsün.

Obyektiv faktlara subyektiv münasibət, fərdi qiymət vermə dil vasitəsilə mümkündür. Odur ki, hər kəs öz ideya və məqsədinə müvafiq şəkildə dilə – sözə yanaşır, ondan istifadə edir. İdeya mübarizəsində sözün qiyməti xüsusilə böyükdür. Bu cəhətdən S.S.Axundovun “İki yol” pyesində müxtəlif tiplərin “teatr” sözüne verdikləri tərif maraqlıdır.

Mir Kazım ağa: – Teatr”! Lotular yığıncağı.

Məmməd: Xeyr, ürəfa ocağı.

Molla Fəttah: Şeytan yuvası.

Məmməd: Xeyr, mələk otağı.

Mir Kazım ağa: Ora meyخانadır.

Məmməd: Xeyr, ora ibrətxanadır.

Xüsusən məcazlar ilə zəngin olan, geniş obrazlılıq vasitələrinə malik olan Azərbaycan dilində təbliğat imkanları çoxdur.

Deməli, məqsəddən asılı olaraq eyni fikri müxtəlif tərzdə ifadə etmək olar. Azərbaycan dilinin quruluşu müxtəlif ifadə tərzində əldə etməyə geniş imkanlar verir. Məqsəddən asılı olaraq bir mənəni bir neçə şəkildə ifadə etmək əsasında düzəlmiş müxtəlif lətifə və rəvayətləri xalq içərisində mövcud olması da təsadüfi deyildir.

Nitqin dəyəri daha çox məzmunla ölçülür. Hay-küy, gurultu salmaq ilə real nəticə əldə olunmur. V.İ.Lenin dediyi kimi, partiyamız həmişə “inqilabi ibarəbazlığın” əleyhinə olmuşdur.

Gurultulu, təmtəraqlı nitq, dəbdəbəli danışmaq təsadüfi olmadığı kimi, quru, bədiilikdən məhrum nitqin də kəsəri az olur. Sov.İKP XXII qurultayının nümayəndəsi yazıçı H.Mehdi “Gəlir kommunizm..” adlı məqaləsində yazır:”Qurultayı təbrik edən natiqlərdən biri (adını unutmuşam) çox ucadan və pafosla danışdı.

Qara Qarayev dedi:

–İndi belə danışmaq adət deyil.

Mən ona haqq verdim. İndi doğrudan da bu cür nitqlər arxaik kimi görünür. İnsanların nəzəri səviyyəsi artdığına görə, hər şeydən çox yeni fikir və dərin məzmunla diqqət yetirirlər.

Marşal Malinovskinin çıxışı bu həqiqəti bir daha təsdiqlə-

di. Ucadan, qışqıra-qışqıra düşməni qorxutmaq istəyən sərkərdələr tarixdə az olmamışdır. Ancaq indi vurhəvur müharibə hazırlayan imperialistləri bəlağətli nitqlə ağıllandırmaq mümkün deyil. Marşal Malinovski bunu dərk etdiyi üçün, çox sadə, lakin sanballı sözlər işlədirdi”¹

Şifahi nitq bir növ yaradıcı nitqdır. Bunu ən müxtəlif şəkillərdə qurmaq olar ki, daha maraqlı olsun, dinləyicini cəlb edə bilsin, onun ürəyinə yatsın. Bu isə istedadından çox asılıdır. Eyni sözlərin, ifadə tərzinin təkrarlanması dinləyicini tez yorur. Odur ki, dilimizin zəngin sinonimlərindən məharətlə istifadə etmək zəruridir. Sinonim ifadə vasitələri natiqin lüğət ehtiyatının zənginliyindən asılı olaraq az ya çox işlənilə bilər. Bizim bədii ədəbiyyatımızda yaxın mənalı sözlər – sinonimlər bir üslubi vasitə kimi həmişə çox geniş dairədə işlədilmişdir. Lüğətin rəngarəngliyi ilə fərqlənən hər hansı sənətkarımızın bədii dilində belə sözlərə – təkrardan yaxa qurtarmaq üçün işlənən sinonimlərə addımbaşı rast gəlmək mümkündür.

Mən ayrı cür dərk eləyirəm, o başqa şəkildə. O, ayrı xasiyyətli, mən başqa hallı adamlarıq. Xilqətində paklıq, mə-nəviyyatında təmizlik duyulurdu. Rəsmiyyətçilikdən əl çəkməmişdi, ancaq namuslu idi. Bir az lovğa idi, amma iş bacaran idi (Ə.Vəliyev).

Bu misallarda *ayrı – başqa, cür – şəkildə, xasiyyətli – hallı, xilqət – mə-nəviyyat, paklıq – təmizlik, ancaq – amma* sözləri yaxın mənalıdır, eyni cümlələrdə işlənir və müxtəliflik yaratmış olur.

Şifahi nitqin bir səciyyəvi cəhəti də burada sintaktik sinonimlərin çox işlənməsidir. Bu hal qismən mühazirənin tempini istər-istəməz azaltmalı, mühazirəçi eyni fikri müxtəlif yollarla ifadə etməli olur.

1.Kimi Göyərçinə tay qoyub bərabər saymaq olardı. 2.Bar-mağa dolayıb ələ salırdılar. 3. Rica edirəm, təvəqqe edirəm, mənə mane olmayın.4.O, Sibir Matveyi saymağa, onu ayrı cürə hesaba almağa başlayırdı (S.Rəhimov).

Bu, şifahi nitqin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Yazılı nitqdə oxuyub düşünmək üçün, fikri qavraya bilmədikdə yenidən oxumaq

¹“Azərbaycan” jurnalı, 1962 №1.

imkanı vardır. Şifahi nitq belə imkanlardan məhrumdur. Burada söz deyilib keçilir, başqa məsələlər ortaya çıxmış olur. Odur ki, burada eyni fikri eyni və ya başqa sözlərlə təkrarlamaq lazım gəlir.

1. *"Bu cənab heç kəsi göz açıb yaxşı-yaxşı görməyə aman vermir. Aman vermir ki, bir kəs onu düz-əməlli görsün, dürüstdən-dürüstə tanıyıb bilsin"*.

Bu cümlələrdə qeyd olunan ifadələr *"tanımaq"* məfhumunu müxtəlif şəkillərdə əks etdirir.

2. *"[Qubernator]...güllə qabağına qoyulan vəhşi kimi tirtir titrəyir, əl-ayağı iflic tutmuş kimi əsirdi...ağacın budağı da tək yarpaq kimi uçunurdu"* (S.Rəhimov).

Burada qeyd olunan sözlər eyni "qorxmaq" məfhumunu bildirir. Eyni mənə müxtəlif yollarla təkrarlanır. Bir fikrin belə müxtəlif yollarla deyiliş onun yadda qalmasını asanlaşdırır və dinləyicinin diqqətini cəlb edir, hissinə təsir edir.

Cabirdən də, məndən də yaşca kiçik olan Kərim evləndi. Bizdən sonra məktəbə girən çoban özünə ömür yoldaşı tapdı. Bizdən qat-qat az savadlı oğlan yeni qaydada toy elədi (Ə.Vəliyev).

Burada da üç cümlədə təkrarlanan eyni fikirdir. *Kərim evləndi, çoban* (yəni Kərim) *özünə ömür yoldaşı tapdı* (yəni evləndi); *oğlan* (yəni Kərim) – *toy elədi* (yəni, evləndi).

Burada misalları S.Rəhimov və Ə.Vəliyevin əsərlərində almışıq. Çünki hər iki sənətkarın dili canlı danışıq dilinə yaxındır və şifahi nitqin bütün xüsusiyyətlərini bunların əsərlərində müəyyən etmək mümkündür. Misalları isə çox gətirmək olar:

1. *Rəssam istəyir ki, bu qənirsiz gözəlin rəsmi ala, surətini yarada.* 2. *Salam verib əl uzadan adam fikirlərimi qırdı, düşüncələrimi alt-üst etdi.* 3. *Bu ev Kərimi kəndə bağlamalı, Zarışlıya küll tökməyə vadar eləməli idi* (Ə.Vəliyev).

Beləliklə, xüsusən şifahi nitqdə fikri tam çatdırmaq, dinləyicini inandırmaq, məsələnin yadda qalmasına kömək etmək məqsədi ilə onu bir neçə dəfə təkrarlamaq olar. Lakin bu təkrar eyni dil faktlarının vasitəsilə olduqda usandırıcı, yorucu, bezikdirici çıxır.

Odur ki, mühazirədə bu göstərilən şəkildə təkrarlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki burada nitqin sürəti yavaşdır. Məzmu-

nun dərk olunması isə asanlaşır. Dinləyiciyə öz fikirlərini təlqin etmək üçün əlverişli şərait yaranır.

Bütün bunlar isə o demək deyildir ki, mühazirədə ümumiyyətlə təkrarlardan imtina edəsən. Söz təkrarı da dilimizdə çox geniş yayılmış olan və get-gedə daha çox inkişaf edən, zəruri dil faktıdır və bunlar yaxşı emosional təsir oyadan vasitədir. Ona görə də söz təkrarının bu üstünlüklərindən istifadə etmək zəruridir.

Nəzəri xüsusilə cəlb etməli olan, üzərinə əsas vurğu düşən sözlər təkrarlana bilər.

Təkrarlanan belə cümlələrdə və sözlərdə eyni intonasiya sıranın bu başından o biri başına kimi müvazi şəkildə davam edib gedir.

*Biz öz sözüümüzü əli qabarlı **adama**, ac-yalavac **adama**, döyülüb-söyülən **adama**, əzilib-təpdalanan **adama** deməliyik* (S.Rəhimov).

Bu cümlədə “**adama**” sözü məntiqi vurğu ilə deyilir. Aşağıdakı misalda “**muzdur**” sözü də belədir.

*Kəlbiyəv keçmişdə **muzdur** olmuşdu. Lakin dələduz **muzdur**, acgöz **muzdur**, hər yerdə qarnını və nəfsini geütüdən **muzdur**...hansı qapıdan kabab iyi gəlsə, gözünü ora tərən **muzdur!*** (M.İbrahimov).

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə söz təkrarının bir sıra yeni formaları meydana gəlmişdir.

1.Əvvəlki kimi itaət *etmirdilər* və *etməyəcəklər*. 2.Heç anasından *olmayıbdır, olmayacaq da* (S.Rəhimov).

Belə təkrarlanan sözlərin ikincisində bir qətilik ifadə olunur və bunlar nisbətən əsas vurğunu öz üzərinə götürür.

Eyni tələffüz qaydası aşağıdakı cümlələrə də xasdır. 1.”Mərdan xalqdan *ayrılmaz, ayrılı da bilmirdi*. 2.Mərdan mübarizədən *dönmür, dönə də bilmirdi*” (S.Rəhimov).

Bədii dilə təkrarın bu növü də elmi və publisist üslubdan daxil olmuşdur. Xüsusən publisistikada belə cümlə növləri çox yayılmışdır. Eyni söz üzərinə vurğu düşən və daha qabarıq tərzdə nəzərə çatdırılan xəbər – feil iki və ya üç dəfə, müxtəlif zaman formalarında təkrar edilir.

1.”Partiya bütün qüvvələri səfərbərliyə almaq xəttini qətiy-

yətlə yeritmiş və yeridir. 2. Biz bu siyasəti dönmədən yeritmişik, yeridirik və yeridəcəyik (“Kommunist” qəzeti). 3. *Biz bu cür eybəcərlikləri pisləyirik və pisləyəcəyik* (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti).

Təbliğat üslubu dilimizdə əsasən Sovet hakimiyyəti illərində formalaşmışdır. Bu işdə rus dilindən edilən tərcümələrin mühüm təsiri olmuşdur. Partiya qərarlarının, rəhbər xadimlərin məruzə və nitqlərinin tərcüməsinin təsiri ilə ədəbi dilimizdə bir sıra ifadə formaları özünü göstərtməyə başlamışdır. Bütün sovet xalqları üçün ümumi, müştərək olan belə modellər dilimizə möhkəm daxil olmuşdur.

Ədəbi dilə, yaxşı üsluba sahiblənmək hər bir mədəni adamın borcudur. Ədəbi dil normalarını pozan hər kəsin danışığı eybəcər çıxır. Kimin ki, söz ehtiyatı boldur, o öz fikrini yaxşı, aydın və dəqiq şəkildə formalaşdırma bilir. İnsan ömrü boyu sözləri, dili öyrənir.

Yazıçı Ə.Vəliyev “Budağın xatirələri” romanında iştirak edən mənfə, deməyə bir tipin “nitq”ini belə təsvir edir:

“Rəyasət heyəti üzvlərinin təkidi ilə Ayaz Sazaqov ayağa durub danışdı. Başını qaldırıb dostlarının gözüne baxa bilməyən, “zaddır”. “şeydir”, “bilirsinizmi nə var”, “gərək ki” sözlərindən başqa heç nə deyər bilməyən bu quru kəllə vurmağa cəsarət etmədiyi halda daşın çox yekəsindən yapışmışdır....Bir az sonra:”Baş-ayağı olmayan, bir-birinə yaxın gəlməyən cümlələr, fikirsiz, məntiqsiz sözlər, qeyri-səmimi ifadələr nəinki təsirsiz idi, həm də çox quru idi”.

V.İ.Lenin, L.Tolstoy kimi dahilərin lüğətində 20 minə qədər söz olmuşdur. Şəxsin nə qədər söz bilməsi onun təhsili, dünya görüşü və həyat təcrübəsi ilə əlaqədardır.

Sözün öz mənasına müvafiq olaraq düzgün işlədilməsinə həmişə fikir verilməlidir. Əks halda sözü təhrif etmək, onu səhv işlətmək təhlükəsi əmələ gəlir. C.Cabbarlının “Dönüş” pyesində Arif Hikmətin “*Siz istiyirsiniz ki, burada supermatizm əvəzinə superfosfat metodu yeridəsiniz*” – sözlərinə Gülsabah belə cavab verir: “*Siz sözləri əzbərləmək əvəzinə mənasını əzbərləşəydiz, daha yaxşı olardı. Superfosfat metod deyil, gübrədir, küldür, bostana səpirlər*”. Arif

Hikmətin vəziyyətinə düşməmək üçün sözü ölçüb-biçmək lazımdır.

Şifahi (və yazılı) ədəbi dilimizdə tez-tez özünü göstərən nöqsanlardan biri də bəzi artıq sözlərin işlədilməsidir ki, belə sözlər heç bir əhəmiyyətə malik olmur, sadəcə dili ağırlaşdırır, sözçülük yaradır. Hətta bir sıra görkəmli sənətkarlarımızın əsərlərində də belə sözlər geniş yer tutur.

1.Mirzə Valehə qarşı öz hörmətlərini artırurdular. 2.Mirzə Valehə qarşı öz ehtiramını artırır. 3.Bəktaşın bu təklifinə qarşı heç kəs etiraz etmədi. 4. Arvadının hərəkətlərinə qarşı etiraz etməmişdi.

S.Rəhimovun əsərlərindən alınmış bu nümunələrdə qarşı sözü artıqdır. Belə artıq olan "qarşı"lara qarşı qəti mübarizə lazımdır. Bundan başqa, ən müxtəlif müəlliflər "addımbaşı" sözünü işlədəndə mütləq yanına bir "hər" sözünü də qoşurlar. "Hər addımbaşı" düz deyil. "Addımbaşı" sözündə elə "hər" məfhumu da vardır.

Sözü öz mənasından ayırmaq, süni olaraq onu başqa mənada işlətmək nəticəsində dildə hərc-mərclik yarana bilər.

Xüsusilə gənclərdən bəziləri orijinal görünmək üçün ədəb-bazlıq edir, moda halını almış bir sıra söz və ifadələri tez-tez təkrarlayırlar. Azəricə danışmaq zamanı "pojaluysta", "toçno", "uje". "mejdu proçim" və s. kimi sözlər işlədənlər istehzaya layiqdirlər. Qəribədir ki, belələri heç rus dilini də kamil bilmirlər, yaxud rusca danışanda yenə başqa dilin – azəricənin sözlərini işlədirlər.

Xalqımızın ən böyük oğulları dili zibilləyən, korlayan, onun qol-qabırğasını sındıran belə cahillərə qarşı həmişə mübarizə aparmışlar. M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, M.Ə.Sabir, C.Məmməd-quluzadə, N.Nərimanov, A.Səhhət, C.Cabbarlı kimi sənətkarların əsərlərində belə tiplər mənfi planda təsvir olunmuş, tənqid və gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Dilin təmizliyi uğrunda mübarizə hər bir fərdin, bütün xalqın borcudur.

Dilimizin inkişafında sadəliyə və aydınlığa doğru qüvvətli bir meyli olduğunu müşahidə edirik. Müəyyən dövrlərdə özünü göstərən təntənəli üslub, kitab üslubu, adi danışmaq üslubu və s. arasındakı fərqlər silinmək üzrədir. Vaxtı ilə ədəbi dilimizdə "yüksək" üsluba məxsus dəbdəbəli, təmtəraq ilə işlənən *kəmali-səliqə*, *kəmali-ehitiram*, *kəmali-ədəb*, *kəmali-nizam*, *kəmali-cürət*, *kəmali-rəğbət*, *kəmali-qayda*, *kəmali-məmnuniyyət*, *kəmali-qəflət*, *kəmali-təzsim*

və s. kimi ibarələrdə artıq sanki birinci sözlər öz lüğəti mənasını itirməkdədir. Bir zamanlar “fəsaḥət və bəlağət” sayılan bu kimi ifadə tərzii artıq müasir ədəbi dilimizdən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Məsələn, “*nəzəri-diqqətlə*” ifadəsi M.S.Ordubadinin “Qılinc və qələm”ində “*diqqət nəzəri ilə*”, “*diqqətli nəzər ilə*”, “*nəzərlə*”, “*diqqətlə*” kimi müxtəlif şəkillərdə işlənmişdir. Hazırda sadəcə “*diqqətlə*” deyilməklə kifayətlənilir. Yaxud: “*İdarə həyəti*” ifadəsi bu yaxınlara qədər “*həyət-idarə*” şəklində idi.

Bəzən özünü “ziyalı” kimi gözə soxmaq istəyənlər belə artıq sözlərə dilində yer verir. “*Kəməli-səliqə*” ilə əvəzinə “*səliqə ilə*” işlətmək daha sadə, daha yaxşı deyilmə?

V.İ.Lenin kütlənin başa düşəcəyi tərzdə, sadə və aydın, təmtəraqsız danışmağı tələb edirdi.

Burada Gertsenin belə bir fikrini xatırladaq ki, ümumiyyətlə, təzə öyrənməkdə olanlar öyrənmişlərdən daha çox qəliz terminlər işlədirlər.

Lakin sadəlik heç də bəsitlik, ibtidailik deyildir. Bəzən ədəbiyyatda “xəlqilik”, kolorit pərdələri altında işlədilmiş kobud, vulqar sözlərə təsadüf edirik ki, bunların ədəbi dilə gətirilməsinə heç bir vəchlə haqq qazandırmaq olmaz.

Müasir əmək adamlarının nitqini ədəbi dildən uzaq əks etdirən bədii əsərlər çoxdur. Bu isə ciddi nöqsandır. İndi kolxoz kəndlisi, yeni ictimai-siyasi quruluş və yeni texnika ilə əlaqədar külli miqdarda yeni terminlərə sahiblənmiş, ictimai həyatın fəal iştirakçısı olmuşdur.

Bəzi əsərlərdə isə bunların dili, məsələn, Novruzəlinin dilindən də aşağı səviyyədədir. Hazırda xalqın şüuru çox zənginləşmişdir və onun dil mədəniyyətinin də bütün əvvəlki dövrlərə nisbətən yüksək olduğu həmişə nəzərdə tutulmalıdır.

Doğrudur, təbliğatçının dili yerli və fərdi şəraitə müvafiq olmalıdır. Bu o deməkdir ki, təbliğatçı nitqi dinləyiciyə daha yaxın olan, tanış olan, onu maraqlandıran məsələlərlə əlaqədar qurmağı bacarmalıdır. Nitqin kütləvi dildə olması onun vulqar olması demək deyildir. Nitqdə jarqon xüsusiyyətlərindən qaçmaq lazımdır.

Məruzənin dilini canlı, obrazlı qurmaq işində frazeoloji birləşmələrin işlədilməsi çox əlverişlidir. Frazeoloji birləşmələr

müəyyən məfhumu obrazlı şəkildə, məcazi mənada ifadə edən söz birləşmələridir. Məsələn:

Gözüm səndən su içmir. Göz yummaq. Ələ gətirmək. Əl-ayaq açmaq. Göydən düşmək. Dibindən baltalamaq. Kökündən qazmaq. Ağız açmaq. Gözdən itmək. Ürəyindən xəbər vermək. Dil-ağız eləmək. Söz güləşdirmək. Sözüünün kəsəri olmamaq. Paxırı açılmaq. Ortada gəzmək. Gözdən əski asmaq. İşə yaramaq. Yorğana görə ayaq uzatmaq. Qol-qanad açmaq. Başdan eləmək. Baş ağrısı vermək. Şitini çıxartmaq. Hörmətdən düşmək. Ağır oturub batman gəlmək. Xala xətrin qalması. Ağızdan süd iyi gəlmək və s....

Atalar sözləri, zərbi-məsəllər, həkimanə sözlər, aforizmlər, obrazlı ifadələr nitqin kütləvi, ürəyəyatan və bədii çıxmasına çox yardım edir. Bu vasitələr təbliğatçının dilini canlandırır, zinətləndirir. Bunlar xalq təfəkkürünün məhsuludur. Xalq öz çoxəsrlik həyat təcrübəsindən çıxardığı zəruri nəticələri bu kimi ifadələrdə ümumiləşmiş şəkildə əks etdirib nəsil-dən-nəslə vermişdir. Atalar sözlərində xalqın ədalətsizliyə, istismarçılara, müftəxorlara, tənbellərə, ağgözlərə, yaltaqlara mənfi münasibəti çox sərrast ifadə olunmuşdur. Müasir dövrümüzdə kapitalizm qalıqlarına qarşı mübarizədə belə sözlərin kəsərindən istifadə etmək xüsusilə zəruridir. Təbliğatçı xalqa yaxın olmaq, sözüünün təsirini daha da qüvvətləndirmək üçün atalar sözünü yerli-yerində işlətməyi bacarmalıdır. Bunlardan yerində və düzgün istifadə etdikdə mühazirənin təsiri qat-qat artmış olur.

Xalq təfəkkürünün ifadə vasitəsi olan atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri günün zəruri məsələləri ilə əlaqədar etmək, onları ictimai-siyasi mövzulara uyğunlaşdırmaq qabaqcıl mühazirəçilərin başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Xalq dilində işlənən “*nə dəvənin südü, nə ərəbin üzü*”, “*ingilis barmağı*”, “*firəng siyasəti*” və s....kimi ifadələr Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılara – bu çağırılmamış qonaqlara necə münasibət bəslədiyini sübut edir. Xalq yadellilərin “nemət”inə də, onların siyasi ikiüzlülüyünə də öz nifrətini ifadə edir. Ümumiyyətlə, bu kimi ifadələrdə çox qüvvətli təbliğat imkanları vardır.

Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatda artıq ümumiləşmiş, tipik cümlələrdən, ifadələrdən, xüsusi adlardan şəraitə müvafiq şəkildə

istifadə etdikdə sözün dəyəri çox artır. Ədəbiyyatımızda ən müxtəlif insan xarakterlərini ümumiləşdirən tiplər təsvir olunmuşdur. Klassik və müasir bədii əsərlərdən yayılan *Hacı Qara*, *Şeyx Nəsrullah*, *Kefli İsgəndər*, *Qurbanəli bəy*, *Novruzəli*, *Usta Zeynal*, *Məşədi İbad*, *Hacı Qəmbər*, *Şeyx Şəban*, *Sevil*, *gülüş*, *Əbdüləli bəy*, *Almaz*, *Edilya*, *Qaçar*, *Kərəmov*, *Mindilli*, *Məhəmməd*, *Züleyxa*, *Maya*, *Erkək Tükəzban* və s. adlar artıq rəmzi mənə qazanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı belə tutarlı, dəyərli ifadələrlə zəngindir. Bu kimi hikmətli sözlərin bəziləri bir sıra xalqlar üçün müş-tərək ola bilər.

Təbliğat işində hikmətli sözlərdən istifadə qaydalarını V.İ.Lenindən öyrənmək lazımdır.

V.İ.Lenin nitqlərində və məqalələrində SAŞedrinin, N.V.Qoqolun, A.Qriboyedovun, A.İ.Krılovun əsərlərindən misallar çəkər, onların bu və ya digər fikirlərinə yeni siyasi kəskinlik və aktuallıq əlavə edərdi. Şedrinin tipləri mütləqiyyət quruluşunun ümumi sistemindən doğmuşdu və amansız şəkildə ifşa və rüsvay olunurdu. İuda surətində Şedrin insanın mənfi xüsusiyyətlərinin bütün təzahürlərini (ikiüzlülük, ehtikarlıq, vəhşilik, boşboğazlıq və s.) ümumiləşdirmişdir. İuda surəti Leninin əsərlərində həm də sinfi düşmən nümayəndəsi kimi səciyyələndirilir. 1911-ci ildə təsviyəçilərə və otzovistlərə qarşı mübarizə aparanda Lenin satqın və ikiüzlü Trotskini ifaş etmək üçün İudanı misal çəkir. Leninin əsərlərində yazıcının tipi yeni siyasi mənə qazanmışdır.

Müxtəlif mənbələrdən yayılan külli miqdarda hikmətli sözləri işlətməyin ən gözəl nümunələrini V.İ.Leninin əsərlərində görürük. Öz fikirlərini daha aydın ifadə etmək üçün V.İ.Lenin hikmətli sözlərin roluna çox böyük qiymət vermişdir. Çox mürəkkəb hadisələrin mahiyyətini olduqca dəqiq ifadə edən hikmətli sözlərin fikir mübadiləsindəki əhəmiyyəti V.İ.Leninin diqqətini cəlb etmişdi. Vladimir İliç “Varlığı daha canlı, daha aydın və daha relyefli səciyyələndirmək” zəruri olduqda ədəbi sitatlara, hikmətli sözlərə müraciət edirdi.¹ Onun əsərlərində 99-ə qədər ədəbi sitat olduğu müəyyənləşdirilmişdir ki, bunların 786-sı (yəni 88%) rus yazıcılarının

---

¹Вах:Е.М.Рыт. Ленин о языке и язык Ленина. М, 1936, səh.99.

əsərlərindəndir.¹ Ümumiyyətlə, Leninin əsərlərində işlənən atalar sözləri, məsələlər və həkimanə sözlərin miqdarı 264-ə çatır.²

Rus və ya dünya ədəbiyyatı xəznəsindən aldığı bədii obrazları, ifadələri öz ideyasına, fikirlərinə yardımçı vasitə kimi işlətməkdə Vladimir İliç bütün bolşevik ədəbiyyatına nümunədir. Rus, yunan, Roma ədəbiyyatının həkimanə sözləri, epitetlər, xüsusiləşmiş adlar, habelə bir sıra başqa xalqların tarixində, ədəbiyyatında fərqlənmiş adlar V.İ.Leninin əsərlərində çoxdur.

V.İ.Leninin hikmətli sözlərə münasibəti, bunlardan istifadə üsulu bütün bolşevik publisistikası üçün məktəb olmuşdur.

S.M.Kirovun, F.E.Dzerjinskinin yazılarında və çıxışlarında da hikmətli sözlərə çox təsadüf edirik. Kommunist ədəbiyyatında köhnə, məhdud, dövrünü keçirmiş ifadələr deyil, qabaqcıl, məşhur ifadələr ön plana çəkilir. Vaxtı ilə M.Qorki çox da aydın olmayan hikmətli sözləri işlətməyin əleyhinə çıxaraq göstərirdi ki, qəliz, anlaşılmaz sözləri bir kənara atmaq, aydın və sadə dildə yazmaq lazımdır.

Lenin ideyalarının yerinə yetirilməsi uğrunda mübarizə aparan kommunistlər Vladimir İliçin üslubunu, hikmətli sözlərdən istifadə metodlarını da mənimsəyir və davam etdirirlər.

Kommunist təbliğatı prinsiplərindən biri də hikmətli sözləri yeri düşdükcə şəraitə müvafiq olaraq işlətmək, onlardan sui-istifadə etməməkdir.

Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin, partiya materiallarının müxtəlif dillərə tərcüməsi ilə əlaqədar olaraq oradakı bir sıra məşhur ifadələr milli dillərə yayılır və bu dillərin zənginləşməsinə kömək edir. Həmin ifadələr xalqların bir-birinə yaxınlaşmasında mühüm rol oynayır, bütün SSRİ xalqları üçün müştərək olur. Beləliklə, milli mədəniyyətlərin bir-birinə yaxınlaşıb ümumi kommunizm mədəniyyəti yaradılmasında partiya mətbuatının müstəsna rolu vardır və bu ümumi mədəniyyətin meydana gəlməsində müştərək ifadələrin, hikmətli sözlərin əhəmiyyəti böyükdür.

---

¹Yenə orada, səh. 87.

²Bax: Ə.H.Haşimov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər. Bakı, 1958, səh. 24.

Mühazirəçilər, təbliğatçı və təşfiqatçılar belə ifadələri düzgün işlətməyi bacarmalı, onları şərh və izah etməli, onların siyasi mənasını, əhəmiyyətini göstərməlidirlər. Bu, onların məruzə, mühazirə və söhbətlərinin daha canlı və maraqlı olmasına kömək edir.

Bu kimi hikmətli sözlərin müəyyən müəllifi, işlənilmə tarixi vardır və bunları bilmək, yeri gəldikcə, hətta müəllifini də, işlənilmə tarixini də söyləmək olar. Lakin mənsəyini dəqiq bilmədən ifadə haqqında gurultulu hökm vermək yaramaz.

Xülasə, H.Cavidin “Afət” faciəsində maarif müdiri Xandəmirov kimi məsuliyyətsiz danışmaq yaramaz. Çox savadsız və çox hiyləgər olan Xandəmirov bir məclisdə belə bir nitq söyləyir:...Amerika şairlərindən Lev Tolstoy deyir ki, məhəbbət bir bəla şeydir, giriftar olmayan bilməz”.

Məclisdəkilərin bu qəribə fikrə münasibətini bildirmək üçün müəllif remarkada yazır:”Hər kəsdə bir qəhqəhə”.

Dünyada ən gözəl cəmiyyət olan kommünizm ideallarından bəhs edən mühazirələrin dili də gözəl, mədəni və zəngin olmalıdır. Xalq şairi S.Vurğun demişdir:”Yüksək və zəngin dil mədəniyyəti olmadan böyük fikirləri və hissləri ifadə etmək, həm də füsunkar bir təsirlə ifadə etmək mümkün deyildir”.

S.Vurğunun öz yaradıcılığı da belə “füsunkar” bir dildir. Məsələn, V.İ.Lenin tərəfindən “dövrümüzün ağılı, şərafəti və vicdanı” adlandırılan partiyamız haqqında S.Vurğun yazır:

Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi,
Zehni, düşüncəsi, fikri, diləyi,
Bütün yer üzünün xoş gələcəyi,
Hər zövqü, səfası partiyamızdır.

*Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər,
“Dil və ədəbiyyat” seriyası, 1969-cu il, №5-6, səh. 83-88.*

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN TƏKRARI

Cümlə üzvlərinin təkrarı çox qüvvətli üslubi keyfiyyətə malik olduğu üçün bir qrammatik hadisə kimi dilçiliyin diqqətini özünə cəlb etməmişdir. Biz bu təkrarları bir dil (langue) faktı, sintaktik fakt kimi izah etməyə çalışacağıq.

Cümlə üzvlərindən xəbərin təkrarı daha geniş yayılmışdır və daha geniş növlərə malikdir ki, bu növlərdən biri ardıcıl gələn cümlələrin əlaqələnməsinə xidmət edir.

Ümumi dilçilikdə “anadiplosis” (“calaq”) adlanan bu təkrarlar cümlə daxilində deyil, yanaşı gələn iki cümlədə özünü göstərir. Bu zaman əvvəlki cümlənin son üzvü eyni qrammatik formada sonrakı cümlənin ilk sözü olaraq işlədilir.

Adamlar...xalqlar ordusunun son qələbəsinə ürəkdən *inanırdılar. İnanırdılar*, çünki, biz... müqavimətləri az qırmamışıq. Yeni sözlər eşitmək *istərdik. İstərdik* ki, o bunu desin (H.Mehdi). O, barmağına tikan batmaqdan *qorxur. Qorxur* ki üstünə bit düşər (S.Rəhimov).

Sözün bu şəkildə təkrarı ilə ardıcıl gələn cümlələrdə sıxı bir əlaqə, yaxınlıq yaranır, təkidlilik, ardıcılıq, səbəbiyyət və s. ifadə edilir.

O biri yandan da *qorxurdu. Qorxurdu* ki, curlarından ayrılı (M.İbrahimov). O, bağlamaları götürüb pəncərədən yerə *buraxdı. Buraxdı* ki, burada heç bir iz-toz qalmasın (S.Rəhimov). Onlar *gileylənirdilər. Gileylənirdilər*, çünki ayrı cür hərəkət etmək istə-mirdilər (İ.Hüseynov). Göyərçinlər nə yaman *qarğayırdılar. Qarğayırdılar* ki, heç kəs onların növrağını pozmağa cəsarət etməsin (İ.Hüseynov).

Quruluşuna görə ikinci cümlənin bu təkrar olunan ilk sözdündən sonra və, ki, amma, ancaq, fəqət, ona görə ki, çünki bağlayıcılarından biri işlənir.

Göstərmək lazımdır ki, bu təkrarlar xalq dilinə məxsus deyildir. Cümlənin arxitektonikası ilə əlaqədar belə təkrarlar sərf

xarici əlamətdir, düşünülmüş, inadlı şəkildə işlədilmiş təkrarlardır. Odur ki, bunlar danışq dilinə də o qədər xas deyildir. Şifahi danışq dilində əsas və yeganə məqsəd fikri ifadə etməkdir. Burada cümlələri xüsusi tərdə qurmaq, seygəlli şəklə salmaq və s. üçün vaxt və imkan da yoxdur və bu lazım da deyildir. Yazılı bədii dildə isə bu təkrarlar üslubi səciyyə daşıyır və hətta xüsusi termin ilə qeyd olunur.

Göründüyü kimi, bu təkrarlar vasitəsi ilə iki cümlə arasında ya ardıcılıq, ya aydınlaşdırma, ya da qarşılaşdırma münasibətləri ifadə edilir. Və buna müvafiq olaraq təkrarın ikinci komponentindən sonra “və”, “ki”, “amma”, “ancaq”...kimi bağlayıcılar işlədilir. Elə bu bağlayıcıların işlədilməsi həmin ifadə tərzinin şifahi dil ilə əlaqədar olmadığına dəlalət edir (habelə, qədim yazılı abidələrdə və folklor əsərlərində də bu növ təkrarlara rast gəlmirik).

Aşağıda ayrı-ayrı bağlayıcılar vasitəsi ilə müxtəlif münasibətlər ifadə edən cümlələrdəki təkrarlar qeyd olunmuşdur.

a) “Ki” bağlayıcısı vasitəsilə aydınlaşdırıcı məna ifadə edilir. Məs.:

Hər gün bir söz eşidir, *qorxur*. *Qorxur* ki, məni işdən çıxaralar (M.İbrahimov).

b) “Və” bağlayıcısı vasitəsilə ardıcılıq mənası ifadə edilir. Məs.:

Salman çıxış yolu *axtardı*. *Axtardı* və tapdı (M.İbrahimov).

v) “Amma”, “ancaq”...bağlayıcıları vasitəsilə qarşılaşdırma mənası ifadə edilir. Məs.:

O nazir bizim evdən *getdi*. *Getdi*, amma onun yerinə yenə də nazir köçdü (Mir Cəlal); Əsəri qatlayıb bir *kənara qoydum*. *Kənara qoydum*, ancaq fikir məni götürdü (Mir Cəlal).

Qeyd etdiyimiz kimi, daha bir sıra bağlayıcılar bu mövqedə işlədilə bilər.

Özü də hər il yay ekspedisiyalarında *iştirak edir*. *Iştirak edir*, ona görə ki...zəmanət verəsiniz (Mir Cəlal).

Bəzi misallarda bu bağlayıcı sözlər iştirak etmir, ancaq cümlənin məzmunundan təsəvvür olunur və asanlıqla bərpa edilə bilər.

Məs.: Qara qız qapıdan dik geri *qayıdır*. *Qayıdır*, gəlidiyi

yol ilə daha yeyin gedir (Mir Cəlal).

Burada ikinci cümlədəki "qayıdır" sözündən sonra "və" bağlayıcısının buraxıldığı aydın şəkildə görünür. Habelə "...Oğlanın çöhrəsinə baxdı. Baxdı, sonra özünü saxlaya bilməyib..."(S.Qədirzadə) – tərkibində ikinci "baxdı" sözündən sonrakı "və" atılmışdır.

Misallardan da görüldüyü kimi, müasir dilimizdə geniş yayılmış bu təkrarlar heç bir fərdi üslub ilə bağlı deyildir, yalnız yazılı ədəbi dil ilə əlaqədardır. Bu kimi nisbətən yeni tipli cümlə növləri bir və ya iki əsərdə, müəllifdə deyil, müxtəlif müəlliflərin əsərlərində işlədilir.

Bununla belə, belə təkrarlardan daha geniş şəkildə və daha ardıcıl olaraq istifadə edən yazıçı Mir Cəlaldir.

Müşahidələr göstərir ki, Mir Cəlalin son zamanlarda yazılmış əsərlərində bu kimi təkrarlar xüsusilə çoxdur. Məs.:1.Aşkar hiss olunur. Hiss olunur ki, mən artistliyi bacarmıram. 2. Qızdan səs gəlmir. Səs gəlmir, ancaq siz öyrənirsiniz.

Bu təkrar üsulu təkidlilik yaratmağa, müəyyən fikri, hadisəni daha qabarıq verməyə, nəzərə çatdırmağa, diqqəti müəyyən sözə yönəltməyə imkan yaradır.

Ədəbi-bədii dilimizdə bu təkrarların tarixi çox da qədim deyildir. İlk nümunələrinə XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq rast olunur. Özü də bunlar əsasən elmi və ya rəsmi üslub ilə əlaqədar meydana gəlmiş təkrarlardır (təsadüfi deyil ki, burada bağlayıcılar, izahedicilər, aydınlaşdırıcı sözlər mühüm yer tutur) və buradan bədii dilə daxil olmuşdur.

Əvvəllər bunlar bədii dilə o qədər də xas olmamışdır. Məs.: 1)M.Ə.Sabir S.Qənizadəyə bir məktubunda (1908-ci il) yazırdı:"...O sözlərin əsassız olduğunu yazmış olduğunuzu *bilmişdik*. *Bilmişdik* isə də yenə rahat olamiyorduq".

2)Hafiz Məhəmmədin Şeyxzadə "Fənn inşa və üsul kitabət" kitabının (1907) müqəddiməsində yazırdı:

"...müxtəsər bir risalə...çıxarmağı *düşündüm*. *Düşündüm*...fəqət tərək etdim".

3)N.Nərimanovun dilində həmin təkrarlara tez-tez rast gəlik. Məs.: "*Düşünməyə qoymurdu*. *Qoymurdu* ki...*düşünsün*".

Nərimanovun dilində təkrarlanan ikinci komponentdən sonra *və*, *ki*...tipli bağlayıcılar deyil, həm də “də” qüvvətləndirici ədatı işlənir ki, onun dövrü üçün ədəbi-bədii dildə çox işlək olan həmin ədat müasir dilimizdən ümumiyyətlə tərk olunmaq üzrədir. Məs.:

1...Bir yerdə *buraxdı*. *Buraxıb* da... səbəb oldu.

2.Ağacın dibində *aşkar etdi*. *Aşkar edib* də...düşündü.

Müasir dövrdə isə bu təkrarlar həm elmi, həm də (və ən çox) bədii üslubda geniş şəkildə işlədilir. Xüsusilə Mir Cəlalın həm elmi, həm də bədii əsərlərinin dili bu cəhətdən – həmin təkrarlara meyl etməsi cəhətdən fərqlənir. Özü də həm kəmiyyəti, həm də keyfiyyəti ilə fərqlənir. Yazıçı Mir Cəlalın elmi yazılarından bir neçə misal göstərək.

1)S.Vurğun, “Komsomol”u ...uzun bir müddət ərzində yazmışdır. Yazmışdır, ancaq qurtara bilməmişdir.

2)Sabir...aşkar *görürdü*. *Görürdü* və sevinirdi.

Mir Cəlal bu təkrarlar vasitəsilə nəinki cümlələri, hətta ardicıl gələn abzasları bir-biri ilə bağlaya bilir. Başqa sözlə, əvvəlki abzasın son sözü ikinci abzasın ilk sözü kimi işlədilir.¹Məs.:

1.Doğrudan da klassik şeirdə...belə vasitələrə çox *müraciət olunurdu*. *Müraciət olunurdu*, ancaq təsvirin...nəticəsi o qədər də nəzərə alınmırdı.

Mir Cəlal belə təkrarlardan bədii əsərlərində də istifadə edir. İstifadə edir və müvəffəq də olur. Məs.:

2....Elişi yazı imtahanından *məhrum etmirlər*. *Məhrum etmirlər*, amma nə olsun ki. ona gülürlər.

Təbii ki, bir ifadə tərzii olaraq bu təkrarların da get-gedə yeni-yeni növləri, variantları yarana bilər.

S.Rəhimovun aşağıdakı cümləsində həmin təkrarlar qismən başqa şəkil almışdır.

Məhtaban *baş tapmırdı*. O, *baş tapa bilmirdi* ki....(Burada

---

¹Həmin üsul Mir Cəlalın üslubuna daha çox xas olsa da, başqa müəlliflərin də yazılarında özünü göstərir. Məs.:

“...Nəfəsini dərmədən axtardı.

Axtardı və tapdı” (S.Qənizadə).

həm də ikinci komponenti bacarıq formasında işlənən feil təkrarının da izlərini görmək mümkündür).

Müxtəlif üslublarda işlənən bu təkrar növü obyektiv bir fakt, ədəbi dil norması kimi diqqəti cəlb edir. Burada heç bir sünilikdən bəhs açmağın yeri yoxdur. (Ona qalsa, ümumiyyətlə, ədəbi dil normaları müəyyən qədər “süni”dir.) Həm də gətirdiyimiz bütün misallar nəsr dilindən alınmışdır. Lakin bunlar şeir dilinə də yad deyildir.

Yolları sizdən ötrü düşməndən *təmizlədik*,
Tikandan *təmizlədik*.
Təmizlədik ki, əsla solmasın baharımız.
(S.Rüstəm).

Klassik poetik təkrarlar bu tipli təkrarlardan məzmunca qəti şəkildə fərqlənir. Bu təkrarlar hər yerdə olduğu kimi, şeirdə də (müasir şeirdə) bir vüsət, qətilik bildirirsə, eyni formalı klassik poetik təkrarlar daha çox estetik məqsəd izləyir.

Bəzən təkrarın birinci komponenti ilə cümlə bitmir ki, bunu fərdi və qüsurlu imla hesab etmək olar.¹

Güləbətın baxdı ki, anası fürsət *gözləyir*. *Gözləyir* ki, Səlimi arvad macal versin, o da danışsın (M.İbrahimov).

Morfoloji təkrarlardan gedib-gedib, gəzdi-gəzdi...kimi feil təkrarlarının maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Bunlarda forma və mənə etibarilə bir məhdudiyət mövcuddur. Hər hansı mənəli (bütün) feillər bu şəkildə təkrarlandığı kimi, həmin feillərin formasının da təkrarda iştirak etməkdə az əhəmiyyəti olmur. Əsasən üçüncü şəxs təkində işlənən şühədi keçmiş və indiki zaman (bəzən ümumi zaman mənəsində müzare) formasında olan feillər belə təkrarlara bilir. Digər tərəfdən, bu təkrarlar mənəca bir ümumi kateqoriya əmələ gətirir ki, bunları “tərz” adlandırmaq olar. Bunlarda tam qrammatik genişlik, bütün feilləri (feil formalarını hələ demirik) əhatə etmək cəhətdən məhdudluq vardır. Hələ yeni leksik vahidlər də hesab edilə bilmirlər. Odur ki, bunları *morfoloji-leksik* təkrar adlandırmaq mümkündür.

Morfoloji-leksik təkrarlara daxil olan feillərin bir qismi

---

¹“Azərbaycan” jurnalı, 1965 №10, səh. 39.

cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənsə də, bunlar sintaktik təkrar hesab edilə bilməzlər. Çünki sintaktik təkrarlarda sözün morfoloji səciyyəsi (hansı nitq hissəsinə aid olduğu) o qədər də mühüm deyildir. Odur ki, “yazdı-yazdı” tipli təkrarlar aşağıdakı xəbərlərin təkrarından fərqlənir.

Onun axırı *süpürgədir, süpürgə* (M.İbrahimov); Gəlmişəm qapına *sailəm, sail*; Hər nə versən ona olaram qail (“Xalq dastanları”); Ləblərin *şirindir, şirin, yar*, dilinə qurban olayım (“Koroğlu”); Ağıl yaşda deyil, *başdadır, başda* (S.Vurğun); Çal, çal! Qalibiyət *bizimdir, bizim* (S.Vurğun); Doğru danışmaqsa *savabdı, savab* (S.Rüstəm); Əvvəlü axir onunla ta *yaman idi yaman* (Vidadi).

Göründüyü kimi, feillərin göstərilən təkrarları ilə bu sintaktik təkrarlar mühüm fərqlərə malikdir. Feilin təkrarının yalnız bir qismi xəbər kimi işlənir, çoxu (xüsusilə “ib”...şəkilçili olanlar: “yazıb-yazıb bitirəcəkdir” tipli təkrarlar) isə zərflik funksiyasında çıxış edir. Sintaktik təkrarlar həmişə xəbərdir. (Bu təkrarlar, görəcəyimiz kimi, ən müxtəlif cümlə üzvləri olur ki, bu cəhət də feili təkrarlarda yoxdur. Xəbər olan feil təkrarı ilə müqayisə etdiyimiz üçün “ancaq xəbərdir” deyirik). Feili təkrarlar ancaq feilləri əhatə edir. Sintaktik təkrarlarda feil də, isim də, sifət də, əvəzlilik də, say da, zərflilik də iştirak edir. Feili təkrarlar ancaq müəyyən morfoloji mənalar – uzun müddətlilik, təkrarlılıq, davamlılıq tərzləri bildirirsə, sintaktik təkrarlar modallığın ifadəsinə xidmət edir. Burada qətiyyət, kəskinlik kimi modal mənalar ifadə olunur. Feili təkrarlar şəxs və zaman etibarını ilə müəyyən məhdudiyətə malikdirsə, sintaktik təkrarlarda belə məhdudiyət (ən çox “ismi” – ad nitq hissələri olduğundan şəxs məhdudiyəti) mövcud deyildir. Bunlar ən müxtəlif şəxslərdə və müxtəlif zaman – xəbərlilik şəkilçiləri ilə işlənə bilər. Sintaktik təkrarlar cümlə üzvü vəzifəsində işlənən hər hansı sözə və birləşməyə özünü göstərə bilər. Məs.: (Bu hissədə müəllifi qeyd olunmayan misalların hamısı S.Rüstəmin “Durna” kitabından alınmışdır.

Mən də *bu səngərdəyəm, bu səngərdə*. Bizim üçün *yoxdur, yox*. *Mənəm, mən*. Mənim adım *kar Qulamdı, kar Qulam*. O Laləni də yoldan eləyən *sənsən, sən*. Üzümüz el yanında *qaradır, qara*. Zəhmətin canı *eşqdir, eşq*. Lap *bambılıyam, bambılı*. Təqsirlərin

hamısı *özündədir, özündə*. Sən *haralısan, haralı* Lalə!

Bir qayda olaraq qətilik və s. modallıq çalarları ifadə edən bu təkrarlarda ikinci komponentin xəbərlik şəkilçisi işlədilmir. Beləliklə, şəxslərə və zamana görə xəbərlik – predikativlik şəkilçiləri təkrar olunmur. Hətta predikativlik mənasında zaman bildirən sözlərdə də bu xüsusiyyət – ikinci komponentdə işlədilməmə xüsusiyyəti özünü göstərir. Məs.:

Əvvəl-axır *mənim* olacaqsan, *mənim*. Onunla *davam* var, *davam*. Səni görə *lənətə gələsən, lənətə* (S.Rüstəm).

Modallıq bildirən təkrarın ikinci komponentində predikasiya şəkilçilərinin işlədilməməsi bunların başlıca əlamətidir. Elə bu əlamətə görədir ki, bəzən təkrarın komponentləri arasına başqa sözlər daxil edilsə də, həmin tip təkrarlar öz sintaktik monolitliyini itirmir. Məs.: *Heyranıq, buna, heyran*. Onu camaat arasında *ifşa* etmək lazımdır, *ifşa*. *Dursundu* a kişi, *Dursun* (S.Rüstəm).

Bu təkrarlar əlavəli təkrarlardan da fərqlidir. Doğrudur, əlavəli təkrarın da komponentləri arasına başqa sözlər daxil ola bilər (və bu hal həmin təkrarlara daha çox xasdır). Lakin əlavəli təkrarlarda predikativlik şəkilçiləri də işlədilməli olur. Misal üçün xaricdən bənzər iki cümləni müqayisə edək.

1. Gəl ey həmdəm, nəzər qıl, eşqə düşmə

Bələdir xubları sevmək, *bələdir* (Xətai).

2. *Yaralıdır* könlüm quşu, *yaralı* (Ə.Cavad).

Birinci misalda təkrar ilə məna dəqiqləşdirilir, izah olunur, ikinci misalda isə məna qüvvətləndirilir. Birinci misal əlavəli təkrar, ikinci misal xəbərin təkrarı – modallıq bildirən təkrar hesab edilə bilər.

Modallıq bildirən təkrarların ikinci komponentinə xəbərin əlamətini əlavə etmək mümkün deyildir. Məs.:

Dünyanın söz ehtiyatı *nə azdır, nə az* (R.Rza). Bu ki lap *şəhərdir, şəhər* – dedilər (S.Vurğun). Ondakı enerjiyə bax. *Möcüzədir, möcüzə* (R.Rza); *Günah mən axmaqdadır, mən axmaqda*. O dikbaş deyil, *mərddir, mərd*. Səni korlayan o *Çimnazdır, Çimnaz*. *Əlidir, Əli*. *Yalandır, yalan*. *Bunlardır bunlar*. Qalibiyyət də *bizimidir, bizim*. Yox, ev deyil, *teatrxdadır, teatrxdana*. *Matəmdir, matəm, eşitməz*. *Arsızdır, arsız*.

Təkrarın ikinci komponentində yalnız xəbərlik şəkilçisi və ya bu vəzifədəki köməkçi sözlər) işlənməz, başqa sözdəyişdirici – hal, nisbət, kəmiyyət şəkilçiləri isə təkrarlanır. Məsələn:

Fəqr imiş, *fəqr*, Füzuli, şərəfi-əhli-vücut (Füzuli). Bunlar hamı *məhəbbətdəndi*, *məhəbbətdən*. Heç birinizə göz dəyməsin. *Heysfisiniz*, *heyf*. Sənin bəxtin *ordadır*, *orda*. Hörmət də, şöhrət də *onundur*, *onun* (S.Rüstəm). (Həsənov:) Sən *idiotsan*, *idiot* (M.İbrahimov). (Mərcan bəy:) Mən *aşiqəm*, *aşiq* (Ü.Hacıbəyov).

Bəzən nida sözlər və nida yerində işlənən sözlər də eyni funksiyada təkrarlanır. Məs.:

Afərin Lalə, *afərin*. *Kül* bizim başımıza, *kül* (S.Rüstəm).

Nəhayət, bayatılardan alınmış bəzi misallara əsasən (güman ki, burada şeir texnikasının da az-çox rolu vardır) aşağıdakıları söyləmək olar:

1.Xəbərlik şəkilçiləri ikinci dəfə işlədilmir.

Bənövşəyəm, *bənövşə*; düşmüşəm dilə-dişə...

Pərişanam, *pərişan*. Yoxdu halım soruşan.

2)Xəbərlik şəkilçilərindən sonra (birinci komponentdə) hər hansı bir söz – o cümlədən şəxs əvəzliyi gələrsə, ikinci komponentdə xəbərlik şəkilçisi qəbul etməli olur.

Mənzərəm mən, *Mənzərəm*; Qönçə gülə bənzərəm...

Naçaram mən *naçaram*; yaman dərdə düşəram...

Naçaram ha, *naçaram*...

3)Xəbərlik şəkilçisi mürəkkəb xəbərdə şəxs əvəzliyinə qoşulduqda ikinci dəfə təkrarlanmır.

Xəstən mən, *xəstən* mən; Bağçada güldəstən mən...

Dilimizdə aşağıdakı tip təkrarlar xüsusi mövqe tutur. Məsələn: Adın nədir? – Daşdəmir.– *Yumşalısan*, *yumşalı* (Atalar sözü).

“Yumşalı” feili dilimizdə yoxdur. Bu hal öz əksini təkrar da da tapır. Feillər belə təkrarlanmaz. Yəni ikinci (və ya hər hansı) şəxsin tək (və ya cəmi) feilin bütün təkrar komponentlərində real şəkildə öz əksini tapmalı olur. Burada isə ikinci komponentdə bu şəkilçi yoxdur. Demək, bu daha çox xəbər təkrarına bənzəyir. Müq. et. *Gözəlsən gözəl* və *görərsən, görərsən*.

Qeyd: Yalnız S.Vurğunun dilində feilin də belə təkrarına

aid misallar rast gəldik.

(Hans:) Yaşamaq desən də *ölürsən, ölür!*

(Hans:) Bir bax! Güllələri *udurlar, udur.*

Bəzi təkrarlara “qarışıq (və ya qovuşuq) təkrar” demək mümkündür. Bir neçə təkrar növünə məxsus xüsusiyyətlər eyni tərkibdə özünü göstərir. Məs.:

Zalım oğlu, şeytanlıqda *ingilidir ki, ingilis* (S.Rəhimov);
Elə bir tərəfi *ayridir ki, ayri* (M.İbrahimov).

İnterpozisiyada “ki” bağlayıcısı əsasən feillərin (inkarda) təkrarında özünü göstərir. Ümumiyyətlə xəbərlər üçün isə o qədər də səciyyəvi deyildir. Lakin intensivliyi daha artırmaq üçün bədii dildə bu təkrar da özünü göstərir.

1.Qumarbazıqda bir *öziünsən ki, özün* (S.Rəhimov); 2. Gərək Fəxrəddin aralıqdan götürülə, yoxsa ayaqyalın, başıaçıq, dərələrdə, təpələrdə *məcnunam ki, məcnun* (N.Vəzirov).

Bəzən bu təkrarların (xüsusilə şeirdə) birinci komponentləri iki dəfə işlədilir.

Nadandı ki, nadandı ki, nadan başa gəlməz (Qəmküsar).

Bir sıra hallarda ikinci tərəflər də xəbərlik şəkilçilərini qəbul etmiş olur.

Dedilər:”...gözün səni aldadır, *cücədi ki, cücədi...Yox. yapalaqdı ki, yapalaqdı...Yox, sərçədi ki, sərçədi*” (“Nağıllar”). Əşi, bu camaat *xamdır ki, xamdır* (H.Hüseynzadə).

Eyni halı interpozisiyada “ki” olmayan təkrarlarda da görmək mümkündür.

Əmirxan *başqadır, başqadır* indi (S.Vurğun).

Bu halda ikinci komponentin xəbərlilik şəkilçisi qəbul etməsi daha çox ritm ilə bağlıdır. Ritmin tələbi ilə ikinci dəfə də xəbərin bütöv işlənməsini bəzi mahnılarda daha aydın görürük.

Aşiqin *çoxdu/r/ sənin, çoxdu/r/; Kirpiyin oxdu/r/ sənin, oxdu/r/...*

Sintaktik təkrarların başlıca xüsusiyyəti burada hər hansı feilin təkrar edilməsidir. Cümlədə məntiqi vurğu ilə işlənən hər bir üzv təkrarlanır və beləliklə, həmin üzv xüsusi siqlət kəsb edir, diqqəti özünə çəkir.

Mübtədanın təkrarı:

Anadan *kim* doyub, *kim?* (R.Rza).

Vasitəsiz tamamlığın təkrarı:

a) Müəyyənlik bildirən tamamlıq.

Kimi istəyirsən, *kimi?* Mənə *cavablarımı* de, *cavablarımı* (S.Rüstəm).

b) Qeyri-müəyyənlik bildirən tamamlıq.

Ad çartdı, *ad*; *Axı* belə deyildi, lap *mat* qalasıdır, *mat* (R.Rza).

Vasitəli tamamlığın təkrarı.

Bilmirəm *kimə* qismət olacaqsan. *Kimə?*

Zərfliyin təkrarı.

Yenə harada içmişəm, *harada*. *Hara* gedirsən, *hara*. *Dərd-dən* içmişəm, *dərddən*. *Niyə* durmusunuz, *niyə*. *Camaat* arasına *nə üzlə* çıxacağam, *nə üzlə*. *Necə* dolanacağıq, *necə* (S.Rüstəm); *Vaxtında* durmaq lazımdır, xanım qız, *vaxtında* (M.İbrahimov).

Təyinin təkrarı.

Əla qiymət alacaqsan, *əla* (S.Rüstəm).

Təkrarlanan ikinci komponentdən sonra eyni söz daha bir neçə dəfə təkrar edilə bilər ki, burada intensivlik yaranır. Məs.:

Mən *qan* istəyirəm, *qan, qan, qan...*(C.Cabbarlı). (Aydın:)
Sözlərinin mənası *yoxdur, yox, yox, yox....*(C.Cabbarlı).

“*Bakı*” qəzeti, 1969-cu il, 1 iyul, səh.3

SAYLAR DƏRİN MƏNA İFADƏ EDİR

Xarici dilçilikdə bəzi mürtəce idealist cərəyanların nümayəndələri dil faktlarının izahında ictimai hadisələrin rolunu nəzərə almırlar və ya bu rolu heçə endirilər. Təsadüfi deyil ki, əslində saylar onların tədqiqatından kənarda qalır.

Sovet dilçilik elmi isə dilin dəyişmə və inkişafında ictimai amillərin də rolunu qeyd edir və buna görə də daha mühüm nailiyyətlər qazana bilmişdir.

Azərbaycan dilində bir sıra saylar müəyyən tarixi hadisələr, adət-ənənələr ilə əlaqədar yaranan sabit birləşmələrin tərkib ün-

sürü kimi çıxış edir. Belə birləşmələrdən bir neçəsi haqqında danışmaq faydalı olardı.

“MİN DƏRD VAR, MİN BİR DƏRMAN”

Dilimizdə bu ifadə ilə yanaşı təxminən yeni mənada “hər dərдин bir dərmanı (ələci) var” ifadəsi işlədilir. Bu ifadənin mənşəyi “Avesta”ya gedib çıxır: buradan məlum olur ki, yaxşılıq, xeyir allahı Hörmüzd insanlara on min dərman bitkisi göndərmişdi. Onun düşməni Əhrimən isə adamlar üçün doqquz min doqquz yüz doxsan doqquz xəstəlik göndərmişdi. Fəlsəfəsi çox nikbin olan “Avesta”ya görə hər halda (bir dənə də olsa) dərman dərddən çoxdur.

Sonralar bu mürəkkəb rəqəmlərin azalması (“on min” əvəzinə “min bir”) və yuvarlaq şəklə salınması dilin ümumi yığcamlıq meyli ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, dilimizdə “yüz” və “min” sözləri konkret kəmiyyət bildirən saylardan əlavə, qeyri-müəyyən çoxluq mənasında da işlədilir. Burada əsas məsələ “min” və ya “on min” sözündə deyil, nə qədər olsa da dərmanın dərddən artıqlığını göstərən “bir” sözündədir.

Bütöv, yuvarlaq rəqəmlərə “bir” rəqəminin artırılması qədim Şərq xalqlarının müəyyən qisminə xas olan cəhətdir. (Bu xüsusiyyət qədim almanlarda da müşahidə edilir). Məsələn, “Min bir gecə nağılları” ifadəsindəki “bir” sözünün işlədilməsi türk xalqlarının təfəkkür tərzilə izah olunur. İfadənin əslilə “Min gecə” (“Əlif leyli”) şəklində olmuşdur.

Yuvarlaq rəqəmlərə “bir”in əlavəsinə daha bir sıra ifadələrdə rast gəlirik. Türklərdə çox məşhur olan “Min bir dirək” nağılı vardır.

Beləliklə, məlum olur ki, əslində “Avesta” ilə bağlanan yuxarıdakı ifadə sonralar müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq müasir şəkllə düşmüşdür.

“YÜZ BİR YAYLIM ATƏŞİ”

Adətən çox böyük təntənəli günlər və hadisələr ilə əlaqədar olaraq toplardan yüz bir və yaxud iyirmi bir salam atəşi açılır.

Burada yuvarlaq rəqəmlərə (100, 20) “bir” rəqəminin əlavəsi diqqəti cəlb edir. Nə üçün yüz yox, yüz bir? Bu “yüz bir” ifadəsinin meydana gəlməsi səbəbləri müxtəlif cür izah olunur. Vaxtilə ilə məşhur imperator I Maksimilian qalib kimi Auqsburq şəhərinə daxil olarkən onun şərəfinə yüz dəfə salam atəşi açmaq əmri verilmişdi. Bu əmri yerinə yetirməyə müvəkkil olan şəxs atəş vaxtı sayda yanlış olduğundan hər ehtimala qarşı daha bir atəş açılmasına sərəncam verir. Nəticədə yüz bir dəfə atəş açılmış olur. Bundan sonra imperator Nürenberqə yollandıqda orada da Auqsburqdan geri qalmamaq üçün yüz bir dəfə atəş açmışdılar və beləliklə, bu hal adət şəklini almışdı.

Başqa fikrə görə, yuvarlaq rəqəmlərdən “bir” rəqəm artıq sayda (21, 31, 51, 101) atəş açılması qədim almanların belə bir adəti ilə əlaqələndirilir: müəyyən şəxsə hörmət və ehtiramı daha tam və artırması ilə bildirmək üçün əlavə olaraq “bir” vahidindən istifadə olunardı.

Bu adət sonralar daha geniş miqyas almışdır. Bir sıra xalqlar indi də həmin adətdən istifadə edirlər.

“YETMİŞ ÜÇÜNCÜ MİLLƏT”

Xalq arasında sürücüləri bəzən belə adlandırırlar. Guya dünyada 72 millət var ki, sonuncusu (73-sü) şofərlərdir.

Hər kəs bilir ki, bu fikir səhvdir. Əvvəla, şofərlər millət deyil, peşə sahibləridir. İkincisi, millətlərin sayı da 72 deyil, çoxdur. Buna baxmayaraq, bu ifadə ədəbi-bədii (yazılı) dilimizə də daxil olmuşdur.

Xalq danışığı dilinin təsiri ilə C.Məmmədquluzadə “72 millət”, “72 dil” ifadələrini tez-tez işlədirdi. (Aman günüdür, biz müsəlman millətini 72 millətin vəkillərinin içində biabır etməyiniz”. “Yetmiş iki millət baş qaldırıb yapışıqlar sənin padşahının yaxasından”. “Yetmiş iki millət dilində yazılmış məktub idarəmizdə tapmaq olar” və s.)

Bu, “millət” sözünün çoxmənalılığı ilə əlaqədardır. Say-

sız-hesabsız misallardan məlum olur ki, “millət” sözü qədimdə yol, məslək, əqidə mənası daşımışdır. Sonralar yeni-yeni mənalara kəsb etməyə başlamışdır ki, bunlardan biri də peşə, sənətlə əlaqədardır. Məsələn, C. Məmmədquluzadə “Oğru inək” hekayəsində yazırdı: “...Biz bir yazıçı millətlik, bizə yağ və pendirdən, süd və qaymaqdan da əfzəl dünyanı yaxşıca tanımaq, təcrübə görmək lazımdır”.

Göründüyü kimi, əslində dilin (yol, əqidə) məna ilə bağlı olan “72” rəqəmi sonralar peşə ilə bağlı sözlərə də qoşula bilməmişdir.

“Yetmiş üçüncü millət” ifadəsi də həmin rəqəmin sənət, peşə bildirən sözlərə yanaşa bilməsi xüsusiyyəti ilə əlaqədar meydana gəlmişdir.

Yazıçı Mir Cəlalin bir hekayəsində deyilir:

“–Mən deyirəm ki, bu flan-flan uşağı yetmiş üçüncü millətdir” və i.a.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər,
Dil və ədəbiyyat seriyası, 1969-cu il, № 3,4 səh. 84-95*

ÜZEYİR HAÇIBƏYOV SÖZ USTASIDIR

Ü.Hacıbəyov bir bəstəkar kimi opera ustasıdırsa, bir dramaturq kimi məzhəkəənəvidir. Dram əsərlərində klassik dramaturgiyamızın gözəl, mütərəqqi ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir. Xüsusən onun musiqili komediyaları milli zəmin əsasında, klassik komediya ənənələri əsasında yaranmışdı və ifadə etdiyi ideyası və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə irəliyə doğru atılmış bir addım idi. Bunlar xalqın müsbət əxlaqı keyfiyyətlərini təbliğ edən, yüksək fikirləri məlahətli, duzlu tərzdə ifadə edən realist əsərlərdir.

Üzeyir bəyin dram janrında yazdığı əsərlər, əsasən iki rühdadır. Bunlardan biri klassik ədəbiyyat və xalq ədəbiyyatının məhəbbət və qəhrəmanlıq əsərləri ruhunda yaranmış “Leyli və Məcnun”, “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Söhrab”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla”, “Firuzə” operalarının mətnləri olan ciddi dramlardır, ikincisi süjeti müasir, real həyatdan

GÖTÜRÜLMÜŞ “ƏP zə arvad” (1909), “O olmasın bu olsun” (1910), “Arşın mal alan” (1913-1914) kimi komediyalardır.

Üzeyir Hacıbəyovun bir dramaturq kimi ədəbiyyat tarixində mövqeyini müəyyənləşdirən başlıca amil müasir dövrün normalarını, adət-ənənə, azad sevgi və nigah məsələlərini əks etdirən komediyalardır. Bu komediyaların qəhrəmanları da onları əhatə etmiş mühitin, məişətin geridə qalmış adət-ənənələri ilə yaşayan, öz-lərinə məxsus pozğunluq, nəfs, tamah üzündən gülünc vəziyyətlərə düşən real həyat adamlarıdır.

Ü.Hacıbəyov mahir söz ustasıdır. Onun komediyaları dilinin gözəlliyi; təbiiliyi və lakonikliyi etibarlı ilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda burada təsvir olunan surətlərin dilindəki hazırçavablıq, yığcamlıq, söz oyunu, bəzi təkrarlar vasitəsi ilə ifadələrin təsirliliyinin qüvvətləndirilməsi və ifadələrdəki ikimənalılıq çox maraqlıdır.

Sənətkarın ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqə əsərlərinin miqdarı ilə, səhifələrin sayı ilə ölçülür. (Ü.Hacıbəyovun bədii irsi heç də az deyildir), onun yaratdığı tiplər ilə, ümumi milli ədəbi dilə gətirdiyi orijinal ifadələrlə ölçülür. Qriboyedovun rus ədəbiyyatı tarixinə düşməsinə əsas səbəb “Ağıldan bəla”da yaratdığı fərdi tiplər olmuşdur. Bu tiplərin adları və onların sözləri rus ədəbi dilində o qədər yayılmış, ümumiləşmiş ki, hətta zərb-məsəllərə çevrilmişdir. Bu cəhətdən Ü.Hacıbəyovun təkcə üç komediyasında yaratdığı tiplər silsiləsi onu klassik söz sənətkarları səviyyəsinə qaldırmışdır). (Halbuki bəzi dərsləklərdə, ədəbiyyat kitablarında Ü.Hacıbəyova layiqincə yer verilmir. Bu vəziyyət isə təəssüf doğurur).

İngilis dilində Şekspirin, alman dilində Götenin, rus dilində Qriboyedovun nə qədər xidməti varsa, Azərbaycan dilində Ü.Hacıbəyovun xidməti təxminən o qədər olmuşdur. Sözləri, ifadələri dillər əzbəri olmaq, xalq dilinə, milli ədəbi dilə daxil olmaq bu sözlərin müəllifi üçün, sənətkar üçün çox böyük məziyyətdir və bu səadət heç də hər hansı bir söz ustasına müyəssər olmur.

Böyük sənətkarlar xalqın tarixinin müəyyən hissəsini təşkil edirlər. Sənətkarın yaradıcılığı, tərcümeyi-halı bütün xalqın tərcümeyi-halı ilə, tarixi ilə bir vəhdət təşkil edir. Əsil sənətkarın ömrü onun yaşadığı bir neçə onillikdən ibarət deyildir. Onun ömrü xalqın

ömrü qədərdir. Xalq yaşadıqca sənətkarını da yaşadacaqdır. Xalq içərisində yaşamaq, xalqa qaynayıb-qovuşmaq isə çox az sənətkara nəsis olur. Xalqa qovuşmağın bir əlaməti də belədir ki, yazıcının sözləri, tipləri ümumxalq dilinə daxil ola bilsin. Bu cəhət sənətkarın qabiliyyətini, bacarığını, məharətini qiymətləndirməkdə ən obyektiv meyar hesab edilə bilər. Adətən tipik şərait ilə əlaqədar işlənmiş tipik söz və ifadələr (və xarakterlər ümumiləşir, tipikləşir, xalq dilinə keçə bilər.

Biz M.F.Axundovun, M.Ə.Sabirin, C. Məmmədquluzadənin, C.Cabbarlının əsərlərindən yayılmış onlarla söz və ifadə qeyd edə bilərik. Lakin bu yerdə Ü.Hacıbəyovun rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Təkcə “O olmasın, bu olsun” əsərindəki külli miqdarda söz və ifadələr ümumiləşib yayılmış, indi də xalq içərisində müxtəlif vəziyyətlər ilə əlaqədar işlədilməkdədir. Əsərlərindəki belə ifadələrdən bir neçəsini qeyd edək; “Kəblə Qubad, gəl bəri”, “Əbəs sözdür bu əfsanə”, “Qızım sənə yaylıq alım”, “Çunki sən bir heyvan-layələmsən”, “Nə oldu ki, bizi yad elədin”, “Bəs elə isə, ver əlini”, “O olmasın, bu olsun”, “Nə qədər qoca olsam da dəyə-rəm min cavana”, “Bir baxım görüm mal nə cür maldır”, “Arvad kişidən qorxsə yaxşıdır”, “Heç hənanın yeri deyildi”, “Saqqalın ağılığı qoçalığa dəlalət eyləməz”, “Mən tarixi-Nadiri yarısına qə-dər oxumuşam”, “Qulaq asmaq da yaxşı şeydir”, “Qoca kaftar, sənə 15 yaş olan qız nə gərək”, “Deyirlər ki, toy olaçaq”, “İntil-gent ola-ola savaşırsan”, “Qurban olasan bu altımdakı hambala”, “Qızın iki namizədi var”, “Mən hasarın bu tayında qalım, bir dələ-duzun birisi də o tayda olsun”, “Burda mənim yadıma Leyli və Məcnun əhvalatı düşür”, “Yox, mən, o məcnunlardan deyiləm”, “Babalı Sərvərin boynuna”, “Təki mənim də dərdim sənin təki bir abbası olaydı”, “Qızı mənə, qızı mənə gərək verəsən”, “Hambal adam deyil?”, “Bir eybim varsa, o da eyibsizliyimdir”, “Hambalın canı can deyil?”, “Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd”, “İki başlı qohum olaq”, “Sənsən, yoxsa özgəsidir”, “Ay sənin başın var olsun” və s. Buraya müxtəlif situasiyaları da əlavə etmək olar: Məşədi İbadın güzgü qabağındakı monoloqu, papağı müxtəlif tərzdə qoyması, hamam səhnəsindəki vəziyyətlər, Məşədi ilə Həsən-qulu bəyin dialoqu və s.

Xalq dilindəki bəzi ifadələr bilavasitə sənətkarın əsərindən deyilsə də yenə bu əsərdəki əhvalatlar ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Məs.: “Məşədi İbad kimi özündən çıxmaq” (əsərdə Məşədi İbad tez-tez əsəbiləşir, müxtəlif gülünc vəziyyətlərə düşərək özündən çıxır, dava-dalaş salır).

Ü.Hacıbəyovun əsərlərindən külli miqdarda sözlərin, ifadələrin belə məşhurlaşmasının əsas səbəbi, müəllifin sənətkarlıq qabiliyyəti və istedadıdır. Olsun ki, bu işdə dram – komediya janrının (ən kütləvi və əyani olan bu janrın) da əhəmiyyəti yox deyildir. Habelə milli ədəbi dilin müəyyən inkişaf mərhələsindəki vəziyyəti Şekspir, Göte, Qriboyedov da milli dilin inkişafa başladığı dövrlərdə yazıb-yaratmışlar) də müəyyən təsiredici faktor ola bilər. Hər halda Ü.Hacıbəyov sənətkarlığının bu sirri dərindən və ətraflı tədqiq olunmalıdır.

Bu kimi ifadələrin bir qismi Ü.Hacıbəyovdan əvvəl də (başqa tərzdə) xalq dilində və bədii ədəbiyyatda var idi. “Nə qədər olsa qoca gərçi Vidadi xəstə; yenə Vaqif kimi əlbəttə yüz oğlana dəyər” (Vidadi). “Qaldı çayın (dərənin) o tayında və s. İş burasındadır ki, sənətkar bu tipli ifadələri də çox səciyyəvi və tipik şəraitlərlə əlaqədar işlədərək, o dərəcədə özünüküləşdirmişdir ki, bu ifadələri eşidərkən hər kəsdə istər-istəməz Ü.Hacıbəyovun əsərləri ilə assosiasiya yaranır. Müəllif öz orijinal ifadələrini də bəzən bir neçə əsərdə təkrar edir.

“Ər və arvad” komediyasında Mərcan bəyin işlətdiyi «*Allahın bəndələri*» (Miniəti boşadım mən) ifadəsi daha çox “Leyli və Məcnun” operası ilə əlaqədar bir assosiasiya yaradır. Yenə həmin Mərcan bəyin dediyi “*Belədir, belə deyil*” ifadəsi daha çox “Arşın mal alan”da Süleymanın dilindən yayılmışdır (Sonralar C.Cabbarlının İmamyarı da bu ifadəni başqa məqsəd və qaydada işlədir.). “Ər və arvad”dakı bir sıra hadisələr, sözlər elə bil ki, sonrakı əsəri – daha məşhur və klassik səviyyəli “O olmasın, bu olsun” üçün bir eskiz rolu oynamışdır. Mərcan bəyin qonaqlığı, onun aldanması sanki Məşədi İbad üçün bir hazırlıqdır. Mərcan bəy də nöqərlərə bir abbası vöəd edir, Məşədi İbad da “saqqıza verib çeynəmək üçün” Sənəmə bir abbası təklif edir. Hambalın da tez-tez dediyi bu “abbası məsələsi” bir xəsislik rəmzi kimi M.F.Axundovun “Hacı Qara”sın-

dan başlanıb gəlir. Yenə “Ər və arvad”da Mərcan bəy ilə Minnət xanımın dialoqu (“– Sənsən? –Bəli mənəm...”) – “Arşın mal alan”da belə təkrar olunur:

(G ü l ç ö h r ə) Sənsən?, Yoxsa özgədir?

(Ə s g ə r) – Mənəm, mənəm, Gulçöhrə. Arxayın ol.

“Arşın mal alan”da lirik ünsürlər daha çoxluq təşkil edir. Müəyyən mənada bu əsərə heç komediya deməmək də olar. (Təsədüfi deyil ki, burada mənfi tiplər də **yoxdur**. Mənfilik fərdlərdən çox cəmiyyət ilə, köhnə quruluş və adət-ənənələrlə bağlıdır). “Ər və arvad” isə komediya sahəsində müəllifin ilk təcrübəsi idi. Sanki gələcəkdə yazılacaq daha mükəmməl əsər üçün bu əsər bir növ hazırlıq, “özünümtahan” idi.

Müəllifin komediya dilinin və üslubunun əsas və başlıca xüsusiyyətləri “O olmasın, bu olsun” əsərində bütün parlaqlığı və kəskinliyi ilə təzahür edir. Bu əsər təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, hətta dünya ədəbiyyatında (bunu cəsarətlə deyirik) tayı az-az tapılan klassik əsərlərdəndir.

Sənətkarın üslubunda bir cəhət də tiplərin nitqinin belə, bir növ “məntiqsiz” (müsbət mənada) qurulmasıdır. Sözlərin düzümü ilə həmin sözlərin ifadə etdiyi məna arasında bir ziddiyyət özünü göstərir ki, komizmin bir cəhəti də burada təzahür edir.

(Mərcan bəy) – Yaxşı, sən heç uxajıvat eləmişən ki, belə danışırsan?

(Kərbəlayı Qubad) – Eləmişəm, amma bilmirəm ki, uxajıvat nədir, çunki uruşça savadım yoxdur.

Obyektiv olaraq “*eləmişəm, amma bilmirəm*” birləşməsi mümkün deyildir. Lakin mətn daxlində, xüsusilə də müəllifin ifşaçı qələminin qüdrəti sayəsində belə “məntiqsizlik” qətiyyənlə nəzərə çarpmır, əksinə komizm, satira qat-qat artır, öldürücü keyfiyyət qazanır. Ü.Hacıbəyov üslubunun bu cəhəti “O olmasın, bu olsun” əsərində sanki kulminasiya nöqtəsinə çatır:

Ey kimsən orda, aç qapını!

Aç qapını gələk səni öldürək!

Qoçuların söylədiyi bu sözlərin mənasına fikir verin. Necə yəni “*aç qapını gələk səni öldürək*. Sənətkarın çox böyük hünəridir, cəsarətidir ki, belə ifadə işlədir. Azərbaycan ədəbiyyatında da

bu misalın misli, bərabəri yoxdur. Axı, belə söz deməzlər! Lakin söz ustası dedirtdirir. Özü də komik vəziyyətə, situasiyaya tam müvafiq olduğundandır ki, bu ifadə də dillər əzbəri olmuş, bir növ qanadlı sözlərə çevrilmişdir. Belə misalların sayını artırmaq olar.

Bədii yaradıcılıq qanunları çox mürəkkəb və rəngarəngdir. Bəzən bu qanunlar formal məntiqi qanunları vurub alt-üst edə bilər. Odur ki, söz sənətkarlarının hər bir cümləsində, ifadəsində formal məntiq qanunu axtarmaqdansa (belə bir “utilitarist” niyyətdənsə), bədii xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək daha zəruridir.

Xalq şairi R.Rza Ü.Hacıbəyovla olan bir söhbətini belə təsvir edir:

“...Mən uzun zaman dilimin ucunda olan bir sualı ona verdim.

–...Necə olur ki, sizin kimi sənətkar “Məşədi İbad” əsərində məntiqə uymayan cümlə yazıbsınız”.

Müəllifin göstərdiyinə görə Ü.Hacıbəyov ona belə cavab vermişdir: “...Mən o sözləri bilə-bilə yazmışam və burada heç bir məntiqsizlik yoxdur. Bakı qoçularının adı çıxmışdı, onların “qoçaqlığı” haqqında əfsanələr uydurulmuşdu. Əslində onlar qorxaq və xırda adamlardı. Məşədi İbadın qoçuları bu yağlı Məşədini mümkün qədər soymaq istəyirdilər. Onlar Məşədi İbad üçün qanlı vuruşmaya girmək, özlərini təhlükəyə salmaq fikrində deyildilər. Odur ki, “aç qapını, gələk, səni öldürək” deyirlər ki, Sərvər məsələdən agah olsun, çıxıb getsin. Bildiyin tək bir fit səsi eşidən kimi qoçular qaçıb gedirlər. Məntiq də elə burdadır”.

Xatirə müəllifinin özü Ü.Hacıbəyovun sözlərini tam doğrudəqiq göstərmədiyini etiraf edir: “Bəlkə də Üzeyir bəy bu sözləri belə ardıcılıqla, bu düzümdə deməmişdi. Mən yadımda qalanları yazıram. Ancaq əsas mahiyyət, sözün öyü (bu dialektizmdir. – M.A.) bu idi”.

Hətta bu sözləri bəstəkar özü demiş olsa belə, belə məntiqçilik sənətkarın sənətkarlıq keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmir və bu işdə tədqiqata bir yardım göstərmir.

İlk baxışda “məntiqsiz” görünən bu bədii üslub, bədii məntiq, Ü.Hacıbəyovun sənətkarlıq məntiqi nöqteyi-nəzərindən tamamilə ağılabatandır.

Fərdin əhval-ruhiyyəsini, müxtəlif vəziyyətlərlə əlaqədar psixoloji vəziyyətini müəllif monoloqlarda çox gözəl əks etdirə bilər. Aşağıdakı misalda cümlələrin qırıqlığı, suallar, təkrarlar, artıq sözlər əsəbiləşmiş Minnət xanımın həmin andakı vəziyyəqinə olduqca müvafiqdir:

“Bəs belə Mərcan, Bəs belə mənə 2.500 manata satmaq istəyirsən? ha... ha... ha... Bəs belə, Mərcan! Mənə iki min beş yüz manata satmaq istəyirsən? İndi görək kim bədzaddır; sən, yoxsa, mən?”.

Yaxud aşağıdakı qırıqlıq, həyəcanlı nidalar, təkrarlar sevinc içərisində qarq olan Mərcan bəyin psixoloji vəziyyətinə nə qədər də müvafiq və realistçəsinə verilmişdir. Guya ona ərə getməyə söz verən, (əslində isə bu onun öz arvadı Minnət xanımdır). “İynirmi uç yaşında nazənin” gedəndən sonra Mərçan bəy belə danışıır.

“Yox getmə, sən getsən mənəim canım da gedər. Üç aydan sonra... Üç ay, üç ay!.. Ey fələk!.. Mən sənə nə etdim ki, sən mənə bu qədər xoşbəxt eylədin? Yoxsa mənə sataşırısan? Yox, yox, sataşma, sataşma... Bəli, getdi... getdi”.

Hələ buradakı novatorluğa, orijinallığa baxın. *Mən sənə nə etdim ki,...* ifadəsi adətən şikayət məqamında işlənər, sonrakı sözlər də bununla bağlı olar. Həmin sözlərdən sonra “*sən mənə xoşbəxt etdin*” çətin, çox çətin işləne bilər. Bu qüdrətə yalnız sənətkar, söz sənətkarı malik ola bilər.

Cəsərlə demək olar ki, Azərbaycan komediya janrında Ü.Hacıbəyov qədər zəngin psixoloji səhnələr ustası göstərmək çətinidir. Tez-tez dəyişən müxtəlif əhval-ruhiyyələr, şadlıq, sevinc, kədər, acıq, qəzəb və s. ilə əlaqədar meydana çıxan vəziyyətlər çoxdur. Əsərlərində bir mütəhərriklik, dinamika vardır. Tiplər çəvik, həyəcanlı, diribaşdırlar. Burada mühakiməçilik, fəlsəfəçilik özünə yer tapa bilmir. Konkret və real həyat, hadisələr tiplərin fərsətini, diribaşlığını tələb edir. Bir balaca keyləşən kimi Mərcanın vəziyyətinə düşmək olar.

(Mərcan) – Mən bu qədər xoşbəxtliyə davam gətirə bilmərəm. Yox, yox! Mən dəli olaram. Özümü itirmişəm. Hanı mənəim başım?

Hətta nə qədər psixoloji vəziyyətlə bağlı olsa da “*hanı mənim başım?*” sözlərini dedirtmək xüsusi ustalıq tələb edir. Sənətkarlıq, sözü işlətmək komediyada hadisəni qabartmaq bacarığı ilə əlaqədardır. Hadisədən təcrid edildikdə sözlər yalnız güldürə bilir. Vəssalam. Lakin həmin sözlər hadisələr silsiləsi ilə əlaqələndirildikdə gülüşdən əlavə və daha artıq bir məqsəd də izləyir. Bu yerdə sənətkarın məqsədi habelə ifşa etməkdir, mənfi tipi məhv etməkdir.

Kiçik bir səhnə:

(*Mərcan bəy*) – Ay uşaqlar, heç dünyada xoşbəxt adam görürsünüz?

(Hamı) – *Xeyir, ağa.*

(*Mərcan bəy*) – Di görün! O xoşbəxt adam mənəm!

Elə bil Mərcanın idiotizmi son həddə varır. Belə də adam, belə də səhnə, belə də “məntiqsizlik” olar? Bircə gülmək qalır. Gülməkdən başqa çarə yox... Lakin sənətkarı yalnız özlüyündə gülüş çəlb etmir (çox təəssüf ki, bəzi müasir komediyalarda məqsəd yalnız burasıdır). Burada ifşaçılıq meyli əsasdır.

Dram sənətində hər şeyin başı dilə, sözə bağlıdır. Gərgin psixoloji vəziyyətlər, müəyyən təəssüratla yaranan hiss və duyğular yalnız sözlərin köməyi ilə ifadə olunur; yəni tipin, personajın öz sözləri vasitəsilə, müəllifin müdaxiləsi olmadan ifadə olunur.

Məşədi İbadın qorxaqlığının və acizliyinin son kulminasiya nöqtəsi belə verilir:

(Sərvər) – *İndi tərpənmə!*

(Məşədi İbad) – *Tərpənmirəm.*

(Sərvər) – *Danışma!*

(Məşədi İbad) – *Danışmıram.*

Vəziyyət elə gətirmişdir və Məşədi İbad elə sarsılmışdır ki, o heç cür müstəqil düşünmək və “öz” sözünü, fikrini ifadə etmək qabiliyyətinə malik deyildir. Nitqi, matı-qutu qurumuşdur. O yalnız Sərvərin sözlərini təkrar edə bilir. Bəlkə də düşünmədən, mexaniki şəkildə təkrar edir.

Ü.Hacıbəyov nə böyük sənətkar, nə kamil psixoloq imiş, nə dərin müşahidə qabiliyyətinə malik imiş! Belə dialoqlarda bəzən sadəcə gülürük. Lakin gülüş də ideyadan, hadisədən doğur, gülüş gülüş xatirinə deyildir, şit və yersiz sözlər ilə əlaqədar deyildir.

Başqa bir misal. Adi, məntiqi nitq zamanı aşağıdakı cümlədə göstərilən tipli təkrarlar işlədilməsi mümkün deyil və ya qüsur hesab oluna bilər.

(*Məşədi İbad*) – Ə kişi, vallah mən dağıldım, mən söküldüm, mən bu qədər pulu haradan alım verim?

“Mən” sözünün belə təkrarı da psixoloji əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır və tipin düşdüyü həmin tipik şəraitə tam müvafiqdir. Xəsis Məşədini söküb-yeyirlər, müxtəlif bəhanələrlə onu sağmal inək kimi sağırlar. Canı pullarında olan Məşədi bu vəziyyətə tab gətirə bilmir, əsəbiləşir və hissin qüvvəsi ilə belə təkrarlarla danışır. Odur ki, dilində hissi cəhətlər məntiqi (qrammatik cəhətdən düzgün) cəhətlərə üstün gəlir. Qrammatika nöqteyi-nəzərindən məqbul sayılmayan belə təkrarlar məhz psixoloji cəhətlə bağlı olduğundan daha təbii və deməli, daha düzgün hesab edilməlidir.

Göstərilən misallarda söz və cümlələrin təkrarı tiplərin psixoloji vəziyyətini əks etdirir. Bəzən isə müəllif tipin danışmaq qabiliyyətinin aşağı, zəif olduğunu əks etdirmək məqsədi ilə onun dilinə təkrar sözlər verir. Millətperəst Həsənqulu bəyin nitqində artıq, təkrar sözlər bu tipin səciyyəsinə çox gözəl açar:

“Həzrət! Özünüzə məlumdur ki, dünya getdikcə xarablaşır, yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu dünya getdikcə xarab olur; öylə ki, hamının qəlbi pozulub, min cür hiylə ilə dolur, yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu dünyada təmiz və saf qəlbli adam tapmaq çətindir”.

Sonrakı sözləri də belədir. Elə bu danışmaq tərzinə görə demək olar: “elm – şoma məlum şod».

Ümumiyyətlə bədii dildə, xüsusilə də drammatik əsərdə fikri dolayı yolla oxucuya çatdırırlar. Sənətkar tipin dil qabiliyyətsizliyini mücərrəd şəkildə söyləmir. Konkret və əyani şəkildə (dolayısı ilə) göz önündə canlandırır.

Ü.Haçıbəyovun dil ustalığından öyrənməli nöqtələr çoxdur. Tiplərin hər birinin öz nitqi ilə səciyyələndirilməsi, xüsusilə də şifahi nitq ünsürlərindən dialoqlarda geniş miqyasda istifadə edilməsi diqqəti özünə çəkir. Şifahi dildə hissi cəhətin, intonasiyanın çox böyük rolu vardır. Odur ki, burada fikirlər, cümlələr bütün məntiqi təfərrüatı ilə ifadə edilmir. Yarımçıq cümlələr, qırıq ifadələr, şifahi

danışıq dilinin əsas əlamətləridir. Buna görə də yazı dilinə məxsus tam bütöv, bitkin cümlələrin işlədilməsi dialoq nitqinin ancaq süniliyini göstərir. Budur qoçu Əsgərin nitqi:

“Günlərin bir günü, axşam saat doqquzda bazardan gəlirdim. Ədə, bir də gördüm ki, birisi dalımca gəlir. Bir az getdim, gördüm ki, yenə gəlir. Dedim, yəqin ki, mənimlə düşməndir, o saat püştovu belimdən çıxartdım, çəkdim yuxarı ayağa, dedim: Ədə dayan! Bir də gördüm dalımca gələn götürüldü; ədə, dayan, ədə, dayan!... Dayanmadı, part, bir güllə!.. Bir də gördüm: Şarap.. Yıxıldı yerə. Dedim, baxım görüm kimdir? Bir də gördüm kim?.. Həmin bu Məsiədi İbad!”.

Bu parçada danışıq dilini səciyyələndirən bir sıra cəhətləri göstərmək olar. 1) Söz və ifadələr: “*Günlərin bir günü*”. “*Ədə*”. “*Bir də gördüm*”. “*Dedim*”. 2) Bəzi sözlərin tez-tez təkrarı: “*Bir də gördüm*”. “*Dedim*”. 3) Suallar, nidalar. 4) Cümlələrin qırıqlığı, intonasiyanın üstünlüyü. 5) Müxtəlif mənalı feillərin ardıcıl gəlməsi: “*...Belimdən çıxartdım, çəkdim, yuxarı ayağa, dedim*”. 6) Fikin yığcam ifadəsi: “*Dayanmadı, part, bir güllə*” sözləri bunu bildirir: “*O dayanmadı, mən də ona part səsi çıxaran bir güllə atdım*” (görürsünüz bu variant nə qədər sönükdür) Yaxud: “*Şarap!.. Yıxıldı yerə*” – ifadəsi “*Şarap səsi çıxararaq (şarappıltı ilə) yıxıldı yerə*” mənasını əks etdirir. Şifahi dildə sözlərə nə qədər qənaət etmiş olmuş!

Xususilə müxtəlif feillərin həmcins üzvlər şəklində çox işlənməsi nitqin qüvvəsini artırır, onu enerjili edir. Feillərin bu xüsusiyyətdən Sabir, C.Məmmədquluzadə (müasir dövrdə əsasən, Mir Cəlal) kimi, Ü.Hacıbəyov da ustalıqla istifadə edir. Bu da yenə ustalıqla, şifahi danışıq dililə əlaqədardır.

(Cahan) – *Vallah, gedərəm, dolanaram, gəzərəm, baxaram, bəyənrəm, seçərəm, bir qız alaram ki, adam baxanda ağıl gedər*”.

Müasir dramaturgiyamız Ü.Hacıbəyovdan çox şey öyrənə bilər (bəzi müasir dram əsərlərində personajların nitqi başdan-başa kitab cümlələri ilə doludur. İstər təsir etmək cəhətdən, istərsə də başlıcası realizm nöqteyi-nəzərindən bu hal təqdir oluna bilməz). Ümumiyyətlə, dram janrı, habelə satira şifahi dil ünsürlərinin bədii ədəbiyyata gəlməsinə çox səbəb olmuşdur. Ən çox Soltan bəyin di-

lində işlənən “*qudurğan oğlu qudurğan*”, “*mərduməzar oğlu mərduməzar*”, “*şeytan oğlu şeytan*”, “*axmaq qızı axmaq*”... tipli tərkiblər bədii dilimizdə əsasən XIX əsrdən (S.Əzimin satiraları) özünü göstərməyə başlamışdır. C.Məmmədquluzadənin, N.B.Vəzirovun (müasir dövrdə S.Rəhimovun) əsərlərində də geniş yer tutan belə qarğış-söyüş məzmunlu ifadələr tipin xarakterini gestərmək üçün səciyyəvi ifadə vasitələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Diqqəti belə bir cəhət də cəlb edir ki, Ü.Hacıbəyov komediyalarında remarkalar da əsasən bitkin və bütöv cümlələrdən ibarət olur. Xüsusilə, H.Cavidin pyeslərində natamam, yarımçıq cümlələrlə qurulan remarkalarla müqayisədə müəllifin uslubundakı bu cəhət nəzərə çarpır. Məsələn: (*Kərbəlayı Qubadı yola salır*). (*Mərcañ daxil olur*). *Acıqlı o yana, bu yana gəzir*, (*Xəncərini çəkib yüyürür*). (*Qayıdıb fikrə gedir*).

Bəzən də bu remarkalar bir neçə cümlədən ibarət olur, səhnədə yaranmış komik vəziyyətlə yanaşı tipin eybəcərliyi daha qabarıq şəkildə tamaşaçı qarşısında canlanır.

(*Sükut*. *Heç kəs dinməyir*. *Məşədi İbad birdən-birə, gözlərini Gülnazın başına tərəf dikib diqqətlə baxır*) və s.

Tiplərin dilində bir sıra səciyyəvi təkrar növləri xalq müha-kimə tərzilə əlaqədardır. Bir neçə misal:

1) *Məni atamdan istə, verər-verər, verməz mən özgəsinə arə getməyəm*.

2) *Əgər arvadı bu gün tovladım, tovladım, tovlamadım onda pulu verərəm. özünə*.

3) *Əgər iş tutdu-tutdu və illah tutmadı; Babalı Sərvərin boynuna*.

Ü.Hacıbəyovun əsərləri musiqili komediyadır. Bu “musiqi-lik” sözü ilə həmin əsərlər digər komediyalardan təbii ki, fərqlənməlidir, həmin fərqlərdən biri və zənnimizcə, mühüm əsərin dilində özünü göstərir. Bunlar bir bədii əsər kimi ümumi dil qanunlarına müvafiq bir dildə yazılır və burda müəllifin dil sənətkarlığından da danışmaq mümkündür. Hər hansı bədii əsər kimi bunlarda da dil mühümdür, əsasdır. Lakin musiqili komediya janrı bəzən dil qanunlarını (obyektiv, kommunikativ mahiyyət daşıyan dil qanunlarını) ikinci dərəcəli edir, musiqini ön plana çəkməli olur. Odur ki,

burada canlı, real danışıq bir növ süniləşdirilir, musiqi qanunlarına tabe edilir. “Adi” nitqdə aşağıdakı tipli təkrarlar qətiyyənlə mümkün deyil və işlədilməz. Bunlar ümumi dil faktı deyil, bədii dil-üslub faktı da deyil. Yalnız musiqinin ritmi, ahəngi ilə əsərin dilinə daxil edilmiş əlavə keyfiyyətdir.

1) *Qızım, səni... qızım səni... qızım, səni ərə verim!*

2) *Qurban edərəm mən canana: malımı, pulumu, çanımı mən.*

3) *Bir de görüm nə oldu ki, nə oldu bizi yad elədin?*

4) *Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da...*

5) *Cib dolaçaq, dolaçaq pullar ilə.*

6) *Qızı mənə, qızı mənə gərək verəsən.*

7) *Vurram başın, darbadağın lap dağılar.*

Bu növ təkrarlar leksik-qrammatik, hətta üslubi səçiyə daşımır.

Obyektiv və üslubi dil qanunları nöqtəyi-nəzərindən işlənməyən, belə musiqi xətinə düzəlmiş birləşmələr yalnız ritmik funksiya daşıyır. Elə buna görə də bəzən heç dil faktı olmayan ün-sürlər də (musiqi xətinə) təkrarlanır.

Xalqın evində dava etmək pis şeydir,

Adama yaraşmaz, adama yaraşmaz,

Adama yaraşmaz, maz, maz, maz, maz, maz, maz.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər,
Jurnalistika seriyası, 1969-cu il, № 1, səh. 47-51*

SÖZÜN QÜDRƏTİ

Partiya və hökumətimizin müdrik siyasəti, daimi nəzarəti və gündəlik qayğısı sayəsində Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı və çiçəklənməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində ədəbi dilimiz çox böyük nailiyyətlər qazanmış, yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Dilimiz elm, mətbuat dili olduğunu sübut edə bilmişdir. Bunu xüsusilə qeyd etmək zəruridir. El-

min, həyatın görünməmiş bir sürətlə irəlilədiyi zamanda müasir informasiyanın təzyiqinə davam gətirə bilməsi dilimizin mühüm nailiyyətidir. Zamanın sürəti ilə ayaqlaşa bilməsi və bu zaman bütün əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilməsi dilimizin mühüm nailiyyətidir.

Ədəbi dilimizin üslubları sistemində mətbuat üslubunun rolu və əhəmiyyəti indi hər hansı dövrə nisbətən daha böyükdür. Hazırda Azərbaycan dilinin inkişafında, onun ədəbi və mədəni bir dil kimi çiçəklənməsində mətbuat dili çox böyük rol oynamaqdadır. İndi elə bir ev, ailə tapmaq çətinidir ki, mətbuat oraya yol açmasın. Odur ki, digər üslublara nisbətən qəzet üslubu öz kütləviliyi ilə, təsirliliyi ilə və bu mənada ədəbi dilimizin inkişafına verdiyi təkan ilə fərqlənir. Deməli, ümumiyyətlə ədəbi dilimizin gələcək taleyi də müəyyən dərəcədə məhz mətbuat dili ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, qəzet dilinə partiyamız çox böyük diqqət yetirir və onun qarşısında bir sıra tələblər qoyur. Qəzet dili aydın, dürüst və səlis olmalıdır. Qəzeti təhsilindən, yaşından, ixtisasından asılı olmaya-raq hamı oxuyur. Odur ki, qəzetin imlası da, sözlərin mənası da doğru, dəqiq olmalıdır. Bəzən məktəb, dərs götürməmiş adamlar da, heç bir kitab oxumayanlar da yalnız qəzeti mütaliə edir və qəzet vasitəsi ilə dünyagörüşünü artırır. Başqa sözlə, qəzet yalnız məlumat verməklə qalmır, o həm də öyrədicilik funksiyası kəsb edir. Dil, qrammatika qaydaları da qəzet vasitəsilə yayılır, kütləviləşir. Buradan da qəzet dilinin məna və əhəmiyyəti meydana çıxır.

Qəzet üslubunun ən səciyyəvi xüsusiyyətləri baş məqalələrin dilində əks olunur. Baş məqalə bütünlükdə redaksiyanın səsidir və mühüm səfərbəredici rol oynayır. Odur ki, burada feilin əmr forması, vacib forması özünə daha çox yer tutur.

Baş məqalələrdə ümumiləşdirmə meyli qüvvətli olur. Burada ayrı-ayrı fərdlər, faktlar sadalanmaqdan, ümumiləşdirici hallar qeyd edilir. Elə buna görədir ki, baş məqalələrdə işlənən feillərin çoxu məchul formada özünü göstərir. Baş məqalə iş görəndə fərdlər ilə yox, əsasən görülmüş iş və bunun ümumi nəticələri ilə maraqlanır. Baş məqalələrdə məchul feillərin, şəxssiz cümlələrin çox yer tutmasının səbəbi də budur.

Müasir ədəbi dilimizdə feilin məchul növü bütün digər üs-

lublara nisbətən qəzet üslubunda daha çox yayılmışdır. Hətta başqa üslublarda da bu növün işlədilməsi daha çox qəzet dilinin təsirindən irəli gəlir. Müasir ədəbi dilimizin üslubca diferensiallaşmasından danışıarkən birinci növbədə qəzet üslubu yada düşür. Qəzet üslubu bir sıra söz və formalara, ifadə tərzləri və cümlə quruluşlarına üstünlük verməsi ilə fərqlənir.

Qəzet dili daha çox dəqiqliyi ilə seçilir. Odur ki, burada çoxmənalı, ikibaşlı söz və ifadələr özünə yer tapa bilmir. Məna dəqiqliyinə kömək edən şəkildələr, köməkçi sözlər isə sağa-sola işlənir. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşmələrinə qəzetlərdə nisbətən az təsadüf olunur. Halbuki qoşmaların rolu və işlənmə tezliyi çox artmışdır. Qoşmalar məna dəqiqliyinə böyük xidmət göstərir.

Qəzet üslubu həm leksika, həm də sintaksis sahəsində çox mühüm fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Mətbuat dilində çox geniş yer tutan səciyyəvi lüğət vahidləri terminlərdir. Müasir dövrdə mətbuatda terminin yeri, rolu, miqdarı və s. həll edilməsi çətin olan məsələlərdir. Bu çətinlik terminin səciyyəsi ilə, dövrün xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Terminlər xüsusi tipli söz və ifadələrdir. Bunların işlədilməsi əsasən elmi üsluba xasdır. Elmi dil terminlər dilidir. Müasir elmlərin hər biri minlərlə, on minlərlə (və bəlkə də daha çox) terminlərdən istifadə edir. Terminsiz elm yoxdur.

Hazırda elmlər çox böyük sürətlə inkişaf edir. Yeni-yeni kəşflər, ixtiralar nəticəsində getdikcə daha çox terminlər meydana gəlir və müvafiq elm sahəsində mübadilə vasitəsinə çevrilir. İndi az-çox elmi səciyyəli hər hansı yazıda terminsiz ötürmək mümkün deyildir. Elm obyektiv aləmi daha dərindən və ətraflı öyrəndikcə terminlər də çoxalır, qəlizləşir. Odur ki, müəyyən hazırlığı olmayan hər kəs üçün müvafiq sahədən bəhs edən elmi yazı qaranlıq, anlaşılmaz qalır. Başqa sözlə, müasir dövrdə terminlər xüsusiləşir, bir qrup məhdud mütəxəssislərə məlum olan vahidlərə çevrilir.

Əlbəttə, terminlərin işlədilməsində yazının məzmunu, qəzet və ya jurnalın istiqaməti nəzərə alınmalıdır. Elmi əsərdə termin bolluğuna etiraz etmək düzgün deyilsə, nisbətən geniş oxucu kütləsini nəzərdə tutan yazıda qəliz, anlaşılmayan sözlərdən mümkün qədər qaçmaq lazımdır. Hər kəs yazını yazır ki, başqaları oxusun,

başla düşsün. Qəliz terminlər bu məqsədə mane olur. Həm də Gertsenin dediyi kimi, bəzən “təzəcə öyrənməkdə olanlar kamil öyrənmişlərdən daha çox qəliz terminlər işlədirlər”. Kütləvi mətbuatda aydınlıq, anlaşılıq dil çox vacibdir. Bunsuz yazmağın mənası da yoxdur.

Hazırda mətbuat dilində terminlərə geniş yer verilir. Lakin bu terminlər əsasən xalqa aydın sözlər olduğundan anlaşılmazlıq təhlükəsi də aradan qalxır. Çünki bir tərəfdən sırf elmi terminlər çoxalrsa, ikinci tərəfdən başdan-başa savadlanma nəticəsində geniş xalq kütlələri terminlərin çoxunu dərk edə bilir. Müasir adam 50 il, 30 il bundan əvvəlki adam deyildir. Kütləvi savadlanma, gündəlik müəllim, təbliğat və təşviqat müasir zəhmət adamını çox irəli atmışdır. Qəzet və jurnallar, radio və televiziya, kino və teatr, kitab hamının nəsibi olmuşdur. İndi hər kəs müasir elmlərdən müəyyən hazırlığa malikdir. Bu isə o deməkdir ki, müxtəlif elmlərə məxsus çoxlu terminlər indi ümumxalq sözüünə çevrilməkdədir.

Deməli, terminlər bir tərəfdən xüsusiləşirsə, digər tərəfdən ümumiləşir, kütləviləşir. Məhdud terminlərin və bununla əlaqədar müvafiq elmi-mədəni anlayışların yayılmasında, ümumxalq səciyyəsi kəsb etməsində mətbuatın çox böyük rolu vardır. Zəruri və kütləvi terminləri mətbuata gətirmək olar və vacibdir.

Mətbuat dilinin aydınlığından bəhs edərkən hər şeydən əvvəl elanların dili yada düşür. Elanlar xüsusilə sadə və aydın dildə olmalıdır. Aşağıda bir elandan aldığımız cümləni qeyd edirik: ”Vətəndaşların nəzərinə! Bakı şəhərində Azərbaycan SSR Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinin Nəqliyyat Ekspedisiyası Əməliyyatları və Şəhərlərsarı daşınmaların respublika təsərrüfat hesablı istehsalat avtomobil nəqliyyatı idarəsinin sistemində əhaliyə xidmət edən nəqliyyat-ekspedisiya kontoru təşkil olunmuşdur” (“Bakı”, 17/X-1968). Bu fikri aydın və anlaşılıq tərzdə oxuculara çatdırmaq olardı.

Bütün başqa üslublara nisbətən qəzet dili cəmiyyətin hər hansı həyat sahəsində əmələ gələn dəyişmələrə daha çox həssasdır və bu dəyişmələri özündə əks etdirməli olur. Müasir dövrümüzdə istehsalın və ictimai həyatın inkişafı ilə əlaqədar daim yeni-yeni adlar yaranır ki, bunların çoxu mürəkkəb söz birləşmələri təşkil

edir, yazıda çox yer tutur. Həmin adları qəzetlərdə mürəkkəb ixtisarlar şəklində qeyd və təsbit etmək meyli müşahidə edilir. Belə hallarda dilimizin məxrəc (artikulyasiya) bazasına əsaslanmaq, asanlıq və aydınlıq qayğısına qalmaq gərəkdir. Mürəkkəb ixtisarlının ahəngdarlığı da əsas şərtlərdəndir. Məsələn, jurnalistlər YUNESKO mürəkkəb ixtisarının ahəngdarlığını yüksək qiymətləndirirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mətbuat işçiləri nəinki kütləyə qabaqcıl ideologiyanı aşılayır, həm də onlar istər-istəməz dil mədəniyyətləri ilə başqaları üçün nümunə olurlar. Odur ki, şifahi danışq dilinə nisbətən qəzet dili öz kamilliyi, mədəniyyəti ilə də seçilməlidir. Danışqda diqqəti o qədər də cəlb etməyən qüsurlar qəzet dilində çox tez nəzərə çarpır. İndi danışq dilində “partkom gəldi”, “raykomla görüşdüm” tipli ifadələr çox işlədilir. Belə hallarda diqqətli olmaq gərəkdir. Partkom, raykom kimi mürəkkəb ixtisarlar müəyyən təşkilat adlarıdır və bunları bir şəxsə aid etmək (partkomun katibi, raykomun katibi) olmaz.

Bizim indi çox qüvvətli jurnalist kadrlarımız, istedadlı qələm sahiblərimiz vardır ki, onlar qəzet dilinin inkişafında mühüm rol oynamaqdadırlar. Bununla belə, bəzən qəzetdə görmək istəmədiyimiz dil qüsurlarına təsadüf olunur ki, mətbuat işçilərinin diqqətini bunlara cəlb etmək istəyirik.

Qəzetlərin dilindəki qüsurların bir qismi məntiqə etinasızlıqdan törəyir. Məsələn, aşağıdakı cümlə həm məntiqi cəhətdən, həm də məna (lüğət) cəhətindən nöqsanlıdır.

“Ənənə qərribə şeydir: bizdə onuncu sinif şagirdi mövhumu ilə ali məktəb mövhumu bir növ sinonimə çevrilmişdir” (“Azərbaycan gəncləri”, 1/X-1967).

Burada canlı varlıq (“onuncu sinif şagirdi”) ilə cansız varlıq (“ali məktəb”) qarşılaşdırılmışdır ki, məntiqdə belə şey olmur. Habelə “məfhum” demək istənildiyi halda, “mövhum” işlənmişdir ki, bu da səhvdir, sözün mənasına etina etməməkdən və ya buna əhəmiyyət verməməkdən irəli gələn səhvdir.

Əlbəttə ki, belə qüsurları redaksiyanın ayağına yazmaq olmaz və bütövlükdə qəzetin dili üçün səciyyəvi hesab etmək olmaz. Lakin elə az-az özünü göstərdiyi üçün də bunları qeyd edirik və nə-

zərə çatdırmaq istəyirik.

Qəzetin dili dəqiq olmalıdır, məfhumu aydın, birbaşa ifadə edən sözləri seçib işlətmək zəruridir. Çətinliklə dərk edilən ifadə tərzii, yaygın, dəqiq olmayan cümlələr qəzətdə özünə yer tapmamalıdır.

“Xəzərin çirkləndirilməsində Bakı neft emalı zavodu mühüm rol oynayır” (“Azərbaycan gəncləri”, 29/III-1967).

“Mühüm rol oynamaq” ifadəsi əsasən müsbət səciyyələndirilən hadisələr haqqında, müəllifin də tərəfdar olduğu hallar haqqında işlənər. “Xəzərin çirkləndirilməsi” isə heç də yaxşı hal deyil ki, burada mühüm rol oynamaqdan söhbət gedər.

Maraqlıdır ki, həmin məqalədə başqa cümlələr də belə səhv qurulduğundan müəllifin demək istədiyinin əksi ifadə olunmuşdur.

“Axı, necə ola bilər ki,...insan, təbiətin gözəlliyinin qorumağı, mavi suların çirkləndirilməsi uğrunda mübarizə aparması bacarmasın”.

Çox yayılmış dil xətalərindən biri də sözün öz mənasına müvafiq işlədilməməsi, sözün yerinə düşməməsidir. Aşağıdakı misallar eyni nömrədən (“Kommunist”, 21/IV-1967) alınmışdır.

1. “*Kiçik, mənalı və dərin yazmaq hər yazıçıya müyəssər olur*”. Burada “kiçik” yox, “qısa” işlənməli idi.

2. “*Qısa həcmli felyetonu çap edilmişdir*”. Burada “qısa” yox, “kiçik” işlənməli idi.

3. “*Xırda, vecsiz, laqqırtı xatirinə gülüş Mirzə Cəlil felyetonlarına xasdır*”.

“Laqqırtı xatirinə gülüş” olmaz.

Qəzet dilində məna dolaşlıqlığına qətiyyən yol verilməməlidir. Bu tələb qəzetin, mətbuatın ümumi prinsiplərindən irəli gəlir. Fikri aydın və anlaşqlı bir şəkildə xalqa çatdırmaq sovet mətbuatının başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Eyni bir məqalədən (“Bakı”, 30/IX-1968) iki misal gətiririk:

1. “*Fasilədən sonra “Neftçi”nin fəaliyyətində fikir əlamətləri görünməyə və get-gedə artmağa başladı*”.

Bu cümlədəki “fikir əlamətləri” ifadəsi aydın deyildir.

2. “*Neftçi”nin isə hətta indiki vəziyyəti belə “Lokomotiv” üçün yarıltmac vəzifəsini ifa edə bilməzdi*”.

Dolaşıqdır. “Vəziyyət” “vəzifəni ifa edə bilməzdi” nə deməkdir? “Yanıltmac” ədəbiyyatşünaslıq terminidir və burada səhv işlənmişdir.

Lenin komsomolunun 50 illiyi ilə əlaqədar olan bir sıra yazılarda, habelə radio və televiziya verilişlərində adətən belə bir başlıq verilir: *“Ataların yolu – oğulların yoludur”*. Hər bir nəqli cümlənin işlədilməsi informasiya məqsədi güdür. Deməli, hər cümlədə nə isə yeni bir məlumat verilir. Cümlədə adətən iki mərkəz olur: a) əvvəldən mövcud olan, məlum olan və b) yeni xəbər verilən. Bu cəhətdən yuxarıdakı cümlədə səhv şəkildə ifadə edilmişdir. Burada *“ataların yolu”* məlum olan kimi (haqqında xəbər verilən, mübtəda), *“oğulların yolu”* isə yeni, xəbər kimi getmişdir. Halbuki cümlə əksinə qurulmalı idi: *“Oğulların yolu ataların yoludur”* (tire işarəsinə isə heç bir ehtiyac yoxdur). Mətbuat dili ideologiya ilə daha çox bağlıdır. Ona görə də mətbuat işçiləri dilin dəqiqliyi məsələsinə həmişə artıq diqqət yetirməyə borcludurlar.

Qəzetlərdə *“Kommunist və fəhlə partiyalarının məsləhət görüşünün çağırılması haqqında”* verilmiş məlumatda son cümlə belə getmişdir: *“MSFP MK buna razılıq vermişdir və qardaş partiyalara müvafiq dəvətlər göndərəcəkdir”*.

Dilimizdə *“dəvət göndərmək”* ifadəsi yoxdur. Mətnin rusçası belədir: *«ЦК ВСРП дал на это согласие и направит соответствующие приглашения братским партиям»* («Бакински рабочий», 25/25/XI-1967).

Göründüyü kimi, *«приглашения»* sözü *«dəvətnamələr»* əvəzinə *“dəvətlər”* şəklində tərcümə edilmişdir.

Bəzən tək bir sözün, hətta bir şəkilçinin yerinə düşməməsi müəllifin demək istədiyi fikri alt-üst edir.

“Sənin kimi övlad borcundan çəxan tək-tək tapılar” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 11/II-19657).

Məndən məlum olur ki, burada *“övlad borcu”* yox, *“övladlıq borcu”* (müqayisə et: atalıq borcu, analıq borcu, müəllimlik borcu) işlədilməli idi. Çünki *“övlad borcu”* ata-ananın övlada çəkdiyi zəhməti nəzərdə tutur.

Başqa bir misal:

“...Müəllim uşağın məhəbbətini qazanmalı və uşağda özünə qarşı mənəvi ata hissini oyatmalıdır” (“Azərbaycan müəllimi”, 24/XI-1966).

Bu cümlədə özünə qarşı (qarşı sözü artıqdır) ata hissini (hissi daha düzgündür) ifadələrinin səhv olduğu bir yana, belə çıxır ki, uşağda....ata hissi oyatmaq lazım imiş.

Qəzetlərimizdə özünü göstərən dil xətələrindən biri də işlənilməsi zəruri olan sözlərin atılmasıdır. Dildə elə ifadə tərzləri, tərkib növləri vardır ki, bunları dəyişmək, ixtisar etmək mümkün deyildir. Qəzet dilində də belə ifadələr bütövlükdə işlədilməlidir. Bir neçə misal:

“Mənə elə gəlir ki, istər dərzi, istər dəllək, istər satıcı, istər vaqon bələdçisi, fərqi yoxdur, bunlar hamısı camaatımıza (?) xidmət göstərir. (“Azərbaycan gəncləri”, 21/XII-1967).

Burada “bələdçisi” sözündən sonra “olsun” sözü atılmışdır və ifadə naqis çıxmışdır.

“Seyid Əzimin həyat və yaradıcılığı üzərində uzun tədqiqat aparan professor F.Qasımzadə yazır” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 13/V-1967).

“Uzun” sözündən sonra “müddət”, “zaman” və s. kimi sözlərdən biri işlədilməlidir.

Jurnalistika çox çətin və nəcib bir fəaliyyət sahəsidir. Qoy jurnalistlər dilimizin qrammatik qaydalarını mühafizə və inkişaf etdirdinsinlər.

M. İ. ADİLOV, H.İ. ASLANOV

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1969-cu il, №5-6, səh. 147-154

TÜRK DİLLƏRİNDƏ HƏSR OLUNMUŞ ÜMUMİTTİFAQ DİLÇİLİK KONFRANSI

1969-cu ilin oktyabr ayının 14-dən 18-ə qədər Bakı şəhərində S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq türk dillərinə həsr edilmiş ümumittifaq dilçilik konfransı keçirilmişdir. Konfransı giriş sözü ilə S. M. Kirov adına ADU-nun prorektoru, Azərb. SSR EA-nın müxbir üzvü, professor Q. M. Sultanov açdı. O, öz çıxışında dilçi-alimlərin bu ali məclisini təbrik edərək, konfransa müvəffəqiyyətlər arzuladı.

Söz filoloji fakültənin dekanı A. A. Axundov yoldaşa verildi. Filoloji elmlər doktoru, professor A. Axundovun məruzəsi «Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında Universitet alimlərinin rolu»na nəsr edilmişdi. Məruzəçi qeyd etdi ki, Azərbaycan dilçiliyinin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə təkan verən ilk elmi mərkəz Azərbaycan Dövlət Universiteti olmuşdur. Burada professor B. Cobanzadə, Azərb. SSR EA-nın akademiki, professor M. Ş. Şirəliyev, Azərb. SSR EA-nın müxbir üzvü, professor Ə. Dəmirçizadə və b. kimi görkəmli dilçi-alimlər geniş elmi və pedaqoji fəaliyyət göstərmişlər.

Azərbaycan Dövlət Universitetində filologiya üzrə elmi və tədris işlərinin inkişafında N. J. Marr, İ. İ. Meşşaninov, N. K. Dmitriyev, N. A. Baskakov və b. dilçilərin böyük xidmətləri olmuşdur. Hazırda filoloji fakültə yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayır. Fakültədə elmin yüksək dərəcədə inkişafını sübut edən faktlardan biri də odur ki, burada təkcə respublikamızın deyil, habelə qardaş Orta Asiya və Dağıstan xalqlarının da nümayəndələri filoloji elmlər namizədi və doktoru elmi dərəcələri almaq üçün dissertasiya müdafiə edirlər.

Filoloji fakültənin alimləri ana dilində bütün əsas fənlər üzrə sabit kurslar yaratmışlar. Onlar Azərbaycan dilçiliyi və ümumiyyətlə, türkologiya üzrə aktual problemlərin tədqiq edilməsində mühüm müvəffəqiyyətlər qazanmışlar.

Konfrans iştirakçıları Azərb. SSR EA-nı akademiki, filoloji elmlər doktoru, professor (N. Ş. Şirəliyevin (Bakı) «Sovet türk filologiyası və «Sovet türkologiyası» jurnalının vəzifələri» mövzusunda məruzəsinə çox böyük diqqətlə qulaq asdılar. Sovet türkoloji elminin inkişafı haqqında qısa xülasə verdikdən sonra məruzəçi yeni nəşrə başlayan jurnalın qarşısında duran başlıca məsələlərdən geniş bəhs etdi. Jurnalda türk dillərinin öyrənilməsi və praktik tədrisi ilə, habelə Sovet İttifaqında yaşayan türkdilli xalqların folkloru və ədəbiyyatı ilə əlaqədar aktual problemlər haqqında müntəzəm surətdə yazılar nəşr olunacaqdır.

Jurnalın səhifələrində aşağıdakı məsələlər üzrə elmi-nəzəri məqalələrə geniş yer veriləcəkdir: nəzəri və metodoloji problemlər, dilçilik metodları, türk dillərinin fonetikasi, qrammatikası ilə bunların tarixi inkişafı məsələləri, ədəbi və bədii dil, dialektologiya, üslubiyyat, lüğətçilik, tərcümə problemləri, nitq mədəniyyəti və s.

Jurnalda ədəbiyyatşünaslıq elminin nəzəri məsələləri, türkdilli xalqlarının ədəbiyyatının tədqiqinin bir sıra cəhətləri (sovet və klassik dövr ədəbiyyatı, poetika, folklor və s.) də əks olunacaqdır.

Akad. M. Ş. Şirəliyev məruzəsinin sonunda qeyd etdi ki, yeni mətbuat orqanının nəşri aparılan elmi-tədqiqat işləri haqqında məlumat almağa, müəyyən problemlər üzrə müzakirələr təşkil etməyə və s. kömək edəcəkdir. Məruzəçi konfrans iştirakçılarını jurnalda fəal iştirak etməyə çağırırdı.

Prof. *F. R. Zeynalovun* (Bakı) «Modallıq kateqoriyası və müasir türk dillərində bu kateqoriyanın qrammatik ifadəsi» adlı məruzəçi türkologiyada çox az işlənmiş bir problemə nəsr edilmişdi. Məruzəçi qeyd etdi ki, türk dillərində danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibəti müxtəlif üsullar ilə (intonasiya, felin şəkilləri, söz sırası, söz birləşmələri, modal hissəciklər və nəhayət modal sözlər ilə) verilə bilər. Türk dillərində modal sözlər xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi tədqiq edilmədiyindən, bəzi tədqiqatçılar (Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi) modal sözlər ilə ümumiyyətlə,

modallıq anlayışının ifadə vasitələrini qarışdırırlar. Modal sözlər türk dillərində yalnız son vaxtlar formalaşmaq və sabitləşmək üzrədir. Bu sözlər ifadə olunan fikrin real varlığa münasibətini, *habelə* danışanın ifadə edilən fikrə münasibətini əks etdirdiyi üçün, türk dillərində modal sözləri üç qrupa ayırmaq məqsədəuyğundur: 1. Zəruriyyət, 2. Ehtimal, 3. Reallıq, həqiqət ifadə edən modal sözlər.

Texnika elmləri namizədi *Q. P. Melnikovun* (Moskva) «Türk dil quruluşu» adlı məruzəsi sırf nəzəri səciyyə daşıyırdı. Müəllif qeyd etdi ki dilin bütün vahidləri və mərhələləri (yarusları) arasında qarşılıqlı sistem münasibəti mövcuddur. Türk dillərində köməkçi ünsürlərə (şəkilçilərə) «qənaət prinsipi» hökm sürür. Burada hər bir sırf kök müstəqil sözdür. Köklərə olan bu qənaət sayəsində köklər həm də qrammatik informasiya bildirə bilir və məndə bunların miqdarı çoxalır. Qrammatik mənalı söz sırası ilə verildiyindən köklərin nitq hissələri kimi müstəqilləşməsi nəinki gərəksiz, hətta zərərli olur.

İfadə daxilində müstəqil köklərin çoxalması köklərin təkhecalılığına səbəb olur. Odur ki, bütün sintaktik əlaqələr eyni şəkil alır: təyin və təyin olunan – tema və rema. Bu sadə münasibət dil sisteminin bütün mərhələlərində özünü göstərir.

Müəllif göstərdi ki, türk dillərində tema və rema cümləni mötərizə kimi əhatə edir, ortaya almış olur.

Filoloji elmlər doktoru *Z. İ. Budaqova* (Bakı) «Türk dillərində mürəkkəb feil məsələsinə dair» məruzə ilə çıxış etdi. Müəllif ümumiyyətlə, mürəkkəb söz, xüsusilə mürəkkəb feil haqqında türkologiyada və ümumi dilçilikdə sabitləşmiş bəzi fikirlərlə razılaşmayaraq bu barədə öz mülahizələrini irəli sürdü: mürəkkəb feil ən azı sözdən ibarət olur, komponentlərin hər biri öz müstəqil vurğusunu saxlayır, komponentlərdən biri tərkib daxilində ilk leksik mənasını itirmiş olur. İkinci komponent sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edə bilir və s. Məruzəçiyə çoxlu suallar verildi və onun bəzi mülahizələrinə etiraz edildi.

Filoloji elmlər namizədi *F. A. Qəniyev* (Qazan) «Türk dillərində bəzi kateqoriyaların leksik və qrammatik mənalı məsələsinə dair» məruzə ilə çıxış etdi. Müəllif türk dillərindəki şəkilçiləri üç qrupa ayırmağı təklif etdi: a) sırf sözdüzəldici şəkilçilər, b) sırf

qrammatik şəkilçilər, v) yarımfunksional şəkilçilər. Məruzəçi yarımfunksional şəkilçilərdən lık (lek), çı (çe) və s. haqqında ətraflı bəhs edərək göstərdi ki, bunlar gah leksik, gah da qrammatik funksiyaya malik olurlar.

Filoloji elmlər namizədi *H. Q. Zərinəzadənin* (Bakı) məruzəsi «Azərbaycan dilində» bu, o işarə əvəzliliklərinin müvazi qütblər təşkil etməsinə dair» adlanırdı. «Bu» və «o» əvəzlilikləri Azərbaycan dilinin qrammatikalarında göstərilədiyi kimi, təkcə ayrı-ayrı sözləri əvəz etməklə qalmır, bəlkə söz birləşmələrini də, cümlələri də əvəz edə bilər. Müəllif öz fikrini əsaslandırmaq üçün qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatından çoxlu nümunələr göstərdi. «Bu» və «o» əvəzlilikləri qrammatik omonim xüsusiyyətinə də malik ola bilər.

Türkmənistan SSR EA-nın müxbir üzvü, filoloji elmlər doktoru, professor *M. N. Xıdırov* (Aşqabad) «Türk dillərində bəzi sözlərin ilkin köklərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə dair» mövzusunda məlumat ilə çıxış etdi. Müəllif müasir türk dillərində kök və şəkilçiyə ayrılı bilməyən leksemlərin qədim və əsil köklərini müəyyənləşdirmək üsullarından bəhs etdi.

Digər bir məlumat *Q. S. Səmədov* (Bakı) tərəfindən verildi. «Qrammatik kateqoriyanın təbiəti haqqında» danışan müəllif rus və Azərbaycan dilləri materialları əsasında feillərə məxsus ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalardan danışdı. Müxtəlif dilçilər arasında qrammatik kateqoriya anlayışı ilə əlaqədar vahid fikir yoxdur. Müəllif korrelyasiya əsasında qrammatik kateqoriyaları müəyyənləşdirməyi təklif edir.

Filoloji elmlər namizədi *N. N. Djanəşia* (Tbilisi) «Türk dili feillərində zaman və şəkil sistemi» mövzusu ilə çıxış etdi. Təsriflənən feillər danışanın real varlığa münasibətindən asılı olaraq müəyyən şəkillər üzrə qruplaşdırılır. Hər bir şəkildə müxtəlif miqdarda (2-dən 13-ə qədər) zaman formaları iştirak edir. Bununla əlaqədar türk dilində feilin 6 şəkli qeyd olunur: xəbər, təsdiq, əmr, arzu, lazım, şərt. Təsdiqdən başqa bütün şəkillərin əyani və qiyabi formaları özünü göstərir.

«İbn-Mühənnə və onun qlossarisini haqqında bəzi qeydlər» adlı məlumat ilə çıxış edən *Y.Z.Şirvani* (Bakı) qeyd etdi ki, Azər-

baycan dilinin qədim dövrünü işıqlandırmaqda bu əsərin çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Məruzə konfrans iştirakçılarının marağına səbəb oldu.

Filoloji elmlər doktoru, professor *N. A. Baskakov* (Moskva) «Türk dillərinin sintaktik strukturunda binar qarşılaşma» mövzusunda məruzə etdi. Məruzədə çox mürəkkəb və türkologiyada kifayət qədər işlənilməmiş məsələlərdən — söz birləşməsi və onun hədudu, cümlə üzvləri, predikativlik anlayışı kimi məsələlərdən bəhs olundu.

Türk dillərinə məxsus bütün və hər cür sintaktik konstruksiyalarda iki cür dixotomik və ya binar (qoşa) qarşılaşma özünü göstərir ki, bunlar da insanın fikri fəaliyyətində mövcud olan iki müxtəlif təfəkkür aktına müvafiq gəlir. Bunlardan biri predikativliyə əsaslanan cümlə, digəri atributivliyə əsaslanan söz birləşməsidir. Hər bir cümlədə şəxs kateqoriyası vardır, əks naldə müvafiq konstruksiya söz birləşməsi hesab edilməlidir. Məruzə geniş və canlı müzakirəyə səbəb oldu.

Filoloji elmlər doktoru, professor *Ə. Abdullayevin* (Bakı) məruzəsi «Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranması yolları»nı aydınlaşdırmağa nəsr edildi.

Müəllif müxtəlif türk dillərindən aldığı zəngin materiallar əsasında bağlayıcısız və bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin mürəkkəb inkişaf yollarından bəhs etdi. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi sadə cümlələrdə cümlə üzvlərinin genişləndirilməsi yolu ilə, digər qismi isə tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki komponentlərdən birinin öz müstəqilliyini get-gedə itirməsi yolu ilə yaranıb formalaşmışdır.

«Türk dillərində təyin birləşmələrinin- səciyyəsinə dair» məruzə ilə filoloji elmlər namizədi *A. Həsənov* (Bakı) çıxış etdi. Məruzəçi təyinlərə aid təyinlər və onların xüsusiyyətləri üzərində apardığı maraqlı tədqiqat işinin xülasəsini yığcam şəkildə dinləyicilərə çatdırdı, bu problemin türkologiyada həll edilmədiyini göstərdi.

Filoloji elmlər doktoru *M. Adilovun* (Bakı) məruzəsində «Azərbaycan dilində üzvlənməyən sintaktik vahidlər haqqında» məlumat verildi. Ümumiyyətlə, türk dillərinin sintaktik strukturası ilə əlaqədar olan daxili üzvlü təkrarlar dilçilik elminin diqqətini cəlb

etməmişdir. Müəllif transformasiya metodu üzrə üzvlənməyən vahidlərdən üzvlənən sintaktik vahidlərin meydana gəlməsi yolları üzərində ətraflı dayandı.

Filoloji elmlər namizədi, dosent *S. A. Sokolovun* (Moskva) məruzəsi «XIX əsrin ikinci yarısında türk ədəbi dilinin sintaktik xüsusiyyətləri» adlanırdı. XIX əsr türk ədəbi dilinin müxtəlif yaruslarında yad (əcnəbi) dillərin təsirlərinə qarşı, dilin təmizliyi uğrunda aparılan mübarizə ilə səciyyələnir. Bu dövrdə danışq dili və folklor üçün dana səciyyəvi olan asindetik konstruksiyalar ədəbi dildə çox geniş yer tutur, ki bağlayıcısının işlənmə tezliyi artır və s.

Filoloji elmlər doktoru, professor *3. X. Tağızadənin* (Bakı) məruzəsində «Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin bəzi fonetik əlamətləri» qeyd olundu. Məruzəçi müqayisəli üsulla türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin fonetik əlamətlərini (əsas tonun yüksəkliyi, ucalıq və uzunluq, fasilə, zaman təsiri və s.) müəyyənləşdirərkən qeyd etdi ki, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrdə qrammatik fasilə iki qat artıq olur.

Filoloji elmlər namizədi *X. İsmətullayev* (Daşkənd) «Müasir özbək dilində sadə cümlənin bəzi tipoloji məsələləri» mövzusunda məruzə etdi. Müəllif özbək dili sadə cümlələrini tədqiq edərkən dilin ifadəlilik xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamağı tövsiyə edir. Məruzəçi təsdiq və inkar cümlələrini «modal cümlələr» hesab edən bəzi tədqiqatçıların (*A. Nurmaxanova, M. 3. Zəkiyev* və s.) fikirləri ilə razılaşmır.

Filoloji elmlər namizədi *F. Ubayeva* (Daşkənd) özbək dili materialları əsasında «Zərfliklərin semantik-qrammatik təsnifi» məlumatı ilə çıxış etdi. Müəllif dinləyiciləri zərfliklərin tamamlıqlardan fərqləndirilməsi və onların təsnifi prinsipləri haqqında və mülahizələri ilə tanış etdi.

Filoloji elmlər namizədi *R. Seyfullayevin* (Daşkənd) də çıxan özbək dili sintaksisinin öyrənilməsi ilə əlaqədar idi. Müəllif «Özbək dilində cümlənin ara üzvləri» adlı çıxışında cümlənin üçüncü dərəcəli üzvlərindən bəhs etdi ki, bu da dilçilik üçün yeni məsələdir.

Azərbaycan Dövlət Universiteti rus dili kafedrasının üzvlərindən M. T. Tağıyev, N. N. Aslanov, R. Z. Qiyasbəyli və E. L. Lvova yoldaşların kollektiv məruzəsi «Rus-türk dilləri arasındakı əlaqələrin tədqiqinin bəzi cəhətləri» adlanırdı. Məruzəni filoloji elmlər namizədi E. L. Lvova oxudu. Məruzədə Orta əsrlər rus abidələri, XIX əsr rus bədii ədəbiyyatı, Azərbaycanda nəşr olunan müasir rus mətbuatı və rus dili lüğətləri, Azərbaycan ərazisində olan bəzi rus yaşayış məntəqələrindəki əhalinin dili və s. materiallar üzrə rus və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqələri öz əksini tapmış oldu.

Filoloji elmlər namizədi *N. A. Şaropovun* (Düşənbə) «Tacik dili leksikasının özbək dili sözləri ilə zənginləşməsi haqqında» adlı məruzəsində alınma sözlərin mənimsənilməsi, bunun dərəcəsi və hədudu, üslubi mövqeyi haqqında maraqlı mülahizələr söyləndi.

Filoloji elmlər namizədi *V. Qukasyan* (Bakı) «Türk dili və ən qədim Qafqaz dilçilik arealı» mövzusunda məruzə etdi. Zəngin tarixi sənədlərə əsaslanan müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, artıq XII-XIII əsrlərdə çox yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış Azərbaycan dilinin formalaşmasında yalnız oğuz və qırcaq dillərinin rolu olduğunu qeyd etmək kifayət deyildir. Bu dilin formalaşmasında türk dilli qəbilələrdən əlavə, Azərbaycanda o zamanlar mövcud olub Qafqaz və İran dillərində danışan qəbilələrin də rolu vardır.

Filoloji elmlər namizədi *N. S. Çidalayevin* (Bakı) məruzəsi belə adlanırdı: Türçica—Dağıstanica, onun mahiyyəti və xüsusiyyətləri». Müəllif qeyd etdi ki, Türçica—Dağıstanica həm türkologiyanın, həm də qafqazşünaslığın ən müsbət nailiyyətlərinə əsaslanır və bu sahələrin zəruri ehtiyaclarından doğur. Bununla belə, həm materialının toplanmasında, həm də bu materialın tədqiq edilməsi metodikasında müəyyən qədər müstəqil mövqə tutur,

Filoloji elmlər namizədləri *N. S. Dmitriyeva* və *K. Z. Zakiryanovun* (Ufa) çıxışları belə adlandırılmışdı: «Rus dili feillərinin başqırd dilində sözdüzəltmə və semantik cəhətdən mənimsənilməsi». İkidilli lüğət materiallarına əsaslanan müəlliflər qeyd etdilər ki, rus dilindən başqırd dilinə keçən sözlərin 37 faizini feillər təşkil edir ki, bunlar yeni sosialist həyat tərzi ilə bağlı olan sözlərdir.

Filoloji elmlər namizədi *V. İ. Aslanovun* (Bakı) məruzəsi «Müxtəlif sistemli dillərdə leksik-semantik müvazilik haqqında» adlanırdı. Bir sıra dillərin materiallarından çıxış edən müəllif qeyd etdi ki, belə leksik semantik müvazilik daha çox müxtəlif xəstəlik adlarında, bitki adlarında və s. özünü göstərir.

«Orta əsrlərin axırlarında rus yazılı abidələrində türkiizmlər». Filoloji elmlər doktoru, professor *M. T. Tağıyev* (Bakı) öz məruzəsini belə adlandırmışdı. Məruzə XVI-XVII əsrlərin rus ədəbi abidələri materialları əsasında qurulmuşdu. Bu dövrdə rus dilində bir sıra türkiizmlərin semantik və fonetik cəhətdən mənimsənilmə dərəcəsi və növləri diqqətlə nəzərdən keçirildi. Bu kimi sözlərin bir qismi ilkin mənasını saxladığı halda, dikər qismi yeni şəraitdə yeni-yeni mənalar kəsb etmiş olur.

Filoloji elmlər namizədi *Ə. Y. Budayev* (Nalçik) «Qaraçay-Balkar dilində skif dili ünsürləri» mövzusunda məruzə etdi. Məruzəçi bəzi skif və Qaraçay-Balkar leksik vahidləri arasındakı müvazi leksik vahidləri nəzərdən keçirərək belə bir ehtimal irəli sürür ki, müasir Qaraçay-Balkarların ulu babaları vaxtı ilə Qafqazda olan və alan, as, boz və s. kimi sözlər işlədən skif qəbilələri ilə çox yaxın əlaqə və münasibətdə olmuşlar. Məruzəçi alan sözü haqqında *V. İ. Abayevin* etimoloji tədqiqatını tənqid etdi.

Azərbaycan dili ilə ləzgi dilləri arasında tarixi, ictimai-iqtisadi səbəblərlə əlaqədar qədimdən bəri çox yaxın əlaqələr olmuşdur. Bu əlaqələrin işıqlandırılmasının mühüm nəzəri elmi əhəmiyyəti vardır. Konfransda həmin problemə bir sıra məruzə və çıxışlar nəsr olundu.

Filoloji elmlər namizədi *Ş. M. Sədiyev* (Bakı) «Ləzgi dilləri qrupunun Azərbaycan dilinə oxşadılması məsələsinə dair» adlı məruzə ilə çıxış edərək göstərdi ki, ləzgi dillərində (ləzgi, saxur, qırız, buduq, xınalıq, udin) dodaq samitlərinin və abruptivlərin tədriçən aradan çıxması bu dillərin Azərbaycan dilinə oxşadılması nəticəsidir. Dilin başqa yaruslarında da bu oxşadılma müşahidə edilir, lakin bu hal müxtəlif yaruslarda müxtəlif keyfiyyətdə təzahür edir.

Filoloji elmlər namizədləri *Ə. K. Gülməhəmmədov* və *B. B. Talıbov* (Mahaçqala) Azərbaycan və ləzgi dilləri materialları əsasında. «İnterferensiya tipləri haqqında» məruzə ilə çıxış etdilər.

Azərbaycan SSR-in Quba və Qutqaşen rayonları ərazisində ləzgi dili şivələrini tədqiq edən müəlliflər qeyd etdilər ki, ləzgi dilinin Qutqaşen şivəsi Azərbaycan dilinin çox qüvvətli təsirinə məruz qalmışdır.

Filoloji elmlər namizədi *R. İ. Qaydarov* (Mahaçqala) öz məruzəsini belə adlandırmışdı: «Ləzgi və Azərbaycan xalqları arasında dil əlaqələri və ləzgi dilinin inkişaf etməsində və zənginləşməsində bunun rolu», Azərbaycan dilinin (Dağıstan ASSR-də) ləzgi dilinə təsirinin müasir dövrdə get-gedə azaldığını göstərən müəllif qeyd etdi ki, hələ də Azərbaycan dilindən alınmalar ləzgi xalqının nitqində mühüm yer tutmaqdadır. Ləzgi dilində təxminən 1500-ə qədər belə sözlər vardır ki, onlardan yüzü *-miş*, *-lamış* (*-lemiş*) şəkilçiləri ilə işlənən fellərdir.

«Tabasaran dilində Azərbaycan dilinin sözdüzəldici ünsürləri» adlı çıxışında *T. N. Əfəndiyev* (Dağıstan ASSR) *-çı*, *-lı*, *-lamış*, *-miş*, *-lar* (*-ler*) şəkilçilərinin Tabasaran dilində çox məhsuldar olduğunu göstərdi.

Filoloji elmlər namizədi *İ. Q. Abdullayev* (Bakı) çıxışı «Van ünsürlü coğrafi adların mənşəyinə dair» adlanırdı. Müəllif Arkivan, Naxçıvan, Sarvan, Şirvan və s. sözlərdə *-van//ban* ünsürünün müasir İran dillərində mövcud olduğunu göstərir. Bu şəkilçi «qoruxçu, qaraul, fəaliyyət göstərən» və s. mənaların ifadəsinə xidmət edir.

«Urum dili və onun bəzi başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi» haqqında məlumat verən *İ. A. Korelov* (Gürcüstan SSR, Tsalka) konfrans iştirakçılarını urum dilinin formalaşması və XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki inkişaf tarixi ilə tanış etdi.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor *R. U. Barsuk* (Bakı) öz məruzəsində «Bilinqvizm ilə əlaqədar olan bəzi dilxarici məsələlər»dən bəhs etdi. Məruzədə ikidillilik problemi ilə əlaqədar olan bir sıra həll olunmamış mürəkkəb məsələlərə toxunuldu. Bilinqvizmin növləri xarici dilçilikdə və sovet dilçiliyində bu haqdakı fikir ayrılıqları ətrafı işıqlandırıldı. Göstərilən üç problemdən əlavə daha bir sıra məruzə və çıxışlar dinlənildi.

Filoloji elmlər namizədi *T. M. Qaripov* (Ufa) «Qıpçaq vokalizminin struktur-tipoloji modeli» mövzusunda məruzə etdi. Mə-

ruzə qıpcaq dillərinin fonetik quruluşunun səciyyələndirilməsinə və bu əsasda türk dillərinin struktur-tipoloji təsnifində başqırd dilinin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdi.

Azərbaycan SSR EA-nın Dilçilik İnstitutunda Azərbaycanca-rusca tərcümə lüğətinin hazırlanması ilə əlaqədar professor *M. T. Tağıyev* «Türk-rus leksikoqrafiyasının aktual məsələləri» mövzusunda çıxış etdi. Müasir lüğətçiliyin nailiyyətlərinə əsaslanan müəllif ikidilli lüğətin başlıca prinsiplərinin elmi xülasəsini verdi.

Olduqca işgüzar şəraitdə keçən konfrans, şübhəsiz ki, türkologiyanın gələcək inkişafına müəyyən təsir göstərmiş olacaqdır. Demək olar ki, bütün məruzələr ilə əlaqədar müxtəlif suallar meydana çıxır, bəzən hətta fikir ixtilafları özünü göstərirdi. Müxtəlif fikirlərin toqquşmasından məqsəd həqiqətin meydana çıxarılması idi. Müzakirələrdə filoloji elmlər doktoru, professor *N. Ağazadə*, Azərb. SSR EA-nın müxbir üzvlərindən professor *Ə. Orucov* və professor *Ə. Dəmirçizadə*, filoloji elmlər namizədi *A. Ələkbərov*, professor *M. Hüseyinzadə*, professor *S. Cəfərov*, professor *J. Seyidov* və başqaları çox fəal iştirak edirdilər.

Konfransın üçüncü günü onun işində Meksika Yay Dillər İnstitutunun baş direktoru cənab *Kameran Ulyam Taunsend* öz xanımı ilə iştirak etdi. Həyatının 50 ilini müxtəlif dillərin öyrənilməsinə nəsir etmiş c-b K. U. Taunsend konfrans iştirakçılarını salamladı və təbrik nitqi ilə çıxış etdi. Natiq qeyd etdi ki, Sovet İttifaqı türkoloqlarının bu nüfuzlu konfransında iştirak etdiyim üçün mən özümü xoşbəxt hesab edirəm. Natiq dedi: mən elə bir ölkə görməmişəm ki, dilçiliyin inkişafına Sizin ölkədəki qədər diqqət yetirsin. Siz dil elmini xalqları birləşdirmək məqsədi ilə öyrənirsiniz. Biz indicə Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor *M. Ş. Şirəliyevdən* öyrəndik ki, SSRİ-də yaşayan xalqların 23-ü türkdilli xalqlardır və onların vahid əlifbası vardır. Meksika Jay Dillər İnstitutunun baş direktoru kimi sizin konfransı təbrik edirəm və söz verirəm ki, Amerikadakı Hind dillərini öyrənirəm. Meksikada 130-dan artıq dil vardır. Bizim İnstitut Meksika dövlətinə xidmət edir və biz çalışırıq ki, həmin xalqlar üçün ispan əlifbası əsasında əlifba yaradaq. Yazısız dillər üçün əlifba tərtibi işində Sovet alimlərinin müsbət təcrübəsindən bizim də istifadə etməyimiz lazım gələcəkdir.

Konfrans iştirakçıları yekdilliklə qətnamə qəbul edərək türkologiya elminin inkişafı üçün həmin konfransın işini müsbət qiymətləndirdilər. Konfrans «Sovet türkologiyası» jurnalının çıxmasını çox böyük ruh yüksəkliyi ilə qeyd etdi.

Qəbul edilmiş qərarda arzu olunur ki, 1970-ci ildə Konfransın materialları nəşr edilsin.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1969-cu il, 10 sentyabr, səh. 4

PERSONAJ NİTQİNDƏ XALQ İFADƏLƏRİ

(C.Cabbarlının anadan olmasının 70 illiyi qarşısında)

C.Cabbarlının dram dilinin realizmindən, xəlqiliyindən danışarkən “Almas” pyesinin son səhnəsində Aftilin aşağıdakı sözlərini misal çəkirlər: “Yoldaş sədr, mən nə deyə bilərəm. Deyir: bəzənirəm xanım döyür, bəzənmirəm ağam. Deyim yaxşıdır, necə deyim? Naxıra gedərəm çoban olmaz, axura gedərəm saman. Deyim xarəbdir, genə necə deyim? İnsaf dinin yarısıdır. Vallah qalmışam belə – yuxarı tüpürürəm saqqaldır, aşağı tüpürürəm bığ. Deyir: Qazan qazanla döyüşər, arada güvəc çatlar. Ancaq doğrusunu istəsəz o kişinin qızı hələ düz işləyir. Bu qədər həşəratın içində davam eləmək elə zor işdir”.

Aftilin birinci cümləsi sədrin “Vətəndaş Aftil. Siz nə deyə bilərsiniz?” sualına hələ cavab deyildir. Aftil “Mən nə deyə bilərəm” – deyə sədrin sözlərini təkrar edir ki, bu cəhət dialoq nitqinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Fikrini toplamaq, nizama salmaq üçün müsahibin sözlərini mexaniki, avtomatik tərzdə təkrarlaması lazım olur. Burası nitq, ünsiyyət prosesinin psixoloji cəhətidir və elə buna görə də, ümumiyyətlə, dialoq nitqinə xasdır. Beləliklə, Aftil birinci cümlədə hələ sədrin sualına konkret bir cavab verməmişdir. Aftil cavab əvəzinə bir sıra hazır ifadələr, ştamplar işlədir, məsələlər gətirir. Belə konkret cavab Aftilin qeyd olunan sonrakı cümlələrində də yoxdur. Konkret şəkildə Almasın yaxşı və ya pis işlədiyini deməkdənsə, Aftil “Naxıra gedərəm çoban olmaz, axura

gedərəm saman” kimi ümumi ifadələr işlədir. Qoyulan suala cavab isə son iki cümlədə verilmişdir. Bu son cümlələr Aftilin öz cümlələri, öz sözləridir. Yalnız bu cümlələri düzəltmək zəhməti (dil əməkdir, gərgin əməkdir) Aftilin üzərinə düşmüşdür. Yalnız burada Aftil yaradıcılıq qabiliyyətini (dil yaradıcılıqdır, fəaliyyətdir) göstərə bilmişdir. Yuxarıdakı xalq ifadələrinin müəllif isə Aftil deyil, xalqdır, atalardır. (Bunlar atalar sözləridir. Aftilin sözləri deyildir). Deməli, Aftil öz sözləri ilə deyil, başqalarının – ataların sözü ilə danışır.

Başqalarının yaratdığı hazır ifadələrin işlədilməsinə nitqin avtomatikləşdirilməsi deyilir. Zəhmət çəkib öz sözləri vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi isə nitqin aktualaşdırılması adlanır. Nitqin avtomatikləşdirilməsi, hazır şablon ifadə tərzlərinin, cümlə quruluşlarının işlədilməsi ədəbi dilin müəyyən üslubları üçün (elmi üslub, mətbuat üslubu) səciyyəvidir və hətta zəruridir. Elmi ədəbiyyatda və mətbuatda bir sıra ifadələrin işlədilməsinə görə bu üslublar birbirindən fərqlənə bilir. Müəyyən dildə üslub fərqlərinin yaranması isə bir nailiyyətdir, ədəbi dilin inkişafı deməkdir.

Bədii dildə isə vəziyyət tamam başqadır. Bədii üslub üçün nitqin aktualaşdırılması daha səciyyəvidir. Burada hazır ifadələrin, ştapların işlədilməsi heç də həmişə zəruri deyildir. Məsələn, H.Cavidin yaradıcılığında atalar sözlərindən çox az istifadə edilmişdir. Bunun səbəbini sənətkarın romantik üslubu və ya əsasən şeirlə yazması ilə izah etmək kifayət olmazdı. Ədəbiyyat tariximizdə ən xəlqi bir sənətkarımızın – C.Məmmədquluzadənin də dram və nəsr əsərlərində atalar sözlərinə nisbətən çox az yer verilmişdir. Deməli, bir çox söz ustaları xalq dilində hazır şəkildə mövcud olan ifadələri – atalar sözlərini, məsəlləri və s. alıb işlətməyi o qədər də lazım bilməmişdir. Belə hazır ifadələri işlədəndə də onları əslində (xalqda) olduğu kimi deyil, istər forma, istərsə də mənaca az-çox müəyyən dəyişikliklərlə işlətməli olmuşlar. Yəni bu ifadələri bədii əsərə avtomatik daxil etməmişlər, onları aktualaşdırmağa səy göstərmişlər.

Bu cəhətdən C.Cabbarlı bütün ədəbiyyat tariximizdə əlahiddə mövqə tutur. Onun yaratdığı obrazların birində xalq ifadələri əsasən heç bir dəyişiklik olmadan hazır şəkildə işlədilir. Bəzən bu

halı sənətkar dilinin xəlqiliyi ilə izah edilir. Bu izah isə tam deyildir, yalnız qismən həqiqətə uyğun gəlir. Əslində isə biz deyərdik ki, daha çox burada sənətkarın realizminə diqqət yetirmək lazımdır.

Realizm C.Cabbarlı üçün hər şeydir. (Burada dramaturqun realist dramalarını nəzərə alırıq). Bəzən hətta böyük dramaturq sənətkarlıq məsələlərini realizmə güzəştə getməli olurdu.

Dramlarında hamıdan daha çox xalq ifadələrinə yer verməsi ilə seçilən sənətkar realizm prinsiplərinə sadıq qalaraq, bu ifadələri yalnız müəyyən qrup tiplərin dilindən işlədirdi. Öz danışığında hazır xalq ifadələri işlədənlər kimlərdir? Savadsız Aftil və digər savadsız qocalar. Məsələn, Fatmanisə (“Almas”) belə danışır:

“Daha bilməmişdik: Minməsin qoduq, verməsin cərimə. Canı çıxsın, dilini saxlasın. Yumurtadan dünən çıxıb, xalqın başına ağıl qoymaq istəyir. Doğru deyiblər: atasından artan qatır olar... İndi qızı gəlib bizim üçün güləbətindən düzür. Dedi: atan soğan, anan sarımsaq, sən hardan oldun gülməşəkər? Hu, götürər qoyar özünü dağın başına. Doğru deyiblər: qatır atasını görməsəydi, özünü xan-zada bilərdi”.

Hacı Əhməd (“Almas”) deyir:

“...Doğrudur, bir dana bir naxırı korlar, daha onu siz yaxşı bilirsiniz... Deyərlər ki, qurunun oduna yaş da yanar. Bunu buraxarsan, kəndlilər o yaxşını da qoymazlar. O səbəbə ki, ilan vuran ala çatıdan da qorxar”.

İmamverdi (“1905-ci ildə”) belə danışır:

“...Bir elə odur mənimki: nə cütə varandır, nə odun yaran. Sən dedin, Eyvaz dedi, ölüm-zülüm oxudu, axırı nə oldu: nə coraba yamaqdır, nə tumana balaq. Heç it dəftərində də adı yoxdur”.

Gənclərin nitqində və ya az-çox oxumuşların, ziyalıların nitqində bu kimi hazır ifadələr yoxdur. Onlar hazır xalq sözlərini deyil, öz sözlərini işlədirlər. Burası realistik-psixoloji təhlil cəhətindən maraqlıdır: adətən nitq qabiliyyəti zəif, öz fikirlərini sistemə-səliqəyə salıb ifadə etməyə aciz olanlar daha çox xalq ifadələri işlədirlər. Konkret şəraitdə, konkret olaraq öz sözləri ilə danışmaq-dansa, ümumiləşmiş xalq ifadələrini işlətmək həm də fikir tənbelliyi ilə, danışmaq-düşüncə qabiliyyətinin zəifliyi ilə əlaqədardır.

Sənətkarın realist qələmi bu həqiqətin üstündən keçməmiş-

dir. Burada sənətkar tipik şəraitdə, tipik surətlərin tipik danışıqlarını ümumiləşdirə bilmişdir. Təsadüfi deyil ki, hər bir surət öz fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq atalar sözlərindən istifadə edir. Ümumi ifadələr konkret şəxslərlə əlaqələndirilir.

C.Cabbarlı çox gözəl bilirdi ki, ümumi inkişaf səviyyəsindən, təhsilindən asılı olaraq şəxsin nitqi keyfiyyətə dəyişir. Ən müxtəlif şəxslərin hər birinə xas nitq xüsusiyyətlərində diqqət yetirmək sənətkar üçün vacibdir. Bunları ona görə deyirik ki, müasir dram əsərlərində az qala personajların hamısı eyni, yekrəng dildə danışıq. Belə halda realizmə müəyyən xələl gəlmirmi?

C.Cabbarlının realist üslubundan öyrənmək lazımdır.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər,
Dil və ədəbiyyat seriyası, 1969-cu il, №1-2, səh.22-33.*

Ç.CABBARLININ DRAM DİLİ HAQQINDA

Bu və ya digər söz sənətkarının dil və üslubunu tədqiq edərkən dilçiliyimizdə hələ də az qala yeganə məqsəd sinonimlərin, omonimlərin, antonimlərin, metaforaların, çoxmənalı sözlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olur. Özü də bəzən dilin ümumi qanunları ilə sənətkarın fərdi üslubi xüsusiyyətləri arasındakı fərqə və bunun əhəmiyyətinə diqqət yetirilmir. Nəticədə bəzən «dil» ilə «nitqin» hər cür fərqi itib getmiş olur. Bundan asan nə var ki: sinonimin tərifini ver, növlərini göstər və müvafiq sənətkardan misal gətir. Belə olduqda fərdi üslub meydana çıxarıla bilməz.

Digər tərəfdən sinonimlər, antonimlər və s. əsasən, klassik filologiyanın bizə irs buraxdığı terminlərdir. Və bu terminlər daha çox klassik üslubda yaratmış sənətkarların dilini tədqiq üçün əlverişlidir. Realistlərin hər birinin yalnız özünə məxsus, özü tərəfindən yaradılan üslubu vardır ki, tədqiqatçı belə fərdi xüsusiyyətləri araşdırıb üzə çıxarmağı bacarmalıdır.

Dram dilində M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Y.Hacıbəyov ənənələrini davam və inkişaf etdirən C.Cabbarlının başlıca üslub xüsusiyyəti realizmə sadiq qalmasıdır. Hər tipi «öz dilində»

danışdırması ilə, xüsusən də dildə xəlqiliyi ilə seçilən böyük sənətkarın üslub xüsusiyyətlərini araşdırmaq və bundan faydalanmaq zəruridir.

C.Cabbarlı mahir dialoq ustasıdır. Əsərlərindəki personajların nitqi canlı danışq dilinin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Nitqin bir növü kimi şifahi danışq dili, adətən, kitab dilinə qarşı qoyulur (Əlbəttə, şifahi danışq dili yazıya alındığı kimi, kitab dili də şifahi səslənə bilər). Bu iki nitq növü fərqlənməsinin başlıca səbəbi ünsiyyətin baş verdiyi şəraitin müxtəlifliyidir.

Ümumiyyətlə, şifahi dil öz təbiətinə görə dialoq şəklində, kitab

dili monoloq şəklində təzahür edir. Odur ki, şifahi danışq həmişə müsahibin meydana olduğunu nəzərdə tutur.

Bu məqalədə danışq dilinin xüsusiyyətlərindən, müəllifin istifadə məharətindən bəhs olunacaqdır. C.Cabbarlı yaradıcılığının ikinci dövrü onun bir sənətkar kimi yetkinləşdiyi, bir dramaturq kimi üslubunun müəyyənləşdiyi dövrdür. Ona görə də tədqiqatımızda sənətkarın həmin dövr əsərlərinə əsaslanırıq.

Şifahi nitqə məxsus üslublardan biri adi danışq üslubudur. Bu üslub adi mənşətdə, ailə münasibətlərində, gündəlik əmək prosesində istifadə olunan dil vasitələrinin məcmusundan ibarətdir. Ünsiyyət şəraiti bu üslubun başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

«Danışq dili (nitqi) çox zaman replikalar silsiləsi şəklində təzahür edir; hər bir sonrakı replika əvvəlkindən asılı olur və öz quruluşunun bəzi çox mühüm xüsusiyyətlərinə görə də əvvəlkindən «tərəfdir». Belə dialoq formasında danışq dili sintaksisinin faydaları xüsusilə aydın şəkildə meydana çıxır: – *Sərgidə* olmusanmı? – *Sərgidə?* Yox, hələ olmamışam. Və ya: – *Petrov* sizə gəlmişdi? – *Petrov?* Yox, görməmişəm. Belə «təkrar – rus dili dialoq nitqinin ümumi səciyyəsidir və demək lazımdır ki, danışq dilində dialoqun tərkib ünsürü kimi həmişə bu təkrarlar özünü göstərir» (N.Y.Şvedova). Burada (xüsusi tərzdə) ümumi məlumatın tema və rema şəklində çox aydın üzvlənməsi özünü göstərir: adətən tema təkrar – sual şəklində əks etdirilir, bunun dalınca isə rema gəlir. Belə üzvlənmə danışq dilinin ən səciyyəvi əlamətidir... Burada danışq nitqinin ikinci bir xüsusiyyəti daha aydın tərzdə meydana çıxır: həmin

quruluş tipləri sabit bir şəkil alır, replikada hazır nitq materialından istifadə olunur, nitq şablonlaşır...»¹.

C.Cabbarlının dramlarındakı dialoqlar, əsasən, müvafiq situasiya, şərait, mətn ilə möhkəm əlaqədar qurulur, hər bir sonrakı replika əvvəlkindən doğur, söz sözü çəkib gətirir. Odur ki, dialoq nitqində təkrarlar, müsahiblərdən biri tərəfindən deyilən bu və ya digər sözün, ifadənin ikinci müsahib tərəfindən təkrarlanması adi haldır. Bu cəhətdən dialoq ustası olan müəllifin dildə realizmə çox böyük əhəmiyyət verməsi nəzəri cəlb edir.

Şifahi danışq dilinə xas avtomatizm, eşidilən sözləri mexaniki şəkildə təkrarlama personajların nitqində ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir.

Məsələn, aşağıdakı parçada qeyd olunmuş təkrarlar dialoqun təbiiliyini – reallığını əks etdirir.

[Fuad:] Siz mənim gəldiyimi ona *söylədinizmi?*

[Aftil:] *Söylədiniz? Bəli, bəli, söylədik. O çox narahat oldu.*

[Fuad:] Siz bu adamı *tanıyırsınız?*

[Aftil:] *Tanıyırsan* deyəndə ki, vallah, o gərək ki, Almas xanımın dostudur, ya qohumudur. Axır vaxtlar Almas xanımın yanına *tez-tez gəlir?*

[Fuad:] *Necə?*

[Aftil:] Bir neçə vaxt hələ *Almasın yanında qaldı.* İndi də gələndə elə bura düşür.

[Fuad:] Aha... Bəs belə... *Almasın yanında qalır...* («Almas»).

Bəzən danışq dilində sabit və ümumi qanun-qayda olmadığını deyirlər və buna əsaslanaraq həmin dili ədəbi dilə qarşı qoyurlar. Əlbəttə, o qrammatik və digər qaydalar ki, ədəbi dil üçün müəyyən ediləndir, həmin qaydaların çoxu danışq dilində yoxdur. Lakin bu hal danışq dilinin tam «qaydasız» olduğunu qətiyyənlə sübut etmir. İş bundadır ki, danışq dilinin qaydaları hələlik ədəbi dil qaydaları qədər ətraflı və dərinlən tədqiq olunmamışdır. Əslində isə

---

¹ Русский язык и советское общество (Перспектив), АН СССР, Алма-Ата, 1962, с. 78-77.

ədəbi dildə fərdi keyfiyyətlər danışıq dilinə nisbətən daha geniş miqyasda təzahür edir. Danışıq dilinə məxsus ümumi cəhətlər, deməli ümumi qaydalar daha sabit və daha möhkəm olur. Yalnız danışıq (dialekt *nitqinə* məxsus olan qaydalardan biri ikinci replikada müsahibin müəyyən sözlərinin müəyyən tərzdə təkrarıdır. Ona görə «müəyyən

sözlərin» deyirik ki, adətən ən zəruri və həmin an üçün təsirli, əhəmiyyətli olan sözlər təkrarlanır. Ona görə «müəyyən sözlərin» deyirik ki, adətən təkrarın əvvəlində «necə» sözü işlənir, özü də bu söz öz həqiqi mənasında işlənib sual bildirmir, təəccüb, təəssüf kimi hissi mənalara ifadə edir.

Məsələn, vəziyyət elə gətirmişdir ki, Dilbərin «soyuncaqdır» sözünə Balas təəccüblənməyə bilməz. Bu hissənin təsiri ilə də həmin sözü təkrarlamalı olur.

[Dilbər:] Bəlkə biri otaqda *soyuncaqdır*?

[Balas:] *Neçə soyuncaqdır?* Mən eşitdim ki, buradan kişi səsi gəlir, ona görə də bildim ki, soyuncaq olmazsınız («Sevil»).

Başqa bir misal. Gülərin «gözə toxunmaması» bütün işləri poza bilər. Odur ki, Gülsabah üçün bu ifadə çox mühümdür və onun diqqətini yalnız bu ifadə cəlb edir.

[Şövqi:] Gülər heç, deyəsən, yenə də *gözümə toxunmadı*.

[Gülsabah:] *Neçə gözünə toxunmadı?* Bu saat oyunu başlayıram («Dönüş»).

Yaxud aşağıdakı parçada Almasın nitqindəki «vuruş» sözü Şərifin diqqətini cəlb edir. Fikrin kulminasiya nöqtəsini bu söz təşkil edir.

[Almas:] Deməli, mən razı olmasam, *vuruş* davam edir.

[Şərif:] *Neçə vuruş?* Onda hələ-əlbət hər kəs öz təklifini biləcək də... («Almas»).

İfadə olunan mənalara şiddətləndirilməsi üçün «necə» sözünə «yəni» ədatı da əlavə edilə bilər. Bu cəhət də xalq danışıq dilindən gəlir. Sənətkar xalq dilinin xüsusiyyətlərini çox dərindən öyrənmiş, izləmiş və bunlardan istifadə etməklə dialoq nitqində realizmə nail olmağa xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bir neçə misal kös-törək:

Xalq danışıq dilində mənanı şiddətləndirmə meyli çox qüv-

vətlidir və geniş imkanlara malikdir. Ən görkəmli bədii söz ustaları dilin bu imkanlarından maksimum istifadəyə cəhd edirlər.

«Necə yəni» birləşməsində «ki» ədatının da qoşulması mənanın daha da intensivləşməsinə səbəb olur.

[Almas:] Yaxşı, bunların hamısının əvəzində mən nə etməliyəm?

[Hacı Əhməd:] *Necə ki, yəni nə etməliyəm!* («Almas»).

Biz ona görə bu növ təkrarların üzərində belə ətraflı dayanırıq ki dialoq nitqinin təbiiliyini və realizmini səciyyələndirən həmin ifadə üsulu bir çox müasir dram əsərlərində öz əksini tapa bilmir. Elə bil adamların danışığı tərzində dəyişilmişdir.

Halbuki, bu təkrarlar ümumi psixoloji keyfiyyətə malikdir. Təsədüfi deyil ki, bizim ən görkəmli realist dramaturqlarımızın – M.F.Axundovun, C.Məmmədquluzadənin, C.Cabbarlının dram əsərlərində dialoqların ən səciyyəvi dil xüsusiyyətlərindən birini bu təkrarlar təşkil edir: Deməli, klassiklərdən dil sənətkarlığını öyrənmək zəruridir.

Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, şeirlə yazılan bəzi dram əsərlərində həmin realistik dil xüsusiyyətlərini saxlamaq çox müşğül məsələdir.

Gətirdiyimiz nümunələr xüsusi olaraq seçilmiş nümunələr deyildir, bu və başqa fikri sübut üçün axtarılıb tapılan və əslində təkdən bir rast gəlinən nümunələr deyildir. Dialoq nitqinin bu xüsusiyyəti C.Cabbarlının dramalarında bir sistem səciyyəsi daşıyır.

[Sevil:] Balaş, vallah, mən Gülüşə bir söz deyə bilmərəm. Qorxuram. Onsuz da bayaq deyirdi ki, *təşti-tabağı sındıraçağam*.

[Balaş:] *Neçə yəni təşti-tabağı sındıraçağam?*

[Sevil:] Mən nə bilim, deyirdi ki, *bütün pərdə-mərdəni yırtacağıam, özü də, deyir, zəlzələ olacaq, ev də uçulacaq*.

[Balaş:] *Neçə yəni pərdə-mərdəni yırtacağıam?* («Sevil»).

Danışığı dilində hissi çalarlar çox qüvvətli şəkildə təzahür edir. İnsanın nitq fəaliyyəti də əməkdir, həm də əməyin heç də asan olmayı növlərindəndir. Nitq şəxsdən əqli və fiziki gərginlik, zəhmət tələb edir. Həm də müəyyən şəxsi zəruriyyət, şəxsi istək və məqsəd olmadan, «elə-belə» kimsə danışmaz. Hər bir nitq (şifahi nitq) parçasında fərdi emosional başlanğıc da vardır. Yalnız abstr-

raksiyada

«iki dəfə iki dörd edər» deyərlər. Adi danışqda belə demirlər. Məşhur fransız dilçisi Ş.Balli hər bir dialoqun «mübarizə» olduğunu deyirdi. Şəxs ona görə nitq zəhmətinə qatlaşır ki, öz fikirlərini başqasına qəbul etdirsin, müsahibin öz fikirlərinə inandırsın. Bunun üçün müxtəlif fərdi hissləri ifadə edən dil vahidlərindən (nitqdə) geniş istifadə olunur, Məsələn, müsahibinin fikirlərinə etiraz, qəzəb, təəccüb, kinayə və s. hisslərin təsiri ilə ikinci personaj birincinin işlətdiyi bu və ya digər söz və ya ifadəni iki dəfə (və çox) təkrarlamalı olur.

Beləliklə, eyni dil forması, eyni ifadə üsulu ən müxtəlif subyektiv psixoloji halları əks etdirmək üçün işlədilir ki, burada danışq dilinin ən ümumi və səciyyəvi qanunlarının təzahürünü görürük. Bir neçə misal göstərək:

1)[Balas:] Onda elə bilin, mən də *özgə* kişilərdən biri.

[Dilbər:] *Özgə, özgə*, belə sözlər demək tərbiyəsizlikdir («Sevil»).

2)[Balas:] Əfəndim, üzr istəyirəm və mənim *arvadımı* əyləndirdiyiniz üçün təşəkkür edirəm.

[Dilbər:] *Arvadım, arvadım!* Sən bir qədər incə sözlər öyrənsəydin, heç zərər görməzdin («Sevil»).

* * *

Şəraitin tanışlığı, söhbətin mövzusunun aydınlığı dəqiq olmayan, ümumi ifadə vasitələrindən istifadəyə çox geniş imkan yaradır. Təsadüfi deyil ki, sənətkarın dramlarında əvəzliliklərin bol-bol işləndiyi müşahidə edilir. Demək lazımdır ki, personajlarının nitqində əvəzliliklərin geniş işlədilməsinə görə C.Cabbarlı bədii dil tariximizdə xüsusi mövqə tutur. Bir neçə misal gətirək:

1) [Şərif:] Necə vuruş? Onda hələ-əlbət hər kəs öz təklifini biləcək də... *Budur... bu da qəzetlər, bu da məqalələr; bu da kağızlar* («Almas»).

2) [*Ocaqqulu:*] Elə nə üçün, elə nə üçün, hələ belə üçün. Bunlar hamısı *hikmətdir*.

V.İ.Lenin göstərirdi ki, dildə yalnız, ümumi var. Hər bir söz ümumiləşdirmə nəticəsidir. Demək lazımdır ki, ayrı-ayrı nitq hissələrində ümumilik dərəcəsi müxtəlifdir. Məsələn, sifətlərə nisbətən

(ümumi) isimlərdə ümumiləşmə daha yüksəkdir. Sifətlər təqlidi sözlərdən və nidalardan daha çox ümumiliyə malikdir. Nitq hissələri içərisində ən çox ümumi sözlər əvəzlilərdir. V.İ.Lenin yazırdı ki, «bu», ən ümumi sözdür.

Doğrudan da, dünyada hər şey və hər hadisə «bu» ola bilər. Dünyada hər kəs «mən»dir.

Halbuki bədii əsərlərin dilində konkretlik əsas məqsəd olur. Söz sənətkarları ümumi olan dil vahidlərini konkretləşdirməyə, məhz bu məqsədlə müəyyən mətnə bağlamağa cəhd edirlər. Ən ümumi olan əvəzliləri belə bədii əsərdə bol-bol işlətməsinə görə C.Cabbarlı fərqlənir.

Dramlarında əvəzlilərin çoxluğu bu nitq hissəsinin situativ səciyyə daşması ilə əlaqədardır. Əvəzlilik müəyyən konkret mətndən, şəraitdən ayrılı bilmir ki, bu cəhət də obrazlılıq üçün əlverişlidir.

[Barat:] Dayan, adə, *bunları. da* apar. *Bu, bu, bu da bu, bu da bu!* (Zənbili və xırda-mırdanı, da yığıb pəncərədən dallarınca atır) («Almas»).

[Almas:] Mən bilən, mən bilən *belə* yaxşıdır: *belə, belə, belə!*

(Kəskin bir hərəkətlə pulları çıxır) («Almas»).

Situativ əvəzliləri işlədən personajların nitqi, adətən, müəllifin remarkada qeydi ilə müşayiət edilir. Bu faktın özü də əvəzliyi mətndən uzaqlaşdırmağın çətinliyini göstərir.

Gülüş atasının paltarlarını yandırarkən deyir: «ha, ha... ha... ha... Al! (Paltarları ocağa atır) *Bu* sənin kürkün, *bu da* çuxan... *Bu da bu, bu da bu, getdi*» («Sevil»).

«Bu da bu» tərkibi sənətkarın çox sevdiyi, bir sıra əsərlərinə tiplərin işlətdiyi ifadədir. Həmin tərkibdə həm əvəzliyin iştirakı, həm də əlavə və ya sadalama mənası – bunların hər ikisi işin, prosesin konkretləşdirilməsinə, əyaniləşdirilməsinə təkan verir.

Almas nişanlısı Fuada deyir:

«...İndi mən kiməm, sən kimsən? Mən yeni yaşayış yolunda çarpışan fədakar bir əsgər, bir saldat. Sən isə dar közlü, dar düşüncəli bir meşşan. Budur, mən bu kağızda hamısını sənə yazmışdım. Səni köməyə çağırırdım. İndi isə al, *bu da bu!*» («Almas»).

«Dönüş» pyesində Gülsabahın «Sən ki, hələ ana uşağısan, Gülər başından bantik açılmamışdır» sözlərinə qarşı Gülər bantını açıb yerə atmaqla belə cavab verir: «Mən artıq uşaq deyiləm. Bu bantik sənə cəsərət verirə, al, *bu da bu!*».

«Bu da» ifadəsindən sadalama və ya əlavə (hər iki halda qüvvətli obrazlılıq – hissi təsir imkanı vardır) kimi istifadəsinə görə C.Cabbarlının üslubu fərqlənir. Sənətkarın bir çox (adətən mənfəi) tipləri bu ifadə tərzindən bol-bol istifadə edirlər. İfadə tərzini təfəkkür tərzini, düşüncə tərzini əks edir. Belə olduqda, «Almas» pyesində Şəriflə Hacı Əhmədin danışığı üsulunu birləşdirən bu ifadə tərzini diqqəti cəlb etməyə bilməz.

[Şərif:] Mən özüm sovet katibi, bax, *bu da* mənim kağızlarım. *Bu da* qəzetdə şəklim. *Özüm də* müxbir...

[Şərif:] Mən *özüm* sovet katibi, mərkəzi qəzetlərin ən fəal müxbiri, divar qəzetində çalışıram. *Bu da* mənim vəsiqələrim... *Bu da* istiqraz vəərəqələrim...

[Şərif:] Yoldaşlar, mən *özüm* qəzet müxbiriyəm, *bu* mənim kağızlarım, *bu da* vəərəqələrim...

[Hacı Əhməd:] Bəs mən ölmüşəm ki, diri-diri mənim bağı-mı hərraca qoyasan? Mən *özüm* hökumətə vergi verirəm. *Özüm* invalid, *bu da* mənim kağızlarım.

[Hacı Əhməd:] Yoldaş sədr, mən *özüm* orta bir kəndliyəm. *Özüm* də invalid, *bu da* mənim kağızlarım.

Aydınır ki, bütün işarə əvəzlilikləri əl-qol hərəkətləri, müəyyən jestlər ilə müşayiət olunur. Bu sonuncular («Əl-hərəkət dili») həmişə konkret və obrazlıdır, deməli, emosional cəhətdən zəngindir, dolğundur. Müəyyən hərəkətlər vasitəsi ilə, dil vasitələri iş-tirak etmədən də müxtəlif hissi çədarlıqları (işarə, təsdiq, inkar, sevinc hədə, yalvarış, eyham, ələ salma, məsxərə və s.) çox əyani tərzdə vermək mümkündür. C.Cabbarlı tiplərin ən müxtəlif psixoloji əhval-ruhiyyələrini nümayiş etdirmək məqsədi ilə göstərilən ifadə üsulundan müvəffəqiyyətlə istifadə edirdi.

Konkretlik və bunun vasitəsilə obrazlılıq (hissi təsir) yaratmaqda sənətkar əvəzliliklərin əhəmiyyətini çox düzgün müəyyənləşdirmişdi. Xüsusilə işarə əvəzliliklərinə çox yer verirdi.

[İbad:] İçəri girirəm, görürəm, adə, iş bir təhərdir, verirəm

özümü irəli, görürəm yox iş bir təhərdir, *bu* dayanıb *belə*, bizim qardaşın evliyi də *belə*... («Almas»).

Əvəzlilər (xüsusilə işarə əvəzliləri) əsasən dialoq nitqi üçün, xalq danışığı dili üçün səciyyəvidir. Monoloqda bunların rolu heç dərəcəsindədir.

Başqa misallar:

[Dilbər:] Sizin arvadınızda ortaya çıxacaq bir ləyaqət yoxsa, deyirlər bacınız vardır. Dayım da demişdir gələcəyəm. Hər halda atanız buraya gəlməlidir, yoxsa *bu* nədir?

[Balaş:] Edilya! Mənim bacım *bir çürdür*, atam da ki, *belə*... («Sevil»).

[Balaş:] Deyirəm mənim həyatım zəhərli, deyirlər *belə*... («Sevil»).

Danışığı dilinə məxsus *bu* kimi qeyri-müəyyən mənalı ifadələr müasir qrammatik kateqoriyalar nöqtəyi-nəzərindən izah edilə bilmir. Məsələn, aşağıda qeyd olunan cümlə yalnız formaca mürəkkəb cümləyə bənzəyir.

[Əmrulla:] Viçdanım haqqı, sənin əziz canının, qızımın ölmüşünə ki, onda *bir səs vardır ki, nə bilim* («Dönüş»).

Cümlənin ikinci hissəsi diferensiallaşmamış, dəqiq olmayan fikri, daha doğrusu, şəxsi hissi qeyri-müəyyən tərzdə ifadə edir. Odur ki, semantikaya əsaslandıqda *belə* cümlələri mürəkkəb hesab etmək düzgün deyildir.

Belə ifadələr üzlənməyən sintaktik vahidlər kimi izah oluna bilər. Bunlara «sintaktik frazeologizmlər» də demək olar.

[Hacı Əhməd:] Sən burada mənim yekə bağımı keçirdirsən özündən o yana ki, *nə var, iş bilmişəm*... («Almas»),

[Mirzə Səməndər:] Meymun kimi atdanıb ortalığa, *nə var ki, mən iş bilmişəm*. («Almas»).

Danışığı dilini səciyyələndirən *belə* qeyri-müəyyən hissi ifadələr bədii ədəbiyyatda obrazlı nitq üçün olduqca əlverişli vasitədir. Zəngin emosional çalarlı *bu* ifadələrdə heç bir dəqiqlik yoxdur. Buna görədir ki, elmi və publisist üslubda adətən *bu* kimi qeyri-müəyyən mənalı tərkiblərə yer verilmədiyi halda, bədii ədəbiyyatda bunlar geniş miqyasda işlənir. Məna qeyri-müəyyənlik həmişə konkretlik ilə bağlı olur. Konkretliyin isə hissə təsiri, adətən, daha

qüvvətli olur.

[Qəmər:] Deyirlər teatra ayaq basan gündən oğul-uşaq yı-
ğıb başına, *elə bir çaxnaşma salıbdır ki, gəl görəsən* «Dönüş».
[Ocaqqulu:] *Ələ elə eləmişsiniz ki, hələ elə də olubdur*. Nə böyüyün
yerini bilirsiniz, nə kiçiyin («Almas»), [Fatmansa:] *Süz öləsiniz,*
içeridə bir qiyamət var ki, vur çatdasın, tabaq oynasın («Almas»)
[Əmrulla:] *Amma zalda adam var ha- Ağçaqanadın sayı var, ada-*
min yox («Dönüş»).

Beləliklə, C.Cabbarlının əvəzlilərə tez-tez və çox-çox mü-
raciət etməsinin səbəbləri aydınlaşır. Bu nitq hissəsinə daxil olan
sözlərin ümumi və qeyri-müəyyən məna ifadə etməsi, situasiyaya –
mətnə möhkəm bağlılığı, sadalama (bağlayıcı funksiyasında) və ya
ələvə mənalarında işləmə bilməsi, habelə dialoq nitqinin ən səciyyə-
vi bir xüsusiyyəti kimi ikinci personajın nitqində təkrarlanan sözlə-
ri müşayiət etməsi (sual əvəzlilikləri» nəticəsi olaraq, əvəzlilər rea-
list dramaturqun dilində üslubi keyfiyyət qazanmışdır.

Bütün bunlara bir cəhəti də əlavə etmək olar ki, əvəzlilər
psixologizm nöqtəyi-nəzərindən də çox işlədilir. Şəxsin psixoloji
həyəcanlarını, dərin mənəvi iztirablarını, ruhi sarsıntılarını ifadə et-
məsində «mən» sözünün aşağıdakı şəkildə təkrarı diqqəti cəlb edir.

[Qüdrət:] *Mən özümü itirmişəm. Mən vaxtın mehvərini itir-*
mişəm. Mən cəmiyyətin nəbzini, mən həyatın can damarını, mən
əsrin təkan mərkəzini itirmişəm. Mən bilirəm ki, müharibədir. Mən
əvvəlki kimi onda iştirak etmək və bir komandır olmaq istəyirəm
(«Dönüş»).

Əlbəttə, adi nitqdə burdakı «mən»lərin bəzilərini ixtisar et-
mək də olar. Lakin bu yolla təkrarın yaratdığı obrazlılıq (psixoloji
vəziyyət) da yox edilir.

* * *

Şifahi nitqdə – xalq danışığı dilində çox zaman mətləbə dəx-
li olmayan, məntiqi və ya ədəbi dil normaların baxımından «səhv»,
«yersiz» olan fonetik morfoloji, leksik, sintaktik hadisələrin özünü
göstərməsi tam obyektiv qanunauyğun haldır. Bunu nəzərə aldıqda
sənətkarın əsərlərində belə artıq ünsürlərin səslərin, şəkilçilərin,
sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin bol-bol işlədilməsi onun şif-
fahi dili və onun xüsusiyyətlərini çox mükəmməl bildiyini sübut

edir.

Dramlarında kəskin sinfi mübarizələrin təsvir edildiyi məlumdur. Müxtəlif əqidə və məslək sahibləri, xüsusilə gərgin anlarda hissələrin coşqun təzyiqi nəticəsində bir çox «artıq» ünsürlərdən istifadə edirlər.

Məsələn, aşağıdakı söz formaları ədəbi dilə məxsus deyildir, bunlar həmişə mənanı şiddətləndirməyə meyl edən şifahi danışq dilinə xas söz formalarıdır.

[Hacı Əhməd:] Ocaqqulu, nə üçün yummusan ağzını oturmusan... *Dinsənən*, başa *salsana* xalqı («Almas»).

[Əmrulla:] Bu *boydana* bir tort alıb hamımızı qonaq edərəm («Dönüş»).

[Yaşar:] Heç bir *çürnən* mümkün deyildir («Yaşar»).

[Niyaz:] Biz... *belənçik* sarsaq palana qol çəkə bilmərik («Yaşar»).

[Əlimurad:] Mənim məsələm lap *vaçibli* məsələdir («Dönüş»).

Şifahi nitqə məxsus belə «artıqlıq» təkcə səslərdə və şəkilçilərdə deyil, habelə sözlərdə, birləşmələrdə, cümlələrdə də özünü göstərir.

[Qoca Baxşı:] Mən özüm sizin üçün bu kitabdan bir neçə səhifə oxuyaram. Bunları mən *öz gözümlə görmüşəm*, *öz qulağımla eşitmişəm* və *öz əlimlə yazmışam*. («1905-ci ildə»).

Əlbəttə görmək söz ilə, eşitmək qulaq ilə mümkündür və s. Məntiqi olaraq görmə, eşitmə vasitələrinin adlarını çəkməmək də olardı. Lakin dil məntiqdən çox genişdir. Dildə məntiq ilə yanaşı hissi keyfiyyətlər də vardır və V.İ.Leninin göstərdiyi kimi həmişə olacaqdır.

Hissin təsiri ilə sözün, birləşmənin ilkin və əsil mənası arxa plana keçir, bu məna nəzərə çarpmır. Dil vahidi öz məntiqi keyfiyyətindən, ünsiyyət vasitəsi olma keyfiyyətindən məhrum olub yeni keyfiyyət, emosional vahid keyfiyyəti qazanır.

[Toğrul:] Proyektı bəri ver, *deyirəm*, sonra yaxşı olmaz.

[Yaşar:] Məni qorxutma, *deyirəm sənə*, proyekt mənimdir.

[Toğrul:] Proyekt sənin deyil, *deyirəm sənə*, proyekt el məhirdir («Yaşar»).

Qeyd olunan söz və ifadələr öz mənasında deyil, başqa sözlərin mənasını şiddətləndirmək, danışanın hisslərini (fikirlərini yox) əks etdirmək üçün işlədilir.

Hiss isə həmişə qeyri-müəyyəndir və buna görədir ki, eyni ifadə tərz-i müxtəlif situasiyalarda özünü göstərə bilər.

Hissin təsiri ilə işlənən nitq vahidlərinə ümumi qrammatik qanunlar nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq düzgün deyildir.

[Gülsabah:] Yoldaşlar, biz yarış məsələsini qurtarmadıq.

[Mirzə Camal:] O sən, o da sənin rejissorun. Get nə istəyirsən elə, *istəyirsən yarış, istəyirsən barış*, o daha öz işidir («Dönüş»).

Adətən qrammatikalar dilin məntiqi cəhəti ilə məşğul olur və buna görə də dil hadisələrini bütünlüylə izah edə bilmir. Hissi cəhətləri də həmişə göz önündə tutmaq lazımdır. Yuxarıdakı «*istəyirsən yarış, istəyirsən barış*» ifadəsinin ikinci tərəfi məfhumi məntiqi («понятийность») cəhətdən heç nə bildirmir. Belə cümlələri mürəkkəb hesab etmək mümkün deyildir.

Aşağıdakı parçada «özünü» sözünü də qrammatik cəhətdən müəyyənləşdirib təhlil etmək doğru hesab oluna bilməz. Danışığı dilini səciyyələndirən bütün bu kimi ifadə üsulları hələ qrammatikləşməmişdir.

[Xurşud:] O da yəqin gələcək, beş-altı gün işləyəcək, sonra da gedəcək *özünü üçün* ərə («Dönüş»).

Bəzən də belə artıq ünsürlər məhdud, sırf məhəlli (bunu C.Cabbarlı kimi bir sənətkara irad tutmaq olar) səciyyəli olur. «Əyalətçiliyi» pisləyən söz ustası əyalətçilikdən yaxa qurtara bilməmişdir.

[Xanımnaz:] Dedim ay bala, qatışma, nəyinə gərəkdir, dərsini de, «otur *səninçin* («Almas»).

[Toqrul:] Yaqutu mən alım. Tanyanı sən. Özü də boğucu qaz da ixtira edibdir. Bütün aqcaqanadları bir saatda qırır-çatar *səninçin* («Yaşar»).

«Səninçin» sözünün bu kimi mövqələrdə işlədilməsi ümumxalq səciyyəsi daşımır.

Demək lazımdır ki, sənətkar habelə bəzi dialekt ifadələrinə də istifadə edirdi.

[Əliyar:] Bəri gəlin, adə... bunlar özlərini rəngə salıblar («Yaşar»).

[İmamyar:] Bu adamlar, çiyinlərinə düşməyib ki, suyumuzu kəssinlər («Yaşar»).

* * *

Yazılı ədəbi dildə qrammatika qaydalarının pozulmasına yol verilmir və belə sahlərin buraxılması tənqid olunur. Şifahi danışıq dilində isə ümumiləşmiş qanunlardan kənara çıxılması halları təbiidir. Çox görkəmli realist söz ustalarının tipləri öz nitqlərində ədəbi dil nöqtəyi-nəzərindən müəyyən nöqsanlara yol verirlər ki, bu da onların realizmi ilə əlaqədardır. Şifahi ünsiyyət prosesinin özü obyektiv şəkildə rəsmi cəhətdən «səhv» hesab edilə bilən qüsurların işlənməsinə səbəbdir.

Dərin izzirablar keçirən Yaxşının «meşələr mürəkkəb, dəryalar qələm» deməsi onun ruhi həyəcanlarını hər şeydən daha aydın və təsirli, göstərmiş olur.

Aşağıdakı sözləri ilə personaj öz daxili əhval-ruhiyyəsini dolayısı ilə ifadə etmişdir.

[Oçaqqulu:] Adə, Kərbəlayı Əlmərdan, sən olasan o qatırının balası, balovun qatırı, qatırının çanı, balovun çanı, mənim qatırım axsaqdır? («Almas»).

Başqa bir misal:

[Şərif:] Atam, üç ay sən mənə gələn, üç ay mən sənə gedən, rəçəb, şəban, ramazan, bu doqquz ay, bu da uşaq, hə, de, də! Danışmırsan («Almas»).

Məlum xalq ifadəsini Şərif qismən təhrif edərək işlətməmişdir. Belə təhriflər şəxsin təhsili, dili bilib-bilməməsi, dünyagörüşü və s. ilə bağlı deyil, bəlkə ümumiyyətlə, nitq ilə əlaqədar psixoloji məsələdir. Şifahi danışıq dili fərdi – psixoloji keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Buna görədir ki, sənətkarın hətta nisbətən ziyalı (və müsbət) surətlərinin də nitqində belə fərdi qüsurlar özünü göstərir.

[Yaşar:] Bilirsiniz, yoldaşlar, kəndimizin qabağından keçən bu çayı ki, özünüz bilirsiniz, hər il bu çay daşır, torpağı suvarır, yə-nə də çəkilir. Ona görə də kəndimizin torpağı məhsuldardır («Yaşar»).

Hətta müsbət surətlərin də nitqinin «səhv» quruluşu onu

göstərir ki, müəllif belə nitqi tənqid məqsədi ilə yox, realizm məqsədi ilə bədii əsərə gətirmişdir.

C.Cabbarlı realizmə, bədii həqiqətə hər şeydən yüksək qiymət verir.

Tam ədəbi sintaktik qaydaların danışıq dilində pozulması halları dialoq nitqinin səciyyəsi ilə bağlıdır. Burada danışan şəxsin düşünməsi, düzgün cümlələr qurmaq, ifadə tərzini ədəbi şəklə salmaq üçün vaxt və imkan yoxdur. Personaj danışıq prosesi zamanı öz nitqini formalaşdırmalı olur. Odur ki, onun bu «hazırlıqsız» nitqində hər şeyin doğru-düzgün olmasının özü sünilik kimi qiymətləndirilə bilər (Bəzi müasir oçerklərdə personajların nitqi kimi).

Akademik V.V.Vinoqradov göstərir ki, Qoqolun dilində çoxlu səliqəsizliyin və sərbəstliyin səbəbi müəllifin şifahi, canlı nitqə məxsus ifadə və tərkibləri olduğu şəkildə ədəbiyyata gətirməyə cəhd» ilə izah edilə bilər.

Bununla belə, müəyyən səhv ifadə tərzindən tiplərin nitqini sənətkarın tənqid məqsədi ilə verdiyini müəyyənləşdirmək də çətin deyildir. Belə ifadələrdən «hansı ki», «nöçün ki», «baxanda baxıb görürük ki» (bu son ifadə nitq qabiliyyətsizliyinə bir kinayə kimi umumiləşib geniş yayılmışdır) və s. birləşmələri göstərmək olar.

[Hacı Əhməd:] Canunçun, yoldaş sədr, uşaqlar hamısı, lap hələ kəndlilər də, başına and içirlər ki, *neçün ki*, düz işləyir («Almas»).

[Baloğlan:] Qərar belədir ki, *Almas hansı ki, məğlətə salır kəndə* və camaat arasına, *hansı ki, bir neçə bidət işlərdə olub* və kəndə dava salır, hökmən onu müəllimlikdən çıxartsın və bir də, Mirzə Səməndərdən razılıq kağızı yazsın və onu həmişəlik müdir eləsin. *Nə üçün ki, o çan yandırır* («Almas»).

[Balağlan:] Daha sənə söz verilmir. Çunki biz *baxanda baxıb görürük ki*, doğrudan-doğruya bu kəndə məxsuşluq salmaq istəyirsən, *hansı ki, istəyirsən* kəndliləri bir-birinə salışdırasan («Almas»),

Daha bir sıra mənfəti tiplərin nitqində (Fatmansa, Şərif və s.) Azərbaycan dilinə yad olan belə qüsurlu ifadələr işlədilir.

Dilin məntiqi cəhəti əsasən eyniliyə, ümumiliyə meyl edir,

bənzər, «model» (qəlib) ifadə tərzlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Ədəbi dillərdən bəhs edən qrammatikalar da bu ümumi cəhətləri müəyyənləşdirir.

Dildə hissi cəhət isə müxtəlifliyə, fərdiliyə aparıb çıxarır. Təsadüfi deyil ki, danışq dilinin xüsusiyyətlərini ümumləşdirən qrammatikalar yoxdur. Hissi cəhətlərin cövləngahı olan danışq dili bədii söz ustalarına gediş material verə bilir. Adətən bütün böyük söz ustalarının xalq danışq dilinə yüksək qiymət verməsinə səbəb də budur. Sənətkarın fərdi – bədii söz ustalığı məhz burada bütün qüdrəti ilə nümayiş etdirilə bilir.

Məntiqi nitqdə fikirlər bir-biri ilə müəyyən qrammatik əlaqələrlə bağlanır və bu bağlılıq öz əksini müxtəlif dil vahidlərində tapmış olur. Emosional danışq dilində isə yalnız ən zəruri ünsürlər (söz birləşmə) tələffüz edilir. Burada sözçülük heç cür mümkün deyil. Burada hər cür bitkin cümlənin işlənməsi darıxdırıcı görünə bilər.

Buna görə də danışqda zəruri olmayan vahidlərin atılması, cümlələrin yarımçıq tələffüzü və bununla əlaqədar intonasiya zənginliyi müşahidə edilir.

[Şərif:] Budur, bura dörd yüz kəndli qol çəkmiş.

[Almas:] Dörd yüz kəndli... hamı mənə qarşı? Neçin? Mən onların zərərinə çalışmışam? Həyat, həyat, sənin dərindən böyük dərs ola bilməz («Almas»).

Almasın nitqinə fikir verin. Fikirlər hisslər donuna bürünmüşdür, deyilməyən vahidlər deyilənlərin şiddətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Bir cümlədən başqasına kəskin sıçrayışlar vardır. Hər söz, ifadə, cümlə, müxtəlif intonasiya ünsürləri ilə müşayiət edilir. Odur ki, sənətkarın dramlarını oxuyarkən az qala personajların təbii səslərini də eşitmiş oluruq.

Əsil dialoq nitqinin bir xüsusiyyəti də cümlələrin ümumi mətnə bağlılığıdır. Məsələn, Almasın sözlərini həmin mətndən kənardə almaq mümkün deyildir. Yalnız Şərifin dediyi sözlər fonunda məsələn «hamı mənə qarşı?» yarımçıq cümləni almaq, dərk etmək mümkündür. Başqa sözlə, dialoq nitqi konkretlik sevir və mətnə bağlıdır.

Lakin sənətkar həm də bir sıra hallarda sözarası ümumi

hökmləri də personajların dili ilə tamaşaçıya çatdırmağı unutmur. Yuxarıdakı misalda Almanın son cümləsi belə ümumi hökmlərdəndir. Ümumidir, lakin lap yerinə düşdüyündən təbii görünür.

C.Cabbarlının hərdənbir işlətdiyi belə ümumiləşdirici hökmlər bəzən dillərə düşür, yayılır, aforizmə çevrilə bilər.

* * *

Sözün təsirini şiddətləndirmək məqsədilə sənətkar bir çox hallarda feillərin sintaktik cəhətdən həmcins üzvlər şəklində sadalanması kimi üslubi xüsusiyyətdən də bacarıqla istifadə edirdi. Bu hal danışq dili üçün olduqca səciyyəvidir. Personaj yalnız semantik cəhətdən ən dolğun sözləri (feilləri) işlətməklə kifayətlənir.

[Sevil:] Gülüş mənim üçün bayramdır, mən bu gün *çalmaq, oxumaq, oynamaq, əylənmək istəyirəm* («Sevil»).

Əsas işin adı çəkilir: çalmaq, oxumaq və s. Lakin necə çalmaq (oxumaq...), harada çalmaq (oxumaq...), kiminlə çalmaq (oxumaq...) kimi dəqiqləşməyə ehtiyac görülür. Belə dəqiqləşdirmə, ikinci dərəcəli üzvlərin işlədilməsi həm də nitqin tempini, sürətini (və belədiklə, də təsirini) zəiflədə bilər. Danışqıda ən sıqlətli sözlər, semantik sambalı sözlərlə kifayətlənmək mümkündür.

Feillərin belə ardıcıl düzümü habelə işin tempini göstərən əyani ifadə vasitələrindən biri hesab oluna bilər.

[Nüsrət:] Qadınlar bu gün bizimlə azad bir qardaş kimi çiyin-çiyinə *işləyir, çalışır, oxuyur, oynayır, gülürlər* («Yaşar»).

Nəzərə almaq lazımdır ki, belə hallarda müxtəlif feillərin qüvvəsi bir yerə, bir sintaktik vahidə cəmlənir, müxtəlif sözlərin mərkəzəqaçma qüvvəsinə əsaslanılır. Birlik həmişə qüvvət yaradır.

Hər bir əsas nitq hissəsinə daxil olan sözün öz mənası vardır və sözlər bir-birinə mütləq sinonim deyilsə, bu mənalar bir-birindən fərqlidir. Fərqli mənalı sözlər yanaşdırıldıqda onların hər biri ümumi mənaya nə isə bir məna çaları əlavə etmiş olur. Odur ki, hətta yaxın mənalı (nisbi sinonim) sözlərin də toplusu intensiv ifadələrin yaranmasına aparıb çıxarır.

[Gülsabah:] O qorxdı, o qorxaqcasına *gerilədi, döndü, qaçdı* («Dönüş»).

[Gülər:] Sən məni onun yanında *qızartdın, utandırdın, məğlub etdin, öldürdün, ana!* («Dönüş»).

Feillərin belə cəmlənməsi ilə nitqdə bir vüsət, pafos da yarıdır. Sənətkar inqilabi dəyişmələrlə, mübarizələrlə bağlı hadisələrdən bəhs olunarkən, hərəkət və sürəti ifadə edərkən feili həmçinsləşməyə çox müraciət edir.

[Gülsabah:] Mən, yoldaşlar, nə müdirəm, nə də rejissor. Bu gündən bu kollektivin bir üzvüyəm. Şüarım: *sökmək, dağıtmaq, tikmək, yaratmaq...*

[Gülər:] Mən artıq bu həyatı istəmirəm. Mən *yaşamaq istəyirəm, yaşamaq, vuruşmaq, çarpışmaq* («Dönüş»).

Müəllif canlı nitqin bütün zəngin intonasiya vasitələrindən bacarıqla istifadə edir. Bəzən nitqin sürəti, səsin tembri deyilən sözlərdən daha artıq təsir qüvvəsinə malik olur.

* * *

Dialog nitqi ilə əlaqədar olan və ən çox C.Cabbarlı dramlarına xas olan bir cəhət də personajların mükəlimə zamanı öz müsahibinin adını çəkməsidir, sözünü ona xitabən başlamasıdır. Bəlkə də əhəmiyyətsiz görünən bu məsələni xatırlatmağı lazım bilir. Bununla da belə bir cəhəti qeyd etmək istərdik: a) bədii üslubda bütün dil vasitələri obrazlılıq səciyyəsi kəsb edə bilər; b) C.Cabbarlı ən «kiçik» detallardan da məhz sənətkar kimi faydalanırdı. Məsələn, «Sevil» əsərində xitab – vokativ söz kimi işlənmiş xüsusi adların təkrarlanmasından da müəllif öz əsas ideyasına müvafiq istifadə etmişdir.

Əsərin birinci pərdəsində Sevil ilə Balaşın dialoqu zamanı Sevilin az qala bütün replikalarında «Balaş» müraciət sözü işlənir:

«Balaş, sənsən, bəs haçan keçdin ki, mən səni görmədim?.. Mən bacarmaram *Balaş!* Təzə örpəyim vardı, *Balaş*, bu şəkildəki arvad da gələcək?.. *Balaş!* Nə üçün sən məni həmişə adam arasına qoymursan? *Balaş!* Yenə pristovun qohumu sənin üçün ayağa durur? *Balaş*, on üç yaşında mən bu evə gəlmişəm... *Balaş!* Sən mənə de görüm yaxşı, *Balaş...* *Balaş!* O arvad da araq içir? Yaxşı, *Balaş...* *Balaş*, vallah...».

Halbuki Balaş Sevilə muraciətlərində onun adını bir dəfə də tutmur. Əsərin son səhnəsində vəziyyət dəyişir. İndi Balaş kəlməbaşı «Sevil» deyə danışır:

«*Sevil*, getmə... Mən müqəssirəm, *Sevil...* Sən məni öldürür-

sən, *Sevil*, yox, *Sevil*, yox... *Sevil*, inan ki,,, Bəsdir, *Sevil*... And iç, *Sevil*... Axı, *Sevil*, *Sevil*! Sən indi nə etmək istəyirsən? Yox, *Sevil*... *Sevil*... Mən sənsiz yaşaya bilmərəm... yox, *Sevil*... yox, inan ki... *Sevil*, diz üstə çöküb, bir cocuq kimi yalvarıram. *Sevil*, yalvarıram sənə... *Sevil*, sən hara gedirsən?»).

Sevilin «Balaş»larında müsahibinə təsir etmək məqsədi güdülür: bu söz əzizləmə, təəccüb, şikayət, qürur, fəxr, razılıq, sual, təsdiq çalarları intonasiyası ilə deyilir. Balaşın «*Sevil*»lərinə də təsir etmə məqsədi var: Balaş ən çalpaşlıq hisslərin burulğanında boğulur, yalvarır, yalvarır...

Personaj nitqində müsahibin adının tez-tez çəkilməsi lirik məqamda da təsiri artırır (Sona ilə Baxşının ayrılıq səhnəsində olduğu kimi).

C.Cabbarlının dramları danışıq dilinin zəngin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün tədqiqatçıya geniş material verir. Əslində ana dilinin daha milli, daha doğma və xəlqi keyfiyyətləri məhz şifahi danışıq dilində təzahür edir. Odur ki, yazılı ədəbi dilə nisbətən (bir növ sünüləşdirilmiş, rəsmiləşdirilmiş olan bu dilə nisbətən) dilçilik üçün şifahi dilin tədqiqi daha zəruridir. Dilçilər ədəbi dili çayın üzünü örtmüş buz ilə müqayisə edirlər. Şifahi danışıq dilini isə bu buzun altı ilə axan nəhəng selə bənzədirlər.

MÜNDƏRİCAT

Bəzi qeydlər: orfoqrafiyamızın yeni layihəsini müzakirə edirik ...3	
Mürəkkəb sözlərin təsnifi haqqında	6
Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər	15
Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər (<i>ikinci məqalə</i>).	35
Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında.....	53
Mürəkkəb sözlərin yazılışı haqqında	70
Böyük ideallar şairi.....	74
Füzuli yaradıcılığının bəzi dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında	79
Azərbaycan dilində qoşa sözlər	111
Cəfər Cabbarlı pyeslərinin dili	131
Təbliğətçi və təşviqatçının dili	143
Müasir Azərbaycan dilində təkrarlar	149
Feili bağlama və vergül	168
Təqlidi sözlər	174
Sabirin dili və üslubu haqqında	186
M. Ə. Sabirin bədii dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında	
bəzi qeydlər	200
Haqqında bəzi qeydlər	215
Sabirin dili və üslubu haqqında	237
Dil necə yaranmışdır.....	249
Bədii dilimizin bəzi məsələləri	253
Dahi söz ustası	275
M.F.Axundovun dili və dram sənətkarlığı haqqında	
bəzi qeydlər	277
Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşan mürəkkəb	
sözlərin bəzi semantik qrupları haqqında	288
R.Rzanin dili və üslubu haqqında bəzi qeydlər	302
S.Rəhimovun bədii üslubu və “Şamo”nun dili haqqında	329
Şeir dili (sənətkarlıq məsələlərini müzakirə edirik).....	349
Həyatı və obrazlı dil	357
Söz sənətkarı və dil.....	365
C.Məmmədquluzadənin dilində təkrarların üslubi mövqeyi	379

Orta məktəbdə “Ölülər” pyesinin dil və üslubunun tədrisinə dair	393
Bədii sözün estetikası	398
Fərdi üslub uğrunda	403
Azərbaycan dilində substantivləşmə	407
Sintaktik-konstruktiv təkrarların bir növü haqqında.....	414
Azərbaycan dilində təqlidi sözlər haqqında bəzi qeydlər	431
Həftənin günlərini necə adlandırmalı	441
Sözlərin mənşəyi	443
Bağımız, gülümüz, dilimiz	447
Qarğıdalı	448
Niyə belə deyirik. Dövlət – bizim.....	450
Dövrümüzün zəkası, vicdanı və şərəfi.....	451
Niyə belə deyirik. Con Bul.....	452
Parçala və hökmranlıq et	452
Sam dayı	453
Niyə belə deyirik. Şərqdə inqilab	453
Daxmalara sülh, saraylara hər b	454
Köhnə Qvardiya.....	454
Niyə belə deyirik. Diz üstə yaşamaqdansa, ayaq üstə ölmək yaxşıdır	455
Dəyənək siyasəti.....	456
Beşinci kolonna	456
Niyə belə deyirik. “Utopiya.....	456
“Şovinizm	457
“Anarxiya”, “Anarxizm”	458
Niyə belə deyirik. Daxmalara sülh, saraylara hər b.....	458
Ayı xidməti.....	459
Niyə belə deyirik. Sülh göyərçini	459
Linç məhkəməsi.....	459
Niyə belə deyirik. Mən sovet vətəndaşıyam.....	460
Günəş damlada əks edən kimi	460
Beynəlxalq jandarm.....	460
Niyə belə deyirik. Prometey	461

Milçəkdən fil qayıрмаq	461
Yol göstərən ulduz.....	462
Azəri dilinin elmi əsaslarla tədrisi uğrunda	462
Sovet dövrü ədəbi-bədii dilimizdə isimlərin tam təkrarının inkişafına dair	470
Cəlil Məmmədquluzadə söz ustasıdır	485
Роль переводов в обогащении азербайджанского языка фразеологизмами	494
“Azəri”, yoxsa “Azər”?	505
Bədii dildə realizm	506
Söz vurğunu.....	518
Əlavəli təkrarlar	525
Sovet dövrü şeir dilimizin əsas xüsusiyyətləri	542
Şəxs adları haqqında.....	558
Qəzet dili ilə bədii dilin fərqiə dair.....	562
Mətbuat (qəzet) dili haqqında.....	569
Mətbuat dili haqqında söhbətlər. Birinci məqalə.....	587
Mətbuat dili haqqında söhbətlər. İkinci məqalə	588
Sözün qüvvəsi.....	597
Dil və tarixi hadisələr. Niyə belə deyirik. İsfahan lotusu	604
Şamaxı batan kimi batmaq	605
Ölmək istəyirsən, get Mazandarana.....	606
Burada mənəm, Bağdadda Kor Xəlifə.....	607
Təbliğatçının dili haqqında.....	607
Cümlə üzvlərinin təkrarı.....	6033
Saylar dərin mənə ifadə edir.....	642
Üzeyir Hacıbəyov söz USTASIDIR.....	645
Sözün qüdrəti	656
Türk dillərində həsr olunmuş ümumittifaq dilçilik konfransı.....	664
Personaj nitqində xalq ifadələri	674
C.Cabbarlınının dram dili haqqında	677

MUSA ADILOV

MƏQALƏLƏR

(1955-1969-ci illər)

VIII cild

*Kitabda müəllifin 1955-1969-cu illərdə
çap olunmuş məqalələri toplanmışdır)*

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 17.01.2020
Şərti çap vərəqi 43,5. Sifariş № 16
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4